ئادىل ئابدۇللا بەئيار

باتۇرشەكەر قۇت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مۇراددىل ئابىد
خەتتات : ئابلىكىمجان زۇنۇن جەۋلانى

باتۇرلىق روھىدىن كۈچ ئالغۇچى

باتۇرلىق روھىدىن كۈچ ئالغۇچى

شىنجاڭ ياشلار-ئوقۇغۇچىلار ساياھىتى

ISBN 978-7-228-09821-7
9 787228 098217 >
（民文）定价:33.00元

ئادىل ئابدۇللا بەئيار

باتۇرتەكىر تەقۇت

(رومان)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

冒顿单于：维吾尔文/阿迪力·阿布都拉著.—乌鲁木齐：新疆人民出版社，2006.2
ISBN 978—7—228—09821—7

Ⅰ.冒… Ⅱ.阿… Ⅲ.冒顿(？～前174)—生平事迹—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K828.712

中国版本图书馆CIP数据核字(2006)第009733号

著　　者	阿迪力·阿布都拉
责任编辑	孜来哈·艾则孜
责任校对	米丽古丽·吾布力卡斯木
封面设计	木拉丁·阿比提
出版发行	新疆人民出版社
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编	830001
印　　刷	新疆金版印务有限公司
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230毫米　1/32
印　　张	17.25
版　　次	2007年5月第1版
印　　次	2007年5月第1次印刷
印　　数	1—6100册
定　　价	33.00元

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب بۆرە سىياقلىق بالا 1
ئىككىنچى باب باتۇر ئالىپ 112
ئۈچىنچى باب ھونلار تەس كۈندە 183
تۆتىنچى باب باربىتاي..... 255
بەشىنچى باب تەقدىر 346
ئالتىنچى باب سۈباشى 411
يەتتىنچى باب بۈيۈك مەقسەت يولىدا 475

ئابدۇلجېلىل تۇران كۈتۈبخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

بىرىنچى باب

بۆرە سىياقلىق بالا

1

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 235 ـ يىلى.

چۆللۈكنىڭ① شىمالىدىكى ھون ئۆگۈز② بويلىرىغا، چۆللۈك-تىكى بوستانلىقلار ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى چۇغاي، بۆرە، قۇلان تاغلىرى③ ئېتەكلىرىگە، ئۆگۈز ئەگمىسى ۋادىسى④ ۋە ئوردۇس يايلاقلىرىغا⑤، چۇغاي تاغلىرىنىڭ شەرقىدىن نۇرۇلغۇ تېغى⑥ ئېتەك-

---

① چۆللۈك — گوبى، چوڭ چۆللۈك. ئۇ شەرقتە چوڭ ھىنگان تاغلىرىنىڭ غەربىي ئېتىكىدىن باشلىنىپ، غەربتە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتەكلىرىگىچە سوزۇلغان. جەنۇبتىن شىمالىغا ئەڭ كەڭ يېرى 2200 چاقىرىم، ئەڭ تار يېرى 1200 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇنىڭ شىمالىي قىسمى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى، جەنۇبىي قىسمى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە.

② ھون ئۆگۈز — ھون دەرياسى، يەنى تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن دەرياسى.[چىن بوچۇەن توزگەن: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 ـ يىل 10 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نۇسخىسى) دېگەن كىتابتا بۇ ھەقتە مەلۇمات بېرىلگەن.]

③ چۇغاي تاغلىرى — يەنشەن، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى ۋۇيۇەندىن كۆكخوتقىچە سوزۇلغان. بۆرە تاغلىرى — لاڭشەن، چۇغاي تېغىنىڭ غەربىدە. قۇلان تاغلىرى — خېلەنشەن، نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

④ ئۆگۈز ئەگمىسى ۋادىسى — خېتاۋ، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى بىلەن نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى خېلەن تېغىنىڭ شەرقى، لاڭشەن بىلەن يىنشەن تاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە خۇاڭخې دەرياسى ئەگمىسى بويىدىكى رايونلار قەدىمدە ئومۇمەن خېتاۋ، يەنى دەريا ئەگمىسى دەپ ئاتىلاتتى.

⑤ ئوردۇس يايلىقى — گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ شەرقى، نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى ئوردۇس ئېگىزلىكىنى (خۇاڭخې دەرياسى ئەگمىسى ئىچىدە) ئۆز ئىچىگە ئالغان جايلار ئومۇمەن ئوردۇس رايونى دەپ ئاتىلىدۇ.

⑥ نۇرۇلغۇ تېغى — خېبېي ئۇلكىسىنىڭ شىمالى بىلەن ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋە لياۋنىڭ ئۇلكىسى چېگرىلىنىدىغان جايلاردا.

لىرىگىچە بولغان سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى مەنزىرىلىك تاغ - جىلغىغا، ئۆگۈز - ئېقىن بويلىرى ۋە ئوت - چۆپى مول يايلاقلىرىغا كۆچمەن چارۋىچى، ھون ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ سانسىزلىغان ئاق كىگىز ئۆيلىرى خۇددى كۆكتىكى يۇلتۇزلاردەك تارقالغانىدى. ئۇلار بۇ پايانسىز، مۇقەددەس زېمىندا قەدىمكى ئەجدادى چۇنۇھىيلار[1]دىن تارتىپ گاھىي ئاۋۇپ كۆچمەنلەپ، گاھى ئازلاپ - ئاجىزلاپ، تارقاق ھالەتتە ياشاپ كېلىۋاتاتتى.

ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋە ئاساسلىق پائالىيەت مەركىزى چۇغاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى «تۇمەن» دېگەن يەردە ئىدى. شەرقىتىن غەربكە مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان بۇ يەر تارام-تارام ئۆگۈز - ئېقىنلارغا تولغان، قويۇق ئورمان، بولۇق ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان، قۇشلار ۋە ئوۋ ھايۋانلىرى كۆپ، ھاۋاسى ساپ، مۆتىدىل، شارائىتى ئەۋزەل، مەنزىرىسى گۈزەل بىر مۇنبەت ياياق بولۇپ، ئۇ ھون تائىپىسى ئىچىدىكى توغ ئۇرۇق لەۋەنتىلەرگە[2]قاراشلىق ئىدى. لەۋەنت ئۇرۇقىنىڭ بېشى، ھون تەڭرىقۇتى[3]تۇمەنخان مانا مۇشۇ ياياقتىكى تۇمەنباشقا[4] تۇراتتى.

تۇمەنباشق چۇغاي تېغىدىن باشلىنىپ جەنۇبقا قاراپ ئاقىدىغان ئىككى ئۆگۈز[5]ئارىلىقىدىكى ئوچۇق، كەڭرى، ياپيېشىل بىر تۆزلۈكتە جايلاشقان بولۇپ، ئاۋات، قايناق قۇنۇم[6]ئىدى. قۇنۇمنىڭ شەرقىدىن بىر نەچچە چاقىرىم، غەربىدىن ئون نەچچە چاقىرىم

---

① [چۇنۇھىيلار — شياخۇشى، يەنى شياخۇ ئۇرۇقىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ھونلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار (ھونلار) جۇڭگونىڭ تاڭ، يۇ زامانلىرىدىن بۇرۇن شەرقۇلار (تاغ رۇئلىرى)، شۇنىۋلەر؛ شۇ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2197 — 1766 - يىللار) چۇنۇھىيلار؛ يىن سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1766 — 1122 - يىللار) گۇيفاڭلار؛ جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1122 — 771 - يىللار) شېمەنيۇنلەر؛ ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 771 — - يىللار) ۋە چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 - يىلىدىن كېيىن) شيۇڭنۇلار، يەنى ھونلار دەپ ئاتالغان.] «خەننامە» — «24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى — 2» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىل 12 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى) نىڭ 94 - جىلد «ھونلار ھەققىدە قىسقىچە — I »دە، چۇنۇھىيلارغا ئۆچ خىل ئىزاھات بېرىلگەن.

② لەۋەنت — ھون تائىپىسى ئىچىدىكى تەڭرىقۇتلار چىقىدىغان ئېسىل نەسەبلىك، ئالىي مەرتىۋىلىك باش ئۇرۇق.

③ تەڭرىقۇت — تەڭرىنىڭ ئوغلى، تەڭرى قۇت بەرگەن كىشى، خان، پادىشاھ.

④ تۇمەنباشق — تۇمەن شەھىرى، ھونلارنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىدىن بىرى، دەسلەپكى پايتەختى. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى چۇغاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا، باۋتۇ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

⑤ ئۆگۈز — دەريا، ئېقىن.

⑥ قۇنۇم — يۇرت، قونالغۇ، ئولتۇراق جاي.

يىراقلىقتىكى يايلاقلاردىن ئېقىپ ئۆتىدىغان، قىرغاقلىرىنى قويۇق چاتقال، ئوت ـ چۆپلەر قاپلىغان ئۆگزىلەردىن تۆت پەسىلدە ئوخشاشلا سۇپسۈزۈك تاغ سۇلىرى تاشتىن تاشقا سەكرەپ ئويناقلاپ ئېقىپ تۇراتتى. بۇ سۇلار كۈز ۋە قىشتا سەل تارتىلىپ تېخىمۇ سۈزۈلۈپ ئاقسا، باھار ۋە يازدا ئۇلغىيىپ شاۋقۇنلايتتى.

قۇنۇمنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ بىر قورغان بار ئىدى. ئەتراپىنى ئېگىز، قېلىن، مۇستەھكەم چاسا شەكىللىك سېپىل قورشاپ تۇراتتى. سېپىللار ياغاچ ـ تاشتىن ئالاھىدە پىشۇرۇلغان قىزىل سوقۇلغان بولۇپ، چوڭ ـ چوڭ قۇچۇرا[1] غوللىرىدىن ياسالغان دەرەخ بويى ئېگىزلىكىدىكى قوش ياغاچ تام ئارىلىقىغا توشقۇزۇلغان لاي ـ قۇم ئارىلاش شېغىل تاشلار ئوستىدە ئاتلىق ۋە پىيادە بىمالال قاتنىغىلى بولاتتى. سېپىلنىڭ سىرتىغا ئوچ رەت چوڭقۇر خەندەك كولانغان، خەندەكلەرنىڭ قىرىغا، تېگىگە ئۇچلۇق، يوغان قوزۇقلار قېقىلغان، ئەڭ چەتتىكىسىگە بولسا لىپمۇلىپ سۇ توشقۇزۇۋېتىلگەنىدى.

قورغاننىڭ ئىككىلا كىرىش ـ چىقىش ئېغىزى بار ئىدى. كۈنچىقىش تەرەپتىكىسى «كۈن قاپاغ»[2]، كۈنپېتىش تەرەپتىكىسى «تۈن قاپاغ» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ قوۋۇقلاردا ۋە سېپىل ئۈستىدىكى كۈنگۇرىلىك قاراۋۇلخانا، ياغاچ مۇنارلاردا قوراللىق ئەرلەر كېچە ـ كۈندۈز قاراۋۇللۇقتا تۇرۇپ كۆزەتچىلىك قىلاتتى.

قورغان ئىچىنىڭ تېگىگە چىرىماس قىيا تاشلاردىن ئىككى قەۋەت ئۇل قويۇلۇپ، ئۇل تاشلار ئۈستىگە تۈز ھەم مەزمۇت ياغاچ تۈۋرۈكلەر تىكلىنىپ، تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىسى سېغىز لاي بىلەن تولدۇرۇلۇپ، قاڭ بىلەن چىڭداپ تام قوپۇرۇپ سىلىنغان، ئىشىك ـ پەنجىرىلىرى كۈنچىقىشقا قارىتىپ ئېچىلىپ، ئۆگزىلىرى لىم ياغاچ ۋە ۋاسا ـ بالالار بىلەن يېپىلغان، تام ـ تورۇسلىرى سېغىز لاي بىلەن سىلىقلىنىپ، كۆركەم گۈل ـ نەقىشلەر بىلەن

① قۇچۇرا — قارىغاينىڭ بىر خىلى.
② قاپاغ — قوۋۇق، دەرۋازا.

بېزەلگەن ئۆي - ئىمارەتلەر بار ئىدى. بۇ ئۆي- ئىمارەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ۋە ھەشەمەتلىكى تەڭرىقۇتنىڭ ئۆيى - ئوردىسى، ئەڭ كاتتا ۋە ھەيۋەتلىكى ئىلاھىي تەڭرىلىك[1] ئىدى. تەڭرىقۇتنىڭ يەتتە تۇغقانلىرى، ئوردىدىكى يابغۇ[2]، قۇتقۇ[3]، ئېلقۇساي[4]، سانۇغۇنلار[5] ۋە باشقا ئۇلۇغ ئاتلىغ[6] ھون ئېسىلزادىلىرىنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرى ئوردا ئالدىدىكى سەينادىن باشلىنىپ ئىككى ئوقتام[7] يىراقلىققىچە سوزۇلغان، ئاخىرى قورغان مەركىزىدىكى چوڭ چىملىق مەيدانغا تۇتىشىدىغان شېغىل تاشلىق كوچىنىڭ ئىككى يانىسىغا جايلاشقانىدى. چىملىق مەيداننىڭ ئۆپچۆرىسىدە ۋە بۇ مەيداندىن باشلىنىپ تەرەپ- تەرەپلەرگە سوزۇلغان، ئايلىغ ئۇچلىرى سېپىل تۇۋىگە بېرىپ تاقىشىدىغان كىچىك كوچا - يوللارنىڭ بويلىرىدا يەنە نۇرغۇنلىغان تام، كىگىز ئۆيلەر، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامبارلار، ئاتخانا، ئىشخانا، قۇشخانىلار بار بولۇپ، چوڭ، ئازادە ئۆيلەردە مالدار ھەم قۇلدار بايلار، زېمىندار ئاقسۆڭەكلەر، سودىگەرلەر؛ كىچىك، ئوتتۇرا ئىلىدىكى بولسا ئاددىي مالچىلار، كاسىپ - ھۈنەرۋەنلەر ۋە قۇللار تۇراتتى. يىراقتىن كەلگەن مېھمانلارغا، چەت ئەللىك سودىگەر، ئەلچى، جاھانكەزدىلەرگە زۆر- رۇر تېپىلغان بوش يەرلەرگە يېڭىدىن يەنە چېدىر ياكى كىگىز ئۆيلەر تىكىلەتتى.

قورغان سىرتىدىكى ئوتلاق ۋە ئىككى ئۆگۈز بويلىرىغا يەنە ئالدى ئىشكىلىرى كۈنچىقىشقا قارىتىلغان نۇرغۇنلىغان ئاق كىگىز ئۆيلەر تىكىلگەنىدى. چارۋىچى قارا بودۇنلارنىڭ[8] قاتار تىزىپ قويۇلغان ئاق بۆكلەرگە ئوخشىشىدىغان بۇ ئاددىي، كىچىك ئۆي - چېدىرلىرى قورغاننى خۇددى ئاي ئەتراپىدىكى يۇلتۇزلاردەك ئوراپ

---

① تەڭرىلىك — ئىبادەتخانا.
② يابغۇ — ئەمەل نامى. ھونلاردا باش ۋەزىرگە تەڭ.
③ قۇتقۇ — ئەمەل نامى. تەڭرىقۇتقا يارەملىشىدىغان، ئوردا ئىشلىرىغا يارەملىشىدىغان ۋەزىر.
④ ئېلقۇساي — ئەمەل نامى، ۋەزىر.
⑤ سانغۇن — سەركەردە، لەشكەر بېشى، گېنېرال.
⑥ ئۇلۇغ ئاتلىغ — ئۇقۇمۇشلۇق، ئابرۇيلۇق، ئاتاقلىق، ھۆرمەتكە سازاۋەر.
⑦ ئوقتام — بىر ئوق يېتىم ئارىلىق.
⑧ قارا بودۇن — قارا خەلق، ئاۋام، ئاھالە.

تۇراتتى.

ئىللىق قۇياش نۇرى، ساپ - مۆتىدىل ھاۋا، مۇنبەت تۆپراق ۋە چۇغاي تاغلىرىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان تارام - تارام ئۆگۈز-ئېقىن سۈلىرى تۈمەنبالىقا كۆركەم ھۆسن - زىننەت ۋە مول بايلىق، نېمەت ئاتا قىلغانىدى. يەر يۈزىنى — تاغ ئۇستى ۋە قاپتاللارنى، قىر - دالا، ئۆگۈز - ئېقىن بويلىرىنى ئورمان، چاتقاللىق، قويۇق ئوت - چۆپ، ئاق، قىزىل، ھال، سېرىق گۈل - چېچەكلەر خۇددى رەڭدار ئۇدۇن زىلچىسىدەك قاپلاپ تۇراتتى. جىلغا - جىرالاردا، ئوتلاق - ئېكىنلەردە سۈزۈك سۈلار شىلدىرلاپ ئاقاتتى. يايلاقلاردا يىلقا ئۈيۈرلىرى، قوي، كالا، قوتاز سۈرۈگلىرى[1] ئاياس كۆكتىكى چوڭ - چوڭ بۇلۇت پارچىلىرىدەك توپ - توپى بىلەن ئوتلاپ يۈرۈشەتتى. مەيىن شامال دەل - دەرەخلەرنى، ئوت - چۆپ، گۈل - گىياھلارنى لەرزان ئۈسسۈلغا سېلىپ، نەم، خۇشبۇي ھىدلارنى ھەريانغا تارقىتاتتى. بۇلبۇل، تورغاي، بۆدۈنە، سېغىزخانلار دەرەخ شاخلىرىغا، ئېگىز ئۆسكەن ئوت - چۆپلەرنىڭ ئۈچلىرىغا قونۇۋېلىپ، شوخ، يېقىملىق ئاۋازلىرى بىلەن بەجايىكى مىسلىسىز گۈزەل كۈيدەك خەندان ئۇرۇپ سايرىشاتتى. كېپىنەكلەر، ھەسەل ھەرىلىرى گۈل - چېچەكلەرگە قونۇپ ئۇچۇپ يۈرۈشەتتى. ئەتراپتىكى ئاۋۇل - قىشلاقلاردىن، قىر - دالا، ئوتلاقلاردىن مالچىلارنىڭ مال توسۇپ ئۇشقىرتقان، قامچىلىرىنى قارسىلداتقان، ئات مىنىپ كېتىۋېتىپ، قىر - تۆپە ئۇستىدىكى مەخمەلدەك چىمەنلىكتە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇپ يالغۇزەك[2]، قوبۇز[3]، باربىت[4]، بوردىيا[5]

---

① سۈرۈگ — پادا، ھايۋانلار توپى.

② يالغۇزەك — نەي، ھونىلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى پۈۋلىمە چالغۇلىرىدىن بىرى بولۇپ، دەسلەپتە قومۇش، قوزا - ئوغلاقلارنىڭ پايخۇن سۆڭىكى (پۇت ئۇستىخىنى) نىڭ تەبىئىي نەيچە ھالىتىدىن پايدىلىنىپ ياسالغان.

③ قوبۇز — قوبۇس، قومۇز، غىجەككە ئوخشىشىپ كېتىدىغان كامالچىلىق تارىلىق چالغۇ.

④ باربىت — پىپا، ئات ئۇستىدە كېتىۋېتىپ چالىدىغان تارىلىق چالغۇ.

⑤ بوربىا — ئىسقىرت. «ھون بوربىاسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خەنزۇچە «جۇجيا» دېيىلىدۇ. ئۇ ھازىرقى زامانىدىكى بالامانغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. قومۇشنىڭ يۇمران يوپۇرمىقىدىن لىپىر سىلىنغان قومۇش - بورا چالغۇسى بولغاچقا بوربىا دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئاۋازى ئىنتايىن مۇڭلۇق ھەم يېقىملىق بولغاچقا، «مۇڭ بوربىاسى» دەپمۇ ئاتالغان.

چېلىپ ناخشا ـ قوشاق ئوقۇشقان، چاپتىكەش بالىلارنىڭ سەركە قوچقارلارغا مىنىۋېلىپ، كالا قۇيرۇقىغا ئېسىلىپ خۇشال ئويناپ ـ كۈلۈپ چۈرقىراشقان، قوزا ـ ئوغلاقلارنىڭ مەرەشكەن، تاي ـ قۇلۇنلارنىڭ كىشنەشكەن، توخۇلارنىڭ چىللاشقان، ئىتلار-نىڭ ھاۋشىغان، يەنە قەيەردىندۇر بۆرىلەرنىڭ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇپ ھۇۋلاشقان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئوغلاق ئېيىنىڭ[1] ھاۋا ئوچۇق بىر كۈنى، تۇمەنبالىقتىكى ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئوردا ھەرىمىدە پېشانىسىگە ئاجايىپ ـ غارايىپ تەقدىر ـ قىسمەتلەر پۈتۈلگەن بىر يېڭى جان قۇياش نۇرىغا چۆمۈلگەن بۇ يورۇق ھەم گۈزەل دۇنياغا كۆز ئاچىدىغان ۋاقتى توشۇپ، ھايات دەرۋازىسىنى قېقىشقا باشلىدى. ئۇنى بۇ دۇنيانىڭ بارلىقىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئاچچىق تولغاق يەپ ئۆزياش[2] ـ ئۆلۈم ئازابلىقىدا جان تالىشىۋاتقان ئانا شانۇ شەۋكەتلىك ھون تەڭرىقۇتى تۇمەنخانىنىڭ قۇياندى ئۇرۇقى[3] ئىچىدىن تاللىۋالغان ئاي-قاغان ئىسىملىك چوڭ ئالچىسى[4] بولۇپ، ئۇ يېشى ئەمدىلا يىگىر-مىگە يەتكەن، ئايدەك چىرايلىق، كۈندەك نۇرلۇق ياش چوكان ئىدى. بۇ چاغدا ئوردىدىكى يابغۇ، قۇنتۇ، ئېلتۇۋاي، سانغۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ ئالچى، قۇنچۇي[5]، كۈمۈشتېكىنلىرى[6]، تۇمەنبالىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاۋۇل ـ قىشلاقلارنىڭ ئەركەكلىرى تەڭرە-نىڭ يېگانە ئوغلى بولمىش تۇمەنخانغا ئەگىشىپ چۇغاي تاغلىرىدا بىرنەچچە ھەپتە داۋاملىشىدىغان كۈزلۈك ئوۋ ـ شىكارغا كېتىش-كەن بولۇپ، ئوردىدا ـ چوڭ ئالچى ئايقاغانىنىڭ يېنىدا پەقەت ئۇنىڭ خاس قىرقىن ـ قىرناقلىرى[7] ۋە بىر قىسىم تاپىغچى[8] ـ مۇلازىملارلا قالغانىدى.

---

① ئوغلاق ئېيى — 10 ـ ئاي.
② ئۆزياش — ئۆمۈر، ھايات.
③ قۇياندى ئۇرۇقى — ھونلارنىڭ ئالىي نەسەبلىك ئېسىل ئۇرۇقلىرىدىن بىرى. ئادەتتە ئوردا ئەمەلدارلىرى، ۋەزىرلەر مۇشۇ ئۇرۇقتىن چىقاتتى.
④ ئالچى — خوتۇن، خانىش.
⑤ قۇنچۇي — بانۇ.
⑥ كۈمۈشتېكىن — كۈمۈش تەنلىك كېنىزەكلەر.
⑦ قىرقىن ـ قىرناق — چۆرە ـ دېدەك، قۇل ـ چۆرە.
⑧ تاپىغچى — چاكار، مالاي، ئەر مۇلازىم.

سەھەر پەيتى، كۈز ھاۋاسى سوغۇق ئىدى. چۈغاي تېغى باغرىدىن سالقىن شامال ئۇرۇلاتتى. بىردىنلا شامال كۈچەيىپ، قورغان دەرۋازىسى ئۈستىدىكى كۆك بۆرىنىڭ بېشى چۈشۈرۈلگەن ئۇچ بۇرجەك توققۇز بايراقنى لەپلدىتىپ، ئوردا ھەرىمىنىڭ گۈل-چىمەنلىك قورۇسىدا بوش قۇيۇنداپ، ئايقاغان تولغاق يەپ پەرياد ئۇرۇپ ياتقان خاس خانىنىڭ نېپىز ھال رەڭ يىپەك پەردىلەر تارتىلغان پەنجىرىسىگە ئۇرۇلدى.

— توڭلاۋاتىمەن ... — دەسلەپ تۇتقان ئاچچىق تولغىقى سەل پەسەيىپ ۋاقىتلىق ئارام تاپقان چوڭ ئالچى ھالسىز ئىڭرىدى.

— توڭلىغانسەن، ئالچىم، ئوغلاقئاي سەھىرى ئەمەسمۇ. تالادىمۇ سوغۇق شامال ئەدەۋاتىدۇ، ئوغلاقئاي كىردى، يېتىمنىڭ كۈنى كەتتى ئەمدى، — دېدى قېرى قام[1] ئۈنى تېرە يوتقانغا ئوبدان ئوراۋېتىپ.

— ۋايجان! ... يەنە ئاغرىشقا باشلىدى، ئاھ! ... — ئايقاغانىنىڭ تولغىقى يەنە تۇتتى.

— چىدا، بەرداشلىق بەر، ئالچى بىكە، بۇ ھەرقانداق تۆلبو-غاز[2] ئايالىنىڭ بېشىغا كېلىدىغان كۈن... قاتتىق كۈچە، ئىنجىقلا، تۇغۇتقا كۈچ كېتىدۇ، قەيسەر، چىداملىق بول. قورقما ... — قېرى قام مەدەت بەرگەچ ئۈنىڭ ئايىغ تەرىپىگە ئۆتتى ـ دە، تەڭرىگە سېغىنىپ ئامانلىق ۋە ئاسانلىق تىلىگەچ ئۆز ئىشىغا كىرىشتى.

— ۋايجان! ... بىرنېمە مېڭىپ كەتتى، سۇ ... قانمۇ ـ يە؟...

— ياق، قان ئەمەس، باش سۈيى، قورقما، ئالچىم، بۇمۇ نورمال ئىش. بالا تۇغۇلىدىغان بولدى، شادلان، تەڭرىگە

---

① قام — ئايال پېرىخون، ئايال تېۋىپ، تۇغۇت ئانىسى.
② تۆلبوغاز — ھامىلدار، ئېغىر ئايىغ.

سېغىن...

— ۋاي ... ئا! ... جاننى ئالامدۇ نېمە...

— چىدا، كۇچە، ئالچىم، قاتتىق ئىنجىقلا. ھە، ماڭا شۇنداق... تەڭرىگە سېغىن، مەدەت تىلە. تەڭرىم قۇت[1] بەرسە ئاسانلا يەڭگىيسەن، پاقلاندەك بىر ئوغۇل تۇغسەن...

— ئا! ... ئېھ! ...

چوڭ ئالچىنىڭ ناله ـ پەريادى كۇچىيىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ تۇغۇتى بارغانسېرى قىينىلىشۋاتاتتى. ئاھ تەڭرىم! بالا تۇغۇش نېمىدېگەن تەس! ... ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئەمدىلا ئانا بولۇش ئالدىدا تۇرغان ياش ئايقاغان هامىلدار بولۇش، قورساق كۆتۈرۈش، سېزىك تارتىش، تولغاق يېيىش، بالا تۇغۇش دېگەنلەر توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلەتتى دەيسىز؟ ئۇنىڭغا بالا تۇغۇش ئۇنچىۋالا قىيىن، قورقۇنچلۇق ئىش ئەمەس، دەپ ئېيتىشقانىدى. ئۇلار بىلىپ ئېيتمۇ ياكى بىلمەي ئېيتتىمۇ، ئىشقىلىپ، بالا تۇغۇش ئۇنىڭغا بەكمۇ تەس، ئازابلىق، ئۆلۈم ئالدىدىكى سەكراتتەك بىلىنىۋاتاتتى. ئۇ ھەر قېتىم ۋايجانلاپ تولغانغاندا، چىرقىراپ ناله قىلغاندا، ئىنجىقلاپ ئىڭرىغاندا، قارا تەرگە چۆمۈلۈپ جان تالاشقاندا، قېرى قام هەم قورقاتتى، هەم ئۇمىدلىنەتتى. چۆرىسىگە نېپىز يېپەك پەردىلەر تارتىلغان تۆشەك ئەتراپىدا پايپېتەك بولۇشۇۋاتقان قىرقىن ـ قىرناقلار بولسا نېمە قىلىشلىرىنى بىلمەي هودۇقۇپ، چوڭ ئالچىنىڭ ئازابىغا ئېچىنىپ، تەڭلىك تارتىپ، پەرۋانىدەك تېپىرلاپ كېتىشەتتى. ئۇلاردىن ئىككىسى قېرى قامنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئايقاغانلىڭ بۇركۇتنىڭ تىرناقلىرىدەك كېرىلىپ هەر تەرەپكە يۇگۇرۇپ كېتىۋاتقان قوللىرىنى مەهكەم تۇتۇۋالدى. بىرى ئۇنىڭ تەرلىرىنى سۈرتتى، يەنە ئىككىسى نېمە قىلىشىنى ئۇقالماي بىر ـ بىرىنىڭ بىلەكلىرىگە ئېسىلىشىپ، باشلىرىنى مۈرىلىرىگە

---

① قۇت — بەخت، ئامەت.

قويۇشقىنچە مىچىلداپ يىغلاشقا باشلىدى.

— ئەي مۇقەددەس كۆك تەڭرى! ئۇلۇغ تۆز[1] كۆك قۇرت[2]! ئالچى بىكەگە ئاسانلىق بەر. ئۇنىڭغا چىدام - غەيرەت، كۈچ - قۇۋۋەت ئاتا قىل. ئۇ ئەسەن - تۇكەل[3] يەڭگۈالسۇن. تامامى مەدھىيە ۋە ھەمدۇسانالىرىم ساڭا مەنسۇپ، تەڭرىم! بۇ بىچارە ناتىۋانغا رەھىم قىل، ئۇنىڭغا ئوغۇل، كۆك بۆرەك[4] ئاتا قىل!...

قېرى قام چوڭ ئالچىنىڭ پۇتلىرى بىلەن ھەپىلىشىپ تىلاغا[5] تەلمۇرەتتى، ئىغىزىدا بولسا توختىماي دۇئا ئوقۇپ تىلەيتتى. بىراق ئۇنىڭ دۇئاسى، تىلەكلىرى ئايقاغانىنىڭ تولغاق ئازابىنى ئازراقمۇ يېنىكلىتەلمەيتتى. پەقەت تەسەللى ۋە مەدەت بېرىپ، چىداشقا، كۈچەشكە، بەرداشلىق بېرىشكە ئۇندەيتتى. ئاي-قاغانىنىڭ بارماقلىرى ئاغرىق ئازابىغا چىدىماي يەنە كېرىلىپ تارد-مۇشتەك تارتىشتى - دە، ئۆزىنى بېسىپ تۇرغان قىرقىنلارنىڭ بىلەكلىرىنى مەھكەم قامالالاپ ئامبۇردەك قىستى. چىشلىرى تولا چىشلەۋېرىپ قاناپ كەتكەن لەۋلىرىنى چىشلەپ يەنە كىرىشتى. قىرقىنلار بىلەكلىرى ئاغرىپ ۋاي دەۋېتىشكە تاس قالدى. ئۇلار چىدىيالمايۋاتقان يەردە ئايقاغان قانداق چىداۋاتقاندۇر شۇ ئاغرىق ئازابىغا؟!... دۇرۇس، ئىنسان بالىسىنىڭ تۆرەلمىكى، ئاپىرىدە بولمىقى ئاسان. بىراق تۇغۇلمىقى، يېتىلمىكى، ئىنسان بولمىقى مانا مۇشۇنداق بەسىي مۇشكۈل. ۋەھالەنكى، تەڭرى بۇ شەرەپ ۋە بۇرچىنى، مۇشكۈلچىلىكىنى، ئازاب - ئوقۇبەتنى ئانىلارغا يۈكلىگەن. شۇڭلاشقا، ئانىلار قەدىرلىك، ھۆرمەتلىك، ئانىلار ئۇلۇغ، بۈيۈك، ئانىلار مۇقەددەس!...

---

① تۆز — ئەسلىدە سۆلايمانىنىڭ «ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابىدا، «توتېم، ئىندىئانچە سۆز بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تۆز»، دېيىلىدۇ» دېيىلگەن.

② كۆك قۇرت — كۆك بۆرە. ھونلار بۆرىنى تۆز بىلىپ ئۇلۇغلىغاچقا، ئۇنىڭ ئىسمىنى بىۋاسىتە ئاتىمای «قۇرت» دەپ ئاتايتتى.

③ ئەسەن - تۇكەل — ئامان - ئېسەن، ساق - سالامەت.

④ كۆك بۆرەك — ئەركىلەتمە سۆزنى بولۇپ، ھونلار ئوغۇل بالىلىرىنى شۇنداق دەپ ئاتىغان.

⑤ تىلاغ — ئىچ - باغىر، ئايالالارنىڭ جىنسىي ئەزاسى.

ياش ئانا دەممۇ دەم ئىنجىقلايىتتى، ئىڭرايىتتى، ھاسىراپ ـ ھۆمۈدەپ ئوتقا چۈشكەن قىلدەك تولغىناتتى، قومۇش ئىچىدىكى نالدەك[1] تىترەيتتى. تۇغۇلغىنىغا، ئايال بولۇپ يېتىلگىنىگە، قورساق كۆتۈرگىنىگە، ئانا بولۇپ قالغىنىغا مىڭبىر پۇشايمانلارنى قىلىپ، ئاغرىقتا، ئازابتا چىدىماي گاھ بېشىنى چايقاپ، چاچلىرىنى يۇلۇپ پەريادا كۆتۈرسە، گاھ بېشىنى كەينىگە تىرەپ، بوينىنى قىسماقتەك ئېگىپ تولغىنىپ، پۇچىلىنىپ، بوغۇق ئاۋازدا ئىڭراپ ناله قىلاتتى. ئۇنىڭ يۈز ـ كۆزلىرى، بويۇنلىرى، قول ـ پۇتلىرى، پۈتۈن بەدىنى قارا تەرگە چۆمۈلگەن، چۈۋۈلغان، ھۆل بولۇپ كەتكەن چاچلىرى پېشانىسىگە، مەڭزلىرىگە، بويۇنلىرىغا چاپلىشىپ يۆگىشىپ كەتكەن، كىرىشكەن چىشلىرى ئارىسىدىمۇ شۇ يىرىك چاچلار گىچىرلايتتى...

ئايقاغانىنىڭ تۇنجى تۇغۇتتىكى بۇ ئۆزياش ـ ئۆلۈم ئېلىشىشى ساق بىر كېچە ـ كۈندۈز داۋام قىلدى. بۇ جەريانىدا ئۇ نەچچە ئۆلۈپ ـ تىرىلدى، تولغاقىنىڭ، تۇغۇشىنىڭ ئازابىنى يەتكۈچە تارتتى، بالا تۇغۇشىنىڭ، ئانا بولۇشىنىڭ نەقەدەر تەس ئىكەنلىكىنى ئېنىق ھېس قىلدى. ئەتىسى سۇبھى دەمدە «ئا!...» دەپ ئېچىنىشلىق ناله قىلغان ئاۋازى خاس خانىدا، ئۇنىڭدىن ھالقىپ ئوردا ھەرىمى ئىچىدە ئەكس سادا پەيدا قىلىپ ياڭراش بىلەن تەڭ، ئۇنىڭ كۆزىمۇ ئاخىر يورۇدى. دەل مۇشۇ چاغدا قەيەردىندۇر بىر يەردىن بۆرىنىڭ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇپ ھۇۋلىغان يۇرەكنى تىترەتكۈچى سىرلىق ھەم سېھىرلىك ئاۋازىمۇ ئاڭلاندى. ئۇنىڭ ھۇۋلىشى ئايقاغانىنىڭ تۇغۇت ئازابىدا جان تالاشقان ناله ـ پەريادىغا بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتەتتى. قېرى قام بۆرىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ روھلاندى، شادلاندى. «قۇرت!... قۇرتنىڭ ئاۋازى! ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرت مەدەت بېرىڭلار!...» دەپ شۇڭىلاپ تەڭرىگە شۈكۈر ـ سانا ئېيتتى. ئاندىن يېنىدا قاراپ تۇرۇشقان قىرغىنلارغا چىڭقىلىپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى:

---

① نال — قومۇش نەيچىسى ئىچىدىكى ئاق، نېپىز نەرسە.

— هەي ئىگەس - ئاڭقالار[1]، نېمە مۇگدەپ تۇرۇشسەن! ئۇيقۇڭنى ئېچىش، بۇ ياقتا كېلىپ ماڭا ياردەملەش! ... سەن مۇرىسىدىن يۆلە، سەن پۇتىنى كۆتۈر، بىرىڭ بېرىپ سۇ ئەكەل، چاپسان بولۇش! ئۇ ئۆزىنى يوقىتىپ قويمىسۇن، هوشىدىن كېتىپ قالمىسۇن! ... ئى تەڭرىم، ئۇنىڭغا رەهىم قىل، ئاسانلىق بەر! ... بىردەم چىدا، بەرداشلىق بەر، ئالچىم. ئاز قالدى، بالا تۇغۇلاي دېدى، مانا... يەنە بىر كۇچە، ئاخىرقى قېتىم...

قىرقىنلار چۆچۈپ هودۇقۇشقان پېتى ئايقاغانغا يېپىشتى، بېشىنى يۆلەپ، چاچلىرىنى تۈزەشتۈردى، سۇ ئەكېلىپ ئىچۈرۈشتى، ئايىغىغا ئۆتۈپ پۇتلىرى بىلەن هەپىلەشتى. ئۇ يېرىم هوشسىز هەم ئىنتايىن هالسىز ئىدى، لېكىن هەممىنى سېزىپ، ئاڭلاپ تۇراتتى. ئۇ ئۇلۇغ تۈز كۆك بۆرىنىڭ سىرلىق هەم خاسىيەتلىك ئاۋازىنى ئاڭلىدىمىكىن؟ ئۇنىڭ ئۆزىگە قۇت - مەدەت بېرىۋاتقانلىقىنى هېس قىلدىمىكىن؟ ئۇ ئۆزىنى يوقىتىپ قويمىسا، هوشىدىن كېتىپ قالمىسا، يەنە بىردەم چىدىسا، بەرداشلىق بەرسە بولاتتى. شۇنداق قىلسا، قىلالىسا، هەممە ئىش — ئازاب، ئاغرىق، قورقۇش، ۋەهىمە، بىدارلىق، هارغىنلىق... هەممىسى ئۆتۈپ كېتەتتى. ئۇمىد قۇياشى پارلاپ، ئارزۇ بېغى يورۇيتتى. ئۇ يېڭى هاياتلىققا، تىنچلىق، خۇشاللىق ۋە قۇت - بۇيانغا[2] ئېرىشەتتى. ئاھ! ... ئۇ ئىڭراپ ناله قىلاتتى، چاچلىرى ئارىسىدىن پېشانە - ماڭلايلىرىدىن، بويۇنلىرىدىن شۇرقىراپ تەر قۇيۇلاتتى. ئاۋازىمۇ، ئۆزىمۇ بارغانسېرى زەئىپلىشىپ، هالسىزلىنىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ چىداپ، بەرداشلىق بېرىپ جانسۇرە[3]كۇچىمەكتە، قانسىراپ، ئۇسساپ، كۆزلىرى يۇمۇلۇپ، پۇتۇن بەدىنى بوشىشىپ، سېزىمى، هېس - تۇيغۇسى سۇسلاشماقتا. ئۇيقۇ ئىلاهى — مەڭگۈلۈك تىنچلىقنىڭ ئەلچىسى ئۇنى چاقىرماقتا...

ئۇ يېرىم هوشسىز هالەتتە يېتىپ كىندىكئانىسى قېرى قام-

---

① ئىگەس — هاڭۋاقتى. ئاڭقا — يارىماس، بوشاڭ، بىكارتەلەت.
② قۇت - بۇيان — بەخت - ساڭادەت.
③ جانسۇرە — جان بەدەلدە، جان تالىشىپ.

ىنىڭ شادلىنىپ، هاياجانلىنىپ كېتىۋاتقانلىقىنى، «پاھ، ئاجايىپ! ؟ ... نېمىدېگەن چوڭ، ئەتلىك! كۆكسىنىڭ، مۇرىلىرىنىڭ كەڭلىكى، پۇت - قوللىرىنىڭ چوڭلۇقىچۇ تېخى! شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئاناڭنى بىر كېچە - كۈندۈز قىينىپتىكەنسەن - ده، كۆك بۆرەك!» دېگەن سۆزنى ئاران، غۇۋا ھېس قىلدى ۋە ئاڭلىدى. بۇ ئاۋاز، بۇ سۆزلەر يەر تېگىدىن، كۆك قەرىدىن، تولىمۇ يىراق، باشقا بىر ئالەمدىن كېلىۋاتقاندەك ئىنتايىن ئاجىز، سۇس، غۇۋا ئاڭلانغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يەنىلا ئۇمىد ۋە ئىشەنچ بېغىشلىدى. ئۇ ئويغانغاندەك، هوشىغا كەلگەندەك، روهلانغاندەك بولۇپ كۆزلىرىنى ئېچىشقا، ئورنىدىن قوپۇپ ئولتۇرۇشقا، يېڭى تۇغۇلغان بالىسىنى كۆرۈشكە ئىنتىلدىيۇ، ئەمما پەقەتلا مىدىرلىيالمىدى. ئەكسىچە پۈتۈن بەدىنى تېخىمۇ بوشىشىپ روهى چىقىپ كەتكەندەك بولدى - ده، كۆزلىرى ئاستا - ئاستا يۇمۇلۇپ پۈتۈنلەي هوشىدىن كەتتى.

2

چۈش بولاي دېگەن بولسىمۇ، كۆكتە قۇياش كۆرۈنمەيتتى. هاۋا ئۆزگىرىپ، بوران - چاپقۇن، يامغۇر - يېشىندىن بېشارەت بېرىپ، قارامتۇل، چوڭ - چوڭ بۇلۇتلار ئەگىپ يۈرەتتى. شالىمۇ كۈچەيمەكتە ئىدى... ئايقاغان ئۇشتۇمتۇت جۆيلۈپ: «قۇرت... كۆك قۇرت! ... ئاخىر كەلدىڭ، يېنىمدا قال ئەمدى... هاي، نەگە بارىسەن؟ توختا، كەتمە! ... بالامنى بەر، يەنە ئېلىۋالمىسەن؟ قوي ئۇنى، قويۇپ كەت، ئۇ مېنىڭ! ...» دەپ ۋارقىراپ هوشىغا كەلدى.

— هالىڭ نېچۈك، ئالچى بىكە؟ — دېدى قېرى قام ئۇنى يوتقانغا ياخشىلاپ ئورىغاندىن كېيىن، پېشانىسىنى تۇتۇپ، سېكىلەك چاچلىرىنى قايرىپ.

— ئېھ! ...ۋايجان...

ئايقاغان كۆزلىرىنى ئاچتى. قىرقىنلارمۇ ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى، بېشىنى يۆلەپ، يۇمشاق قوللىرىنى مەڭزلىرىگە يېقىپ كۆڭۈللىرىنىڭ ئەمىن تاپقىنىنى، شادلانغىنىنى ئىپادىلەشتى. ئاي-قاغان نۇرى ئۆچۈپ ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن چوڭ - چوڭ كۆزلىرىنى مىدىرلىتىپ ئۇلارغا، قېرى قامغا تەلمۈردى، چىرايىدا زەئىپ، ئەمما تولىمۇ يېقىملىق، تەسىرلىك بىر تەبەسسۇم جىلۋە قىلدى. ئۇ قۇرۇپ گەز باغلاپ كەتكەن لەۋلىرىنى مىدىرلىتىپ بىرنېمە دېمەكچى بولۇۋىدى، قېرى قام ئۇنى سۆزلەتمىدى.

— مىدىرلىما، تەزگەنمە، ئالچىم، ئۇزۇلۇپ قالىسەن... بىلدىم، كۆڭلۈڭنى توق تۇت، تەڭرىگە تېۋىن، تەڭرىگە سېغىن، شۇكۇر - سانا ئېيىت. ئۇ بىزنى يۆلەپ كەلگەن، يەنە يۆلىدى. ساڭا، تەڭرىقۇتقا، پۈتكۈل هونغا قۇت بەردى. چوپچوڭ، ئەتلىك، ساغلام، پاقلاندەك بىر ئوغۇل، كۆك بۆرەك ئاتا قىلدى!

— مۇبارەك بولسۇن، ئالچى بىكە! — دېيىشتى قىرقىنلار ئۇنى مۇبارەكلەپ.

— مۇبارەك بولسۇن! — دېدى قېرى قاممۇ، — سەن ئەمدى ئانا بولدۇڭ!

قېرى قام گېپىنى تۈگىتىپلا يۇڭلۇق تېرە يۆگەك ئۈچىدە پۈت - قوللىرىنى تېپىرلىتىپ، كۆزلىرىنى مۆل - مۆل ئېچىپ قاراپ ياتقان بوۋاقنى قولىغا ئېلىپ، قىرقىنلارنىڭ يارد-ىمىدە بېشىنى كۆتۈرۈپ يېرىم ئۆرە بولۇپ ياتقان ئايقاغانغا بەردى. ئايقاغان قېرى قامنىڭ بايىقى سۆزلىرىنى ئاڭلاپ روهلانغان، شاد-لانغانىدى. ئەمما ئۇ بالىنى قۇچىقىغا ئېلىشقا، ئۇنىڭ يۈزىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ كەتمىدى، ئورنىدا جىم يېتىپ، كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇپ، چىن ئىخلاسى، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تەڭرىگە، ئۇنىڭ بايا چۈشىگەكىرىپ بالىسىنى تالاشقان يەر يۈزىدىكى سېيما-سى بولمىش ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرىگە تېۋىنىدى، ئۇنىڭ ئۆزىگە يېڭى هاياتلىق بەرگىنىگە شۇكۇر - سانا ئېيىتتى... «ئانا! نېمىدېگەن يېقىملىق، ئۇلۇغۋار ئاتاق بۇ! ئاھ! مەن ئانا بوپتىمەن!... ئەي

مۇقەددەس كۆك تەڭرى، ساڭا مىڭلاپ تەشەككۈرىكىم، مەن ئالچى ئايقاغان ئۇلۇغ هوننىڭ قۇياندى ئۇرۇقىدىن تۇغۇلۇپ، ساغلام، ئايدەك چىرايلىق، ئەقلۇ پەزىلەتلىك چوڭ بولدۇم. تۇمەنلىگەن قىز - چوكانلار، ئالچى، قۇنچۇي، كۈموشتېكىنلەر ئارىسىدىن تاللىنىپ، شانۇ شەۋكەتلىك هون تەڭرىقۇتى تۇمەنخانغا چوڭ ئالچى بولۇپ ئوردىغا كىردىم. ئۇنىڭ كۆڭۈل ئېتىبارىغا، سۆيۈشىگە، قەدىرلىشىگە، ئەلكۇننىڭ[1] هۆرمەتلەپ ئۇلۇغلىشىغا ئېرىشتىم. بۇلار مەن ئۈچۈن بېشىم كۆككە يەتكۈدەك زور خۇشاللىق، قۇت - بۇيان ئىدى. مانا ئەمدى سەن يەنە ماڭا تېخىمۇ زور خۇشاللىق، قۇت - بۇيان ۋە شان - شەرەپ بەردىڭ. ماڭا، ئۇلۇغ تۇمەن تەڭرىقۇتقا، بۇيۇك هونغا كەلگۈسى ئۇلۇغۋار ئىشلارنىڭ ۋارىسى، ئىزباسارى، ۋۇجۇدقا كەلتۈرگۈچىسى بولمىش بىر تەلەيلىك ئوغۇل ئاتا قىلدىڭ. بۇ مەن ئۈچۈن ئالەمچە شادلىق، چەكسىز قۇت، يۇكسەك شان - شەرەپ ئەمەسمۇ!... ئانا بولدۇم، بىر ئوغۇلغا، تەڭرىقۇتنىڭ پۇشتىپاناهى، تەگىن ئۆگەسگە[2]، پۇتكۈل هونغا ئۇلۇغ ئانا بولدۇم! ئاھ!...»

ئايقاغان بىر جۇپ ئالمىدەك تولغان كۆكسى چىڭقىلىپ بوش سىرقىرىغاندىلا ئاندىن ئۆزىگە كېلىپ كۆزلىرىنى ئاچتى. دەرماسىز تېنىمسىز تېپىچەكلەپ قانلىرىنى ئۇرغۇتۇۋاتقان يۇرەكنىڭ توختاۋسىز دۈكۈلدەشلىرىنى تەستە بېسىپ، ئاجايىپ بىر خىل شادلىق، سۆيۈنۈش، ئىپتىخار ۋە ئىنتىزارلىق بىلەن بالىسىنى ئاۋايلاپقىنا قۇچىقىغا ئالدى. مۇشۇ پەيتتە ئۇنىڭ قۇچىقى، قەلبى يەنە باشقىدىن ئالەمچە شادلىق ۋە مېهىر - مۇهەببەتكە تولىغاندەك بولدى. نەچچە ۋاقىتتىن بۇيانقى غەم - تەشۋىش، ئازاب - ئوقۇبەت، پۇشايمان ۋە هالسىزلىق، ماغدۇرسىزلىقلىرى قاياقلارغىدۇر يوقلىپ، ئۆزىنى خۇشال، روهلۇق، قۇشتەك يېنىك، كۆڭلىنى كۆكتەك ئازادە هەم يورۇق هېس قىلدى. ئۇ

① ئەلكۇن — ئەل - خالايىق، ئاۋام.
② تەگىن ئۆگە — تەخت ۋارىسى، ۋەلىئەهدى.

ئۇزۇندىن بېرى كۆرۈشكە ئىنتىزار بولۇپ كەلگەن ۋە ئاخىرىدا بىر قېتىملىق ئۆزياش - ئۆلۈم ئېلىشىشى ئارقىلىق تەۋەللۇت قىلغان تۇنجى ئارزۇلۇق پەرزەنتىنىڭ يۈزىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ، تاقەتسىز تەلپۈنۈش ۋە هاياجان بىلەن تېرە يۆگەكنى ئاۋايلاپقىنا ئاچتى. بىراق ئۇ يۆگەك ئىچىدىكى بوۋاقنى كۆرۈپلا يۈرىكى ئىختىيارسىز ئېغىپ پۈلاڭلاپ، كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كەتكۈدەك چەكچىيىپ: «ۋايداد، تەڭرىم!...» دەپ ۋارقىراپ هوشىدىن كېتىشكە تاس قالدى. ئەنسىرىگەن ئىشىنىڭ ئاخىر يۈز بەرگىنىنى كۆرگەن قېرى قام بىلەن قىرقىن - قىرناقلار نېمە قىلىشىنى بىلمەي ئەيىبكارلاردەك بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، لەۋلىرىنى چىشلەشتى... ئايقاغان نېمىنى كۆردى؟ نېمىدىن شۇنچە قاتتىق چۆچۈپ، قورقۇپ كەتتى؟ ئۇنىڭ كۆرگىنى، كۆرىدىغىنى بىر بوۋاق، ئۆزى تۇغقان، تېخى هېلىلا قورسىقىنى يېرىپ چۈشۈپ بۇ دۇنياغا يېڭىدىن كۆز ئاچقان بىر ئىنسان بالىسىغۇ ئاخىر؟! لېكىن ئۇنى كۆرۈپ، نېمىشقا شۇنچە قورقۇپ ئالاقزاده بولۇپ كېتىدۇ؟ ئۇ تۇغۇتىدا بەك قىينىلىپ، ئازابلىنىپ، قانسىراپ، ماغدۇرسىزلىنىپ هالىدىن كەتكەچكە، باشلىرى قېيىپ، كۆزلىرى تورلىشىپ، سەزگۈلىرى خاتالىشىپ، يېڭى تۇغقان بالىسى كۆزلىرىگە باشقا بىرنېمە، قورقۇنچلۇق غەلىتە بىر مەخلۇق بولۇپ كۆرۈندىمىكىن؟ يا تەڭرى ئۇنى سىناپ، ئالداپ بالىسىنى باشقا بىرنېمىگە، سۈرلۈك بىر بۆرە كۆچۈكىگە ئايلاندۇرۇۋەتتىمىكىن؟ ياكى بالا ئۆلۈكمىدۇر؟... يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق دېگەن ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن چۈشۈپلا يىغلايتىنى. ئاشۇ يىغىسى بىلەن تىرىكلىكىنى، نورمال، ساغلام، تېتىكلىكىنى، ئۆزىنىڭ نېمىگە ئېهتىياجلىق ئىكەنلىكىنى نامايان قىلاتىنى. نىمجان ئانىسىنى ئويغىتىپ، روهلاندۇرۇپ، سۆيۈندۈرۈپ، ئۆزىگە تاقەتسىز تەلپۈندۈرۈپ هاياجانغا سالاتتى. هاردۇقىنى چىقىرىپ، ئازابىنى ئۇنتۇلدۇرۇپ، خۇشاللىق ۋە تىنچلىق ئاتا قىلاتتى... ئەپسۇس، بوۋاق ساداسىز، لېكىن ئۇ تىرىك!...

ئايقاغان قاتتىق چۆچۈپ ئالاقزاده بولۇپ كەتكەچكە، قۇچقىدىكى

دىكى بالا تېرە يۆگەك بىلەن قوشۇلۇپ سىيرىلىپ، دوملاپ چۈ-شۈپ كېتىشكە تاس قالدى. لېكىن ئۇ ئۇنى قويۇۋەتمىدى، بەلكى شۇئان يەنە هوشىغا كېلىپ مەھكەم قۇچاقلىدى. ئۆزىگە، كۆزلە-رىگە ئىشەنمىگەندەك ئۇنىڭغا يەنە قارىدى، ئەيمىنىپ تۇرۇپ، هەيرانلىق، تەئەججۇپ بىلەن سەپسالدى... خاتا ئەمەس، ئۇنىڭ هېلى كۆرگىنى هازىرمۇ شۇ، بىر بوۋاق، ئىنسان بالىسى، ئۆزى تۇغقان بالا. ئۇنى تېخى بايىلا چەكسىز هاياجانغا سېلىپ شادلاندۇر-غان، تۇنجى ئانىلىق مېهىر - مۇهەببىتىنى ئويغىتىپ ئۆزىگە تاقەتسىز ئىنتىزار قىلغان يېڭى جان، كەلگۈسىدە ئۆزىگە چەكسىز قۇت - بۇيان، يۈكسەك شان - شەرەپ ئاتا قىلغۇچى تەلەيلىك بوۋاق ئۇنىڭ قۇچىقىدا. ئۇ پۈت - قوللىرىنى تېپىرلىتىپ، كۆز-لىرىنى مۆل - مۆل ئېچىپ ئانىسىغا، يورۇق دۇنياغا تويماي قاراپ ياتىدۇ. هالبۇكى، ئۇ باشقا ئىنسان بالىلىرىغا، نورمال، ساغلام بوۋاقلارغا پەقەتلا ئوخشاشمايدۇ، يىغلىمايدۇ!...

ئايقاغان قاراۋېرىپ يەنە ئەيمەندى، قورقتى، هەزەر ئەيلىدى. ئەمدى قاراۋەرسە هوشىدىن كېتىپ قالىدىغاندەك كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋالدى، هېچنېمىنى كۆرمەسلىككە، ئويلىماسلىققا تىرىشتى...

توۋا!... ئاجايىپ!... ئۇنىڭ ئارزۇ قىلغىنى، تېنىدە تۇرە-لۇرۇپ، قورسىقىدا يېتىلىۋېرۇپ، توققۇز ئاي توققۇز كۈن قور-ساق كۆتۈرۈپ يۈرۈپ تۇغۇشقا، دىدارىنى كۆرۈشكە، مېهرىگە قېنىشقا ئىنتىزار بولغىنى پۈت - قوللىرى، يەتتە ئەزاسى ساق، بەدىنى لىغىرلاپ تۇرغان قانداق قىيقىزىل، كۆزلىرى چوڭ، قاڭشارلىق، ئاغزى ئويماقتەك، يۈزى قوشۇقتەك بىر ئوماق، چىرايلىق بوۋاق ئىدى. بىراق ئۇنىڭ تۇغقىنى، كۆرگىنى ئۆڭى كۆك، ئۆزى غارىپ، چوپچوك، ئەتلىك، بەدىنى تۈكلۈك بىر بوۋاق، بەئەينى بۆرە كۇچۇكى!... هەئە، ئۇ كۆك بۆرىدەك بىر ئوغۇل كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغان، سېزىكسىمۇ كۆك بۆرىگە ئاشىق بولغان. ئايقاغانلا ئەمەس، پۈتكۈل هون شۇنداق ئارزۇ قىلىدۇ. تەڭرىدىن ئۆزلىرىگە شۇنداق بىر پەرزەنت ئاتا قىلىشنى تىلەيدۇ.

چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنى كۆكتىن تېمىپ، يەردىن ئۈنۈپ ئاپىرىدە بولغان، كۆك سىرتلىق[1] ئەركەك بۆرىدىن تۆرىلىپ، پەرى سۈپەت ئايال ئىنساندىن تۇغۇلۇپ هاياتلىققا ئېرىشكەن، ئاۋۇغان دەپ بىلىدۇ. ئەسلىنى، نەسلىنى، خۇي - پەيلىنى بۆرىگە باغلاپ، بۇ دۇنياغا بۆرە بىلەن تەڭ كەلگەن، زېمىنغا بۆرە بىلەن تەڭ ئاياغ باسقان، يەر يۈزىدە بۆرە بىلەن تەڭ ياشاپ ئۆزارغان، دەپ قارايدۇ. كۆك بۆرىنى مۇقەددەس كۆك تەڭرىنىڭ يەر يۈزىدىكى سىيماسى، ئۇلۇغ تۆز، دەپ بىلىدۇ. قىينىچىلىققا يولۇققاندا، مۇشكۈلاتقا دۇچ كەلگەندە، بۆرە بىزگە يول باشلىغان، ياردەم قىلغان، قۇتقۇزغان هەم بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق قىلىدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ پەرزەنتلىرىنىڭ، ئوغۇللىرىنىڭ، ئەۋلادلىرىنىڭ كۆك بۆرىدەك چىدامليق، كۈچلۈك، چەبدەس، تۈيغۇن، قەهرىلىك، قايتماس، جەسۇر بولۇشىنى، «ئەتە نېمە بولىدۇ؟» دەپ تەشۋىشلەنمەي، قورقماي، تەمرىتىمەي ياشىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. قورقسىمۇ، هەزەر ئەيلىسىمۇ، پات - پات توقۇنۇشۇپ، تۈتۈشۈپ قالسىمۇ، زىيان - زەخمىتىگە ئۇچرىسىمۇ بۆرىلەرگە نەپرەتلەنمەيدۇ، چېقىلمايدۇ، زىيان سالمايدۇ، ئۆلتۈرمەيدۇ. ئەكسىچە ئۇنىڭ تۇرقىغا، كۆرۈك - هەيۋىتىگە، چاققان، چەبدەس، تۈيغۇن، كۈچلۈكلۈكىگە هەۋەس قىلىپ، ئۇنى ئۇلۇغلاپ، مۇقەددەس بىلىپ، يايلاقتىن مال چارۋىلىرىنى هەيدەپ قايتقاندا، ئوۋدا، سوقۇشتا ئولجا - غەنىيمەت ئالغاندا، بۆرىلەر ئۈچۈن، دەپ نۇرغۇن ئىزۇق[2] تاشلاپ قايتىدۇ. غىزالانغاندا، نەزىر - چىراغ، قۇربانلىق قىلغاندا، مەرىكە - مۇراسىم، سۈرجەك[3]، تويلاردا بۆرىلەرگە رىزقى - نېسىۋە ئايرىيدۇ. ئاياس كۆكنىڭ، ئۇنىڭغا تەققاس كۆك بۆرىنىڭ رەڭگىنى — كۆك رەڭنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇلۇغلايدۇ... ۋەهالەنكى، ئايقاغان ئۆز بالىسىنىڭ رەڭگىرويى،

---

① سىرت — قىل، يال، بۆرىنىڭ رەڭگى، سىرتى.
② ئىزۇق — ئىگىسى بىرەر ئىشقا ئاتىغان، سۈتى سېغىلمايدىغان، يۈڭى قىرقىلمايدىغان، يوك ئارتىلمايدىغان مال.
③ سۈرجەك — بەزمە، مەشرەپ، ئولتۇرۇش، زىياپەت.

تۇرقى ـ سىياقىنىمۇ پۈتۈنلەي كۆك بۆرىگە ئوخشاش كۆكۈچ ئۆڭ، تۈكلۈك، سۇرلۇك، ئۆزگىچە ھەم ئالاھىدە تۈغۇلۇشىنى ئارزۇ قىلمىغان، ھەتتا خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى.

— قورقما، ئەلەمزادە بولما، ئۇلۇغ ئالچىم، ئۆزۈڭنى تۈتۈۋال. بۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى، ئورۇنلاشتۇرۇشى، ئارداق[1] بول، — قېرى قام ئۇنىڭ مۇرىلىرىنى تۈتۈپ، يۇزلىرىنى سىلاپ تەسەللى ۋە مەدەت بەردى، — مەنمۇ بالىنى دەسلەپ كۆرگەندە ساڭا ئوخشاشلا ھەيران بولۇپ قاتتىق چۆچۈگەنىدىم. لېكىن كېيىن چۈشەندىم، پەرىشتىلەر دىلىمغا سالدى: چۈنكى تەڭرىنىڭ ئىرادىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ، ئالچىم. بۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى، قۇدرىتى، مۆجىزە ـ كارامىتى. تەڭرىگە تەۋىن، تەڭرىگە سېغىن، شۈكۈر ـ سانا ئېيت، شەكلەنمە. بالا ئۆزگىچە سىياقتا بولغىنى بىلەن، يەتتە ئەزاسى ساق. بىر خىسلەت بار ئۇنىڭدا، بۇ ئۇنىڭ ئەسلىي قىياپىتى ئەمەس، ئۇ ئۆزگىرىدۇ، ئوڭشىلىدۇ. چوڭ بولغاندا، جەسۇر، سۈمباتلىق بىر ئالىپ چەۋەندازغا[2] ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭغا ئۇلۇغ تۆزنىڭ جېنى كىرگەن، روھى سىڭگەن، خالاس. ئەجەبلەنگۈدەك، قورقۇدەك ھېچ ئىش يوق. سەن ھەرگىز پۇشايمان[3]، دەرگۇمان بولما. بولمىسا، تەڭرى ئالدىدا گۇناھكار بولىسەن... كۆزۈڭنى ئاچ، ئارىق بول، ئوغلۇڭغا قارا...

ئايقاغان كۆزلىرىنى ئېچىپ، «دېگەنلىرىڭ راستمۇ؟» دېگەندەك قېرى قامغا ئۈمىد بىلەن تەلمۈردى. قېرى قام ئىشەنچ بىلەن ئىللىق كۈلۈمسىرەپ بېشىنى لىڭشىتتى. بۇنى كۆرۈپ ئايقاغانىڭ بۇلاقتەك كۆزلىرىدىن قەردۈدەك[4] سۈزۈك ئىككى تامچە ياش سىرغىپ چىقتى ـ دە، قېنى قاچقان مەڭزىنى بويلاپ يىپى ئۈزۈلگەن مارجاندەك دومىلاپ چۈشتى. شۇ تاپتا ئۇ كۆكسىنىڭ چىڭقىلىپ سىرقىراپ كېتىۋاتقانلىقىنى، بوۋىقىنىڭ ھاياتىبەخش ئوزۇقىغا

---

① ئارىق — ئويغاق، ئويغانغۇچى، بىلىپ تۇرغۇچى، سەگەك.
② ئالىپ چەۋەنداز — باتۇر سەركەردە، قەھرىمان پولۋان باشلىغۇچى.
③ پۇشىنىش — رەنجىش، نارازى بولۇش، ئىچى پۇشۇش.
④ قەردۇ — ئۇششاق مۇز پارچىسى، قاردەك مۇز.

— ئۆزىنىڭ باتۇر سۈتىگە تەشنا بولۇۋاتقانلىقىنى يادىدىن چىقىرىپ قويغانىدەك قىلاتتى. نىھايەت ئۇ ئاستا ـ ئاستا ئۆزىگە كەلدى. تەقدىرگە تەن بېرىپ، قۇچىقىدىكى بالىنى ئاۋايلاپقىنا يېنىغا قويۇپ، ئۆزىنى ئوڭشاپ يېتىپ ئېمىتمەكچى بولدى. دەل مۇشۇ چاغدا، بالا قۇچىقىدىن ئاجراش بىلەن تەڭ ئۇ قانداقتۇر بىر قىممەتلىك، قەدىرلىك نەرسىسىنى يىتتۈرۈپ قويغانىدەك، ۋۇجۇدىدىكى قانداقتۇر بىر مۇھىم ئەزاسىدىن ئايرىلىپ ئاجىزلاپ، ھالسىزلىنىپ كېتىۋاتقاندەك، ئۆزى غېرىبلىقتا يالغۇز ـ يېگانە، پۈشتىپاناھسىز قالغانىدەك، ھەتتا ئۇنىڭ بىلەن قوشۇلۇپ ئاران تەستە ئامان قالغان ئەزىز جېنىمۇ چىقىپ كېتىۋاتقاندەك بىر ھېسسىياتقا كېلىپ قاتتىق شۇركۈندى ـ دە، ئەمدىلا قويغان بالىسىنى يەنە شاپىيدە قۇچىقىغا ئېلىپ باغرىغا مەھكەم باستى.

— ياق! ئۇ مېنىڭ! ... ھەرنېمە بولسىمۇ مېنىڭ بالام، يۈرەك پارەم! ...

ئايقاغان ئويغاندى، بالىسىنى بوغۇزىغا تېڭىپ، يۈزىنى تېرە يۆگەك ئىچىگە تىقىپ، ئۇنى سۆيۈپ ـ ھىدلاپ كەتتى، ئاندىن يۈرەكلىك ھالدا يۆگەكنى پۈتۈنلەي ئېچىپ ئۇنىڭغا باشقىدىن، ھەقىقىي ئانىلىق مېھىر ـ مۇھەببەت بىلەن زوقلىنىپ، ئەجەبلىنىپ سەپسالدى.

ئۇنىڭ بوۋىقى ئادەتتىكى بوۋاقلاردىن خېلىلا چوڭ، ئەتلىك، تېتىك ھەم ساغلام بولۇپ، پۈت ـ قوللىرى، بەدىنى، چاچلىرى، چىرايى تۇغۇلغىنىغا بىرنەچچە ئاي بولغان بالىدەك چىك، بۈدرۈق، كۆچلۈك، نۇرلۇق ھەم ئوماق ئىدى. ئۇ پۈت ـ قوللىرىنى تىنىمسىز تېپىرلىتىپ، بۇ غوۋغاسى ۋە جەبىر ـ جاپاسى تولا، ئەمما يورۇق ھەم تولىمۇ گۈزەل دۇنيانى كۆرۈشكە تەقەززا بولۇپ كەتكەندەك چوڭ ـ چوڭ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئالقانلىرىدا بىر نەرسە تۇتۇۋالغاندەك ياكى بىرەر ئىشقا غەزەپلەنگەن كىشىدەك مۇشتلىرىنى چىڭ تۈگۈپ، ئانىسىغا، ئەتراپقا تويماي قاراپ بېلىقتەك پىلتىڭلاپ ياتاتتى. ئۇنىڭ ئۆڭى كۆك بۆرىنىڭ سىرتىدەك

كۆكۈچ ئىدى. چاچلىرى، قاشلىرى قويۇق، ئۆسكىلەڭ ھەم قۇن-
دۇزەك قاپقارا، پېشانىسى كەڭ، چېھرى نۇرلۇق، كۆزلىرىنىڭ
تېگى سۇزۇك بۇلاقتەك تىنىق، قاڭشىرى پىچاقنىڭ بىسىدەك،
لەۋلىرى، ئېغىزى، تىلى يېلىنجاپ تۇرغان چوغدەك قىپقىزىل
ئىدى. پۈتۈن بەدىنىدە يۇمران، قويۇق كۆكۈچ تۈكلەر مويدەك
پارقىراپ تۇراتتى. تۇرقىدىن ئۇ بەئەينى بىر تۈكلۈك، سۇرلۇك
كىچىك مەخلۇققا — بۆرە كۈچۈكىگە ئوخشايتتى. ئايقاغان ئۇنىڭ
غارىپ سىياقىغا، كۆپكۆك كۆزلىرىگە قاراپ سىرلىق ھاياجانغا
چۆكتى.

— قۇرت ... كۆك قۇرت! مېنىڭ كۆك بۆرەم! ... — دېدى
ئۇ كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇپ، — مۇشۇنداق بالىنى بەرگىنىڭگە
پۇشاندىم، ئىشەنمىدىم. ئالدىڭدا گۇناھكارمەن، تەڭرىم! قاتتىق
توۋا قىلدىم، مېنى كەچۈر! ...

ئاندىن ئۇ چەكسىز سۆيۈنۈش، چوڭقۇر مېھىر - مۇھەببەت
ۋە سىرلىق ھاياجان بىلەن تۇرغان - پۈتكىنى بەئەينى كۆك بۆرىگە
ئوخشىشىدىغان، سىياقىدىن، ئەپتىدىن، ۋۇجۇدىدىن، كۆزلىرى-
دىن قەيسەرلىك، جەسۇرلۇق، قايتماس روھ، ۋاپادارلىق ۋە ئاجا-
يىپ بىر خىل ئۇلۇغۋارلىق ئالامەتلىرى ئەكس ئېتىپ تۇرغان
بالىسىنى قايتىدىن باغرىغا مەھكەم باستى. بالىنىڭ بەدىنىدىكى
يېڭى ئۇنگەن مايسىدەك يۇمشاق، پارقىراق، قويۇق موي - تۈكلەر
ئۇنىڭ قېنى قېچىپ تاتارغان يۈزىنى، بويۇنلىرىنى يېقىملىق غە-
دىقلاپ، ئوتتەك كۆيدۈرۈپ، ئاجايىپ شېرىن راھەتلەندۈرۈۋىدى،
ئۇنى تېخىمۇ چىڭ، ئەمما ئاۋايلاپ قۇچاقلاپ، چاچلىرىنى، يۈزلە-
رىنى ھىدلاپ، قورساقلىرىغا، ساغرا - چاتراقلىرىغا يېنىش -
يېنىشلاپ سۆيۈپ كەتتى. بۇنى كۆرۈپ تۇغۇت ئانىسى قېرى قام
«ئۇھ!» دەپ يېنىك تىن ئالدى. قىرقىن - قىرناقلارمۇ بىر -
بىرىگە قاراپ ئىللىق كۈلۈمسىرەشتى.

3

هالبۇكى، ئۇلارنىڭ بۇ خۇشاللىقى، خاتىرجەملىكى ئۇزاققا بارماي يەنە ھەيرانلىق ۋە تەئەججۇپكە ئايلاندى. چۈنكى، ئايقاغان ئەمدى بالىسىدىن باشقا بىر ئېۋەن ـ نۇقسان تاپقاندەك ئۇنىڭغا يېڭىۋاشتىن ئەجەبلىنىپ قاراپ شەكلەپ كېتىۋاتاتتى.

— قام ئانا ...— دېدى ئۇ بىر ھازاغىچە ھاڭۋېقىپ تۇرغاندىن كېيىن يەنە بالىسىدىن كۆزىنى ئۇزمەي تۇرۇپ.

— ھە، مانا مەن، ئالچىم، — دېدى قېرى قام ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ.

— ئەجەبا، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق دېگەن تىلاغ يېرىپ چۈشۈپلا يىغلايتتىغۇ؟...

— شۇنداق، يىغلايدۇ.

— ئەمىسە بۇ بالا نېمىشقا يىغلىمايدۇ؟ ... يىغلاپ توختىدىمۇ ـ يا؟

— بۇ ... بۇ... راستىنلا غەلىتە ئىشقۇ! ؟...

قېرى قام ئايقاغانغا قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب بېرەلمەي دۇدۇقلاپ قالدى. چۈنكى ئۇ ئۆزىمۇ ئايقاغاننىڭ قۇچقىدىكى بۆرە سىياقلىق بوۋاقنىڭ تۇغۇلۇپ يەرگە چۈشكەندىن بېرى پەقەتلا يىغلاپ باقمىغانلىقىنى ئەمدى ئېسىگە ئېلىپ ھەيران قېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، كۆڭۈللىرى ئەمدىلا ئەمىن تاپقان قىرغىنلار-نىڭمۇ يەنە دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى.

— غەلىتە... ئاجايىپ ئىشقۇ بۇ؟ ! ... — دېدى ئايقاغان نەچچە بالا تۇغۇپ چوڭ قىلغان تەجرىبىلىك ئانىدەك بالىسىغا دىققەت بىلەن سەپسېلىپ.

ئاندىن ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماي ئۇنىڭ بىلەن ھەپىلەشكىلى تۇردى. شۇ تاپتا ئۇ بالىسىنىڭ ئۆزى ئۇچۇن دۇنيادا ھەممىدىن يېقىملىق ھەم تەسىرلىك يىغا ئاۋازىنى ئاڭلاشقا قانچىلىك

ئىنتىزار ـ ھە! ... ئۇ ئاۋۇال بالىسىنىڭ قىيپاش تاشىنىڭ قىرىدەك قاڭشىرىنى يېنىك چىمدىدى. بالا ئاغرىق ھېس قىلىپ بېشىنى چايقاپ تېپىچەكلىدىيۇ، زۇۋان سۇرمىدى. ئۇ تېخىمۇ قاتتىق چىمدىدى، مەڭزلىرىنى، ساغرىسىنى... بىراق بالا يەنىلا ئۇن چىقارمىدى. بۇ قانداق ئىشتۇر ئەمدى؟! ... ئۇنىڭ يەتتە ئەزاسى ساقمىدۇر؟... ئۇ نېمىشقا يىغلىمايدىغاندۇر؟ قورسىقى ئاچمىغانمىدۇر؟... ئۇنىڭ زۇۋانى يوقمۇ نېمە؟... ئۇنىڭ تۇرق ـ سىياقى نېمانداق غارىپ، خۇي ـ پەيلى ئۆزگىچىدۇر؟ ... ئاھ! سۆيۈملۈك بوۋىقىم، يۈرەك پارەم، كۆز قاراغىم! نېمە بولساڭ مەيلى، بىر يىغلىساڭ، ئىنسان بالىسىدەك ئۇن چىقىرىپ ئىڭڭەلىگەن ئاۋازىڭىنى ئاڭلىسام! ماڭا تەلپۈنسەڭ، قۇچىقىمغا ئېلىپ ئەركىلىتىپ، باغرىمغا بېسىپ پەپىلەپ، ئېغىزىڭغا ئەمچىكىمنى سالسام! قاتتىق ـ قاتتىق شوراپ مېنى ئەمسەڭ، ئىسسىق قانلىرىمدىن ئاپئاق سۈتلىرىمنى ئايرىپ سېنى ئوزۇقلاندۇرسام! ھېچبولمىسا بۆرە كۆچۈكىدەك غىڭشىساڭمۇ مەيلىدى! ... ئەجەبا، ئۇ نېمىشقا قوللىرىنى ئاچماي مۇشتلىرىنى چىڭ تۇگۈۋالىدىغاندۇر؟ ئۇنىڭ قولىلىرى بارماقسىز ياكى بارماقلىرى يەملەش، چولاقمىدۇر ـ يا؟... ئاۋۇال ئۇنىڭ قوللىرىنى ئېچىپ ئالىقانلىرىنى كۆرۈپ باقايچۇ...

ئايقاغانىنىڭ دەققىتى بىردىنلا بالىنىڭ مۇشتلىرى چىڭ تۇگۇلىگەن قوللىرىغا بۇرۇلدى. ئۇ ئەمدى ئۇنىڭ بۇدرۇق، كۆچلۈك قوللىرى بىلەن ھەپىلەشكىلى تۇردى. ئۇ دەسلەپ ئاۋايلىدى، كېيىن كۆچىدى، بىراق قانچە قىلىپمۇ بالىنىڭ قولىنى ئاچالمىدى. قارىغاندا بۇ كىچىك قوللارنى ئېچىشقا كۈچ ئەمەس، پەم كەتسە كېرەك. ئايقاغان شۇنداق ئويغا كېلىپ بالىسىنىڭ چاچلىرىغا، كۆكۈچ يۈزلىرىگە، قىزىق لەۋلىرىگە سۆيۈپ ـ ھىدلاپ، ئوتتەك تىنىقى بىلەن ئۇنىڭغا ئىسسىق ـ ھارارەت ئۆتكۈزدى. تۇكلۈك بەدىنىنى بوش، يېقىشلىق سىلاپ مېھرىنى بىلدۇردى. ئاندىن كۆزلىرىگە تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ بارماقلىرىنى ئاستا ـ

ئاستا ئاۋايلاپ، ئەپچەللىك بىلەن قايىرىشقا باشلىدى. ئاھ! ... مەھكەم كىرىشىپ چىك توگۈلگەن بارماقلار ئاجراپ، بالىنىڭ كەلگۈسى تەقدىر - قىسمىتى ۋە قۇت - بۇيانىدىن بېشارەت بەرگۈچى ئالىقان ئاخىر ئېچىلدى.

— ھە! ؟...

بوۋاقنىڭ ئالىقىنىنى كۆرۈپ قېرى قامىنىڭ چىرايى ئىپادىسىنى يوقاتتى. قىرقىنلارنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ، ۋارقىراپ تاشلىماسلىق ئۈچۈن قوللىرى بىلەن ئېغىزلىرىنى توسۇۋېلىشتى. ئايقاغانىنىڭ يۈرىكى ئېغىپ، ۋۇجۇدىغا دەھشەتلىك ۋەھىمە ئولاشتى. ئۇ بىر ھازاغىچە داڭقېتىپ تۇرغاندىن كېيىن، ئالاقزادىلىك بىلەن بالىنىڭ يەنە بىر قولىنىمۇ ئاچتى... يا تەڭرىم! ...

بالىنىڭ ھەر ئىككى ئالىقىنىدا تاشتەك قېتىپ قالغان قىپقىزىل قان ئۈيۈلمىسى تۇراتتى. بالا ئۇنى غەيرىي كۆرۈپ چىك تۇتۇۋالغان بولسا كېرەك. ۋەھالەنكى، ئۇ ئايقاغان ۋە باشقىلارغىمۇ ئوخشاشلا غەيرىي كۆرۈندى. غەيرىيلا ئەمەس، تولىمۇ قورقۇنچلۇق، دەھشەتلىك! ... بالىنىڭ ئالىقىنىدا قان بار تۇغۇلۇشى ھەر گىزمۇ قۇتتىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئەكسىچە ئۇ بىر شۇملۇق، بەختسىزلىكنىڭ، قورقۇنچلۇق بالايىئاپەتنىڭ بېشارىتى...

ئايقاغان بۇرنىغا قان ھىدى پۇرىغاندەك سەسكىنىپ شۇركۇنۇپ كەتتى. پۈتۈن ۋۇجۇدىنى سوغۇق تەر، تىترەك باستى... «يا تەڭرىم! بۇ زادى قانداق ئالامەتتۇر؟... ئەي مۇقەددەس كۆك تەڭرى، ھەممە مۆجىزە - كارامەتلىرىڭنى بىر ماڭىلا كۆرسىتەمسەن؟ مېنى ھەيران قالدۇرۇپ، چۆچۈتۈپ، قورقۇتۇپ جېنىمنى ئالاي دەمسەن؟...»

شۇنداق پەيتتە، تۇگۈلگەن مۇشتلىرى ئېچىپ تاشلىنىپ سىرى ئاشكارا بولغان بوۋاق بىردىنلا قاتتىق ۋارقىراپ يىغلىۋەتتى. ئاھ! ئۇ ئاخىر يىغلىدى! ... ئايقاغان يەنە ھەممىنى ئۇنتۇدى. بوۋاقنىڭ سەل بومراق كەلگەن سەبىي، كۈچلۈك ئاۋازى ئۇنىڭ يۈرەك تارلىرىنى، خاس خانىنىڭ يىپەك پەردىلىرىنى تىترىتىپ

خېلى يىراقلارغىچە ئاڭلىنىۋاتاتتى. بەكمۇ تەستە ئانا بولۇش سالاھىيىتى ۋە شەرىپىگە ئېرىشكەن ياش ئانا تۇنجى ئارزۇلۇق پەرزەنتىنىڭ دەسلەپكى يىغا ئاۋازىنى ئاڭلاپ چەكسىز شادلىققا چۆمۈپ ۋاتاتتى... «ئاھ! ئۆرگۈلەي ئاۋازىڭدىن! نېمىدېگەن سەبىي، كۈچلۈك، نېمىدېگەن يېقىملىق، تەسىرلىك! ئانا ئۇچۇن باغرىنى يېرىپ چۈشكەن بالىسىنىڭ تۇنجى يىغا ئاۋازىنى ئاڭلاشتىنمۇ ئارتۇق ھۇزۇر - لەززەت، بەخت - شادلىق بارمۇ ئالەمدە!...»

بوۋاق چىڭقىلىپ، كۆكىرىپ يىغلايتتى. ئۇ ئاۋۇال تېلىقىپ، تېپىچەكلەپ، تۇكلۇك گەۋدىسىنى تىترىتىپ، چىرقىراپ يىغلىدى، كېيىن ئاۋازى بارا - بارا پەسىيىپ بىر خىل رېتىم ھاسىل قىلىپ ئىڭىڭلەشكە باشلىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋېلىپ، چوغدەك قىزىل، ئويماقتەك كىچىك ئېغىزىنى چىرايلىق ئېچىپ، تېپىچەكلەپ، ئىڭىڭلەپ يىغلىشى ئايقاغاننى قەۋەتلا سۆيۈندۈرۈپ، ۋۇجۇدىنى شۇرىدە ئېرىتىۋەتتى. بوۋاقنىڭ يىغلىشى ئۇنىڭ نورمال، ساغلام، تېتىك ئىكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى، ئانىسىنى ئىزدىگەنى سېغىنغىنى، چاقىرغىنى، ئۇنىڭغا تەلپۈنگىنى ئىنتىزار بولغانى. ئۇ بالىنىڭ ئانىغا بولغان مېھىر - مۇھەببىتى، ۋاپا - ساداقىتى، ئۇنىڭ جان - تېنىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ، ئىككى ئارىدىكى ئۇزۇلمەس رىشتىنىڭ چىڭ باغلانغىنى!...

ئايقاغان تۇنجى بولۇپ بالىسىنىڭ زۇۋانى توغرىسىدىكى ئەندىشىسىدىن خالاس بولدى. ئۇ تومۇز تاشقىنىدەك دەۋرەۋاتقان ئانىلىق مېھىر كۈچىنىڭ تەسىرىدىن باشقا ھەممىنى — بۇ دۇنياغا يېڭى كۆز ئاچقان بالىسىنىڭ غارىپ، سۇرلۇك بۆرىگە ئوخشاش تۇرق - سىياقىنى، ئۇنىڭ نورمال بوۋاقلاردىن روشەن پەرقلىنىدىغان چوڭ، ئەتلىك، چىڭ، قوپال، تۇكلۇك بەدىنىنى، ئالقانلىرىدا چىڭ تۇتۇۋالغان قىپقىزىل قان ئۈيۈلمىلىرىنى، يېڭى تۇغۇلغاندا يىغلىماي، كېيىن، كۇن ئۆتكەندە، سىرى ئاشكارا بولغاندا ئاندىن يىغلاپ تېلىقىپ كەتكىنىنى؛ ئۆزىنىڭ نەچچە ۋاقتتىن بۇيانقى ئازاب، پۇشايمان، غەم - تەشۋىش، ھەيرانلىق، تەئەجۈپ

جۇپ، چۆچۈش، ۋەھىمە، ئىزتىراپ ۋە ھارغىنلىق، ماغدۇرسىز-لىقلىرىنى ئۇنتۇپ، بالىسىنى ئاۋايلاپ قۇچىقىغا ئالدى. بالىنىڭ تىنىمسىز ھەرىكەت قىلىپ تۇرغان قوللىرى نېپىز ئارتىغ[1] ئۇستى-دىن سۈت تولۇپ چىڭقىلىپ كەتكەن كۆكسىگە تېگىپ كېتىۋىدى، ئۇ تېخىمۇ ئاجايىپ بىر شېرىن لەززەت ھېس قىلىپ، تومۇرلىرى-دىكى قانلار ئۇرغۇپ، پۈتۈن جىسمى شۇرىدە ئېرىپ كەتكەندەك بولدى. ئۇ ئارتىغنى قايرىپ ئەمچىكىنى چىقاردى. بۇنى كۆرۈپ بىر - بىرى بىلەن كۆز بېقىشىپ ئۇلگۈرگەن قىرقىنلار شەپە چىقارماي چىقىپ كېتىشتى. ئۇلار بالا ئېمىتىدىغان ئانىغا كۇچ - مادار، سۈت - ئوزۇق بولىدىغان قۇۋۋەتلىك غىزالارنى تەييارلىشى كېرەك ئىدى. ھېلىمۇ چوڭ ئالچىنىڭ بىرنېمە يېمە-گىنىگە، ئارام ئالمىغىنىغا بىرنەچچە كۈن بولۇپ قالدى ئە-مەسمۇ... ئايقاغانغا پەقەت قېرى قاملا ھەمراھ بولۇپ قالدى. ئۇ چەكسىز ھاياجان، تەلپۈنۈش ۋە تەقەززالىق ئىچىدە ئەمچىكىنىڭ توپچىسىنى بىلىسىنىڭ قىزىق، يۇمشاق ئېغىزىغا سالدى. ئاھ!... يېڭىچە غىدىقلىنىش، شېرىن لەززەت، قىيانەڭ مېھىر، ئۇزۇلمەس رىشتە، ئانىلىق بۇرچ، ئۆزىنى بېغىشلاش روھى، چەك-سىز پەخىر - ئىپتىخار، ئۇلۇغۋار ئارمان، پارلاق كەلگۈسى، يۇكسەك شان - شەرەپ!... ئايقاغان كۆزلىرىنى يۇمدى.

بوۋاق ئۇنىڭ ئەمچىكىنى ئاجايىپ تەشنالىق بىلەن شورىدى. شۇئان ئۇنىڭ تومۇرلىرىدا ئىسسىق قانلار، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ چىققان ئاپئاق سۈت لۆمۈشىپ، مەۋج ئۇرۇپ، شۇرقىراپ ئاقتى - دە، كۆكسىنى تاتلىق غىدىقلاپ، جىسمىنى راھەتلەندۈ-رۈپ، شېرىن مەستخۇش قىلىپ سىرغىپ چىقىپ بوۋاقنىڭ ئېغىز-ىغا قۇيۇلدى. ئاندىن بوۋاقنىڭ تىل، تاڭلايلىرىنى بويلاپ ئې-قىپ، يۇرەك - باغرىنى ياشارتىپ، ئۇنىڭ پۈتۈن جىسمىغا ھارا-رەت، كۇچ - قۇۋۋەت، ئىنسانىي غۇرۇر، ئۆلمەس روھ، ۋاپا -

---

① ئارتىغ — ئايالچە جىلىتكە، يېپىنچا كىيىم.

ۋىجدان ۋە تۇگىمەس - پۇتمەس ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى. شۇ دەقىقىدە بوۋاقمۇ، ئانىمۇ تەبىئىي ھالدا بىر - بىرىگە مەھكەم يېپىشىپ بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندى. بوۋاقنىڭ بۇدرۇق، تىنىم-سىز قوللىرى ئانىسىنىڭ سەزگۈر كۆكسىنى تۈتۈپ مۇجۇۋۈد-دى، ياش ئانا «ئېھ!...» قىلىپ ئىڭراپ تاشلىدى، تۇمشۇقىنى بوۋىقىنىڭ قويۇق، يۇمشاق چاچلىرى ئارىسىغا تىقىپ، ئۇنى سۆ-يۈپ ھىدلاپ باغرىغا تېخىمۇ چىڭ تاڭدى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ مەست - بىھوش بولدى، ئانا بولۇشنىڭ نەقەدەر تەس، مۇشكۈل، ئەمما تولىمۇ ئۇلۇغ، شەرەپلىك، لەززەتلىك ھەم پەخىرلىك، ئىپتىخارلىق ئىكەنلىكىنى ئېنىق ھېس قىلدى.

ئەپسۇسكى، چوڭ ئالچى ئايقاغانىنىڭ بۇ پەخىرلىك ھېسسىيا-تى، خۇشاللىق ھاياجىنى ۋە مەست - بىھوش راھەت - ھۇزۇرى ئۇزاققا بارماي يەنە يوقالدى. چۈنكى، بوۋاق ئۇنىڭ ئەمچىكىنى شۇ بىرلا قېتىم ئېمىپ، قايتا ئەممىدى. بەلكى ئەمچەكىنى ئېغىزد-دىن چىقىرىۋېتىپ، يۈزىنى ئانىسىنىڭ كۆكسىدىن يىراقلاشتۇ-رۇپ، ئۇنى مەسخىرە قىلغاندەك تەئەججۇپ ئىلكىدە قېتىپ قالغان كۆزلىرىگە، ئىپادىسىنى يوقىتىشقا باشلىغان چىرايىغا قاراپ پە-سىكىنىدە كۈلدى ۋە پۈت - قوللىرىنى تېپىرلىتىپ بېلىقتەك پىلتىكىلىدى. ئايقاغان ئۇنىڭ كۈلۈشلىرىگە، پىلتىكىلاشلىرىغا قا-راپ سۆيۈندى. مەستلىكى، زوقى كېلىپ ئىختىيارسىز ھالدا جىل-ۋە قىلدى، ئاندىن «بۇ ئەمچىكىمدىن سۈت چىقمىغان بولسا كې-رەك» دەپ ئويلاپ، يەنە بىر ئەمچىكىنى ئۇنىڭ ئېغىزىغا سالدى. بوۋاق بۇ ئەمچەكتىنمۇ شۇ ئوغۇز سۈتىنىلا شوراپ قايتا ئەممىدى، يەنە كۈلدى، پىلتىكىلىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ تىنىق بۇلاق سۈيىدەك كۆپكۆك كۆزلىرى ئاجايىپ بىر ئۇچقۇنلارنى چاچرىتىپ چاقناپ كەتتى. چىرايىمۇ قىزىرىپ، پارقىراپ، نۇرلىنىپ، ۋىلىق - ۋىلىق بولۇپ كەتتى. ئايقاغان ئۇنىڭدىن سۆيۈنۈپ، زوقلىنىپ سىرلىق ھاياجانغا تولدى. ئۇنى قايتا تويغۇچە ئېمىتىشكە ئۇرۇنـ-دى. لېكىن بوۋاق ئۇنى زادىلا ئەمگىلى ئۇنىمىدى، ھەتتا ئېغىزىنى

يۇمۇۋىلىپ، ئۆزىنى قاچۇرۇپ، قوللىرىدا ئىتتىرىپ، پۈتلىرىدا تېپىپ قارشىلىق قىلدى. تۇغۇلۇپ ئانىسىڭ ئوغۇز سۈتىنى ئېمىۋېلىپلا ئانىسىغا بويۇنتاۋلىق قىلدى... ئاھ، توۋا! بۇ قانداق قىلغىنى ئۇنىڭ؟ ئۇ ھېلىتىن بۇنداق قىلغىلى تۇرسا، كېيىن چوڭ بولغاندا قانداق قىلار؟...

ئايقاغان بىردىنلا رەللە بولۇپ پۈشىنىپ قالدى. چۈنكى ئۇ ئوغلىنى ئۆزىنىڭ ئاپئاق، غۇبارسىز، مېھنەتسىز سۈتى بىلەن بېقىپ تويغۇزۇشى، ئۇنى ساغلام، تېتىك، بەقۇۋۋەت، جەسۇر چوڭ قىلىشى، ھەر ئىشقا يارىغۇدەك، ئەلكۈنگە ئەرزىگۈدەك، ھونغا تۇغ - باش بولغۇدەك ئالىپ چەۋەندەز قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىشى كېرەك - دە. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئەڭ ئاۋۋال ئانا سۈتىنى تويغۇچە ئەمىسە، ئۇنىڭدىن ئۈزۈۋق، ئۇدۇم ئالمىسا قانداق بولىدۇ؟ لېكىن بۇ بالا تازىمۇ بىر...

ئايقاغانىنىڭ تۇرۇپلا يەنە جەھلى قاتتى، بوۋاقنى زورى بىلەن كۆكسىگە تېڭىپ، ئەمچىكىنى ئېغىزىغا كەپلەپ، ئۇنى ئېمىشكە زورلىدى. لېكىن بوۋاق يەنىلا ئەمگىلى ئۇنىمىدى، تېپىچەكلەپ، قوللىرىدا ئانىسىنىڭ كۆكسىنى مۇجۇپ - مورلاپ، ئاخىر بولالماي چىررىدە چىرقىراپ يىغلىۋەتتى. ئايقاغان ئامالسىز ئۇنى ئۆزىدىن نېرى قىلدى. ئەمما قانداق قىلىشنى بىلەلمەي زەردىگۆش بولۇپ تۇرغاندا، ئۇشتۇمتۇت خاس خانىنىڭ پەنجىرىسىگە «گۇچ!» قىلىپ بىر نەرسە ئۇرۇلدى - دە، ئۆي ئىچىنى قاراڭغۇلۇق باستى. بوران!... شىددەتلىك بوراننىڭ ئاۋازى ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئېنىق ئاڭلاندى. ھايال ئۆتمەي بوران تېخىمۇ كۈچەيدى. كۆككە چاپچىغان تىزگىنسىز دولقۇندەك كۈچ بىلەن ئۇرۇپ، يەر - جاھاننى لەرزىگە سېلىپ گۈركىرىدى. بۇ چاغدا زېمىن خۇددى مەغرىبتىن مەشرىققىچە يېرىلغاندەك قاتتىق تىترىدى. ئارقىدىنلا ئاسمان ئۆرۈلۈپ يەر بىلەن سوقۇلغاندەك، يۇلتۇزلار چېچىلىپ يەر يۈزىگە تۆكۈلگەندەك ھاۋا گۈلدۈرلەپ، خانىنىڭ تېشىدىلا يېشىن چاقنىدى، پۈتۈن ئالەم ئوت يالقۇنى ئىچىدە قالغاندەك بولدى. دەل

مۇشۇ پەيتتە، يەنە قەيەردىندۇر سانسىزلىغان بۆرىلەرنىڭ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇپ ھۇۋلىغان يۈرەكنى ئەزگۈدەك ئەلەملىك ئاۋازىمۇ ئاڭلاندى! ... ئەجەبا، تەبىئەتتىكى بۇ مەزگىلسىز ئۆزگىرىش - ئالامەتلەر ياش ئايقاغانىنىڭ تولغاق ئازابىدا جان تالاشقان ھالىتىگە بەكمۇ ئوخشىشىپ كەتتىغۇ! ؟ شىددەتلىك بوراننىڭ ئۇشتۇمتۇت بېسىپ كېلىشى ئۇنىڭغا دەسلەپ تۇتقان ئاچچىق تولغاقنىڭ، يەرنىڭ تەۋرىشى، ھاۋادا گۈلدۈر - قاراسلاپ يېشىن چاقنىشى ئۇنىڭ تولغاق ئازابىدا تولغىنىپ، ئاغرىقما چىدىماي كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ كەتكىنىنىڭ، بۆرىلەرنىڭ ئەلەملىك ھۇۋلىشى ئۇنىڭ ئازابىغا چىدىماي ئېچىنىشلىق ناله - پەرياد ئۇرغىنىنىڭ تىمسالى ئەمەسمۇ؟ ! يا بولمىسا تەبىئەتمۇ — يەر، ئاسمان، كۈن، ئاي، يۇلتۇزلارمۇ بىرەر مۆجىزىگە ھامىلدار بولۇپ تولغاق يەۋاتامدىكىن؟ ...

بوۋاق بىردىنلا يىغىسىدىن توختىدى، ۋەھىي ئاڭلاۋاتقاندەك قۇلاقلىرى بىلىنەرلىك مىدىرلاپ، كۆزلىرى كۆكتىكى يارقىن يۇلتۇزدەك چاقناپ كەتتى. بۆرىلەرنىڭ ئاۋازى كېلىۋىدى، ئۇ ۋىلقىلاپ كۈلۈشكە باشلىدى. ئانا بۇ ئالامەتلەردىن تېخىمۇ سىرلىق ھاياجانغا تولدى... يا تەڭرىم! بۇ قۇتنىڭ بېشارىتىمۇ ياكى بالا - قازانىڭ؟ ... ئۇ ئىختىيارسىز قورقۇپ ۋەھىمە ئىچىدە قالدى. خۇددى بىرى قۇچىقىدىكى بالىسىنى ئەكېتىدىغاندەك، زورلۇق بىلەن تارتىۋالىدىغاندەك، بالامنى ئەكەتمەكچى بولسىڭ مېنىمۇ، ئەكەت، دېگەندەك ئۇنى باغرىغا مەھكەم بېسىپ پاناھىغا ئالدى. ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشقا، قورقۇنچىنى بېسىشقا تىرىشىپ كۆزلىرىنى يۇمدى - دە، تەڭرىلەردىن مەدەت تىلەشكە باشلىدى...

«ئەي مۇقەددەس كۆك تەڭرى، خاسىيەتلىك يەر تەڭرى، قۇدرەتلىك ياشىق[1]، يالچىق[2]، يۇلتۇز تەڭرىلەر! بالامنى ۋە مېنى

---

① ياشىق — كۈن، قۇياش.
② يالچىق — ئاي، ئاي شارى.

ئۆز پاناھىڭلارغا ئېلىڭلار، بالامغا ئەسەنگۈلۈك[1]، ساغلاملىق ئاتا قىلىڭلار. ئۇنىڭ ئۆزياشىنى ئۇزۇن، قۇت - بۇيانىنى ئوڭ قىلىڭ-لار! تامامىي مەدھىيە ۋە ھەمدۇ - سانالىرىم سىلەرگە مەنسۇپ، تەڭرىلىرىم! سىلەرگە سېغىنىمەن، سىلەرگە تېۋىنىمەن، سىلەر-دىن شەپقەت تىلەيمەن!...»

ئەزەلدىن تېرىم - تىكىم بىلەن شۇغۇللىنىپ مۇقىم ئولتۇ-راقلىشىپ باقمىغان، تام ئۆي، شەھەر - بازارلاردا ئولتۇرۇپ ئادەتلەنمىگەن، ھەمىشە سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ، قىر - دالا، چۆل - بايداۋانلارنى كېزىپ، ئات ئۈستىدە ياشاپ كېلىۋاتقان كۆچمەن چارۋىچى تائىپە كىشىلىرى سىرلىق مۆجىزە - كارامەتلەرگە باي تەبىئەتنى تولىمۇ كۈچلۈك، قۇدرەتلىك، ئۆزلىرىنى بولسا ئىنتايىن ئاجىز ھەم بېچارە ھېساب-لايتتى. دۇنيادىكى تۈرلۈك ئىشلار قانداقتۇر ئالەمدىن سىرتقى بىر ئىلاھىي قۇدرەت تەرىپىدىن بەجا كەلتۈرۈلىدۇ، دەپ قارايتتى ۋە بۇنىڭغا شەكسىز ئىشىنىپ، تەبىئەت ۋە ئۇنىڭدىكى ئادەتتىن تاشقە-رى ھادىسىلەرگە چوقۇناتتى. ئۆز ئۇرۇق - تائىپىسىنىڭ مۇشۇ خىلدىكى سادداً ئەقىدە ئېتىقادى دىلىغا مەھكەم ئورنىشىپ كەتكەن ياش ئايقاغان شۇ تاپتا تەبىئەتتە يۈز بەرگەن بۇ ئۇشتۇمتۇت ئۆزگە-رىشىنىڭ سىر - ئەسرارىنى چۈشىنەلمەي، ئۇنى تەبىئەتنى تەشكىل قىلىپ تۇرغان يەر، ئاسمان، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، تەڭرىلەرنىڭ زېمىندىكى كىشىلەرگە، جۈملىدىن ئۆزىگە ۋە بۇ دۇنياغا يېڭىدىن كۆز ئاچقان بالىسىغا بەرگەن قانداقتۇر ياخشى ياكى يامان بېشارىتى بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ، تەگسىز تەئەججۈپ ۋە سىرلىق ھايا-جانغا تولۇپ، قورقۇپ، تەشۋىشلىنىپ ياتاتتى.

«بىلمەن، سېزىپ تۇرۇۋاتىمەن، — دەپ ئىدا قىلاتتى ئۇ تەڭرىگە، — ئەي مۇقەددەس كۈچ تەڭرى، خاسىيەتلىك يەر تەڭ-رى! ئوغلۇم سىلەرنىڭ يېگانە مۆجىزەڭلار، ياراتمىشىڭلار. سىلەر

---

① ئەسەنگۈلۈك — ئامانلىق، بىخەتەرلىك، تىنچلىق.

ئۇنى مەن ئارقىلىق تەۋەللۇت قىلىۋاتىسىلەر! ئەي قۇدرەتلىك ياشىق تەڭرى! ئوغلۇم سېنىڭ يورۇق ھەم ئىللىق نۇرۇڭ، سەن ئۇنى مەن ئارقىلىق ئالەمگە تۆكۈۋاتىسەن! ئەي خىسلەتلىك يالـ چىق، يۇلتۇز تەڭرىلەر! ئوغلۇم سىلەرنىڭ زېمىندىكى سېيمايىڭـ لار، سىلەر ئۇنىڭ سىياقىدا نامايان بولۇۋاتىسىلەر!... ئى مۇقەدـ دەس، شەپقەتلىك تەڭرىلىرىم! ماڭا رەھىم قىلىڭلار، ئوغلۇمغا قۇت بېرىڭلار، بىزنى يۆلەپ ئۆز پاناھىڭلارغا ئېلىڭلار!...»

4

ئايقاغان ھارغان، چارچىغان، قانسىراپ ھالسىزلانغان، كۈچ ماغدۇرىدىن كەتكەندى. شۇڭا قېرى قام ئۇنى قوينىڭ يۇمشاق پىشۇرۇلغان كاللا ـ پاچىقى، تۇخۇم چېقىپ ئۆرلىتىلگەن كالا سۈتى، سىڭىشلىك ئۇلار، كەكلىك، قىرغاۋۇل، جەرەن گۆشلىرى بىلەن غىزالاندۇردى. ئايقاغان بۆرىگە نىسبەتەن ئايرىپ تەڭرىگە تېـ ۋىنغاندىن كېيىن، يېنىدىكى تېرە يۆگەك ئىچىدە تاتلىق ئۇيقۇغا كەتكەن بالىسىغا قاراپ ئولتۇرۇپ غىزالىنىۋاتقاندا، داستىخاندىكى نېمەتلەردىن لوقما سۈنۈپ بېرىپ ئولتۇرغان قېرى قام ئۇنىڭ ئېسىگە يەنە مۇھىم بىر ئىشنى سالدى.

— تەڭرىقۇتقا ئارقىش[1] ئەۋەتمىدۇق تېخى...

— دۇرۇس ئېيتىسەن، بالدۇرلا ئەۋەتىش كېرەك ئىدى، ئۇنتۇپلا كېتىپتىمىز، — دېدى ئۇ سەل جىددىيلىشىپ، — سېنىڭچە، قام ئانا، كىمنى ئەۋەتسەك بولار؟ ئوردىدا تاپىغچىلار- دىن بۆلەك تۇزۇك ئەر كىشىمۇ يوق. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرىقۇتـ قا ئەگىشىپ ئۇۋۇغا كېتىشتى ئەمەسمۇ.

— شۇنداق، ئالچىم... لېكىن بىر كىشى بار، مېنىڭچە شۇنى ئەۋەتسەكمىكىن،

---

① ئارقىش — خەۋەرچى.

— كىم ئۇ؟

— ئوردا ئاتخانىسىدىكى باش يىلقىچى[1].

— ھە راست، ئۇ ئوۋغا بارمىغان... لېكىن ئۇ بىر ياشانغان كىشىغۇ، ئىشقا يارارمۇ؟ ناۋادا...

— ئەنسىرىمە، ئالچىم، مەن ئۇنى ئوبدان بىلىمەن، ئۇ يارايدۇ.

— ئۇنداق بولسا مەيلى، شۇنى ماڭدۇرايلى، ئۆزۈڭ ئورۇندىلاشتۇر بۇ ئىشنى. لېكىن شۇنى تاپىلا، ئۇ ئەڭ تېز چاپىدىغان ئۇچقۇر ئاتنى مىنىپ تېز يولغا چىقسۇن.

— خاتىرجەم بول، ئالچىم، ئۇ ھايالشمايلا تەڭرىقۇتنى باشلاپ كېلىدۇ.

قېرى قام قىرغىنلارغا چوڭ ئالچىنىڭ يېنىدىن نېرى كەتمەسلىكنى تاپىلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. ئايقاغان غىزاغا تويۇپ ئارام ئېلىش ئۇچۇن سوزۇلۇپ ياتتى. ئۇنىڭ بالىسى يېنىدا يېنىك پۇشۇلداپ تاتلىق ئۇخلاۋاتاتتى. بۇ تۇغۇتلۇق ئانا ئۇچۇن كەم تېپىلمىدىغان پۇرسەت. ئۇ بىردەم ئارامىدا يېتىپ ئۇخلىۋالسۇن... لېكىن ئۇنىڭ كۆزىگە ئۇيقۇ كىرمىدى. ئۇ نېمىدىندۇر ئەنسىرىگەندەك بېشىنى كۆتۇرۇپ بالىسىغا قارىدى، تىن ئالماي ئۇنىڭ نەپەس ئېلىشىغا قۇلاق سالدى. بالا شېرىن ئۇيقۇدا، نەپسى راۋان ئىدى. ئۇ ئانىسىنىڭ ئۆزىگە قارىشىنى كۇتۇپ تۇرغاندەك پىسكىكىدە كۇلىدى. ئۇنىڭغا قاراپ ئايقاغانمۇ كۇلدى. ئۇ مانا شۇ چاغدا ئاندىن تىنچلىنىپ، ئۇخلاش ئۇچۇن كۆزلىرىنى يۇمدى.

بىراق ئۇنىڭ كۆزىگە يەنىلا ئۇيقۇ كىرمىدى. چۇنكى ئۇنى كۆز ئالدىدىن، خىيالىدىن يېكى تۇغقان بالىسىنىڭ بۆرە كەبى تۇرق - سىياقى بىردەممۇ كەتمەيتتى. ئۇ ھامان ئۇنىڭدىن ھەيران بولۇپ، ئەجەبسىنىپ، تەگسىز تەئەججۇپكە چۆكەتتى. قانداقتۇر بىر ئىشلاردىن ۋايىم يەپ، تەشۋىشلىنىپ، ئىزتىراپ چېكەتتى، ۋەھىمە

---

① يىلقىچى — ئات باقار، مىراخور.

هېس قىلاتتى.

شۇ تەرزدە ئارىدىن يەنە بىر كۈن ئۆتتى. بۇ جەريانداا بوۋاق بىرنەچچە قېتىم ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ يەنە ئۇخلىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئانىسىنى بىر مەھەل ھاياجانلاندۇرۇپ شۇ بىرلا قېتىم ئەمگىنى قالدى. ئۇنىڭ قورسىقى ئاچتى ھەرقاچان، ئەمدى ئانىسىنىڭ سۈتىنى ئېمىشى كېرەك. بولمىسا ئۇ قانداق ياشىيالايدۇ؟... لېكىن ئۇ بۇنىڭغا ئىنتىلمىدى. ئايقاغانىنىڭ ئۇرۇنۇشلىرىمۇ بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا بىكارغا كەتتى. ئەمما ئۇ ئەتىسى ئەتىگەنكى غىزادا ئانىسىنى تېخىمۇ ھەيرەتتە قالدۇرۇپ، كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغۇدەك روشەن ھەرىكەتلەر بىلەن داستىخانغا، داستىخاندىكى غىزاغا ئىنتىلىپ، تەلپۈنۈپ، قوللىرىنى سوزۇپ تېپىرلاشقا، يىغلاشقا باشلىدى...

«ئاھ، توۋا!... بۇ ئۇنىڭ گۆش، ئاش تەلەپ قىلغىنى ئەمەسمۇ؟!... ئۇ گۆش بەرسەم يۇتالارمۇ، ئاش بەرسەم يېيەلەرمۇ؟ سىكىرەلەرمۇ؟ ئەجەبا، ئۇ شۇنچە كىچىك تۇرۇپ؟!...

مەن زادى نېمە تۇغقاندىمەن؟... ئۇ نېمىشقا يېگى تۇغۇلغان باشقا بوۋاقلارغا ئوخشاشمايدىغاندۇر؟ تۇرقى - سىياقىغۇ مەيلى، لېكىن ئەمچىكىمنى نېمىشقا ئەمەيدىغاندۇر؟ ئوغۇز سۈتۈمنىلا ئېمىۋېلىپ ماڭا قارىمايدىغاندۇر؟ تۇكلۇك، كۆكۈچ بۆرە سىياقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇ يەنىلا قاش - كۆزى جايىدا، يەتتە ئەزاسى ساق، زۇۋانى ئوچۇق بىر ئىنسان بالىسىغۇ؟... ئۇنىڭ قورسىقى ئاچمىغانمىدۇر؟... ئاچىدۇ، ئاچقاچقا، ئوزۇقلۇققا موھتاج بولغاچقا شۇنداق قىلىۋاتامدۇ! لېكىن بۇ... ئۇ قانداق چوڭ بولار؟ چوڭ بولغاندا، ئەر يەتكەندە، قانداق كىشى ياكى مەخلۇق بولار؟ ئۇ چوڭ بولغاندا مەخلۇققا ئوخشاپمۇ قالارمۇ؟!...

ئانىسى تۇمەن تەڭرىقۇت ئۇۋدىن قايتىپ كېلىپ ئۇنى كۆرسە نېمە دەر؟ قانداق ئويلاردا بولار، قانداق قىلار؟ ھەيرانلىقتا داڭقىتىپ تۇرۇپ قالارمۇ ياكى قورقۇپ، ھەزەر ئەيلەپ، نومۇس قىلىپ يېنىدىن قاچارمۇ؟ ۋە ياكى قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئىزا - ئەلىمگە

پايلىماي «سەن نېمە تۇغدۇڭ؟ بۇ قانداق مەخلۇق؟ ھونزادەم[1] قېنى؟...» دەپ مېنى سوراقلاپ، ئەيىبلەپ، ئۇرۇپ ئۆلتۈرەرمۇ؟... ئۇ كەلسە نېمە دەرمەن؟ ئەھۋالنى قانداق چۈشەندۈرەرمەن؟ ئۇ مېنىڭ گېپىمگە ئىشىنەرمۇ؟ ئوغلىنى تەن ئالارمۇ؟... ئەلكۈن بىلىسچۇ؟ ئۇلار مەندىن گۇمانلانسچۇ؟ بۇنىڭدا چوقۇم بىر سىر - سەۋەب بار دەپ قارىسچۇ؟ ... مەندە نېمە سىر بولسۇن، مەن گۇناھسىز!... بىراق ئەلكۈن دېگەن ئاق قۇشقاچ، بىرى نېمە دېسە قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى دورايدۇ، ئەگىشىدۇ. ئۇلار چوقۇم ئۇستۈمدىن گەپ تاپماي قويمايدۇ. ئۇ چاغدا مەن قانداقمۇ قىلار- مەن؟ ئۆزۈمنىڭ ئەيىبلىك ئەمەسلىكىمنى، گۇناھسىزلىقىمنى قانداق چۈشەندۈرىمەن؟ ئۇلارنى قانداق قايىل قىلىپ، قانداق ئىشەندۈرىمەن؟!...

... ۋاي تەڭرىم! ماۋۇ ئىشنى كۆرۈڭ ئەمدى! تۇغۇلغىنىغا بىرنەچچە كۈن بولمىغان بوۋاقنىڭ بەدىنىدىكى تۈكلەر ئۆسۈپ، قويۇقلىشىپ، يىرتىلىشىشكە باشلاپتىغۇ! رەڭگىمۇ ئۆزگىرىپتۇ، بەئەينى كۆك قۇرتنىڭ سىرتىدەك!... يا تەڭرىم!...»

چوڭ ئالچى ئايقاغان ئېرى تۇمەن تەڭرىقۇت ئۇۋدىن قايتىپ كەلگۈچە ئەنە شۇنداق تەشۋىشلىك تەئەججۇپ ۋە قورقۇنچلۇق ئوي - خىياللاردىن بىرەمۇ خالىي بولالماي، كۈنلىرىنى غەم - ئەندىشە ۋە ئىزتىراپ ئىچىدە ئۆتكۈزدى. بۇ جەريانداا كۆتۈرەلمەسەڭ ساڭگىلىتىۋال دېگەندەك، بوۋاقتا يەنە يېڭىدىن - يېڭى، غەلىتە ئۆزگىرىشلەر، كۈتۈلمىگەندە، ھەيران قالارلىق ھادىسىلەر يۈز بېرىپلا تۇردى. ئۇ ئانىسى بەرگەن گۆش، ئاشنى بىمالال يەپ - يۇتۇپ سىڭىرىپلا قالماي، يەنە ئىشتىھاسىمۇ بارغانسېرى يوغىناشقا باشلىدى. پۇت - قوللىرى، بەدەنلىرىمۇ ناھايىتى تېز ھەم ساغلام تەرەققىي قىلىپ چوڭىيىپ، كۈچلىنىپ، بىردىنلا مەخلۇقتەك تۆت پۇتلۇق ئۆمىلەشكە باشلىدى. ئاۋازى تېخىمۇ ئو-

---

① ھونزادە — ھون ئوغلى، ھون تەڭرىقۇتزادىسى، شاھزادە.

چۇقلىشىپ، تىلى تاۋۇش ئىپادىلەپ ھەم تاۋۇشلىرى كۆپىيىپ گۈڭرايدىغان، تەلەپپۇزى، ئېھتىياجىنى خېلى ئېنىق ئۇقتۇرالايدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ھال ياش ئايقاغاننى ھە دېگەندىلا يەنە گاڭگىرىتىپ، تەمتىرىتىپ قويۇۋاتاتتى. ئۇ ھامان بالىسىدىن ئەجەبسىنىپ سىرلىق، مۇڭلۇق ئوي ـ خىيالغا چۆكەتتى. ئۇنى باشقا بالىلارغا سېلىشتۇرۇپ تەئەججۇپلىنەتتى، قورقاتتى، كېيىنكى ئىشلارنى ئويلاپ كۆڭلى زادىلا ئارام تاپمايتتى، تىنچلىنالمايتتى. ھالبۇكى، ئۇ ئېرى تۇمەن تەڭرىقۇتلىڭ پۇشتىدىن تۇرەلگەن، ئۆزى قورسىقىدا توققۇز ئاي توققۇز كۈن كۆتۈرۈپ، يېتىلدۈرۈپ، بىر قېتىملىق ئۆزياش ـ ئۆلۈم كۆرۈمىدە تەۋەللۇت قىلغان بىر بوۋاق — ئوغۇل بالا ئىكەنلىكىنىلا ئويلاپ يېتەلەيتتى. باشقىسىغا ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارغا بولسا پەقەتلا ئەقلىنى يەتكۈزەلمەي ئىزا تارتاتتى، ئىزتىراپ چېكەتتى... «مەن زادى نېمە تۇغقاندىمەن؟ مەخلۇقمۇ يا ئىنسان؟ ئۇنىڭدا زادى قانداق خىسلەت باردۇر؟...»

ھە راست، ئۇ يېڭى ھامىلدار بولغان كۆك بۆرىگە — ئۇنىڭ كۆركىگە، تۇرقىغا، يۈگۈرۈشلىرىگە، ھۇۋلاشلىرىغا... سېزىك بولغان. ئۇنى كۆرۈش، ئۇۋ قىلىشلىرىنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن نەچچە كۈنلەپ قىر ـ دالا، تاغ ـ ئورمان، جىلغا ـ جىرا ۋە قىيا تاشلار تۇۋىدە يۈرگەن، تۇنىگەن. ئىنىغا بېشىنى تىقىپ پۇرىقىنى ھىدلاپ كۆرگەن، ھۇۋلاشلىرىغا قۇلاق سېلىپ كېچىلىرى كۆز يۇممىغان، نەچچە قېتىم خىرىس ـ خەۋپىگىمۇ يولۇققان. ئەگەر ئۇ يىرتقۇچ ھەم ياۋايى بولمىغىنىدا، يېنىغا، ئۆيىگە ئەكىلىۋېلىپ بېقىشنى، ئەركىلىتىپ ئوينىتىپ، قۇچاقلاپ يېتىشنىمۇ ئارزۇ قىلغان. باشقىلارمۇ ئۇنىڭ بۇ غەلىتە سېزىكىگە ھەيران بولۇپ ياقىلىرىنى چىشلەشكەن، سىرلىق ھاياجانغا تولۇپ ئۇنى كۆك بۆرىدەك بىر خىسلەتلىك ئوغۇل تۇغسا كېرەك، دەپ ئويلاشقان ھەم سۆيۈنۈشكەن. ئېرى تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ، ئۆزىمۇ شۇنداق ئارزۇ ـ ئارمانلارغا بۆلىنىپ ئەللەيلەنگەن... بىراق بۇنىڭ

راست ـ ئەمەلىيەت بولۇپ قېلىشىنى، ئۆزىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ بىر بۆرە كۆچۈكىدەك ئوغۇل تۇغۇشىنى ئۇ پەقەتلا ئويلاپ باقمىغان. چۈنكى بۇ قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن؟ ئەقىلگە قانداقمۇ سىغسۇن؟...

ئۇ ھەممىدىن بەك ئېرى تۇمەن تەڭرىقۇتتىن قورقاتتى. ئۇ- نىڭ ئۈۋدىن قايتىپ كېلىپ ئارزۇلۇق ئوغلىنى — ھونزادىسىنى كۆرگەندىن كېيىن قانداق ئويلاردا بولىدىغانلىقىدىن، ئۆزىدىن نېمىلەرنى سورايدىغانلىقىدىن، ئوغلى ۋە ئۆزىگە قانداق قاراشتا، قانداق مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىدىن تەشۋىشلىنىپ، ۋايىم يەپ، چوڭقۇر غەم ـ ئەندىشە ۋە ئوي ـ خىيالغا چۆمەتتى. ئاردا قانداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى ئۇقالماي ئەلەملىك ئىزتىراپ چە- كەتتى. ئوغلىدا بۇنىڭدىن كېيىن يەنە قانداق غەيرىي، غەلىتە ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىدىن، ئۇنىڭ قانداق چوڭ بولۇ- شىدىن، چوڭ بولغاندا قانداق كىشى ياكى مەخلۇق بولۇپ چىقىشى- دىن، ئۇنىڭ ساق تۇرالايدىغان ـ تۇرالمايدىغانلىقىدىن، ھاياتـ دىن، تەقدىرىدىن ئەنسىرەيتتى. «ئى شەپقەتلىك تەڭرىم! ئوغلۇم- غا ئەسەنگۈلۈك، ماڭا ئاسانلىق ئاتا قىلغايسەن!...» دەپ كۈنۈتۈن تەڭرىگە سېغىنىپ مەدەت تىلەيتتى.

5

ئوتتۇز ياشتىن ھالقىغان تۇمەن تەڭرىقۇت بىلەكلىرى كۈچ ـ قۇۋۋەتكە، قەلبى ئىنسانىي غۇرۇرغا تولغان، ۋۇجۇدىدىن ئۆزىنىڭ قىرانلىق دەۋرىگە خاس جۇشقۇنلۇق، غەيرەت ـ جاسا- رەت، ھىممەت ـ شىجائەت ۋە باھادىرلىق ئۇرغۇپ تۇرغان، بۇغـ- دەك تازا، قىزىل قۇچۇرىدەك تۇز ھەم ئېگىز، قويۇق قارا ساقال- لىق كىشى ئىدى. ئۇ ھەر تاڭدا سەھەر تۇراتتى، ئۆيىدىن چىقىپ ئەتراپقا، يىراقلارغا نەزەر سېلىشنى، تاڭ سەھەرنىڭ ساپ ـ سال- قىن ھاۋاسىدىن نەپەس ئېلىشنى، ئەتىگەنكى قۇياشنىڭ ئۇپۇقتىن

كۆتۈرۈلۈپ چىقىشىنى كۆرۈشنى ياخشى كۆرەتتى ۋە ئۇنىڭغا — ياشىق تەڭرىسىگە چوقۇنۇشنى بىر كۈنمۇ قازا قىلمايتتى.

مانا بۇگۈنمۇ ئۇ جىلغا بويلاپ سوزۇلغان كىچىك تارام بويىدا كى ياپيېشىل تۆپىلىككە تىكىلگەن ئېگىز كەرىگلىك كۆك چېدىر- دىن چىقىپ كۈز كۈنلىرىنىڭ ئىەتىگەنكى سىاپ ـ سالقىن ھاۋا- سىدىن قېنىپ ـ قېنىپ سۈمۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئاخشامقى سۈرجەكتە ئىچكەن مەينىڭ تەسىرى كەتمەي ئېسىلىپ تۇرغان كال- لىسى بىردىنلا سەگەكلەشتى ـ دە، تېنى راھەتلىنىپ، روھى ئۇرغۇدى. ئۇ قوللىرىنى سوزۇپ كېرىلدى، ئاندىن ئۆز چېدىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوۋچىلار بارگاھىغا نەزەر سېلىپ، بارگاھ ئالدىدىكى كىچىك تارامنىڭ سۈبھى دەمدە ئۇزۇن ئاپئاق شايىدەك يىلان باغرى سوزۇلۇپ ئېقىۋاتقان سۈيىنى تاماشا قىلىپ بىردەم تۇرغاندىن كېيىن، نەزىرىنى يۇقىرىغا، سول يېنىدا ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان چوغاي تېغىغا تاشلىدى.

شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، جەنۇبتىن شىمالغا كېڭەيگەن، نەچچە كۈننىڭ ئالدىدىكى كۈز يامغۇرىدا يۇيۇلۇپ باشقىچە بىر پاكىز، گۈزەل تۈسكە كىرىپ قالغان چوغاي تېغى تاڭ سەھەرنىڭ ئوچۇق ھاۋاسىدا مۇقەددەس ئانا زېمىننى قۇچاقلاپ، سىرت ـ يالىلىرى پارقىراپ تۇرغان غايەت زور، ھەيۋەتلىك كۆك بۆرىدەك كېرىلىپ ياتاتتى. ئۇنىڭ كۆكنى تىرىگەن ئۇچلۇق، ئاق باش چوققىلىرىدىن ئاللىقانداق بۇيۇكلۇك، پۈكۈلمەس جەسۇرلۇق، سۈنماس قەتئىيلىك، ئۆلمەس ئەبەدىيلىك، بۇككىدە يېشىللىققا پۈركەنگەن بەل ـ پاقتال، جىلغا ـ جىرالىرىدىن مۆجىزىسىمان گۈزەللىك نامايان بولۇپ تۇراتتى. تۈمەن تەڭرىقۇت ئۇنىڭ شەرق ئۇپۇقىدىن كۆتۈرۈلۈش ئالدىدا تۇرغان قۇياشنىڭ شەپەق نۇرلىرىدا نەيزىنىڭ ئۇچلىرىدەك پارقىراشقا باشلىغان ئېگىز، ئاق باش چوق- قىلىرىغا قاراپ ئىختىيارسىز ھاياجانغا چۆمدى... نەچچە كۈننىڭ ئالدىدىكى يامغۇر چوققىلارغا قار بولۇپ چۈشۈپتۇ ـ دە!... پاھ، تۇنجى قاردىن بېشى ئاقارغان مويسىپىت چوققىلار، يامغۇردا يۇيۇ-

نۇپ ياشىنغان ياپيېشىل تاغ ـ ئورمان! نېمىدېگەن كۆركەم ـ ھەيۋەتلىك، نېمىدېگەن گۈزەل، نازىپەرى! ... ئەپسۇس، ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي پەسلى[1] كىردى. بۇ گۈزەللىك، بۇ يېشىللىق ئەمدى ئۇزاققا قالماي سولىشىپ ئۇششۇيدۇ، ھەنىزاسى توزۇپ، قۇرۇپ، قېلىن قار ئاستىدا قېلىپ يوقىلىدۇ. سولماي، ئېگىلمەي ئۆز پېتى قالىدىغىنى، كۆركىنى، ھەيۋىتىنى يوقاتمايدىغىنى پەقەت كۆككە بوي سوزغان ئاشۇ ئېگىز چوققىلار! ...

ئۇ ھېسسىياتىغا بېرىلىپ خۇرسىنىپ قويدى. يېشىللىق ۋە ئۇنىڭ گۈزەللىكى نېمىدېگەن جەلپكار، قەدىرلىك ـ ھە! بىراق، قىشىنكىمۇ، ھەممىنى كۆمۈپ تاشلايدىغان قارىنكىمۇ ئۆزىگە يارىشا خىسلەت ـ خاسىيىتى، گۈزەللىكى بار. ئۇ چاغدا ئوۋ تېخىمۇ قىزىيدۇ... دەل مۇشۇ پەيتته، ئۇنىڭ كۆزلىرى تاڭ سەھەرىنىڭ قىزغۇچ ئاسمىنىدا، ئاق باش چوققىلارنىڭ ئۈستىدە، ناھايىتىمۇ ئېگىز ھەم يىراقتا ئۇچۇپ ـ ئەگىپ يۈرگەن بىر ئۇچارقاناتنىڭ قارىسىنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، يۈرەكلىرى ئوينىپ، قەلبى باشقىدىن ھاياجانغا تولدى. بۇركۇت! ... ئۇنىڭ كۆرگىنى ئاشۇ كۆك تىرىگەن ئۇچلۇق ئېگىز چوققىلاردىن ھالقىپ ئۆتمەكچى بولغاندەك پايانسىز ئاسمانىنىڭ قەرىدە قاناتلىرىنى كەڭ ئېچىپ سالماق، ئېغىر-كىن پەرۋاز قىلىۋاتقان بىر بۇركۇت ئىدى... «تاڭ سەھەردىلا ئوۋ ـ ئولجا ئىزدەپ چىقىپتۇ ـ دە، قارا ئۇنىڭ جەسۇر، قەيسەرلىكىگە! ... ئاجايىپ قۇش ـ دە بۇركۇت دېگەن! جۇغى ئانچە چوڭ بولمىسىمۇ قاناتلىرى ئۇزۇن ھەم ئەپچىل، پۇتلىرى مەزمۇت، كۆزلىرى ۋە تىرناقلىرى ئۆتكۇر، ئۆزى شۇنداق جەسۇر، چاققان، كۈچلۈك ھەم جۇرئەتلىك. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ ئۆزىدىن چوڭىغا ئىككىلەنمەي ھۇجۇم قىلىدۇ. ئېگىز ئاسماندىن شەپە چىقارماي، كۆلەڭگىسىنى كۆرسەتمەي ئۇشتۇمتۇت شۇڭغۇيدۇ ـ دە، ياۋۇزدەك[2] سالماق بىلەن ئوقتەك تېز ئۇچۇپ ئولجىسىغا تاشلىنىـ

---

① ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي پەسلى — كۈز پەسلى.
② ياۋۇز — ئېگىز (تاغ) دىن دومىلاپ چۈشكەن تاش.

ىدۇ. ئولجا ئۇنى سېزىپ، كۆرۈپ ئۇلگۈرگۈچە ئۇ ئۇنى تو-سۇپ، قاناتلىرى بىلەن ئۇرۇپ يىقىتىپ، يۇز - كۆزلىرىنى چوقۇپ - چاڭگاللاپ، بوغۇزىدىن قاماللىۋالىدۇ - دە، ئۆتكۈر تۇمشۇقى بىلەن گۈرەن تومۇرىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ ياكى بويىن-نى قايرىپ سۇندۇرۇۋېتىدۇ. ئاندىن ئۇنى بېسىپ - چاڭگاللاپ، قاناتلىرىنى قېقىپ ئولتۇرۇپ ئالدىرىماي بويسۇندۇرىدۇ ياكى قاز-سىرتىپ، هالسىرتىپ، تېپىرلىتىپ جېنىنى ئالىدۇ. ئاخىرىدا ئەتلىرىنى سوۋۇتماي مەززە قىلىپ يەۋېتىدۇ. ئۇ باشقا يىرتقۇچلار-دىن كىچىك بولغىنى بىلەن شۇنداق ئۆتكۈر، چەبدەس، جەسۇر ھەم ۋەھشىي!

لېكىن ئۇ كىشىلەرگە زىيان يەتكۈزمەيدۇ، خىرىس قىلمايدۇ. شۇڭىمۇ كىشىگە ئاجايىپ ھەيۋەتلىك، چىرايلىق ھەم يېقىملىق كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ كۆركىدىن، ھەيۋىتىدىن، جەسۇرلۇقىدىن كە-شى چۆچۈيدۇ ھەم زوقلىنىدۇ. ئۇ قۇشلارنىڭ سەركىسى، كۆك-نىڭ ئەركىسى. ئۇنىڭ كۈچ - قۇدرىتى، ئەۋزەللىكى ئاشۇ بىر جۈپ تالماس قانىتى بىلەن ئۆتكۈر كۆزلىرىدە. ئۇ كۆكتە ئەركىن پەرۋاز قىلىپ، ھەممىدىن ئېگىزدە، يۇكسەكلىكتە تۇرۇپ، بىپا-يان زېمىننى، زېمىندىكى ھەممە مەۋجۇداتلارنى بىمالال كۆرەلەي-دۇ، كۆزىتەلەيدۇ. خالىغان يېرىگە خالىغان ۋاقىتتا ئۇچۇپ بارا-لايدۇ. ئېگىز تاغلاردىن، چوڭقۇر ھاڭلار، ئىسسىق - سوغۇق، بوران - چاپقۇنلار ئۇنى توسۇپ قالالمايدۇ. ئۇنىڭ يولى توز، ئۇدۇل ھەم ئوغۇر[1]!...

ئەپسۇس، مەنمۇ بىر تەڭرىقۇت، يەر يۈزىدىكى نۇرغۇنلى-غان ئۇرۇق - قەبىلە، ئۇلۇس - ئىلەتلەرنىڭ[2]ھۆكۈمرانى. ئەلىم - تەسىم[3]مال - يىلقا، يەر - سۇنىڭ يېگانە خوجىسى. تەڭرىنىڭ ئوغلى، كىشىلەر ئارىسىدىكى سەركە ھەم ئەركە. بىراق

---

① ئوغۇر — ئاق، ئوچۇق، داغدام.
② ئۇلۇس - ئىلەت — يۇرت - ئايماق، قوۋم - مىللەت.
③ تەلىم - تەسىم — سان ساناقسىز، ھەددى - ھىسابسىز، نۇرغۇن.

مەن ئۆزۈمگە قاراشلىق يۇرت - زېمىنلارنىڭ مىڭدىن بىرىنىمۇ كۆرۈپ كېلەلمىگىنىم يوق. ئاشۇ بىپايان، تۈز دالىلاردا، قىر - تۆپە، تاغ - جىلغىلاردا تىزگىن سىيرىتىپ ئات چاپتۇرغىنىم، ئۆگۈز - ئېقىنلاردا غۇلاچ تاشلاپ ئۈزگىنىم يوق. ئاشۇ باغرى ئىسسىق ئارسال[1]تۇپراقلاردا، مەخمەلدەك يۇمشاق، ياپيېشىل ئوت-لاقلاردا ئېغىناپ يېتىپ، يەر تەڭرى ئاتا قىلغان ھۆزۈر - راھەت ۋە ئەركىنلىكتىن قانغۇدەك بەھرىلەنگىنىم يوق. ئۇرۇق-داشلىرىمنىڭ، قوۋم - قېرىنداشلىرىمنىڭ، ئەلكۈننىڭ ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھال - كۈنىنى كۆرۈپ، مۇڭ - پاراڭلىرىنى ئاڭلاپ سىرداشقىنىم، ئۇسسۇل - سامالىرىنى تاماشا قىلىپ شاد-لانغىنىم يوق. ئۇلارغا تەڭرىقۇتلۇقنىڭ — ھون قەبىلىلىرى ئىت-تىپاقىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى، شان - شۆھرىتىنى تونۇتۇپ، مېھىر - شەپقىتىنى يەتكۈزگىنىم يوق. ياۋۇ ياتلارغا كۈچ - ھەيۋە كۆرسىتىپ يىراقلارغا ئات سالغىنىم، يۇرۇش - سو-قۇشلارنى قىلىپ شان - زەپەرلەر قۇچقىنىم يوق. ئەدناسى ئۆزۈم-گە ئۆزۈم ئىگە بولۇپ، ئەركىن - ئازادە ياشاپ باققىنىم، كېچىلە-رى تىنچ ئۇخلىغىنىم يوق. شۇنداق... چۈنكى مەندە بۇركۈتىنىڭكە-دەك تالماس قانات، ئۆتكۈر كۆز يوق. مەن ئۇنىڭغا قارىغاندا كۆپ ئاجىز. ئەگەر مەندىمۇ ئۇنىڭغا ئوخشاش بىر جۈپ قانات بولغان بولسا... !

مېنى كەچۈر، تەڭرىم، ھېسسىياتقا بېرىلىپ ناشۇكۇرلۇك قىلدىم، ئالدىڭدا گۇناھكارمەن. ئۇۋلاندىم، ماڭا رەھىم قىل، مېنى يۆلە! ... سەن مېنى بۇركۈتتەك بىر جۈپ قانات بېرىپ كۆككە كۆتۈرمىگىنىڭ بىلەن، ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرتتەك ساغلام، كۈچلۈك تەنگە، خورىماس ئەقىل - پاراسەت ۋە تاغنى تالقان قىلغۇدەك ھىممەت، شىجائەتكە ئىگە قىلدىڭ. ماڭا، قېرىنداشلە-رىمغا، ئۇرۇقداشلىرىمغا كەڭرى، مۇنبەت زېمىن، مول ئوت -

① ئارسال — قوڭۇر.

سۇ، ھېسابسىز مال ـ يىلقا ۋە تىنچ ـ خاتىرجەملىك ئاتا قىلدىك. چۇغاي تېغى گۈۋاھ، سېرىق ئۆگۈز[1]گۈۋاھ. بىز ھون ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرى بۇ مۇقەددەس زېمىندا قەدىمدىن، ئۇرۇغ ـ تارىغىمىزدىن[2]تارتىپ گاھىي ئاۋۇپ ـ كۈچىيىپ، گاھى ئاز-لاپ ـ ئاجىزلاپ، بەزىدە بىرلىشىپ قۇدرەت تېپىپ، بەزىدە ياتلىـ شىپ قۇمدەك چېچىلىپ، تارقاق ھالەتتە ياشاپ ـ ئۇزىراپ كېلىـ ۋاتىمىز. بىراق شۇنى تەن ئالماي تۇرالمايمەنكى، بىز ھونلار ئۆتمۈشتىكى ھەرقانداق بىر ۋاقىت ـ زاماندىن بۇگۈنكىدەك ئاۋۇپ ھەم ئۇيۇشۇپ قۇدرەت تېپىپ باقمىغان. بۈگۈنكىدەك بايا-شات، تىنچ ـ خاتىرجەم ياشاپ باقمىغان. ئۆتمۈشتىكى ھەر قانداق بىر تەڭرىقۇتمۇ ماڭا ئوخشاش شۆھرەت قازاندىپ سەلتەنەت سۈرمـ گەن، ئۇلۇغ ئاتالمىغان. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى سېنىڭ شەپقـ تىڭ، يۆلىشىڭ بىلەن بولغان، تەڭرىم!...

ھالبۇكى، مەن يەنە شۇنى كۆرۈپ يېتىشىم كېرەككى، بىز ھونلار يەنە كۆپىيىۋاتىمىز. كۆرۈپ تۇرۇپسەن، تەڭرىم، چۇغاي، بۆرە، قۇلان تاغلىرى ئېتەكلىرى، ئۆگۈز ئەگمىسى ۋادىسى، ئور-دۇس، ئۆتۈكەن[3]، ئىرسىن[4]ياياقلىرى، كۈنچىقىشتىكى قاتمۇ-قات تاغ ـ ئېدىرلار... بىزگە تارلىق قىلىۋاتىدۇ، بىزنى باقالمايۋا-تىدۇ. كۆچەيلى، كېڭىيەيلى، يېڭى ئوت ـ سۇ ئىگىلەپ، يېتەر-لىك مال ـ بايلىققا ئېرىشىپ، ھال ـ كۈنىمىزنى ياخشىلايلى، تېخىمۇ ئۇيۇشۇپ كۈچىيەيلى، قۇدرەت تاپايلى دېسەك، ياۋۇياتلار ئەتراپىمىزنى توسۇپ، بىزگە خىرىس قىلىۋاتىدۇ. كۈنچىقىشتا — شارموروۇن، لوخا ئۆگۈزلىرى[5]بويلىرى ۋە چوڭ ھىنگان تاغلىرىنىڭ[6]كۈنگەي تەرەپلىرىدە ئېيىقتەك قارام ۋە كۈچ-

---

① سېرىق ئۆگۈز — سېرىق دەريا، خۇاڭخې دەرياسى.
② ئۇرۇغ ـ تارىخ — ئەجداد، مەنبە، يىلتىز.
③ ئۆتۈكەن يايلىقى — ھازىرقى موڭغۇل جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۈرخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا، خاڭغاي تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدە.
④ ئىرسىن — گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ شەرقىدىكى يايلاق.
⑤ شارموروۇن، لوخا ئۆگۈزلىرى — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ لياۋنىڭ ئۇلكىسى بىلەن چېگرىداش قىسمى ئىچىدىكى شارموروۇن دەرياسى بىلەن لوخا دەرياسى.
⑥ چوڭ ھىنگان تېغى — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى داشكۆكەنلىك تېغى.

لۇك توڭگۇسلار① بار. ئېگىزلىكتىكى② بايقال كۆلىنىڭ③ كۈنپېـ
تىش ۋە تۆۋەن تەرەپلىرىدە، ئورخۇن، سېلېنگا ئۆگۈزلىرى④
بويلىرىدا تۇرالار⑤، ئاناساي ئۆگۈزنىڭ⑥ يۇقىرى ئېقىنلىرى بويلـ
رىدا خاككاسلار⑦، ئالتاي تاغلىرىنىڭ يۇقىرى تەرەپلىرىدە چېپار
ئاتلار⑧ ياشايدۇ. كۈنپېتىشتا — چىلان تاغلىرى⑨ ئېتەكلىرىدە يا-
ۋۇز تۇخرىلار⑩، چىلان تېغى بىلەن دۇخان⑪ ئارىلىقىدا ئۇيـ
سۇنلار⑫، گۆكنۇر⑬، تىبەت⑭ ئەتراپلىرىدا چىياڭلار⑮ ياشايدۇ.
تەڭرىتاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرىپى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ تەسكەي
تەرىپى ئارىلىقىدا تۇركلەر، چۆچەك، زايسان گۆلى⑯ ئەتراپلىرىدا
باتۇرلار⑰، بالقاش گۆلى⑱ ئەتراپلىرىدا ساكلار⑲ ياشايدۇ. تۆۋەن
ئىقلىمدا — سېرىق ئۆگۈزنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە
بولسا سېرىق ئۆگۈزنى، سەددىچىننى پاسىل قىلغان خۇاشيا بەگلـ
رى⑳ بار. مانا بۇلار بىزنىڭ قۇنشىلىرىمىز㉑.

---

① توڭگۇسلار — قەدىمكى تائىپە. تارىخىي كىتابلاردا غۇز (خۇ)، شەرقىي غۇزلار (دۇڭخۇ) دەپ يېزىلغان. ئۇلار (توڭگۇسلار) ھازىرقى موڭغۇل ۋە مانجۇ مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى ئەجدادى ھېسابلىنىدۇ. توڭگۇسلار ئېيىقنى توتېم قىلغان.

② ئېگىزلىك — بۇ يەردە شىمالىي ئېگىزلىك، يەنى موڭغۇل دالىسى كۆزدە تۇتۇلغان. ئۇ چوڭ ھىنگان تاغلىرىنىڭ غەربى، جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقى، چۆغاي، بۆرە تاغلىرى ۋە شەرقىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

③ بايقال كۆلى — تارىخىي كىتابلاردا «شىمالىي كۆل» دەپمۇ يېزىلغان. ئورنى ھازىرقى روسىيە تەۋەسىدە.

④ ئورخۇن، سېلېنگا ئۆگۈزلىرى — موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورخۇن دەرياسى بىلەن سېلېنگا دەرياسى.

⑤ تۇرالار — تارىخىي كىتابلاردا دىڭلىڭ (تۈغلۇق) دەپ يېزىلغان. ئۇلار (تۇرالار) ھونلار بىلەن بىر مەنبە، يىلتىزداش بولۇپ، ھونلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادى چوڭۇبىلار دەۋرىدە «دى، دىلار، گۇيغاڭلار» دەپ ئاتالغان. كېيىن دىڭلىڭلار (تۈغلۇق، تۇرالار)، قاڭقىللار (گاۋچې، ئېگىز ھارۋىلىقلار)، دىلار، تېلىلار، چىلىلار دېگەندەك نامىلار بىلەن ئاتالغان.

⑥ ئاناساي ئۆگۈز — روسىيە تەۋەسىدىكى يېنىسەي دەرياسى.

⑦ خاككاسلار — قەدىمكى تائىپە، ھازىرقى قىرغىز مىللىتىنىڭ قەدىمكى ئەجدادى.

⑧ چىپار ئاتلار — قەدىمكى قوۋۇم. ئالتاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە ياشىغان.

⑨ چىلان تاغلىرى — گەنسۇ ئۇلۇكسىدىكى چىلىەنشەن.

⑩ تۇخرىلار — قەدىمكى تائىپە. تۇخار، يۈچى، ياۋچى دەپمۇ يېزىلىدۇ.

⑪ دۇخان — دۇنخۇاڭ.

⑫ ئۇيسۇنلار — قەدىمكى تائىپە. ئاسىيۇ، ئاسىيانى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى ئىلى قازاقلىرىنىڭ قەدىمكى ئەجدادى.

⑬ كۆكنۇر — چېڭخەي كۆلى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ.

⑭ تىبەت — چېڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكى.

⑮ چىياڭلار — قەدىمكى قوۋۇم. ھازىرقى زاڭزۇ مىللىتىنىڭ قەدىمكى ئەجدادى.

⑯ زايسان كۆلى — ھازىرقى قىرغىزستان تەۋەسىدىكى ئىسسىقكۆل.

⑰ باتۇرلار — قەدىمكى قوۋۇم. تۇرالار بىلەن تۇغقان.

⑱ بالقاش كۆلى — ھازىرقى بالقاش كۆلى.

⑲ ساكلار — قەدىمكى تائىپە.

⑳ خۇاشيا — خەنزۇلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادى.

㉑ قۇنشى — قوشنا.

بىراق تۇرالاردىن باشقىلىرى بىزگە يات، دۇشمەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىزگە كۆز ئالايتىپ، خىرىس قىلىپ، ھونلارنى تالان - تاراج قىلسام، ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنى بۆلۈپ - پارچىلاپ يۇتۇۋالسام، ئوت - سۇ، زېمىنلىرىنى تارتىۋېلىپ، كىشىلىرىنى قۇل قىلسام، يوقاتسامىلا دەپ تۇرىدۇ. لېكىن مەن بىلىمەن، ئۇلارنىڭ كۆپى بىزدىن تەپ تارتىدۇ، قورقىدۇ، ئېھتىيات قىلىدۇ. ئەمما تەپ تارتقان، قورققان، چېلىشىشقا پېتىنمىغان بىلەن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ نىيىتى بۇزۇق، چىشى بىلەكلىك. ئۇلار بىزنىڭ ئاجىزلىقلىرىمىزنى بىلىدۇ، تېخى تولۇق بىرلىشىپ كېتەلمىگەنلىكىمىزنى، ئارىمىزدىكى غۇم - غۇدۇرات، تەپرىقە - تىرىكچىلىقلارنى ئوبدان بىلىدۇ. پۇرسەت تاپسىلا بىزگە ھۇجۇم قىلىشنى، بىزنى تەپرىقە تېرىقىغا تېيىلدۇرۇپ يېقىتىپ، يانجىپ تاشلاشنى ئويلايدۇ، كۈتىدۇ. مانا بۇ بىز ئۇچۇن تەھدىت، تەھلىكە، خەۋپ!...

شۇڭا بىز جىم ياتساق بولمايدۇ. ئۇلاردىن ھوشيار تۇرۇپ، ئۆزىمىزنى قوغدىمىساق، ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ، ئۈيۈشۈپ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرمىساق، ئۆز رىزقىمىزنى ئۆزىمىز تېپىپ يېمەسەك بولمايدۇ.

ئەي تەڭرىم! نىدالىرىم، خىتابلىرىم دەرگاھىڭغا يەتتىمۇ؟ دېگەنلىرىم، تەلەپلىرىم ئورۇنسىز ئەمەستۇر؟... مەن سەن تەرەپتە تۇرۇپ سۆزلەۋاتىمەن، ساڭا ئىشىنىپ، ساڭا سېغىنىپ، سەندىن مەدەت تىلەپ شۇنداق دەۋاتىمەن، تەڭرىم. چۇنكى ھەق - ئادالەت، مۇتلەق ھەقىقەت، كۈچ - قۇدرەت ۋە ھىدايەت سەن تەرەپتە، سېنىڭ ئىلكىڭدە!...»

تۇمەن تەڭرىقۇت خىيال ئەيلەپ، ئۇنسىز خىتاب قىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، يېنىغا شەپسىز، يەردىن ئۇنگەندەكلا پەيدا بولغان داستىخانبەگ[1] ئۇنى غىزاغا تەكلىپ قىلىپ دىققىتىنى بۆلۈۋەتتى.

① داستىخانبەگ — ئەمەل نامى. ھونلاردا ئوردا، بارگاھ غوجىدارىغا تەڭ.

جەسۇر بۇركۇت ھېلىمەم كۆك قەردە ئۇچۇپ - ئەگسىپ يۇرەتتى. تۇمەن تەڭرىقۇت بۇركۇتكە، ئۇنىڭ نەزەر - پەرۋازى ئاستىدىكى قارلىق چوققا، يېشىل تاغلارغا يەنە بىر نەزەر سالغاندىن كېيىن، ئوتقاشتەك تاۋلانغان كۇنچىقىشقا يۇزلەندى. ئەتىگەنكى قۇياش چۇغاي تېغى ئېتىكىدىكى پايانسىز ئوتلاقنىڭ چېتىدىن چىراي ئاچقانىدى. ئۇ يېڭى چىققان قۇياشقا — ياشىق تەڭرىسىگە تېۋىنىپ، چىن ئىخلاسى بىلەن چوقۇندى، كۆڭلىدە بايىقى ئۇنسىز خىتابلىرىنى تەكرارلاپ، ئۇنىڭدىن قۇت - مەدەت تىلىدى، ئاندىن يەنە نېمىلەرنىدۇر ئويلاپ، سۇنىڭ تېگىدە ئۇزاق تۇرۇپ چىققان كىشىدەك چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ خۇرسىنىپ قويدى - دە، ئاستا كەينىگە بۇرۇلۇپ چېدىرىغا ماڭدى.

ئەتىگەنلىك غىزادىن كېيىن، يېڭى ئوۋغا ئاتلىنىشتىن بۇرۇن، تەڭرىقۇتنىڭ كۆك چېدىرىدىكى يىغىلىشتا تەڭرىقۇت بىلەن يابغۇلار، سانغۇنلار ئوتتۇرىسىدا ئوۋ قىلىشنى توختىتىش - توختاتماسلىق توغرىسىدا تالاش - تارتىش يۈز بەردى. بۇ تالاش - تارتىشنى تەڭرىقۇت ئۆزى كەلتۇرۇپ چىقاردى. ئۇ كېچىدە چۇش كۆرگەنىدى. چۈشىدە ئوۋ قوغلاپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتاتتى. توساتتىن بىر كۆك بۆرە پەيدا بولۇپ ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇدى. بۆرىنىڭ كۆزلىرى ۋىل - ۋىل يانىتتى، سىرت - يالىلىرى پارقىرايتتى. لېكىن ئۇ ئۇنىڭغا خىرىس قىلمىدى، ئۇنىڭغا تىكىلىپ، قۇيرۇقىنى سېلىپ، قۇلاقلىرىنى تىك قىلىپ، ئالدىنى توسۇپ تۇرۇۋالدى. تەڭرىقۇت ئۇنىڭدىن قورقتى، ئۇنىڭغا چېقىلماي ئەگسىپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولدى. بىراق بۆرە ئۇنىڭغا يول قويمىدى. تەڭرىقۇت يەنە پەرۋا قىلماي ئېتىنى چاپتۇرۇپ مېڭىۋىدى، بۆرە بىردىنلا غايىب بولۇپ كۆك نۇرغا، كۆكۈچ تۇمانغا ئايلاندى - دە، ئۇنى ئورىۋالدى، ھېچنېمىنى كۆرگىلى، ھېچ يەرگە ماڭغىلى قويمىدى. تەڭرىقۇت ئامالسىز كەينىگە ياندى. بۇ چاغدا بۆرە يەنە پەيدا بولدى - دە، ئۇنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ يول باشلىدى. ئۇ تۇمەنبالىقا قاراپ كېتىۋاتاتتى... تەڭرىقۇت

بىلىپ ـ بىلمەي بۇ چۈشىنى بايان قىلىپ، باشقىلارنى ساراسىمگە سېلىپ قويدى. بۇنىڭسىزمۇ ئۇلار ئوۋدىن يېنىپ قېلىشقانىدى، ئۆيلىرىنى سېغىنىپ، تۈمەنىبالىسىقا قايتىپ كېتىش ئۈچۈن باھانە ـ سەۋەب ئىزدەپ يۈرۈشەتتى.

— چۈشۈڭدىكى كۆك قۇرتنىڭ ئالدىڭنى توسۇپ ئېتىڭنى ئۇركۈتۈشى، پەرۋا قىلمىغىنىڭدا كۆك نۇرغا، كۆپكۆك تۈمانغا ئايلىنىپ سېنى ئورىۋېلىشى، ھېچ ياققا ماڭغىلى قويمىغانلىقى مۇقەددەس كۆك تەڭرىنىڭ سېنى ئەمدى ئوۋ قىلىشنى توختات دېگىنىدىن بېشارەتتۇر، — دېدى پايتەختتىكى ئىلاھىي تەڭرىلىك-نىڭ باش قامانى[1]، يابغۇ ئىنچۈنقان ئاچارى[2]ئۇنىڭ چۈشىگە تەبىر بېرىپ.

— دۇرۇس، — دېدى سول قول قۇتقۇبەگ[3] ئۇنىڭ سۆزىنى قوللاپ، — ھېلىمۇ بىر ئايغا يېقىن، سەككىز مەيدان ئوۋ قىلا-دۇق. ئېرىشكەن ئولجىلىرىمىزنى يىغىشتۇرۇپ ئەكېتىشمۇ بىر ئىش. بەس، يېتەر ئەمدى. ئوۋ ـ كېيىكلەرنىڭ نەسلى قۇرۇپمۇ كەتمەسۇن.

— ھەي قۇتقۇ، سەن بىلمەيدىغان ئوخشىمامسەن، بىلسەڭمۇ خۇپسەنلىك قىلىۋاتامسەن ـ يا، ھوندا «توققۇز» مۇقەددەس ئەمەسمۇ؟ — دېدى ئوۋدىن مېھرىنى ئۈزەلمەيۋاتقان تەڭرىقۇت ئۆزى تاپقان بالاغا ئۆزى دەۋا ئىزدەپ، قۇتقۇبەگكە ھەيۋە قىلىپ، — ئۆزۈڭ دېدىڭ، سەككىز مەيدان ئوۋ قىلدۇق دەپ، دېمەك، يەنە بىر مەيدان ئوۋ قىلىشىمىز بار. تەڭرى بىزگە ئاتىغان ئوۋ كېيىكلىرىمۇ تۇگەپ كەتكىنى يوق تېخى··· سەن ئۆزۈڭچە كىچە كۆرگەن چۈشۈمنى يامىنىغا ئۆرۈپ ئوۋنى داۋاملاشتۇرۇشقا تىلداغ-لىق[4]قىلىۋاتىسەن؟ بۇ سېنىڭ ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان

---

① قامان — پېرىخون، باخشى، شامان دىنى موللىسى.
② ئاچارى — ھەزرەت.
③ سول قول قۇتقۇبەگ — ھۇنلاردىكى ئەمەل نامى، سول قول ۋەزىر. ئادەتتە ئوڭ قول قۇتقۇدىن سول قول قۇتقۇنىڭ دەرىجىسى چوڭ بولاتتى.
④ تىلداغ — باھانە، باھانە ـ سەۋەب.

ئۇدۇم - ئادەتنى يوققا چىقارغىنىڭ ئەمەسمۇ؟ سەمىگە سېلىپ قويماي، چۈشكە ئۇنچە ئىشىنىپ كەتمە، ئۆزۈڭنى بىلىپراق سۆزلە!

— توغرا، چۈشكە ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ، — دېدى يۇرتۇغ سانغۇنى[1] بۆرىبەگ ئوتتۇرىغا چىقىپ.

تەڭرىقۇت ئۇنى مەن تەرەپتە تۇرۇپ سۆزلەۋاتقىدۇ دەپ ئويلىدى.

— بىراق، — دېدى ئۇ كۈتمىگەندە، — بەزىدە ئۇدۇم - ئادەت دەپلا ئۆتۈۋەرگىلىمۇ بولمايدۇ، تەڭرىقۇت، سەن ئەلكۈننىڭ تۇغى، تەڭرىقۇتى، بىلگە - دانىش[2] سەن. شۇڭا سالماقلىق بىلەن ئوبدان ئويلىنىپ بېقىشىڭ كېرەك، ھەۋىسىگە بېرىلىپ تەڭرىنىڭ بېشارىتىگە سەل قارىساڭ بولمايدۇ... ھېلىمۇ ئوڭۇنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ، پۈخادىن چىققۇدەك قىلدۇق. ئۆيلىرىمىزدىن، ئاۋۇلىمىزدىن ئايرىلغىلىمۇ بىر ئايدەك بولدى. پۈتۈن ئوغلاق ئاي پەسلىنى بۇ يەردە ئۆتكۈزگىلىمۇ بولمايدىغۇ ئاخىر. ئۇنىڭ ئۈستىگە...

— ھە، سەن يەنە نېمە دېمەكچى؟ — تەڭرىقۇت يۇرتۇغ سانغۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ئۇنىڭغا ئالايدى.

— مەن دېمەكچى، — دېدى بۆرىبەگ دادىللىق بىلەن، — نەچچە كۈننىڭ ئالدىدا قاتتىق بوران چىقىپ، يامغۇر ياغدى. يامغۇر بۇ يەردە چوققىلارغا قار بولۇپ چۈشتى، قاپتاللاردا سەل بولۇپ ئاقتى. ئۇ بەلكىم تۇمەنبالىقتىمۇ خېلى چوڭ ئاپەتكە ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن. قىرغاۋۇل ئۇۋلايمەن دەپ ئۆيدىكى توخۇدىن قۇرۇق قالساق بولماس... ئۇنىڭ ئۈستىگە، سەن ئۆزۈڭمۇ ئىككى كۆڭۈل شۇ تاپتا، تۆلبوغاز چوڭ ئالچىدىن ئەنسىرەپلا تۇرسەن يا ئۇنى ئېسىڭدىن چىقىرىپ قويدۇڭمۇ؟ مانا شۇلارنى ئويلا، تەڭرىقۇت، ئەمدى ئۇۋ قىلىشنى توختات...

---

① يۇرتۇغ سانغۇنى — تەڭرىقۇتقا ھەمراھ بولۇپ ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان قوغدىغۇچى قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى.

② بىلگە - دانىش — بىلىملىك، ئۆلىما، ئابرۇيلۇق، ھۆرمەتكە سازاۋەر.

بۆربەگ یامان یەردىن تۇتتى، نەق گەپنى قىلىپ تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئويغا سېلىپ قويدى. دۇرۇس، ئۇلارنىڭ دېگىنىمۇ ئورۇنلۇق، ئولجىلارنى يېغىشتۇرۇپ قايتىدىغان چاغمۇ بولۇپ قالدى. بىراق تۇمەنخان ئۇڭخۇمار كىشى. ئۇ قىلىشقۇ ھون ئەرلىرىنىڭ ئىشى. لېكىن ئۇنىڭ ئۇڭا بولغان ئىشتىياقى ئالاھىدە كۈچلۈك. ئۆزىمۇ مەرگەن، ئالغۇر ئوڭچى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تەبىئەتنىڭ مۇشۇنداق مول نېمەتلەرگە تولغان قۇلاي، بايلىقلىرىنى پەسلىدە ئوڭ ئوڭلاپ قېنىۋالمىسام، قاچان، قەيەردە قىلىسەن شۇ ئوڭنى؟ قىش كىرسە سوغۇق چۈشۈپ، قار يېغىپ، ئوڭ ئوڭلاش تېخىمۇ قىيىنلىشىپ كەتمەمدۇ؟... نەدىن كىردى شۇ كۆك بۆرە ئۇنىڭ چۈشىگە؟... ھەي، تولىمۇ ئەپسۇس!... قارىغاندا باش قامىنىڭ دېگىنى توغرا ئوخشايدۇ، ئۇ ئوڭنى توختىتىپ ئۆيگە قايتىمىسا بولمىغۇدەك. بىراق قاچان يولغا چىقسا بولار؟ ئەتىگە ئۇلگۈرەلەرمۇ؟ ئوڭ قوشۇنى ئاز ئەمەس، قوزغالمىقىمۇ تەس. يەنە ئوڭ ئولجىلىرىمۇ بار تېخى، ئۇلارنى يېغىشتۇرۇپ ئەكېتىشىمۇ بىر ئىش يا ئۆگۈنلۈككە ماڭسا بولارمىكىن؟...

تۇمەن تەڭرىقۇت كۆڭۈل توختىتىپ بىر قارارغا كەلمەستە، شاھانە چېدىرغا كۈتۈلمىگەن بىر مېھمان رۇخسەتسىزلا ئۇسۇپ كىرىپ، تەكەللۇپسىزلا ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى.

«ئوردىنىڭ باش يىلقىچىسى... نېمە ئىش قىلدۇ ئۇ بۇ يەرده؟ تۇمەنبالىقتا ئاتلارغا قاراپ قالمىغانمىدى؟... تەلپىكىنى ئېلىپ سالام بېرەيمۇ دېمەي... ئەدەپسىز، قاپ يۈرەكلىكىنى ئۇنىڭ، نېمىسىگە ئىشىنىپ... بۆربەگ ئېيتقاندەك، بىرەر شۇم خەۋەر ئەكەلگەن بولمىسۇن يەنە...»

— سۆيۈنچە... ماڭا سۆيۈنچە بەر، تەڭرىقۇت، ساڭا خۇش خەۋەر!...— دېدى ئۇ قاش - كۆزلىرىنى ئويناتىپ.

تەڭرىقۇت شۇئان پەيلىدىن ياندى، كۆڭلى قانداقتۇر بىر ئىشلارنى تۈيۈپ ھاياجانلاندى.

— ساڭا بىر سۇرۇغدىن قوي - كالا، بىر ئۆيۈر يىلقا بېرەي.

باش يىلقىچىنىڭ خۇش خەۋىرى شاھانە چېدىرنى چايقىتىۋەتتى. يابغۇلار، سانغۇنلار، قۇتقۇلار، ئېلقۇسايلار ئورۇنلىرىدىن دۇررىدە تۇرۇشۇپ ئالقىشلىرى بىلەن تەڭرىقۇتنى قۇتلۇقلىدى. تەڭرىقۇت خۇشاللىق ھاياجىنىنى باسالماي ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ خەۋەرچىنى قۇچاقلىۋالدى.

— ئانا ـ بالا ئىككىلىسى ئەسەن ـ تۇكەلمۇ؟ — سورىدى تۇمەن تەڭرىقۇت.

— ساق، ئەسەن ـ تۇكەل! — دېدى خەۋەرچى.

— قۇت! قۇت!...— دەپ ۋارقىرىۋەتتى ئۇ.

— مۇبارەك بولسۇن! مۇبارەك بولسۇن!...— دەپ چۇقان سېلىشتى باشقىلارمۇ.

— ھازىردىن باشلاپ قايتىشقا تەرەددۇت قىلىنسۇن! — دېدى ئۇ بۇيرۇق قىلىپ، — ئەتىلا يولغا چىقىمىز! ھەي داستىخانبەگ، سەن ئاۋۇال بۇ خەۋەرچىنى غىزالاندۇر. باشقىلار دەرھال ئۆز ئىشىڭلارغا بېرىڭلار...

تۇمەنخان ئەمدى قايتىشقا ئالدىراپ قالدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ قويۇق ساقال ـ بۇرۇت باسقان يۈزىدە بايىقى سۇر ـ غەزەپتىن ئەسەرمۇ قالمىغان، خۇشاللىق ھاياجىنىدىن قىزىرىپ، پارقىراپ كەتكەنىدى. ئۇ ئوۋچىلارنىڭ قىزغىن مۇبارەك سادالىرى ئىچىدە چەكسىز بەختىيارلىققا چۆمۈۋاتاتتى، چىرايىدا بولسا پەخىر ـ ئىپتىخار ۋە مەغرۇرلۇق كۈلكىسى جىلۋە قىلاتتى. ئۇ تۇرۇپلا يەنە بىر ئىشنى ئېسىگە ئالدى.

— ھەي خەۋەرچى، — دېدى ئۇ ئەمدىلا داستىخانغا ئولتۇرغان باش يىلقىچىنىڭ يېنىغا بېرىپ، — سەندىن بىر ئىشنى سوراشنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن.

— قېنى سورا، تەڭرىقۇت، قۇلىقىم سەندە، — دېدى خەۋەرچى ئورنىدىن تۇرۇپ.

— بالا بىلەن ئانىسى ساق، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق...

— ئۇنداقتا، ئۇ قۇرت تېرىسىگە ئېلىنىدىمۇ؟

— بۇ... بۇ... مېنى كەچۈر، تەڭرىقۇت، بىلمەيمەن. لېكىن، ئوردىدا قۇرت ئوۋلىغۇدەك ئەر قالغانمۇ؟...

«دۇرۇس، ئوردىدا، ھەتتا پۈتكۈل تۈمەنبالىقتا ئەر قالمىغاي بۇ يەرگە كەلگەن تۇرسا، كىم بۆرە ئوۋلايدۇ ئۇ يەردە؟ دېمەك، ئانا ـ بالا تېخى بۆرە تېرىسىگە ئېلىنمىغان...» تەڭرىقۇت سەل تۇرۇۋېلىپ ئويلانغاندىن كېيىن، يۇرتۇغ سانغۇنى بۆرىبەگنى چاقىردى.

— ھاي بۆرىبەگ، قېنى سەن؟

— مانا مەن، تەڭرىقۇت...

بۆرىبەگ ئاسماندىن چۈشكەندەك شۇئان ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولدى. ئادەتتىمۇ ئۇ ئۇنىڭ يېنىدىن نېرى كەتمەيتتى. چۈنكى ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتى، ۋەزىپىسى يۇرتۇغنى باشلاپ تەڭرىقۇتنى قوغداش ئىدى.

— تېز بول، قانىتىم، يىگىتلىرىڭنى يىغ! — دېدى تەڭرىقۇت، — قۇرت ئوۋلاشقا چىقمىز!

بۇيرۇقنى ئاڭلاپ يۇرتۇغ سانغۇنى قېتىپلا قالدى. بۆرىبەگلا ئەمەس، چېدىر ئىچىدىكى ھەممە كىشى قاتتىق چۆچۈدى، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ، يۈرەكلىرى ئېغىپ، چىرايلىرى تاتاردى. بۆرە ئوۋلاش!... بۇ مۇمكىنمۇ؟ ئۆتۈپ ـ تېشىپ ئەمدى بۆرە ئوۋلىماق-چىمۇ؟ قانداق ھەۋەس، قاپ يۈرەكلىك بۇ؟... بىراق زۆرۈر تېپىلغاندا، ئامال بولمىغاندا ئۇنى ئوۋلمايمۇ بولمايدۇ، بولۇپمۇ ھازىر-قىدەك چاغدا. چۈنكى ئۇ تەڭرىقۇتقا — تەڭرىنىڭ ئوغلىغا لازىم. ئۇنىڭ تېرىسى، گۆشى، ئېغىزى، چىشى، ئوشۇق ـ ئۇستىخانلىرى ئۇنىڭ تۇغۇتلۇق چوڭ ئالچىسىغا، يېڭى تۇغۇلغان ھونزادىسى، ئىزباسارى، تەگىن ئۆگەسىگە، كەلگۈسىدىكى تۇغ ـ تەڭرىقۇتقا لازىم. بۇمۇ كىچىك ئىش ئەمەس. چۈنكى ئۇلار بۆرە گۆشىدە ئوزۇقلانمىسا، بالا بۆرە ئېغىزىدىن ئۆتكۈزۈلمىسە، بۆرە چىشى، ئوشۇقىنى تۇمار قىلىپ ئاسمىسا بولمايدۇ. قىسقىسى، ئۇلار ھەر

جەھەتتىن كۆك تەڭرىنىڭ پاناھىغا ئۆتۈشى كېرەك، بولۇپمۇ بالا، شۇنداقلا ئاندىن ئۇ ھەقىقىي ھون بالىسى، ھونزادە بولالايدۇ. بۇ ئەجدادلارنىڭ يوسۇنى، قەدىمدىن داۋاملىشىپ كەلگەن مۇقەددەس ئادەت!...

بۆرىبەگ ئېسىگە كەلگەندە، تەڭرىقۇت ئاللىقاچان ئوقياسىنى ئېلىپ چېدىرىدىن چىقىپ كەتكەنىدى. شۇڭا ئۇ ئوۋغا ماھىر چەۋەندازلىرىنى يىغىپ تەڭرىقۇتقا يېتىشىۋېلىش ئۈچۈن سىرتقا ئۆزىنى ئاتتى.

6

«مەن ئاتا بويتىمەن! تەڭرى ماڭا كۆك قۇرتتەك بىر ئوغۇل ئاتا قىپتۇ، ئاھ!... مېنىڭ ئەمدى پۈشتىپاناھىم، ئىزباسارىم بار بولدى. ئۇ مېنىڭ تۇنجى ئوغلۇم، ئۇمىد - ئىشەنچىم، قۇت بۇيانىم! مېنىڭلا ئەمەس، پۈتكۈل ھوننىڭ ئۇمىدى، قۇتى، ئۇلتۇرىقى![1]... ئۇ قانداقراق تۇغۇلدىكىن؟ چىراي - تۇرقى ماڭا تارتتىمىكىن؟ خەۋەرچى ئېيتقاندەك، كۆك قۇرتقا ئوخشاش تۇغۇلدىمىكىن - يا؟... ئۇ چوقۇم ماڭا ئوخشىغان، كۆك قۇرتتىن ئۈدۈم ئالغان. چوڭ بولۇپ ئەر يەتكەندىمۇ ماڭا ئوخشاش باھادىر، بىلگە - دانىش، كۆك قۇرتتەك جەسۇر، سۈباتلىق[2] ئوغلان بولۇپ يېتىشىدۇ. ئەلكۈننىڭ پەخىر - ئىپتىخارىغا، ئوتلاقنىڭ غۇرۇرىغا، ھوننىڭ شان - شەرىپىگە ئايلىنىدۇ!...»

تۇمەن تەڭرىقۇت يول بويى ئەنە شۇنداق شېرىن خىياللار بىلەن يۈكسەك ئارزۇ - ئارمانلارنى قىلىپ، ئوغلى تۇغۇلۇپ ئاردىدىن ئىككى ھەپتە ئۆتكەن كۈنى تۇمەنباللىققا قايتىپ كەلدى. تۆلبوغاز چوڭ ئالچىنىڭ ئوغۇل تۇغقانلىق خۇش خەۋىرى تۇمەنباللىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاۋۇل - قىشلاقلارغا ئاللىقاچان پۇر كەتكەن-

---

① ئۇلتۇرىق — ئۇل تۇۋرۇك، يۆلەنچۈك، تايانچ.
② سۈبات — قايتماس، ئۆز سۆزلۈك، ئىرادىلىك.

دى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى توپلىشىپ ئالدىغا چىقىپ، نەي، قوبۇز، بارىبەت، بورىيا، غىلاپ دۇمباق[1]، تىزما مىس قوڭغۇراق[2]لارنى چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇل ئويناپ، يولغا، ئۇستۇاشلىرىغا گۈل تاشلاپ، ئالقىش ـ تەنتەنە قىلىپ قارشى ئېلىشتى.

— مۇبارەك بولسۇن، شانۇ شەۋكەتلىك تەڭرىقۇت!

— ئۆز ياشىڭ ئۇزۇن، بۇيانىڭ ئوڭ بولسۇن!

— باي بول، ئۇرۇق بەشى، ئاي ـ كۈندەك ئابام ـ ئۇلۇغ ياشا!...

قۇنۇم چېتىدىكى ئاۋۇل ئېغىزىدا باشلانغان بۇ ئالقىش ـ تەنتەنە، ئالقىش سادالىرى قورغان ئىچىدىكى ئوردا ئالدىغا كەلگۈچە ئۇزۇلمەي ياڭراپ تۇردى. تەڭرىقۇت ئوردا دەرۋازىسى ئالدىدىكى سەينادا ئاتتىن چۈشكەندىمۇ ئۇنى يەنە نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئوردـ ۇبلىشتى.

— سىلەر ئۇدىكامغا[3]كىرىپ ساقلاپ تۇرۇڭلار! — دېدى ئۇ هوننىڭ چوڭلىرىغا تەنتەنە بىلەن خىتاب قىلىپ، — مەن ئاۋۇال ئوغلۇم بىلەن ئالچىمنى كۆرۈپ چىقاي، ئاندىن هەممىمىز بىرلىكـ تە ئوغلۇمغا ئات قويۇش كېچىشى ئۆتكۈزىمىز، سۇرجەك قۇرۇپ تەبرىكلەيمىز. ئەتە بولسا چوڭ توي!...

خالايىق ئۇنىڭ سۆزىگە يەنە تەنتەنە قىلىشتى. ئۇنىڭغا، ئوغـ لىغا ئۇزۇن ئۆمۇر ۋە بەخت ـ سائادەت تىلەشتى. تەڭرىقۇت ئۇلارغا تەشەككۇر ئېيتىپ ئېهتىرام بىلدۇرگەندىن كېيىن، باش قامان ئىنچۇنقان هەزرەت بىلەن يۇرتۇغ سانغۇنى بۆرىبەگنى ئەگەشـ

---

① غىلاپ دۇمباق — ئۇدارلىق هون چالغۇسى. چوڭ مۇراسىم، هەربىي يۇرۇشلەردە ئىشلىتىلـ گەن.

② تىزما مىس قوڭغۇراق — ئون ئالتە دانە مىس قوڭغۇراقتىن تەركىب تاپقان بىر گۇرۇپپا ئۇدارلىق چالغۇ. ئۇ ئات باغلايدىغان دار شەكىللىك ياغاچقا ئورنىتىلىپ توقماق بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىاتتى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئارقىلىق ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خۇاشيا(خەنزۇ) لارمۇ ياساپ ئىشلەتكەن تىزما مىس قوڭغۇراقتىن روشەن پەرقلىنىدىغانلىقى، يەنى هونچە ئالاهىدىلىكى بارلىقى بايقالغان ۋە هونلارنىڭ ئۆزى ياساپ ئىشلەتكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈـ رۈلگەن.

③ ئودىكام — زال، كۆلۈب، ساراي، كېچەك ئۆيى.

تۇرۇپ ئوردا ھەرىمگە قاراپ يۇرۇپ كەتتى.

ئۇ ھەرەمنىڭ ئىشكى ئالدىغا كەلگەندە ئالچىسىنى قانداق قۇتلۇقلاشنى، ئۇنىڭغا نېمىدەپ تەسەللى ۋە مەدەت بېرىشنى، ئۇنى قانداق خۇشال قىلىشنى ئويلاپ بىردەم توختىۋالدى، ئاندىن تەڭرىگە تېۋىنىپ ھاياجىنىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئىنچۇنقان بىلەن بۆرىبەگنى شۇ يەردە قالدۇرۇپ، ئۆزى يالغۇز خاس خانىغا كىرىپ كەتتى.

— مۇبارەك بولسۇن، ئالچىم! ...— دېدى ئۇ ئىشىكتىن كىرىپلا، ئاندىن خانىنىڭ تۆردىكى قات - قات كىگىز ۋە تېرە ياپغۇتلۇق[1]تۆشكىدە يانتاق ئايقاغانىنىڭ يېنىغا بېرىپ قېشىدا ئولتۇردى - دە، ئۇنىڭ ماموقتەك يۇمشاق، ئۇقاردەك ئاپئاق قوللىرىنى ئالىقانلىرى ئارىسىغا ئېلىپ، ئېگىلىپ تۇرۇپ پېشانىسىدىن سۆيدى، — تەڭرى قۇت بېرىپ ئەسەن - تۆكەل يەڭگىپسەن، مۇبارەك بولسۇن ساڭا!

— ئېيتقىنىڭ كەلسۇن، تەڭرىقۇت ...— دېدى ئايقاغان ھودۇقۇپ پەس، تىترەك ئاۋازدا.

— ئەسەنمۇ سەن، مەڭزىلىگىم[2]... ھالقىلىق پەيتتە يېنىڭدا بولالمىدىم، مېنى كەچۈر...

ئايقاغان ئۇندىمىدى. بۇنىڭ بىلەن خانا ئىچىنى بىردىنلا سۇكۇت باستى. سۇكۇت ئەمەس، ئېغىر جىمجىتلىق! قورقۇنچلۇق، ۋەھىمىلىك بۇرۇقتۇرمىلىق! سارىاسىمە! ... يۈرەكلەر ئەنسىز دۈپۈلدەيتتى، دۈپۈلدىگەن ئاۋازى قۇلاقلارغا ئاڭلىناتتى. قىرقىنلار كۆكۈنەكتىن ئۇركۈگەن قۇشقاچلاردەك تەڭرىقۇتتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ نېرى تۇرۇشاتتى، قېرى قام ئەيىبكاردەك بېشىنى تۆۋەن سالغان، ئايقاغان بولسا تامدەك تاتىرىپ لاچىن سوققان كەپتەردەك تېپىرلايتتى... تەڭرىقۇت كۆزلىرىنى ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئېلىپ يېنىدا يانتاق بالىغا قارىدى...

---

① ياپغۇت — كۆرپە، سېلىنچا.
② مەڭزىلىگ — ئۆز، چىرايلىق، گۈزەل.

دەرۋەقە، ئۇ ئوغلىنى كۆرۈپ قاتتىق ھەيران بولدى. بىراق، ئالچى ئايقاغان نەچچە ۋاقىتتىن بېرى قورقۇپ - ئەنسىرەپلا كەلگەن- دەك ئۇنداق قاتتىق چۆچۈپ، ھودۇقۇپ كەتمىدى. نېمىلا دېگەنبە- لەن ئۇ بىر ئەركەك، ئاتا كىشى - دە، بىر بالىنىڭ ئەمەس، لەۋەنتىنىڭ، پۈتكۈل ھوننىڭ ئاتىسى، باشپاناھى! ... ئۇ دەسلەپتە ئۆز كۆزلىرىگە ئىشەنمەي، بىر پەسكىچە داڭقېتىپ تۇردى، كېيىن سەل ئۆزىگە كەلگەندەك بولۇپ، «بۇ نېمە؟ قانداق مەخلۇق؟ مې- نىڭ ئوغلۇم قېنى؟ ...» دېگەندەك ئالچىسىغا قارىدى. ئايقاغانىڭ قورقۇپ - تاتىرىپ، قومۇش ئىچىدىكى نالدەك تىترەپ تۇرۇپ تەستە ئېيتقان «ئوغلىمىز مۇشۇ! ...» دېگەن سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنمۇ قۇلاقلىرىغا ئىشەنمەي يەنە بىر پەسكىچە تېڭىرقىدى، تەرلىدى، ئاندىن نېمە دېيىشنى، نېمە قىلىشنى بىلەلمەي، گاڭگى- رىغان پېتى خانىدىكىلەرگە بىرمۇ بىر قاراپ چىققاندىن كېيىن، نىھايەت ئاستا - ئاستا ئۆزىگە كېلىپ يەنە بالىغا قارىدى - دە، ئەيمىنىپقىنا قولىنى سوزۇپ ئۇنىڭغا يېپىلغان تېرە يۆگەكنى پۈ- تۈنلەي ئېچىۋەتتى. ئايقاغانىڭ يېنىدا ئۇ ئويلىغاندەك، تەسەۋۋۇر قىلغاندەك قىپقىزىل، كىچىككىنە بوۋاق ئەمەس، بەلكى چوپچوڭ، ئەتلىك، ئۆڭى كۆك، بەدىنى تۈكلۈك غەلىتە بىر بالا تىنىق كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ، پۈت - قوللىرىنى تېپىرلىتىپ، يېقىم- لىق گۈڭراپ ياتاتتى... ئۇ ئۇنىڭغا باشقىدىن، ئەيمىنىپ تۇرۇپ، ھەيرانلىق، تەئەججۈپ بىلەن سەپسېلىپ يەنە بىر پەس قاراپ تۇر- دى، ئاندىن ئىختىيارسىز ھالدا قوللىرىنى ئاستا ئۇزىتىپ ئۇنى ئاۋايلاپ تۇتتى - دە، قولتۇقلىرىدىن كۆتۈرۈپ قۇچىقىغا ئالدى. بۇ چاغدا ئۇ ئۇلۇغ ھوننىڭ شانۇ شەۋكەتلىك تەڭرىقۇتىغا پەقەتلا ئوخشاشماي قالغانىدى. ئۇنىڭدىكى تاغنى تالقان قىلغۇدەك غەيرەت - جاسارەت، جۇرئەت - شىجائەت، كىشىنى تەمتىرىتىپ قويىدىغان سۇر - سالاپەت، سالماقلىق، سوغۇق قانلىق، تاشنى تىترىتىدىغان سەۋر - تاقەت، ھېچنېمىگە تىز پۈكمەيدىغان باتۇر- لۇق قاياقلارغىدۇر يوقالغان، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەيرانلىق، تەئەج-

جۇپ، مەيۇسلۇك، ئۇمىدسىزلىك ۋە كىشىنى تەڭلىكتە قويىدىغان بىچارىلىك ئىگىلىگەنىدى. چىرايى بولسا ئىپادىسىنى يوقىتىپ، لەۋلىرى بۇرۇتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ توختىماي تىترەيتتى. ئۇ ھېلى بالىغا، ھېلى ئانىسىغا قارايتتى، يەنە كىملەردىندۇر مەدەت تىلىگەندەك ئەتراپقا، كۆككە بېقىپ قويانتتى.

مۇشۇنداق پەيتته، قۇچىقىدىكى بالا بىردىنلا قوللىرىنى سۇنۇپ ئۇنىڭ يۇزىگە ئاپاردى ـ دە، ساقاللىرىنى بارماقلىرى ئارىسىغا ئېلىپ قامالالاپ تۇتۇپ تارتتى. تەڭرىقۇت ئاغرىق ھېس قىلىپ ئىختىيارسىز ھالدا ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋالدى. ئەمما ئۇ مۇشۇ چاغدا، مۇشۇ سەۋەبلىك بىردىنلا ھوشىغا كەلدى... ئۇ ئوغلىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قولى تۇكلۇك، يۇمشاق، بۇدرۇق ئىدى. ئۇ بايىقى قىلىقىدىن خۇشال بولدىمۇ ياكى ئاتىسى قولىنى تۇتۇپ تۇرغاچقا ئۇنى تونۇپ ئەركىلىدىمۇ، چوغدەك ئېغىزىنى چىرايلىق ئېچىپ، جامدەك كۆزلىرىنى قىسىپ پىسكىڭىدە كۆلدى ۋە تېپىرلىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇنىڭ ئاشۇ كۆپكۆك كۆزلىرىدىن، كۆكۈچ چىرايىدىن يەنە ئاللىقانداق بىر نۇر چاقنىغاندەك بولدى. بۇ نۇر تەڭرىقۇت ئۇۋدىكى ۋاقىتىدا چۈشىدە كۆرگەن ھېلىقى كۆك بۆرىنىڭ كۆزلىرىدىن چاقنىغان نۇرغا بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇ يەنە ئوغلىنىڭ چىرايىدا ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرىنىڭ سېيماسىنى ۋە يەنە قانداقتۇر بىر سىرلىق خىسلەت ۋە ئۇلۇغۋارلىقنىڭ شولىسىنى كۆرگەندەك بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كاللىسىدىكى گاڭگىراش ۋە گۇمانىي تۇيغۇلار شۇئان يوقىلىپ، قەلبى ۋاللىدە يورۇدى ـ دە، پۈتۈن ۋۇجۇدىدا ئاجايىپ كۈچلۈك ۋە يېقىملىق بىر يېڭى تۇيغۇ پەيدا بولدى. شۇبھىسىزكى، بۇ ئۇنىڭدىكى تۇنجى ئاتىلىق مېھىر ـ مۇھەببەت ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ئىدى.

ئۇ ئەمدى ئوغلىغا باشقىدىن، زوق ـ ھەۋەس، مېھرى بىلەن بىاقتى. بىايا ئۇنى تونۇماي، ئېتىراپ قىلماي، تەقدىرگە، تەڭرىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىگە ئىشەنمەي، ئۇنىڭدىن نومۇس قىلىپ، ھەزەر ئەيلەپ، ئۇياتلىق، گۇناھلىق ئىش قىلىپ قويغىنىنى ھېس

قىلىپ خىجىل بولدى.

— تەڭرىگە شۈكۈر، ئەسەن - تۈكەل يەڭگىپسەن، — دېدى ئۇ ئالچىسىغا سەمىمىيلىك بىلەن، — بالىمۇ ساق، بېجىرىم ئىكەن. مەن سىلەرنى كۆرۈپ خۇش بولدۇم، خاتىرجەم بولدۇم...

ئاندىن ئۇ ئالچىسىنىڭ كۆز ئالدىدا ئوغلىنى پېشانىسىدىن سۆيدى. بىراق ئايقاغان ئۇنىڭغا ئىشەنمىدى. «ئۇ مېنى ئاياپ شۇنداق دەۋاتىدۇ، قىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتە بالىنى ئالغۇسى يوق...» دەپ ئويلاپ مىچىلداپ يىغلاشقا باشلىدى. دېمىسىمۇ ئۇنىڭدا نېمە ئەيىب؟ نېمە گۇناھ؟ بەلكىم تەڭرىقۇتمۇ ئۇنداق ئويلاردا بولمىغاندۇر، ئالچىسىنى ئەيىبلەپ، ئوغلىدىن تانمىغاندۇر. چۈنكى بۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى، ئورۇنلاشتۇرۇشى - دە... تەڭرىقۇت بالىنى ئايقاغانغا بېرىپ، ئۇنى بەزلىدى.

— پۇشانما، ئۆكۈنمە، ئالچىم، تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ، بۇنىڭغا بىزدە نېمە ئامال؟ نېمىلا بولمىسۇن ئۇ بىزنىڭ ئوغلىمىز، پۇشتىپاناھىمىز، بىزنىڭ ئۇمىدىمىز، ئىشەنگەن تېغىمىز. ئۇنى ئوبدان باق، سالام، بەقۇۋۋەت چوڭ قىل. ئۇ تېخى كىچىك، بۇ ئۇنىڭ ئەسلىي قىياپىتى ئەمەس. ئۇ ئۆزگىرىدۇ، ئوڭشىلىدۇ، ساڭا ئوخشاش قەيسەر، چىداملىق، ماڭا ئوخشاش چوغچام[1]، باھادىر چوڭ بولىدۇ... يىغلىما، شادلان، مەڭزلىگىم، ئۇ بىزنىڭ پەخرىمىز، قۇت - بۇيانىمىز...

ئاندىن ئۇ بىر ئىشنى ئېسىگە ئېلىپ، بىر چەتتە قاراپ تۇرغان قېرى قامغا بۇيرۇق قىلدى:

— سەن چىقىپ بۆرىبەگكە ئېيىت، قام ئانا، قۇرتنى سويۇپ تېرىسىنى ئەكىرسۇن.

— خوپ.

قېرى قام تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ چىقىپ كەتتى. تەڭرىقۇت ئالچىسىغا ھەمراھ بولۇپ قالدى. ئۇ ئۇنىڭ كۆز ياشلىرىنى سۈر-

---

① چوغچام — كۆچ - قۇدرەتلىك، ھەيۋەتلىك، جەسۇر.

تۇپ قويدى، قوللىرىنى تۇتۇپ پىشانىسىگە، مەڭزلىرىگە سۆيدى. شېرىن ـ سۇخەن سۆزلەر بىلەن تەسەللى ۋە مەدەت بېرىپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىگە ئىشەندۈرۈشكە تىرىشتى.

هايال ئۆتمەي يۈرتۇغ سانغۇنى بۆرىبەگ بىلەن باش قامان ئىنچۇنقان هەزرەت باشتىن قۇيرۇققىچە تولۇق سويۇۋېلىنغان ئىكى پارچە بۆرە تېرىسىنى بىردىن كۆتۈرۈپ خاس خانىغا كىرىپ كەلدى. تەڭرىقۇت ئورنىدىن تۇرۇپ هۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلەن باش قامانىنىڭ قولىدىكى بۆرە تېرىسىنى قولىغا ئالدى ـ دە، بەلۋېغىغا ئېسىقلىق غىلاپتىكى خەنجىرى بىلەن ئۇنىڭ باش تەرىپىدىكى ئېغىز ئەتراپى قىسمىنى ئىنچىكە، چەمبەرسىمان قىلىپ كېسىۋالدى. ئۇنىڭغىچە بۆرىبەگمۇ يەنە بىر تېرىدىكى بۆرە ئېغىزىنى كېسىۋالدى. بۆرە ئېغىزلىرى كېسىۋېلىنىپ تېرىلەر سوۋۇپ كەتمەستە يالىڭاچلانغان بالا بىلەن ئانىغا يېپىلدى. ئايقاغانغا بۆرە تېرىسىنى قىرقىنلار بىلەن قېرى قام تۆشەك پەردىسى ئىچىدە ياپتى. بالىنى بولسا تەڭرىقۇت ئۆز قولى بىلەن بۆرە تېرىسىگە ئالدى. بۇ ئىشلار تامامىلىنىپ تۇرۇشىغا مويسىپىت باش قامان تەڭرىگە تېۋىنىپ دۇئا قىلىشقا باشلىدى.

— هون بالىلىرى يېڭى تۇغۇلغاندا يەرگە ئەمەس، قىزىق قۇرت تېرىسىگە چۇشىدۇ، بۇ ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇم، — دېدى ئۇ دۇئادىن كېيىن تۇغۇتلۇق ئانا بىلەن بوۋاقنىڭ بۆرە تېرىسىگە ئېلىنىشىنىڭ خىسلەت ـ خاسىيىتىنى ۋە پايدا ـ مەنپەئەتلىرىنى يېڭىدىن ئاتا ـ ئانا بولۇشقانلارغا چۈشەندۈرۈپ، — شۇنداق بولغاندا تۇغۇتلۇق ئانا تېز، تولۇق ئەسلىگە كېلىدۇ. بالا بولسا ئەت ئالىدۇ، كۈچلىنىدۇ. قۇرتتىن ئۇدۇم ئېلىپ قورقۇمسىز، قايتماس، جەسۇر هەم قەيسەر چوڭ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ هون ئەرلىرى تەڭداشسىز باهادىر هەم جەڭگىۋار دۇر. ئوۋنى، ياۋنى كۆرسە، ئىككىلەنمەي ئېلىشىدىغان، يەڭمىگۈچە، غالىب كەلمىگۈچە قايتمايدىغان ئالىپ چەۋەندازلاردۇر! ...

باش قامانىنىڭ بۇ سۆزلىرى تەڭرىقۇتنى، ئايقاغاننى ۋە خانىدە-

كى باشقا ھەممە كىشىنى سىرلىق ھاياجانغا سېلىپ، كەيپىياتنى كۆتۈردى. تەڭرىقۇت بۆرە تېرىسىگە ئورالغان ئوغلىنىڭ چىرايىغا باشقىدىن نەزەر سالدى. بالا بايا قان ھىدى پۇراپ تۇرغان قىزىق بۆرە تېرىسىگە ئورالغاندا سەل قورۇنغاندەك، چۆچۈگەندەك قىلغان، مانا ئەمدى تىنچلىنىپ ۋىلىق ـ ۋىلىق كۈلمەكتە، تېپىرلىماقتا... ئۇ ئۇنىڭ تېگى كۆك، ئېقى ھال رەڭ، جىيەكلىرى قىزىل كۆزلىرىگە قاراپ تۇرۇپ مۇنۇ سۆزلەرنى قىلدى:

— ئورالغىنىڭ قۇرت تېرىسى ئەمەس، ئۇنىڭ روھى، ئوغلۇم. جىسمىڭنى ئىللىتقىنى، يۈرىكىڭنى ياشارتقىنى ئۇنىڭ قېنى ھەم جېنى. قۇرت بول، قۇرتتەك ياشا!... ئېسىڭدە بولسۇن، چوڭ بولۇپ ئەر يەتكەندە قۇرت بىلەن ئويناشما، ئۇنىڭغا چېقىلما، زىيان سالما. زۆرۈرىيىتى بولمىسا ئۇنى ئوۋلىما، ئۆلتۈرمە. ئۇنى ئاناڭدەك ئۇلۇغ، تەڭرىدەك مۇقەددەس بىل. ئۇ سېنى يۆلەيدۇ، قوغدايدۇ، ئالىپ قىلىدۇ، غالىب قىلىدۇ، ئوغلۇم!...

تەڭرىقۇتنىڭ بۇ سۆزلىرى تېخىمۇ چوڭ تەسىر قوزغىدى. بولۇپمۇ ئايقاغانغا ھەممىدىن بەك تەسىر قىلدى... ئاھ تەڭرىم! ئۇ ئاخىر ئوغلىنى تونۇدى، ئېتىراپ قىلدى!... ئۇ بالىسىنى ئېرىنىڭ قولىدىن ئېلىپ باغرىغا مەھكەم باسقىنىچە ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلىۋەتتى.

تۇمەن تەڭرىقۇت يەنە تۆشەكتە، ئالچىسىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ يارىدىمى بىلەن ئارزۇلۇق ئوغلىنى بايا كېسىۋېلىنغان بۆرە ئېغىزىدىن ئۇچ قېتىم ئۆتكۈزدى.

— قۇرتنىڭ ئېغىزىدىن كىردىڭ، ئوغلۇم، — دېدى ئۇ تىلەك تىلەپ، — ئۇنىڭ قېنىدىن ئوزۇق ئال، روھىنى سىڭدۈر، يۈرىكىدە يۈر، ئالىپ بول!...

تەڭرىقۇتنىڭ بۇ سەممىي تىلەكلىرى ئايقاغانىنى تېخىمۇ خۇشال قىلىۋەتتى. ئۇ بالىنى قۇچاقلىغان پېتى ئۇنىڭ قۇچىقىغا قىيسايدى ـ دە، يەنە ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلىدى. يىغا خاپىلىقىنىڭ ئىپادىسى، دەرد ـ ئەلەم، ھەسرەت ـ نادامەتنىڭ پارتلاپ

چىقىشى. بىراق ئايقاغانىنىڭ ھازىرقى يىغىسى تامامەن بۇنىڭ ئەكسىچە. ئۇ شادلانماقتا، سۆيۈنمەكتە، پەخىر - ئىپتىخار ۋە بەختيارلىققا چۆممەكتە. ئۇ بۇلارنى ئىچىدىن قانداق چىقىرىشنى، قانداق ئىپادىلەشنى بىلمەي يىغلىماقتا...

— بولدى، مەڭزىلىگىم، يىغلىما، ھەممە ئىش ئۆتۈپ كېتىدۇ، ئۆزگىرىدۇ، ئىزىغا چۈشىدۇ. ئەمدى خاتىرجەم يېتىپ ئارام ئال، — دېدى ئۇ ئالچىسىنى بەزلەپ، — بالىنى ماڭا بەر، ئۇنىڭغا ئات قويىمىز...

7

ئوردا كىشىلەر بىلەن لىق تولغانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن كىشىلىرى — خان - بەگلىرى، يابغۇلىرى، سانغۇنلىرى، مەھرەملىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرى ئىدى. ئۇلار ئۇنلۇك ئاۋازدا غۇلغۇلا قىلىشىپ، ئوردىنى ھەرە ئۇۋىسىغا ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى. تەڭرىقۇت كىرىپ كېلىۋىدى، ئۇلار ئوتى تارتىۋېتىلگەن قازاندەك چىپچىدە توختاشتى ۋە ئۇنىڭغا يول بېرىشتى. تەڭرىقۇت كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ، تۆردىكى توققۇز پەشتاقلىق پەچكۇم[1] ئۇستىگە چىقىتى ۋە ئۇ يەرگە قويۇلغان ئالتۇن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن نېمىشقىدۇر ھودۇقۇپ تىترەپ قالدى، ھەربىكەتلىرى قولاشمىدى، ئېغىزىغا گەپمۇ كەلمىدى. بەلكىم ئۇ بۇرە سىياقلىق ئوغلىنى كىشىلەرگە كۆرسىتىشتىن نومۇس قىلىۋاتسا كېرەك. لېكىن بۇنىڭغا يەنە نېمە چارە؟ بۇ ئۇنىڭ سەۋەنلىكى ياكى ئەيىبى ئەمەس. يەنىلا شۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى، ئورۇنلاشتۇرۇشى، تەقدىر ... ئۇ بىر پەس تېڭىرقاپ تۇرغاندىن كېيىن، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، گەپمۇ قىلماي ئوغلىنى بۇرە تېرىسىدىن چىقاردى - دە، ئۇنى بېشىدىن ئېگىز قىلىپ كۆتۈردى.

---

① پەچكۇم — سۆپا، ئېگىز سەھنە.

— هو ! ...
— يا تەڭرىم ! ...
— ئاھ ! ...

بۆرە سىياقلىق بالىنى كۆرۈپ كىشىلەر ئېغىزلىرىنى قۇش-قاچىنىڭ كامېرىدەك ئېچىپ، ياقىلىرىنى چىشلىشىپ داڭ قېتىپ تۇرۇپ قېلىشتى. يىغلاڭغۇ تەبىئەتلىك، يۇرىكى ئاجىز كىشىلەر، ئاياللار هوشىدىن كېتىپ يىقىلىپمۇ چۈشتى. قورقۇپ تاتىرىپ، ژارقىراپ تاشلىغان، قاراشتىن ئەيمىنىپ كۆزىنى ئېتىۋالغان، نومۇس قىلىپ يەرگە قارىۋالغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئەمما، تەڭرىقۇت ئۇلارنىڭ هېچبىرىگە، هېچقانداق ئىشىغا پەرۋا قىلمىدى. ئۇ ئوغلىنى بېشىدىن ئېگىز قىلىپ كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، تولۇپ - تاشقان ئىشەنچ ۋە مەردانىلىك بىلەن:

— ئۇرۇقداشلار، تۇغقانلار ! ... — دەپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى، — مۇقەددەس كۆك تەڭرى ئۆز قۇدرىتى - كامالىنى نامايان قىلىپ ماڭا ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرتتەك بىر ئوغۇل ئاتا قىپتۇ. مەن بۇنىڭدىن ناهايىتى خۇرسەن هەم خۇشال بولدۇم ! ... كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، تۇغقانلار، ئۇرۇقداشلار، ئوغلۇم مانا مۇشۇنداق غالىپ، بۆرە سىياقلىق تۇغۇلۇپتۇ. تۇغۇلغاندىن كېيىن ئوغۇز سۈتىنىلا ئېمىپ، گۆش، ئاش يەپ چوڭ بوپتۇ. مەن بۇنىڭدىن هەيران قالمىدىم هەم شەكلەنمىدىم. چۈنكى بۇمۇ كۆك تەڭرىنىڭ مۇقەددەسلىكىدىن، قۇدرىتى - كامالىنىڭ، خىسلىتى - خاسىيىتىنىڭ تەڭداشسىزلىقىدىن، ئۇلۇغلۇقىدىن بولغان ! شۇڭا مەن تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇپ ئىككىلەنمەي، نومۇس قىلماي ئۇنى بۇ يەرگە، سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا ئەكەلدىم... مەن هازىر شۇنى جاكارلىماقچىمەن، بۇ مېنىڭ تۇنجى ئوغلۇم، پۇشتىپاناهىم، تەخىتىمنىڭ تەگىن ئۆگەسى ! ئۇ چوڭ بولۇپ ئەر يەتكەندە مېنىڭ ئىزىمنى باسىدۇ، تەختىمگە ژارىسلىق قىلىپ سىلەرگە تۇغ - تەڭرىقۇت بولىدۇ ! ئۇ ئەلنى ئاۋۇتۇپ رونىق تاپقۇزىدۇ، يۇرت - زېمىنىنى كېڭەيتىپ بايىاشاتلىق ۋە خاتىرجەملىك يارىتىدۇ، ئۇلۇغ

هون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ سەلتەنىتىنى بۇيۇكلۇككە كۆتۈرۈپ مەڭگۈ داۋاملاشتۇرىدۇ! ... ئۇرۇقداشلار، تۇغقانلار! ئۇنى قوبۇل قىلىڭلار. ئۇنى كەلگۈسىدىكى تۇغ - تەڭرىقۇتىمىز دەپ بىلىڭلار. ئۇنىڭغا ئۆزياش ۋە قۇت - بۇيان تىلەڭلار!

تەڭرىقۇتىنىڭ ياڭراق خىتابى ۋە تەنتەنىلىك جاكارى كىشىلەر قەلبىنى لەرزىگە سالدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «مۇقەددەس كۆك تەڭرى ماڭا ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرتتەك بىر ئوغۇل ئاتا قىپتۇ» دېگەن سۆزى ۋە بۇنىڭ نەق ئىسپاتى سۈپىتىدە قولىدا پىلتىڭلاپ تۇرغان بۆرە سىياقلىق بالىسى ئۆزلىرىنى «بۆرە نەسلىدىن بىز» دەپ قارايدىغان ۋە بۇنىڭغا شەكسىز ئىشىنىدىغان بۇ كىشىلەرگە قاتتىق تەسىر قىلدى ۋە ئۇلارنى سىرلىق هاياجانغا سېلىپ تەۋرىتەۋەتتى، دەۋرەتەۋەتتى. ئۇلار كۆككە يۈزلىنىپ، قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تەڭرىگە تېۋىنىشتى ۋە چۇقان كۆتۈرۈپ تەڭرىقۇتىنىڭ خىتابىغا تەنتەنە، جاكارىغا ئالقىش ياڭرىتىشتى.

— سىلەرگە ئىشىنەتتىم، تۇغقانلىرىم، قېرىنداشلىرىم!...— دېدى تەڭرىقۇت مەمنۇن بولغىنىدىن هاياجانغا تولۇپ، — سىلەر ئۇنى قوبۇل قىلدىڭلار، پۇشتىپاناهىمىز، كەلگۈسىدىكى تۇغىمىز دەپ ئېتىراپ قىلدىڭلار. بۇ مەن ئۈچۈن كاتتا مۇكاپات، زور شان - شەرەپ! سىلەر ئۈچۈن، پۈتكۈل هون ئۈچۈنمۇ توغرا تاللاش، چەكسىز قۇت! — ئاندىن ئۇ ئوغلىنى بۆرە تېرىسىگە قايتا ئورىغاندىن كېيىن، كىشىلەرگە يەنە، — تۇغقانلار، ئۇرۇقداشلار، بىلگە - داناشلار! ئەمدى ئوغلۇمغا ئات قويۇڭلار! — دېدى.

— ئۇنىڭ ئېتى باتۇر بولسۇن!...

بىكېڭەش، بىتالاش هەم ئۇشتۇمتۇت ياڭرىغان بۇ بوم، كۈچلۈك، هەيۋەتلىك ئاۋازنى ئاڭلاپ كىشىلەرنىڭ هەممىسى بىردەك تەڭرىقۇتىنىڭ دانىشمەن يابغۇسى، ئوردىنىڭ ئەم - ئېرەمچى[1]،

① ئەم — ئەمچى، تېۋىپ، دوختۇر. ئېرەمچى — پالچى، تەدبىرچى، پىرىخون.

ئاتاساغۇنى[1]، پايتەختتىكى ئىلاھىي تەڭرىلىكنىڭ باش قامانى ئىدى. چۇنقان ھەزرەتكە قاراشتى. بۇ ئىسىمنى ئەنە شۇ كىشى ئويلاپ تاپقان ھەم تۇنجى بولۇپ جاكارلىغاندى. باتۇر! ... ئاجايىپ، مەنىلىك ھەم يېقىملىق ئاتقۇ بۇ! ئۇ يەنە ئىلاھىي قۇدرەتتەك سىرلىق ھەم سېھىرلىك! ... دېمىسىمۇ بۇ ئاتنىڭ ئىگىسى ئاننىڭ ئوغۇز سۇتىنىلا ئېمىپ قايتا ئەمىگەن. ئۇنىڭ تۇرلىشى، يېتىلىشى، تۇغۇلۇشى، تۇرقى ـ سىياقى، خۇي ـ پەيلى ۋە باشقا ئىشلارغا بولسا كىشىنىڭ زادىلا ئەقلى يەتمەيدۇ. بۇ تەڭرىنىڭ قۇدرەت ـ كامالى، خىسلەت ـ خاسىيىتى بولماي نېمە؟ كىشىنىڭ ئىسمى تەڭرىنىڭ دەرگاھىدىن چۈشىدۇ، دېگىنى بىكار ئەمەسكەن. شۇنداقمۇ ماس كەلدى، ياراشتى بۇ ئىسىم ئۇنىڭغا! ... قېرى قامان قاچانلاردا، قەيەرلەردە يۈرۈپ، قانداق ئويلاپ تاپقاندۇر بۇ ئىسىمنى؟! يا تەڭرىلەر ۋەھىي قىلدىمەكىن؟! ... كىشىلەر تېخىمۇ سىرلىق ھاياجانغا چۆمۈشتى. تەڭرىقۇتمۇ ئىختىيارسىز ھالدا قۇچىقىدىكى ئوغلىغا قاراپ «باتۇر!» دەپ خىتاب قىلىپ تاشلىۋىدى، ئۇلار:

— باتۇر، ئىسمىڭغا مۇبارەك! — دەپ تەبرىكلەشتى.

شۇنداق قىلىپ بۆرە سىياقلىق بالا باتۇر دەپ ئاتالدى. ئەلۋەتتە، بۇ ئىسىم ئۇنىڭغا مۇنداقلا قويۇلغان ئەمەس، ئۇ سىرلىق سەۋەب ۋە چوڭقۇر مەنىگە ئىگە. ئۇنىڭغا ئاشۇ تەڭرىگە تەڭداش ئۇلۇغ ئاننىڭ ھاياتبەخش ئوغۇز سۇتىدىكى پاك ـ ھالاللىق، كۈچ ـ قۇۋۋەت ۋە مېھىر ـ مۇھەببەت، غۇرۇر، ۋىجدان، ئۇمىد ـ ئىشەنچ ۋە ئەرلىك جاسارەت سىڭگەن. ئۇنىڭغا ھون ئۇچۇن سەپ تارتالايدىغان يولباشچى بولۇش، ھون ئۇچۇن بەخت يارىتالايدىغان، ھون ئۇچۇن قۇربان بېرەلەيدىغان قەھرىمانغا ئايلىنىش ئارزۇسى ۋە ئىشەنچى مۇجەسسەملەنگەن! ... ئۇ يەنە سىرلىق، ۋەھىملىك تۇس ئالغان.

---

① ئاتاساغۇن — باش تېۋىپ، ئوردا تېۋىبى.

8

باتۇر تۇغۇلۇپ قىرىق كۈنلۈك بولغاندا، يەنە ئانىسى ئايقاغا-
نى، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى ۋە ئۆزىگە يېقىندىن دىققەت قىلىپ
تۇرۇۋاتقان باشقا كىشىلەرنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇرۇپ، ئورنىدىن
دەس تۇرۇپ مېڭىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ پۈتۈن
بەدىنىنى — يۈزى، مۈرىسى، مەيدىسى، دۈمبىسى، بىلەكلىرى
ۋە پۈتلىرىنى قويۇق موي - تۈكلەر قاپلاپ كەتكەن، بوي -
جۇغى ئۆسۈپ - يوغىناپ، پۈت - قوللىرى تەرەققىي قىلىپ
خېلىلا كۈچلىنىپ قالغان، تېگى كۆك كۆزلىرى، قاڭشارلىق
بۇرنى، قىپقىزىل ئېغىزى، كۆكۈچ ئۆڭى ۋە يۈزى بەئەينى كۆك
بۆرىگىلا ئوخشىشىپ كېتىۋاتاتتى. توۋا، ئاجايىپ ئىش! ئۇنى
ئۆزگىرىدۇ دېيىشكەنىدى. لېكىن ھېچ ... سۈت ئەمىگەچكە،
گۆش، ئاش يەپ چوڭ بولغاچقا شۇنداق بولۇۋاتامدۇ - يا؟ ئۇ
بارغانچە بۆرىگە ئوخشىشىپ كېتىۋاتىدۇ دېسە! بۆرە كۈچۈكىمۇ
سۈت ئېمىدۇ، خام گۆشمۇ يەيدۇ، لېكىن بۇنداق تېز چوڭ بولماي-
دۇ. يا شۇنداق بولامدىغاندۇر - يە؟ بۇ بالا... زۇۋاننى ئاڭلىسا،
پۈت - قوللىرىغا قارىسا، ئىنسان بالىسىغا ئوخشىشىدۇ، بۆرىدەك
غىڭشىمايدۇ، ھۇۋلىمايدۇ، ئىككى پۈتلاپ، ئۆرە بولۇپمۇ ماڭ-
دى مانا. بىراق تۇرقى - سىياقى، خۇي - پەيلى...؟!

ئۇ ناھايىتى ساغلام، تېتىك، ئۆتكۈر ھەم ئەقىللىق ئىدى.
دائىم ئاتا - ئانىسى ۋە ئەتراپىدىكى كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرۇپ،
ئۇلار ئويلاپ باقمىغان، ئەقىلگە سىغمايدىغان، ئەمما زوق - ھە-
ۋەسنى قوزغايدىغان ئىشلارنى قىلاتتى. ئۇ شۇنداق شوخ، زېرەك
ھەم كەپسىز ئىدى. ئايقاغان ھامان ئۇنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانە ئىدى،
ئۇنى توسۇپ، قوغداپ، يېتەكلەپ ئارام تاپمايتتى. ئۇنىڭ بولسا
ھەر قانداق ئىشنى قىلىپ باققۇسى، ئەتراپىدا مەۋجۇت بولۇپ
تۇرۇۋاتقان ھەر قانداق نەرسىگە چېقىلغۇسى، ئۇنى بۇزغۇسى

كېلىپ تۇراتتى ۋە مۇشۇ ۋەجدىن كۆزى كۆرگەنگە ئىنتىلىپ، بويى يەتكەنگە ئېسىلاتتى، لېكىن ئۇ بۇنىڭلىق بىلەنمۇ قانائەت تاپمايتتى، بەلكى يېڭىدىن - يېڭى، ئۆزگىچە گۈمانىي ئىنتىلىش ۋە ھەرىكەتلىرى بىلەن ئىلگىرىكىگە ئوخشاشمايدىغان، كىشىنىڭ خىيالىغا كىرىپ - چىقمىغان غەلىتە قىلىقلارنى چىقىراتتى. ئايقاغان ئەتىدىن كەچكىچە ئۇنىڭ كەينىدىن يۈرەتتى، ئۇنى توسۇپ بولالماي، باشقۇرۇپ بولالماي ھېرىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئۇيقۇسى قاتتىق، ئىشتىھاسىمۇ ئالاھىدە، تىل تاۋۇشلىرىمۇ بارغانسېرى ئوچۇقلىشىپ، گەپ - سۆزلىرىمۇ كۆندىن - كۈنگە كۆپەيمەكتە... كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى، ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشى بىلەن ئايقاغانمۇ ئۇنىڭغا كۆنۈپ قالدى. ئۇنىڭ سىياقىدىن ئەجەبلەنمەيدىغان، ئۆزگىچە خۇي - پەيلىدىن چۆچۈمەيدىغان، قىلىق - ھەرىكەتلىرىگە، گەپ - سۆزلىرىگە ھەيران قالمايدىغان بولدى. «بۇ ئۇنىڭدىكى تۇغۇلما ئۆزگىچىلىك ۋە سىرلىق خىسلەت» بولسا كېرەك دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا چوڭ بالىلارغا مۇئامىلە قىلغاندەك ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىپ، قىلماقچى بولغانلىرىغا ئېرىنمەي يارەملىشىپ، بىلمەكچى بولغانلىرىنى زېرىكمەي ئۆگىتىشكە باشلىدى.

شۇ تەرزدە ئايلار ئۆتتى، يىللارمۇ ئۆتتى. كىچىك باتۇر ئاسمىنى كەڭ بېپايان يايلاقتا ھۆر - ئەركىن، خۇشال - خاتىرجەم ئۇيناپ - كۈلۈپ، ساغلام، تېتىك ئۆسۈپ چوڭ بولدى ۋە ھەش - پەش دېگۈچە بەش ياشقىمۇ كىرىپ قالدى. بۇ چاغدا ئۇ ئاللىقاچان سەركە قويغا مىنىپ مەزمۇت ئولتۇرالايدىغان، كىچىك ئوقيا، سالغا[1]، تۆفەك[2]لەر بىلەن قۇشقاچ ئېتىپ، توشقان ئوۋلىيالايدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇ ئەسلىي ھەربىر ھون بالىسى مۇشۇ يېشىدا ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزۈشكە تېگىشلىك سىناق - ئەمەلىيەت ۋە يېتىلدۈرۈشكە تېگىشلىك كۈچ - قابىلىيەت بولسىمۇ،

---

① سالغا — بىر خىل قورال.
② تۆفەك — بىر خىل قورال.

ئەمما ئۇ بۇ جەھەتتە ھەممە قۇرداشلىرىدىن مۇتلەق ئۈستۈن تۇراتتى. ئۇ شۇنداق كۈچلۈك، ئۆتكۈر، چاقچاق، چەبدەس ۋە شوخ - زېرەك ئىدى. ئۇنىڭ دائىم نەلەرگىدۇر يۈگۈرۈپ چاپقۇسى، بىرەر ئىشلارنى قىلغۇسى، بىر نەرسىلەرنى بۇزۇپ - چاققۇسى ۋە قايتىدىن ياسىغۇسى كېلىپ تۇراتتى. ئۇنى قانداقتۇر بىر خىل چەكسىز كۈچ ۋە ئۆكۈشلۈك[1] قۇتراتتىپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ كۈچىنى قەيەرگە قويۇشنى بىلمەي ھېرىپ كېتەتتى. ئۇ ئاچچىقى كېلىپ خۇيى تۇتقانىدا يا قۇرداشلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ - سوقۇشۇپ ئېغىز - بۇرنىنى قانغا بويايتتى، يا سەركەك مىنۈۋىلىپ، ئۆزى ئۈچۈن مەخسۇس ياستىپ بېرىلگەن ئوقياسىنى كۆرگەنلا نەرسىگە ئېتىپ، نەيزىسىنى سانجيەتتى. ئۇمۇ بولمىغاندا، ئېگىز تاملارغا يامىشىپ، ئۇچلۇق چېدىرلارغا ئېسىلىپ، تىككىدە ئۆسكەن دەرەخلەرگە چىقىپ بىر نەرسىنى بۇزاتتى ياكى قۇش ئۇۋلىرىنى چۇۋۇپ، چۈجىلىرىنى ئۆلتۈرەتتى. ئۇنىڭدىكى بۇ چەكسىز كۈچ، ئۆكۈش - قارامىلىق ۋە قىزغىنلىق، ناھايىتى تېز ھەم مۇكەممەل يېتىلىۋاتقان قابىلىيەت ۋە ماھارەتلەر تۈمەن تەڭرىقۇت بىلەن ئالچى ئايقاغانىنى ۋە ئۇنىڭغا دىققەت قىلىدىغان باشقا كىشىلەرنى ھەم قورقۇتۇپ ئەندىشىگە سالاتتى، ھەم ھەيران قالدۇرۇپ زوق - ھەۋىسىنى قوزغايتتى.

«كۆك قۇرت! ... ئۇ ھەقىقەتەنمۇ كۆك قۇرتقا ئوخشاشمايدۇ. شۇنداق كۈچلۈك، ئۆتكۈر، چاققان، چەبدەس، ئۆكۈش ھەم سۇباتلىق! ئۇ چوڭ بولۇپ ئەر يەتكەندە، باھادىر ئالىپ چەۋەندازغا، ئەلكۇنىڭ ئىپتىخارى، ئوتلاقنىڭ غۇرۇرىغا، ھوننىڭ پەخرى ۋە شان - شەرىپىگە ئايلىنىدۇ!» دەيتتى ئايقاغان ئۇنىڭدىن سۆيۈنۈپ زوقلانغان ھالدا.

«دۇرۇس ئېيتىسەن، ئالچىم! — دەيتتى تۈمەن تەڭرىقۇتمۇ سىرلىق ھاياجانغا تولۇپ، — ئۇ كەلگۈسىدە ھوننىڭ ئىشەنچى، تەڭرىقۇتلۇقنىڭ ئۇلتىرىقىغا ئايلىنىدۇ. مەندىن كېيىن تەخت -

---

① ئۆكۈش — توسۇن، قارام.

سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ هوننىڭ تۇغى ـ تەڭرىقۇتى بولىدۇ. ئالىپ چەۋەندازلارنى باشلاپ يۈرۈش ـ سوقۇشلارغا ئاتلىنىدۇ، شان ـ زەپەر قۇچىدۇ. ئۇ مېنىڭ ئۇمىد ـ ئىشەنچىم، يۆلەنگەن تېغىم! ...»

تۇمەن تەڭرىقۇت راست دېگەندەك، ئاردىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ، ئوغلى باتۇر يەتتە ياشقا كىرگەندە، ئۇنى رەسمىي يوسۇندا تەختى هوننىڭ تەگىن ئۆگەسى قىلىپ بېكىتىپ، پۈتۈن ئەلگە ئوچۇق جاكارلاپ يارلىق چۈشۈردى. مانا بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئوغلى باتۇرغا بولغان ئۇمىد ـ ئىشەنچىنىڭ نەقەدەر چوڭ، مېهىر ـ مۇھەببىتىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر هەم كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. هالبۇكى، ئاردىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ، يەنى باتۇر توققۇز ياشقا كىرگەن يىلى تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ سۈبەندى ئۇرۇقى[1] دىن بولغان جانئايقىن — باشقا بىر كىچىك ئالچىسىنىڭ ئۇنىڭغا ئىككىنچى پەرزەنتى بولمىش يەنە بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشى بىلەن ئەھۋالدا بىردىنلا چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەردى.

تۇمەن تەڭرىقۇت ئىككىنچى ئوغلىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىدىنمۇ ناهايىتى خۇشال هەم خۇرسەن بولدى هەمدە ئۇلۇغ ئاتلىغ بىلگە ـ دانىشلىرى بىلەن كېڭىشىپ ئۇنىڭغا يۈيۈك دەپ ئات قويدى. يۈيۈك كىچىك باتۇرغا ئوخشاش ئۇنداق غەلىتە، سۈرلۈك هەم ئالاهىدە ئەمەس، بەلكى باشقا بالىلارغا ئوخشاش ئادەتتىكىچە، ساغلام، تېتىك، تولىمۇ ئوماق هەم بېجىرىم ئىدى، يەنە كېلىپ ئۇ ئاتىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى، قىلىق ـ هەرىكەتلىرى، بوي ـ جۇغى، ئۆسۈپ ـ يېتىلىشىمۇ ئادەتتىكىچە، نورمال ئىدى. بالا دېگەن ئەسلىي مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك ـ دە ... ئۇ كىشىنىڭ زوق ـ هەۋىسىنى قوزغاپ ئامراقلىقىنى كەلتۈرەتتى. ئۇنى هەرقانداق كىشىنىڭ قۇچىقىغا ئالغۇسى، سۆيۈپ ئەركىلەتكۈسى، باغرىغا باسقۇسى كېلەتتى. تەڭرىقۇتمۇ ئۇنىڭغا قەۋەتلا ئامراق هەم هېرىسى-

① سۈبەندى ئۇرۇقى — هونلارنىڭ ئالىي نەسەبلىك ئېسىل ئۇرۇقلىرىدىن بىرى.

مەن ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئانىسى جانئايقىنىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى، ئۇنى چىن دىلىدىن، پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن سۆيەتتى. باشقا ھەممە ئالچى، قۇنچۇي، كۈمۈشتېكىنلىرىدىن، ھەتتا چوڭ ئالچىسى ئايقاغاندىنمۇ يۇقىرى ئورۇنغا قويۇپ ئەتىۋارلايتتى، ئۇنىڭغا دائىم ھەر جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلۈپ كۆيۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ھەرقانداق تەلەپ - ئارزۇلىرىنى جان دەپ قوبۇل قىلىپ، تولۇق بەجا كەلتۈرەتتى. كىچىك ئالچى جانئايقىنمۇ ئۇنىڭ كۆيۈشىگە، ئەتىۋارلىشىغا مۇناسىپ تەڭداشسىز گۈزەل چوكان ئىدى. ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى ئوتلاقنىڭ ياۋا گۈلىگە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ ھەربىر بېقىشى، ناز - خۇلقى، ھەربىر ئېغىز گەپ - سۆزى تەڭرىقۇتنى ئوتتىن ئېلىپ ئوتقا تاشلايتتى...

بەلكىم مۇشۇ سەۋەبتىن ياكى بولمىسا چوڭ ئوغلى باتۇرنىڭ غەلىتە تۇرقى - سىياقى، ئۆزگىچە خۇي - پەيلى، ئۆكۈش، تۇرگۇن، ياۋايى مىجەزى ۋە قارام، چاپتىكەشلىكى سەۋەبىدىن بولسا كېرەك، يۈيۈك تۇغۇلغاندىن كېيىن ئونىڭ باتۇرغا بولغان مۇئامىلىسى، مېھىر - مۇھەببىتى، كۆيۈنۈش ۋە مەسئۇلىيىتىدە روشەن ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئۇ گەرچە بۇنى تېخى ئوچۇق - ئاشكارا ئىپادىلىمىگەن، چوڭ ئالچىسى ئايقاغانغا سەزدۈرۈپ قويۇشتىن ۋە باشقىلار ئالدىدا چاندۇرۇپ قويۇشتىن ئېھتىيات قىلىپ يۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، ئۇ چوڭ ئوغلى باتۇرنى يوقلاش ئۈچۈن ئايقاغاننىڭ يېنىغا دائىم كېلىپ تۇرمايدىغان، كۆپىنچە ھالىردا سىرتلاردا، ئەل ئىشى بىلەن ئالدىراش بولۇپ قېلىپ چولىسى تەگمىگەندەك ئۆزىنى قاچۇرىدىغان ۋە بۇنىڭغا باھانە تېپىپ يالغان ئېيتىدىغان، گاھى بىر چاغلاردا يوقلاپ كىرگەندىمۇ ئالچىسىنىڭ، ئوغلىنىڭ يېنىدا ئۇزاق تۇرمايدىغان، باتۇرنى بۇرۇنقىدەك يېقىتۇرۇپ كەتمەيدىغان، ئۇنى «كۆك بۆرەك، ئىشەنگەن ھەم يۆلەنگەن تېغىم! ...» دەپ ماختاپ ئەركىلەتمەيدىغان، ئۇنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ئەقىل - پاراسىتىگە، كۈچ - ماھارىتىگە ئېرەن قىلمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ھال

ئېرىنىڭ كۆڭلىدە جىن بارلىقىنى ئاللىقاچان كۆرۈپ ھەم ھېس قىلىپ يەتكەن زېھرەك، تۈيغۇن چوڭ ئالچىغا قاتتىق ئار كېلىپ ئەلەم قىلدى ۋە قەلبىدە رەشك، ھەسەت، ئۆچمەنلىك، غەزەپ ـ نەپرەت پەيدا قىلىپ، ئۇنى چىدىغۇسىز ئىزا ـ ئاھانەت ۋە غەم ـ تەشۋىشكە گىرىپتار قىلدى.

ھالبۇكى، ئايقاغانىنىڭ بۇنىڭغا ھېچقانداق ئامالى يوق ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭ نەپرەت كۆزى بىلەن قاراۋاتقىنى، ئۆزىنى ۋە ئوغلىنى بىر چەتكە قايرىپ قويغىنى باشقا بىرى ئەمەس، دەل ھوننىڭ تۇغى، شانۇشەۋكەتلىك تەڭرىقۇتى تۇمەنخان. ئۇ ھېچكىمگە تەڭ قىلغىلى بولمايدىغان ئۇلۇغ ئاتلىق، ھوقۇق ئىمتىيازلىق كىشى. ئۇ نېمىنى خالىسا شۇنى قىلىدۇ، قانداق قىلغۇسى كەلسە شۇنداق قىلىدۇ، بۇنىڭغا ھېچكىم، ھېچقانداق كۈچ ئارا تۇرالمايدۇ. ئۇ قايسى ئالچىنى بەكرەك ياخشى كۆرۈشىنى، سۆيۈش ۋە ئەتىۋارلاشىنى، قايسى ئالچىسىنى ياخشى كۆرمىسىمۇ ئىززەتلەپ ھۆرمەتىنى قىلىپ قويۇشنى، ئۇنى يوقلاش ـ يوقلىماسلىقنى ئۆزى بىلىدۇ، ئۆزى خالايدۇ. بۇمۇ ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشى. يەنە كېلىپ ئۇ بىر ئاتا بولۇش سالاھىيىتى ۋە نوپۇزى بىلەن شۇنچە كۆپ چوڭ ـ كىچىك ئالچىلىرىدىن، قۇنچۇي، كۈمۈشتېكىنلىرىدىن، ھەتتا بەزىبىر قىرقىن ـ قىرناقلىرىدىن بولغان بالىلىرىغا يا ئۇنداق، يا مۇنداق مۇئامىلە قىلىشقا ھەقلىق، ھوقۇقلۇق. ئەڭ بولمىغاندىمۇ بىر ئاتىنىڭ بىرنەچچە بالىسىغا بولغان مېھىر ـ مۇھەببىتى، كۆيۈنۈش، مۇئامىلىسىنىڭ تامامەن ئوخشاش ياكى پۈتۈنلەي پەرقلىق بولۇپ كېتىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ـ دە. بۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان سەۋەب ـ ئامىللار بولىدۇ... شۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭغا ئالدىراپ بىرنېمە دېگىلى ياكى قارشى چىققىلى، جېدەللەشكىلى بولمايتتى. شۇنداق قىلغان تەقدىردىمۇ بۇنىڭ قانچىلىك پايدىسى بولسۇن؟ ئاقىۋىتى ئۆچ ـ ئاداۋەتتىن باشقا يەنە نېمە بولاتتى؟... ئۆسمۇر باتۇر بۇلاردىن مۇستەسنا ھەم پەرۋاسىز ھالدا ھېچ غېمى يوق ئۆز بالىلىقىنى قىلىپ ئويۇنىنى ئوينايتتى، ئەلۋەتتە. بۇلار ئۇنىڭ

ئۇچۇن ئەھمىيەتسىز، ئانچە مۇھىم ئەمەس، ئەڭ بولمىغاندا ھازىر-چە شۇنداق. ئەمما چوڭ ئالچى ئايقاغانغا نىسبەتەن ئۇنداق ئەمەس، چۈنكى بۇ ئۇنىڭ ئارزۇلۇق ھونزادىسىنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالى ۋە تەقدىر - قىسمىتىگە، قۇت - بۇيانىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ، مۇھىم ئىش - دە! ... مۇشۇنداق كېتىۋېرىپ، تەڭرىقۇت ئاشۇ ئەرسەگ①، ئازغۇن ئەشقىنىڭ②كەينىگە كىرىپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغلى باتۇردىن تېنىپ ياكى ئۇنى چەتكە قېقىپ، تەگىن ئۆگەلىك ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىستىقبالىنى نابۇت قىلۇۋەتمەس - ھە؟...

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چوڭ ئالچى ئايقاغانىنىڭ كاللىسىغا مۇ-شۇنداق ئىزا - ئاھانەتلىك، غەم - تەشۋىشلىك، ھەسرەت - نادامەتلىك ئوي - خىياللار دائىم كىرىۋالىدىغان، ئۇنى تىنچ قوي-ماي ئىزتىراپقا سالىدىغان بولۇۋالدى. بىراق ئۇ قانچە باش قاتۇ-رۇپمۇ بۇ خىياللىرىنىڭ تېگىگە يېتەلمىدى، چىگىچ، مۇرەككەپ سوئاللىرىغا جاۋاب تاپالمىدى. «بولدىلا، بۇنىڭدىن ۋايىم يەپ تەشۋىشلىنىشنىڭ نېمە پايدىسى؟ — دەپ ئويلىدى ئۇ ئاخىرى-دا، — ئوغلۇم باتۇر نېمىلا بولمىسۇن ئۇنىڭ پۇشتى، تۇنجى ئوغۇل پەرزەنتى. تۇغۇلۇشنىڭ ئالدى - كەينىدىمۇ ئۇ ئۇنى ھېچ ئىككىلەنمەي، شۇبھە - گۇمان قىلماي ئېتىراپ قىلغان، ياقتۇ-رۇپ مېھرىنى بەرگەن. شۇنچە كۆپ ھون خان - بەگلىرى ۋە ئېسىلزادىلەر ئالدىدا ئۇنى تەختىمىنىڭ تەگىن ئۆگەسى، دەپ جا-كارلىغان، كېيىن ئەلكۈنگە يەنە رەسمىي يوسۇندا يارلىقمۇ چۈشۈر-گەن. مەن ئۇچۇن، ئوغلۇم ئۇچۇن مۇشۇنىڭ ئۆزىلا كۇپايە. چۈنكى ئۇ دېگەن تەڭرىنىڭ ئوغلى، ئەلكۈنىنىڭ تۇغى، ئۇنىڭ ھەربىر نەپسى، ھەربىر ھەرىكىتى تەڭرىنىڭ ئىرادىسى. ھەربىر ئېغىز سۆزى دەخلىسىز يوسۇن، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھون تەختىگە بۇرۇندىن تارتىپ تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى مىراسخور بولۇپ كەل-

---

① ئەرسەگ — ئەرسىرىگەن، بۇزۇق ئايال.
② ئەشىق — تېگى پەس، ئەرزىمەس، نائەھلى، تۆۋەن - پەس.

گەن، ئۇ ئۆزىمۇ شۇنداق قىلغان. بۇمۇ بىر ئۆزگەرمەس، دەخلى-سىز ئادەت! ئۇ ھەرنېمە قىلسىمۇ، ھەرقانداق قىلسىمۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن قارشىلاشماس. يوسۇن - ئادەتنى بۇزۇپ، قىلغان سۆزىدىن، ۋەدىسىدىن يېنىۋالماس؟!... دۇرۇس، ئوغلۇم باتۇر-نىڭ تەگىن ئۆگەلىكى، ئاتىسىدىن كېيىن ھون تەختىگە ئولتۇرۇپ تەڭرىقۇت بولۇشى مۇقەددەس تەڭرىنىڭ ئىرادىسى، ئورۇنلاشتۇرۇ-شى. بۇنىڭغا ھېچكىم ھەرقانداق كۈچ ۋە سەۋەب بىلەن قارشى چىقالمايدۇ. بۇنىڭدىن شەكلىنىشنىڭ، تەشۋىشلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق. ھازىرقى ئەڭ مۇھىم ئىش ئوغلۇمنى ئوبدان بېقىپ ئۆستۈ-رۈش، ياخشى تەربىيىلەپ چوڭ قىلىش، باتۇر، قەيسەر، جاسارەت-لىك ئالىپ چەۋەنداز، تۈيغۇن، پاراسەتلىك بىلگە - دانىش قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ھەممە ئىش ئىزىغا چۈشۈپ ئۆز يولىدا راۋان يۈرۈشىدۇ. باتۇرمۇ ئۆز ئەركىنى ئۆز قولىدا تۇتالايدۇ، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەيدۇ، ئۆز كېلە-چىكىنى، ئىستىقبالىنى ئۆزى يارىتالايدۇ، يورۇتالايدۇ. ئۇ چاغدا ئاتىسىمۇ ئۇنىڭغا قايىل بولماي، يول قويماي تۇرالمايدۇ. ئۇنىڭغا تەئەللۇق ھەرقانداق نەرسىنى تارتىۋالالمايدۇ، باشقا بىرىگە ئېلىپ بېرىشكە پېتىنالمايدۇ!...» ئۇ ئاخىرىدا ئەنە شۇ خىيالىلاردىن ئۆزى-گە تەسەللى ۋە مەدەت تاپتى ھەمدە قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ پۈتۈن زېھنىي كۈچى ۋە ئىشتىياقى بىلەن باتۇرنى بېقىپ - تەربىيىلەپ، ياراملىق كىشى قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشقا بەل باغلىدى.

ئۆتكۈر ھەم چېچەن باتۇرمۇ ئانىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشە-نىپ يەتكەندەك، ئۆسۈپ چوڭ بولغانسېرى ئۇنىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقىپ، ۋاپاسىز ئاتىسىنى ھەيران قالدۇرۇپ تەمتىرىتىپ قويۇشقا باشلىدى. ئۇ ئون ياشقا كىرگەندە، يېتىلگەن ھون چەۋەندازلىرىغا ئوخشاش ئۇچقۇر ئاتنىڭ ئۈستىدە قۇرغۇيدەك قونۇپ ئەپلىك ھەم مەزمۇت ئولتۇرالايدىغان، كىرپچى چىڭ ئوقيادا ئالدىدىكى نىشانغا چەنلەپ قانداق ئوق ئۇزسە، كەينىدىكى نىشانغىمۇ شۇنداق تېز ھەم دەل ئۇزەلەيدىغان، تۈلكە، توشقانلارنى بىمالال ئوۋلاپ، بۆرە،

يىلپىزلارغا ھۇجۇم قىلالايدىغان، ئات چاپتۇرۇش، قىلىچ جەڭلەن قىلىش، نەيزە شىلتىش ۋە تاشلاش، قالقان تۇتۇپ مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ھۇجۇمغا ئۆتۈش قاتارلىق لەشكىرىي ھەمىلىلەرنى مۇكەممەل ئورۇندىيالايدىغان مەرگەن، ماھىر چەۋەندازغا ئايلاندى. ئەقلىمۇ، بىلىشىمۇ يېشىغا ماس ھالدا ئۆتكۈرلەشتى ۋە ئاۋۇپ باردى. لېكىن ئۇ مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ يەنە ئۆزىنىڭ «بۆرە سىياقلىق... نۇقسانلىق ئوغۇل» ئىكەنلىكىنى، مۇشۇ سەۋەبلىك ئاتىسىنىڭ مېھىر - مۇھەببىتى ۋە كۆيۈنۈشىگە، ئەتىۋارلاپ ماختىشىغا ئېرىشەلمەي بىر چەتكە قايرىلىپ قېلىۋاتقانلىقىنى، باشقىلار تەرىپىدىنمۇ «بۆرە كۆچۈكى!...» دەپ كەمسىتىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. بۇلار ئۇنىڭغا قاتتىق ئىزا ۋە ئەلەم بولاتتى، قورسقىنى كۆپتۈرۈپ، غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغايتتى. ئۇ بۇنىڭغا ئاچچىقلىناتتى، مەيۈسلىنەتتى. ئۆزىنى مەڭگۈلۈك ئىنسانىي غۇرۇرغا، بىلەكلىرىنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىگە تولغانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ھېچبىر سەۋەبسىزلا قورسقىنى كۆپتۈرۈپ غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغايدىغان بۇ ئۆچمەنلىك، ئىنتىقام تۇيغۇلىرىغا ئەركىنلىك بېرىپ، ياقتۇرمايدىغانلارغا تۆگەل چىراي ئاچمايدىغان، يېقىن يولىمايدىغان، ئۇلارنىڭ پات - پات دەككىسىنى بېرىپ، ئۇرۇپ - ئۆچۈقلايدىغان بولدى. دەككىسىنى يېگەن قۇرداشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرىمۇ بۇنىڭغا ئاچچىقلىناتتى. ئۇنىڭ يوقىلاڭ ئىشلارغا پۇشقۇنۇپ ئاچچىقلىنىدىغانلىقىنى بىلمۇالغاندىن كېيىن، ئۇنى تېخىمۇ كولدۇرلىتىپ قىينايتتى. لېكىن ئۇلار ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا دەككىسىنى ھەسسىلەپ يەپ ئارام تاپاتتى. كېيىنكى كۈنلەردە، ئۇ چوڭ بولغانسېرى قۇرداشلىرىنىڭ ئېغىزىدا «ئۆكۈش، ياۋۇز كاللا كېسەر...» دېگەندەك گەپلەر تەكرارلىنىدىغان بولدى. بۇنداق گەپ-

لەرنى ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ۋە باشقا چوڭلارمۇ تەكرارلايتتى.

ئۆسۈپ چوڭ بولغانسېرى باتۇرنىڭ كۆڭلىگە قاراداغ ئورناش-تى. ئۇ گاھىدا چۈشكۈنلۈككە بېرىلىپ شۇكلەپ قالسا، گاھىدا قاشانى بۇزۇپ قاچقان ئۆكۈش يىلقىدەك قۇتراپ تەلۈلۈك قىلاتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۇ ھەقىقەتەن ئۆزىگە ياقمىغان بالىسىنى بوغۇپ ئۆلتۈرىدىغان يىرتقۇچقا، ساغرىسىنى سىلاتمايدىغان يولۇاسقا، باغ-رىغا باسقانىنى ئۆلتۈرمەي قويمايدىغان بۇغرىغا، تىرىك جانىنى يال-ماپ يۇتمىغۇچە كۆڭلى تىنمايدىغان يالماۋۇزغا، ئوت بىلەن ئويىن-شىدىغان ئىبلىسقا، جۇت كۈنى قۇترايدىغان چىلبۆرىگە، ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزى يەيدىغان ئىتقا ئوخشىشىپ قالاتتى. ئۇنىڭ ئۆز قۇرداشلىرى ئارىسىدا بويى خادىدەك ئېگىز، ئەقلىمۇ باشقىلارنىڭ-كىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، ئېغىر ـ بېسىق، چىقىشقاق ئەرقىل دېگەن دوستى ۋە ئۇنىڭ شوخ، زېرەك، ئاق كۆڭۈل چىرايلىق سىڭلىسى سۈجۇكتىن باشقا بىرمۇ يېقىن كىشىسى يوق ئىدى. ئاتىسى، ئۆگەي ئانىلىرى، قانداش تۇغقانلىرى، ئاتاغا[1]، ئاناغا[2] لىرى ئالدىدىمۇ ئۇ ئۆزىنى يېتىم، يېگانە، غېرىب ھېس قىلاتتى. ئۇنى پەقەت ئۆزىنىڭ ئانىسى — چوڭ ئالچى ئايقاغانلا ناھايىتى ئوبدان چۈشىنەتتى ۋە ياخشى كۆرەتتى، بۇركۇت بالىسىنى قانات ئاستىغا ئېلىپ ئاسرىغاندەك ئۇنى ھمايىسىگە ئېلىپ قوغدايتتى، تەڭرىلەردىن ئۇنى يامان كۆز، ئۆسەك سۆز ۋە كۆرۈنەر ـ كۆرۈنمەس بالا ـ قازالاردىن ئامان ساقلاشنى تىلەيتتى.

ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت ئوچۇق ـ ئاشكارا چەتكە قاقمىسىمۇ، تۇرقىغا، خۇي ـ پەيلىگە قاراپ، باشقىلارنىڭ تەسىرىگە بېرىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇ «ئۆكۈش، ياۋۇز، كاللاكېسەر» ئوغلىغا ئوبدانلا ئاچ-چىقىلىناتتى ياكى ئۇنىڭ بىلەن پەقەتلا كارى بولمايتتى. ئۇ ئۆزىنى ئاتىسىنىڭ ئالدىدا نەزەردىن قالغان، تاشلىۋېتىلگەن يېتىم ئوغۇل ھېسابلايتتى. دېمىسىمۇ ئۇ كىچىك ۋاقتىدىكى چۈشكە ئوخشاش

---

① ئاتاغا — ئاتىسىنىڭ ئاكىسى، تاغا.
② ئاناغا — ئانىسىنىڭ ئاكىسى، تاغا.

غۇۋا ئەسلىمىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەقلى ئېشىپ ئاق ـ قارىنى پەرق ئەتكۈدەك بولغاندىن بېرى ئاتىسىنى تۇزۇك كۆرۈپ باقمىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرەر كۈن بىللە ئويناپ كۈلمىدى. ئۇنىڭ ماختاشلىرىنى ئاڭلاپ مېھرىگە قانمىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرەر نۆۋەتـ مۇ ئوۋغا چىقىپ باقمىدى...

ئۇ بەزىدە ئۆزىنى ئۇشتۇمتۇت چوڭ بولۇپ قالغاندەك ھېس قىلاتتى. كۆڭلىدە، ئارزۇ ـ تىلەكلىرىدە يېتىلىپ قالغاندەك سېـ زەتتى. ئۆزىنى چوڭلارغا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلار قىلغان ھەرقانداق ئىشنى قىلالايدىغان ھەقىقىي ئەركەك سانايتتى. دېمىسىمۇ ئۇنىڭ باشقىلاردىن نەرى كەم؟ ئۇ ئانىسىنىڭ پات يېقىندا ئەر يەتكەن يىگىت بولۇپ قالىسەن، دېگەن سۆزىنى ئاڭلىغىنىدا، راستىنلا چوڭ بولۇپ قالغاندەك خۇشاللىقتىن بېشى كۆككە يەتكۈدەك بولۇپ كېتەتتى. شۇنداق، ئۇ ئۆسۈۋاتىدۇ، چوڭ بولۇۋاتىدۇ. پات يېقىنـ دا ئەر يەتكەن يىگىت سانىلىدۇ، ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولۇپ قاتارغا قېتىلىدۇ. ئۇ چاغدا كىشىلەرمۇ ئۇنى ئارىغا ئالغۇسى، ئاتىسىمۇ ئۇنى يېنىغا تارتقۇسى، كېڭەشلەرگە، ئوۋ ـ سوـ قۇشلارغا قاتناشتۇرغۇسى! ... ئۇ يەنە ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇـ نىغا قاتنىشىدۇ، قاراۋۇللۇقتا، كۆزەتتە تۇرىدۇ، ئات چاپتۇرۇپ ئوۋغا چىقىدۇ، يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىپ جەڭگە كىرىدۇ، ئوۋدا، سوقۇشتا غەلىبە ـ نۇسرەت قازىنىپ، نۇرغۇنلىغان ئولجا ـ غەنىيـ مەتلەرگە ئېرىشىدۇ! ...

چوڭ بولغاندا ئاتىسى ئۇنى راستىنلا يېنىغا تارتارمۇ؟ ... ئەگەر شۇنداق بولسا ئاتىسى ئۇنى نېمە قىلار؟ يۈز بېشىمۇ، مىڭبېـ شىمۇ، يۈرتۇغ سانغۇنىمۇ؟ ... تەگىن ئۆگە دېگەن قۇرۇق نام، مېۋىسىز بىر شاخ. ئۇ ئۇنداق قۇرۇق نام بىلەن بىكار يېتىشنى خالىمايدۇ. سۇباشى[1] قىلىپ تەينىلەرمۇ ـ يا؟ ... ياق، ئۇ سۇباشى بولۇشقا تېخى ياشلىق قىلىدۇ. قائىدە بويىچىمۇ ياشلار بۇنداق زور ئىشلارغا تەينىلەنمەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن تېخىمۇ چوڭ بولۇش، نۇر-

① سۇباشى — ئەمەل نامى. چوڭ قوشۇننىڭ باشلىقى، باش قوماندان.

غۇن ئىشلارنى كۆرۈپ - بىلىپ، نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقلارنى باشتىن ئۆتكۈزۈپ يېتىلگەن، بىلى قاتقان بىر قىران ئەركەككە ئايلىنىش، يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىپ سوقۇشلارغا قاتنىشىش، جەڭ-لەردە باتۇرلۇق، قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ ئەجىر - تۆھپە يارد-تىش، ئۆزىنىڭ تۇيغۇن، قەيسەر، سالماق، قابىل ھەم پاراسەتلىك ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش كېرەك. يا ئاتىسى ئۇنى ئەلچىلىككە تەيىنلەپ قوشنا ئەل - تائىپىلەرگە ئەۋەتەرمىكىن؟ شۇنداق قىلسا-غۇ بەك ياخشى بولاتتى، ئۇ چاغدا ئۇ كۆز كۆرمىگەن، قۇلاق ئاڭلىمىغان چەت ئەللەردە، يات تائىپىلەر ئارىسىدا كۆڭۈللۈك، مەنىلىك سەيلە - زىيارەتتە بولاتتى، يېڭى، ئۆزگىچە نەرسىلەرنى، غەلىتە، قىزىقارلىق ئىشلارنى كۆرۈپ، تېتىپ باقمىغان غىزالارنى يەيتتى! ... يا ئاتىسى كۆچلۈك بىر قوشۇن تەشكىللەپ ئۇنى توخرد-لار ئۈستىگە ئاتلاندۇرامدىكىن؟ توخرىلار ئىككى گەپنىڭ بىرىدە بىكاردىن - بىكار يامانلاپ تىلغا ئېلىنمايدىغاندۇر؟... يا بولمىسا تۆۋەن ئىقلىمدىكى خۇاشيا بەگلىرىنى تالان - تاراج قىلىشقا ئەۋە-تەرمىكىن؟ مەلۇم بولۇشچە، ئۇلارمۇ ھازىر ئۆزئارا ئۇرۇش - جېدەل قىلىشىپ يېغا قاينىمىغا چۆكۈپ كەتكەنمىش. پۇرسەت دېگەن مانا شۇ - دە. خۇاشيا بەگلىگى ناھايىتى باي، يېرى كەڭ، پاراۋان ئەل، ئەمما ھازىر تەپرىقە ھالەتتە. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنى تالان - تاراج قىلماق ئاسان ھەم ناھايىتى نۇرغۇن ئولجا - غەنىي-مەت ئېلىپ قايتقىلى بولىدۇ! ... ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۇ يەرنىڭ كىشىلىرى گۆش - ئاش، سۈت - قېتىقلارنى ئىستېمال قىلغاندىن سىرت، يەنە مال يېدىغان ئوت - چۆپلەرنىمۇ «كۆكتات» دەپ يەرمىش... ئاتىسى خالىسا، بۇيرۇسا، ئۇ ياۋۇز توخرىلار ئۈستىگە ئىككىلەنمەي يۇرۇش قىلغان بولاتتى. ئۇلارنى سۇر - توقاي قىلىپ، ئالچى تاغلىرىنى[1] قايتۇرۇۋالاتتى. ئۇلارنىڭ ئاۋۇل - قىشلاقلىرىنى، ئۇلۇس - ئايماقلىرىنى، ھەتتا چىلان

---

① ئالچى تاغلىرى — بۈگۈنكى گەنسۇ ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدىكى يەنجىسەن ۋە ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتاشا ئېگىزلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تېغى ئېتىكىدىكى پايتەختتىمۇ تۈپتۈز قىلىپ ئۆرتەپ تاشلايتتى. ئەرلىرىنى، ئەسكەرلىرىنى تىك قىيالاردىن چوڭقۇر ھاڭلارغا تاشلىۋېتەتتى. ئۇ پەقەت توخرى قىزلىرىغىلا ئىچ ئاغرىتقان بولاتتى. ئۇلارنى ئەسىر ئېلىپ تۇمەنبالىقا ئەكېلەتتى ـ دە، زىلۇ[1] ياكى قىرقىن قىلىۋالاتتى... تۆۋەن ئىقلىمدىكى خۇاشيا بەگلىرىگە باستۇرۇپ بارسىچۇ تېخى، ۋاي ـ ۋۇي ئۇ يەردىكى ئالتۇن، كۈمۈش، يورۇقتاش[2]، فارفور، تاۋار ـ دۇردۇن، ئاشلىق، مەي ـ شاراب دېگەنلەرنى! ... ئۇ ھېچنېمىدىن قورقۇپ قالمايتتى. جەسۇر بۇركۈتتەك ئۇنىڭدىن ھالقىپ ئۆتۈپ قارا بوراندەك باستۇرۇپ باراتتى ـ دە، قۇنۇم ـ قورغانلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىپ، بايلىق، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك دېگەنلەرنى يەتكۈچە ئېلىپ قايتاتتى. يەنە تېخى خۇاشيا قىزلىرىمۇ بار. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۇلار ياپىلاق يۈزلۈك، قىيپاش قارا كۆزلۈك، سۈزۈك چىراي، چىرايلىق، سىپايە، ساز چېلىپ غەزەل ئوقۇشقا ماھىر كېلەر ـ مىش. ئاتىسى ئۇلارنى كۆرسە، ناخشا ـ غەزەللىرىنى ئاڭلىسا، خۇشال بولۇپ باتۇرنى ماختاپ كېتەر! ...

ئۆسمۇر باتۇر پات ـ پات ئەنە شۇنداق خىياللارغا بېرىلىپ ئاجايىپ ئارزۇ ـ ئارمانلارنى قىلاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسىر ئېلىنغان توخرى قىزلىرىنى، خۇاشيا سەنەملىرىنى، ئولجا ئالغان مال ـ بايلىقلىرىنى ئېلىپ تۇمەنبالىقا قايتىپ كەلگىنىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگىنىدە يۈرەكلىرى ئويناپ، قانلىرى ئۇرغۇپ ھاياجانلىنىپ كېتەتتى. بىراق، خىيال قىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە كۆز ئالدى بىردىنلا غۇۋالىشاتتى ـ دە، خىياللىرى چېچىلىپ، ئارزۇ ـ ئارمانلىرى توزۇپ، كېيىن قانداق قىلىشنى، قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەي قالاتتى. ئاخىرىدا ئۇنىڭ بارلىق شەرىن خىياللىرى ۋە ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى پەقەت بىرلا ئىشقا — ئەر يەتكەن يىگىت بولۇشقىلا مەركەزلىشەتتى. ئۇ مۇشۇ

---

① زىلۇ — ھونچە سۆز بولۇپ، قۇل دېگەن مەنىدە.
② يورۇقتاش — ئۇنچە ـ مارجان، گۆھەر ـ ياقۇت، ياسىغان تاش.

ئارزۇسىغا يەتسىلا قانداقتۇر ھەممە ئىش ئۆزگىرىپ باشقىچە بولىدىغاندەك، ئاتىسى ئۇنىڭغا كۈلۈپ بېقىپ قۇچاق ئاچىدىغاندەك، قۇرداشلىرى، تۇغقانلىرى ئۇنىڭغا ھەۋەس - ھۆرمەت قىلىدىغاندەك، ھەممەيلەن ئۇنى ئارىغا ئېلىپ ئالقىشلايدىغاندەك، بارلىق ئىشلار ئۇنىڭ ئويلىغىنىچە بولىدىغاندەك ھېس قىلاتتى.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ بۇ ئارزۇلىرىغا يەتكەندەكمۇ بولدى. مانا، ھەش - پەش دېگۈچە قوزىلار تۆل بولۇپ، يەنە بىرنەچچىدىن تۆللىدى. تاي - قۇلۇنلار بېلى قاتقان، پۇتلىرى چېنىققان يۈگۈرۈك ئاتلارغا ئايلاندى. باتۇرمۇ چوڭ بولۇپ ئون بەش ياشقا كىرىپ قالدى. بويى ئۆسۈپ ئات بىلەن تەڭلەشكەن، كۆكۈچ يۈزىنى قويۇق، قاپقارا ساقال - بۇرۇت باسقان، بوينى بۇقىنىڭ گەدىنىدەك، مۇرىلىرى قارا بۇلغۇن مۇرىسىدەك، كۆكسى ئېيىقىنىڭكىدەك، بېلى ئەركەك بۆرىنىڭ بېلىدەك، مېڭىشى يولۋاستەك، تۇرۇشى تىك چوققىدەك، قەددى - قامىتى زەبەردەس، تەقى - تۇرقى چوغچام، ئارسلاندەك چەبدەس، قاپلاندەك كۈچتۇڭگۇر بىر يىگىتكە ئايلاندى. جانبازلىق، چەۋەندازلىق، كاماندازلىق، قىلىچۋازلىق، نەيزە شىلتىپ قالقان تۇتۇش قاتارلىق لەشكىرىي ھەمىلىلەر ۋە ئوۋ ئوۋلاش، بۇقا كۆتۈرۈش، چېلىشىش قاتارلىق تەبىئىي كۈچ - ماھارەتلەردىمۇ كامالەتكە يېتىپ، تەڭتۇشلىرى ئارىسىدا ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا ئۆتتى. كىشىلەرمۇ ئۇنىڭدىن چۆچۈيدىغان، تەپ تارتىدىغان ۋە ھەۋەس قىلىدىغان بولۇشتى. ھالبۇكى، بۇنىڭلىق بىلەن ئۇنىڭ ھاياتىدا، تۇرمۇشىدا ئۆزى ئويلىغاندەك، ئارزۇ قىلغاندەك ئۇنچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىدى. ئۇنىڭ بۆرە سىياقى، قارام، تەلۈە، جاھىل مىجەزى يەنىلا ئۆزگەرمىگەن، بەلكى تېخىمۇ سۈرلۈك، ئاچچىقى يامان، دەرغەزەپلىك بولۇپ كەتكەنىدى. بۇرۇنقى ئۆچمەنلىك، ئىنتىقام تۈيغۇلىرى ئاغرىنىش، ئاداۋەت ۋە غەزەپ - نەپرەتكە، بالىلىق ئۆكۈشلۇكى، تەلۈلىكى ياشلارچە قىزىققانلىق ۋە قاپ يۈرەكلىككە، جاھىللىقى، سۈباتى تەۋرەنچىسىز ئىرادىگە ئالماشقان. ئۇ ھېلىمۇ

ئۆزىنى ئاتىسى ۋە تۇغقانلىرى، تەڭتۇشلىرى، چوڭلار ئالدىدا نۇقسانلىق، كەمستىلىۋاتقان، چەتكە قېقىلغان ھېسابلايدۇ. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئىچى ئۆرتىنىدۇ ۋە غېرىبسىنىپ خورلۇق ھېس قىلىدۇ. ئۇ گەرچە بۇلارغا پەرۋا قىلماي، ھېچكىمگە تىز پۈكمەي، ساغرىسىنى سىلاتماي، قۇيرۇقىنى تۇتقۇزماي، قىلمەن دېگىنىنى قىلىپ، ئۆز خاھىشى، ئۇسۇلى بويىچە ھۆر، مۇستەقىل ياشاپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا يەنىلا سىڭار كۆزىدە قارايدۇ. ئانىسى ئايقاغاندىن بىرئاز ئەيمەنسىمۇ، ئەمما ئۇنى كىچىك ئالچىسى جانئايقىنىنى سۆيگەندەك سۆيمەيدۇ، ھەقىقىي ھۆرمەتلىمەيدۇ، كۆڭۈل بۆلمەيدۇ، ئۆزىنى بولسا ئوچۇق-تىن - ئوچۇق چەتكە قېقىپ، نەزەر كۆزىدىن پۈتۈنلەي ساقىت قىلىۋەتمىگەن بولسىمۇ، ئەمما قانداش ئىنىسى يۈيۈكىنى ياخشى كۆرگەندەك ياخشى كۆرمەيدۇ، ئەتىۋارلىمايدۇ، يوقلىمايدۇ. ئاندا - ساندا كۆڑۈشكەندىمۇ ھالىڭ نېچۈك؟ دەپ سوراپ قويمايدۇ، سىرلىق، ئېھتىياتچان مۇئامىلە قىلىدۇ. دېمەك، ئاردىدا يەنىلا كۆرۈنمەس بىر چوڭقۇر ھاڭ بار. ھەممىدىن يامىنى، ھەممىدىن مۇھىمى مانا مۇشۇ ھاڭ. مۇشۇ ھاڭ يوقالسا، ۋۇجۇدتىن ۋۇجۇدقا، قەلبتىن قەلبكە يول ئېچىلسا، ئاندىن ھەممە ئىش ئەسلىگە قايتىدۇ ياكى ئىزىغا چۈشىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا ئاندىن ئۇنىڭ كۆڭلىمۇ تەسكىن تېپىپ شادلىنىدۇ.

ئەلۋەتتە، چوڭ بولۇشقا، كۈچ - ئەقىلگە تولۇشقا ئەگىشىپ بەزىبىر ئۆزگىرىشلەرمۇ بولماي قالمىدى. ئۇ بولسىمۇ ئۇنىڭ ساغلام، بەقۇۋۋەت ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئاق - قارىنى پەرق ئېتەلىگۈدەك بىر جەسۇر يىگىتكە ئايلانغانلىقى، جىسمىنىڭ كۈچ - قۇدرەتكە، قەلبىنىڭ ئىنسانىي غۇرۇرغا تولۇشقا باشلىغانلىقى، كۆڭلىدە مۇھەببەت ئۇرۇقلىرىنىڭ بىخلانغانلىقى، تەڭتۇش دوستى ئەرقىل بىلەن ئۇنىڭ ئوماق سىڭلىسى سۇجۇكىنىڭ ئۆزىگە تېخىمۇ ئېچىل، تۇغقاندىن چارە بولۇپ كەتكەنلىكى، باشقا تەڭتۇشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ئۆزىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق كەمستىشتىن،

كولدۇرلىتىشتىن ئەيمىنىشكە، تەپ تارتىشقا ئۆتكەنلىكى، بەلكى بەزىبىرلىرىنىڭ ئۆزىنى ئاستا - ئاستا چۈشىنىپ ئېتىراپ قىلىشقا، قايىللىقىنى ئىپادىلەپ دوست بولۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقى، ھەتتا ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭمۇ ئۆزىدىن سەل تەپ تارتىپ ھەم ئېھتىيات قىلىپ مۆتىدىل مۇناسىۋەتنى ساقلاپ، سالماق، ئېھتىياتچان مۇئامىلە بىلەن قوللاپ مەدەت بېرىشلىرى، يول قويۇشلىرى ئىدى. مانا بۇلار ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ ئىشەنچىنى ئاشۇراتتى. چوڭ ئالچى ئايقاغانمۇ بۇلاردىن خاتىرجەملىك ۋە خۇشاللىق ھېس قىلاتتى، پەخىر - ئىپتىخارغا چۆمۈپ، ئوغلىدىن زور، يۈكسەك، ئۇلۇغۋار ئۈمىدلەرنى كۈتەتتى. بىراق ئۇ ئانىلىق سۈيىتى، ئايال-لىق تەبىئىتى ۋە تۇرمۇشتىكى رەشك، كۈنداشلىق سەۋەبىدىن يەنىلا بەزىبىر تەشۋىشلىك خىياللاردىن خالىي بولالمايتتى. ئۇنىڭ ھامان ھەممىنى ئۆزگەرتكۈسى، ئەسلىگە قايتۇرغۇسى، ئۆز ئىزىغا سالغۇسى كېلەتتى. ئەمما بۇنىڭغا يەنە نېمە چارە؟... شۇڭا ئۇ كۆپ ھاللاردا تەڭرىلىككە بېرىپ ئىبادەت قىلاتتى، تەڭرىلەرگە سېغىنىپ ئوغلىغا ئامانلىق ۋە قۇت - بۇيان، ئېرىگە ئىنساپ - دىيانەت ۋە تەۋپىق - ھىدايەت تىلەيتتى. ئېرىنى غالىس نىيەت، ۋەسۋەسە ۋە تۇيۇق يولدىن قايتۇرۇشقا، ئوغلىغا، ئائىلىسىگە، ئۇرۇقىغا، ئەل - تائىپىسىگە ۋاپادار، كۆيۈمچان ھەم مەسئۇلىيەتچان قىلىشقا تىرىشاتتى.

ھالبۇكى، باتۇر ئۆسۈپ چوڭ بولۇپ ئالتۇندەك ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويۇۋاتقان، قەلبى ئىنسانىي غۇرۇرغا، ۋۇجۇدى كۈچ - قۇدرەتكە تولۇپ، ئوي - تەپەككۇرى ئېچىلىپ ئەقلى ئېشىۋاتقان، كىشىلەر ئارىسىدىكى مېھىر - ۋاپا، نومۇس - ھايا، ۋىجدان - مەسئۇلىيەت، مۇھەببەت - نەپرەت ۋە ئەل - تائىپە، تەخت - سەلتەنەت، شان - شۆھرەت، مۇقەددەس بۇرچ، كەلگۈسى ئىستىقبال دېگەنلەرنى ئەمدى چۈشىنىپ ھېس قىلىشقا باشلىغان مۇشۇ مەزگىلدە، تۇنجى قېتىملىق ئەڭ چوڭ خىرىس ۋە مۇھىم تاللاشقا دۇچ كەلدى.

9

تۆرئاۋۇل ئسمى - جسمىغا لايىق تۆر پىنهان، مەنزىرىلىك، تىنچ قۇنۇم ئىدى. ئۇنىڭ يۇقىرىسى چۈغاي — ياپيېشىل، بۇك - باراقسان تاغ - ئورمانلىق، تۆۋەن تەرىپى بولسا چېكى ئۇپۇققا تۇتاشقان بېغىر كۆپمە دۆڭلۇك پايانسىز يايلاق، يايلاقنىڭ ئوت - چۆپى بۇلۇق، سۇيى ئەلۋەك، تاغ - ئورمانلىقنىڭ قۇشلىرى، ئۇۋ كېيىكى كۆپ ئىدى. تۆر ئاۋۇلنىڭ مالچىلىرىمۇ باي بولۇپ، ئۇلار ئاران ئەللىك نەچچە تۇتۇن، ئۇلۇغ - ئۇششاق ئىككى يۈزگە يېقىن ئاھالىدىن تەركىب تاپاتتى. ئەمما، مال - يىلقىسى نەچچە مىڭدىن ئاشاتتى. ئازادە قۇرۇلغان ئېگىز كەرىگلىك ئاق كىگىز ئۆيلىرىمۇ بىسات ۋە ئوۋ غەنىيمەتلىرىگە لىق تولغانىدى. ئۇلار ھوننىڭ لەۋەنت ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ مۇشۇ ئەتراپتىكى ئوت - سۇيى مول يايلاق ۋە بۇكلىشىپ كەتكەن ئىپتىدائىي ئورمانلىقنىڭ چەتلىرىدە مال - چارۋا بېقىپ، ئوۋ ئوۋلاپ، ئەۋزەل شارائىتلىق مۇقىم كاپالەت بىلەن بايىشات ۋە تىنچ - خاتىرجەم ياشاپ كەلگەنىدى.

بىراق، ھازىر ئۇلار قىيىن كۈنگە قالغانىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئاشۇ بايىاشات ۋە تىنچ - خاتىرجەم تۇرمۇشىغا خۇددى تەڭرىلەرنىڭ كۆزى قىزىرىپ بېخىللىقى كەلگەندەك، يېقىندىن بۇيان ئېغىر تەھلىكە ۋە دەخلى - تەرۇز يەتكەچكە، ئۇلار ھازىر ئۆزىياشىدا دۇچ كېلىپ باقمىغان ئاپەت خەۋپى ئاستىدا ناله قىلماقتا ئىدى.

تۆر ئاۋۇلنىڭ قاياقاق ھاياتىي كۈچىنى بوغۇپ، تىنچلىقىنى بۇزغان، مالچىلارنى پاراكەندە قىلىپ ئېغىر ئەنسىزچىلىككە سېلىۋاتقان بۇ ئاپەت قانداقتۇر كىشىلەر ئىلگىرى كۆرگەن ياكى ئاڭلىغان شىددەتلىك سەل - قىيان ياكى ئاچچىق جۇت - شۈرغان ئاپىتى ئەمەس، دەھشەتلىك قۇرغاقچىلىق ھالاكىتى، ئېچىنىشلىق

قەھەتچىلىك، ۋابا قاباھەتى ياكى ئاچلىقتىن قۇتۇلغان يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ تەھدىتىمۇ ئەمەس، باشقا ئۇرۇق - ئايماق ياكى يات تائىپىلەر بىلەن بولغان تۇقۇنۇش ئۆچ - ئادەۋەت، ئايىغى چىقماس سوقۇش - جېدەل پاراكەندىچىلىكىمۇ ئەمەس، بەلكى تاغ - ئورمان-لىقىدىكى ياۋايى قەبىلە — تانيۆلەر[1]نىڭ خىرىس خەۋپى. پۈتۈن ئەزايىنى تۆك، باش - يۈزىنى چاچ - ساقال، كىر - قاسماق باسقان، يالىڭاچ، قوپال، بەتبەشىرە تۇرقى - سىياقلىرى تولىمۇ يىرگىنىشلىك ھەم قورقۇنچلۇق بىر توپ يىرتقۇچ ھايۋان تەبىئەت-لىك ياۋايى كىشىلەرنىڭ چېكىدىن ئاشقان زورلۇق - زومبۇ-لۇق، ئۆكۈش - ياۋۇزلۇقلىرى!

تانيۆلەرنىڭ ئۇرۇغ تارىخىمۇ ھون تائىپىسىدىن ئىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ قايسى زامانلاردىن بۇيان بۇ خىلۇەت ھەم ناتونۇش ئىپتىد-ائىي تاغ - ئورمانلىقتا باشقا ئۇرۇق - قەبىلىلەردىن ئايرىلىپ پىنھان، ياۋايىلارچە ياشاپ كېلىۋاتقانلىقى، سىرتقى دۇنياغا — چۇغاي تېغى ئېتەكلىرىدىكى بوزقىر، ئاۋۇل - قىشلاقلارغا قاچاد-لاردا چىقىشقا باشلىغانلىقى ياكى بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئۇلارنى قايسى ۋاقىتتىن باشلاپ ئۇچراتقانلىقى نامەلۇم. ئۇلار دەسلەپ بوزقىرلاردا، ئاۋۇل - قىشلاق ئەتراپلىرىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغاندا سانى كۆپ ئەمەس، خۇي - پەيلىمۇ ئۇنچە يامان، ياۋۇز ئەمەس ئىدى. ئورمانلىقنىڭ چەتلىرىدە، چاتقاللار ئارىسىدا، دۆڭ - قىرلارنىڭ دالدىسىدا تارتىنچاق بالىلاردەك، قورقۇنچاق توشقانلار-دەك، ئېھتىياتچان تۈلكىلەردەك يوشۇرۇنۇپ ماڑىلاپ يۈرۈشەتتى. پەقەت مالچىلار دىققەت قىلمىغان، كۆرمەي قالغان چاغلاردىلا يا-لاقتىكى سۇرۇغىدىن ئايرىلغان قوي - قوزىلارنى تۇتۇۋېلىپ قە-چىپ كېتىشەتتى. ئەمما كېيىن ئۇلار خۇددى ئۇۋۇسىغا سۇ كىرىپ كەتكەن ئېتىز چاشقانلىرىدەك بىردىنلا كۆپىيىپ كەتتى ۋە خۇي - پەيلىمۇ يامانلىشىپ، چىلبۆرىلەردەك قۇتراپ غالجىرلە-شىپ، يايلاقتىكى مال - ۋارانلارغا مالچىلارنىڭ كۆزىچىلا

① تانيۆلەر — ھون قەبىلىلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

خىرىس - ھۇجۇم قىلىدىغان، ئالدىنى توسۇپ، قارشىلىق كۆرسىتىپ، مال - يىلقىسىنى قوغداپ قېلىشقا ئۇرۇنغان مالچىلارنى بولسا ئۇرۇپ - يىقىتىپ، ھەتتا ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈۋېتىپ مېلىنى بۇلاپ كېتىدىغان بولۇۋېلىشتى. مانا ئۇلار ئارا كۇندە بىر دېگۈدەك ئورمانلىقتىن چىقىپ، ياياۋاتقان سۈرۈگلەرگە ھۇجۇم قىلىشىدۇ. مالچىلارغا پىسەنت قىلماي، گاھى مال - ۋارانلارنى ئوچۇق - ئاشكارا تۇتۇپ - ھەيدەپ كېتىشسە، گاھى ئاۋۇلغىچە باستۇرۇپ كېلىپ، ساغىرلارغىمۇ چاك سېلىشىدۇ. ئۇلار تاغ - ئورمانلىقنىك يىرتقۇچ ھايۋانلىرىدىنمۇ كۆپ، ئۇلار-دىنمۇ چاققان، چەبدەس، كۈچلۈك ھەم ۋەھشىي. ئۇلار ئورمانلىق-تىن چىقىپ، ئورمانلىققا قاچىدۇ. قانداق تېز، ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولسا، قىلغۇلۇقنى قىلىپ بولۇپ يەنە شۇنداق تېز، ئىز - دېرەك-سىز يوقلىدۇ. ئۇلار گويا قۇتۇرغان بوران، تاشقان قىيانغا ئوخ-شىشىدۇ، توسۇۋالغىلى، تاقابىل تۇرغىلى بولمايدۇ. ئۇلار بەئەينى ئېزىتقۇ - ئەرۋاھلارنىك ئۆزى. كېلىپ - كېتەرىنى بىل-گىلى، ئىزىنى ئىزدەپ تاپقىلى ياكى زەربە بەرگىلى بولمايدۇ. ئۇلارنىك ماكانى، پاناھگاھى تاغ - ئورمانلىق — ناتونۇش، قاراڭغۇ، خەتەرلىك ھەم قورقۇنچلۇق بىر سىرلىق دۇنيا. تۆر ئاۋۇلنىك كىشىلىرى ئۇ يەرنى بىلمەيدۇ. ئۇ يەرگە ئىچكىرىلەپ كىرىشكە پېتىنالمايدۇ. پېتىنسىمۇ، كىرسىمۇ ھېچنېمە قىلالماي-دۇ. ئۇلار بۇنى ئاللىقاچان بىلىپ يەتكەن، ئۆزلىرىنىك سىرلىق تەبىئەت، ۋەھشىي ياۋايىلار ئالدىدا ھەقىقەتەنمۇ ئامالسىز ھەم بىچا-رە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان. شۇڭا ئۇلار قاتتىق خەۋپسىرەشمەك-تە. مالىلىرىنىك، جانلىرىنىك غەم - قايغۇسىدا ئېغىر ئەنسىزلىك ۋە ھالاكەت ۋەھىمىسىگە چۇشۇپ زار - زار قاقشىماقتا.

— ئاھ تەڭرىم! بۇ بىزگە نېمە كۇن، نېمە كۆرگۈلۈك؟...

مالىلىرىمىزنىك، جانلىرىمىزنىك ئاپىتى بولدىغۇ بۇ ياۋايىلار!

— ئەجەب بىر قېيىن كۇنگە قالدۇق. ئامان قالغان مالىلىرى-مىز بىلەن خوتۇن - بالىلىرىمىزنى ئېلىپ بۇ يەردىن كەتمىسەك

بولمىدى.

— شۇنداق، كۆچۈپ كېتەيلى، قېچىپ قۇتۇلايلى بۇ ئاپەت-تىن، بولمىسا پۈتۈنلەي ۋەيران بولغۇدەكمىز.

— لېكىن كۆچۈپ قەيەرگە بارىمىز، تۇغقانلار؟ باشقا يەردە بىزگە بۇنداق ئوت ـ سۇيى مول، ئوۋ ـ كېيىكى كۆپ مۇنبەت يايلاق نەدە تۇرۇپتۇ؟

— دۇرۇس، يەنە ئاڭلاشلارغا قارىغاندا باشقا جايلارمۇ تىنچ ئەمەسمىش، ياۋايىلار چۈغاينىڭ ھەممە تەرىپىدە قۇتراپ كېتىپتۇ-دەك.

— بۇ بەتبەشىرىلەرگە نېمە بولغاندۇر زادى، ئەجەب ماكانىغا پاتماي قۇتراپ كېتىشتا؟

— ئاپەت، ئاپەت! تەڭرىنىڭ غەزىپى، بىلىپ ـ بىلمەي ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىمىزنىڭ جازاسى بۇ! ... توۋا قىلايلى. تەڭرى-گە تېۋىنىپ شەپقەت تىلەيلى.

— ئەي تەڭرىم! بىزگە رەھىم قىل، بىزنى يوقلە، بىزگە باشپاناھ بول. يۇرتىمىزنى، ئۇرۇقمىزنى، مال ـ ۋارانلىرىمىزنى ياۋايىلارنىڭ ئاپىتىدىن ساقلا. بىزگە توۋا قىلىش، تىنچ ياشاش پۇرسىتى بەر. بىزنى سەرسانچىلىققا سالما! ... تامامىي ھەدىيە ۋە ھەمدۇسانالىرىمىز ساڭا مەنسۇپ، تەڭرىم!

— ياق! تەڭرى ئادىل ئەمەس. بولمىسا بىزنى بۇنداق كۈنگە قويامتى؟ بىزنى بۇنچە ئېغىر جازالىغۇدەك ئۇنىڭ ئالدىدا نېمە گۇناھ ئۆتكۈزدۇق زادى؟! ... مېنىڭ توگەل چىدىغۇچىلىكىم قالمى-دى. ياش جېنىمنى تىكتىم. ياۋايىلار بىلەن ئېلىشىمەن. ئۇلارنى توسىمەن، قىرىپ يوقىتىمەن. بۇنداق قورقۇپ ياشىغۇچە، قېچىپ سەرسانلىق تارتقۇچە، ئېلىشىپ ئۆلگەن ئەلا!

— توغرا ... ئېلىشايلى!

— ياق، توسۇپ توختاتقىلى، ئېلىشىپ يەڭگىلى، قىرىپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ ئۇلارنى! ... ئۆزىمىزنى ئايايلى، خوتۇن ـ بالىلىرىمىزنى، مال ـ ۋارانلىرىمىزنى ئويلايلى، تەقدىرگە تەن

بېرەيلى. بۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى، تەقدىرنىڭ ھۆكمى، بېشىمىزغا كەلگەن قارا بالا. ئەڭ ياخشىسى قېچىپ قۇتۇلايلى، باشقىسى بىكار. تەڭرىنىڭ غەزىپىدىن يىراق تۇرۇش ئەڭ ياخشى چارە.

— ياق، قېچىشقا بولمايدۇ. بۇ ئۇچىغا چىققان چاناچلىق① ! ... مەن قاچمايمەن. بۇ يەرنى تاشلاپ كەتمەيمەن. ھون يىگىتى ئۆلۈمدىن قورقمايدۇ. مەن ئېلىشىمەن. ئۇرۇقۇم ئۇچۇن، يۇرتۇم ئۇچۇن، ھوننىڭ شان ـ شەرىپى ئۇچۇن ئۇلار بىلەن ئېلىشىپ ئۆلۈپ كەتسەم ئارمىنىم يوق!

كۆچۇش — ھايات قېلىش، تىنچلىنىش، ياخشى كۇن كۆرۇش ئۇچۇن باشقا يەرگە يۆتكىلىش لەۋزىنتلەر ئۇچۇن، ھون ئۇچۇن يات، ئاھانەتلىك ئىش ئەمەس. چۇنكى، ئۇلار ئەزەلدىن ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ كۆچۇپ يۇرۇپ ياشاپ كەلگەن... بىراق، تۆر ئاۋۇل-ىدىكىلەرنىڭ بېشىغا كەلگىنى باشقا بىر ئىش، باشقا بىر كۇن. ئۇلار ئىلگىرى بۇنداق كۇننى كۆرمىگەن، بۇنداق ئىشقا دۇچ كەلمىپ باقمىغان. ئۇلارنىڭ ئاشۇ ياۋايى تانيۆلەرنى دەپ، ئۇلارنىڭ ئۆكۇش، ياۋۇزلۇقىدىن قورقۇپ بۇ يەردىن كەتكۇسى، ئۇزۇندىن بېرى ماكانلىشىپ ياشاپ كەلگەن ئانا يۇرتىدىن ئايرىلغۇسى يوق. بۇنداق قىلىش بىر ھېسابتا راستىنلا ئۇچىغا چىققان چاناچلىق، باشقا ئۇرۇق ـ ئايماقتىكىلەرگە دېگىلى بولمايدىغان نومۇس، ئاھانەتلىك ئىش. چۇنكى باشقىلارنىڭ نەزىرىدە تاغ ـ ئورمانلىقتىكى ياۋايىلار ئۇنچىۋالا خەۋپلىك، قورقۇنچلۇق ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇلار كۆچكەن، قاچقان، تەڭرىنىڭ غەزىپىدىن يىراق كەتكەن بىلەن يەنە قەيەرگە بېرىپ تىنچىيدۇ؟ باشقا يەردە بۇنداق ئوت ـ سۇيى مول، ئوۋ ـ كېيىكى كۆپ مۇنبەت ياياق نەدە تۇرۇپتۇ ئۇلارغا؟... ھالبۇكى، رېئاللىق رەھىمسىز. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە، ئارزۇسىغا باقمايدۇ. مانا، تەھدىت، غەم ـ قايغۇ، ئەنسىزلىك، ۋەھىمە ئۇلارنى كېچىلىرى ئۇيقۇ ـ ئارامدىن بىدار

① چاناچ — ئاجىز، ئىقتىدارسىز، قورقۇنچاق، جۇرئەتسىز.

قىلسا، كۈندۈزلىرى تالا - تۈزگە چىقالماس، يۈرەكئالدى قىلىپ قويماقتا. مال - يىلقىلار بولسا يايلاقتىن يىغىۋېلىنىپ ساغىرلارغا سولاقلىق. ئوتلىيالمىغاچقا، قاشانىڭ سىرتىدىلا كۆكىرىپ - پۈ- راپ تۇرغان يېڭى، يۇمران ئوت - چۆپلەرنى يېيەلمىگەچكە، ئو- رۇقلاپ، ئاجىزلاپ ئۆلمەكتە، ئازايماقتا. ساق تۇرۇۋاتقانلىرىمۇ يەنە شۇ ئاچ كۆز ياۋايىلارنىڭ خىرىس - خەۋپىدىن خالىي ئەمەس. بوزقىر قوۋملىرى ئۇچۇن مال - چارۋا ھەممىدىن مۇھىم، ھەممە- دىن ئەلا. چۈنكى، چارۋىچىلىق ئۇلارنىڭ بىردىنبىر تىرىكچىلىك يولى. مال - چارۋا بولسا بىردىنبىر ھاياتلىق كاپالىتى، بايلىق، كۈچ - قۇدرەتنىڭ مەنبەسى. مۇبادا ئۇلار ئاشۇ مال - چارۋىسىدىن ئايرىلىپ قالسا قانداقمۇ قىلار؟ قانداق ياشار؟... شۇ تاپتا، تۆز ئاۋۇلدىكىلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ ئېغىر كۈنلەر ئەگەر تاشنىڭ بېشىغا كېلىدىغان بولسا، تاش جېنىدا چىدىيالماي ۋاككىدە يېرىلغان بولاتتى.

ئەنە، يىرگىنىچلىك مەخلۇقلار بۇگۈن ئەتىگەنمۇ قاق سەھەر- دىلا يەنە تۆز ئاۋۇل ئەتراپىدا پەيدا بولۇپ، تاپىنى كۆرگەن قۇزغۇن- لاردەك لەكىلدەشكە باشلىدى. ئورمان ياقىسىدىكى دەرەخ تۇۋىلە- رىدە، چاتقاللىق، ئوت - چۆپلەر ئارىسىدا، دۆڭ - قىرلار- نىڭ كەينىدە... ھەممىلا يەردە ئۇلارنىڭ قارىسى، ھەيۋىسى. ئۇلار قاچان ئۆزىنى ئاشكارىلاپ تۆز ئاۋۇلغا باستۇرۇپ كىلەركىن؟!... قورقۇپ - ئەنسىرەپ ئۆي - چېدىرلىرىغا مۆكۈنۈۋېلىشقان بىچارە مالچىلارنىڭ كاللىسىدا شۇ بىرلا قورقۇنچلۇق ئوي، يۇرىكىدە بولسا ئەنسىز ۋەھىمە. لېكىن ئۇلار بۇ چىلبۆرىلەرگە قانداق تاقابىل تۇرۇشنى، مال - ۋارانلىرىنى، ئۆزلىرىنى قانداق قوغداپ قېلىشنى بىلمەيدۇ. چۈنكى، ياۋايىلار ھەم كۆپ، قاراقاغىلار ھەم قارام، ۋەھشىي، تاغ - ئورمانلىقنىڭ ياۋۇز يىرتقۇچلىرىدەك، ئۇلارنى توسۇپ توختاتقىلى، ھەيۋە قىلىپ قوغلىۋەتكىلى ياكى ئېلىشىپ يەڭگىلى، قىرىپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ. تەڭرى كۆڭلىگە ئىنساپ بەرمىسە، قورقۇنچ سالمىسا، ئۇلار ھامان قىلغۇلۇقىنى

قىلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرىدۇ. قانداق قىلىش كېرەك؟... تۆر ئاۋۇلنى تولىمۇ ئەنسىز، مۇدھىش كەيپىيات قاپلىدى!...

لېكىن ياۋايىلار بۇگۈن نېمىشقىكىن ئالدىراپ ھەربىكەت قىلىمدى يا تۆر ئاۋۇلغا باستۇرۇپ كېلىپ ساغىرلارغا تېگىش قىلمىدى، يا نىيىتىدىن يېنىپ ئورمانلىققا كىرىپ كېتىشمىدى. ئەكسىچە كۈن بويى ئەنە شۇنداق مارىلاپ، تىمىسقىلىشىپ، كەچ كىرىپ كۈن ئولتۇراي دېگەندە جىم ـ جىملا كۆزدىن غايىب بولۇشتى. بۇنى كۆرۈپ، غەم باسقان مالچىلار ئېغىر يۈكتىن قۇتۇلغاندەك «ئۇھ!» دەپ يېنىك تىن ئېلىشتى. ۋاقىتلىق بولسىمۇ كۆڭۈللىرى جايىغا چۈشۈپ، خەۋپتىن قۇتۇلغىنىغا شۈكۈر قىلىشىپ، ئەتىكى تىرىكچىلىكىنىڭ غېمىدە بىر ـ ئىككىدىن تالاغا چىقىپ ھەربىكەت قىلىشقا باشلىدى. لېكىن بىر قىسىم سەگەك، تۈيغۇن، ئېھتىياتچان مالچىلار بۇنىڭ تامامەن ئەكسىچە، خۇددى ھېلى قاراڭغۇ چۈشكەندە كۆتۈلمىگەن بىر قورقۇنچلۇق پاجىئە يۈز بېرىدىغاندەك تېخىمۇ ئېغىر ئەنسىزلىك ۋە غەم ـ ئەندىشىگە چۆكىتى. تۇقىش ئوغلان ئەنە شۇلارنىڭ بىرى. چۈنكى ئۇ، ياۋايىلار مۇشۇ ئەتراپتا پەيدا بولۇپ پاراكەندىچىلىك سېلىشقا باشلىغاندىن بېرى ئۇلارنىڭ ھەربىكىتى ۋە خۇيـ پەيلىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ بايقاپ كەلگەن. ئۇ ئۇلارنى خۇددى مۇشۇ ئەتراپنىڭ چىلبۆرىلىرىنى بىلگەندەك ئوبدان بىلىدۇ، ئوبدان چۈشىنىدۇ. دېمىسىمۇ قاراڭغۇ ئورماندا ياشاپ كۆنگەن بۇ ياۋايىلارنى كېچىسى ھەربىكەت قىلمايدۇ، ئاۋۇلغا ئۇشتۇمتوت باستۇرۇپ كېلىپ ئىش تېرىمايدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟... ئۇنىڭ كۆڭلى تۈيۈپلا تۇراتتى. يۈرىكى قانداقتۇر بىر يوشۇرۇن خەۋپنىڭ شەپىسىنى سەزگەندەك ئىزتىراپ ئىچىدە ئەنسىز تېپىرلايتتى.

— بۇ ھەرگىزمۇ ئىزگۈلۈكنىڭ بېشارىتى ئەمەس! — ئۇ تۆر ئاۋۇلنىڭ ئىككى ئوقتام يۇقىرىسىدىكى بىر قىر تۆپىسىدە تاغ باغرىدىكى قاراڭغۇ ئورمانلىقنى كۆزىتىۋېتىپ، يېنىدىكى ئىككى ياش ھەمراھىغا شۇنداق دېدى.

— دۇرۇس ئېيتىسەن، تۇقىش ئوغلان. ئۇلار چوقۇم بىر ئىش تېرىيدۇ، — دېيىشتى يىگىتلەرمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ.

ئۇلار شۇ تاپتا، ياۋايىلار ھېلى قاراڭغۇ ئورماندىن ئۇشتۇمتۇت، شەپسىز يوپۇرۇلۇپ چىقىپ، ئاۋۇلغا باستۇرۇپ كىلىدىغاندەك، مال ـ ۋارانلارنى تالان ـ تاراج قىلىپ، كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، يارىلاندۇرۇپ، ئېغىر پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرىدىغاندەك ئەنسىزلىك ۋە خەۋپ ـ خەتەر ھېس قىلىپ، قاتتىق جىددىي لىشۇاتاتتى.

— سىلەر بېرىپ تۆر ئاۋۇلدىكىلەرگە خەۋەر قىلىڭلار، — دېدى تۇقىش ئوغلان جىددىي تۇستە يىگىتلەرگە بۇيرۇق قىلىپ، — ئەرلەر دەرھال ياربغلىنىپ[1] يۇمۇرلانسۇن[2]!

— خوپ! — دېيىشتى يىگىتلەر ۋە قىرىدىن چۇشۇپ، پەستەكى ئاتلىرىنى مىنىشتى ـ دە، ئاۋۇل تامان چېپىپ كېتىشتى.

كۇن ئولتۇرۇپ كائىناتنى گۇگۇم قاراڭغۇلۇقى قاپلاشقا باشلىدى. ئۇستى ـ ئېتەكلىرىنى بۇككىدە ئورمان قاپلىغان چۇغاي تېغى كەچكى شەپەقنىڭ ئاداققى يورۇقىدا كېرىلىپ ياتقان غايەت زور ئېيىقتەك يىراقتىن قارىيىپ سۇرلۇك كۆرۇنەتتى. تۇقىش ئوغلان ئەنە شۇ تىنچسىز، سىرلىق تاغ ـ ئورمانلىقنى دىققەت بىلەن كۆزىتەتتى ۋە ئۇ يەردىن كېلىش ئېھتىمالى بولغان خەۋپ ـ خەتەردىن ئەنسىرەپ، ئىزتىراپ چېكەتتى. ئۇنىڭ يۇرىكى ئەنسىز، ئۆزىگە ئاڭلانغۇدەك قاتتىق سوقاتتى، كاللىسىنى بولسا مۇرەككەپ، قورقۇنچلۇق ئوي ـ سوئاللار قوچۇيتتى. ئۇ تۇرۇپ خىيالغا بېرىلسە، تۇرۇپ غەزەپلىنىپ مۇشتلىرىنى چىڭ تۇگەتتى. ئۇ بىر ئىزىدا تۇرالمايتتى، ھېلى قىرنىڭ ئۇ تەرىپىگە بېرىپ، تاغ ـ ئورمانلىقتىكى شەپە ـ ئاۋازلارنى تىڭشاپ، قارا كۆلەڭگىلەرنى كۆزەتسە، ھېلى بۇ تەرىپىگە كېلىپ، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن

---

① ياربغلىنىش — قورالىنىش، ھازىرلىنىش.
② يۇمۇرلىنىش — توپلىنىش، ئاتلىنىش.

ئانا ئاۋۇلغا نەزەر سالاتتى. تۆر ئاۋۇل ئەنسىز، تاغ - ئورمانلىق سۈرلۈك، ئەتراپ بارغانچە قاراڭغۇلىشىپ ئېغىر جىمجىتلىققا چۆكمەكتە! ... نېمە قىلغىنىدۇر بۇ ئۇلارنىڭ؟ ئەجەبا، بۇ ئۆكۈش ياۋايىلار بۈگۈن ھېچ ئىش چىقارماي جىم - جىملا يوقلىشتا؟ خۇددى تۆر ئاۋۇلغا تېگىشكە جۈرئەت قىلالمىغاندەك؟ ... ئۇلار راستىنلا قورقۇپ قېلىشتىمۇ - يا؟ تۆر ئاۋۇلدىكى يىگىتلەرنىڭ غەزەپلىنىۋاتقانلىقىنى، ئۆزلىرىگە جان تىكىپ تاقابىل تۇرماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى، ھەر ۋاقىت ھوشيار ھەم تەييار تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ قېلىپ شۇنداق قىلدىمىكىن؟ ... ياق، بۇ ھەرگىز ئۇنداق ئىش ئەمەس. ئۇلار بۇ مالچىلاردىن قورقمايدۇ ھەم قورقۇپمۇ باقمىغان. ئۇلار دېگەن بىر توپ ياۋايى مەخلۇقلار. ئەقىلسىز، نادان، يىرتقۇچ ھايۋاندەك قارام، ۋەھشي، ياۋۇز كىشىلەر. ئۇلار ئۆزىنى ئاياش، قورقۇش، رەھىمدىللىك دېگەنلەرنى بىلمەيدۇ. ئۆزىدىن باشقا ھەرقانداق جاننى رىزق، ئولجا - ئوزۇق دەپ بىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئىككىلەنمەي خىرىس - ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ۋەھشىيلەرچە ئېلىشىدۇ، رەھىمسىزلەرچە ئۆلتۈرىدۇ، تالان - تاراج قىلىدۇ. لېكىن ئۇلار بۈگۈن نېمىشقا تۆر ئاۋۇلغا تەگمەيدۇ؟ كۈن بويى ماريلاپ، تىمسىقلىشىپ يەنە ئۆزلۈكىدىن چېكىنىپ كېتىشىدۇ؟ ئۇلار ئىلگىرى بۇنداق قىلىپ باقمىغان. ھامان ئۆكۈش، ياۋۇز تەبىئىتىنى ئاشكارىلاپ، بىرەر ئىش — پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپلا كەلگەن. بۈگۈن ئۇنچە ئېچىرقاپ كېتىشمىدىمۇ - يا؟ شىر - يولۋاسلارمۇ شۇنداق چاغدا ياۋاشلاپ مۇلايىملىشىپ قالىدۇ، ئولجا كۆز ئالدىدا تۇرسىمۇ پىسەنت قىلماي تاماشا كۆرۈپ يېتىشىدۇ... ياق، بۇنداق بولۇشى ناتايىن. بولمىسا ئورمانلىقتىكى ئۇۋا - ماكانلىرىدا يېتىشماي بۇ يەرلەرگە چىقىپ نېمىگە تىمسىقلاپ يۈرۈشىدۇ ئۇلار؟ بۇنىڭدا چوقۇم بىر سىر بار؟ ... قارىغاندا ئۇلار ئۇنچىۋالا ئەقىلسىز، نادان، قارام ئەمەستەك قىلىدۇ. دېمىسىمۇ ئۇلار ياۋايى بولغىنى بىلەن يەنىلا ئىنسان — تۆر ئاۋۇلنىڭ مالچىلىرىغا ئوخشاش كىشىلەر - دە.

يەنە كېلىپ ئۇلار بىلەن تۇغقان تېخى. ئۇلاردىمۇ ئەقىل بار، پەم بار. ئۇلارنى بىرەر ئىش تېرىمايدۇ دەپ ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ئۇلار بەلكىم تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ چوڭ ئولجا ـ ئوزۇق كۆزلەۋاتسا كېرەك. ئۇنىڭغا بىراقلا، ئاساسلا ئېرىشىمەكچى بولۇۋاتسا كېرەك... شۇنداق. ئۇلارنىڭ نىيىتى شۇ. شۇڭا كۈندۈزى تېگىش قىلماي مارىلىشىدۇ، كۆزىتىشىدۇ، پۇرسەت كۈتۈشىدۇ! ... يېگىتلەر نېمىشقا شۇ چاغقىچە يېتىپ كەلمەيدىغاندۇر؟ تۆر ئاۋۇلدا بىرەر ئىش، تالاش ـ تارتىش يۈز بەردىمىكىن ـ يا؟ بۇنداق چاغدا تالىشىپ ئولتۇرغانىنىڭ نېمە پايدىسى؟

تۇقىش ئوغلان يېگىرمە بەش ياشتىن هالقىغان، بويى ئېگىز، بوينى، بىلەكلىرى بۇقىنىڭكىدەك توم، مۇسكۇللىرى بۆرتۈپ چىققان هەم تاشتەك قاتتىق، كۆچتۈڭگۈر، تۇرگۈن يېگىت ئىدى. ئۇنىڭ بەستلىك قەددى ـ قامىتى، سالماق سۆز ـ هەرىكىتى ۋە قويۇق قوشۇما قاشلىرى ئاستىدىكى بىر جۈپ ئوي كۆزلىرىدىن ئۆزىنىڭ ياشلىق باهارىغا خاس جۇشقۇنلۇق، باهادىرلىق، كۈچ ـ قۇۋۋەت ۋە غەيرەت ـ جاسارەت ئۇرغۇپ تۇراتتى. ئۇ يەنە يېتىشكەن چەۋەندەز، ماهىر كامانداز ئىدى. جانبازلىق، نەيزە ـ قىلىچۋازلىق، چېلىشىش، بۇقا كۆتۈرۈشلەردىمۇ ئايماقتىكى ئەرلەرنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭغا يېتىدىغىنى، ئۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇرالايدىغىنى يوق ئىدى. شۇڭا ئايماقتىكى قېرى ـ ياش هەممىسى ئۇنى «تۇقىش ئوغلان» دەپ هۆرمەتلىشەتتى. ئادەت بويىچە ئائىلىدىكى ئىشلاردا، ئايماقنىڭ كىچىك ئىشلىرىدا ئانىلارغا، ئاياللارغا بويسۇنغاندىن سىرت، ئۇرۇق ـ ئايماقنىڭ چوڭ ئىشلىرىدا — كۆچۈش، يۇرۇش، سوقۇشلاردا ئۇنى چوڭ، تۇغ ـ باش بىلىپ سۆزىنى ئاڭلايتتى، بۇيرۇقىغا، ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇناتتى. بولۇپمۇ ياۋايى قەبىلە كىشىلىرى بوزقىرلاردا پەيدا بولۇپ، مال ـ چارۋىلارغا خىرىس قىلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇشقا باشلىغاندىن بېرى ئۇلار ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئىشىنىدىغان هەم تېخىمۇ كۆپ تايىنىدىغان بولۇشتى. تۇقىش ئوغلان ئۆزىمۇ باتۇر، قەيسەر، قابىل هەم

تەدبىرلىك يېگىت ئىدى. ئادەتتە كىشىلەر بىلەن ئۇنچە كۆپ ئارد-
لاشماي، ئۇششاق ئىشلار بىلەن كارى بولماي قاپىقىنى تۇرۇپ
بىپەرۋا يۈرگىنى بىلەن، ئۇرۇقداشلىرىنىڭ بېشىغا كۈن چۈشسە
ھەرگىز قاراپ تۇرمايتتى. ئۇلارغا ھىماتچى، پاسبان بولۇشقا
تىرىشاتتى، ھەتتا بىرەرىنىڭ قوزىسىنى تۇلكە سوقسىمۇ، ئۇ شۇ
تۇلكىنى ئوۋلاپ تۇتۇپ تېرىسىنى تەتۇر سويمىغۇچە بولدى قىلمايت-
تى. ئۇ ئىلگىرى تۆر ئاۋۇلنىڭ يېگىتلىرىنى باشلاپ يۈرۈش -
سوقۇشلارغا قاتناشقان، ئوۋ - شىكارغا چىقىپ ھەر - ھەر يىرتقۇچ
ھايۋانلارنى ئوۋلاپ بويسۇندۇرغان. ئۇ ياۋايى تانيۆلەر بىلەنمۇ كۆپ
ئۇچراشقان، ئۇلار بىلەن نەچچە رەت ئېلىشقان، يەنە نەچچە ئون
ياۋايىنى بازغاندەك مۇشتى ۋە ئۆتكۈر بوكتاسى بىلەن ئۇرۇپ -
چېپىپ يەر چىشلەتكەن. ئۇنىڭ باتۇرلۇقى، جەسۇر، قەيسەرلىكى
يىراق - يېقىنغا مەشھۇر، تىللاردا داستان ئىدى.

ئۇ شۇنداق جەزم قىلدى. ياۋايىلارنىڭ كېچە قاراڭغۇلۇقىدىن
پايدىلىنىپ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ تېخىمۇ جىد-
دىيلەشتى... كەچكى شەپەقنىڭ ئاداققى نۇرلىرىمۇ تارقىتىلدى.
ئەتراپنى سۇرلۇك تۈن قاراڭغۇلۇقى قاپلىدى. بىر پەستە ئۇ ئاتلار-
نىڭ دۈپۈرلىگەن، خارتىلدىغان ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ دەققەت قىلدى.
«يىگىتلەر!...» ئۇ ئاتلىقلارنىڭ تۆر ئاۋۇلنىڭ ئەرلىرى ئىكەنلە-
كىنى بىلىپ خۇشال بولدى. لېكىن يەنە نېمىدىندۇر ئېھتىيات
قىلغاندەك، ئىختىيارسىز ھالدا قوي تېرىسىدىن يۇڭى ئىچىگە
قىلىپ تىكىلگەن پىنجىكى ئۇستىدىن باغلىۋالغان تاسما سىدرىمىغا
ئېسىقلىق غىلاپتىكى بوكتاسىنى سۇغۇرۇۋالدى - دە:

— كىم! — دەپ ۋارقىرىدى.

— بىز، تۆر ئاۋۇلنىڭ يىگىتلىرى! ئوغلانمۇسەن؟

تۇقىش ئوغلان تونۇش ئاۋازنى ئاڭلاپ بوكتاسىنى غىلىپىغا
سالدى، ئاندىن قىر تۆپىسىدىن چۈشۈپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا باردى.

— ھەممىڭلار كەپسىلەر!... — دېدى ئۇ ھاياجانلىنىپ.

— ھەئە، يىگىتلەر تولۇق كەلدۇق. ياشانغانلار بىلەن ئاياللار

بالىلار بىلەن مالىلارغا قاراپ قالدى، — دېيىشتى ئۇلار.

— ياخشى... قېنى، يېقىن كېلىپ سۆزۈمنى ئاڭلاڭلار...

يىگىتلەرنىڭ بەزىلىرى ئېتىندىن چۈشۈپ، بەزىلىرى ئاتلىرىنى دېڭىتىپ كېلىپ تۇقىش ئوغلانىنى چۆرىدەپ تۇرۇشتى. ئۇلار يەتمىشتىن ئارتۇق، ھەممىسى ئەلتىرە ساۋۇتلۇق قوراللىق چەۋەندازلار ئىدى. تۇقىش ئوغلان قاراڭغۇدا ئۇلارنىڭ چىرايلىرىنى ئېنىق كۆرەلمىسىمۇ، ھەممىسىگە تەكشى نەزەر سېلىپ، ئۇنلۇك ئاۋازدا خىتاب قىلدى:

— ئۇرۇقداشلار، قېرىنداشلار، تۆر ئاۋۇلىنىڭ ئالىپ چەۋەندازلىرى!... بۇگۈن ھەممىنى كۆرۈپ تۇردۇڭلار. تاغ - ئورمان-لىقتىكى ياۋايىلار يەنە ئۇۋىسىدىن چىقىپ قۇتراشتى. مالىلىرىمىزغا خىرىس قىلىپ، ئاۋۇلغا تەھدىت سالدى. لېكىن ئۇلار ھېچنېمىگە چېقىلمىدى، بىرەر ئىشمۇ تېرىمىدى. ئۆزلۇكىدىن چېكىنىپ، جىم - جىمىلا كۆزدىن غايىب بولۇشتى. ئېيتىڭلارچۇ، بۇ نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ نېمىدىن بېشارەت؟... بىلىمەن. بۇنى كۆرۈپ، كۆپىنچىڭلار «تەڭرى بىزگە رەھىم قىپتۇ، بىزنى يۆلەپ، ياۋايى-لارنىڭ كۆڭلىگە قورقۇنچ ساپتۇ، ئىنساپ بېرىپتۇ. شۇڭا ئۇلار بىزگە چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالماي چېكىنىپ كېتىشتى» دەپ ئويلاشتىڭلار. شۇنداقتۇر بەلكىم. كۆك تەڭرى راستتىنلا بىزنى يۆلەۋاتقاندۇر. لېكىن مەن ئۇنداق ئويلىمىدىم. چۈنكى بۇ ھەرگىز ئۇنداق ئىش ئەمەس، ئەزگۈلۈكنىڭ بېشارىتى ئەمەس. مەن بىلە-مەن ئۇ بىباش ياۋايىلارنى، ئۇلار ھەرگىز بىزدىن قورقمايدۇ. تەڭرىنىمۇ تونۇمايدۇ. كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرىدۇ شۇ تاپتا. ئۇلار چوقۇم بىرەر ئىش تېرىيدۇ. يەنە كېلىپ بۇگۈن تۇنده، پات يېقىندا، ئىلگىرىكىدىنمۇ چوڭ، قورقۇنچلۇق بىر ئىش! پەرزىمە-چە ئۇلار توپلىشىپ، بىزگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلماقچى، مال - ۋارانلىرىمىزنى، ئاۋۇلنى تۆگەل تالان - تاراج قىلىپ، تېخىمۇ كۆپ ئولجا - غەنىيمەتكە بىراقلا، قارشىلىقسىز ئېرىشمەكچى، بىزنى بۇ يەردىن قوغلىۋەتمەكچى! مانا بۇ ئۇلارنىڭ ھەقىقىي

مەقستى... شۇڭا بىز ھەرۋاقىت ھوشيار ھەم تەييار تۇرۇشىمىز كېرەك، تىغ ئۇستىخانغا يەتتى، ئۆزياش - ئۆلۈم قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىقىدا قالدى، قېرىنداشلار!... مەن ھازىر سىلەرنى بىرنەچچىدىن بۆلۈپ، ئاۋۇل ئەتراپىدا قاراۋۇللۇقتا تۇرۇشقا بۇيرۇيمەن. بىز تۇن بويى ئويغاق، ھوشيار، جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرۇپ ئاۋۇلنى مۇھاپىزەت قىلىمىز. يۇرتىمىزنىڭ ئامانلىقىنى قوغداپ، ئاتا - ئانىمىزنى، خوتۇن - بالىلىرىمىزنى، مال - چارۋىلىرىمىزنى ياۋايىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلايمىز. بۇ ئىشنى ئۇلارنى توسۇپ توختاتقۇچە، ئېلىشىپ يوقاتقۇچە داۋاملاشتۇرىمىز! قېنى، سىلەر بۇنىڭغا نېمە دەيسىلەر؟

— سەن باتۇر ھەم قەيسەر يىگىتسەن، تۇقۇش ئوغلان. تۇيغۇنلۇق، پاراسەت ۋە كۈچ - قۇدرەتتىمۇ ھېچقايسىمىز ساڭا يەتمەيمىز. سەن بىزگە تۇغ - باش، پاسىبانسەن، شۇڭا ھەممىمىز سېنىڭ سۆزۈڭنى ئاڭلايمىز. قېنى، بۇيرۇقۇڭنى بەر. بىز ساڭا بويسۇنىمىز، ساڭا ئىشىنىمىز!

— سەن بىلەن ئۆلۈم - كۆرۈمدە تەڭ تۇرىمىز!

— مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ ئېلىشىمىز!

— ئاپەتنى يوقىتىشقا تەييارمىز!

— ئۆلۈپ كەتسەك رازى بىز!...

يىگىتلەر بىر ئېغىزدىن ئۇران[1] توۋلىشىپ ئىتائىتىنى، ئىرادىسىنى نامايان قىلىشتى. تۇقۇش ئوغلان قاتتىق تەسىرلىنىپ پەخىرلىك ھاياجانغا تولدى. ئۇ ئېيىقىنىڭكىدەك كەڭ كۆكسىنى راسا تولدۇرۇپ بىر نەپەس ئالغاندىن كېيىن ئەسلىدىكى جىددىي ھالىتىگە قايتتى - دە، ئويلاپ قويغىنى بويىچە يىگىتلەرنى بۆلەكلەرگە ئايرىپ، قاراۋۇللۇقتا تۇرۇشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا باشلىدى.

تۇن قاراڭغۇلۇقى مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈپ، ئەتراپ ئوق ئۇزىمۇ ئۆتەيدىغان زۇلمەت ئىچىگە غەرق بولغانىدى. كېچە تولىمۇ سۇرلۇك، ئەنسىز ھەم سوغۇق ئىدى. ئىزغىرىن شامال

---

① ئۇران — شوئار، جەڭگىۋار چۇقان.

توختماي سوقۇپ تۇراتتى. تۆر ئاۋۇل تەرەپتىن ئاچ كالىلارنىڭ مۆرەشلىرى، قوي - ئۆچكىلەرنىڭ مەرەشلىرى، ئاتلارنىڭ كىشىنەشلىرى، ئىتلارنىڭ ھاۋشىشلىرى ئاڭلىناتتى. تاغ - ئورمانلىق تىن بولسا ھۇۋقۇش - مۇشۇكياپىلاقلارنىڭ سۆرۈن سايراشلىرى، كېچىسى ھەربىكەت قىلىدىغان يىرتقۇچلارنىڭ سۇرلۇك ھۆركىرەشلىرى، بۆرىلەرنىڭ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇپ ئەلەملىك ھۇۋلاشلىرى ۋە يەنە ئاللىقانداقتۇر قورقۇنچلۇق شەپە - ئاۋازلار كېلەتتى. بۇ ئاۋازلار تۆر ئاۋۇلنى ياي شەكىلدە مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ياۋايى تانيۆلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈپ قاراۋۇللۇقتا تۇرۇۋاتقان يىگىتلەرنىڭ يۈرىكىگە سۇر - ۋەھىمە سېلىپ، ئۇيقۇسىنى قاچۇراتتى. ئۇلار بەزىدە بىر - بىرىنى ئۇنلۇك چاقىرىشىپ خەۋەر بېرىشسە، بەزىدە ناخشا - قوشاق توۋلاپ سۇرەن سېلىشاتتى. يەنە بەزىدە ياۋايىلارنى ئېغىزىغا كەلگەن گەپلەر بىلەن تىللاپ - قارغاپ جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىرىشاتتى. ئۇلار مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئويغاق ھەم سەگەك، ھوشيار ھەم تەييار ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ياۋايىلارغا ھەيۋە كۆرسىتىپ، ئۇلارنى چۆچۈتمەكچى، چېكىنىدۇرمەكچى بولۇشاتتى.

ۋاقىت مۇساپىرىنىڭ خىيالىدىكىدەك ئېغىر ھەم ئېزىلەڭگۇ قەدەملىرى بىلەن تولىمۇ ئاستا ئۆتمەكتە... نەۋاخ بولغانلىقى نامەلۇم، بەلكىم تۇن نىسپىدىن ئاشقان چاغ بولسا كېرەك، ئەتراپ بىردىنلا جىمىپ كەتتى. تۆر ئاۋۇل تەرەپتىنمۇ، تاغ - ئورمانلىقتىنمۇ ھېچقانداق شەپە - سادا يوق. قاراۋۇل يىگىتلەرمۇ غەپلەت ئۇيقۇسىغا كەتكەندەك شۇكلەپ كېتىشكەن. پەقەت توختماي سوقۇپ تۇرغان ئەتىيازنىڭ ئىزغىرىن شامىلىلا ئېگىز ئۆسكەن ئوت - چۆپلەرنىڭ ئۆچلىرىدا ئۇشقىرتىپ ھۇۋۇلدايتتى. بۇ ھال ھېلىھەم ئويغاق ھەم سەگەك تۇرۇۋاتقان تۇقىش ئوغلانىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ، ئۇنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. ئۇيقۇ — ئۆلۈمنىڭ مۇقەددىمىسى، كىشىنى مۇشۇنداق چاغدا غەپلەت باسىدۇ، ئۇنىڭغا

ئەگىشىپ پالاكەت ۋە ھالاكەتمۇ يېتىپ كېلىدۇ! ... ئۇ بىردىنلا جىددىيلەشتى، ۋەھىمە، خەۋپ ـ خەتەر ھېس قىلدى. پۈتۈن دىققىتىنى يىغىپ، تىن ئالماستىن ئەتراپىنى تىكشىدى، كۆزەتتى، ئاندىن چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرىدى:

— ھاي! ... ھوي! ... ئويغاقمۇ سىلەر، يىگىتلەر! ئويغاق بولساڭلار توۋلاڭلار! ئۇخلاپ قالغانلارنى ئويغىتىڭلار! ھوشيار تۇرۇڭلار! ...

— بىز ئويغاق! ...

— بىز تەييار! ...

يىگىتلەر بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى توۋلاپ خەۋەر بېرىشتى. مۇگدەك باسقانلار، غەپلەت ئۇيقۇسىغا كەتكەنلەرمۇ چۆچۈپ ئويغىنىشتى. ئۇلارنىڭ ئاۋازلىرى تاغ ـ ئورمانداا ئەكس سادا پەيدا قىلىپ، جىمجىت كېچىدە يىراق ـ يىراقلارغىچە ياڭرىدى. تۇقىش ئوغلان مانا شۇ چاغدا ئاندىن سەل خاتىرجەم بولدى. ئۇ تاغدىن تاش غۇلىغاندەك ھەيۋەتلىك ئاۋازى بىلەن يىگىتلەرگە ئۇخلاپ قالماسلىقنى، ئەتراپىنى كۆزىتىپ ھوشيار تۇرۇشنى جېكىلىگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ روھىنى ئۇرغۇتۇپ، جەڭگىۋارلىقنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەل ئارىسىدا ئومۇملاشقان ھەم ئۆزى ياقتۇرىدىغان مۇنۇ قوشاقنى ئۇنلۇك ئاۋازدا ئوقۇشقا باشلىدى:

ئەلكۈنۈمگە، تەڭرىمگە، ئاتاق، ئاتاق[1]!
يەر، سۇ، ئورمان، ئوتلاققا، ئاتاق، ئاتاق!
ئۇلۇغ چۇغاي، تۇمەنىمگە[2] ئاتاق، ئاتاق!
ھون بودۇن، ئۇرۇقۇمغا، ئاتاق، ئاتاق!

قوشاقنىڭ تەسىرىدە يىگىتلەر ھاياجانلىنىپ، تۇقىش ئوغلانغا جور بولدى. ئاتەش يۇرەكلەردىن ئۇرغۇپ چىققان، ئەل ـ خەلق،

① ئاتاق — شان ـ شەرەپ، مەدھىيە مەنىسىدىكى سۆز.
② تۇمەن — چۇغاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تۇمەن يايلىقى.

كۆكتىكى تەڭرى، يۇرت - ماكان، ئۇرۇق - ئەجدادلار مەدھىيە-لەنگەن بۇ شوخ، ياڭراق، جەڭگىۋار ناخشا چۇغاي تېغى باغرىدا شۇنداق كۆچلۈك ھەم ھەيۋەتلىك سادا پەيدا قىلدىكى، پۈتۈن ئەتراپ بوران چىققاندەك گۈركىرەپ، بىپايان كۆك چاقماق چاقماقاندەك لەرزىگە كەلدى.

تۆر ئاۋۇلنىڭ يىگىتلىرى ئەنە شۇ تەرزدە تولىمۇ ئۇزۇن، چاپقۇنلۇق، ئەنسىز بۇ باھار تۈننى بەكمۇ تەستە تاڭغا ئۇلىدى. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن تۈن بويى ھېچقانداق ئىش يۈز بەرمىدى. شەرق ئاسمىنى خەسىدەك ئاقىرىپ، غۇۋا چىمىرلاپ تۇرغان ئاندا - ساندا يۇلتۇزلار يورۇقلۇققا سىڭىپ يوقىلىشقا باشلىغان سۈبھى دەمدە يىگىتلەر ھارغىنلىق ۋە ئۇيقۇسىزلىقتىن كۆزلىرى قىزىرىپ ئولتۇرۇشۇپ، ئاچلىقتىن قورساقلىرى كۆراپ، سوغۇقتىن تىترەشكەن ھالدا ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى ۋە قىر - تۆپە ئۈستىگە چىقىشىپ، غەلىبىسىگە تەنتەنە قىلىشقاندەك بىر - بىرىنى چاقىرىشىپ سۈرەن - چۇقان سېلىشتى. بەزىلىرى خۇشاللىق ھاياجىنىدا تەلپەكلىرىنى ئاسمانغا ئېتىشىپ سەكرەپ كېتىشتى. سوغۇقتىن توڭلاپ - تۇگۈلۈپ، چوغچام بەستى سەل مۇكچەيگەن تۇقۇش ئوغلانمۇ تاڭ يورۇشقا باشلىغانلىقىنى كۆرۈپ خۇشال بولدى. تۈن بويى داۋام قىلغان جىددىي كەيپىيات بېسىقىپ، ئۆزىنى ئېغىر يۇكتىن قۇتۇلغاندەك يېنىك، ئازادە ھېس قىلدى. ئۇھ!... تەڭرىنىڭ يۆلىشى، يىگىتلەرنىڭ تىرىشىشى بىلەن ئەنسىز تۈن تىنچ تاڭغا ئۇلاندى. خەۋپ - خەتەر ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئۆتۈپ كەتتى. مۇشۇنىڭ ئۆزىمۇ چوڭ غەلىبە!... يىگىتلەر ئەمدى قايتىپ كېتىشسۇنمىكىن يا بىر قىسمى قېلىپ كۆزەت مۇداپىئەنى داۋاملاشتۇرسۇنمىكىن؟ قانداقلا بولمىسۇن بەخۇدلۇق، بىپەرۋالىق قىلىشقا بولمايدۇ. ياۋايىلار ھەرچاغ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن...

تۇقۇش ئوغلان ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، نۆۋەتتىكى ئىشلارغا باش قاتۇرۇۋاتقاندا، ئۇشتۇمتۇت يېقىنلا يەردىكى دۆڭ ئۈستىدە تۇرغان

بىرىنىڭ «ئىس! ... ئوت! ... ئاۋۇل...» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالدى. ئۇ يۇرىكى قارتتىدە قىلىپ چۆچۈگەن ھالدا ئاۋۇلغا قارىدى. تېخى تولۇق سۇزۇلمىگەن‌تۆر ئاۋۇل ئاسمىنىنى راستىنلا قاپقارا ئىس - تۈتەك قاپلىغانىدى. بۇ ھەرگىزمۇ تۆر ئاۋۇلنىڭ يېڭى بىر سەھىرىنى، نورمال تۇرمۇشىنى نامايان قىلىدىغان ئىس - تۈتەك ئەمەس! ... بۇنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ چوققىسىدىنمۇ ئىس - تۈتەك چىققانەك بولدى. «ۋۇ يەر يۇتقۇر ياۋايىلار، ئاۋۇلغا ئاخىر تېگىش قىپتۇ - دە! ...»

تۇقىش ئوغلانىنىڭ جەزم - پەرەزلىرى ئومۇمەن خاتا ئەمەس ئىدى. ياۋايىلار يېقىندىن بېرى پاراكەندىچىلىك چىقارماي جىمىپ كەتكەندەك، قورقۇپ، يوشۇرۇنۇپ يۇرۇشكەندەك قىلغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ چوڭ ئولجا - ئوزۇق كۆزلەپ، ئۇنى بىراقلا قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن پۈرسەت كۈتۈپ كۆزىتىپ كەلگەنىدى. بولۇپمۇ تۇنۇگۈن پۈتۈن بىر كۈن تۆر ئاۋۇلنى ماراپ، ھۇجۇم قىلىشنىڭ قولايلىق پەيتىنى ئىزدىگەن ھەمدە كەچ كىرىپ قاراڭغۇ چۈشكەندە ئورمانلىقنىڭ چېتىدە توپلىنىپ ھەركەتكە كەلگەن. بىراق، تۆر ئاۋۇلدىكى مالچىلارنىڭ بۇنى سېزىپ قالغانلىقىنى، يىگىتلەرنىڭ قوراللىنىپ ئۆزلىرىگە تاقابىل تۇرۇشقا ئاتلانغانلىقىنى كۆرۈپ، ئامالسىز يەنە پەيت - پۈرسەت كۈتۈپ يېتىشقا مەجبۇر بولغان. ئەمما تاڭ ئاتارغا يېقىن ئۇلارنىڭ تاقىتى تۈگەپ ئەسەبىيلىكى قوزغالغان - دە، يەنە ھەركەتكە كېلىپ، تۆر ئاۋۇلنىڭ غەرب تەرىپىدىكى قويۇق چاتقاللىق ئارقىلىق يىگىتلەرنىڭ مۇداپىئە سېپىنى تۈيدۇرماي ئايلىنىپ ئۆتۈپ، تۆر ئاۋۇلغا ئارقىدىن تۇيۇقسىز تېگىش قىلغان.

تۇقىش ئوغلان باشچىلىقىدىكى يىگىتلەر ئاتلىق ھەم پىيادە يۇگۈرۈپ يېتىپ كېلىشكەندە، تۆر ئاۋۇل ئىچىدە قىيامەت قايىم دەھشىتى ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. تەلۈلەرچە قۇترىغان نۇرغۇنلىغان ۋەھشىي ياۋايىلار تەرەپ - تەرەپتە تالان - تاراجنى باشلىۋەتكەن. چېدىر - قوتانلار كۆيۈپ ئۆرۈلىمەكتە. ئۇركۈگەن ئاتلار چاپ-

چىپ - كىشىنىشىپ، قوي - كاللار پىتىراپ قاچماقتا. تۆر ئاۋۇلدا قالغان ئاياللار، بالىلار ۋە قېرىلار داد - پەرياد ئۇرۇپ ئۇتتۇر كەلگەن تەرەپكە جېنىنى ئېلىپ قاچماقتا ۋە نېمىلەرگىدۇر پۇتلىشىپ يىقىلماقتا. بەزى جۇرئەتلىك، جىگەرلىكلىرى ياۋايىلار بىلەن ئېلىشماقتا، تىركەشمەكتە. ياۋايىلار بولسا ئۇلارنى ئۇرۇپ، يىقىتىپ ئۆلتۈرمەكتە، مال - ۋارانلارنى ئورمانغا ھەيدىشىپ، تېرە - تەرسەك، كىگىز - كېچەكلەرنى سۆرەشمەكتە!...

تۇقىش ئوغلان تۆر ئاۋۇلغا كېلىپ ياۋايىلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن ھەم ۋەھشىي ئىكەنلىكىنى كۆردى، دەماللىقا نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي قاپلاندەك ھۆركىرەپ ئۆزىنى ئۇياق - بۇياق ئۇردى. شۇنداق پەيتتە، ئۇ تۆر ئاۋۇلنىڭ سىرتىغا قاراپ قېچىۋاتقان بىر قىز بالا بىلەن ئۇنى كەينىدىن قوغلاپ قولىدىكى چوماق بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرمەكچى بولغان بىر ۋەھشىي ياۋايىنى كۆرۈپ قالدى - دە، ياۋايىنى توسۇپ ئۇلگۈرمەيدىغانلىقىنى پەملەپ، چاقماقنىڭ بىلەن مۇرىسىدىكى قۇرمان[1] دىن ئوق سۇغۇرۇپ ياسىنى بەتلەپ، ئۇنىڭ كەينىدىن چەنلەپ ئاتتى. كېرىچى چىڭ ئوقيادىن زەرب بىلەن ئۇزۇپ چىققان ئوق ھاۋادا ۋىشىلداپ بېرىپ، نېمىگىدۇر پۇتلىشىپ يىقىلغان قىزنى ئورماقچى بولغان ياۋايىنىڭ دۇمبىسىدىن دەل يۇرىكىگە سانجىلدى. ياۋايى قاتتىق ئىڭراپ كەينىگە ئېگىلدى - دە، قولىنى دۇمبىسىدىكى ئوقنى ئۇزاتقىنىچە موللاق ئېتىپ يىقىلدى. تۇقىش ئوغلان ئەمدى ئۆزىگە كېلىپ، غەزەپتىن قېنى قىزىپ، كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىغان ھالدا جەڭگە كىرىشمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، خۇددى يەردىن ئۇنگەندەكلا ئۇنىڭ يېنىدا قاۋۇل بىر ياۋايى پەيدا بولدى ۋە قولىدىكى تاش پالتىسىنى ئېگىز كۆتۈرگىنىچە ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلدى. تۇقىش ئوغلان چەبدەسلىك بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالدى. ياۋايى تېخىمۇ ۋەھشىيلىشىپ، سەت ۋارقىرىغىنىچە ئۇنىڭغا يەنە ئېتىلدى. تۇقىش ئوغلان بۇ قېتىم ئۇنىڭ زەربىسىنى بوكتاسى بىلەن توسۇدى ۋە قايتۇرما زەربە بەر-

① قۇرمان — ئوقلۇق، ئوقدان، ساداق.

دى. ياۋايى يارىلاندى، ئەمما تېخىمۇ ۋەھشىيلىك بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. تۇقۇش ئوغلان پەيتنى تېپىپ، بوكتاسىنى ئۇنىڭ مۇرىسىگە توغرىلاپ ئۇردى. كۈچ بىلەن ئۇرۇلغان بوكتا خۇددى يوقاتقان كالانپاي ياۋايىنىڭ دەل مۇرىسىگە پاتتى ـ دە، ئۇنى ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىدى. تۇقۇش ئوغلان قانغا بويالغان بوكتاسىنى ياۋايىنىڭ تېنىدىن ئاجرىتىۋېتىپ، ئۆزىنى ئوڭشاپ تۇرۇشىغا، قاياقتىندۇر يېتىپ كېلىشكەن بىرنەچچە ياۋايى ئۇنىڭغا تەڭلا ھۇجۇم قىلدى...

تۆر ئاۋۇلنىڭ يىگىتلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن جەڭگە كىرىپ، يۈرتى ئۈچۈن، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى، مال ـ چارۋىلىرى ئۈچۈن ياۋايىلار بىلەن قەھرىمانلارچە ئېلىشتى. ئۇلار دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلۇق، قوراللىرى خىل ھەم ئۆتكۈر، ھەممىسى جەڭ ياكى مەشىق كۆرگەن ئالىپ چەۋەندازلار ئىدى. ھالبۇكى، ياۋايىلار سان ۋە قاراكۇچتە ئۇلاردىن نەچچە ھەسسە كۆپ، كۈچلۈك ھەم ۋەھشىي بولغاچقا، ئۇلار ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا بەرداشلىق بېرەلمىدى.

تۆر ئاۋۇلدىكى قانلىق جەڭ ۋە تالان ـ تاراج كۈن نەيزە بويى كۆتۈرۈلگۈچە داۋام قىلدى. جۇت كۈندىكى چىلبۆرىلەردەك قۇتۇرغان نەچچە يۈز ياۋايى تۆر ئاۋۇلدىكى ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش ھەممە كىشىنى تاش ـ توقماقلار بىلەن سۇۋارى ئۇرۇپ ـ يىقىتىپ، تۆر ئاۋۇلنى بۇزۇپ، مال ـ ۋارانلارنى پۈتۈنلەي بۇلاپ كېتىشتى. تېخى تۇنۇگۈنلا ھايات قايناپ تۇرغان تۆر ئاۋۇل مانا بۇگۈن جەسەتلەرگە لىق تولۇپ، قاغا ـ قۇزغۇن ۋە بۆرىلەرنىڭ جەننىتىگە ئايلاندى.

10

كىچىك ئالچى جانئايقىن ئوردا ھەربىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى پېشايۋىنى پەچكۇم ـ سالاسۇنلۇق، ئەتراپى گۈلچىمەنلىك ئاق قەسىردە تۇراتتى. ئۇ شۇ تاپتا، قەسىرنىڭ تۆرىدىكى خاس خانىسىدا

ئېرىنى — تەڭرىنىڭ يېگانە ئوغلى بولمىش شانۇشەۋكەتلىك تۇمەن-خانىنى ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتۈپ ئولتۇراتتى. روجەكتىن شۇڭ-غۇپ كىرگەن كەچكى شەپەق نۇرى ھەشەمەتلىك بېزىلىپ پۈزۈر سەرەمجانلاشتۇرۇلغان، ئىپار - زەپەر، ئالچى[1] ھىدى گۈپۈلدەپ پۈراپ تۇرغان خانا ئىچىنى ئاجايىپ سىرلىق ھەم سېھىرلىك تۇسكە كىرگۈزگەنىدى. ئىشىك - روجەكلەرنىڭ ھال رەڭ يىپەك پەردە-لىرىگە، نەقىشلىك تورۇسقا ئېسىلغان ئالتۇن قەندىللەرگە، تەكچە - ئويۇقلاردىكى ئالتۇن بۇت - ھەيكەللەرگە تەسەۋۋۇرغا سىغمايدىغان ئاجايىپ بىر خىل سېھرىي كۈچ ۋە جەزبىدارلىق يوشۇرۇنغانىدى... كىچىك ئالچى يەنە مىس ئەينەك ئالدىغا باردى. ئۇ تېخى ھېلىلا گۈل سۈيىدە يۇيۇنۇپ، بۇ مىس ئەينەك ئالدىدا ئولتۇرۇپ كۆڭۈل قويۇپ ياسانغان، قاپقارا سۈمبۈل چاچلىرىنى تاراپ بېشىنىڭ ئۈستىگە تۇرمەكلەپ، ئۇنىڭغا چىرايلىق ھەم خا-سىيەتلىك قۇش پەيلىرىنى قىستۇرۇپ، ئالتۇندىن ياسىلىپ ياقۇت-تىن كۆز قويۇلغان كىمسەن[2] تاقىغان، يۇزىگە خۇش پۇراق ئالچى ئۇپىسى سۈرتۈپ، كۆزلىرىگە سۈرمە تارتىپ، چىرايلىق لەۋلىرىنى گۈل بەرگى چىشلەپ تېخىمۇ قىزارتقان، قولاقلىرىغا ئالتۇن تول-غاچلىرىنى[3] سېلىپ، بوينىغا مارجان ئېسىپ، بىلەك - بارماقلە-رىغا كۆمۈشتىن ياسالغان ئۈزۈك - بىلەزۈكلەرنى تاقىغان... ئۇ مىس ئەينەكتىكى غۇۋا ئەكسىگە تەپسىلىي قاراپ چىقتى، قولاقلە-رىدىكى تولغاچلىرىنى تۈتۈپ، چېكىسىدىكى سېكىلەك چاچلىرىنى تۈزەشتۈردى. ئاندىن ئۆز - ئۆزىگە قانائەت ھاسىل قىلىپ مەمنۇ-نىيەت بىلەن تەبەسسۇم قىلغاندىن كېيىن، خانىنىڭ تۆرىگە قويۇل-غان بۇلغۇن تېرىسى ياپغۇتلۇق تۆشكىگە بېرىپ ئولتۇردى.

جانئايقىن — سۇبېندى ئۇرۇقىنىڭ دانىشمىنى، ئوڭ قول بىلگە يانبېيقانىنىڭ قىزى ئىدى. ئۇ كۆكسى ۋە يوتا - ساغرىلىرى

---

① ئالچى — ھونلار ئۆزلىرى ياساپ ئىشلەتكەن بىر خىل گىرىم بۇيۇمىنىڭ نامى. ئۇ ئالچى تاغلىرىدىن چىقىدىغان خۇش پۇراق گۈللەردىن ئىشلەنگەچكە شۇنداق ئاتالغان.

② كىمسەن — ھون ئاياللىرى زىننەت ئۈچۈن دوپپا ياكى باش كىيىم ۋە چاچلىرىغا تاقايدىغان ئالتۇن قاداق، بۇلاپكا.

③ تولغاچ — قولاقنا تاقايدىغان ھالقا، زىرە، سۆكە.

ۋايىغا يېتىپ تولغان، ئۆڭى مەي باغلاپ پىشقان ئاق ئۈزۈمنىڭ دانىسىدەك سۈزۈك، قاشلىرى ئوتلاقنىڭ قىياقلىرىدەك، كۆزلىرى جىلغىنىڭ بۇلاقلىرىدەك، قاڭشىرى بوكتانىڭ قىرىدەك، ئېغىزى تاڭدا ئېچىلغان قىزىلگۈل غۇنچىسىدەك، سەرۇى - قامىتى لىك، ئايدەك چىرايلىق ياش چوكان. ئۇ تۆشەكنىڭ لېۋىدە نېپىز، ئاپئاق يىپەك كىيىملەرگە ئورىنىپ، بوينىنى ئاق قۇدەك سوزۇپ، نازۇك قوللىرىنى سېھىرلىك يوتىسىغا قويۇپ، كۆكتىن چۈشكەن پەرىلەردەك گۈزەل ھەم جەلپكار قىياپەتتە، روجەكتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان قىزغۇچ ئاسمانغا قىيا بېقىپ، يېقىملىققىنا خىيال سۈرۈپ ئولتۇرماقتا...

«ئۇ نېمىشقا شۇ چاغقىچە يېتىپ كەلمەيدىغاندۇر؟...»

كىچىك ئالچى جانئايقىن تەڭرىقۇتنىڭ ئەمرىگە ئۆتۈپ ئوردىغا كىرگەندىن بېرى ئۇنى مۇشۇنداق كۈتۈپ - ساقلاپ ئادەتلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، كەچ كىرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ يەنە تاقەتسىزلىنىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۈگۈنكى ئۇچرىشىش ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئىلگىرىكى چاغلاردىكىگە ئوخشاشمايدۇ. بۇنىڭدىغۇ پەۋقۇلئادده بىر سەۋەبمۇ يوق. پەقەت ئۇنىڭ خېلىدىن بېرى تەڭرىقۇتقا دېيىشنى ئويلاپ كېلىۋاتقان، ئەمما دەرقەمتە تۇرۇپ ئوچۇق دېيىشكە جۈرئەت ۋە پۇرسەت تاپالمىغان بىرنەچچە ئېغىز يۇرەك سۆزى بار. ئۇ بۈگۈن تەڭرىقۇتقا ھونزادىسى يۈيۈك توغرۇلۇق ئېغىز ئاچماقچى، ئۇنىڭغا بۇ ھەقتىكى ئوي - ئارزۇسىنى ئوچۇق ئىزھار قىلىپ، تەلىپىنى كەسكىن قويماقچى، چۈنكى تەڭرىقۇت ئۇنىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقمىدى، ۋەدىسىدە تۇرمىدى، خۇددى ھېچ ئىش يوقتەك خىرامان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ كۆڭلىدىكىنى ئاشكارا قىلمىدى. ئۇ بۇنداق كېتىۋەرسە، ئىككىنچى ئوغلى يۈيۈكنى ئۇنتۇپ قالسا، يەكلىسە، تاشلىۋەتسە بولمايدۇ. ھونزادە يۈيۈك ئەمدى ئۆزىگە تەئەللۇق ھەممە نەرسىگە ئېرىشىشى كېرەك. بۇنى ئۇنىڭغا پەقەت ئاتىسىلا ئاتا قىلالايدۇ. لېكىن ئۇ نېمە ئۈچۈن تا مۇشۇ كەمگىچە بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچمايدىغاندۇر؟ نېمىشقا تېزرەك

بىر قارارغا كېلىپ، ۋەدىسىنى ئەمەلگە ئاشۇراي دېمەيدىغاندۇر؟ ئۇ ئېغىزىدا شۇنداق دەپ يۈرگىنى بىلەن كۆڭلىدىكى ئويى باشقىچىمىدۇر - يا؟... ئەجەبا، ئۇ چوڭ ئوغلى باتۇرنى راستىنلا ياقتۇرامدىكىن؟ ئۇنىڭغا ئىشىنەمدىكىن؟ ئۇنىڭ بىر بۆره سىياقلىق، يىرتقۇچ تەبىئەتلىك تەلۈە مەخلۇق ئىكەنلىكىنى، ئۆزىگە ۋە ئەلكۈنگە ۋاپا - ساداقىتى يوقلۇقىنى، نىيىتىنىڭ دۇرۇس ئەمەسلىكىنى... بىلەمەمدىكىن؟ بايقىمىدىمىكىن؟ مۇبادا ئۇ ھون تەختىگە ئولتۇرۇپ تەڭرىقۇت بولمىدىغان بولسا، ئەدناسى يەنە بىرنەچچە يىل ئۆتۈپ ئەر يەتسە، جاھاننى مالىمانچىلىق قاپلاپ، دۇنياغا قاباھەتلىك ھۆكۈمرانلىق قىلمىدىغانلىقىنى، ئۇ چاغدا ئەلكۈنگە، ھەتتا ئۆزىگىمۇ ياخشى كۈن يوقلۇقىنى ئويلاپ يەتمىدىمىكىن؟! ئۇ نېمىشقا ئۇنى يېنىدىن نېرى قىلمايدىغاندۇر؟ تېزرەك كۆزىدىن يوقاتمايدىغاندۇر؟... تەڭرىقۇتنىڭ قەلبى ئاق قەسىرگە تەلپۈنۈپلا تۇراتتى. ھەر دائىم بۇ يەرگە بالدۇرلا كېلەتتى، ھەتتا بەزى چاغلاردا ھەپتە - ئون كۈنلەپ بۇ يەردىن كەتمەيتتى. لېكىن بۈگۈن ئۇنىڭغا نېمە بولغاندۇر؟... ئەجەبا ئۇ بۈگۈن كىچىك ئالچىنىڭ يېنىغا كەلمەي قويارمۇ؟... ئۇنداقتا ئۇ قايسى ئالچىنىڭ يېنىغا بارار؟... ئۇنىڭ كۆڭلى راستىنلا جانئايقىنىدىن سوۋۇپ كەتتىمۇ - يا؟ ... ياق، ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. ئۇ كىچىك ئالچىسىنى ھۆرمەتلەيدۇ. ئۇنى چىن دىلىدىن، پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن سۆيىدۇ، ھەممە نەرسىدىن، ھەتتا جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرۈپ ئەتىۋارلايدۇ، ئاسرايدۇ. ئۇ ھەرگىزمۇ ئۇنىڭدىن ئايرىلالمايدۇ، تاناالمايدۇ. چۈنكى ئۇ ھون خان - بەگلىرى ئارىسىدا يۈكسەك ئابرۇيغا ئىگە ئۇلۇغ ئاتلىغ بىلگە - دانىش ئوڭ قول بىلگە يانبېيقانىنىڭ قىزى، ئوتلاقنىڭ يېگانە گۈزىلى، ھوننىڭ پەخىر - ئىپتىخارى، ئېسىل نەسەبلىك مەرتىۋىلىك ئالچى. ئۇرۇدا ھېچكىم ئۇنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ، ئۆزىنى ئۇنىڭغا سېلىشتۇرالمايدۇ، ھەتتا چوڭ ئالچى ئايقانىمۇ شۇنداق. ئۇ دېگەن كىمتى؟ ئۇرۇق - نەسەبى جانئايقىدىن قېلىشمىغىنى بىلەن ياشلىق، گۈزەللىك، پاراسەت ۋە نازا-

كەتتە يەنىلا ئۇنىڭغا يەتمەيدۇ. تەڭرىقۇتقا تۇغۇپ بەرگىنىمۇ بىر بۆرە كۆچۈكىغۇ تايىنلىق، تەڭرىقۇتىمۇ ئۇنى ياقتۇرۇپ كەتمەيدۇ، جانئايقىنىنى سۆيگەندەك سۆيمەيدۇ، پەقەت يوسۇن - ئادەت يۇزىسىدىن ئاز - تولا ئىززىتىنى قىلىپ قويىدۇ، خالاس. ئۇ پەقەت «چوڭ ئالچى» دېگەن قۇرۇق ئاتاققىلا لايىق. ئەمەلىيەتتە تەڭرىقۇتىنىڭ ھەقىقىي ياخشى كۆرىدىغىنى، چىن دىلىدىن، پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن سۆيىدىغىنى، بېشىغا گۈل قىلىپ قىسىپ ئەتىۋارلايدىغىنى، قەلب دۇنياسىنىڭ ھەقىقىي ۋە يېگانە ھۆكۈمرانى يەنىلا شۇ كىچىك ئالچى جانئايقىن!...

ئۇ خىيال ئەيلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئىختىيارسىز ھايا-جانغا تولۇپ، ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. خىيالىنى ئىسپاتلىماقچى، ئۆزىنى نامايان قىلماقچى بولغاندەك يەنە مىس ئەينەك ئالدىغا بارىدى. ئاندىن خانا ئىچىدە لەرزان قەدەملەر بىلەن ئۇياق - بۇياق چامداپ، شېرىن خىيالىنىڭ داۋامىنى سۈردى.

بىر پەستە، ئۇ ھېلى تەڭرىقۇت بىلەن كۆرۈشكەندە ئۇنىڭغا ئېيتىدىغان سۆزلىرىنى ئويلاۋېتىپ، بىردىنلا ئاتىسى يانبېيقانىنى ئەسلەپ قالدى ۋە ئۇنىڭ بىرنەچچە ئاي بۇرۇن ئۆزىنى ئاتايىن يوقلاپ كېلىپ، مەخپىي يوسۇندا ئېيتقان سۆزلىرى يادىدىن كەچتى.

«ئالچى قىزىم، سۆزۈمگە قۇلاق سال ھەم ئېسىڭدە ساقلا، — دېگەندى ئاتىسى ئۇنىڭغا ئەينى ۋاقىتتا قانداقتۇر بىر چوڭقۇر ئەلەم ۋە ھەسرەت بىلەن ئېغىر خۇرسىنىپ، — بۇۋاڭنىڭ بۇۋىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى ماڭا ئېيتىپ بېرىشچە، ئىلگىرىكى زامانلاردا ھون تائىپىسىنىڭ نەچچە ئون ئۇرۇق - قەبىلىسى بولغانىكەن. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە تەۋە يەر - سۇيى ۋە مال - چارۋىسى بار بولۇپ، مىڭ يىللار مابەينىدە بىر - بىرىگە بېقىنمايى، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل، تارقاق ياشاپ كەلگەنىكەن. ئەمما كىم كۈچلۈك ۋە باي بولسا، شۇ ئابرۇيلۇق ھەم ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىكەن... ئېرىنىڭ تۇمەنخانىنىڭ ئەسلىي ئەجدادى لەۋەنت ئۇرۇقىنىڭ

ئاقساقاللىرى ئىكەنمىش. لەۋەنت ئۇرۇقىمۇ ئەينى چاغلاردا ھون تائىپىسىگە تەۋە ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئىچىدىكى ئادەتتىكى بىر كىچىك ئۇرۇق ئىكەن. ئەمما بىز سۆيىندىلار بولساق، ئەزەل ئەزەلدىن چوڭ، كۆچلۈك ھەم باي ئۇرۇقلارنىڭ بىرى ئىكەنمىز. كېيىن لەۋەنتلەر بىردىنلا باش كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا چىقىپتۇ ۋە باشقا بىرمۇنچە كىچىك ئۇرۇقلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالىپ كۆچلىنىپ-تۇ. بىراق ئۇلار ۋە ھون تائىپىسىگە قاراشلىق باشقا ئۇرۇقلار ئەتراپتىكى يات ئەل - تائىپىلەرگە سېلىشتۇرغاندا يەنىلا تارقاق، تەپرىقە ھەم ئاجىز ئىكەنمىز. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلار بىزنى دائىم تالان - تاراج قىلىدىكەن. زېمىنىمىزغا بېسىپ كىرىپ يەر - سۈيىمىزنى، مال - ۋارانلىرىمىزنى تارتىۋالىپ، كىشىلىرىمىزنى قىلىۋالىدىكەن. شۇڭا يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن لەۋەنتلەر باشقا ئۇرۇق - قەبىلىلەرنى ئىتتىپاقلىشىشقا، ياۋغا بىرلىشىپ تاقابىل تۇرۇشقا چاقىرىتىپتۇ. بۇ ئەينى شارائىتتا ھاجەت ۋە زۆرۈر بولغاچقا، كۆپلىگەن ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئۇلارنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ بىرلىشىپتۇ. ھازىرقى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئەڭ دەسلەپتە ئەنە شۇنداق بارلىققا كەلگەنىكەن. ئىتتىپاق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا يەنە تۇغ - باش تىكلەش زۆرۈر بوپتۇ. ئەمما قايسى ئۇرۇقتىن كىمنى تۇغ - باش قىلىش ئىشىغا كەلگەندە، ئارىدا تالاش - تارتىش يۈز بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ئۇرۇق ئاقساقاللىرى بىر يەرگە جەم بولۇپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپتۇ ۋە ئاخىرىدا تەڭ - باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ سايلاش ئارقىلىق ئىتتىپاقنا تۇغ - باش تىكلەپتۇ. ئۇ چاغلاردا تۇغ - تەڭرىقۇتلار ئەنە شۇنداق ئادىل ۋە ھەققانىي ئۇسۇلدا سايلاپ چىقىلىدىكەن. بۇ ئىش خېلى بىر زامانغىچە يوسۇن تەرىقىسىدە داۋاملاشقانىكەن. بىراق تەقدىر - پەلەك چۆرگىلەپ، ھۇما قۇشى لەۋەنت ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ بېشىغا قونغاندا، ئەھۋالدا بىردىنلا چوڭ ئۆزگىرىش بوپتۇ. ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى تۇغ - باش بولغاندىن كېيىن باشقا ئۇرۇقتىكىلەرنى كۆزگە ئىلماپتۇ. ئۇلارغا ھەيۋە قىلىپ تەڭسىز ھەم شەپقەتسىز

مۇئامىلە قىپتۇ. نارازى بولغانلارنى، بويۇن تولغىغانلارنى، قارشى چىققانلارنى ئۆزىنىڭ تۇغلۇق ئورنى ۋە كۈچ - بايلىقىغا تايىنىپ قانتتىق باستۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ باشقا ئورۇق - قەبىلە- لەر ئاستا - ئاستا مۇستەقىللىقىنى، تەڭ - باراۋەرلىك ئورنىنى يوقتىپ ئۆز ئەركىدىن مەھرۇم قاپتۇ ۋە خۇددى ھازىرقىغا ئوخ- شاش ئۇلارنىڭ پەقەت نامىلا ساقلىنىپ قېلىپ، باشقا تەرەپلەردە پۈتۈنلەي لەۋەنتلەرنىڭ بېقىندى ھامىيسىغا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. ئېرىڭ تۇمەنخانىنىڭ ئاتا - بوۋىسى ئەسلىي ئەنە شۇنداق ئۇسۇلدا پۈتكۈل ھون تائىپىسىگە باش بولۇۋالغان... ئۆتمۈشتىكى ئىشلار مانا شۇنداق، قىزىم. ئەسلىدە تۇغ - تەڭرىقۇت دېگەنلەر ئاشۇ بۇرۇنقىغا ئوخشاش ھەرقايسى ئۇرۇق - قەبىلە باشلىقلىرى تەرىپە- دىن تەڭ - باراۋەر ئاساستا كېڭىشىپ، ھەققانىي يوسۇندا سايلاپ چىقىلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن ھاياتتا، تۇرمۇشتا ھەققانىيەت كۆپىنچە ھاللاردا ھەقلىقلەر تەرىپىدە ئەمەس، بەلكى كۈچلۈكلەر- نىڭ قولىدا بولىدىكەن. تەختى ھون سەلتەنىتى لەۋەنتلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن دەل مۇشۇنداق بولدى. شۇنچە كەڭ زېمىنغا، شۇنچە كۆپ ئۇلۇس - ئايماقلارغا ئۇلار ئىگە بولۇ- ۋالدى. ئوۋ ئولجىلىرىنى، ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى ئۇلار تەقسىم- لەپ، ئۆزلىرى كۆپ ئالدى. ھون تەختىمۇ ئۇلارنىڭ مىراس مۇلكىگە ئايلىنىپ، ئاتىسىدىن بالىسىغا مىراس قالىدىغان بولدى... مانا ھازىرمۇ ئېرىڭ تۇمەنخانىنىڭ كۈندىشىڭ ئايقاغاندىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى باتۇر تەختى ھوننىڭ تەگىن ئۆگەسى بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. لېكىن ئۇ بۇنىڭغا مۇناسىپ ئەمەس، قىزىم. ئۇ پەقەت بىر لەشكىرىي چەۋەندار بولۇشقا لايىق. تەگىن ئۆگەلىككە، ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىدىنىڭ تەخت ۋارىسلىقىغا مېنىڭ تۇرۇنۇم[1]، سېنىڭ ئوغلۇڭ ھونزادە يۈيۈكلا ھەقلىقى مۇناسىپ. چۈنكى ئۇ لەۋەنت ئۇرۇقىنىڭ پۈشتىدىن تامغان، ئەسلىي ئېسىل، نەسەبى ئالىي مەرتىۋىلىك سۇبېندى ئۇرۇقىدىن تۇغۇلغان. ئۆ-

① تۇرۇن — تەۋرە.

زىمۇ ئۇرۇق - ئەجدادىدەك قەيسەر، باتۇر، ھىممەت - شىجائەت-لىك، چوغچام ۋە سۇمباتلىق. ئۇنىڭدا ھەقسىزلىقى ھۆكۈمرانلىقى گە خاس تۇرق - سالاپەت، ئەقىل - پاراسەت ۋە غەيرەت - جاسارەت بار. ئەپسۇسكى، ئىرىكلىك تۇمەنخان بۇنى بايقىمايۋاتىدۇ، چۈشەنمەي-ۋاتىدۇ. ئەكسىچە ھون تەختىنى تېگى پەس قۇياندى ئۇرۇقىنىڭ پۈشتىغا، بۆرە سىياقلىق، يىرتقۇچ تەبىئەتلىك بىر ياۋايى مەخلۇققا بەخشەندە قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ دانالىق ھەم ئادىل-لىق ئەمەس! ... ساڭا دېمەكچى بولغىنىم، قىزىم، سەن ئىرىكلىك تۇمەنخانغا نەسىھەت قىلىپ، ئۇنى بۇ ئەخمىقانە قارارىدىن يانىدۇر. باتۇرنى تەگىن ئۆگەلىكتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلۇڭ يۈيۈكنى — ئۇمىد - ئىشەنچىمىز ۋە پۈشتىپاناھىمىزنى يۆلەپ چىقار. بۇ ساڭىمۇ، ماڭىمۇ ۋە باشقا ئۇرۇقداشلىرىمىزغىمۇ پايدا-لىق. يۈيۈك ساڭا قۇت - بۇيان، شان - شەرەپ ئاتا قىلىدۇ. سۇبھىندى ئۇرۇقىغا يۇقىرى ئورۇن، چەكسىز ئىمتىياز ۋە بايلىق ئەكېلىدۇ، يۈكسەك، ئۇلۇغۋار شان - شەرەپلەر ياغدۇرىدۇ. سۇ-بھىندىلار ئۆزلىرىگە ئاتا قىلىنغان بۇ بايلىق ۋە شان - شەرەپلەر ئۈچۈن سەندىن مىننەتدار بولىدۇ، قىزىم. ئەگەر باتۇر ھون تەخ-تىگە ۋارىسلىق قىلىپ تەڭرىقۇت بولىدىغان بولسا بۇ دۇنياغا ئاپەت بولىدۇ. ئۇ چاغدا بىزنىڭ كۈن - جايىمىز نە بولغاي؟! ... قىزىم، بۇ ئىش سېنىڭ قولۇڭدىن كېلىدۇ. سەن تۇمەن تەڭرىقۇتقا تەسىر كۆرسىتەلەيسەن. ئۇنى گېپىڭگە كىرگۈزەلەيسەن. ئۇ سېنىڭ ئۇ-مىدىڭنى ھەرگىز يەردە قويمايدۇ... ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۇرۇنۇم يۈيۈكنىڭ تەختى ھوننىڭ تەگىن ئۆگەسى بولۇشى يوسۇن - ئادەت-كىمۇ مۇخالىپ ئەمەس. چۈنكى ئۇمۇ تۇمەنخانىنىڭ ئوغلى، تەختى ھوننىڭ مىراسخورى!»

«دۇرۇس، ھونزادە يۈيۈك شانۇ شەۋكەتلىك تۇمەن تەڭرىقۇت-نىڭ ئوغلى، ھون تائىپىسى ئىچىدىكى تۇغ - باش ئۇرۇق لەۋەنت بىلەن سۇنبىيدىنىڭ پۈشتى، تەختى ھوننىڭ مىراسخورى. بۇنى ھېچكىم، ھەرقانداق كۈچ ئىنكار قىلالمايدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇ

ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشى هوقۇقىغا ئىگە بولۇشى كېرەك! ...

كىچىك ئالچى بۇگۈن بۇلارنى تەڭرىقۇتقا ئوچۇق ئېيتىدۇ، سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەندۈرىدۇ. هونزادىسىنى باتۇرنىڭ ئورنىغا تەگسۇن ئۆگە قىلىپ بېكىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. تەڭرىقۇتمۇ بەلكىم غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلار. چۈنكى ئۇ ئەمەلىيەتتە چوڭ ئوغلى باتۇرنى ياقتۇرمايدۇ. ئۇنىڭ تېگى - تەكتىدىن گۇمانلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن ئېهتىيات قىلىدۇ، هەزەر ئەيلەيدۇ، خەۋپسىرەيدۇ. ئۇنى تېزرەك يېنىدىن نېرى قىلىشنى ئويلايدۇ. بۇنىڭ تامامەن ئەكسىچە، ئىككىنچى ئوغلى يۈيۈكنى بولسا ئىنتايىن ياخشى كۆرىدۇ، قەدىرلەيدۇ، ئۇنىڭدىن زور، ئۇلۇغۋار ئۈمىدلەرنى كۈتىدۇ. ئۇنىڭ تەختى هوننىڭ تەگسۇن ئۆگەسى بولۇشىنى، ئۆزىدىن كېيىن تەخت - سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ دەۋران سۈرۈشىنى ئارزۇ قىلىدۇ... لېكىن ئۇ نېمە ئۈچۈن بۇ ئارزۇسىغا ئىنتىلمەيدىغاندۇر؟ ئۇ يەنە نېمىگە ئىككىلىنىدىغاندۇر؟ نېمىدىن ئېهتىيات قىلىدىغاندۇر؟ ئۇ دېگەن تەڭداشسىز تەڭرىقۇت تۇرسا؟...»

شۇنداق پەيتتە، كىچىك ئالچىنىڭ قۇلىقىغا تاشقىرىدىن كېلىۋاتقان ئاياغ تىۋىشى ئاڭلىنىپ خىيالى ئۈزۈلدى. ئۇ دەققىتى چېچىلىپ، كېلىۋاتقان كىشىنىڭ كىملىكىنى جەزملەشتۈرۈپ بولغۇچە، ئىشكىتە خاس قىرقىنى پەيدا بولدى.

— تەڭرىقۇت كېلىۋاتىدۇ، ئالچىم.

كىچىك ئالچى نېمىگىدۇر هودۇقۇپ، خانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دەملىك تېڭىرقىدى، ئەمما ئۇ شۇئان يەنە ئۆزىگە كەلدى - دە، بۈيرۇق كۈتۈپ تۇرغان قىرقىنغا ئالتۇن قەندىللەردىكى شاملارنى يورۇتۇشنى بۈيرۇپ، ئۆزى يەنە ئەينەك ئالدىغا باردى، ئاندىن تۆشۈكىگە چىقتى - دە، ماموق ياستۇقىغا يۆلىنىپ، بىر قولىدا نازۇككىنە ئېڭىكىنى تىرەپ، يەنە بىر قولىنى نېپىز يىپەك كىيىم ئىچىدىن روشەن نامايان بولۇپ تۇرغان سېهىرلىك يوتىسىغا قو-

يۇپ، تىزلىرىنى سەل ئېگىپ يانپاشلاپ ياتتى. ئۇنىڭ شۇ تاپتىكى گۈزەل، جەزبىدار قىياپىتى ۋە خىيالغا بېرىلگەندەك تىنچ، نازاكەت-لىك ھالىتى كىشىنىڭ ئەقلىنى لال قىلىپ ئۆزىگە پۈتۈنلەي رام قىلىۋالاتتى.

بەستلىك تەڭرىقۇت سالماقلىق چامداپ خانىغا كىرىپ كەلدى. ئونلىغان شاملار خانا ئىچىنى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋەتكەنىدى. ئۇ تۆشەكتە ياتقان گۈل بەدەن، پەرى سۈپەت ئالچىسىنى كۆرۈپ ۋە ئۇنىڭدىن تارقالغان خۇش پۇراقلارنى ھىدلاپ شادلاندى، ھېسلىرى ئويغىنىپ ئۇنىڭغا ئىنتىلدى. ئەمما كىچىك ئالچى ئۇنىڭ كىرگە-نىنى تۇيمىغاندەك، ئەتەي ھەسرەتلىك خىيالغا بېرىلگەن قىياپەتتە خىرامان يېتىۋەردى. تەڭرىقۇت ئۇنىڭ يېنىغا، تۆشىكىنىڭ باش تەرىپىگە بارغاندا، ئاندىن ئۇ چۆچۈپ ئېسىگە كەلگەندەك ئىتتىك ئورنىدىن قوپۇپ تۆشىكىدىن چۈشتى - دە، تەڭرىقۇتقا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ تىنچلىق سورىغاندىن كېيىن، بىر چەتكە ئۆتۈپ پەرىشان قىياپەتتە يەرگە قاراپ تۇردى. بايا بۇياقتا كېلىۋېتىپ، ئامراق ئالچىسىنى ئۆزىنى ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرغان قىياپەتتە كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنى كۆرگەن ھامان «كەلدىڭ-مۇ، باتۇرۇم!» دېگىنىچە بۇغا بالىسىدەك يەڭگىل ھەرىكەت بىلەن ئاق قۇدەك ئۇمتۇلۇپ كېلىپ، بوينىغا ئېسىلىشىنى ئارزۇ قىلغان تەڭرىقۇت ئۇنىڭ بۇ ھالىنى كۆرۈپ سەل ئەجەبلەندى.

— نېمە بولدۇڭ، مەڭزىلىگىم؟ پەرىشان كۆرۈنىسەن، تاۋاق يوقمۇ، نېمە؟ — دېدى ئۇ تۆشەككە ئولتۇرۇۋېتىپ.

— ياق، ھېچ ... ھېچنېمە بولمىدىم ... — كىچىك ئالچى كۆزلىرىنى يەردىن ئۈزمەي، ھېلى يىغلىۋېتىدىغاندەك قىياپەتتە چىرايلىق لەۋلىرىنى ئۇمچەيتىپ جاۋاب بەردى.

— ئۇنداقتا... پۇشۇنۇپ قالدىڭمۇ - يە؟

— ياق، ئۇنداق ئەمەس...

— ئەمىسە بىرەر ئىش پىسەنتىڭگە ياقماي قالغان ئوخشىماي-دۇ؟ قارىسام كۆڭلۈڭ تازا ئارامىدا ئەمەستەك قىلىدۇ.

— هەئە، كۆڭلۇم پاراكەندە ... — كىچىك ئالچى ئاخىر كۆڭلىدىكىنى ئاشكارىلاپ نازلىق دوق قىلدى.

— ئوھوي، نېمىدەپ ئەمدى؟ — دېدى تەڭرىقۇت، — قېنى دېگىنە، ساڭا زادى نېمە بولدى؟ سېنى بۇنچە بىئارام قىلغان قانداق ئىش ئۇ؟

— شۇ... سېنىڭ غېمىڭ، ئەلكۇننىڭ غېمى...

— نېمە؟ مەن ساپساق تۇرۇپتىمەنغۇ مانا، ئەلمۇ تىنچ... ھە، چۈشەندىم، سەن ئەسلىي تاغ - ئورمانلىقتىكى ياۋايى تانيۆلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ئەنسىرەپ كېتىپتىكەنسەن - دە، قارا سېنى، بۇ دېگەن بىز ئەر خەقلەرنىڭ ئىشى تۇرسا، سەندەك مەڭزلىگ نازىنىنلار باش قاتۇرۇپ نېمە كەپتۇ. ئەنسىرىمە، ئالچىم. ئۇلار بىزنى ھېچنېمە قىلالمايدۇ. نى - نى ياۋلار بىر تال مويىمىزنى تەۋرىتەلمىگەن يەردە، ئۇ ياۋايىلار قانچىلىك نېمىلەرتى بىزنىڭ ئالدىمىزدا.

كىچىك ئالچى تەڭرىقۇتنىڭ ھە دېگەندە گەپنى باشقا ياققا ئەكېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تىت - تىت بولۇشقا باشلىدى.

— ئۇغۇ شۇنداق ... — دېدى ئۇ گەپنى ئەسلىي تېمىغا چۈشۈرۈشكە تىرىشىپ، — لېكىن... مېنىڭ ئەنسىرەۋاتقىنىم باشقا بىر ئىش ئەمەس. ئەلكۇننىڭ باشقا بىر غېمى...

— نېمە، ئەلكۇنگە نېمە بوپتۇ؟ — دېدى تەڭرىقۇت ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن يېڭىلىق ھېس قىلىپ بىرئاز جىددىيلەشكەن ھالدا. ئاندىن ئۇ سەل تۇرۇۋېلىپ بىر ئىشنى ئېسىگە ئالدى - دە، ئالچىسىدىن يەنە سورىدى، — ئەمىسە قېينىتامغا، ئۆيۈڭدىكىلەرگە بىرەر ئىش بولغان ئوخشىمامدۇ؟ ئۇلار ياۋنىڭ تالان - تاراج قىلىشىغا ئۇچراپتۇمۇ - يا؟... جۇۋانغار[1] ئەزەلدىن تىنچماي كېلىۋاتىدۇ. بۇ قېتىم يەنە ئىش چىققان بولسا، ئۇ چوقۇم ئاشۇ تېرىسىگە سىغماي كۆرەڭلەپ كېتىشكەن توخرىلارنىڭ ئىشى!...

— ياق، ئۇنداق ئىش ئەمەس. ئۇنداق ئىش يۈز بەرگىنى

① جۇۋانغار — غەرب تەرەپ، تەڭرىقۇتلۇقنىڭ ئولۇق قانات زېمىنى.

يوق...

كىچىك ئالچى ئالدىراپ - تېنەپ تەڭرىقۇتنىڭ سۆزىنى بۆلدى. لېكىن ئۇ كېيىن نېمە دېيىشنى بىلمەي ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك تىت - تىت بولۇپ تۇرۇپ قالدى. بۇنى كۆرۈپ تەڭرىقۇتنىڭ چىرايىدىكى جىددىيلىك بىردىنلا ھەيرەتلىك تەئەججۇپكە ئايلاندى.

— ماڭا قارا، ئالچىم، — دېدى ئۇ بىر پەستىن كېيىن ئالچىسىنىڭ قولىدىن تۇتۇپ يېنىغا تارتىپ، — ساڭا زادى نېمە بولدى؟ قېنى دېگىنە، سەن زادى نېمىدىن غەم قىلىسەن؟ سېنى بۇنچە بىئارام قىلىپ، خاتىرجەمسىزلەندۈرگۈدەك ئەلكۇننىڭ قانداق چوڭ ئىشى ئىدى ئۇ؟

— باتۇرۇم... باشپاناھىم ... — كىچىك ئالچى ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، تەمكىن ھالدا مەقسىتىنى ئاشكارىلىدى، —مەن ... مېنىڭ ئەنسىرەيدىغىنىم سەن. سېنىڭ تەخت - سەلتەنىتىڭ ... باتۇر ئۇ ... تەگىن ئۆگەلىككە مۇناسىپ ئەمەس!

— ھىم ... شۇ ئىشمىدى؟! — تەڭرىقۇت ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، — بۇنىڭدىن ئۇنچىۋالا ئەنسىرەپ كېتىش نە ھاجەت؟ — دېدى ئۇ كەيپى ئۇچقان ھالدا، — ۋاقتى كەلگەندە يارلىقىنى بىكار قىلىپ، يۇيۇكنى تەگىن ئۆگە دەپ جاكارلىساملا پۇتىدىغان ئىشقۇ بۇ.

ئاندىن ئۇ ئېغىر كەيپىياتقا چۆكۈپ، ئاستا چامداپ خانىنىڭ روجىكى ئالدىغا باردى. تالادا كەچ كىرىپ قاراڭغۇ چۈشكەنىدى. ئۇ قوللىرىنى كەينىگە تۇتۇپ، پەردىسى قايرىۋېتىلگەن روجەكتىن يۇلتۇزلار جىمىرلاشقا باشلىغان تىنىق ئاسمانغا قاراپ خىيالغا پاتتى.

— لېكىن بۇنىڭ ۋاقتى زادى قاچان؟! — كىچىك ئالچى ئەلىمگە چىدىماي تەڭرىقۇتقا سوئال قويدى، — بۇ يا ئۇنداق سەل قاراپ كەينىگە سوزۇۋېرىدىغان ئىش بولمىسا!...

— بىلمەن، — تەڭرىقۇتنىڭمۇ جەھلى قانتى، — بۇ ئۇنداق

ئالدىراپ كېتىدىغان ئىش ئەمەس!

تەڭرىقۇت رەنجىپ قالدى. بۇنى ئاللىقاچان ھېس قىلىپ يەتكەن كىچىك ئالچى ئۇنىڭ غەزەپلىنىشىدىن، ئۆزىنى خاتا چۈشىنىپ قېلىشىدىن قورقۇپ ئالاقزادە بولدى. لېكىن ئۇ ئۆزىگە ۋە تەڭرىقۇتقا زىيادە ئىشەنچ قىلىدىغان بولغاچقا، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ يۇرەكلىك ھالدا سۆزىنى داۋام قىلدى:

— دۇرۇس، بۇ دېگەن ئوردىنىڭ، تەڭرىقۇتلۇقنىڭ چوڭ ئىشى، — دېدى ئۇ مۇلايىم، ئەمما جىددىي تەلەپپۇزدا، — بىراق مەن سېنىڭ ئالچىڭ، ھونزادەڭ يۈيۈكنىڭ ئانىسى. شۇنداق بولغاچقا، مەن بۇ ئىشتىن زادىلا خاتىرجەم بولالمايۋاتىمەن. نېمىشقىكىن، كۆڭلۈم قانداقتۇر بىر كىلىشمەسلىكنى، بەختسىزلىكنى سەزگەندەك بىر قىسىملا تۇرىدۇ... ساڭىمۇ ئايان، تەڭرىقۇت، مېنىڭ بۇ ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلۈشۈم، سېنىڭ ئىشلىرىڭغا ئارىلىشىشىم ھەرگىزمۇ ئۆزۈم ئۈچۈن ياكى بىرەر پايدا ـ مەنپەئەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئەمەس. چۈنكى مەن سېنىڭ ئەمرىڭگە ئۆتۈپ ئوردىغا كىرگەندىن بۇيان كۆپتىن ـ كۆپ قەدىرلىشىڭگە، ياخشى كۆرۈپ ئەتىۋارلىشىڭغا نائىل بولۇپ كېلىۋاتىمەن ۋە بۇنىڭدىن ئۆزۈمنى تولىمۇ تەلەيلىك، بەختلىك ھېس قىلىمەن. لېكىن مەن بۇلارغا قانائەت قىلىپ، ئۆزۈمنىلا ئويلاپ، سېنى، سېنىڭ قۇت ـ بۇيانىڭنى، تەخت ـ سەلتەنىتىڭنىڭ ئەسەنگۈلۈكىنى، ئەلنىڭ تىنچلىقى ۋە تەڭرىقۇتلۇقنىڭ ئىستىقبالىنى ئويلىماي تۇرالمايمەن. ساڭا ۋە ئەلكۈنگە بولغان ساداقىتىمنى، مەسئۇلىيىتىمنى ئۇنتۇپ قالالمايمەن، — ئۇ تەڭرىقۇتنىڭ سۈكۈتكە چۆككەنلىكىنى كۆرۈپ، گەپنى ئۆزىنىڭ ھەقىقىي مەقسىتىگە يۆتكىدى، — سەن دېگەن ئەلكۈننىڭ تۇغى، تەڭرىقۇتى، نۇرغۇنلىغان ئۇلۇس ـ ئىلەتلەرنىڭ پاسىبانى، غەمگۇزارى، تەڭرىقۇتلۇقنىڭ ئۇلتۇرىقى. ئەلكۈن ساڭا تايىنىدۇ، ساڭا ئىشىنىدۇ، ساڭا سېغىنىدۇ. سەندىن كېيىنمۇ ساڭا ئوخشاش بىر قابىل پاسىبانىنىڭ ئۆزلىرىگە باشپاناھ بولۇشىنى، ئۆزلىرىنى پارلاق ئىستىقبالغا يېتەكلىشىنى ئۈمىد

قىلىدۇ. شۇڭا سېنىڭ ئىشەنچلىك ھەم ئىقتىدارلىق بىر ئىزباسا-
رنڭ بولمىسا بولمايدۇ، تەڭرىقۇت. ئۇلۇغ ئەجدادلىرىڭ بەرپا قىل-
غان بۈيۈك ئىتتىپاق ۋە تەخت - سەلتەنەت سېنىڭ قولۇڭغا ئۆتكەن-
دىن كېيىن تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى، روناق تېپىپ گۈللەندى.
كۈچ - قۇدرىتى ئېشىپ، شان - شۆھرىتى پۈتۈن ئىقلىمغا پۈر
بولدى. ئۇ ھېلىمۇ ساڭا تايىنىدۇ. چۈنكى ئۇ ساڭا موھتاج، ساڭا
ئېھتىياجلىق. ئەمما بۇ ساڭا مەڭگۈ باقمەنده ئەمەس. ئۇ سەندىنمۇ
ئۈزاق ياشايدۇ، تەڭرىقۇتلۇق مەڭگۈ داۋام قىلىشى كېرەك. بىراق
ئۇ باتۇرنىڭ قولىغا قالىدىغان بولسا، چوقۇم زاۋال تاپماي، گۈمە-
ران بولماي قالمايدۇ. چۈنكى باتۇر ئىشەنچلىك ئەمەس. ئۇنىڭدىن
ساڭا ۋاپا كەلمەيدۇ. بۇنى ھەممە بىلىپ بولدى. ئۇ سېنىڭ كۈتكەن
يېرىڭدىن چىقمايدۇ. ئەلكۈننىڭ ئۈمىدىنى ئاقلىيالمايدۇ. مەن
ئۇنىڭ تېگى - تەكتىدىن، ساڭا ۋە ئەلكۈنگە بولغان ساداقىتىدىن
قاتتىق گۇمانلىنىمەن، ئەلپازىدىن قورقىمەن، ھەزەر ئەيلەيمەن.
ئۇ بىر بۆرە سىياقلىق، ھېسسىياتسىز مەخلۇق، قارام، تەلۈە،
ياۋۇز، قاپ يۈرەك، كاللا كېسەر بىرنېمە. ئۇ تەختىڭگە ۋارىسلىق
قىلىپ تەڭرىقۇت بولىدىغان بولسا، شۇبھىسىزكى ئەجدادلە-
رىڭنىڭ تەۋەررۈكى ۋە سېنىڭ ئەجىر - تۆھپەڭ سۇ يۈزىدىكى
كۆپۈكتەك يوققا چىقماي قالمايدۇ. مەن بۇنداق بولۇشىنى ئۈمىد
قىلمايمەن، تەڭرىقۇت. بۇ ئادىللىق ئەمەس. شۇڭا تەگىن ئۆگەنى
قايتىدىن بېكىتىش ئىشىنى ئەمدى كەينىگە سۈرمىگىن... كۆرۈپ
تۇرۇۋاتىسەن. ھونزادىمىز يۈيۈك كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ چوڭ
بولۇۋاتىدۇ. ئۇ پۈتۈنلەي سېنىڭ ئۇدۇمۇڭنى ئالدى. شۇنداق ئۆتە-
كۈر، قەيسەر، باتۇر ھەم زېرەك، تۈيغۇن. ئۇ سېنىڭ ئىزباسارىڭ
بولۇشقا ئەڭ مۇناسىپ. ھەرقايسى خان - بەگلەر، ئۇرۇق - قەبىلە
ئاقساقاللىرى ۋە قارا بودۇنلارمۇ ئۇنىڭ سېنىڭ ئىزىڭنى بېسىپ،
تەختى ھونىڭ تەگىن ئۆگەسى بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. مەنمۇ
ئانىلىق سالاھىيىتىم، ئالچىلىق ھەققى - ھۆرمىتىم ۋە سەن بىلەن
ئەلكۈنگە بولغان ساداقىتىم يۈزىسىدىن ئۇنى تەگىن ئۆگە قىلىپ

بىكىتىشىدىگىنى تەلەپ قىلىمەن!

كىچىك ئالچى سۆزىنى شۇ يەردە توختاتتى، ئاندىن ئۇنىڭ تەڭرىقۇتقا بولغان تەسىرىگە تەقەززا بولۇپ، ئىزتىراپلىق سۈكۈتكە چۆكتى. تەڭرىقۇت روجەك ئالدىدا ئالچىسىغا كەينىنى قىلىپ جىمجىتلىقتا خىيال سۈرۈۋاتاتتى. ئۇنىڭ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى، قانداق ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. بەلكىم ئۇ شۇ تاپتا چوڭ ئالچىسى ئايقاغان بىلەن تەگىن ئۆگەسى باتۇرنى ئويلاپ ۋىجدان ئازابى تارتىۋاتقان، تەڭلىك تەقەززاسىدا قانداق قىلىشنى بىلەلمەيۋاتقان ياكى ئەلنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ۋە ئىستىقبالىنىڭ بىر ئۆزىنىڭ كۈچىگىلا تايانمايدىغانلىقىنى، ئەلنى ئەجدادلارنىڭ يوسۇنى تۈتۈپ تۇرىدىغانلىقىنى، باتۇرنى تەگىن ئۆگەلىكتىن قالدۇرۇشنىڭ يوسۇنىنى بۇزغانلىق، ۋاپاسىزلىق قىلغانلىق بولىدىغانلىقىنى، بۇنداق قىلىشنىڭ تەڭرى ئالدىدا كەچۈرگۈسىز گۇناھ ئىكەنلىكىنى... ئويلاپ، ئىككىلىنىۋاتقان، قورقۇۋاتقان بولسا كېرەك.

— بىلىمەن، — دېدى ئۇ خېلىغىچە شۇنداق ئويغا پېتىپ تۇرغاندىن كېيىن ئاستا كەينىگە بۇرۇلۇپ، — دېگەنلىرىڭ ئورۇنلۇق... بىراق ھازىر مېنىڭ بۇ ئىشلارغا باش قاتۇرغۇدەك ۋاقتىم يوق. ئۆزۈڭ بىلىسەن، مۇشۇ تاغ ـ ئورمانلىقتىكى ياۋايىلار يېقىندىن بېرى ھەممىلا يەردە قۇتراپ كېتىۋاتىدۇ. خان ـ بەگلەر، ھەتتا قارا بودۇنلارمۇ ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. لېكىن بۇ ياۋايىلارغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ ھېچبىر ياخشى ئامالى تېپىلمايۋاتىدۇ. مۇشۇنداق چاغدا مەن تەگىن ئۆگەنى يەڭگۈشلەيدىغان دېسەم قانداق بولىدۇ؟ بۇگۈنمۇ ئەتىگەندىن بېرى كېڭەشتە بولدۇم، ھېرىپ ـ چارچاپ ھالىمدىن كېتەي دېدىم. مانا ئەمدى بىرئاز ئارام ئالاي دەپ يېنىڭغا كەلسەم، سەنمۇ بېشىمنى ئاغرىتىپ بۇ ئىشنى كۆتۈرۈپ چىقىۋاتىسەن.

كىچىك ئالچى تەڭرىقۇتنىڭ تېخى بىر قارارغا كېلەلمىگەنلىكىنى، شۇڭا بۇ ئىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ باھانە ـ سەۋەبلەرنى

كۆرستىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئارامسىزلاندى. ئۇنى ئىچىدە «بو-شاڭ، قورقۇنچاق» دەپ تىللىدى. لېكىن ئۇ ئۇنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزى بىلەن ئوخشاش ئارزۇدا ئىكەنلىكىنى، پەقەت ئېنىق بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقانلىقىنى، بۇنداق ئەھۋالدا ئوتنى چۈخچىلاۋەر-سە ئۆچۈپ قالغاندەك، ئۇنى قىستاۋېرىپ جەھلىنى قاتۇرۇپ قويسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەنە پەسكويغا چۈشتى. «دۇرۇس، ھەرقانداق ئىشنىڭ ۋاقتى - پەيتى بار. ئۇ ھامان بىر قارارغا كېلىدۇ، ئامال تاپىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا يەنە پۇرسەت بېرە-شىم كېرەك».

— مېنى كەچۈر، تەڭرىقۇت. ئالدىراش ئىكەنلىكىڭنى بىلمەي نادانلىق قىپتىمەن، — دېدى ئۇ بىردىنلا مۇئامىلىسىنى ئۆزگەر-تىپ، تەڭرىقۇتنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەكلىرىگە ئې-سىلىپ، — مەن پەقەت ... دۇرۇس، ھازىرقى جىددىي ئىش ياۋايى تانيۆلەرگە تاقابىل تۇرۇپ ئەلكۇننى ئاپەت غىمىدىن خالاس قە-لىش. تەگىن ئۆگەنى قايتىدىن بېكىتىش ئىشىنى كېيىنچە ئويلاش-ساڭمۇ كېچىكمەيسەن، پەقەت ئىككىنچى ئوغلۇڭنى ئېسىڭدىن چە-قىرىپ قويمىساڭلا بولدى. مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم ئەسلى-مۇشۇ.

— ھەي، نېمە دېگىنىڭ بۇ، ئالچىم، — دېدى تەڭرىقۇتمۇ بىردىنلا يۇمشاپ، — ئۇ دېگەن مېنىڭ ئارزۇلۇق ئوغلۇم، ئىشەن-گەن تېغىم تۇرسا، قانداقمۇ ئۇنتۇپ قالاي، — ئاندىن ئۇ ئالچىسى-نى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇنى ئەركىلىتىپ تۇرۇپ يەنە مۇنداق دېدى، — ماڭا قارا، مەڭزلىگىم. ھونزادىمىز يۈيۈك تەختىمىنىڭ ۋارىسى بولۇشقا ئەڭ مۇناسىپ. مەن بۇنى بىلىمەن. سەنمۇ شەك-لىنمە، خاتىرەڭنى جەم قىل. ئەمما ھەرقانداق ئىشنىڭ ۋاقتى - پەيتى بولىدۇ. بۇنىڭغا يەنە بىر مەزگىل كېتىدۇ. ھونزادىمۇ كىچىكقۇ تېخى. ئۇنىڭغا ئۆسۈپ يېتىلىش پۇرسىتى بېرىشىمىز كېرەك. باتۇردىن ئەنسىرەشنىڭ ھاجىتى يوق. ۋاقتى كەلگەندە يارلىقىنى بىكار قىلسامىلا ئىش تامام. ئۇ بۇنىڭغا نېمە دېيەلەيتتى؟

— بۇ سۆزۈڭنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم خېلىلا تەسكىن تېپىپ قالـ
دى، — دېدى كىچىك ئالچىمۇ نازلىق ئەركىلەپ، — مەن سېنىڭ
ۋەدەڭدە تۇرىدىغانلىقىڭغا ئىشىنىمەن ھەم سېنى ھۆرمەتلەيمەن...
بولدى، بۇ گەپلەرنى دېيىشمەيلى ئەمدى. قېنى بۇياققا كەل،
قاپلىنىم...

كىچىك ئالچى تەڭرىقۇتنى تۆشكىنىڭ يېنىغا ئەكەلدى، ئاندـ
دىن سېھىرلىك ناز ـ كەرەشمىلەر بىلەن ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ
ئەركىلىدى ...

ئىككىنچى باب

باتۇر ئالىپ

1

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 220 ـ يىلى. بۇغدايىبىشى ئېيىنىڭ[1] ھاۋا ئوچۇق بىر كۈنى تاڭ سەھەردە، باتۇر ئانىسى ئايقاغانىڭ يېنىدىن چىقىپ ئۇدۇللا ئوردا ئاتخانىسىغا باردى. باش يىلقىچى تېخى ئەمدىلا ئورنىدىن تۇرۇپ تالاغا چىققانىدى. ئۇ باتۇرنى كۆرۈپ سالام قىلدى.

— تىنچلىقمۇ، ھونزادە.

ئەمما باتۇر ئۇنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالمىدى، ئۇنى كۆرمەگەندەك گەپمۇ قىلماي، قاراپمۇ قويماي ئۇدۇل ئاتخانىغا كىرىپ كۆزىگە چېلىققان بىرىنچى ئاتنى مىندى ـ دە، ئۆيلىرىدىن چىقىپ يېڭى كۆتۈرۈلگەن قۇياشقا يۈزلىنىپ ياشىق تەڭرىسىگە چوقۇنۇۋاتقان كىشىلەرگە، قورغان سىرتىدىكى ئۆگۈزلەردىن تېرە ـ تۇلۇم ۋە ساپال كوزىلاردا سۇ ئېلىپ قايتىۋاتقان خوتۇن ـ قىزلارغا پاسكىنا سۇ، پاتقاق، شېغىل تاشلارنى چاچرىتىپ، بالىلارنى، يول بويىدىكى ئىت، توخۇلارنى ئۇركۈتۈپ، ئېتىنى قامچىلىغان پېتى كۈن قاپاغقا قاراپ چاپتى.

ئۇ بۇ يىل ئون بەش ياشتا ئىدى. ئەمما تۇغۇلما ئۆزگىچىلىك

① بۇغدايىبىشى ئېيى — 6 ـ ئاي.

سەۋەبىدىن بولسا كېرەك، ئۇ چوپچوڭلا بىر ئەر يەتكەن يىگىت كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ بويى ئېگىز، بەستلىك، كۆكرىكى كەڭ، چوغ-چام ئىدى. چىراي - تۇرقىدىن ئۆز ئۇرۇق - تائىپىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى تولۇق گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ چاچلىرى قويۇق، ئۆسكىلەڭ، قوڭۇر بولۇپ، مۇرىلىرىگە چۈشۈپ تۇراتتى. پېشانىسى كەڭ، بۇرنى قاڭشارلىق ھەم قىيانىڭ قىرىدەك تۇپتۇز ئىدى. قويۇق ھەم سىياھتەك قاراقاشلىرى ئېگىز قاڭشىرىنىڭ يۇقىرىسىدىن باشلىنىپ تۇپتۇز سوزۇلاتتى - دە، چېكىسىگە بارغاندا قۇيرۇقلىرى سەل پەسكە ئېگىلەتتى. ئۇنىڭ قاپاقلىرى كەڭ، كۆزلىرى چوڭ ھەم چوڭقۇر، كىرپىكلىرى تال - تال، كۆزىنىڭ قارىچۇقى كۆك، ئېقى ھال رەڭ، جىيەكلىرى قىزىل، ئېغىزى يوغان، كالپۇكلىرى قېلىن، يۈزى كەڭ ھەم سوزۇنچاق، ئۆڭى كۆكۈچ ئىدى. پېشانىسى ۋە كۆز ئەتراپىدىن باشقا يۈزىنىڭ ھەممە يېرىنى، ھەتتا بويۇنلىرىنىمۇ قويۇق تۈك - ساقال قاپلاپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بىلەكلىرى، پۇتلىرى توم، ئۇزۇن، كۈچلۈك ئىدى. بۇلجۇڭ گۆشلىرى بۆرتۇپ تۇراتتى. ئۇ يول يۈرگەندە مەزمۇت، سالماقلىق، چوڭ - چوڭ قەدەم تاشلايتتى. ئات مىنگەندە بېشىنى تىك، قەددىنى رۇس تۇتۇپ، تەڭرىنىڭ يېگانە ئوغلىدەك مەغرۇر ئولتۇراتتى، كۆزلىرى ئەتراپقا، كىشىلەرگە جىددىي، ئۆتكۈر تىكىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۆزىگە ئىشىنىدىغان، كىشىلەرگە تەكەببۇر كۆرۈنىدىغان مەردانە قىياپىتى چىراي - تۇرقى ۋە يۈرۈش - تۇرۇشىدىن ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ جەسۇر، باتۇر، سۈباتلىق ھەم قىزىق قان، ئۇرۇشخۇمار ئىدى، ھەرقانداق ياۋۇغا، ئوۋۇغا ئىككىلەنمەي ئېتىلاتتى، قىلىمەن دېگىنىنى قىلماي قويمايتتى. ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ ھېسسىياتى ۋە ھەرىكىتىنى كونترول قىلىشنى بىلەتتى. ئۇ ئۆزىگە ئېھتىياجى چۈشكەنلەرنى ھمايىسىگە ئالاتتى، قوغدايتتى، ئۇلارغا رەھىم قىلاتتى ھەم كۆيۈنەتتى. ئەمما دۈشمىنىگە زادىلا يۇز - رەھىم قىلمايتتى. ئۇنىڭ تۇرقى تولىمۇ سۇرلۇك ئىدى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى كۆرسە ئەيمىنەتتى،

قورقاتتى.

ئۇ بۇگۈن سوقۇشقا تەييارلىنىپ چىققاندەك تولۇق كىيىنىپ قوراللانغانىدى. بېشىدىكى جەز دۇبۇلغا، ئۇچىسىدىكى ئەلتېرە[1] ساۋۇت، سىدرىمغا ئېسىلغان بوكتاسى ۋە مىنىۋالغان چاپقۇر ئېتى ئۇنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك، ئالىپ چەۋەندەز قىلىپ كۆرسىتەتتى.

قورغان دەرۋازىسىدىكى قوۋۇقچى سىپاھلار ئۇنى يىراقتىن كۆرۈپلا تونۇۋالدى ۋە ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ يولىنى بوشاتتى. ئۇلار ئادەتتە ھەرگىز بۇنداق قىلمايتتى. دەرۋازىدىن كىرىپ - چىقىدىغان ھەرقانداق كىشىنى، مەيلى ئۇ تونۇش ياكى ناتونۇش بولسۇن، ھەتتا تەگىن ئۆگە ياكى تەكۇرىقۇت بولسۇن، تەكشۈرۈپ سۈرۈشتۈرمەي دەرۋازىدىن كىرگۈزمەيتتى ياكى قويۇپ بەرمەيتتى. بۇ بىر قاتتىق يوسۇن ئىدى. لېكىن ئۇلار باتۇرنى توسۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى. چۈنكى ئۇلار تۇنۇگۈن ئەتىگەن ئۇنى توسۇپ تەكشۈرمەكچى بولغاندا قاتتىق ئەدىپىنى يەپ قورقۇپ كېتىشكەنىدى.

باتۇر تۇنۇگۈنمۇ مۇشۇنداق چاغدا، مۇشۇنداق ئەلپاز بىلەن باشقا بىر ئاتتىن تۇتۇندەك چاپتۇرۇپ دەرۋازىغا كەلگەن. دەرۋازىغا قارايدىغان قوراللىق سىپاھلار ئۇنى يىراقتىن كۆرۈپ تونۇغان ۋە ئالدىنى توسۇپ تەكشۈرمەكچى بولغان، ئەمما باتۇر نېمە بولدىكىن ئۇلارغا قاتتىق ئاچچىقلىنىپ، ئالدىنى توسۇغان ۋە ئېتىنىڭ يۈگىنىگە قول ئۇزاتقان ئىككى سىپاھنى قامچىسى بىلەن قاتتىق ئۇرۇپ يارىلاندۇرغان، ئاندىن باشقا سىپاھلارغا «نېرى كېتىش، يولنى بوشاتىش، بولمىسا ھەممىڭنى چېپىپ تاشلايمەن!» دەپ بوكتاسىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ھەيۋە قىلىپ، دەرۋازىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ كەتكەن. كەچقۇرۇنلۇقى، قاراڭغۇ چۈشەي دېگەندە بولسا سوقۇشتا يېڭىلگەن چەۋەندازدەك ھېرىپ - ئېچىپ، سالپىيىپ، ئېتىنى كاردىن چىقىرىپ قايتىپ كەلگەن...

— يا تەڭرىم، بىزنى كىشى قاتارىدا كۆرمەيدۇ بۇ تەل-

---

① ئەلتېرە — كۆن كىيىم.

ۆە! — دېدى بىر سپاھ تۇنۇگۈن قامچا تىلىۋەتكەن سول يۇزىنى تۇتۇپ ئېچىنغان ھالدا.

— ئازغۇن! بىباش! ... يوسۇننى ئىلىككە ئالمايدۇ. ئاتىسىدىنمۇ تەپ تارتمايدۇ! — دېدى يەنە بىر سپاھ ناله قىلىپ.

— شۇ تۇرقىدا ئېتىدىن يىقىلىپ بوينى سۇنۇپ ئۆلسەچۇ! — دېدى بىرىنچى سپاھ ئۇنىڭ ئۇستىدىن قارغاپ.

— ھونزادىگە تىل تەگكۈزۈشكە قانداق پېتىنديڭ؟ — دېدى ئۇچىنچى بىر سپاھ باتۇرنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، — ئۇ دېگەن تەگىن ئۆگە جۇمۇ.

— تەگىن ئۆگە بولسا نېمە بوپتۇ، تىلىلايمەن قانداق؟ — دېدى يۇزى يارىلانغان بىرىنچى سپاھ قاقشاپ ئەزۇەيلەپ، — مەن ئۇنى ئەرز قىلىمەن تېخى، ئوردىغا، ئاتىسىغا دادلايمەن، ئۇرۇقداشلارغا جار سالىمەن. كىشىلەرنى قاقشاتقان ئىتنىڭ كۆچۈكى! تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا كەتسىدى ئۇ! پۈت ـ قولىنى ئاتقا سۆرىتىپ، چاتىرقىنى يىرىپ، تېنىنى پارچىلاپ ئۆلتۈرسىمۇ ئازلىق قىلىدۇ ئۇ ئۆكۈش ھايۋاننى!

— ياق، ئەرز قىلالمايسەن، دادلىيالمايسەن، باشقىلارغىمۇ تىنالمايسەن، — دېدى ئۇچىنچى سپاھ ئۇنىڭغا، — كالا موزىيىنى دەسسىمەيدۇ. كۆككە قاسۇق[1]قاققىلى بولمايدۇ. ئەرز قىلساڭ، ئۇنى ئەيىبلىسەڭ، ئۆزۈڭمۇ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا كېتەرسەنمىكىن. گۇناھلىرىڭمۇ يېتىپ ئاشىدىغۇ سېنىڭ...

قاپاغچى سپاھلار قاقشاپ قارغاۋاتقاندا، باتۇر ئاللىقاچان ئېقىن كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ بولغانىدى. ئۇ ئېقىن بويىدىكى ئاۋۇللارنى ئارىلاپ بىرەم يۈرگەندىن كېيىن، سولغا بۇرۇلۇپ ئېتىنى يۇقىرىغا قارىتىپ قويۇۋەتتى. تۇمەنبالىقنىڭ يۇقىرى چېتى تاغ ـ ئورمانغا ئورالغان كەڭرى يايلاق ئىدى. ياپيېشىل يايلاقتا، تاغ باغرىدىكى ئورمان ياقىلىرىدا يىلقىلار، قوي ـ كالىلار توپ ـ توپى بىلەن ئوتلاپ يۈرۈشەتتى. ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئۇچلىرىدا، ياپراقلى-

---

① قاسۇق — مىڭ.

ىدا، ياۋا گۈللەرنىڭ بەرگىدە سۈپسۈزۈك شەبنەم يالتىرايتتى. قۇشلار يېڭى تاڭنى كۈيلەپ خەندان ئۇرۇپ سايرىشاتتى. سەھەردىكى ياز ئەسىنى[1] كىشىگە ئارامبەخش ھۇزۇر بېغىشلايتتى. پۈتۈن ئەتراپ شۇقەدەر ساپ، تازا، گۈزەل، كۆركەم ۋە يېقىملىق ئىدى. ھالبۇكى، باتۇرنىڭ بۇلارغا ھەپسىلىسى يوقتەك، كەيپىياتىمۇ نورمال ئەمەستەك قىلاتتى. ئۇنداقتا ئۇنىڭغا نېمە بولدىكىنە؟ تاڭ سەھەردە مەنزىرىسى گۈزەل، ھاۋاسى يېقىشلىق بۇ جەننەت كەبى گۈزەل ئوتلاققا نېمە مەقسەتتە كەلدىكىنە؟

ياش ئوغلان بىر يەردە تۇرالمايتتى، ھېچنېمىگە ھەۋەس قىلمايتتى. ئېتىنى بىردەم ئۆز خىيالى تېزلىكىدە قاراتەرگە چۆمۈلگۈچە چاپتۇرۇپ ئۆكۈشلۈك قىلسا، بىردەم ئۆز مېڭىشىغا قويۇۋېتىپ ياۋاشلاپ قالاتتى. بەزىدە ئېتىنىڭ يۈرۈشتىن توختاپ ئوتلاشقا باشلىغانلىقىنىمۇ ئۇنتۇپ، ئېگەرگە چۆككىنىچە ئېزىلىپ ئولتۇرۇپ مۇڭلۇق خىيالغا بېرىلىپ كېتەتتى. بۇنداق چاغدا ئۇنىڭ چىرايىنى مەيۈسلۈك، بىچارىلىك، قايغۇ ـ ھەسرەت قاپلىۋالاتتى. كۆزلىرى ھەرىكەتتىن، سېزىمدىن توختاپ بىر نۇقتىغا تىكىلگىنىچە قېتىپ قالاتتى. ئۇ دەمۇدەم ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ چۆقۇر، ئەلەملىك خۇرسىناتتى. ئېسىگە كەلسىلا چۆچۈپ ئەتراپقا، ئورمان ياقىلىرىغا تەلمۈرەتتى، قانداقتۇر بىر ئۈمىد ـ ئىنتىزارلىق بىلەن كىمنىدۇر ئىزدەيتتى، تەقەززالىق بىلەن كۈتەتتى. بىراق كۈتكىنى، ئىنتىزار بولغىنى كۆرۈنمىگەنىدىن كېيىن يەنە سولىشىپ، ئۈمىدسىزلىككە پېتىپ خۇرسىناتتى ـ دە، بىچارە ھالەتتە ئازابلىق، ئىزتىراپلىق خىيالىنىڭ داۋامىغا بېرىلەتتى. ئۇ گاھىدا قاندىقتۇر بىر ئىشلارنى ئويلاپ غەزەپلىك ھاجالىناتتى، قۇتراتتى. بۇنداق چاغدا ئۇنىڭ ھال رەڭ كۆزلىرىگە قان تولۇپ تېخىمۇ قىزىراتتى ـ دە، چىشلىرى غۇچۇرلاپ، كۆكۈچ يۈزلىرى لىپىلداپ، چىرايى قەھرلىك، قورقۇنچلۇق تۈسكە كىرەتتى.

شۇ تەرزدە ئۇ تۈمەنبالىقنى، ئۇنىڭ يۇقىرىسىدىكى ئاۋۇل-

---

① ئەسىن — سەلكىن، يۇمشاق شامال.

قىشلاقلارنى ئارقىدا قالدۇرۇپ، تاغ باغرىدىكى خىلۋەت، جىمـ
جىت، ياپيېشىل بىر تۆپىلىككە كېلىپ توختىدى ۋە مۇشۇ يەردە
ئېتىدىن چۈشۈپ، سىدرىمنى يېشىپ بوكتاسىنى ئېلىپ تاشلاپ،
دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرىنى سېلىۋېتىپ، ئۆزىنى يان باغرىدىكى مەخـ
مەلدەك چىمەنلىك ئۈستىگە تاشلىدى، ئاندىن پۇتلىرىنى سۈنۈپ،
بېشىنى بىر قولىدا جەينەكدەپ تىرەپ، يەنە بىر قولىدا ئالدىدىكى
يۈمران كوكاتلارنى ئۈزۈپ چىشلەپ، يانپاشلاپ ياتقىنىچە خىيالغا
بېرىلدى... ئۇ ئەسلىدە خالىي ھەم خىلۋەت بىر جاينى تېپىپ،
يالغۇز ئولتۇرۇپ خىيال سۈرۈش مەقسىتىدە بۇ يەرگە كەلگەنىدى.
بۇ يەر بولسا دەل ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ۋۇجۇدى تەڭرىلەر بىلەن
قوشۇلۇپ كەتكۈچە خىيال سۈرسىمۇ مۇقەددەس سۈكۈتلىرىنى بۇـ
زۇپ، خىياللىرىنى ئۈزىدىغان ھېچقانداق كىشى ياكى باشقا تەسىر
يوق خىلۋەت، تىپتىنچ بىر جاي ئىدى.

ئۇ بىر پەسكىچە شۇنداق خىيال سۈرۈپ يانپاشلاپ ياتتى.
ئۇنىڭ خىياللىرى تەگسىز، تۈگەلسىز، ئەلەملىك ھەم ئازابلىق
ئىدى. بىر چاغدا قولى تالدىمۇ ياكى دەققىتى چېچىلىپ خىيالى
ئۈزۈلۈپ قالدىمۇ، ئۇ سۇنىڭ تېگىدە ئۈزاق تۇرۇپ چىققان كىشـ
ـدەك چوڭقۇر تىنىپ ئېغىر خۇرسىندى ـ دە، كەينىگە ئۆرۈلۈپ،
چۆپلۈك ئۈستىگە ئۆزىنى تاشلاپ ئوڭدىسىغا سوزۇلۇپ ياتتى ۋە
بېشىنى كىرىشتۇرۇلگەن ئالقانلىرى ئۈستىگە ئېلىپ كۆككە تـ
كىلدى. بىپايان كۆكتە ئالقانچىلىكمۇ بۇلۇت يوق، ئاياس ئىدى.
ئۇنىڭ شەرقىي چېتىدە نۇرلۇق قۇياش غايەت زور ئالتۇن تاۋاقتەك
پارلاپ كۆزنى قاماشتۇراتتى. ئانچە ئېگىز بولمىغان بوشلۇقتا كۆكـ
ـىڭ ئەركىسى ھەم سەركىسى بولغان لاچىنلار قاناتلىرىنى كەڭ
ئېچىپ ئۇچۇپ ـ ئەگىپ يۇرەتتى. ياش يىگىت ئېغىزىدىكى كوكاتـ
ـنى يېنىك چىشلەپ، لەۋلىرى بىلەن ئۇيان ـ بۇيان مىدىرلىتىپ،
كۆزلىرىنى قىسقىنچە لاچىنلارغا تىكىلىپ يېتىپ يەنە بىر پەس
خىيالىي دۇنياسىنى كەزدى. بىر چاغدا ئۇ نېمە بولدىكىنتاڭ،
بىردىنلا غەزەپلىك ھاياجانلىنىپ، ئازابلىق تولغاندى ـ دە، ئېغـ

زىددىكى كوكاتتى كۇچەپ تۇكۇرۇۋېتىپ، يېنىغا ئۆرۈلۈپ، ئېچىد-ۋېتىلگەن تۇكلۇك مەيدىسىنى تېخى شەبنەمى قۇرۇپ بولالمىغان سوغۇق چۆپلۇككە يېقىپ، غۇلىچىنى كەڭ يېيىپ دۇم ياتتى ۋە ئوتلۇق نەپەسلىرىنى يالقۇن كەبى پۇركۇپ پۇشۇلداپ، سوغۇق يەرنى باغاشلاپ تولغاندى. ئۇنىڭ يېقىندىن بۇيانقى ئۆزلەت[1]، ئوسال مىجەزىنى ۋە شۇ تاپتىكى تىنچسىز، ئىزتىراپلىق ھالىتىنى كۆرگەن كىشى شەكسىزكى، ئۇنى بىرەر گۇزەل قىزغا ئاشىق بىقارار بولۇپ، ئىشق - مۇھەببەت ئوتىدا پۈچىلىنىپتۇ، دەپ ئويلاپ قالاتتى. دېمىسىمۇ ئۇ شۇ تاپتا ئايدەك كۆركۈلۈك، كۇندەك نۇرلۇق، قارلىغاچ تىللىق ئامراق سىردىشى سۇجۇكنى ئويلاپ ئازابلىنىۋاتاتتى. ۋەھالەنكى، ئۇنىڭ سالماقلىق خىيالى پەقەت سۆيگىنى سۇجۇكتىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى كۇپكۇندۇزدە، ئوينىۋاتقان يېرىدىن خۇددى بۇغا بالىسىنى تۇتۇۋالغاندەك تۇتۇۋېلىپ قاراڭغۇ ئورمانغا ئەكىرىپ كېتىشكەن ياۋايى تانيۆلەر ۋە ئۇلارنىڭ يېقىندىن بۇيانقى ئۆكۇش - ياۋۇزلۇق، زورلۇق - پاراكەندىچىلىكلىرى، شۇنداقلا ئۇ بىباش ياۋايىلارغا تاقابىل تۇرۇپ ئەلكۇننى غەم - ئەندىشىدىن خالاس قىلالمايۋاتقان ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى خان - بەگ، سەركەردە - سانغۇنلاردا ئىدى.

تانيۆلەر چۇغاي تاغلىرىدىكى قاراڭغۇ ئورمانلىقلارنىڭ ئىچكىرىسىدە، جىلغا - جىرالاردىكى پىنھان غار - ئۆڭكۇرلەر ۋە خىلۋەت كەپە، قىيا تاشلار تۇۋىدە ياشايتتى. ھەر خىل ھايۋانلار ۋە قۇشلارنى ئوۋلاپ ھايات كەچۈرەتتى. ئۇلار چاچ - ساقاللىرىنى ئالمايتتى، كىيىم كىيىشنى بىلمەيتىتى. پەقەت قىش - زىمىستانلاردىلا ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ تېرىسىنى سويۇپ يېپىنىۋالاتتى... شۇڭا ئۇلار ئىنتايىن بەتبەشىرە، ۋەھشىي، ياۋۇز، كۆچ-لۈك ھەم بىباش ئىدى. ۋەھالەنكى، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى، زامانىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۇلارمۇ باشقا ئىنسان توپلىرىغا ئوخشاش ناھايىتى

① ئۆزلەت — يالغۇزلۇقنى خالايدىغان، كىشىلەردىن ئايرىلىپ يالغۇز ياشاشقا ئادەتلەنگەن.

تېز ئاۋۇدى ۋە ئەسلىدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇۋا - ماكانلىرىغا سىغىشماي قالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوۋ - ئولجىلارنى، ئوۋ دائىرىسىنى ۋە باشقا هاياتلىق مەنبەلەرنى تالىشىپ، ئۆزئارا توقۇنۇشۇپ، قىرغىنچىلىق قىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ئۇلار ۋەهشىيلىك، ياۋۇزلۇق ۋە قانخورلۇقتا ئورمانلىقتا ئۆزلىرى بىلەن بىللە ياشايدىغان يىرتقۇچ هايۋانلارنىڭ ئۆزىگىلا ئوخشىشىپ قېلىشقاندى. ئەمما كېيىن ئۇلار ياشاش ئېهتىياجى تۇپەيلى تېخىمۇ يىراق، ناتونۇش جايلارغا بېرىپ، ئولجا - ئوزۇق، ئۇۋا - ماكان ئىزدەش جەريانىدا ئۇشتۇمتۇت سىرتقى دۇنيانى كۆرۈپ قالدى ۋە بۇ قۇياش نۇرىغا چۆمۈلگەن كەڭرى دۇنياغا قىزىقىشقا، ئىنتىلىشكە، بۇ يەرلەردىكى نېمەت، ئەۋزەل شارائىتلارنى كۆزلەپ ئاستا - ئاستا، بىر - ئىككىدىن قاراڭغۇ ئورماندىن چىقىپ، تاغ - ئورمانلىق ياقلىرىغا ماكانلاشقان باشقا هون قەبىلىلىرىگە تەهدىت سېلىشقا باشلىدى. مانا هازىر ئۇلار تېخىمۇ هەددىدىن ئېشىپ، ئاللىقاچان مەدەنىيەتلىك تۇرمۇشقا قەدەم قويغان ۋە بىرقەدەر مۇقىم، تىنچ هايات كەچۈرۈۋاتقان ئاشۇ قەبىلىلەرگە نىسبەتەن چوڭ بىر ئاپەت هەم خەۋپكە ئايلانغانىدى.

«سۇجۇك... سۇجۇكۇم، ئاھ بىچارە باچكام! سەن نەدە؟ نېمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتىسەن؟ هاياتمۇسەن؟!...» باتۇر ئېچىنىشلىق ناله قىلىپ سوغۇق يەرنى تېخىمۇ چىڭ قۇچاقلىدى، ئىسسىق كۆز ياشلىرى بىلەن تۇپراقنى نەمدەپ، يۈمران ئوت - چۆپلەرنى سۇغارىدى. هەي ياشلىق، هەي بەختىباشلىق. ئەينى چاغدا ئۇ نەدىكى بىر گەپلەرنى قىلىپ سۇجۇك بىلەن چېقىشمىغان، ئۇنى خاپا قىلمىغان بولسا، ئۇنىڭ سەبىي، شېرىنىدەك نازۇك، غۇبارسىز كۆڭلىگە ئازار بەرمىگەن بولسا، ئۇنى چۈشەنگەن، يول قويغان بولسا، ئۇ قېيىداپ كېتىپ قالمىغان، ياۋايىلارغىمۇ يولۇقۇپ قالمىغان بولاتتى. سۇجۇكنىڭ يوقىلىپ كېتىشىگە، ياۋايىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشىغا ئۇ سەۋەبكار، ئۇ گۇناهكار. ئۇ ئەمدىلا ئېچىلىپ خۇش پۇراق چېچىشقا باشلىغان بىر نازۇك، ياۋا گۈل غۇنچىسىنى پەرۋىش

قىلالمىدى. ئەمدىلا قانات ـ قۇيرۇقى تەڭشىلىپ ئۇچۇرما بولغان بىر چىرايلىق باچكىنى قوغداپ قالالمىدى. ئۇنى نابۇت قىلدى. بۇ نېمىدېگەن بىغەرەز، ئەقىلسىزلىق، نېمىدېگەن يارامسىزلىق! شۇ چاغدا ئۇنىڭدىن كۆڭۈل سوراپ كەينىدىن قوغلاپ بارمىغىنىچۇ تېخى. شۇنداق قىلغان بولسىمۇ كاشكى! ھەي... ! ئۇ سۇجۇكىدىن ئايرىلدى. بىر دىنبىر سىرداش دوستىدىن، ئىلھامبەخش باچكىسىدىن، خۇش پۇراق غۇنچىسىدىن، ئامراق سۆيگىنىدىن، ھايات يىلتىزىدىن ئايرىلدى. ئۇنى ياۋايىلارغا تارتقۇزۇپ قويۇپ چىدىغۇسىز ئىزا ـ ئاھانەت، باش كۆتۈرگۈسىز ئار ـ نومۇس، قۇتۇلغۇسىز مالامەتكە قالدى. ئۇنى ئەمدى ھېچكىم كۆزىگە ئىلمايدۇ، ھېچكىم ئۇنىڭغا ئىشەنمەيدۇ، ھېچكىم ئۇنى ئارىغا ئالمايدۇ... ئاتىسى بولسا تېخىمۇ شۇنداق. ئۇ ئەزەلدىنلا ئۇنى ياقتۇرمايتتى، ئۇنىڭغا ئىشەنمەيتتى، ئۇنىڭدىن قۇسۇر ئىزدەپلا يۈرەتتى. مانا ئەمدى ئۇ ئاتىسىنىڭ ئىشەنچىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالدى. ئاتىسى ئەمدى ئۇنىڭغا ھەرگىز ياخشى مۇئامىلە قىلمايدۇ. ئۇنىڭغا كۆيمەيدۇ، ئاسرىمايدۇ، كۆڭلىدىن چىقىرىپ، كۆزىدىن سېلىۋېتىدۇ. ئۇنى ئاتا كۆيۈمىدىن، تاغدەك يۆلەنچۇكىدىن مەھرۇم قالدۇرىدۇ... تۇغقانلىرىمۇ، جانجىگەر دوستى ئەرقىلمۇ، پەرۋىشكار ئۇستازى ئىنچۇنقان ئاچارىمۇ، يەنە ئوردىدىكى، ئاتىسىنىڭ قول ئاستىدىكى خان ـ بەگ، ئاقساقاللارمۇ شۇنداق. بەلكىم ئانىسى ئايقاغانمۇ ئۇنىڭدىن قاتتىق ئۇمىدسىزلىنەر. نەچچە ۋاقىتتىن بۇيانقى ئۇمىد ـ ئىشەنچىدىن، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىدىن، ھەتتا ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئوغلى، كۆك بۆرىنىڭ نەسلى ئىكەنلىكىدىنمۇ گۇمانلىنار. «ئاھ تەڭرىم! ... سىرىدىشىمدىن، سۆيگىنىمدىن ئايرىلىپ بۇنداق ئازاب تارتقۇچە، باشقىلارنىڭ مەسخىرىسىگە، تاپا ـ تەنىسىگە قېلىپ بۇنداق خورلانغۇچە، كىشىلەردىن، كىشىلەرنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ بۇنداق يالغۇز ـ يېگانە، خار ـ ئېتىبارسىز ياشىغۇچە ئۆلۈپ تۇگەشكىنىم ئەلا ئەمەسمۇ! ... »

باتۇر ئۇمىدسىزلىنىپ چۈشكۈنلۈككە بېرىلدى. بۇ بىپايان

قۇياشلىق دۇنيا ئۇنىڭغا شۇنچە تار ھەم قاراڭغۇ، ئەتراپىدىكى، ئۆزياشىدىكى ھەممە نەرسە ئەھمىيەتسىز، ئۆلۈك بىلىندى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ يېنىدا، يېقىنلا يەردە بىر تىك قىيا، چوڭقۇر ھاڭ بولغان بولسا... ئۇ ئۆزىنى شۇ چوڭقۇر ھاڭغا چۈشۈپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلدى. ئەمما دەل مۇشۇ پەيتتە ئۇنىڭ قۇلىقىغا «ياق» دېگەن بىر غايىب ئاۋاز ئاڭلانغاندەك بولدى.

باتۇر شۇئان كۆزىنى ئېچىپ بېشىنى كۆتۈردى. ئەتراپتىن غايىب ئاۋازنىڭ ئىگىسىنى ئىزدىدى. ئۇ كۆك يالىلىق بىر ئەركەك بۆرىسىنى كۆردى. بۆرە بىر ئوقتام يىراقلىقتىكى ئېگىز ئۆسكەن ئوت - چۆپلەر ئارىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان چوڭ بىر قورام تاش ئۈستىدە قۇيرۇقىنى سېلىپ، قۇلاقلىرىنى دىڭگايتىپ، كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىتىپ ئۇنىڭغا تىكىلىپ قاراپ تۇراتتى. «كۆك قۇرت، ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرت!... سەن مېنىڭ كۆڭلۈمدىكىنى قانداق بىلىۋالدىڭ؟ مېنىڭ يېنىمغا قانداق كەلدىڭ؟... سەن ماڭا مەدەت بەرمەكچىمۇ؟ مېنى تەنتەكلىك قىلىپ قويۇشتىن توسۇماق-چىمۇ؟ مەغلۇبىيەتتىن، ئۆلۈمدىن قۇتقۇزماقچىمۇ؟!...» باتۇر سىرلىق ھاياجانغا تولدى.

«دۇرۇس، بۇ دۇنياغا كەلگەنىكەنمەن، ساداسىز كەتمەسلىكىم، مەۋجۇتلۇقۇمنى، كۈچ - قۇدرىتىمنى نامايان قىلىشىم كېرەك. ھاياتىدا كىشىلەرگە ياخشىلىقىمۇ، يامانلىقىمۇ تەگمىگەن، دوستۇمۇ، دۈشمىنىمۇ بولمىغان كىشىلەرگە تەڭرى گۇناھ يازماي قالمايدۇ. شۇنداق، ساداسىز كەتكەندىن، چاناچلارچە ئۆلگەندىن ھۆركىرەپ، چاناپ - چەيلەپ ئۆلگەن ئەلا. مەن چوقۇم سۈجۈكنى قۇتقۇزۇپ چىقىشىم كېرەك. تاغ - ئورمانلىق ھەرقانچە خەتەرلىك، ياۋايىلار ھەرقانچە ۋەھشىي بولسىمۇ... مەن يەنە ئۇ بىباش ياۋايىلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئاتا - ئانامنىڭ ئالدىدا، تۇغقانلىرىمنىڭ، كىشىلەرنىڭ، ئەلكۇننىڭ ئالدىدا ئۆزۈمنىڭ كۆك قۇرتنىڭ نەسلى، ئالىپ باتۇر ئىكەنلىكىمنى نامايان قىلىشىم كېرەك! خەپ

ياۋايى تانيۆلەر، مەن سەنلەرنى تاغ بىلەن تالقان، ئورمان بىلەن پايخان قىلىپ، ئۇرۇقۇڭنى قۇرۇتۇۋەتمىسەم!!!...»

باتۇر چاڭگاللىرى ئارىسىدىكى ئوتلارنى مەھكەم قاماللاپ پاراسلىتىپ يۇلغىنىچە ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى. قوشۇمىلىرىنى چىڭ تۇرۇپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، قان تولۇپ قىزارغان كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ يەنە نېمىلەرنىدۇر ئويلىدى. شۇ تۇرقىدا ئۇ غەزەپلەنگەن كۆك بۆرىنىڭ ئۆزىگىلا ئوخشىغانىدى. ئۇ مۇشتلىرىنى چىڭ تۇگۈپ قەتئىي قارارغا كەلدى ـ دە، ئورنىدىن قوزغىلىپ، سەل نېرىدا ئوتلاپ يۈرگەن ئېتىنى تۇتۇپ مىنىپ تۇمەنبالىقا قاراپ قۇيۇندەك چېپىپ كەتتى.

2

سۇجۇك تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ چىۋىلىن ئۇرۇقى[1] دىن چىققان دانىشمەن يابغۇسى، پايتەخت تۇمەنبالىقتىكى ئىلاھىي تەڭرىلىكنىڭ باش قامانى، ئوردىنىڭ ئەم ـ ئېرەمچى ئۇستازى ئىنچۇنقان ئاچارنىڭ قىزى بولۇپ، بۇ يىل ئون تۆت ياشتا ئىدى. ئۇنىڭ بويى ئېگىز ھەم ئىنچىكە ئىدى، مېڭىش ـ تۇرۇشلىرى شوخ، چاققان بۇغا بالىسىنىڭكىگە، سەبىي، سۇزۇك چىرايى ئەتىگەنكى شەبنەم تامچىلىرى يۇيۇۋەتكەن ئوتلاق چېچەكلىرىگە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ سايە تاشلاپ تۇرغان تال ـ تال ئۇزۇن كىرپىكلىرىدىن ئويناق، ھايالىق كۆزلىرىدىن، نۇرلۇق چېھرىدىن، تاڭ شەپىقىدەك قىپقىزىل مەڭزلىرىدىن، غۇنچىدەك لەۋلىرىدىن، ئوتتەك، يالقۇنداك ۋۇجۇدىدىن ئەتىگەنكى قۇياش نۇرلىرىدەك ئىللىقلىق، جەزبىدارلىق، نازاكەت ۋە چەكسىز سۆيگۈ ـ مۇھەببەت ئۇرغۇپ تۇراتتى. ئۇ تولىمۇ زېرەك، ئۆتكۈر ۋە ئاكىسى ئەرقىلدەك جىگەرلىك، غۇرۇرلۇق، ئەقىللىق قىز ئىدى. چەۋەندازلىق، كامانداز-

---

① چىۋىلىن ئۇرۇقى — ھون ئۇرۇقلىرىدىن بىرىنىڭ نامى، ئوردا ئەمەلدارلىرى مۇشۇ ئۇرۇقتىن چىقاتتى.

ئۆزى بىلەن تەڭ دېمەتلىك يىگىتلەردىن قېلىشمايتتى. دائىم ئۇلار بىلەن بەسلىشىشكە، ئېلىشىشقا جۈرئەت قىلىپ، يىگىتلەردەك جاسارەت ۋە باتۇرلۇق كۆرسىتەتتى. ئۇ باتۇر بىلەن كىچىكىدىن تارتىپ بىر موزاينىڭ قۇيرۇقىغا تەڭ ئېسىلىپ، بىر سەركىگە، بىر ئاتقا تەڭ مىنىپ، بىر يايلاقتا تەڭ قىيغىتىپ، بىر ئۆگۈزنىڭ سۈيىگە تەڭ چۆمۈلۈپ بىللە ئويناپ چوڭ بولغان ۋە ھازىرغا كەلگەندە، ئانىسى ئايقاغاندىن قالسىلا ئەڭ يېقىن، ئىشەنچلىك، ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىسىگە ئايلانغانىدى. ئۇلار يەنە ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىدا ئۆزلىرىمۇ سەزمىگەن ھالدا بىر - بىرىگە شۇنداق ئېچىل ھەم ئېچەكىشىپ كېتىشكەنىدىكى، ئەگەر بىرەر كۈن كۆرۈشمىسە ياكى بىر - بىرىنىڭ خەۋىرىنى ئالالمىسا، خۇددى ئەتىۋارلىق نەرسىسىنى يىتتۈرۈپ قويغاندەك مەيۈسلىنىپ قويغان - تۇتقىنىنى بىلمەيدىغان، گېلىدىن تۇزۇكرەك غىزامۇ ئۆتمەيدىغان بولۇپ قېلىشقانىدى. بۇنىڭدىن مەلۇم ئىدىكى، ئۇلار بىر - بىرىنى ياقتۇرۇپ قېلىشقان، مۇھەببەتنى چۈشەندۈرگەن ۋە سېغىنىشقا باشلىغانىدى.

ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل ئېچىللىق ۋە ئالاھىدە مۇناسىۋەتنى باتۇرنىڭ ئانىسى، سۈجۈكنىڭ ئاكىسى، باتۇرنىڭ دوستى ئەرقىلمۇ بىلەتتى. ئۇلار بۇ ئىككى ياشقا چىن قەلبىدىن قۇت - بۇيان تىلەيتتى.

باتۇر سۈجۈكنى يوقىتىپ قويغان ئاشۇ كۈنى ئۇلار ئەسلىي ئىلگىرىكىدەكلا بىر - بىرىنى سېغىنىشقان ھالدا ئۇچراشقان ۋە قورغاندىن چىقىپ سەيلە قىلىش ئۈچۈن ئوردا ئاتخانىسىدىن بىرىدىن قاۋۇل ئاتنى تاللاپ مىنىشىپ، تۈمەنبالىقنىڭ يۇقىرىسىدىكى ئورمان ياقىسىغا بېرىشقانىدى. ئۇ يەر ئۇلار دائىم بېرىپ تۇرىدىغان، ئات چاپتۇرۇپ بەيگىگە چۈشىدىغان، ئوڭ ئوڭلاپ كۆكۈل ئاچىدىغان، قوغلىشىپ ئويناپ ھارغاندا ئاتلىرىنى ئوتقا قويۇۋېتىپ مەخمەلدەك يۇمشاق چىمەنلىك ئۈستىدە ياندىشىپ يېتىپ سىرداشىدىغان، شېرىن خىياللارغا بېرىلىپ گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلارغا

بۆلىنىدىغان، كىشىلەرنىڭ كۆزىدىن خالىي، تىپتىنچ بىر گۈزەل ئوتلاق ئىدى. ئوتلاقنىڭ يۇقىرىسى بۇككىدە ئورمان ئارقىلىق تاغقا تۇتىشاتتى. تۆۋەن تەرىپى بولسا تۇتاش كەتكەن، مال - يىلقىلار يۇلتۇزدەك چېچىلغان بېغىر كۆپمە دۆڭلۈك كەڭرى يايلاق ئىدى. بۇ يەردە يەنە تۇرلۇك ياۋايى ھايۋانلارنى ئۇچراتقىلى، ئاجايىپ - غارايىپ قۇشلار، كېپىنەكلەر ۋە ھاشاراتلارنى كۆرگىلى، خىلمۇ خىل، رەڭگارەڭ گۈل - چېچەكلەرنى تەرگىلى بولاتتى.

سۇجۇك بىلەن باتۇر تۇمەنبالىقنى، ئۇنىڭ يۇقىرىسىدىكى ئاۋۇل - قىشلاقلارنى ئارقىدا قالدۇرۇپ، يىلقا ئۇيۇرلىرىنى، قوي - كالا سۈرۈگلىرىنى ئارىلاپ ئەنە شۇ خىلۋەت، گۈزەل ئوتلاققا قاراپ بىر - بىرىگە ياندىشىپ كېتىپ باراتتى. ئۇلار ناھايىتى خۇشال، خاتىرجەم ئىدى. دۇنيادا، كائىناتتا پەقەت ئىكىكسىلا مەۋجۇتتەك، بىر - بىرىدىن باشقا ھېچكىمنى، ھېچ ئىشنى ئويلىمايتتى، ھېچ نەرسىگە پەرۋا قىلمايتتى. ئەمما ئۇلار تىنچسىز ھەم تارتىنچاق ئىدى، بىر - بىرىگە دادىل گەپ قىلىشمايتتى، تىكىلىپ، قېنىشىپ بېقىشالمايتتى. باتۇرنىڭ پىكىر - يادى سۇجۇكتە ئىدى. ئۇ ئۆزىگە ياندىشىپ سەل ئالدىدىراق كېتىپ بارغان، ئات ئۈستىدە بۇغا بالىسىدەك يەڭگىل، ئەپچىل، كېپىنەكتەك گۈزەل قىياپەتتە ئەتراپتىكى كۆركەم مەنزىرىلەرگە نەزەر تاشلاپ خىرامان ئولتۇرغان، ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان بىر جۈپ نازۇك، جەزبىدار كۆكسى نېپىز ئارتىنغ ئىچىدە بىلىنەر - بىلىنمەس تەۋرىنىپ، قاپقارا، تال - تال سۇمبۇل چاچلىرى سەلكىنىدە يەلپۈنۈپ دولقۇنلاپ تۇرغان، خۇش پىچىم، زىلۋا قامىتى يېڭى ئېچىلغان قىزىلگۈل غۇنچىسىدەك يېقىملىق، پۈتۈن ۋۇجۇدى گويا گۈلخاندىكى چوغدەك ھارارەتلىك سۇجۇككە تويماي، تەلمۈرۈپ، يەر تېگىدىن قارايتتى. ئۇنىڭ كىيىملىرىدىن، چاچلىرىدىن، بويىدىن تارقىغان ئالچى گۈللىرىنىڭكىدەك يېقىملىق خۇش پۇراقلارنى قانماي، يېنىشلاپ ھىدلايتتى. قەلبى دەممۇ دەم ئىنتىزارلىق ھاياجانغا تولۇپ، ۋۇجۇدىدا ئاجايىپ شېرىن، ئىللىق

ئېقىملار مەۋج ئۇراتتى...

سۇجۇكمۇ بۇلارنى سېزىپ تۇراتتى، ئات ئۈستىدە كۆركەم مەنزىرىلەرگە زوقلىنىپ خىرامان كېتىپ بارغاندەك قىلغىنى بىلەن، يۇرىكى تىنىمسىز تېپىچەكلەپ تىنچسىزلىناتتى، هودۇقاتتى. شوخ، ئويناق، ئۈياتچان هەم هايالىق كۆزلىرى يېنىدىكى يىگىتكە قايرىلىپ، تىكىلىپ قاريىالماي بىر يۇمۇلۇپ، بىر ئېچىلىپ، گاهى پەسكە، گاهى يىراقلارغا تىكىلەتتى. يۇزلىرى ئوت ئېلىپ، قوللىرى ئىختىيارسىز تىترەيتتى. ئۇ پات - پات لېۋىنى يېنىككىنە چىشلەپ قويىاتتى، ئېتىنىڭ مۇدۇرۇشىگە باهانە قىلىپ قايرىلاتتى - دە، باتۇرغا يوشۇرۇنچە كۆز تاشلىۋالاتتى. ئۇنىڭ شوخلۇقلىرىدىن، ئۇيىلىش ۋە هودۇقۇشلىرىدىن ئۆزگىچە لاتاپەت ۋە جەزبىدارلىق تۆكۈلۈپ تۇراتتى، قىيا بېقىشلىرىدىن، سېهرىي قاراشلىرىدىن ئاللىقانداق نۇر چاقنايتتى... باتۇر بۇنداق چاغلاردا گويا كۆزلىرىگە كۈچلۈك نۇر چۈشكەندەك، يۇزلىرىدە قىزىق يالقۇن ئۇرۇلغاندەك، سېهىرگەرنىڭ سېهرى يۇرگەندەك بولاتتى - دە، ئىختىيارسىز هالدا خۇددىسى يوقىتىپ، «ئاه!...» دەپ تاشلايتتى.

ئۇلار تەقەززالىق تەلپۈنۈش ۋە ئوتلۇق بېقىشلار بىلەن بىر يەرلەرگىچە شۇنداق گەپ - سۆز قىلىشماي، يۈرەكلىرىنى تىڭشاپ ياندىشىپ مېڭىشتى. ئارىدىكى تارتىنىش، يېتىرقاش ۋە ئۇيىلىشلار بەك ئۇزۇن داۋام قىلىپ ئىچلىرى سىقىلدىمۇ ياكى ياشلىق هېسسىياتلىرى تۇغيان كۆتۈرۈپ شوخلۇقلىرى تۇتۇپ قېلىشتىمۇ، بىر چاغدا، بىر يەرلەرگە بارغاندا ئۇلار بىر - بىرىگە مەنىلىككىنە قاراشتى - دە، كۆزلىرى ئارقىلىق كۆڭۈل ئىزهار قىلىشىپ، بىر خىلدا مېڭىپ كېتىۋاتقان ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ، بىقىنىغا دېۋىتىشتى. بۇ ئۇلارنىڭ تىلسىز كېلىشىپ ئات بەيگىسىگە چۈشمەكچى بولۇشقىنى ئىدى. سەزگۈر ئاتلار قىزىغان يىگىتىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەندەك ئوخشاشلا قۇلاقلىرىنى شىكىشايتىپ چاپىچىشتى - دە، يادىن ئۇزۇلگەن ئوقتەك تەڭلا ئالغا تاشلاندى. بەيگە

باشلاندى. مەنزىل ئېنىق، ۋاقىت - پۇرسەت غەنىيمەت ئىدى. تاغ باغرىدىكى بۇكلىشىپ تۇرغان ئورمان ياقىسىغا كىم بالدۇر يېتىپ بارسا، بەيگىدە شۇ ئۇتقان بولاتتى. زېرەك، چاققان، ئۇمىدۋار سۇجۇكنىڭ بۇ قېتىمقى بەيگىدە ئۇتۇپ چىقىشقا ئىشەنچى زور ئىدى. چۈنكى ئۇ يېنىك، چاققان، ئات مىنىشكە ماھىر چەۋەنداز ئىدى. ئېتىمۇ پۇتلىرى ئۇزۇن ھەم ئىنچىكە، قورسىقى تار، كۇچلۇك، يۇگۇرۇك ئات ئىدى. ئۇ ئات ئۇستىدە خۇددى قۇرغۇيدەك قونۇپ يېنىك، ئەپلىك ئولتۇرۇپ تېز چاپالايتتى. باتۇر بولسا بەستلىك، ئېغىر، كالانپايراق ئىدى. ئېتىمۇ ئۇنى ئاران كۆتۇرەتتى. مانا بۇمۇ سۇجۇككە پايدىلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ باتۇر بىلەن بۇنداق بەيگىگە ئىلگىرىمۇ كۆپ قېتىم چۇشكەن ۋە ھەر قېتىمدا ئۇنى ئۇتۇۋېلىپ خۇشال بولۇپ كەتكەن... شۇڭا ئۇ پۇتۇن كۈچى ۋە ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئېتى بىلەن ماسلىشىپ ئىشەنچ بىلەن ئالغا ئېتىلدى... ئۇ بۇ قېتىمقى بەيگىدىمۇ ئۇتۇپ چىقىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەگەر شۇنداق بولسا، ئۇ قەۋەتلا خۇشال بولۇپ باشقىچىلا بىر قىزغا ئايلىناتتى، باتۇرغا ئۇدۇل قاراپ، دادىل سۆزلىيەلەيتتى، تەشەببۇسكار، جۇرئەتلىك بولۇپ قالاتتى، تارتىنىش، ئۇيلىشىلىرى يوقىلىپ، شوخلىشىپ كېتەتتى، يەنە تېخى باتۇر بىلەن چېقىشىپ، ئۇنىڭغا چاقچاق قىلالايتتى. «ھە، بۆرە كۇچۇكى، دالىدا يۇگۇرۇشكە تېخى ئۆگىنىپ بولالماپسەن - دە، مۇشۇ ھالىڭغا تېخى...» دەپ ئۇنى كولدۇرلىتىپ خاپا قىلاتتى. ئۇ باتۇرنىڭ «بۆرە كۇچۇكى» دېگەن گەپنى ئاڭلىسا خاپا بولۇپ ئاچچىقلىنىپ قالىدىغانلىقىنى، شۇنداق دەپ ئۆزىنى كەمسىتكەن كىشىنى قوغلاپ تۇتۇۋېلىپ ئەدەپلىمەي قويمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. لېكىن ئۇ باتۇرنى چىن كۆڭلىدىن كەمسىتمەيتتى، خاپا قىلمايتتى، باتۇرنىڭمۇ بۇنى چۈشىنىدىغانلىقىغا، ئۆزىدىن ئۇنچە خاپا بولۇپ كەتمەيدىغانلىقىغىمۇ ئىشىنەتتى. ئۇ پەقەت ئەركىلەپ، چېقىشىپ، باتۇرنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ ئۆزىنى قوغلاتقۇزۇش، ئۇنىڭغا تۇتقۇن بولۇش، كۇچلۇك قوللىرىدا قامال-

لىنىپ، قامەتلىك بەستى ئاستىدا تېپىرلاپ ئەدەپ يېيىش، ئۇنىڭ سۆزلىرىنى، خاپا بولۇشلىرىنى، قېيىداش، ئاچچىقلاشلىرىنى كۆپرەك ئاڭلاش ۋە كۆرۈش ئۈچۈنلا شۇنداق قىلاتتى. ئۇ باتۇرنىڭ تۇرگۇن تۇرقىنى، غەزەپلىك، جەسۇر ھالىتىنى ھەممىدىن بەك ياقتۇراتتى.

باتۇرمۇ سۇجۇكنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلىپ قالغاندەك، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرماقچى بولۇپ، بار ماھارىتىنىڭ ھەممىسىنى ئىشقا سالدى. ئۇ دەسلەپتە راست دېگەندەك سۇجۇكتىن خېلىلا ئارقىدا قالدى. ئەمما مۇساپە تەڭ بولغاندا بىردىنلا كارامىتىنى كۆرسەتتى ـ دە، ئېتىنى تېخىمۇ تېز چاپتۇرۇپ سۇجۇككە يېتىشۋالدى ۋە ئۇنىڭغا ياندىشىپ چېپىپ، ئاخىرقى نۇقتىغا بىر ئوقتام قالغاندا، ئېتى بىلەن تەڭ يەنە بىر كۆچەپلا ئۇنىڭدىن ئۆزۈپ كەتتى... بەيگە ئاخىرلاشتى. ئويلىمىغان يەردىن باتۇر ئۇتۇپ چىقتى. بۇنى كۆرۈپ سۇجۇكنىڭ كۆڭلى ناھايىتى يېرىم بولدى. ئۇ ئورمان ياقىسىغا بېرىپ، ئېتىدىن چۈشمەي غالىبانە قىياپەتتە كۈلۈمسىرەپ تۇرغان باتۇرغا ئەركىلەپ دومسىيىپ قالدى. باتۇر بولسا ئۇنىڭ بۇ دومسىيىشلىرىغا چېقىشقۇسى كەلدى ـ دە، غەرەزسىزلا:

— ھە، قانات ـ قۇيرۇقى تەڭشەلمىگەن باچكا، ھالىڭ شۇمىدى. ئۇتۇپ چىقىمەن دەپ پالاقلاپ كەتكىنىڭنى قارا. ھا... ھا... ھا... — دەپ كۈلدى.

سۇجۇك تېخىمۇ ئۇمچەيدى. باتۇر ئۇنىڭ بۇ ھالىتىنى كۆرۈپ: «ئەلىمگە چىدىماي يىغلىۋېتىدىغان بولدى. يىغلىسۇن، تېخىمۇ ئوماقلىشىپ كېتىدۇ» دەپ ئويلىدى. ئەمما ئۆزىنى ئەزەلدىنلا ئاجىز ھەم يارامسىز ھېس قىلىپ باقمىغان، كىچىكىدىن تارتىپلا ئۆزىگە ئىشىنىدىغان ئادەتتىن يېتىلدۇرگەن سۇباتلىق سۇجۇككە باتۇرنىڭ بۇ چاقچىقى ۋە بىپەرۋالىقى ئويلىمىغان يەردىن ئېغىر كېتىپ، غۇرۇرىغا تەگدى ـ دە، ئۇ تۇرۇپلا خاپا بولۇپ قېيىداپ قالدى ۋە ئەلىمگە چىدىماي ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپلا

قامچا ئۇرۇپ، باتۇرنى تاشلاپ كېتىپ قالدى. باتۇر بولسا يەنە بىپەرۋالىق قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ ھەم ئۆزىنىڭ سالماق، ئېغىر - بېسىق مىجەزىگە ئېلىپ، كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ كۆڭۈل سوراپ قايتۇرۇپ ئەكەلمەي، «قارا ئۇنىڭ ئاچچىقىنى، راستىنلا ئەلىمگە چىدىمىدى. يىغلاپ تاشلىغاندۇر بەلكىم. ھېچ ۋەقەسى يوق. بىرەمدىن كېيىن ئاچچىقى يېنىپ خۇيى ئېچىلغاندا ئۆزى قايتىپ كېلىدۇ. شۇ چاغدا گۈل تۇتۇپ كۆڭۈل سوراپ يارىشىۋالىمەن. ئۇنىڭغىچە گۈل تېرىپ گۈلدەستە تىزغاچ تۇرايچۇ» دەپ ئويلاپ، ئېتىدىن چۈشۈپ، سۇجۇك ياخشى كۆرىدىغان گۈللەرنى ئۈزگەچ ئۇنى ساقلىدى. لېكىن سۇجۇك ئورمان ياقىلاپ شۇ كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى.

باتۇر بىغەرەزلىك، بەڭۇاشلىق قىلىپ يەنە بىر پەسكىچە گۈل تەردى، ساقلىدى. بىراق سۇجۇك قايتىپ كەلمىدى. ئۇنىڭغا نېمە بولغاندۇر؟ بۇ جاھىل قىز بەك يىراقلاپ كەتمىسە بولاتتى. بىرەر خەتەرگە يولۇقۇپ قالسا...! باتۇر مانا شۇ چاغدا ئاندىن چۆچۈپ ئېسىگە كەلدى. كۆڭلى قانداقتۇر بىر ئىشنى تۇيۇپ يۈرىكى ئۈرۈلىدى، ئۇزگەن گۈللىرىمۇ قولىدىن چۈشۈپ چېچىلىپ كەتتى...

ئۇ ئېتىغا مىنىپ ھەريان چاپتى، ئوتلاقنى، ئورمانىنى قېزىۋەتتى، سۇجۇكنى چاقىرىپ جۇيتىدىن ئايرىلىپ قالغان بۆرىدەك ھۇۋلىدى... ئۇ قانداقتۇر بىر ئۇمىد بىلەن تۇمەنبالىقا قايتىپ بېرىپمۇ سۇرۇشتۇردى، لېكىن يەنە دېرىكىنى ئالالمىدى. ئۇ تاغ باغرىغا، ئورمان ياقىسىغا يەنە قايتىپ كەلدى، كەچكىچە، كېچىچە، ئەتىسى، ئۆگۈنىسىمۇ ئىزدىدى. ئەپسۇس، ئۇنىڭ ئۇچرىتقىنى ئورمانلىقنىڭ سەل ئىچكىرىسىدەك بىر شاختا ئىلىنىپ قالغان سۇجۇكنىڭ ئارتىغى بولدى. سۇجۇكنىڭ ئۆزى بولسا ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى. ئۇ يىتكەن، يوقىلىپ كەتكەن، ياۋايىلار ئۇنى ئېتى بىلەن قوشۇپ قاراڭغۇ ئورمانلىقنىڭ ئىچكىرىسىگە ئەكىرىپ كېتىپ كۆزدىن غايىب بولۇشقانىدى. «ئاھ!...» باتۇر يەنە بۆرىدەك ھۇۋلىدى.

3

باتۇر تۇمەنبالىققا قايتىپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ياۋۇز تانيۆلەر قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇپ، سۇجۇكنى قۇتقۇزۇپ چىقىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئاتىسىغا ئېيتىپ، ئۇنىڭدىن ئىجازەت ئېلىش ئۈچۈن ئوردىغا كىرگەندە، ئوردىدىمۇ دەل ئاشۇ ياۋايى تانيۆلەر ۋە ئۇلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا جىددىي كېڭەش بولۇۋاتاتتى. كېڭەشكە ئوردا ئەئيانلىرى ۋە لەشكىرىي سانغۇنلارنىڭ ھەممىسى قاتناشقاندىن سىرت، تەڭرىقۇتنىڭ چاقىرىقى بىلەن يىراق - يېقىن جىددىي ئاتلىنىپ كېلىشكەن بىر مۇنچە خان - بەگ، ئۇرۇق ئاقساقاللىرىمۇ ئىشتىراك قىلغانىدى. ئۇلار يايلاقتەك چوڭ ئودىكام سەھنىسىدىكى يولۋاس تېرىسى بىلەن قاپلانغان يۇمشاق تەگلىكلەردە ئولتۇرسا - سول مەنسەپ دەرىجىسى[1] بويىچە ئىككى قاتار بولۇپ، تۆردىكى ئالتۇن تەختتە قارار تاپقان تۇمەن تەڭرىقۇتقا قىيپاش يۇزلىنىپ، چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشاتتى.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كىچىك ئالچى جانئايقىنىنىڭ ئاتىسى، سۇبەندى ئۇرۇقىنىڭ دانىشمىنى، جۇۋانغاردىكى يىراق بۆرە تېغىدىن يېتىپ كەلگەن ئوڭ قول بىلگە يانبېيقان بار ئىدى. ئۇ يېشى ئەللىككە ئۇلاشقان، ئوتتۇرا بوي، توغرا تەمبەل كەلگەن، يۈزى دۇپدۇگىلەك، چاچلىرى قوڭۇر، پېشانىسى تار، قويۇق، ئۆسكەلەڭ قاشلىق، يۇمىلاق كۆزلىرى چېقىرغا مايىل كۆكۈچ، قارلىغاچ قانىتىدەك بۇرۇتى ۋە قويۇق چار ساقىلى بۇغداي ئۆڭ دۇگەلەك يۈزىگە خوپ ياراشقان، تەقى - تۇرقى سالاپەتلىك، سىرلىق كىشى ئىدى. ئۇ بېشىغا كىگىز قالپاق، ئۇچىسىغا چوڭ گۈللۈك يىپەك تون، پۇتىغا تېرە باشماق كىيىۋالغان بولۇپ، ئوڭ قاتاردىكى خان - بەگلەرنىڭ بېشىدا ئۆزىنىڭ جۇۋانغارنىسىڭ خوجىسى،

---

① ھونلارنىڭ ئەمەل - مەنسەپ دەرىجە ناملىرى يېگىرمە تۆت خىلدىن ئاشاتتى. ئەمما چوڭ جەھەتتىن ئوڭ - سول دەپ ئىككىگە ئايرىلاتتى. تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ بىرانغار (شەرقتىكى زېمىنلار) نى ئىدارە قىلىدىغان سول قانات خانلارنىڭ دەرىجىسى تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ جۇۋانغار (غەربتىكى زېمىنلار) نى ئىدارە قىلىدىغان ئوڭ قانات خانلارنىڭكىدىن يۇقىرى بولاتتى.

تەڭرىقۇتنىڭ قېينىتىسى ئىكەنلىكىنى، ئاتاق - ئابرۇي ۋە ھوقۇق - بايلىقتا تەڭرىقۇتتىن قالسىلا باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى نامايان قىلماقچى بولغاندەك، تەڭرىقۇتقا يۈزلىنىپ، پۈكلەنگەن تىزلىرىغا قوللىرىنى قويۇپ، باشقىلارغا پەرۋا قىلماي قېتىپ - غادىيىپ ئولتۇراتتى.

ئۇنىڭ قارشىسىدا، سول قاناتىدىكى خان - بەگلەرنىڭ بېشىدا ئولتۇرغىنى چۈلېنىدى ئۇرۇقىدىن چىققان ئەل دانىشمىنى، ئوردىنىڭ باش قامانى، تەڭرىقۇتنىڭ يابغۇسى ئىنچۇنقان ئاچارى ئىدى. ئۇ كېڭەش ئەھلىگە تانىۋالەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ سۆزلەۋاتاتتى. ئىنچۇنقان شالاڭ چاچ - ساقاللىرى تەڭلەپ ئاقارغان، يۈزى سوزۇنچاق، ئېڭەكلىرى ئۇچلۇق، قاشلىرى كالتە، كۆزلىرى چوڭقۇر، بۇرنى بۇركۈتنىڭ تۇمشۇقىدەك ئىلمەك، تېكە ساقالىلىق، ئورۇق، ئۇزۇنتۇرا كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئاۋازى ئادەتتىن تاشقىرى بوم، كۆچلۈك، گۈلدۈرمامىدەك ھەيۋەتلىك چىقاتتى، سۆزلىرى ئوچۇق، ئۇرغۇلۇق، ئۆزى سالماق ھەم سۈرلۈك ئىدى. ئۇ ئۈستۈېشىغا قامانلارغا خاس كۈلاھ ۋە تون - سەرۇپاي كىيگەن بولۇپ، سۆزلەۋېتىپ قوللىرىنى شىلتىغاندا، ئۇزۇن تونىنىڭ كەڭ يەڭلىرى تۇغ - ئەلەملەردەك لەپىلدەپ كېتەتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆچلۈك ئاۋازى ئوردىكامدا سۈرلۈك ئەكس سادا پەيدا قىلىپ ھەيۋەت بىلەن ياڭرىماقتا، سۆزلىرى كېڭەش ئەھلىگە، ھەتتا تەڭرىقۇتقىمۇ قاتتىق تەسىر قىلىپ، ئۇلارنى چوڭقۇر ئوي - خىيالغا سالماقتا ئىدى.

ئوردىكامنىڭ تۆرىدە، رەڭدار گىلەم، قىممەتلىك تېرە ۋە نېپىز يىپەك پەردىلەر بىلەن بېزەلگەن توققۇز پەشتاقلىق پەچكۈم ئۈستىدىكى ھەشەمەتلىك ئالتۇن تەختتە قويۇق ھەم قاپقارا ساقالىبۇرۇتى قىسقا، دۇگىلەك قىلىپ ياسالغان، شۇڭلاشقىمۇ چاسا يۈزى تېخىمۇ يوغان كۆرۈنىدىغان، ياقىسىغا ۋە ئالدىغا تەڭگە گۈلىلۇك يىلپىز تېرىسى تۇتۇلغان چوڭ كەشتىلىك زەرباب تون كىيىپ، بېلىنى قىممەتلىك تاشلاردىن كۆز قويۇلغان سىدىرىم بىلەن

باغلىۋالغان تۇمەن تەڭرىقۇت جىددىي، سۇرلۇك قىياپەتتە قەددىنى تىك تۇتۇپ، كېڭەش ئەھلىگە تەكشى نەزەر تاشلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ بۇ يىل قىرىق بەش ياشتىن ھالقىغان، راسا قىرانىغا يەتكەن بولۇپ، ناھايىتى ساغلام، تىمەن، ئۆتكۈر ھەم ئېغىر - بېسىق ئىدى. ۋۇجۇددىن ئۆزىنىڭ قىرانلىق دەۋرىگە خاس كۈچ - قۇدرەت، غەيرەت - جاسارەت، باھادىرلىق ۋە ھىممەت - شىجائەت ئۇرغۇتۇپ تۇراتتى، تۇرق - سالاپىتىدىن، ئۆزىنى تۇتۇشلىرىدىن شاھانە ئۇلۇغۋارلىق ۋە ئالىيجانابلىق نۇرلىرى تارقايتتى.

باتۇر ئودىكامغا ئۇسۇپ دېگۈدەك، ئىشىككە تاقىشىپ كىرىپ كەلدى ۋە كېڭەش ئەھلىنى كۆرۈپلا ئەھۋالنىڭ تېگىگە يەتتى. ئۇ ئۇلارنىڭ نېمىنى دەيدىغانلىقىنى، قانداق ياخشى - چارە تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولۇپ، ئۇندىمەستىن ئۇدۇل ئاتىسىنىڭ ئالدىغا باردى - دە، پەستە تۇرۇپ ئۇنىڭغا تەزىم بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن پەچكۇم ئۇستىدىكى ئالتۇن تەختىنىڭ سول يېنىغا قويۇلغان شاھانە ئورۇنغا چىقىپ ئولتۇردى. بۇ ئورۇندا، تەڭرىنىڭ يېگانە ئوغلى بولمىش تەڭرىقۇتنىڭ يېنىدا پەقەت ئۇنىڭ تەخت مىراسخورى بولمىش ھونزادىسلا ئولتۇرۇشقا ھوقۇقلۇق ياكى سالاھىيەتلىك ئىدى. باتۇر ئۆز ئورنىدا قارار تاپقاندىن كېيىن، ئاتىسىنىڭ بۇگۈنكى بۇ مۇھىم كېڭەش توغرىسىدا ئۆزىگە ھېچنېمە دېمىگەنلىكىدىن ئاغرىنىپ، ئۇنىڭغا يەر تېگىدىن ھومىيىپ قاراپ قويدى. دېمىسىمۇ ئۇ ھازىر كىچىك بالا، تەنتەك ئوغلان ئەمەس. يەنە كېلىپ تەگىن ئۆگە تۇرسا. ئاتىسى ئۇنى كېڭەشلەرگە قاتناشتۇرمىسا، ئوردىنىڭ، ئەلنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرمىسا قانداق بولىدۇ؟ ئۇ كۆپ ئىشلارنى كۆرۈشى، بىلىشى، ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ چېنىقىشى، ئۆگىنىشى ھەم پېتىلىشى كېرەك - دە... ئاندىن ئۇ دىققىتىنى يېغىپ يابغۇ ئىنچۇنقانىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالدى.

— دېمەككى، — دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى قېرى قامان ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك ھەيۋەتلىك ئاۋازدا ساقلىنى تىترىتىپ، قوللى-

رىنى شىلتىپ تۇرۇپ، — تانيۆلەرنىڭ ئۇرۇق - تارىخى بىز بىلەن بىر. ئۇلار ئەسلىي بىز بىلەن تۇغقان، بىر تائىپە كىشىلەر ئىدى، لېكىن ئۇلار ھازىر ئەسلىنى ئۇنتۇپ كەتكەن. شۇڭا ياۋۇ ياتتەك بىزگە ئاپەت بولۇۋاتىدۇ. تاغ - ئورمانلىقتىكى ئاچلىقتىن قۇترىغان يىرتقۇچلاردەك مال - ۋارانلىرىمىزغا خىرىس قىلىپ، ئوتلاق، ئاۋۇللىرىمىزدا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ، بىزگە تىنچ-لىق بەرمەيۋاتىدۇ... ئۇرۇقداشلىرىمىز، قېرىنداشلىرىمىز بۇ ئۆ-كۈش ياۋايىلارنىڭ ياۋۇزلۇقى دەستىدىن خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلالماي زار - زار قاقشىماقتا. ئەنسىزلىك، ۋەھىمە، قورقۇنچ-لۇق ئۆلۈم دەھشىتى ھەممە يەرنى قاپلاپ كەتتى! ... ئۇرۇقداشلار، تۇغقانلار! بىلسەڭلار، چۇشەنسەڭلار، بۇ تەڭرىنىڭ بىزگە بەرگەن جازاسى. كۇن - تۇندە ئۆتكۇزگەن گۇناھلىرىمىز ئۈچۇن، ئادا قىلمىغان ئىبادەت، بەرمىگەن قۇربانلىقلىرىمىز ئۈچۇن، بىخۇدلۇ-قىمىز، بىباشلىقىمىز، تاپتىن چىققانلىقىمىز... ئۇچۇن بىرلىگەن جازا بۇ! مەن سىلەرگە ئېيتىپ كەلدىم. ئاڭىق بولۇڭلار دەپ. مەن ساڭىمۇ ئېيتتىم، تەڭرىقۇت! لېكىن سىلەر قۇلاق سالمىدىڭ-لار. ئېرەن قىلماي، ئۆزۇڭلار بىلگەننى قىلىپ يۇردۇڭلار. ئەم-دىلىكتە كۆرۇپ يەتكەنسىلەر، تەڭرىنىڭ غەزەپ - نەپرىتى ئېغىر، ئۇزۇن قىلىچتەك بېشىمىز ئۇستىدە ئويناپ تۇرۇپتۇ. بۇنداق چاغ-دا، خەۋپ - خەتەر، بالايىئاپەت ئالدىدا... بىز قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟!

بۇ سوئالغا ھېچكىم ئۇدۇل جاۋاب بېرەلمىدى. سۇكۇتكە، ۋەھىمگە چۆكۇپ بىر پەس تۇرۇشقاندىن كېيىن، جاۋاب ئورنىغا شىكايەت ياغدۇردى.

— بىز تەرەپلەردىمۇ ئۇ بىباش ياۋايىلار ھەددىدىن بەك ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ، — دېدى چۇغاي تېغىنىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدىن كەل-گەن قۇيان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئورنىدىن قوزغىلىپ، — ھەممىلا يەردە ئۆكۇشلۇك قىلىپ بىزگە زادىلا ئارامىلىق بەرمەيۋاتا-دۇ... ئەلۋەتتە، بىزمۇ قورقۇپ قاراپ تۇرمىدۇق. جانلىرىمىز

ئۇچۇن، مالليرىمىز ئۇچۇن ئۇلارغا قارشى ئاتلىنىپ باتۇرانە ئېلىشتۇق. تەڭرىلەرگە سېغىنىپ قوت - مەدەت تىلىدۇق. نەزىر قىلىپ قۇربانلىق بەردۇق. بىز ھەرقانداق قىلىپمۇ ئۇلارنى توسۇپ قالالمىدۇق. ئۆكۈش، ياۋۇزلۇقلىرىغا چەك قويالمىدۇق، ئۇلار ناھايىتى نۇرغۇن، ياۋۇز، ۋەھشىي نېمىلەر ئىكەن... ئاقىۋەتتە بىز يەنىلا ئاجىز كەلدۇق. زور تالاپەتكە ئۇچراپ بىرمۇنچە ئالىپ چەۋەندازلىرىمىزدىنمۇ ئايرىلىپ قالدۇق. ئۇلار ناھايىتى باتۇر، قەيسەر يىگىتلەر ئىدى. ئەپسۇس، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ياۋايىلار بىلەن ئېلىشىپ ئۆلدى. بەزىلىرى غەزەپلىرىگە پايلىماي ئۆچ ئېلىش ئۇچۇن تاغ — ئورمانلىققا بىر كەتكەنچە ئىككىنچى قايتىپ كەلمىدى... ھازىر ھەممە كىشى، پۇتۇن قەبىلە ياۋۇز تانيۆلەرنىڭ دەستىدىن خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلالمايۋاتىدۇ. جان قايغۇسىدا قورقۇپ - پىتىراپ، مال - ۋارانلىرى بىلەن چېدىر - چارپايىلىرىنى تاشلاپ ھەر تەرەپكە قېچىۋاتىدۇ...

— بۇ بىباش تۆگۈزلار چۇغاينىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىدى، — دېدى ئوك قول بىلگە يانبېيقانمۇ جىددىي مەلۇمات بېرىپ، — بۇنىڭدىن جۇۋانغاردىكى ئاھالىلەرمۇ ئېغىر ئەنسىزلىككە چۈشۈپ قاتتىق خەۋپسىرەشمەكتە!

— شۇنداق! — دېدى يابۇغۇ ئىنىچۇقان يەنە شىكايەت قىلىپ، — بۇ ياۋايىلار ھەممىلا يەردە قۇتراپ كېتىۋاتىدۇ. تەپ تارتماستىن ھەتتا پايتەخت تۇمەنبالىق ئەتراپىغىچە يېتىپ كېلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇۋاتىدۇ، — ئۇ سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە قىزى سۇجۇك يادىغا يېتىپ بوغۇزىغا بىر نەرسە قاپلاشقاندەك بولدى - دە، بىردەم تۇرۇپ قالدى، — بىلسەڭلار، چۇشەنسەڭلار، بۇ كىچىك ئىش ئەمەس، ئۇرۇقداشلار! — دېدى ئۇ سۆزىنى داۋام قىلىپ، — بەلكى كىشىنى ئەنسىرىتىدىغان، چۆچۈتىدىغان، ئەلكۇننىڭ ئەسەنگۈلۈكى، ئۆزياش - ئۆلۈمى، تەڭرىقۇتلۇقنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. ئۇنىڭغا ئەمدى ھەرگىزمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. تېزدىن بىرقارارغا كېلىپ، ھەممە قەبىلە تەڭ

قوزغىلىپ بۇ ئاپەتكە تاقابىل تۇرمىساق، تەڭرىقۇتلۇقمىزنى، ئەل-كۈننى ھالاكەتتىن، تالان - تاراجدىن، قان - ياشلىق سەرسانچى-لىقتىن قۇتقۇزۇپ قالمىساق بولمايدۇ!

— دۇرۇس ئېيتىسەن، قامان ئاغا، — دېدى ئالتۇن تەختىنىڭ بۆرە بېشى نەقىشلەنگەن تۆتقۇچلىرىنى مەھكەم قامالالاپ، كېڭەش ئەھلىنىڭ سۆز - شىكايەتلىرىنى زېھىن قويۇپ ئاڭلاپ ئولتۇرغان تۇمەن تەڭرىقۇت غەزەپلەنگەن ھالدا، — ياۋۇز تانيۆلەر ھەقىقەتەنمۇ بېشىمىزغا كەلگەن بىر چوڭ ئاپەت بولدى. بىزنىڭ ئەڭ ئەشەد-دىي، خەتەرلىك دۇشمىنىمىزگە ئايلاندى. ئۇلارغا ئەمدى جىددىي تەدبىر قوللىنىپ كەسكىن تاقابىل تۇرمىساق بولمايدۇ. بولمىسا ئۇلار بىزگە مەڭگۈ تىنچلىق بەرمەيدۇ. كۆزىمىزنى يۇمساق كۆزد-مىزنى چوقۇيدۇ. قىڭغىر دەسسەپ مۇدۇرۇپ كەتسەك، شۇ ھامان ئورنىغا ئىتتىرىدۇ. تىنچلىق بولمىسا، خاتىرجەم ياشىغىلى، ھېچ ئىشنى بىر باشقا ئاچىققىلى بولمايدۇ... خان - بەگلەر، سانغۇنلار، ئۇرۇقداشلار، قېنى ئېيتىڭلارچۇ، ئۇ ببباشلارغا قانداق تاقابىل تۇرغۇلۇق؟ سىلەرنىڭ بۇنىڭغا قانداق ياخشى چارە - تەدبىرلىرىڭلار بار؟

تەڭرىقۇتنىڭ سۆزلىرى كىشىلەرنى چوڭقۇر ئويلىنىشقا مەج-بۇر قىلدى. ئودىكام يىڭنە چۈشسە ئاۋازى ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە ئېغىر سۈكۈتكە چۆكتى.

— باشقا ئامال يوق، — دەپ جىمجىتلىقنى بۇزدى يابغۇ ئىنچۇنقانغا ياندىشىپ ئولتۇرغان سول قول ئۇلۇغ سانغۇن بىر پەستىن كېيىن بىرىنچى بولۇپ، — يەنىلا شۇ كونا ئۇسۇل، بايا قامان ئاچارى ئېيتقاندەك ھەممە ئۇرۇق، ھەممە قەبىلە تەڭ قوزغى-لىپ، بارلىق لەشكىرىي كۈچنى يىغىپ ياۋايىلارغا قارشى ئاتلى-نىش كېرەك. بىزگە ئەسقاتىدىغىنى مانا شۇ.

— دۇرۇس ئېيتىسەن، — دېدى ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇنمۇ ئۇنىڭ پىكرىنى قوللاپ، — مېنىڭچىمۇ ئۇ ئۆكۈش ھايۋانلارنى پەقەت مۇشۇ ئۇسۇل بىلەنلا بويسۇندۇرۇش مۇمكىن، باشقا ئۇسۇل-

لار كار قىلمايدۇ. بىز ئۇلارنى ھەر تەرەپتىن قورشاپ، كېيىك-لەرنى، يىرتقۇچلارنى ئوۋلىغاندەك ئوۋلاپ بويسۇندۇرۇشىمىز كېرەك!

— توغرا، ئوۋلاش كېرەك!

— ئاتلىنايلى!

— بىراق بۇ ئۇنداق ئاسان بولماسمىكىن...

كۈتمىگەندە سول قاناتاردىكى خان - بەگلەرنىڭ ئايىغىدا ئولتۇرغان لان قەبىلىسىنىڭ[1] ئاقساقىلى غودۇكشىپ، ئوك - سول ئۇلۇغ سانغۇنلارنىڭ تەشەببۇسىنى رەت قىلدى. بۇنى ئاڭلاپ كەكىش ئەھلى شامال تەككەن ئورمانلىقتەك يېنىك چايقىلىپ شاۋقۇن سېلىشتى.

— قانداقسىگە ئەمدى؟...

— نېمە دېمەكچىسەن، ئاقساقال؟ ئېنىقراق گەپ قىل! — دېيىشتى سانغۇنلار.

— مەن دېمەكچى، — دېدى لان قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئورنىدىن قوزغىلىپ ئۆزىنى رۇسلىۋالغاندىن كېيىن، سانغۇنلارغا قاراپ دادىللىق بىلەن، — سىلەرنىڭ بۇ پىكرىڭلار ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. بىلىشىڭلار كېرەككى، بىرىنچىدىن بىز بۇ قېتىم كونا يولدا ماڭالمايمىز. ماڭساق ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولىمىز. چۈنكى، رەقىبىمىز تانيۆلەر بىز ئىلگىرى تاقابىل تۇرۇپ بويسۇندۇرغان ياۋغا ۋە ياكى بىز ئادەتتە ئوۋلاپ كېلىۋاتقان ئوۋغا ئوخشاشمايدۇ. ئۇلار ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلىدۇ. زۆرۈرىيەت بولمىسا توپلاشمايدۇ. شۇڭا ھەرىكىتىمۇ تەرتىپسىز، تەشكىلسىز، ئەمما ئىنتايىن چاققان ھەم سەزگۈر، ناھايىتى كۈچلۈك ھەم ۋەھشىي... ئۇلار بىزدەك ئۆم ياشاشنى، ياراغ ئىشلىتىشنى، باشقىلارغا توپلىشىپ ھۇجۇم قىلىش ياكى ئۇلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشنى بىلمىگىنى بىلەن، ئورمانلىقتىكى ئوۋ - كېيىكلەردىن، يىرتقۇچلاردىن يەنىلا پەرقلىق ھەم ئەقىللىق. ئۇلار ئۆزى ئۈچۈن، ياشاش ئۈچۈنلا

---

① لان قەبىلىسى — ھون ئۇرۇق - قەبىلىلىرىدىن بىرى.

ياشايدۇ. ئۇنتۇر كەلگەن يەردە ئۆكۈشلۈك قىلىدۇ. ئولجىغا بار كۈچى بىلەن ئىنتىلىپ، رەقىبىگە ياۋۇزلارچە تاشلىنىدۇ. خەۋپ - خەتەر تۇغۇلسا، قېچىپ قۇتۇلۇشنى، مۆكۈنۈپ پۇرسەت كۈتۈشنىمۇ بىلىدۇ. ئۇلار مانا مۇشۇنداق كىشىلەر، خەتەرلىك ياۋ، ھەرگىزمۇ ئۇۋ - كېيىك ياكى يىرتقۇچ ھايۋانلار ئەمەس. ئىككىنچىدىن، ئۇلار ماكان تۇتقان، ياشايدىغان جايلار بىز بىلىدىغان، بىز كۆرگەن، بىز ئۇۋغا بارغان تاغ - ئورمانلىق ياكى ئوت - يىغاچلىق چاتقاللىق ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۈستى ۋە ئىچكىرىسىدىكى غايەت چوڭ، ناتونۇش، خەتەرلىك بىر جايدۇر. بىز پەقەت ئۇنىڭ ئاز بىر قىسمىنى — قاپتاللىرىنى ۋە چەت - چۆرىسىنىلا بىلىمىز. ئۈستىنى، تۆر - ئىچكىرىسىنى، ئۇ يەرنىڭ شارائىتىنى، يوللىرىنى، ئۇ يەرلەردىكى توسالغۇ ۋە خەۋپ - خەتەرلەرنى بولسا ئازراقمۇ بىلمەيمىز. چۈنكى بىز ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇ يەرلەرگە قەدەم بېسىپ باقمىغان، ھەتتا جۇر- ئەتمۇ قىلالمىغان... ئەمما ياۋايى كىشىلەر بۇلارنى بەش قولدەك بىلىدۇ ۋە ئۇ يەرلەردە تېنىمەي، بىمالال يۈرەلەيدۇ... بۇنداق ئەھۋالدا بىز ئۇلارغا قانداق تاقابىل تۇرىمىز؟ ئۇلار بىلەن قەيەردە قانداق ئېلىشىمىز؟ ئۇلارنى قانداق قورشاپ، قانداق ئوۋلاپ، قانداق جەڭ قىلىپ بويسۇندۇرىمىز؟ ئۇلار بىزنى كۆرسە، ئۆزلىرىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بارغىنىمىزنى بىلسە، ئۆزلىرى ئالدىمىزغا چىقىپ بىز بىلەن ئېلىشارمۇ؟ ... ياق، ئۇلار بىزگە قارشى ئالدىمىزغا چىقمايدۇ. بىز بىلەن ئالدىراپ ئېلىشمايدۇ. قېچىپ، مۆكۈنۈپ بىزنى ئەخمەق قىلىدۇ. ئېزىقتۇرۇپ تارمار قىلىۋېتىشىمۇ مۇمكىن. ماقۇل، تاغ - ئورمانلىققا ئىچكىرى- لەپ كىرىپ سۇر - توقاي قىلىمىزمۇ دەيلى، لېكىن قانداق سۇر - توقاي قىلىمىز؟ ياق، تۇغقانلار، ئۇلار بىزگە تۇتۇق بەرمەيدۇ. بىزمۇ ئۇ ناتونۇش، قاراڭغۇ، ئېگىز - پەس تاغ - ئورمانلىققا ئىچكىرىلەپ كىرەلمەيمىز. كىرگەن بىلەنمۇ ئۇ يەردە ئۇۋ دائىرىمىزنى بېكىتەلمەيمىز، ئۇۋ نىشانىمىزنى مۆلچەر-

لىيەلمەيمىز. قىسقىسى، مۇستەھكەم ئوۋ سېپى قۇرالمايمىز. ئوۋ سېپى، ئوۋ دائىرىسى بولمىسا، نىشان چېلىقتۇرۇلمىسا، تاغ - ئورمانلىق، يوللار نائېنىق ھەم خەتەرلىك تۇرسا، بىز قانداقمۇ ماسلىشىپ ئوۋ قىلالايمىز؟ قانداق غەلىبە قىلمىمىز؟ ... شۇڭا دەيمەن، بۇنداق قىلىش ئاقىلانىلىك ئەمەس... يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ قويايلى، ئادەتتە دائىم بىز زىيىنىغا ئۇچراپ، قورقۇپ، ھەزەر ئەيلەپ كېلىۋاتقان ۋەھشىي يىرتقۇچلار ۋە ئۇلاردىن كېلىدىغان خەۋپ - خەتەرلەر تاغ - ئورمانلىقتا تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ چوڭ. يىگىتلىرىمىزدىن قاۋانىنى كۆرسە چۆچۈمەيدىغانلىرى، قاپلان بىلەن ئېلىشىشقا جۈرئەت قىلالايدىغانلىرى قانچىلىك؟...

لان قەبىلىسى ئاقساقىلىنىڭ سۆزلىرىگە كېكەش ئەھلى قايىل بولدى. چۈنكى ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى ھەممىگە ئايان پاكىت ئىدى. ئۇنداقتا زادى قانداق قىلغۇلۇق؟...

— دۈرۈس، قوشۇن توپلاپ ئاتلىنىش، قورشاپ بويسۇندۇرۇش دېگەنلەر يوق گەپ! — دېدى چيۈلىن قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلىمۇ لان قەبىلىسى ئاقساقىلىغا يان بېسىپ، — ئۇ دېگەن تەنتەكلىك، يەڭگىلتەكلىك، ئۇچىغا چىققان قاراملىق! نەدىمۇ ئۇنداق ئاسان ئىش بولسۇن؟ ئاسان بولغان بولسا، بۇ كەمگىچە نەچچە تانيۆلەر قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇپ بولمامدۇق؟ بۇگۈنكىدەك باش ئاغرىتىپ كېكەش قىلىپ ئولتۇرامدۇق؟... لان قەبىلىسى ئاقساقىلى دۈرۈس گەپ قىلدى، نەق پاكىتنى دېدى. ئۇ كۆپنى بىلىدىكەن. دېمىسىمۇ بىز بۇ نۆۋەت قوشۇنلىرىمىزدەك — چىنلىقلاردەك، توخرىلاردەك، تۆڭگۈسلاردەك ئەقىللىق ياۋۇغا ياكى كاللىسى ئېچىرقاشنىلا سېزەلەيدىغان بىر توپ ئوۋۇغا ئەمەس، بەلكى ئىككى ئاربدا قالغان ھەم ئاڭلىق، ھەم ۋەھشىي ياۋايى كىشىلەرگە تاقابىل تۇرىمىز دەۋاتىمىز. ھالبۇكى، بىز ئىلگىرى بۇنداق ياۋ بىلەن ئېلىشىپ باقمىغان. چۈغاينىڭ تۆر - ئىچكىرىسىگىمۇ كىرىپ باقمىغان. بۇنداق ئەھۋالدا ھەرگىزمۇ يەڭگىلتەكلىك، قاراملىق قىلىشقا بولمايدۇ!

— ئەمسە قانداق قىلساق بولىدۇ زادى؟! — كاللىسى ھېچ-نېمىگە ئىشلىمەي جەھلى قاتقان سول قول ئۇلۇغ سانغۇن ئەلمىگە پايلىماي چىچاڭشىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، — ئۇنداق قىلساق تېخى بولمىسا، بۇنداق قىلساق تېخى بولمىسا يا بىز تاغ - ئورماڭ-لىققا بېرىپ ئۇ ياۋايىلارنى تاپالمىساق، يا ئۇلار كېلىپ بىز بىلەن ئېلىشمىسا، بىز زادى قانداق قىلىمىز؟ — دېدى ئۇ ژارقى-راپ، — مۇشۇنداق ئۇيان تارتسام ئات ئۆلەرمىكىن، بۇيان تارتسام ئېگەر سۇنارمىكىن دەپ ئىككىلىنىپ، كاج تەقدىرىمىزنى تەن ئېلىپ، ياۋايىلارغا بوزەك بولۇپ ئۆتىمىز؟ قاچانغىچە شۇنداق ئۆتىمىز؟ قاچانغىچە چىدايمىز؟ بۇنداق كېتىۋەرسەك، ئۇ تەلۈە - ساراڭلار تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتمەمدۇ؟ مال - ژارانلىرى-مىزنى تالاپ تۇگىتىپ، بىزنىمۇ يەپ يوقىتىۋەتمەمدۇ؟! ... ئۇنىڭدىن كۆرە تەۋەككۇل قىلىپ بولسىمۇ، ئۇلار بىلەن بىر تۇتۇ-شۇپ كۆرگەن ئەۋزەل ئەمەسمۇ؟

— توغرا، سىناپ كۆرسەك بولىدىغۇ. ئازراق تەۋەككۇل قىلساق نېمە بوپتۇ؟ بۇ بىزگە يات ئىشمۇ ئەمەسقۇ... بەلكىم تاغ - ئورمانلىق ئۇنچىۋالا خەتەرلىك ئەمەستۇر. تانيۆلەرمۇ بىز قورقۇپ زوڭ ئولتۇرۇپ قالغۇدەك ئۇنچىۋالا كۆپ، كۇچلۇك، ۋەھشي ھەم قورقۇنچلۇق ئەمەستۇر. يېتىپ ئۆلگەندىن ئېتىپ ئۆلگەن ياخشى - دە.

— دۇرۇس ئېيتىدۇ، تۇغقانلار. ئۇنچىۋالا چۆچۈپ كەتمە-سەكمۇ بولىدۇ. لان قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلىنىڭ ئېيتقانلىرىمۇ بىر پەرەزغۇ تايىنلىق... بىزنىڭ يىگىتلىرىمىز باھادىر، ئاتلىرىمىز چاپقۇر، ياراغلىرىمىز خىل. چەۋەندازلىرىمىزنىڭ تاغ - ئورماڭ-لىقتا سوقۇش قىلىش، ئوۋ ئوۋلاش تەجرىبىسىمۇ يوق ئەمەس، بۇ چاغقىچىمۇ تۇز ئوچۇقتىلا جەڭ قىلىپ كېلىۋاتقىنىمىز يوققۇ. تانيۆلەر قانچىلىك نېمىلەرتى؟ بىر توپ باشباشتاق، ياۋايى، ھايۋان كەبى كىشىلەرغۇ تايىنلىق. ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش، ئۇلارنى بوي-سۇندۇرۇش ئۇنچىۋالا تەس ئەمەس. بۇنىڭغا پەقەت جۇرئەت بىلەن

جاسارەتلا كېتىدۇ. بەلكىم ياۋايىلار ھەيۋەتلىك، قۇدرەتلىك قوشۇنىمىزنى كۆرسە، ئالىپ چەۋەندازلىرىمىزغا يولۇقسا، قورققىنىدىن قۇيرۇقلىرىنى خادا قىلىپ قېچىشار يا ئۇۋا - ماكانلىرىدىن چىقىشقا، بىزگە قايتا چېقىلىشقا پېتىنالماس.

— لېكىن، ئۇنداق دېگەنبىلەن يەنىلا ئويلىنىپراق ئىش كۆرگەن تۈزۈك. ياۋنى ھەرگىز سەل چاغلاشقا بولمايدۇ. توڭگۇز ئوۋلايمەن دەپ جاڭگالغا كىرىپ كەتسەك، قىرغاۋۇل ئوۋلايمەن دەپ ئۆيدىكى توخۇدىن قۇرۇق قالساق بولمايدۇ - دە.

— تۈغقانلار، خالايىق، ماڭا قاراڭلار، سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار. مېنىڭچە مۇنداق قىلساق، ئۇنىمۇ قويۇپ، بۇنىمۇ قويۇپ، پۈتكۈل تاغ - ئورمانلىق ئەتراپىغا لەشكەر ئەۋەتىپ قاراۋۇللۇقتا تۇرغۇزساق، ئۇلار ياۋايىلاردىن مۇداپىئە كۆرۈپ ئەلنى ۋە مالنى قوغدىسا، شۇنداق قىلساق ياۋايىلار ئۇۋا - ماكانلىرىدىن چىقىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشقا پېتىنالمايدۇ. بىزمۇ تىنچ - خاتىرجەم ياشايمىز ئەمەسمۇ.

— ياخشى گەپ...

— نېمىسى ياخشى؟!... بىز قاچانغىچە شۇنداق قىلالايمىز؟ ياۋايىلارنى قانچىلىك ۋاقىت توسۇپ تۇرالايمىز؟ بىر يىل، ئىككى يىل. ئۇنىڭدىن كېيىنچۇ؟... ياق. بۇ مۇمكىن ئەمەس!

— مۇمكىن ئەمەس، تاغ - ئورمانلىق شۇنچە چوڭ تۇرسا، بىز ئۇنىڭ ئەتراپىغا قانداقمۇ لەشكەر تۇرغۇزۇپ بولالايمىز؟ قايسى لەشكەرنى تۇرغۇزىمىز؟ باش تۈگۈل تاشمۇ يېتىشمەيدۇ ئۇنىڭغا؟

— توغرا! يېگىتلىرىمىز تاغ - ئورمانلىقنى قورشاپ ياۋايىلارنى توسۇپ ياتسا، بۇ يەردىكى ئىشلارنى كىم قىلىدۇ؟ مال - يىلقىلارنى كىم باقىدۇ؟ يەرلەرنى كىم تېرىيدۇ؟ ئائىلىگە، قۇللارغا كىم قارايدۇ؟ مۇبادا باشقا ياۋلار تالان - تاراج قىلىپ كېلىپ قالسىچۇ؟ ئۇلارغا كىملەر بىلەن تاقابىل تۇرىمىز؟ رەقىبىمىز، دۈشمىنىمىز بىر تانيۆلەرلا ئەمەس بىزنىڭ.

—... ...!

— هه...ي! ئەجەبمۇ بىر قۇتۇلغىلى بولماس بالايىئاپەت بول-
مىغۇ بۇ ياۋايىلار. ئۇلارنى يا توسۇپ توختاتقىلى بولمىسا، يا
ئېلىشىپ يوقاتقىلى بولمىسا، يا بۇ يەرلەرنى تاشلاپ باشقا يەرگە
كۆچۈپ كېتىشنىڭ تېخى ئىورنى بولمىسا، قانداقمۇ قىلارمىز
ئەمدى؟!

— قارىغاندا بۇ قان - ياشلىق سەرسانچىلىقمۇ كۆز ئالدىمىزغا
كېلىپ قالغان ئوخشايدۇ.

— يا تەڭرىم، ئۆزۈڭ مەدەت بەرگەيسەن. ئۆزۈڭ بىر يولدا
قويغايسەن!...

ئەقىل كۆرسىتىش، تالاش - تارتىش بىر پەس داۋام قىلدى.
ھەركىم ئۆزى ئويلاپ تاپقانىنى، توغرا دەپ قارىغانىنى ئوتتۇرىغا
قويدى. ئۇنى ياقلاپ باشقىلارنى قايىل قىلىشقا تىرىشتى، قىزىش-
تى. ۋەھالەنكى، كېڭەشتە ئەقىلگە مۇۋاپىق ھەم ئەسقاتمىدىغان
بىرەر دانە تەدبىر ئوتتۇرىغا چۈشمىدى. كېيىن كېڭەش ئەھلى
بارا - بارا ئۈمىدسىزلىنىپ، بەزىلىرى ئىلاجسىزلىقىنى ئىپادىلەپ
باشلىرىنى چايقاشسا، بەزىلىرى تىت - تىت بولۇپ چالۋاقاشتى،
بەزىلىرى تەڭرىدىن مەدەت تىلەپ ناله قىلىشسا، بەزىلىرى غەم -
قايغۇغا چۆكۈپ شۇكلەپ قېلىشقا باشلىدى. ھەتتا بەزى كىشىلەر
ئەڭ ئاخىرقى بىردىنبىر ئامال بولغان كۆچۈپ كېتىشنىمۇ تىلغا
ئېلىشتى. تەڭرىقۇتىنىمۇ شۇ تاپتا مۇشۇنىڭدىن باشقا ھېچ ئىشقا
ئەقلى يەتمەي بېشى قېتىپ ئولتۇراتتى. ھالبۇكى، بۇ ئامال ئەقىل-
گە مۇۋاپىق ھەم بىردىنبىر چىقىش يولى بولغان بىلەن پەقەتلا
ئورنى يوق، ئازابى ۋە ئاۋارىچىلىكى كۆپ ئىش ئىدى. ئەپسۇس،
يۇرۇشكە ئات، چېپىشقا قىلىچ تۇرۇپ ياۋ بىلەن ئېلىشالمىسا،
بەدىكى بىر ياۋايى قەبىلە كىشىلىرىدىن قورقۇپ شۇنچە كەڭ،
مۇنبەت زېمىنىنى تاشلاپ كۆچۈپ كەتسە - ھە؟!... ئەگەر پەقەت
ئامال بولماي راستىنلا كۆچۈپ كېتىشكە توغرا كەلسە، ئۇلار
كۆچۈپ قەيەرگىمۇ بارار؟ قەيەرلەردە سەرسان - سەرگەردان بولۇپ
يۈرەر؟ يەر، سۇ، ئوتلاق تالىشىپ يەنە كىملەر بىلەن توقۇنۇشار؟

كىملەر بىلەن سوقۇشۇپ، كىملەرگە ئەل بولۇپ، كىملەرگە يېلىنار؟...

دەل مۇشۇ پەيتتە، ئودىكامغا كىرگەندىن بېرى باشقىلارنىڭ سۆزىگە، بەس - مۇنازىرىسىگە جىمجىتقىنا قۇلاق سېلىپ ئولتۇرغان باتۇر تۇرۇپلا تاقەتسىزلىنىپ بىئارامليق هېس قىلىشقا باشلىدى. ئۇ پەستىكى كىشىلەرگە ئىچ ئاغرىتىۋاتقاندەك، مەنستىمىگەندەك نەزەر بىلەن بىرەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، دەسسىدە ئورنىدىن تۇردى - دە، پەسكە چۈشۈپ ئاتىسىنىڭ ئالدىدا تىزلاندى.

— تانيۆلەر قەبىلىسىنى مانا مەن بويسۇندۇراي! — دېدى ئۇ تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەكلا، — ئاتلىنىشىمغا ئىجازەت بەر، تەڭرىقۇت ئاتا!

باتۇرنىڭ ئاياس كۆكتە يېشىن چاقناپ هاۋا گۈلدۇرلىگەندەك بۇ ئۈشتۇمتۇت ئىلتىماسىنى ئاڭلاپ، كىشىلەر خۇددى شىددەتلىك بوران - يامغۇر ئالدىدىن قورقۇپ تەرەپ - تەرەپلەرگە قاچقان قۇرت - قوڭغۇزلاردەك شىپپىدە بولۇپ قېلىشتى. ئۇلار كۆڭۈللىرىدە هەيرانلىق، غەلىتىلىك، تاسادىپىيلىق هېس قىلىپ ئەجەبلەنمەكتە، تەئەججۈپكە چۆكمەكتە، چىرايلىرىغا بولسا هەرخىل ئىپادىلەر تەپمەكتە ئىدى. ۋەهالەنكى، ئۇلارنىڭ چىرايلىرىغا تەپكەن بۇ هەرخىل ئىپادىلەر ئىچىدە ئۇمىد ۋە ئىشەنچتىن كۆرە هەيرانلىق، شۈبهە - گۇمان، مەنستىمەسلىك، كۆرەلمەسلىك ۋە باشقا مەجهۇل ئىپادىلەر كۆپرەك ئىدى. خېلىدىن بېرى ئۆزىدە سۈرلۈك تەمكىنلىكنى ساقلاپ، قانداقتۇر بىر ئىشلارنى مۇلاهىزە قىلىۋاتقاندەك ئويچان هالدا تەختىگە يۆلىنىپ ئولتۇرغان تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ ئوغلىنىڭ بۇ تۇيۇقسىز، غەلىتە ئىلتىماسىنى ئاڭلاپ، دەماللىققا نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ قالدى.

— بىلدىم، هىممەتلىك، جاسارەتلىك ئىكەنسەن، — دېدى ئۇ بىر پەستىن كېيىن ئۆزىگە كېلىپ، باتۇرغا ئېگىزدىن قاراپ، — لېكىن شۇنى بىلىشىڭ كېرەككى، بۇ سەن ئويلىغاندەك ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەس...

— بىلمەن، — دېدى باتۇر ئاتىسىنىڭ گېپىنى تۇگىمەي تۇ-
رۇپلا يەنە قەتئىي تەلەپپۇزدا. ئۇنىڭ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشىدىن، سۆ-
زىنىڭ ئورانىدىن قارىغاندا، ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ بولغان-
لىقى ۋە ئۆزىگە ئىشىنىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى، — ئەمما،
دېلىغۇل بولما، ئاتا. مەن ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ بولدۇم.
مەن ياۋايىلار بىلەن ئېلىشىشنى خالايمەن. سەن ئۇچۇن، سې-
نىڭ ئىشلىرىڭ ئۈچۇن، ئەلكۇن، قوۋم - قېرىنداشلىرىم ئۇ-
چۇن... تاغ - ئورمانلىق ھەرقانچە خەتەرلىك، ياۋايىلار ھەرقانچە
ۋەھشىي بولسىمۇ... مەن ئۇلار بىلەن ئېلىشىمەن. ئۇلارنى بويسۇن-
دۇرۇپ، ئەلكۇننى غەم - ئەندىشىدىن خالاس قىلىمەن!
باتۇرنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، كىشىلەردىكى باياتىنقى ئىپا-
دىلەر بىردىنلا جىددىيلىك ۋە تەقەززالىققا ئالماشتى. ئۇلار دىققە-
تىنى ئاتا - بالا ئىككىسىگە تىكىپ سۈكۈتكە چۆكتى.
— ئوھوي، قانداق قىلىپ؟... — دېدى تەڭرىقۇت ھەيران
بولۇپ، — قېنى دەپ باققىنا، ئوغلان، سېنىڭ بۇ بېشىڭ
ياۋايىلارنى بويسۇندۇرالىغۇدەك قانداق ياخشى ئامالىڭ بار؟ بۇ
ئىشتا قىزىق قانلىق بىلەن قارا كۈچ كار قىلمايدۇ جۇمۇ.
ئەجەبا، ئاتىسى ئۇنى يەنىلا كىچىك، گۆدەك بالا، تەنتەك
ئوغۇل سانايدىغان ئوخشىمامدۇ؟ گېپىنىڭ ئورانىدىن قارىغاندىغۇ
ئۇنداق قارىمايدىكەن، چوڭ بولغانلىقىنى، كۈچكە تولغانلىقىنى
ئېتىراپ قىلىدىكەن. لېكىن قىزىق قانلىق بىلەن قارا كۈچ
ئەسقاتمايدۇ دېگىنى نېمىسى؟ ئۇنى سۆيگىنىڭنى دەپ، مۇھەببەت
ئۈچۇن... ھېسسىياتقا بېرىلىپ ... ئاچچىقىڭغا پايلىماي...
سۈجۈكىنى يوقىتىپ قويۇپ قالغان نومۇسۇڭنى ئاقلىماقچى
بولۇپ... شۇنداق قىلىۋاتىسەن، شۇنداق دەۋاتىسەن. كۈچۈمگە
تولدۇم، باتۇرمەن... دەپ ئۆزۈڭنى كۆرسەتمەكچى بولۇۋاتىسەن.
ئەمما بۇ ئىشقا غەزەپ - نەپرەت، كۈچ - باتۇرلۇقلا كۇپايە قىلماي-
دۇ. پەلەككە يەتكەن غەيرەت - جاسارەت ۋە پاراسەت كېتىدۇ...
دېمەكچىمىكەن - يا؟ ئەگەر شۇنداق ئويلىغان بولسا، شۇنداق دەپ

بىلگەن بولسا، ئاتىسى ئۇنى تېخى چۈشەنمەيدىكەن. ئۇنىڭغا ئىشەنمەيدىكەن. ئۇنى ياقتۇرۇپمۇ كەتمەيدىكەن... بەلكىم ئۇ شۇ تاپتا يەنە بۇ تەنتەك نەدىكى بىر گەپلەرنى قىلىپ، ئالدىمدا پو ئېتىپ ۋاقتىمنى ئالىدۇ. ئۆزىنى بىلمەي شىلتىڭ ئېتىپ كىشىلەرنىڭ ئالدىدا يۈزۈمنى تۆكىدۇ، مېنى ئۇياتقا قويىدۇ، دەپ ئويلاۋاتقاندۇر... بىراق ئۇ شۇنداق ئويلىغان بولسا، تامامەن يېڭىلىشىپتۇ، خاتالىشىپتۇ، ئوغلى باتۇرنى تېخى تونۇماپتۇ. كۆرۈپ قالىدۇ تېخى!...

باتۇر شۇنداق ئويلىدى، ئىزا تارتتى، غەزەپلەندى. ئەمما ئۇ يەنە ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. دۇرۇس، كۆرۈپ قالىدۇ تېخى!

— ئاتا، — دېدى ئۇ يەنە تەمكىن هالدا، — مېنىڭ بۇ هەقتە ئويلىنىۋاتقىنىمغا خېلى كۈنلەر بولدى. هازىر كۆڭلۈمدە سان بار. مەن ئۇ ياۋايىلار بىلەن چوقۇم ئېلىشىمەن!... غالىب كەلسەم، ئەلكۈن مەندىن رازى - خۇشال بولۇشار. ئەسەن قالسام ئالىپ دەپ تەرىپلىنەرمەن، مۇبادا ئەگەر مەغلۇپ بولسام، ئۆلۈپ كەتسەم، ئۆزۈمنىڭ شورى، قىلچە ئۆكۈنمەيمەن. چۈنكى مەن بۇ ئىشقا ئۆزۈمنى ئاللىقاچان ئاتاپ بولغان!

— شۇنداقمۇ؟!— دېدى تەڭرىقۇت ئەمدى ئەستايىدىللىق بىلەن، — ئۇنداقتا قېنى دېگىنە، سەن ئۇ ياۋايىلار بىلەن قانداق ئېلىشماقچى؟ ئۇلارنى قانداق بويسۇندۇرماقچى؟

— ئۇلار بىلەن يۈزمۈيۈز، يەكمۇيەك ئېلىشىش هاجەت ئەمەس، — دېدى باتۇر مەردانە قىياپەتتە، — مەن كۆزەتتىم، ئېنىقلىدىم، بىلىشىمچە تانيۆلەر ئۇزاقتىن بېرى تاغ - ئورمانلىقتا ياشاپ كەلگەچكە ناهايىتى ۋەهشىي، ياۋۇز، ياۋايى، نادان هەم خۇراپىي ئىكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار تەڭرىنى تونۇمايدىكەن، هېچ نەرسىگە ئېتىقاد قىلمايدىكەن. ئەكسىچە ئۆز قەبىلىسىنىڭ قەبىلە باشلىقىنى، بىر يەلۆنى تەڭرى ئورنىدا ئۇلۇغلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىكەن، بەندىچىلىك قىلىدىكەن. ئۇنىڭ سۆزىدىن، سىزغان سىزىقىدىن چىقماي بۈيرۇقىنى بەجانىدىل ئورۇندايدىكەن، هەتتا

ساداقىتىنى بىلدۇرۇپ ئېتىقادىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئالدىدا ھېچ ئىككىلەنمەيلا جان پىدا قىلىدىكەن... مېنىڭچە، بۇ ئۇلاردىكى ئەڭ ئەجەللىك ئاجىزلىق. مەن ئۇلارنى دەل مانا مۇشۇ ئاجىزلىقتىن پايدىلىنىپ بويسۇندۇرماقچىمەن.

... ...

— مەن تاغ - ئورمانلىققا ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئۇلار چوقۇنىدىغان ئاشۇ يەلۈنىنى تاپماقچىمەن. ئەگەر ئىشلار ئويلىغىنىمدەك بولۇپ ئۇنى تاپالىسام، ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپ گۆرۈگە ئالالىسام، باشقا ياۋايىلارنى باش ئەگدۈرۈش ئۇنچىۋالا تەسكە چۈشمەيدۇ.

بوي - جۇغى بەستلىك، ساقال بۇرۇتى قويۇق ئۆسكىنى بىلەن ئەمدىلا ئون بەش ياشقا كىرگەن، كۆزلىرىدىن، چىرايىدىن بالىلارچە سەمىمىيلىك، قىزىق قانلىق، تەلۈلۈك ئالامەتلىرى چېلىقىپ تۇرىدىغان ياش ئاتۇرنىڭ ئېغىزىدىن چىققان بۇ سۆزلەر ئامالسىزلىقتىن پەرىشان بولۇپ، ھودۇقۇپ كېتىشكەن كىشىلەرنى بىر پەس ھاڭ - تاڭ قالدۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ قۇپقۇرۇق، سۆرۈن كۆڭلىگە يەنە ئۈمىد ئوتلىرىنىمۇ تۇتاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ روھىمۇ كۆتۈرۈلۈپ قالدى. قالتىس، ئاجايىپ!... ئەنە ئۇ بۆرە سىياقلىق ئوغلان، نېمىدېگەن قەيسەر، جاسارەتلىك، نېمىدېگەن كۈچلۈك، باتۇر، نېمىدېگەن ئەقىللىق، ئىنسانپلىق! كىم بىلىدۇ، ئۇ ياۋۇز تانيۆلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ زەپەر قۇچسا، كىشىلەر ئامان - ئېسەن قالار، تىنچلىنار، خاتىرجەم ياشار. ئەگەر يېڭىلىپ قالسا، كىشى ئايىغى يەتمىگەن خىلۋەت ئورمانداۋ ئۆلۈپ تارتىپ قالسا، ئۆزىنى ئاتاپ قويغاچقا، ئورنى ئېگىزدە، روھى ئەرشتە بولار!

كۆڭچىلىك ئەنە شۇنداق خىياللاردا بولدى. پەقەت ئالتۇن تەختتە نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ھاياجانغا تولۇپ ئولتۇرغان تۇمەن تەڭرىقۇتلا باشقىچە ئويلىدى. ئۇ ئوغلى باتۇرنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك، يېڭىدىن تونۇغاندەك بولدى، ئۇنىڭ كۈچ - باتۇرلۇقتىلا ئەمەس، پىكىر قىلىش، جۇرئەت قىلىش، پىداكارلىق جەھەتتىمۇ

بۇ يەردىكى بارلىق كىشىلەردىن، بارلىق ئۇرۇقداشلىرىدىن، ھەتتا ئۆز ئاتىسىدىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتتى. ئۇ ئۇنى — تۇنۇگۈنكى بۆرە كۆچۈكىنى، ئۆكۈش، سۈباتلىق ئوغلىنى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر ھىماتچىسىدەك، تايانچىسىدەك ھېس قىلدى. دېمەك، ئاتىسىنىڭ كۆڭلى تۈيۈپتۇ. ئۇ ئەينى چاغدىمۇ ئۇنىڭغا ئىشىنىپ، ئۈمىد باغلاپ خاتا قىلمىغانىكەن. كۆك قۇرت! ئۇ كۆك بۆرە بولۇشقا مۇناسىپ!... تەڭرىقۇت تېخىمۇ ھاياجانلاندى. قەلبى پەخىر ـ ئىپتىخار ۋە شادلىققا تولدى. ئۇنىڭ تەختتىن چۈشۈپ ئوغلىنى قۇچاقلىغۇسى، ئۇنى «ئوغلۇم، ئالىپ باتۇرۇم! سەن بۆگۈندىن ئېتىبارەن ھوننىڭ پەخرى، شان ـ شەرىپى، ئوتلاقنىڭ غۇرۇرى، ئەلكۈننىڭ قەھرىمانى بولۇشقا مۇناسىپ!» دەپ ماختىغۇسى، كىشىلەرگە قاراپ: «ئاڭلاڭاتامسىلەر، كۆرۈڭاتامسىلەر، مانا بۇ مېنىڭ ئوغلۇم. ئۇ چوڭ بولدى! مەن ئۇنىڭ تاللىشىغا، ئارزۇسىغا قارشى تۇرمايمەن. ئۇنىڭغا ئاقيول، غەلىبە تىلەيمەن. بارغىن، ئوغلۇم، ئېلىش ياۋ بىلەن، كۆرسەت باتۇرلۇقۇڭنى!» دەپ جار سالغۇسى كەلدى. لېكىن ئۇ ئۇنداق قىلمىدى، تەختىدىن قىمىرلاپمۇ قويمىدى. چۈنكى بۇ ئۇنىڭ بىر دەملىك ھاياجانلىنىشى، ئۆزىنى يوقىتىپ خۇددىنى بىلمەي قېلىشى ئىدى. بۇ باغرى تاش، قەلبى سۆرۈن، كۆزى كور ئاتا، بەڭگۈاش نەڭرىقۇت يەنە ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى سىرلىق ھەم سۈرلۈك ھالىتىگە قايتتى.

بۇ چاغدا پەستىكىلەر ئاللىقاچان ئۇۋۇسى بۇزۇلغان ھەرىلەر-دەك غودۇڭشىپ، قىزىق غۇلغۇلىغا چۈشۈپ كېتىشكەنىدى. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ بۇ غۇلغۇلىسى ئەمدى ياش باتۇر ۋە ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان يېڭى تەدبىر ئۈستىدە بولۇۋاتاتتى.

— يارايدۇ، زەھەرلىك يىلاننى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇنىڭ بېشىنى يانجىپ تاشلاش كېرەك. شۇندىلا ئۇ كىشىلەرگە زىيان سېلىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولىدۇ.

— دۇرۇس!... ئەجەبا، بىز نەچچە ۋاقىتتىن بېرى نېمىشقا ئىشنىڭ بۇ تەرىپىنى ئويلاپ يەتمىگەندىمىز ـ ھە؟!

— بىراق بۇمۇ ئۇنداق ئاسان بولمىسا كېرەك. ئېغىزدا دېمەك ئوڭاي بولغىنى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرماق تەس بۇ ئىشنى.

— نېمىدەپ جۆيلۇۋاتىسەن؟!

— مەن دېمەكچى، تەگسىن ئۆگە ئۆزىمۇ تاغ - ئورمانلىقنى بىلمەيدۇ. ئۇ يەرنىڭ قانداقلىقىنى، يوللىرىنى، خەۋپ - خەتىرىنى، ياۋايىلارنىڭ قانچىلىك كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى، يەلۋىنىڭ قەيەردە تۇرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ قانچىلىك كارامىتى بارلىقىنى... ئۇ بىلمەيدۇ. شۇنداق تۇرسا، ئۇ تاغ - ئورمانلىققا قانداق كىرەلەيدۇ؟ ياۋايىلارنىڭ يەلۋىسىنى قەيەردىن تاپىدۇ؟ قانداق گۆرۈگە ئالىدۇ؟ ئۇ ئاڭلىۋالغان گەپلەرگە ئىشىنىپ تەۋەككۈل قىلىۋاتىدۇ.

— راست، ئۇ ئورمانغا كىرە - كىرمەيلا ياۋايىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىسىچۇ؟ بىرنەچچىسى، ئون نەچچىسى كەلسىغۇ تېتىيدۇ. لېكىن بىر توپ ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ۋەھشىي ياۋايىغا يولۇقۇپ قالسا، قانداق قىلىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ بەتبەشىرە مەخلۇقلار ھەر قانچە دۆت، ئەقىلسىز بولغان تەقدىردىمۇ ئۆزىنى ئاياشنى، يەلۋىسىنى ھىمايە قىلىشنى بىلمىدىغاندۇر.

— ياۋايىلار بىز ئويلىغاندەك ئۇنداق نادان، ئەقىلسىز ئەمەس. ئۇلار چوقۇم سېزىپ قالىدۇ. باتۇرنى قارىغۇ ئورماندا تۇتۇۋېلىپ يەۋېتىدۇ. بۇنىڭسىزمۇ ئۇ يەردىكى يىرتقۇچلار ئۇنى ساق قويامتى!

— بۇ بىر تەۋەككۈلچىلىك، بالىلارچە خام - خىيال، ئەمەلگە ئاشمايدۇ!

— لېكىن ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى ئورۇنلۇق. ئۆزىمۇ خىيالپەرەس قورقۇنچاقلاردىن ئەمەس.

— .....

— ھاي... ھاي! تىنچلىنىڭلار، تىنچلىنىڭلار! — قېرى قامانىنىڭ كۆكتىن كەلگەن سادادەك كۈچلۈك، ھەيۋەتلىك ئاۋازى ياڭراش بىلەن تەڭ ئودىكام قايىنىغان قازانغا سۇ قۇيغاندەك چىپچىدە بېسىقتى، — غەلۋە قىلماڭلار، سۆزۈمگە قۇلاق

سىلىكىلار! — دېدى ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ كەشىلەرنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ، — مەن ئاڭلىدىم سۆزۈڭلارنى، نېمە دېمەكچى بولغىنىڭلارنى بىلىپ تۇردۇم. سىلەر تەگسىن ئۆگەنى، ياش ئوغلانلىرى تەنتەك، پاراسەتسىز، كۆچسىز كۆرۈڭلار. ئۇنىڭغا، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئىشەنگۈڭلار كەلمەيۋاتىدۇ، شۇنداقمۇ؟ بىراق، بايا هەممىمىز ئاڭلىدۇق. هېس قىلدۇق. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى ئورۇنلۇق، ئەقىلگە مۇۋاپىق. شۇنداق ئىكەن، ئۇ ئۆزى مۇشۇنداق بىر ياخشى ئامالنى ئويلاپ چىقالىغان هەم جۈرئەت قىلالىغانىكەن، بىز نېمىشقا ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپ هەمدەمدە بولمايمىز؟!... مەن بىلىمەن باتۇرنىڭ قانداقلىقىنى، مەن ئۇنىڭغا ئىشىنىمەن، ئارزۇسىغا هۆرمەت قىلىمەن. ئۇ چوقۇم دېگىنىنى ئەملگە ئاشۇرماي قويمايدۇ. ئۇ پەقەت قوللاشقا، مەدەتكىلا موهتاج. شۇڭلاشقا مەن سىلەرنىڭمۇ ئۇنى قوللاپ، مەدەت بېرىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن، تۇغقانلار!

— قوللايمىز!

— مەدەت بېرىمىز!

— ياشا ئالىپ باتۇر، باي بول!

— ئېلىش ياۋ بىلەن، كۆرسەت باتۇرلۇقۇڭنى!

— قۇتقۇز ئەلكۇننى!

— .....

— هەي...

— هە؟

— مەن بىر ئىشنى ئاڭقىرالمايۋاتىمەن.

— قانداق ئىشنى؟

— هونزاده باتۇر بايا ياۋايىلار بىلەن بىر ئۆزى ئېلىشىدىغانىدەكلا گەپ قىلدى. ئۇ راست شۇنداق قىلارمۇ؟ يا لەشكەر باشلاپ بارارمۇ؟

— مەنمۇ بىلمىدىم.

غۇلغۇلا، تالاش ـ تارتىش يەنە بىر پەسكىچە داۋام قىلدى.

بۇ جەريانىدا باتۇرغا ئىشەنگۈچىلەر، ئۇنى قوللىغۇچىلار، ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپ ياخشى تىلەك تىلىگۈچىلەر كۆپ بولدى. ئۇنىڭغا ئىشەنمەيدىغانلار، ئۇنى مەنسىتمەيدىغانلارمۇ چىقتى. لېكىن باتۇر بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا پىسەنت قىلمىدى. ئويلىغانلىرىنى، تەپسىلىي پىلانىنى، كۆڭلىنىڭ تۆرىدىكىنى ئاشكارىلىمىدى. زۇۋان سۈرمەستىن ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ بىر قارارغا كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇردى. ھەممىنى ۋاقتى كەلگەندە، ئىشتىن كېيىن كۆرۈشسۇن ئۇلار!

تۇمەن تەڭرىقۇت تېخىچە بىر قارارغا كېلەلمەي دېلىغۇل بولۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ نۇرغۇن ئىشلارنى ئويلايتتى، دەڭسەيتتى، كۆز ئالدىغا كەلتۈرەتتى. ئۇنىڭ تەشۋىشى كۆپ، ئوي - خىياللىرى چوڭقۇر، مۇرەككەپ ھەم تۇگەلسىز ئىدى. ئۇ ئوغلى باتۇر ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرلەرنىڭ ھەقىقەتەن ئورنى بار ھەم ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. باشقىلارغا ئوخشاش بۇ بۆرە سىياقلىق ئوغلىنىڭ پاراسىتىگە ھەم باتۇرلۇقىغا، قەيسەرلىكىگە، پەلەككە يەتكەن جۈرئەت - شىجائىتىگە قايىل بولمايمۇ تۇرالمىدى. ئۇنىڭدىن ئۈمىدلەندى، پەخىرلەندى. لېكىن... «مۇبادا ئۇ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ بىرەر پېشكەللىككە يولۇقۇپ قالسا، چوڭ ئالچىم ئايقاغان قانداق ئويلاردا بولار؟... ئەگەر ئۇ غەلىبە قىلىپ ئەسەن - تۇكەل قايتىپ كەلسىچۇ؟ ئۇ چاغدا ئۇنى باشقۇرغىلى بولارمۇ؟...»

دەل مۇشۇ پەيتتە، تەڭرىقۇتقا ئوخشاشلا قانداقتۇر بىر ئىشلارنى مۇلاھىزە قىلىپ چوڭقۇر ئويلارغا پېتىپ ئولتۇرغان ئوڭ قول بىلگە يانبېيقان نېمىگىدۇر تاقەتسىزلەنگەندەك بېشىنى كۆتۈرۈپ تەڭرىقۇتقا قارىدى ۋە ئۇنىڭ بىر قارارغا كېلەلمەي ئىككىلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ سۆزلەش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغانلىقىنى ھېس قىلدى.

— تۇغقانلار، ئۇرۇقداشلار، — دېدى ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، كۆكۈچ كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ تۇرۇپ، — مېنىڭچە تۇرۇنۇمـ

نىڭ دېگەنلىرى ئورۇنلۇق، ياۋۇز تانيۆلەرنى پەقەت مۇشۇ ئۇسۇل بىلەنلا باش ئەگدۈرۈش مۇمكىن. ئەلۋەتتە، بۇ ئۇنداق ئاسان ئىشمۇ ئەمەس. بەگلەر بايا دېيىشكەندەك، ئەنسىرەشكەندەك خەتـ رى كۆپ، قىيىن، مۇشكۇل ئىش. لېكىن تەگسن ئۆگەيمىز باتۇر بۇ ئىشقا نىيەت قىلىپ بېلىنى باغلىغانكەن، بۇنى چوقۇم بىر باشقا ئاچقماي قويمايدۇ. چۇنكى بۇ ئىشقا لازىمى مۇستەھكەم ئىرادە، كۆچلۈك جاسارەت ۋە يېتۈك پاراسەت. تەگسن ئۆگەنىڭ ۋۇجۇدىدا بولسا بۇ خىسلەتلەر مۇجەسسەم. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ ئەڭ بولمـ غاندىمۇ بىر تەۋەككۇل قىلىپ سىناپ بېقىشقا بولىدىغان بىردىنبىر ياخشى تەدبىر. ئۇنى سىناپ بېقىشقا يەنە تەگسن ئۆگە ئۆزىلا مۇناـ سىپ كېلىدۇ. يەنە كېلىپ، سىلەرمۇ ئويلاپ يەتكەنسىلەر، بىزـ نىڭ ھازىر مۇشۇنداق قىلماقتىن، باتۇر ئوغلانغا تايانماقتىن باشقا نېمە ئامالىمىز بار؟... مەن ئۇنى قوللايمەن، مەدەت بېرىمەن. ئۇنىڭ ياۋۇز تانيۆلەرنى بويسۇندۇرۇپ ئەلكۇننى ئاپەتتىن، غەمـ قايغۇدىن خالاس قىلىشىنى، زەپەر قۇچۇپ شان ـ شۆھرەت قازىنـ شىنى ئۇمىد قىلىمەن!

باتۇر ئۆگەي بوۋىسىنىڭ نېمىنى ئۇمىد قىلىۋاتقىنىنى، نېمـ نى كۆزلەۋاتقانلىقىنى بىلەمدۇ ـ بىلمەمدۇ؟ بۇ ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئۇ ئۇنىڭ ئۆزىنى قوللاپ مەدەت بەرگەنلىكىگە ئانچە خۇشال بولۇپ كەتمىدى. چۇنكى ئۇنىڭ خۇشاللىقى، ئۇمىدى، ئارزۇـ تىلىكى ئاتىسىدا ئىدى. پەقەت ئاتىسى ئۇنى قوللىسا، ئاتىسى ئۇنى چۇشەنسە، ئاتىسى ئۇنىڭغا ئىشەنسە... ئاندىن ئۇ خۇشال بولاتتى. ئارزۇ ـ تىلىكىگە يېتەتتى. ئۇنىڭ ئۇچۇن ھەممىدىن مۇھىمى، ئەڭ چوڭ مەدەت، ئەڭ چوڭ مۇكاپات مانا مۇشۇ ئىدى.

تۇمەن تەڭرىقۇت ھۆرمەتلىك قېينىاتىسى يانبېيقانىنىڭ، دانىشـ مەن يابغۇسى ئىنچۇنقانىنىڭ ۋە كېڭەشتىكى كۆپ سانلىق كىشىلەرـ نىڭ قوللىشى ۋە تەلىپى بىلەن ئاخىر بىر قارارغا كېلىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭمۇ ھازىر مۇشۇنداق قىلماقتىن، باتۇرغا يول قويماقتىن باشقا ھېچقانداق ئامالى يوق ئىدى. لېكىن

ئۇ بۇ چاغدا نېمىشقىدۇر ئۆزىدىكى سىرلىق تەمكىنلىك ۋە سەلتە-نەتلىك ئۇلۇغۋارلىقنى يوقاتتى. تولىمۇ مۇرەككەپ بىر خىل ۋىجدان توقۇنۇشى ئىلكىدىكى ئازابلىق، مۇرەككەپ ھېسسىيات ئىچىدە كۆڭلى پاراكەندە بولۇپ بىچارە، پەرىشان كەيپىياتقا چۆكتى...

— بارغىن، سىناپ باققىن ... — دېدى ئۇ تاشتەك ئېغىر بېشىنى كۆتۈرەلمەيۋاتقاندەك، قەددىنى ئالدىرىماي رۇسلاپ بوش، تىترەك ئاۋازدا، — يولۇڭ ئوچۇق، ئىشىڭ ئوڭ بولسۇن...

— خوپ، ئاتا.

— لېكىن شۇنى ئېسىڭدە تۇتقىنكى، بۇ ئىشتا پەقەت غۇرۇر بىلەن باتۇرلۇقلا كۇپايە قىلمايدۇ. شۇڭا ھەر چاغ سەگەك، سوغۇق قان بولۇشۇڭ كېرەك. كۆچۈڭ بىلەن ئەقلىڭنى تەڭ ئىشقا سېلىشىڭ، ئاچچىقىڭنىڭ، ھېسسىياتىڭنىڭ كەينىگە كىرمەسلىكىڭ كېرەك. مەن ساڭا ھازىر بىر تۈمەن كىشىلىك قوشۇن توپلاش ھوقۇقىنى بېرىمەن. ئۆزۈڭ تاللاپ توپلايسەن، قانداق تەشكىللەش، قانداق ئۇرۇنلاشتۇرۇشىمۇ ئۆز ئىختىيارىڭدا بولىدۇ. ئەگەر ئاز دېسەڭ يەنە قوشۇپ توپلا... يەنە شۇنىمۇ دەپ قويماي، مۇبادا ئىشلىرىڭ ئوڭۇشلۇق بولماي، بىرەر پېشكەللىككە يولۇقۇپ خەتەر ئىچىدە قالغۇدەك بولساڭ، باشقىنى قويۇپ ئۆزۈڭنى ئويلا، ئۆزۈڭنى ئايا، ھەرگىزمۇ قىزىق قانلىق قىلىپ، قەھرىمانلىق كۆرسىتىمەن دېمە. سەن ئۇچۇن مۇشۇنىڭ ئۆزىمۇ كاتتا قەھرىمانلىق...

— ئۇقتۇم، تەڭرىقۇت ئاتا، شەپقەت - كۆيۈمىگە رەھمەت، ئۆگۈتلىرىڭنى[1] ئېسىمدە چىڭ تۇتىمەن، — دېدى باتۇر ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، ئاندىن ئۇ يەنە كېسىپلا مۇنداق دېدى، — لېكىن، ماڭا قوشۇن كېرەك ئەمەس. ئۆزۈم يالغۇز ئاتلىنىمەن. بۇمۇ مېنىڭ قارارىم! قايتىشىمغا ئىجازەت قىل، ئاتا.

باتۇر ئاتىسىنى، كېڭەشتىكى كىشىلەرنى يەنە بىر نۆۋەت ھەيران قىلىق ۋە تەئەججۇپتە قالدۇرۇپ ئودىكامدىن چىقىپ كەتتى.

---

① ئۆگۈت — نەسىھەت.

4

باتۇر ئوردىدىن چىقىپ ئانىسى ئايقاغانىنىڭ يېنىغا ماڭدى. ئايقاغان ئۇنىڭ ئەتىگەن ئۆيدىن چىقىپ كېتىپ ھېلىغىچە قايتىپ كەلمىگەنلىكىدىن باشقا ھېچ ئىشنى ئۇقمايتتى... ئۇ ئەمدى ئانىسى بىلەن كۆرۈشۈپ بۇگۈنكى ئىشلارنى ئۇنىڭغا دېيىشى، ئۇنىڭ رۇخسىتى ۋە رازىلىقىنى ئېلىشى كېرەك ئىدى. ئايقاغان ئەھۋالدىن خەۋەر تاپسا، بۇگۈنكى كېچىشتە بولۇنغان گەپلەرنى ئاڭلىسا، ئۇنىڭغا نېمە دەر؟ يارايسەن، ئوغلۇم!... دەپ ئۇنىڭدىن سۆيۈنۈپ، پەخىرلىنىپ، ماختاپ كېتەرمۇ ياكى نېماندىق تەنتەك، ھاماقەتتۇرسەن دەپ ئۇنى ئەيىبلەرمۇ؟ ئۇنى توسارمۇ؟... باتۇر ئەنە شۇنداق ئوي ـ ئارىسالدىلىق بىلەن ئوردا ھەرىمى تەرەپكە كېتىۋاتقاندا، ئۇشتۇمتۇت دوستى ئەرقىل بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى.

ئەرقىل ئاتىسى ئىنچۇنقانغا ئوخشاش ئورۇق، ئۇزۇنتۇرا، بۇرنى قاڭشارلىق، كۆزلىرى چوڭقۇر، شالاڭ بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتقان ئون يەتتە ياشلاردىكى يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ ئاۋازىمۇ ئاتىسىنىڭكىدەك بوم، ھەيۋەتلىك چىقاتتى. ئۆزى تولىمۇ چېچەن، ئېغىر ـ بېسىق، سۈباتلىق، سەمىمىي بالا ئىدى. ئۇ باتۇرنى ئاتايىن ئوردا ھەرىمىنىڭ ئالدىدىكى چىملىق يولدا ساقلاپ تۇرغانىدى. چۈنكى ئۇنىڭ بۇگۈنكى كېچىشتىن خەۋىرى بار بولغاندىن باشقا، دوستى باتۇرنىڭ يېقىندىن بېرى نېمىلەرنى ئويلاپ، نېمىلەرنى قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى... ئۇ خىيالەن كېلىۋاتقان باتۇرنى توسۇپ دېگۈدەك توختاتتى.

— ئەرقىل... سەن بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟ — دېدى باتۇر.

— ھە، بۇ مەن، تونۇيالمايۋاتامسەن؟ كۆزى كور كىشىدەك ئۇدۇل ئۆتۈپ كېتىۋاتسەنغۇ، نېمە بولدۇڭ؟ — دېدى ئەرقىل تەنە ئارىلاش.

— ھېچنېمە... — باتۇر باشقا ياققا قارىۋالدى.

— ئاداش... سەن راستىنلا بىر قارارغا كەلدىڭمۇ؟...

بۇگۈنكى كېچەش قانداق بولدى؟

— ... ...

— ئاتاڭچۇ، ئۇ نېمە دېدى؟ ساڭا يول قويدىمۇ؟

— يول قويدى.

— ھېم... ئويلىغىنىمدەك بوپتۇ. سەنمۇ شۇنى ئۈمىد قىلاتتىڭ... لېكىن سېنىڭ بۇنداق قىلىشىڭ مۇھەببەت ئۈچۈنلا ئەمەس، شۇنداقمۇ؟

باتۇر ئەرقىلىنىڭ سۆزلىرىدىن جىددىيلەشتى ۋە يۈزىنى شارتتىدە بۇراپ، ئۇنىڭ كۆزلىرىگە مىختەك قادالدى.

— ئەجەبلەنمە، مەن سېنىڭ كۆڭلۈڭدىكىنى بىلىمەن. ئاداش تۇرۇپ بۇنى ئۇقالمىسام... لېكىن باشقىچە قاراشتا ئەمەسمەن. سەن كۇچ ـ قۇدرىتىڭنى سىناپ باقماقچى. ئۆزۈڭنى تونۇماقچى، ئاتاڭنىڭ، كىشىلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشمەكچى، شۇنداقمۇ؟... مەن سېنى چۈشىنىمەن. سەن توغرا قىلىۋاتىسەن، سەن چوقۇم غەلىبە قىلىسەن، مەقسىتىڭگە يېتىسەن، باتۇر مەن ساڭا ئىشىنىمەن ھەم سېنى ھۆرمەتلەيمەن. ساڭا ئاقيول، ياخشى تىلەك تىلەيمەن. بىراق...

— نېمە دېمەكچىسەن؟ — يەنە ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلدى.

— بىراق، ئاناڭ بۇ ئىشقا نېمە دەر؟ — دېدى ئەرقىل يەنە ئەۋلىيادەك ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى ئارىسالدىلىقىنى ئەينەن ئاشكارىلاپ، — ئۇمۇ يول قويارمۇ؟ ... مەن ئۇنىڭ سېنى بارغۇزماي قويۇشىدىن ئەنسىرەيمەن. ئانا كىشى چىدىمايدۇ ـ دە.

— شۇنداق ...— باتۇر لاسسىدە بوشىشىپ نەزىرىنى ئەرقىلدىن ئاغدۇردى ۋە سۇنىڭ تېگىدە ئۇزاق تۇرۇپ چىققان كىشىدەك چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ ئېغىر خۇرسىندى، — لېكىن، ئۇنى چۈشىنەر دەيمەن، — دېدى ئۇ سەل تۇرۇۋېلىپ، — چۈنكى ئۇمۇ ساڭا ئوخشاش ئويلايدۇ. ماڭا ئىشىنىدۇ ھەم ئارزۇيىغا ھۆرمەت قىلىدۇ.

— شۇنداق بولسىكەن، تەڭرىم، — دېدى ئەرقىل، — لېكىن سەن بۇ ئىشتا يەنە ئويلىنىپ باقساڭ بولاتتى...

— نېمىنى ئويلىنىمەن؟ مەن ئۇ ياۋايىلار بىلەن بەربىر ئېلىشىمەن!

— بوپتۇ، سەن قىلىمەن دېگىنىڭنى قىلماي قويمايسەن. بارغىن، ئۆزۈڭنى بىر تونۇتۇپ قويغىن. لېكىن بەكرەك پەخەس بول، ھەرگىز قارامىلىق قىلما... سىڭلىمنى كۆپ ئويلاپ كەتمە، ئۇنىڭغا ھېچنېمە بولمايدۇ. سەن ئۇنى قۇتقۇزۇپ چىقالايسەن. بىز ھامان جەم بولىمىز... ئۆزۈڭگە پۇختا بول. ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كەل. ئاندىكى ئوچۇن بولسىمۇ ـ ھە. ئۇ سەندىن ئايرىلىپ قالسا... ھە راست، قاچان ئاتلانماقچىسەن؟

— ئۇلۇغ ئانامنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپلا.

— شۇنداق تېزمۇ؟ قارىغاندا تەييارلىقىڭ پۈتكەن ئوخشىمامدۇ؟

— بۇنىڭغا يەنە قانداق تەييارلىق كېتەتتى دەيسەن. نىيەت ئەلا ئەمەسمۇ. مەن ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ بولدۇم.

— توغرا دەيسەن. يولۇڭ ئوچۇق، ئىشىڭ ئوڭ بولسۇن!... باتۇر، ئەگەر خالىساڭ، ماڭا ئىشەنسەڭ...

— باق، ئەرقىل، ئۆزۈمگە قويۇپ بەر. مەن يالغۇز بېرىشنى خالايمەن.

— قارا سېنى، بولدى، خالىغىنىڭنى قىل، كېيىن پۇشايمان يېمىگىنىڭنى بىر كۆرەي!

ئەرقىل قېيىدىغاندەك، ئاغرىنغاندەك قىلىپ خوشمۇ دېمەي ئۆرۈلۈپلا كېتىپ قالدى. ئەمما باتۇر بۇنى پەقەتلا كۆڭلىگە ئالمىدى. چۈنكى ئۇ دوستى ئەرقىلنى ئوبدان چۈشىنەتتى، ئۇنىڭ ئۆزىدىن ھەم سىڭلىسىدىن ئەنسىرەپ شۇنداق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلەتتى.

— خەير خوش، دوستۇم، كۆرۈشكۈچە ئامان بول. مەن سېنى ھەرگىزمۇ ئۇمىدسىز قالدۇرمايمەن!

باتۇر يەنە نېمىلەرنىدۇر خىيال قىلىپ، ئەرقىلنىڭ كەينىدىن بىر پەسكىچە قاراپ تۇرغاندىن كېيىن بۇرۇلۇپلا ئۆز يولىغا راۋان بولدى.

5

چوڭ ئالچى ئايقاغان ئوغلىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قاتتىق چۆچۈدى.

— ياق!... مەن سېنى بارغۇزمايمەن! — دېدى ئۇ ئورنىدىن ئىرغىپ قوپۇپ، غەزەپ ۋە ئەلەمدىن بەزگەكتەك تىترەپ، — ۋۇ تاش يۈرەك مەلئۇنلار، نېيىتى قارا ئىپلاسلار!... قاراپ تۇرۇپ ئېغىزىدىن ئانا سۈتىنىڭ پۇرىقى كەتمىگەن بىر گۆدەك بالىنى ئوتقا ئىتتىرىشمەكچى بولۇشقىنىنى ئۇلارنىڭ! ۋۇ ئۆز بالىسىنى ئۆزى يەيدىغان يىرتقۇچلار! ياق، بارمايسەن!...

— كەچۈر مېنى، ئۇلۇغ ئانا، باشقىلاردىنمۇ يامانلىما. بۇ مېنىڭ ئارزۇيۇم، مېنىڭ قارارىم. باشقىلارنىڭ سەۋەنلىكى ياكى قەستەنلىكى ئەمەس. سۈجۈكنى قۇتقۇزۇپ كېلىشكە، ياۋايىلاردىن ئۆچ ئېلىپ ئەلكۈننى تىنچلاندۇرۇشقا ئۆزۈم نىيەت قىلىپ بەل باغلىغانمەن. ئۇلار پەقەت ماڭا مەدەت بېرىپ ئاقيول تىلەشتى، خالاس.

— مەدەت بېرىشتى؟ شۇنداق قىلىدۇ ـ دە ئۇلار. قۇرۇسۇن ئۇنداق مەدىتى! — دېدى ئانا كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىتىپ، — بىلەمسەن، ئوغلۇم، ئۇلار سەندىن پايدىلىنىپ ياۋايىلار بىلەن ئېلىشماقچى. سېنى ياۋايىلارغا تاشلاپ بېرىپ رەزىل مەقسەتلىرىگە يەتمەكچى. بولمىسا نېمىشقا ئۆز ئوغۇللىرىنى، ئامراق، ئەتىۋارلىق بالىلىرىنى ئەۋەتىشمەيدۇ؟ ئۇلارغا مەدەت بېرىشمەي، دەۋەتمۇ قىلىشماي ساڭلا مەدەت بېرىشىدۇ؟ ئۇلار بىلىدۇ، بۇ ئىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى... ياق، مەنمۇ بىلىمەن ئۇلارنىڭ يامان نىيىتىنى، سۈيىقەست، ھىيلە ـ مىكىرلىرىنى، نېمىدېگەن قاۋاش، تاش يۈرەك! نېمىدېگەن رەزىل! ۋۇ ۋىجدانسىزلار! ھەزەر، ھەزەر!... ياق، مەن بۇنىڭغا يول قويمايمەن، سېنى بارغۇزمايمەن، سەن بارما، ئوغلۇم، ياۋايىلار بىلەن ئېلىشمەن دېمە. بۇ

بەك خەتەرلىك ئىش. سەن تېخى ياش، تەنتەك، ئەقىلسىزلىقىڭ-دىن، ساددىلىقىڭدىن شۇنداق قارارغا كەلگەنسەن. بىراق بۇ ئۇنداق ئويۇنشىدىغان ئىش ئەمەس!... سەن بىلىپ - بىلمەي ئۆزۈڭنى ئوتقا ئۇرۇۋاتىسەن، رەقىبلەرنىڭ تۈزىقىغا دەسسەۋاتىسەن. ئۇلار ساڭا ئىشەنمەيدۇ، ئوغلۇم. ئەكسىچە سېنى كۆزلىرىگە قادالغان مىخ ھېسابلاۋاتىدۇ. سېنى يۇلۇپ تاشلىماقچى، كۆزىدىن يوقاتماقچى، سەندىن قۇتۇلماقچى بولۇۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ غەرىزى مانا مۇ-شۇ!... ياق!... نادانلىق قىلما، ئوغلۇم. ئارىق بول، نىيىتىڭدىن يان. مۇبادا... ياق، ئۇ چاغدا ئۇلار كۈلىدۇ. قارا كۆڭۈللىرى ئارام تاپىدۇ. بىراق مەنچۇ؟ مەن ئىزا تارتىمەن. قان يىغلايمەن. سەن بۇ تەرىپىنى ئويلاپ باقتىڭمۇ؟!...

ئانا ئەلەمدىن ئېسىلىپ، ئاچچىقتىن بوغۇلۇپ، ئوغلىنىڭ بويىغا ئېسىلىپ يىغلاپ تاشلىدى.

— نېمىلەرنى دەيدىغانسەن، ئانا؟ — ئانىسىنىڭ غەزەپلىك سۆزلىرىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ كېتەلمىگەن ياش ئوغلان باشقىچە ئويلاردا بولدى، — سەن نېمىشقا ھە دېسىلا باشقىلاردىن يامانلاۋېرىدىغانسەن. ئۇلاردا نېمە گۇناھ؟ ياۋايى تانىۋەلەر بارچىمىزنىڭ بېشىغا كەلگەن ئاپەتقۇ. ئۇلارنى ھامان بىرەرى چىقىپ بويسۇندۇرۇشى كېرەككۇ؟...

— ياق، سەن بىلمەيسەن، ئەي ساددا ئوغلان!...

— بولدى، ئانا، ئىشىنىڭ يامان تەرىپىنى ئويلىما، ئىزگۈ-لۈكنى تىلە، — باتۇر ئانىسىنى ئۆزىگە قارىتتى، — شۇنداق... مەن ياش، ساددا، ئەقىلسىز ھەم بىباش، شۇنداق بولغاچقا، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى سۆزۈڭلارغا كىرمەي، سىلەرگە كۆپ جاپا سالدىم، سىلەرنى قاقشاتتىم. مانا ئەمدى... مەن شۇ سەۋەنلىكلىرىمنى، گۇناھلىرىمنى يۇماقچىمەن. سىلەر مۇشۇ چاغقىچە مېنىڭ بىرمۇ ئارزۇيۇمنى ئورۇندىمىدىڭلار... مانا ئەمدى، سىلەرگىمۇ پۇرسەت كەلدى. مەن ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ بولدۇم، ئانا.

— ياق، خام خىيال! — دېدى ئانا ئوغلىغا ۋارقىراپ، —

سەن ھەر قانچە باتۇر، يۈزلۈگ، كاتتا كىشى بولساڭمۇ، مەندىن چوڭ، مەندىن ئۇلۇغ ئەمەسسەن. شۇڭا سەن ئالدى بىلەن مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلىشىڭ كېرەك!

— شۇنداق، مەن سەندىن ئۇلۇغ ئەمەس. ئۇلۇغ بولۇشقىمۇ ئىنتىلمەيمەن، ئاتا، — دېدى باتۇر، — لېكىن سېنىڭ بۇنداق جاھىللىق قىلىپ تۇرۇۋېلىشىڭ ئۈشۈقچە، سەنمۇ مېنى چۈشىنىشىڭ كېرەك. ماڭا ئىشىنىشىڭ كېرەك... بىلىمەن ئايرىلىشقا كۆزۈڭ قىيمايۋاتقىنىنى، مەندىن ئەنسىرەۋاتقىنىڭنى. لېكىن سەن خاتىرجەم بول، ئاتا. ماڭا ھېچ ئىش بولمايدۇ. تەڭرىلەر ماڭا قۇت - مەدەت بېرىدۇ. ئۇلۇغ تۆز ماڭا يول باشلايدۇ. مەن چوقۇم ئەسەن - تۆكەل قايتىپ كېلىمەن، يەنە تېخى زەپەر قۇچۇپ، بولغۇسى كېلىنىڭ سۈجۈك بىلەن بىللە. مەن سېنى ھەرگىز ئۇمىدسىزلەندۈرمەيمەن، داغدا قويمايمەن، ئاتا. مېنىڭ ئۆزۈمگە ئىشەنچىم بار. مەن ئەمدى چوڭ بولدۇم. كۆرۈپ قالىسەن... ئۇنىڭ ئۈستىگە، مېنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتىمنى سەن ئوبدان بىلىسەنغۇ. سەن مېنىڭ چوڭ بولۇشۇمنى، تونۇلۇشۇمنى ئارزۇ قىلاتتىڭغۇ. مەن بۇ قېتىم ئۆزۈمنى ئۇلارغا بىر تونۇتۇپ قويماقچى!

— ياق، ئەرزىمەيدۇ...

— ئەرزىيدۇ، ئاتا، ئۇلار بىلىپ قالسۇن، ئوغلۇڭ باتۇرنىڭ قانداقلىقىنى كۆرۈپ قويسۇن!

— بىراق... ئاھ تەڭرىم!...

ئاتا ئېچىنىشلىق ناله قىلىپ ئۆزىنى ئوغلىغا ئاتتى، ئۇنىڭغا ئېسىلىپ، ئۇنى قۇچاقلاپ ھەسرەت بىلەن يىغلىدى. ئۇ ئېرىگە غەزەپلىنەتتى، خان - بەگلەرنى، ئاقساقاللارنى تىللايتتى، قارىغايتتى. ئۇ ئوغلىدىن ئەندىشە قىلاتتى، ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمايتتى. ئۇ تېخى ياش، كۆپ ئىشلارنى بىلمەيدۇ، ئاق - قارىنى پەرق ئەتمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋېلىۋاتىدۇ. ئەگەر ئۇ راستىنلا دېگىنىنى قىلىپ، ئانىسىدىن ئايرىلسا،

ياۋۇز تانيوّلەر بىلەن ئېلىشىشقا ئاتلانسا، ئاقىۋىتى قانداق بولار؟ ئۇ يېڭىلەرمۇ؟... مۇبادا بۇ قېتىمقى ئايرىلىش ئەڭ ئاخىرقى، مەڭگۈلۈك بولۇپ قالسىچۇ؟ ئاھ تەڭرىم! ... شۇ تاپتا، ئۇنىڭ يۈرەك - باغرى خۇن بولۇپ يامغۇردەك تۆكۈلۈۋاتقان كۆز ياشلىرى- غا قوشۇلۇپ ئاقماقتا ئىدى.

ئۇ بىر پەسكىچە شۇنداق ئاھ - زار قىلىپ يىغلىدى، قاقشى- دى، ئاندىن ئاستا - ئاستا پەسلەپ ئۆزىگە كەلدى، كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ، ئوغلىنىڭ مۇرىلىرىگە قولىنى قويۇپ، ئۇنىڭ چىرايىغا قارىدى... مانا ئەمدى ئۇ باشقا بىر ئانىغا، باشقا بىر ئايالغا ئايلا- دى. ئۇنىڭ قاراشلىرىدىن، كۆزلىرىدىن قەتئىيلىك، قەھر - غەزەپ، ئۇمىد ۋە ئىشەنچ ئۇچقۇنلىرى چاقنايتتى. شۇنداق، ئۇ بىر چىشى بۆرىگە — بالىسىغا ئۆلگە بولىدىغان، بالىسىغا مەدەت بېرىدىغان، بالىسىغا ئۆگىتىدىغان ئانا بۆرىگە ئايلانغانىدى.

— قورقۇۋاتامسەن؟... — دېدى ئۇ ئوغلىنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ.

— ياق!

— هودۇقۇپ كەتمە، ئوغلۇم. جەسۇر، جۇرئەتلىك بول، سېنىڭ بوۋىلىرىڭ مۇشۇنداق ئالىپ ئىدى. يىراق - يېقىنلاردا قالغان ئەجدادلىرىڭ، تۇغقانلىرىڭمۇ مۇشۇنداق ئىدى... تۇغۇلغان، ئۆسۈپ چوڭ بولغان يۇرتۇڭنى، ئىسىق ئۇۋاڭنى بۇزۇشقا، ئۇ- رۇقداشلىرىڭنى، قوۋم - قېرىنداشلىرىڭنى قىرىشقا، تالان - تاراج قىلىشقا ئۇرۇنغان، خۇددى بىلمەي كۆرەڭلەپ كېتىشكەن ياۋايىلاردىن قانلىق ئۆچ ئال! ئۇمىدىم شۇ، قورقۇنچىڭنى چەيلە- ۋەت. ئۆزۇڭنى ئەركىن تۇت!

— شۇنداق قىلىمەن، ئانا.

— بارغىن، ئېلىش ياۋ بىلەن! مەن ساڭا ياخشى تىلەك تىلەيمەن. پۈتۈن ئۇرۇقداشلار ساڭا ئىزگۈلۈك تىلەيدۇ. مەن مۇشۇنداق كۈنلەرنىڭ يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى، سېنىڭ چوڭ بولە- دىغانلىقىڭنى بىلەتتىم، كۈتەتتىم. مانا ئەمدى... بارغىن، تەڭرە-

لەر ساڭا قۇت ـ مەدەت بەرسۇن. ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرت ساڭا ھەمراھ بولسۇن! قورقما، ھودۇقما، ئۆزۈڭنى سالماق تۇت. ياۋايىلار ئۇستىدىن زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەل. شۇنداق قىلساڭ، ئەلكۇن ئۇچۇن، مەن ئۇچۇن چوڭ ياخشى ئىش قىلغان بولىسەن. ھەممە سەندىن رازى بولىدۇ، پەخىرلىنىدۇ، سېنى بېشىدا كۆتۈرۈپ ئەزىزلەيدۇ. ئۇ چاغدا ئاشۇ قارا كۆڭۈل، ئازغۇن ئەسكىلەر-نىڭ رەزىل سۇيىقەستىمۇ بەربات بولىدۇ. بەڭۈاش ئاتاڭمۇ ئويغىنىدۇ، چۆچۈيدۇ، سېنى باشقىدىن تونۇيدۇ!... بارغىن، پەخرىم، بارغىن، سۇجۇكۇڭنى قۇتقۇزغىن. ئۇ شۇ تاپتا نېمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتىدىكىن؟... مەن سىلەرنىڭ ئەسەن ـ تۆكەل، قول تۇتۇشۇپ قايتىپ كېلىشىڭلارنى كۈتىمەن. ھە راست، بۇ بىتىكنى ئېلىۋال، بوينۇڭغا ئېسىۋال. ئۇ سېنى قارغىشتىن، خەۋپ ـ خەتەردىن ئامان ساقلايدۇ، بارغىن!

6

باتۇر دوستى ئەرقىلگە دېگىنىدەك قىلدى، ئانىسى ئايقاغانىنىڭ رۇخسىتى ۋە رازىلىقىنى ئېلىپلا ياۋايىلارنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلاندى. ئۇنىڭ تەييارلىقى، ھازىرلىقى كاللىسىدا، ۋۇجۇدىدا، بىلەكلىرىدە ئىدى. ياراغى پارقىراپ تۇرىدىغان چاقماق، ئۆتكۇر، ئەپچىللىگىنە بىر قىلىچ، ھەمراھى بولسا ئانىسى بەرگەن بۆرە ئوشۇقى، يەنە ئۆزىنىڭ مۇستەھكەم ئىرادىسى، جاسارىتى، ئۇمىد ـ ئىشەنچى ئىدى.

ئۇ كەچ كىرىپ تۇن قارا پەردىسىنى زېمىن ئۇستىگە يېيىشقا باشلىغان چاغدا، تۇمەنبالىقىنىڭ يۇقىرىسىدىكى تاغ باغرىغا، ئاشۇ كۈنى سۆيگىنى سۇجۇكنى يوقتىپ قويغان ئورمان ياقىسىغا يېتىپ باردى ۋە مۇشۇ يەردە توختاپ نىقابلاندى. ئۇ كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ يالىڭاچلاندى، چاچلىرىنى چۇۋۇپ پاخپايتتى، يۈز ـ كۆز، تەن ـ بەدەنلىرىگە ئوتلاقنىڭ نەم ئارىسال توپىسىنى سۈركىدى،

ئاندىن ھۆل - قۇرۇق ئوت - چۆپ، شاخ - يوپۇرماقلار چېچىلىپ ياتقان يەرگە ئېغىناپ باش - بەدەنلىرىگە ھەر خىل نەرسىلەرنى يېپىشتۇردى... ئۇ ئىشىنى تۈگىتىپ ئورنىدىن تۇرغاندا، چىراي تۇرقى — ھەرخىل ئەخلەتلەر ئىلىنگەن چۈۋۈق چاچلىرى، مەينەت-لەشكەن ۋە تېخىمۇ سەتلەشكەن تۈكلۈك كۆكۈچ يۈزى، چوغدەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرى، ھەممە يېرىنى قويۇق موي قاپلىغان ۋە توپا - چاۋالار يېپىشقان بەستلىك، قوپال، كۈچتۈكگۈر بەدىنى، مايمۇننىڭكىدەك ئۇزۇن ھەم كۈچلۈك قوللىرى، بۇقىنىڭكىدەك مەزمۇت، قۇۋۇۋەتلىك پۇتلىرى، بۆرتۇپ تۇرغان مۇسكۇللىرى... بەئەينى ئۆكۈش، سۇرلۇك ياۋايىلارنىڭ ئۆزىگە، بەلكى ئۇلاردىن-مۇ قورقۇنچلۇق، بەتبەشىرە بىر مەخلۇققا ئوخشىغانىدى.

ئۇ نىقابلىنىپ بولۇپ ئۆتكۈر قىلىچىنى قولىغا ئالدى. ئۇنى چاتىرىقىغا، چاتىرىقىنى يېپىپ تۇرىدىغان تامبال ئورنىدىكى كىچىك-كىنە تېرە ئىچىگە يوشۇرۇپ باقتى. بولغۇدەك... بولمىسا ياۋايىلار مېنى تونۇپ قالىدۇ. ئۇنى زۆرۈر تېپىلغاندا، ۋاقتى كەلگەندە قولۇمغا ئالىمەن. ياۋايىلارنىڭ يۇرىكىگە سانجىيمەن!... ئۇ ھەممە ئىشنى تۈگىتىپ مېڭىش ئالدىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا يۇرتىغا نەزەر سالدى. تۇمەنباشلىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاۋۇل، قىشلاق-لار، ئوتلاقلار قاراڭغۇ ئۇپۇق قوينىغا سىڭىپ كەتكەچكە كۆرۈن-مەيتتى. ئەمما ئۇ ئۇ يەرنى، ئۇ يەردىكى ھەممە نەرسىنى قەلب كۆزلىرى بىلەن ئېنىق كۆرەتتى. تۈيغۇ - ئەسلىمىلىرى ئۇ يەرنىڭ ئۇي - دۆڭىنى، كۆركەم مەنزىرىسىنى، ئىللىق قوينىنى، ئۇ يەردىكى كىشىلەرنى ئېنىق ھېس قىلالايتتى. خەير خوش، ئانا يۇرتۇم، قەدىردان تۇغقانلار! ئۇ ئۇپۇقىنىڭ گىرىمسەن پەشلىرىگە ئېسىلىپ كۆتۈرۈلگەن تولۇن ئايغا باقتى. كۈموش لېگەندەك ئې-سىلىپ پارلاپ تۇرغان تولۇن ئاي ئۇنىڭغا كۈلۈپ باققاندەك، ئانا سۈتىدەك ئاپئاق نۇرلىرىنى ئۇنىڭغا تۆكۈپ باشلىرىنى، يۈزلىرىنى مېھرىبانلىق بىلەن سىلاۋاتقاندەك، ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپ، «يولۇڭ ئوچۇق بولسۇن، باتۇر!» دەپ پىچىرلاۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇ سې-

ھەرلىنىپ پوككىدە تىزلاندى، مۇقەددەس، خاسىيەتلىك ئاي تەڭ-رىسىگە باش ئۇرۇپ ئىخلاس بىلەن چوقۇندى.

«يا تەڭرىم! مەن ھوننىڭ ئوغلانى. سوقۇشقا، ياۋۇز ياۋ بىلەن ئېلىشىشقا كېتىۋاتىمەن. خەۋپ - خەتەرگە، ئۆلۈمگە تەۋەككۈل قىلىۋاتىمەن. ماڭا كۈچ - قۇۋۋەت، جاسارەت ئاتا قىل. مېنى ئۆز پاناھىڭدا ساقلا. يولۇمنى يورۇق، ئىشىمنى ئوڭ قىل، مېنى يېڭىشكە يېتەكلە. ئەي مۇقەددەس تەڭرىم!...» دېدى ئۇ تىلەك ۋە مەدەت تىلەپ.

ئۇ ئاي تەڭرىسىگە ئاخىرقى تىلەكلىرىنى يوللىغاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ سۇرلۇك قارىيىپ تۇرغان تاغ - ئورمانلىققا يۈزلەندى، چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ ئۆزىدىكى سۇر ۋە ئارىسالدىلىقنى باستى. ئاندىن قەتئىي نىيەت ۋە جاسارەت بىلەن قويۇق ھەم قاپقا-راڭغۇ ئورمانغا قاراپ قەدەم تاشلىدى... ئېتىداۋائىي تاغ - ئورمان-لىق تولىمۇ سۇرلۇك، قاراڭغۇ، ۋەھىمىلىك ئىدى. مەنزىل مەۋھۇم، يوللار نائېنىق، ئېگىز - پەس، يىلتىز، شاخ - شۇمبا، چاۋار - چاتقال ۋە باشقا توسالغۇلار بىلەن تولغان، ئۆپچۆ-رىدە بولسا تۇرلۇك خىرىس ۋە خەۋپ - خەتەرلەر يوشۇرۇنۇپ ياتاتتى. باتۇر ئەنە شۇنداق ناتونۇش جايدا، خەتەرلىك، قورقۇنچ-لۇق شارائىت ئاستىدا، پەقەت ئۆز سېزىمى ۋە جاسارىتىگە تايىنىپ ئالغا ئىلگىرىلەشكە باشلىدى. ئۇ بەزىدە يۇگۈرەيتتى، بەزىدە ئۆمە-لەيتتى، بەزىدە يانتۇلۇققا، تىك قىيالارغا يامىشىپ، شاخ - تاللارغا ئېسىلسا، بەزىدە چوڭقۇر ھاڭلارغا، ئاراچلىرىدىن كۆن نۇرى ئۆتمەيدىغان قويۇق چاتقاللارغا دۇچ كېلەتتى. يەنە بەزىدە قورام تاش، چوقاتماقلارغا، دەرەخ غوللىرىغا ئۆسۈۋالسا، بەزىدە شاخ - يىلتىزلارغا، كۆتەكلەرگە، تاشلارغا پۈتلىشىپ يىقىلىپ ئوي - ئورەكلەرگە دومىلاپ كېتەتتى. يىرتقۇچ ھايۋانلار — شىر، يولۋاس، بۆرە، قاۋان... لار ئۇنىڭغا قەدەمدە بىر يولۇقۇپ تۇراتتى ۋە تۇن قاراڭغۇسىدا كۆزلىرىنى چوغدەك ۋالىلدىتىپ، ۋەھىمىلىك ھۆركىرەپ خىرىس قىلىشاتتى. ھۇۋقۇش - مۇشۇكياپىلاقلار بولسا

يۇرەكنى تىترىتىپ قورقۇنچلۇق ھۇۋلىشاتتى، چىرقىرىشاتتى. ئەمما باتۇر بۇلاردىن قورقۇپ قالمايتتى، بوشىشىپ كەتمەيتتى. چۈنكى ئۇنىڭمۇ مۇشتۇمدەك چوڭ، قورقۇمسىز يۇرىكى، چوغ-دەك، يالقۇندەك يانىدىغان ئۆتكۈر، سۇرلۇك كۆزلىرى، ئەتراپتە-كى تۈن قاراڭغۇسىنى تىترىتىپ سۇر - ھەيۋە پەيدا قىلىدىغان ئېغىر تىنىق، پۇشۇلداشلىرى، قەلبىدە ئۆچمەنلىك، غەزەپ - نەپرەت، قەتئىي نىيەت ۋە ئۇمىد - ئىشەنچ، ۋۇجۇددا بولسا كۈچ - قۇدرەت ۋە چىدام - غەيرىتى بار ئىدى.

شۇ تەرزدە ئۇ توختىماي ئالغا ئىلگىرىلىدى. ئورمانلىق چەك-سىز، ئېگىز - پەس، ھەم ئوق ئۇزىسىمۇ ئۆتمەيدىغان زۇلمەت قاراڭغۇ ئىدى. كېچە نەۋاخ بولغانلىقى، تاغ - ئورمانلىققا قانچە-لىك ئىچكىرىلەپ كىرگەنلىكى نامەلۇم. بىر چاغدا بىر يەردە ئۇ ئۇشتۇمتۇت بىر توپ ياۋايىلار بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇلار خېلى كۆپ بولۇپ، تىمسىقلاپ يۇرۇشەتتى. ئۇ ئۇلارنى كۆرۈپ سەل چۆچۈدى. ئۆزىنى تونۇپ قېلىشىدىن، تۇتۇشۇپ قېلىشتىن ئەنسىرىدى. سوغۇق تەرگە چۆمۈلۈپ نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي قاچانلاردۇر قولىغا ئېلىۋالغان قۇرۇق بادرىنى چىڭ تۇتقىنىچە ئورنىدا تىككىدە تۇرۇپ قالدى. ياۋايىلار كەلدى، ئۇنى كۆردى، چىرايىغا سەپسېلىشتى. ئەمما ئۇنى تونۇيالمىدى، ئۆز كىشىسى دەپ بىلىپ پەرۋا قىلمىدى. بىرنېمىلەرنى دەپ غودۇڭشىپ يېنە-دىن ئۆتۈپ كېتىشتى. «ئۇھ!»... ئۇ يېنىك تىن ئالدى. يۇرىكى جايىغا چۈشتى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟... ئۇ ئۇلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ شۇبھىلەندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، ئەھۋال ئىگىلەش ئۈچۈن دەرھال قوزغىلىپ ئۇلارغا ئەگەشتى. ئۇلار ئەس-لىدە كەچلىك قورساق غېمىدە ئورمان ياقىسىدىن ئوۋ - ئولجا ئىزدەپ تىمسىقلاپ يۇرۇشكەن ياۋايىلار ئىدى.

باتۇر بۇ ئاچ قورساق ياۋايىلارغا ئەگىشىپ ئورمانلىقتا خېلى كۆپ قاتىرىدى. جىق يەرلەرگە بېرىپ، بىللە ئوۋ ئوۋلاپ خام ئەت يەپ غىزالاندى، ئاندىن تۈن نىسپىدىن ئۆتكەندە بىر قېرى دەرەخ-

نىڭ تۇڭگە كېلىپ، شاخ ـ يوپۇرماقلار ئۇستىگە ئېغىناپ، ئۇلار بىلەن بىللە تۇنىدى. بۇ جەريانداا ئۇ تىلسىز كىشىدەك زۇۋان سۇرمەي يۈردى. ياۋايىلارمۇ ئادەتتە كۆپ سۆزلەشمەيتتى. ھەممىسى ئۆز ئىشىنى ئۆزى تېپىپ قىلىشاتتى. پەقەت زۆرۈر تېپىلغاندىلا سەت تاۋۇش چىقىرىپ كېكەچلەپ، باش ـ قول ئىشارىسى قىلىشىپ ئالاقىلىشەتتى. باتۇرمۇ ئۇلار قىلغانىنى قىلدى، يېگەننى يېدى. ئەمما ئۇ ئۇلارنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى. بولۇپمۇ پات ـ پات ۋارقىراپ ـ چىرقىراپ ئېيتىلىدىغان سۆزلىرىنى زېھىن قويۇپ ئاڭلاپ شېۋە ـ تاۋۇشلىرىنى ئايرىشقا، پەرقلەندۇرۇۋېلىشقا، ئۆگىنىۋېلىشقا تىرىشتى. چۈنكى تانيۆلەرمۇ ھون تىلىدا سۆزلىشەتتى.

باتۇر تۇن بويى كىرپىك قاقمىدى. ياۋايىلارنىڭ خورەك ـ خارتىلداشلىرى ئېچىدە ئۆز ئىشىنى ئويلاپ بىدار ياتتى. تۇن تاڭغا ئۇلاشقاندا، ئۇ ھەممىدىن بۇرۇن ئورنىدىن تۇردى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆزلىرى قان قۇيغاندەك قىزىرىپ كەتكەنىدى. ئادەتتىمۇ ئۇ غەزەپ-لەنسە ياكى بىر ئىش قىلماقچى بولسا، كۆزلىرىگە مۇشۇنداق قان تولاتتى. شۇنداق، ئۇ ئەمدى بۇ ئالتە توك ـ توك ياۋايىغا ئەگىشىپ يۈرۈۋەرسە بولمايدۇ. ئۇ ئۇلاردىن قۇتۇلۇشى، ئۆز ئىشىغا ئاتلىنىشى كېرەك. ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇن مۇھىم ئىشلىرى بار... باتۇر قىلىچىنى قولىغا ئالدى ـ دە، ئۆلۈكتەك ئۇخلاپ يېتىشقان ياۋايىلارنى يەڭگىل، چەبدەس ھەرىكەت بىلەن تۇيدۇرماي، تىن تارتقۇزماي بىر ـ بىرلەپ بوغۇپ ـ بوغۇزلاپ ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلىدى. ئاندىن ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى يىرتقۇچلارغا قالدۇرۇپ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى تاللىۋېلىپ تېخىمۇ ياخشى نىقابلانغاندىن كېيىن ئورمانلىقنىڭ تۆرىگە قاراپ يولغا چىقتى.

يول ئۇستىدە — تاغ ـ ئورمانلىقتا، جىلغا ـ جىرالاردا، كەپە ـ ئۆڭكۈرلەردە ياۋايىلار ئۇنىڭغا قەدەمدە بىر يولۇقۇپ تۇردى، ئەمما ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭغا دىققەت قىلمىدى ۋە گۈمانلانمىدى. بەزىدە تېخى ئۇنىڭغا يول ـ يۇنىلىشلەرنى كۆرسە-

تىپمۇ قويۇشتى. ئۇنىڭ تەبىئىي نىقابى — قوپال، كۆچتۇڭگۇر تۈكلۈك بەستى، سۈرلۈك، بەتبەشىرە بۇرە سىياقى ئۆز كارامىتى- نى كۆرسىتىپ راسا ئەسقېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇنچە چوڭ تاغ - ئورمانلىقتىكى شۇنچە نۇرغۇن ياۋايىنىڭ بىر - بىرىنى تونۇپ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس - دە، ئۇ ئۆزىمۇ مۇشۇنداق بولىدىغانلى- قىنى، ياۋايىلار ئارىسىغا بىمالال سىڭىپ كىتەلەيدىغانلىقىنى ئال- لىبۇرۇن ئويلاپ يەتكەن ۋە شۇ سەۋەبتىن تاغ - ئورمانلىققا ئىككى- لەنمەي قەدەم باسقان. مانا ئەمدى ئۇ خىلىلا ئەركىن، يۈرەكلىك بولۇپ قالدى. مەقسىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا بولغان ئىشەنچىمۇ ئاشتى.

هالبۇكى، ئۇ تاغ - ئورمانلىققا ئىچكىرىلەپ كىرگەنسېرى ئىلگىرى كۆرمىگەن، ئويلاپمۇ باقمىغان يېڭى ئىشلارغا دۇچ كە- لىشكە، يېڭى غەم - تەشۋىشلەرگە چۆكۈشكە باشلىدى. ئۇ بولسىمۇ تاغ - ئورمانلىقىنىڭ ئۆزى ئويلىغىنىدىن، ئىلگىرى قىياس قىل- غىنىدىنمۇ نەچچە ھەسسە چوڭ، چەكسىز ھەم خەتەرلىك ئىكەنلە- كى، ئۇ يەردىكى ياۋايىلارنىڭ يىرتقۇچلارىدىنمۇ كۆپ ۋە ھەممىلا يەرگە تارقالغانلىقى ئىدى. قارىغاندا ئۇلار بۇ پايانسىز تاغ - ئورمانلىقىنىڭ بۇ تەرىپىدىلا ئەمەس، بەلكى كۇن، تۇن ۋە ئارقا تەرەپلىرىدىمۇ مۇشۇنداق كۆپ بولسا كېرەك. ئۇلارنىڭ ھەممە يەردە ئىش تېرىپ ئۇزۇلدۇرمەي پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇ- شىمۇ بىكار ئەمەس ئىكەن - دە؟!... بۇ ياۋايىلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ بىر قەبىلە باشلىقىغا قارامدىغاندۇر؟ ئاشۇ يەلۋىگىلا چوقۇنام- دىغاندۇر ياكى ھەر جايدىكىلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا توپ بېشى، ئۇ- رۇق ئاقساقىلى، كىچىك يەلۋىسى بارمىدۇر؟ ئۇلارنى قانداق قە- لىپ بويسۇندۇرغىلى بولار؟ قەبىلە باشلىقى — ھېلىقى تىرىك تەڭرى بۇ تاغ - ئورمانلىقىنىڭ قەيىرىدە؟ قايسى توپ ئارىسىدا تۇرىدىغاندۇر؟ ئۇنىڭ سىر - سېھرى، كارامىتى قانچىلىكتۇر؟ قانچىلىك كۈچ - قۇدرىتى باردۇر؟ ئۇنى تاپقىلى، ئۇچراتـ- قىلى، يېقىنلاشقىلى بولارمۇ؟... سۈجۈك ... بىچارە باچكام!

ئۇ نەدىدۇر؟ ھاياتمىدۇر؟...

باتۇر شۇنداق ئويى - خىياللارغا بېرىلەتتى، ئەنسىرەيتتى، قورقۇمسىرايتتى، نېمە قىلىشنى، قانداق قىلىشنى بىلەلمەي تېڭىرقايتتى، تىت - تىت بولۇپ تېپىرلايتتى. تەۋەككۈلچىلىك — ھەقىقىي مەنىدىكى خەتەرلىك تەۋەككۈلچىلىك ماڭا ئەمدى باشلىنىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن كېيىنكىسى ئىشلار ئۇتۇق - مەغلۇبىيەت، يېڭىش - يېڭىلىش، ئۆزياش - ئۆلۈم... بىر تەڭرىگە، ئۇنىڭدىن قالسا ئۇنىڭ ئۆزىگە، تەلىيىگە باغلىق ئىدى. لېكىن ئۇ ئاسان يالتىيىپ قالمايتتى، ئۇمىدسىزلىنىپ بوشىشىپ كەتمەيتتى، قورقۇپ ئارقىغا يانمايتتى. بۇنداق قىلىش ئۇنىڭ تەبىئىتىگە يات، خىسلىتىگە مۇخالىپ، بۇنىڭغا گەپ كەتمەيدۇ. نېمىلا دېگەنبىلەن، نېمىلا قىلغان بىلەن تەڭرىنىڭ بۇيرۇغىنى بولىدىغۇ ئاخىر. ئۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن قارشىلاشمايدۇ. نىيەت قىلغانىكەن، ئۆزىنى ئاتىغانىكەن، يادىن ئۇزۇلگەن ئوقتەك داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ. سۇجۇكنى قۇتقۇزمىغۇچە، ياۋايىلاردىن ئۆچ ئالمىغۇچە بولدى قىلمايدۇ، توختاپ قالمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ جان پىدا قىلىشقا تەييار، يا تەڭرى!...

باتۇر تۇمەنباللىقتىن، ئاتا - ئانىسىدىن، تۇغقانلىرىدىن ئايرىلىپ ئارىدىن ساق بىر ھەپتە ئۆتكەندە، ياۋايىلارنىڭ تاغ - ئورمانلىقىنىڭ تۆر - پىنھان يېرىدىكى چوڭ تۇرالغۇسىغا ئوڭۇشلۇق، بىخەتەر يېتىپ باردى. تانيۆلەر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى — سىرلىق يەلۈى ماڭا مۇشۇ يەردە، ئىككى تاغ ئارىسىدىكى قويۇق ئورمان قاپلىغان، كەڭ ئۈزۈن، چوڭقۇر بىر جىلغىدا تۇراتتى. ئۇنىڭ دائىم تۇرۇشلۇق مەخپىي ئۇۋىسى شىمالىي تاغ ئاستىدىكى چوڭ بىر ئۆڭكۈرده ئىدى. باتۇر جىلغىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ چاغقىچە ئاڭلىغان ۋە بىلگەنلىرىنىڭ، قىياس - پەرەزلىرىنىڭ ھەقىقەتەن راست، ئەمەلىيەت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. تانيۆلەر ھەقىقەتەنمۇ نادان ھەم ياۋايى قوۋم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلار قەبىلە باشلىقىنى تەڭرى ئورنىدا ئۇلۇغلايتتى. ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ

ۋە ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسىنىڭ يارىتىلىشى، بەندىسى، ئەۋلادى ھېسابلايتتى، تەقدىر - قىسمەتنى، بەخت - سائادەتنى ئۇنىڭ ئىلكىدە دەپ بىلەتتى. ئۇنىڭ ھەرقانداق بېشارەت ۋە ئىشارەتلىرىگە شەكسىز ئىشىنەتتى، بۇيرۇقىغا شەرتسىز بويسۇناتتى. باتۇر بۇلار-نى ياۋايىلارنىڭ ئېغىزىدىن ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلاپ تېخىمۇ زور ئۇمىد - ئىشەنچكە تولدى. ئەمدىكى ئىش ئەسلىي پىلانى بويىچە قەبىلە باشلىقىغا، ياۋايىلارنىڭ تىرىك تەڭرىسىگە يېقىنلىشىش ۋە پەيتنى تېپىپ ئۇنى گۆرۈگە ئېلىش ئىدى. لېكىن ئۇ بۇ ئىشقا تۇتۇش قىلىشتىن ئاۋۋال باشقا بىر مۇھىم ئىشنى پۈتتۈرۈشى، يەنى تۇتقۇندىكى سۇجۇكنى ياۋايىلارنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇپ چىقىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئۇ ئالدى بىلەن سۇجۇكنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىشقا باشلىدى.

سۇجۇك تاغ باغرىدىكى ئورمانلىقنىڭ چېتىدە ياۋايىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن، ئۇدۇل بۇ يەرگە ئەكېلىنگەن ۋە قىممەتلىك سوۋغا سۈپىتىدە قەبىلە باشلىقىغا تەقدىم قىلىنغان، بەخشەندە قىلىنغان. قەبىلە باشلىقى ئۇنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ يالىڭاچلاپ، ئۆزىنىڭ پادا قويدەك كۆپ ھەم بەتبەشىرە خوتۇن - قىزلىرى ئارىسىغا قوشۇۋەتكەنىدى...

باتۇر بىرنەچچە كۈن ئىزدەپ سۈرۈشتۈرۈپ ئاخىر ئۇنىڭ تۇرۇشلۇق جايىنى تاپتى. سۇجۇك شىمالىي تاغ ئاستىدىكى يەنە بىر چوڭ ئۆڭكۇردە تۇرۇۋاتاتتى. بۇ ئۆڭكۇر قەبىلە باشلىقىنىڭ يەنە بىر مەخپىي ئۇۋىسى بولۇپ، نەچچە ئون قاراۋۇل ياۋايى ئۇنى كېچە - كۈندۈز قوروقداپ ساقلايتتى. باتۇر ئاۋۋال ئۆڭكۇرنى تاپتى، ئاندىن ئۇنىڭ ئەتراپىدا يوشۇرۇنۇپ بۆرىدەك ھۇۋلاپ يۇرۇپ سۇجۇككە خەۋەر يەتكۈزدى. بىر كۈنى تۈن نىسپىدە ئۇلار ئىچى - تېشىدىن ماسلىشىپ قاراۋۇل ياۋايىلارغا تۈيدۇرماي قاچتى - دە، ئوچۇق يايلاقتا قاراپ يۇرۇپ كەتتى.

— مەن يەنە ئارقامغا يانمىسام بولمايدۇ، — دېدى باتۇر

ئوچۇق يايلاققا چىققاندىن كېيىن سۇجۇك بىلەن خوشلىشىپ، — سېنى مۇشۇ يەرگىچە ئۇزىتاي، تەڭرىم قۇت بەرسۇن قۇتۇلدۇڭ، ئەسەن قالدىڭ، ئەمدى ئۆزۈڭ قايتقىن. بۇنىڭ ئۇ تەرىپى بىخەتەر... ئېسىڭدە بولسۇنكى، سەن قايتىپ بېرىپلا كۆرگەنلىرىڭنى ئاتاڭغا ئېيتقىن. ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوردىغا كىرىپ ئاتامغا ئېيتىڭلار. ئۇ لەشكەر باشلاپ كېلىپ تاغ - ئورمانىنى قورشىسۇن. مەن قايتىپ بېرىپ ھايالشمايلا ياۋايىلارنى تاغ - ئورمانلىقتىن چىقىشقا مەجبۇر قىلىمەن.

— ھىم...

— ھە راست، — دېدى باتۇر يەنە تاپىلاپ، — ئاتامغا يەنە شۇنىمۇ ئېيتقىن. ئۇ چۇغاينىڭ كۇن، تۇن ۋە ئارقا تەرىپىدىكى قەبىلىلەرگىمۇ خەۋەرچى ئەۋەتسۇن. ئۇلارمۇ تەييار تۇرسۇن. ياۋايىلار ناھايىتى نۇرغۇن دېگىن...

— ئۇقتۇم، — دېدى سۇجۇك باتۇرنىڭ سۆزلىرىنى ئەستايىدىل ئاڭلىغاندىن كېيىن بىردىنلا كۆڭلى بۇزۇلۇپ، چىرايلىق لەۋلىرىنى ئۇمچەيتىپ.

— نېمە بولدۇڭ؟ يىغلايسەنغۇ خۇشال بولۇشنىڭ ئورنىغا.

— ھېچ... ھېچنېمە... باتۇر! ... سەن ئەمدى ئۇ يەرگە بارمىساڭ، ئۆزۈڭ كۆردۇڭ تاغ - ئورمانلىقنى، ياۋايىلارنى... سەن ئۇچۇن مۇشۇنىڭ ئۆزىمۇ...

— ئەنسىرىمە، ئىشنىڭ يامان تەرىپىنىلا ئويلىما، — دېدى باتۇر ئۇنى باغرىغا بېسىپ، چاچلىرى ئارىسىغا تۇمشۇقىنى تىقىپ، — ياۋايىلار مېنى ھېچنېمە قىلالمايدۇ. مېنىڭ ئۆزۈمگە ئىشەنچىم بار. سەنمۇ ئىشىنىشىڭ كېرەك. قۇتلۇق كۇنلەر تېخى ئالدىمىزدا ... — ئۇ يەنە سۇجۇككە ئۆزىنىڭ خەۋىرىنى ئانىسى ئايقاغانغا يەتكۈزۈپ، ئۇنى خاتىرجەم قىلىشنى تاپىلاشنىمۇ ئۇنتۇمىدى، — سىلەر كۇتۇپ تۇرۇڭلار، ماڭا ئىشىنىڭلار. بىز پات يېقىندا خۇشال جەم بولىمىز.

ئۇ سۇجۇكنى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ جامالىغا قاد-

ماي قاربدى، يۇزىنى ئالىقانلىرى ئارىسىغا ئېلىپ، كۆزلىرىگە سۆيدى. سۇجۇك ئەنسىرىگەن، ئېسەدىگەن، ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغان هالدا ئۆزىنى ئۇنىڭ باغرىغا ئاتتى.

— خوش... قايتقىن!...

— ئەسەن بولغىن!...

سۇجۇك قوللىرىنى سوزۇپ ئۇمتۇلۇپ قالدى. باتۇر كەينىگە ئۆرۈلۈپلا يولىغا راۋان بولدى. چۈنكى ئۇ ياۋايىلارنىڭ يەلۋىسى خوتۇن - قىزلىرى ئارىسىدىكى سۇجۇكنىڭ يوقالغانلىقىنى ئۇقۇپ بىرەر ئىشتىن گۇمانلانغۇچە ئۇ تۇرۇشلۇق جىلغىغا يېتىپ بېرىشى ۋە ئۇنى تېپىپ گۆرۈگە ئېلىشى كېرەك ئىدى.

ئۇ تاغ - ئورمانلىقنىڭ تۆرىدىكى ئېپتىدائىي جىلغىغا هايال-شىماي يېتىپ باردى. بەختىگە يارىشا ئۇ يېتىپ بارغاندا قەبىلە باشلىقى تېخى هېچ ئىشنى سەزمىگەنىدى. بۇنى ئۇ جىلغىنىڭ تىنچلىقىدىن، ياۋايىلارنىڭ خاتىرجەملىكىدىن پەملىدى ۋە كۆڭلى تىنىپ، ئەسلىي پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا بولغان ئىشەنچى ئاشتى. ئەپسۇسكى، بۇ ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى. قەبىلە باشلىقى تېخىچە ئۆزىنى كۆرسەتمەيۋاتاتتى. ئۇ قەيەردە، نېمە ئىش قىلىۋاتىدىغاندۇر؟ يوشۇرۇنۇۋالغانمىدۇر ياكى... ئەگەر ئۇ راستىنلا مۇشۇ جىلغىدا بولىدىغان بولسا نېمىشقا هېلىغىچە ئۆزىنى بىرەر قېتىم كۆرسەتمەيدۇ؟ قوۋمى ئارىسىغا كېلىپ قويمامدۇ؟ ئۇ راستىنلا كىشىلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەس تەڭرىگە تەڭداش ئەۋلىيامىدۇر - يا؟ ئۇنىڭ سىر - سېھرى، كۈچ - قۇدرىتى قانچىلىكتۇر؟... ئۇ سۇجۇكنىڭ يوقالغانلىقىنى سېزىپ قالدىمىكىن؟ ئەگەر شۇنداق بولسا، ئۇ بۇنى هەرگىزمۇ ئۆز كىشىلىرىدىن كۆرمەيدۇ. چوقۇم باشقا بىرىدىن، باشقا ئىشتىن گۇمانلىنىدۇ. خەۋپسىرەپ، ئېهتىيات قىلىپ يوشۇرۇنۇۋالدۇ... قارىغاندا بۇ يەردىكى تىنچلىق تېگىگە شىددەتلىك دولقۇن يوشۇرۇنغان سۇ يۈزىدەك بىر ئىشمۇ نېمە؟!...

باتۇر شۇنداق خىياللاردا بولدى، هودۇقۇپ ئەنسىرەپ قالدى،

جىددىيلىشىپ تىت ـ تىت بولۇشقا، تېپىرلاشقا باشلىدى. تەلۈلـ
كى ئۇنى ھە دېگەندە قارامۇلۇق قىلىشقا، جار سېلىپ قەبىلە باشلـ
قىنى جەڭگە چاقىرىشقا ئۇندەيتتى. ھالبۇكى، بۇنداق قىلىش بەكـ
مۇ خەتەرلىك! ... ئۇ بەزىدە ئۇمىدسىزلىنىپ، سولىشىپ ئىشەنـ
چىنى يوقىتىپمۇ قويياتتى. بۇنداق چاغدا ئۇ نېمە قىلىشنى، قانداق
قىلىشنى بىلەلمەي چۈشكۈنلىشىپ كېتەتتى. بۇنى ئاز دەپ، بىرـ
نەچچە كۈندىن بېرى نېمىشقىكىن جىلغىدىكى ياۋايىلار بارغانـچە
كۆپىيىپ، ئۇنى تېخىمۇ گاڭگىرىتىپ قويدى. ئۇلار تەرەپ ـ
تەرەپلەردىن كېلىپ بۇ يەرگە توپلانماقتا، ئاۋۇماقتا ئىدى. ئەجەبا،
بۇ زادى قانداق ئىشتۇر ئەمـدى؟ ئۇلارغا نېمـە بولغانـدۇر؟ بىرەر
ئىشقا ئائىلانماقچىمىدۇر ياكى... قارىسا ھېچ ئۇنداق ئەمەستەك.
ئۇنـداقتـا ئۇلار بۇ يەرگە توپلىنىپ نـېمـە ئىـش قىلماقچـ
ىدۇر؟ ... ياۋايىلارنىڭ ئىشلىرىمۇ يات، ياۋايىلارنىڭ ئىشلىرىمۇ
يات، يوچۇن، چۈشىنىكسىز بولىدىكەن...

بىراق باتۇر تېخى خۇددىنى يوقىتىپ ئەسەبىيلىشىش دەرىجـ
سىگە بارمىغانىدى، جىددىيلىشىپ، تېپىرلاپ قالغىنـى بىلەن
كاللىسـى يەنىلا سەگەك، ھوشيـار ئىدى. ياق! ... كۈننى كۆرۈش
ئۈچۈن تۇنده تاقەت قىلىش كېرەك. ئالدىراقسانلىقتىن، قارامۇلۇقـ
تىن ياخشى نەتىجە چىقمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ماڭمۇ تېخى ھېچـ
قانداق خەۋپ يەتكىنى يوققۇ. ياۋايىلارنىڭ ئارىسىدا ئۇلارنىڭ بىر
ئەزاسىدەك ئامان ـ ئېسەن يۈرۈپتىمەنغۇ مانا... بەلكىم ئۇلارنىڭ
بۇ يەرگە جەم بولۇشى ئادەتتىكى بىر نورمال ئىشتۇر. ئېھتىمال
ئۇلار مۇشۇنداق پات ـ پات بىر يەرگە يىغىلىپ تۇرسا كېرەك يا
بولمىسا ئۇلار بۇ يەرگە يىغىلىپ مەجلىس ئاچماقچىمىكىن، بىرەر
يوسۇن مۇراسىمى ئۆتكۈزمەكچىمىكىن؟ كىشى ۋە كىشىلەر توپى
بولغانىكەن، ئۇنىڭ يوسۇنى بولىدۇ ـ دە...

باتۇر ئاخىرىدا خاتا پەرەز قىلمىغانىدى. راست دېگەندەك شۇ
كۈنى كەچتە جىلغىغا توپلانغان ياۋايىلار جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى
چوڭ بىر ئوچۇقچىلىققا — ئۆپچۆرىسىنى قويۇق ئورمان ئوراپ

تۇرغان بىر چىملىق مەيدانغا جەم بولۇشتى ۋە قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەن تەڭ سورۇن تۈزۈپ، گۈلخانلارنى يېقىپ، مۈڭگۈز بۇرغا ۋە ئىچى كاۋاك دەرەخ غوللىرىنى ئۇرۇپ چېلىپ، ساماۋى ئۇسۇللارنى ئويناپ، قانداقتۇر بىر ئەنئەنىۋى مۇراسىم ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى... باتۇر تەبئىي نىقابىدىن پايدىلىنىپ بۇ مۇراسىمغا بىمالال ئىشتىراك قىلدى ۋە ئۇنىڭ تەڭرىگە، يەنى ھېلىقى سىرلىق يەلۈنگە چوقۇنۇش، ئۇنىڭ ۋەز - ۋەھىيلىرىنى ئاڭلاش ۋە ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەش مۇراسىمى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدى. يا تەڭرىم، پۇرسەت ئاخىر يېتىپ كەپتۇ - دە! بۇنداق مۇراسىمدا قەبىلە باشلىقى ئۆزىنى كۆرسىتىپ قوۋمى ئارىسىغا كەلمەي قالمايدۇ. مانا بۇ ئۇنىڭغا يېقىنلىشىشنىڭ ئەڭ ياخشى پۇرسىتى!

جىلغىدىكى قويۇق ئورمان ئوراپ تۇرغان ئوچۇقچىلىققا مىڭلىغان ياۋايىلار يىغىلغانىدى. كۆيۈۋاتقان گۈلخانلارنىڭ يورۇقىدا ئۇلارنىڭ يالىڭاچ، بەتبەشىرە تۇرق - چىرايلىرى تېخىمۇ سەت، يىرگىنىشلىك ھەم قورقۇنچلۇق كۆرۈنەتتى. ئۇلار توختىماي پېرە ئويناپ ساما سېلىشاتتى. بىر چاغدا ئۇلارنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭلىرىنى بېسىپ شىمالىي تاغ ئاستىدىن سورۇپ چىلىنغان مۈڭگۈز بۇرغىلارنىڭ ئاۋازى ياڭرىدى. بۇ قەبىلە باشلىقىنىڭ مەخپىي ئۇۋىسىدىن قوزغىلىپ قوۋمى، مۇخلىسلىرى ئارىسىغا قاراپ يولغا چىققانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ ئاۋازنى ئاڭلاپ مەيداندىكى ياۋايىلار ئوپۇر - توپۇر بولۇشقا باشلىدى... ئارىدىن بىر پەس ئۆتۈپ مۈڭگۈز بۇرغىلارنىڭ ئاۋازى يەنە ياڭرىدى. بۇ قېتىم ئۇ يېقىنلا يەردىن تېخىمۇ ئوچۇق ئاڭلىنىۋاتاتتى. ھايال ئۆتمەي مەيداننىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئورمانلىق ئارىسىدىن قوللىرىدا يېنىپ تۇرغان كۆسەيلەرنى كۆتۈرگەن بىر توپ ياۋايىلار چىقىپ كەلدى. ئۇلار قەبىلە باشلىقىنى — ھېلىقى سىرلىق يەلۈنى ھىمايە قىلىپ، ئىككى سەپ بولۇپ كېلىۋاتاتتى.

قەبىلە باشلىقى ئاپئاق چۈۋۈق چاچلىرىغا ھەرخىل قۇش پەيلىرىنى قىستۇرۇپ، تېرە - پۇرۇچلارنى چىگىۋالغان، بوينىغا

بۆره چىشى، ئوشۇقى، قۇشلارنىڭ باش سۆڭىكى، ياغاچ، تاش پارچىلىرى ئۆتكۈزۈلگەن بىرنەچچە تىزىق، ئېغىر، ئۇزۇن مارجان ئېسىۋالغان، ئۇچىسىغا تەڭگە گۈللۈك يىلپىز تېرىسىنى پۈتۈن يېپىنىپ، بىر قولىدا سېپىنىڭ ئۇچىغا ئېغىزىنى يوغان ئېچىپ چىشلىرىنى ھىڭگايتىپ تۇرغان بۆره بېشىنىڭ قۇرۇق ئۇستىخىنى بېكىتىلگەن غەلىته شەكىلدىكى هاسا، يەنه بىر قولىدا نۇرغۇن بۆره ئوشۇقى ئۆتكۈزۈلگەن ئۇزۇن تەسۋى تۇتقان پېرىخون سۈپەت، سۆزۈن تەلەت، ياشانغان كىشى ئىدى. ئۇ ئوت يورۇقىدا يىلپىز سۈرەتلىك ئەرۋاهتەك تېخىمۇ سۇرلۇك هەم سىرلىق كۆرۈنەتتى. ئۇ قورۇقچى ياۋايىلارنىڭ هممايىسىده بېشىنى تىك تۇتۇپ، قولىدا تەسۋى تۇتقىنىچه، ئەپسۇن ئوقۇۋاتقاندەك، ئاغزىنى توختىماي مىدىرلىتىپ ئۇدۇل ئالدىغا قاراپ سالماق قەدەم تاشلاپ كېلىۋاتاتتى.

ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭغا ئوخشاش ياسانغان سۇرلۇك ئون نەچچە ياۋايىمۇ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرى، تاغ - ئورمانلىقنىڭ هەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن توپ باشلىقلىرى — كىچىك يەلۋىلەر بولسا كېرەك. قوللىرىدا كۆسەي كۆتۈرگەن قورۇقچى ياۋايىلار ئۇلارنىمۇ ئىككى ياندىن هممايه قىلىپ كېلىۋاتاتتى.

سىرلىق يەلۋى ئورماندىن چىقىپ مەيدانغا كەلگەنده، بۇ يەردىكى ياۋايىلار گۇر - گۇر قىلىپ دەۋرەپ، پىچاقتا تىلغانىدەك بۆلۈنۈپ ئۇنىڭغا يول بېرىشتى، ئۇدۇلىدىن ئۆتكەنده تىز پۈكۈپ، باش ئۇرۇپ چوقۇنۇشتى، شاپائەت تىلەشتى. يەلۋىمۇ چوقۇنۇشلارنى ئىلىك ئالدى، چىراي ئېچىپ، تەكشى نەزەر تاشلاپ، بېشىنى بىلىنەر - بىلىنمەس لىڭشىتىپ ئىلتىپات كۆرسەتتى. ياۋايىلار ئۇنىڭ بۇ ئىلتىپاتىدىن قاتتىق تەسىرلىنىشتى، سەكرىشىپ، قولىلىرىنى پۇلاڭلىتىپ چۇقان - سۇرەن سېلىشتى. ئۇنىڭ بىلەن تەڭ دەۋرەپ تەنتەنه قىلىشتى... قەبىله باشلىقى ئەنه شۇنداق تەنتەنه، چۇقان، سۇرەن سادالىرى ئىچىده مەيداننى كېسىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ

جەنۇب تەرىپىدىكى ئېگىزلىكى ئىككى غۇلاچ، ئۇستى تەكشى، چوڭ بىر قورام تاشنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى. تاش ئۇستىگە يولۇاس تېرىلىرى قاتمۇ قات سېلىنغان، گىرۇەكلىرىگە بولسا پۇراقلىق كۆكۇچ ئىسلار كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان تاش ئىسرىقدانلار قويۇلغانىدى. ئۇ ئەمدى ئەنە شۇ يولۇاس تېرىلىرى ئۇستىدە قارار تېپىشى كېرەك. تاش ئۇستىگە چىقىش ئۇچۇن شوتا ياكى پەشتاق بولمىسا بولمايدۇ. لېكىن قورام تاش ئەتراپىدا بۇنداق نەرسىلەر كۆرۈنمەيتتى. قارىغاندا قورۇقچى ياۋايىلار ئۇنى يۆلەپ چىقارسا كېرەك ياكى سېرىكچىلەردەك تاش تۇۋىگە بېرىپ تۆت پۇتلۇق بو-لۇپ، بىر - بىرىگە تايىنىپ، بىر - بىرىنىڭ ئۇستىگە چىقىپ پەشتاق ھاسىل قىلىپ بېرەمدىكىن؟... لېكىن قەبىلە باشلىقى بۇلارنى كۆتۈپ تۇرمىدى، كارامەت ۋە ماھارەت كۆرسىتىپ، بىر سەكرەپلا تاش ئۇستىگە چىقتى - دە، قوۋمىغا يۇزلىنىپ چاڭا قۇرۇپ ئولتۇردى. ئۇنىڭغىچە قوللىرىدا كۆسەي كۆتۈرگەن قو-رۇقچى ياۋايىلار قورام تاشنىڭ ئەتراپىنى بىرنەچچە رەت قورشاپ، ئۇنى قاتمۇ قات ھمايىگە ئېلىپ بولۇشتى.

توپ باشلىقلىرى — كىچىك يەلۇلەر پەستە، قورام تاشنىڭ ئالدىدىكى يەردە چوڭ يەلۇگە قىيپاش يېنىنى قىلىپ غاز قانىتى شەكلىدە ئولتۇرۇشتى. ئۇلارمۇ قورۇقچى ياۋايىلارنىڭ ھمايە چەمبىرىكى ئىچىدە ئىدى.

باتۇر بۇ ئالامەتلەرنى كۆرۈپ جىددىيلىشىپ قالدى، نېمە قىلىشنى بىلەلمەي قىستىلىپ، ئىتتىرىپ توپنى ئارىلاشقا باشلا-دى. دەل مۇشۇ پەيتتە، مەيداندىكى ياۋايىلار خۇددى بىرى بۇيرۇق بەرگەندەك بىردىنلا ئوپۇر - توپۇر بولۇشۇپ مەيدانىنىڭ چەت - چۆرىسىگە تارقىلىشتى - دە، ھايال ئۆتمەي، بوش قالدۇ-رۇلغان مەيدان ئوتتۇرىسىدىن خۇددى يەردىن ئۇنۇپ چىققاندەكلا توم - توم ياغاچلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ باغلاپ ياسالغان بىر قاشا زاھىر بولدى. قاشا يۇمىلاق شەكىلدە، بوي ئېگىزلىكىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە قىئات دەپدىغان بىر تاق مۇڭگۇزلۇك،

ئۆتكۈر چىشلىق، پۈتلىرى تۈياقلىق غەلىتە مەخلۇق ھۆركىرەپ يۈرەتتى. باتۇر كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە زاھىر بولغان بۇ قاشانى ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى غەلىتە مەخلۇقنى كۆزۈپ ھەيران قالدى. كۆزلىرىگە، سېزىمىگە ئىشەنمەي بېشىنى چايقىدى. نېمىدېگەن غەلىتە، قورقۇنچلۇق!... ئۇ بەلكىم مۇشۇ تاغ - ئورمانلىقتىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ ۋەھشىي، ئەڭ ياۋۇز بىر يىرتقۇچ ھايۋان بولسا كېرەك. ياۋايىلار ئۇنى قاشاغا سولاپ نېمە قىلىدىغاندۇر؟ قانداق ئوۋلاپ تۇتقاندۇر؟!...

نۆۋەتتە ئەنە شۇ غەلىتە يىرتقۇچ بىلەن ئېلىشىپ ئۇنى بويسۇندۇرۇش، باتۇرلۇق كۆرسىتىش مۇسابىقىسى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. بۇ تانيۆلەرنىڭ يوسۇنى بولۇپ، قەبىلە باشلىقى مۇشۇ ئارقىلىق توپ بېشى، سادىق قوغدىغۇچى تاللايتتى... باتۇر بۇنى مەيداندىكى كەيپىيات ۋە ئۆپچۆرىسىدىكى ياۋايىلارنىڭ چۇقان - سۆرەنلىرىدىن ھېس قىلدى. قىئات بىلەن ئېلىشىش!... بۇنىڭغا كىممۇ جۈرئەت قىلالىسۇن!... ئەگەر بىرەرى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىسچۇ؟ ئېلىشىپ يەڭسىچۇ؟ ... ئۇ شۇلارنى ئويلاۋېتىپ بىردىنلا ئەقلىنى تاپتى. سىرلىق يەلۋىگە يېقىنلىشىشىنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ياخشى پۈرسىتى بولماس!... ئۇ ئىككىلەنمەستىن، جەسۇرلۇق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇنى كۆرۈپ ئۆپچۆردىكى ياۋايىلار «ھۇ!... ھۇ!...» دەپ دەۋرەشتى، سەكرىشىپ، قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ چۇقان سېلىشتى. بۇ ئۇلارنىڭ مەيدانغا چۇشكەن باھادىرغا مەدەت بېرىشكىنى ئىدى. باتۇر قاشانىڭ يېنىغا باردى، ئۇنىڭدىن ئارتىلىپ ئىچىگە چۈشتى، چۈشتىيۇ، قىئات دېگەن مەخلۇقنى يېقىندىن كۆرۈپ تېخىمۇ چۆچۈدى. ھالبۇكى، ئۇنىڭغا ئەمدى تاللاش پۈرسىتى، چېكىنىش يولى يوق ئىدى. ئۇ قانداق قىلىشنى ئويلاپ يەتكۈچە قۇتۇرغان قىئات ئۇنىڭغا خىرىس قىلىپ ئېتىلدى. كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئېلىشىش باشلىنىپ كەتتى... قاشانىڭ سىرتىدىكى ياۋايىلار نېمىلەرنىدۇر دەپ ۋارقىرىشاتتى، چۇقان سېلىشاتتى. ئېلىشىش يۇقىرى پەللىگە، خەتەرلىك

باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەندە «ھۇ!...» دەپ دەۋرىشەتتى...

قىئات بىلەن ئېلىشىش ئۆزياش - ئۆلۈم ئارىلىقىدا خېلى ئۇزاق داۋاملاشتى. بۇ جەريانداا باتۇر نەچچە مەرتەم ئۆلۈم خەۋپىگە دۇچ كەلدى، تۈك باسقان بەدەنلىرى قىئاتنىڭ مۇڭگۈزلىرى، چىشلىرى، تۈياقلىرىنىڭ زەربىسىدە يارىلىنىپ قىپقىزىل قانغا بويالدى. لېكىن ئۇ ئاخىرغىچە بەرداشلىق بەردى. قىئات بىلەن جېنىنىڭ بارىچە ئېلىشتى. ئۇنى ھاردۇرۇپ، تېپىپ - مۇشتلاپ، بوغۇپ بويسۇندۇردى. قىئات يېقىلغاندا ئۇمۇ ھالسىزلىنىپ ھوشىدىن كەتتى.

باتۇر ھوشىغا كېلىپ كۆزىنى ئاچقاندا، ئۆزىنى قورام تاش تۇۋىدە، توپ باشلىقلىرى ئارىسىدا كۆردى. ئۇلار ئۇنىڭ ئۆپچۆرىسىدە ھالقا بولۇپ تۇرۇشاتتى. قەبىلە باشلىقىمۇ ئۇنىڭغا ئېگىزدىن قايىللىق نەزىرى بىلەن سەپسېلىۋاتاتتى. مەيداندىكى ياۋايىلار بولسا توختىماي چۇقان سېلىشاتتى... باتۇر ئاستا - ئاستا ھوشىغا كەلدى، ئورنىدىن قوزغىلىپ قوللىرى بىلەن پۇتلىرىنى تەڭ تىرەپ ئۆرە بولدى، ئاندىن سەل تۇرۇپ ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى - دە، مايمۇنەك چاققان ھەم چەبدەسلىك بىلەن بىر سەكرەپلا قورام تاش ئۈستىگە، قەبىلە باشلىقىنىڭ يېنىغا چىقتى.

«ھۇ!...»

ياۋايىلار ئۇنىڭ بۇ كارامىتىنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشتى، تەنتەنە قىلىشتى. قەبىلە باشلىقىمۇ ھېچ ئىشنى كۆڭلىگە كەلتۈرمەي ئۇنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، قۇچاقلاش ئۈچۈن قولىنى ئېچىپ ئالدىغا باردى. ئەمما دەل مۇشۇ چاغدا، ئويلىمىغان يەردىن، ھەش - پەش دېگۈچە ئۇ باتۇرنىڭ ئولجىسىغا ئايلىنىپ، خۇددى يولۋاسىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشكەن توشقاندەك تېپىرلاپ قالدى. بۇ ھال پەستىكىلەرنى — توپ باشلىقلىرىنى، قورۇقچىلارنى، مەيدانىدىكى ياۋايىلارنى ھەيران قالدۇردى. ئۇلار باتۇرنىڭ قولىدا، يەلۋىسىنىڭ بوغۇزىدا ژال - ژۇل قىلىپ پارقىراپ تۇرغان خەنجەرنى كۆرۈپ تېخىمۇ چۆچۈشتى.

— هەي يەلۋى! — دېدى باتۇر بۇقدەك پۇشۇلداپ، ئېيىق-تەك هاسراپ تۇرۇپ، — ئۆلمەي دېسەڭ قوۋمىڭغا بۇيرۇق قىل، ئورنىدىن قىمىرلاشمىسۇن!

قەبىلە باشلىقى قورقۇپ، ئالاقزادە بولۇپ، خۇددىنى يوقىتىپ قويياي دېگەچكە، ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا دەرھاللا كۆندى ۋە خىرقىراپ تۇرۇپ ياۋايىلارغا بۇيرۇق قىلدى. پەستىكى توپ باشلىقلىرى ئۇ-نىڭ بۇيرۇقىنى ئىتائەت ۋە ساداقەت بىلەن تېخىمۇ ئۇنلۇك قىلىپ باشقىلارغا يەتكۈزدى. مەيداندىكى ياۋايىلار سېھىرلەنگەندەك ئارقا - ئارقىدىن تىزلىنىپ باش ئېگىشتى.

— يارايسەن، ئەقلىڭ بار ئىكەن! — دېدى باتۇر خەنجىرىنى قەبىلە باشلىقىنىڭ بوغۇزىغا سۈركەپ تۇرۇپ، — ئەمدى ئۇلارغا ئېيت، ياۋاشلىق بىلەن قوزغىلىپ تاغ - ئورمانلىقتىن چىقسۇن!

قەبىلە باشلىقى چۇغاينىڭ تۆۋىدىكى بۇ جىلغىدىن چىقىپ باقمىغىنى بىلەن باشقا ياۋايىلارغا قارىغاندا خېلىلا ئەقىللىق ھەم بىلىشلىك كىشى ئىدى. شۇڭا ئۇ باتۇرنىڭ سۆزىدىن ئۆزىنىڭ ۋە قوۋمىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتنى چۈشەندى. لېكىن ئۇ بۇ قېتىم ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا كۆنمىدى.

— هەي ئالىپ، سەن كىم؟ مېنى نېمىشقا تۇتىسەن؟ — دېدى ئۇ باتۇرغا سوئال قويۇپ.

— بىلىپ قال! — دېدى باتۇر ئۇنى تېخىمۇ چىڭ ئىسكەنجىگە ئېلىپ، — مەن كۆك بۆرىنىڭ نەسلى، ھوننىڭ ئوغلانى باتۇر بولىمەن. بۇ يەرگە سەن قاۋاننىڭ بېشىنى ئۈزگىلى، قوۋمىڭنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇرۇقداشلىرىمنىڭ ئۆچىنى ئالغىلى كەلدىم!

7

ئىپتىدائىي تاغ - ئورمانلىقتىن چىققۇچە باتۇر ياۋايىلارنىڭ تىرىك تەڭرىسىنى ئۆز ئىسكەنجىسىدىن بىردەممۇ بوشاتمىدى. ئۇ-نىڭغا يېڭىدىن - يېڭى بۇيرۇق ۋە كۆرسەتمىلەرنى بېرىپ، تەھدىت

ۋە ھەيۋە قىلىپ، ياۋايىلارنى بىرىنىمۇ قالماي تاغ - ئورمانلىقتىن چىقىشقا مەجبۇر قىلدى. سۇجۇكتىن خەۋەر ئالغان تۇمەن تەڭرە- قۇت ئاللىقاچان نەچچە مىڭ كىشىلىك لەشكىرىي قوشۇننى باشلاپ كېلىپ تاغ باغرىدىكى ئورمان ياقىلىرىدا مۆكۈنۈپ ساقلاپ تۇرغان- دى. ئۇ تاغ - ئورمانلىقتىن توپ - توپى بىلەن چىقىپ كېلىۋاتقان ياۋايىلارنى خۇددى چاتقاللىق ئارىسىدىن سۇرۇپ ھەيدەلگەن كېيىك- لەرنى ئوۋلىغاندەك ئوۋلاپ يوقاتتى.

باتۇر ئىسكەنجىسىدىكى تۇتقۇننى ئاتىسىنىڭ لەشكەرلىرىگە تىرىك تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن «ئۇھ!» دەپ يېنىك تىن ئالدى. ئۇ مانا مۇشۇ چاغدا ئاندىن «ھەممە ئىش ئوڭۇشلۇق بول- دى. مەنمۇ ئەسەن قالدىم» دەپ ئويلىدى ۋە نەچچە كۈندىن بېرى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن جىددىيلىكى پەسىيىپ، ئۆزىنى ئې- غىر يۇكتىن خالاس بولغاندەك، زۇلمەت ئىچىدىن يورۇقلۇققا چىققاندەك، خەتەردىن قۇتۇلۇپ يېڭى ھاياتلىققا ئېرىشكەندەك يې- نىك، ئەركىن، خۇشال ھېس قىلدى. ئۇ غەلىبە شادلىقىغا تولۇپ ئەتراپقا، قۇياش نۇرىغا چۆمۈلۈپ كىمخابتەك تاۋلىنىپ تۇرغان ياپيېشىل ئوتلاققا، كۆك ئاسماندىكى بۇلۇت پارچىلىرىدەك توپ - توپى بىلەن سۇرۇلۇپ يايلاۋاتقان مال - يىلقىلارغا، چاڭغىراقلىرى- دىن تۇرۇم - تۇرۇم ئىس - تۈتەكلەر كۆتۈرۈلۈپ قاينىق ھاياتنى كۈچەك تولغان ئاۋۇللارغا، يىراقتىكى ئۇپۇق سىزىقى ئاستىدا قارە- يىپ تۇرغان تۇمەنباشلىققا تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك زوق - ھاياجان بىلەن نەزەر سالدى. كۆز ئالدىدا ئۇياق - بۇياققا ئالدىراش چېپىپ يۈرۈشكەن كىشىلەر ئارىسىدىن كىملەرنىدۇر ئىزدىدى. ئۇنىڭ يۈرىكى رىتىمىنى بۇزۇپ ئوينىقاپ سوقاتتى، قەلبى پەخىر - ئىپتىخار ۋە خۇشاللىق ھاياجىنىغا تولۇپ، ۋۇجۇدى شادلىقتىن، ئەركىنلىكتىن يايرايتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى قويۇۋېتىپ ۋارقىرىغۇسى، كىملەرنىدۇر چاقىرىپ «مانا مەن باتۇر!...» دەپ جار سالغۇسى، يەنە كىملەرنىڭدۇر يېنىغا بېرىپ ئېسىلغۇسى، قۇچاقلىغۇسى كېلەتتى... شۇ ئەسنادا ئۇ بىردىنلا كۈنچىقىش سول

تەرەپتە، ئىككى ئوقتام يىراقلىقتىكى گۈلچىمەنلىك دۆڭنىڭ ئۈس-تىدە توپلىشىپ تۇرۇشقان كىشىلەرگە دىققەت قىلىپ قالدى ـ دە، كۆڭلى شۇئان بىر نەرسىنى تۇيۇپ، قەلبى ئىنتىزارلىققا تولغان هالدا ئۇلار تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى.

تاغ باغرىدىكى دۆڭلۈككە توپلىشىپ تۇرۇشقانلار دەل ئۇنى قارشى ئېلىشقا كەلگەن هون ئېسىلزادىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرى — ئانىسى ئايقاغان، سۆيگىنى سۈجۈك، جان دوستى ئەرقىل ۋە باشقا تۇغقان ـ تەڭتۇشلىرى هەمدە ئۇنىڭغا ئىشەنگەن ۋە ئۇنىڭ غەلبە قۇچۇپ قايتىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلغان باشقا كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بەلكىم ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ ئۇنى شۇلار بىلەن كۈتۈۋاتقاندۇر... ئۇلار ئۇنى تېزرەك كۆرۈشكە، قارشى ئېلىپ قۇچاقلاشقا، كۆككە كۆتۈرۈپ ئالقىشلاشقا ئالدىراپ، قاياقتىن كېلىدىغانلىقىنى، قانداق پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقالماي ئەنسىرەپ، ئىنتىزار بولۇپ كۈتۈپ تۇ-رۇشاتتى... ئۇلار يېقىنلاشقاندا، ئۇنى هەممىدىن بۇرۇن سۈجۈك بايقاپ تونۇۋالدى.

— باتۇر! ... ئۇ ئەنە! — دەپ ۋارقىرىۋەتتى ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋا-لالماي بۇغا بالىسىدەك سەكرەپ.

— قەنى؟ قايسى؟ ... — دەپ تېپىرلىدى ئالچى ئايقاغان پەستىكى كىشىلەر ئارىسىدىن ئوغلىنى تونۇۋېلىشقا ئالدىراپ.

— ئەنە، بىزگە قاراپ كېلىۋاتىدۇ، — دېدى سۈجۈك قولى بىلەن كۆرسىتىپ.

— ئۇ؟! ... توۋا، شۇكەن! — ئانا تاقەت قىلالماي ئوغلىنىڭ ئالدىغا قاراپ يۈگۈردى، — ئوغلۇم!

— ئانا!

ئۇلار دۆڭلۈكنىڭ يان باغرىدا قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى.

— بۇ سەنمۇ، ئوغلۇم؟ كۆزلىرىمگە هېچ ئىشەنگۈم كەلمەيۋا-تىدۇ، — دېدى ئانا ئوغلىنى تونۇيالمىغاندەك ئۇنىڭ چۈۋۈق چاچ-لىرىغا، يادىغان، تاتارغان كۆكۈچ چىرايىغا، هارغىنلىق، جىد-

دىلىكتىن تېخىمۇ قىزارغان كۆزلىرىگە، يارا ئىزلىرى قايناپ تۇرغان يالىڭاچ، تۆكلۈك، چوغچام بەستى ـ قامىتىگە باشتىن ـ ئاياغ سەپسېلىپ، خۇشاللىق ياشلىرىنى تۆككەن ھالدا، — توۋا، قانداق بولۇپ كەتكەنسەن؟ ! بايا يىراقتىن كۆرۈپ قايسى بەتبەشىرە ياۋايىدۇر بۇ، دەپ تونۇيالمايلا قالدىم.

— بۇ مەن، ئوغلۇڭ باتۇر، ئەزىز ئانا، — دېدى باتۇر كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ.

— شۇنداق، بىلىمەن، سەن شۇ، ئوغلۇم، يۈرەك باغرىم، كۆز قاراغىم! ... ئەسەنمۇسەن، بۇركۈتۈم؟ كۆزۈمدىن ئۇچتۇڭ، بەكمۇ سېغىندىم سېنى. ئەنسىرىدىم، قورقتۇم، شۇ ئايرىلغانچە كۆرەلمەي قالارمەنمۇ دەپ، كۈن ـ تۈن قۇت تىلەپ، سېنى ئەسەن ـ تۈكەل قايتىپ كەلسەكەن دەپ، تەڭرىلەرگە تېۋىنىدىم. سېنى ئويلاپ يۈرىكىم سۇ، باغرىم خۇن بولدى... يارايسەن، باتۇر، ئىشەنگەن، يۆلەنگەن تېغىم. چوڭ بوپسەن، يېتىلىپ-سەن. مەن سەندىن پەخىرلىنىمەن. ئەمدى سەندىن ۋايىم يېمەيمەن! ...

ئانا كۆڭلىدىكىنى ئىزھار قىلىپ ئوغلىنىڭ دىدارىغا قانماستا، قارشى ئېلىشقا چوڭلار بىلەن بىللە كەلگەن قىز ـ ئوغۇل قۇرداشلار دۇررىدە يۈگۈرۈپ كېلىشىپ باتۇرنى ئورىۋېلىشتى ۋە ئۇنى دەس كۆتۈرۈشۈپ دۆڭلۈك ئۈستىگە ئاچقىپ كېتىشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا پاكىز تارىنىپ توزەڭ ياسانغان، بەخت ـ شادلىقتىن يۈرەكلىرى ئويناپ جېنى تېنىگە سىغماي قالغان سۇ-جۇك بىلەن قەلبى ئىپتىخارلىق ھاياجانغا تولغان ئېگىز بويلۇق ئەرقىلمۇ بار ئىدى. ئۇلار قۇشقاچلاردەك چۇرقىرىشىپ باتۇرنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەشتى. ئۇنى بېشىدىن ئېگىز قىلىپ كۆتۈ-رۈپ، ئاسمانغا ئېتىپ كۆكلىتىپ چۇقان ـ سۈرەن سېلىشتى. دۆڭلۈككە تىوپلانغان ۋە ئۈزلۈكسىز توپلىنىۋاتقان كىشىلەرمۇ ياشلارنىڭ بۇ چۇقان ـ سۈرەنلىرىگە جور بولۇشتى. ئالقىش ـ مۇبارەك سادالىرىنى ياڭرىتىپ ئوران توۋلاشتى.

— باتۇرغا ئاتاق!

— ياشا، باتۇر، باي بول!

ھەممە چەكسىز خۇشاللىقا چۆمۈپ توختىماي تەنتەنە قىلىشاتىتى. چۈغاي تېغى، ئۇنىڭ باغرىدىكى كەڭرى ياپلاق ئۇلارنىڭ بۇ تەنتەنە سادالىرىدىن لەرزىگە كېلىپ تىترەيتتى... شۇنداق، ئۇزاقتىن بېرى ئۇلارنى ئۇزۇلدۇرمەي پاراكەندە قىلىپ قاڭغىر قاقشاتقان، مال - ۋارانلىرىنى تالان - تاراج قىلىپ، ئاۋۇل - قىشلاقلىرىنى بۇزۇپ، ئۆرتەپ بىرەر كۈنمۇ ئارامىلىق بەرمىگەن ئۆكۈش، ياۋۇز، ۋەھشىي ياۋايىلار ئاخىر بويسۇندۇرۇلدى. ئاپەت يوقىلىپ، ئەل - يۇرت ئەمىن تاپتى. بۇنداق ئەھۋالدا، بۇنداق پەيتتە ئۇلار خۇشال بولماي، تەنتەنە قىلماي تۇرالايتتىمۇ؟ ئۆزلىرىنى مۇشۇ كۈنگە ئېرىشتۇرگەن باتۇر تۇرسا، ئۇنىڭ قەيسەرلىكىگە تەشەككۈر، ئالقىش ياڭراتماي، شان - شەرەپلەر ياغدۇرماي تۇرالايتتىمۇ؟!

دەل مۇشۇ چاغدا، توپلىشىپ تەنتەنە قىلىشۇاتقان كىشىلەر توپىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا، قوللىرى قىل ئارغامچىلار بىلەن باغلىنىپ بىر - بىرىگە چېتىلغان بىر نەچچە ياۋايىنى يالاپ كېتىۋاتقان قوپال بىر يىگىت دۆڭلۈكتىكى كىشىلەرنىڭ ئاسمان - پەلەككە يەتكەن تەنتەنە سادالىرىنى ئاڭلاپ، ئالدىدىكى ياۋايىلارنى قەھر - غەزەپ بىلەن ئۇرۇپ - دۆشكەللەشتىن توختىدى - دە، قان تېمىپ تۇرغان تاسما قامچىسىنى بېلىگە قىستۇرۇپ ئۇلار تەرەپكە قاراپ ماڭدى. چاچ - ساقاللىرى ئۆسۈپ چاڭگىلاشقان، كۆزلىرى قان قۇيغاندەك قىزىرىپ كەتكەن، باش - يۈز، بويۇن - بىلەكلىرىنى سانسىزلىغان يارا، تارتۇق ئىزلىرى قاپلىغان، تۇرقىدىن نۇرغۇن قېتىم جەڭ - سوقۇشلارغا قاتنىشىپ ياۋنىڭ قىلىچ - توقماقلىرى ئارىسىدىن ئامان قالغان ئالىپ چەۋەندازغا ئوخشىشىدىغان بۇ ناتونۇش يىگىت دۆڭلۈككە چىقىپ كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئۆتتى - دە، توپتوغرا باتۇرنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى.

— هـاي، بـاتـۇر دېگەن سـەنمۇ؟!— دېدى ئۇ ئۇنىڭغا ۋارقىراپ.

ماختاشقا تولغان ئالقىش ـ تەنتەنە سادالىرى ئىچىدە يىگىتلەر تەرىپىدىن ئاسمانغا ئېتىلىۋاتقان باتۇر بۇ ناتونۇش يىگىتنىڭ قوپال، قاتتىق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، يىگىتلەرگە «بولدى، توختاڭلار» دەپ يەرگە چۈشتى ـ دە، ئۇنىڭ ئالدىغا باردى.

— ئۆزۈڭ كىم؟ مەندە نېمە ئىشىڭ بار؟ — دەپ قايتۇرۇپ سورىدى ئۇ ئۆزىدىن ئون نەچچە ياش چوڭ بۇ سۇرلۇك يىگىتكە باشتىن ـ ئاياغ سەپسېلىپ، ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن.

يىگىت دەرھال جاۋاب بەرمىدى، قانداقتۇر بىر ھاياجاندىن چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ ھاسىرىغىنىچە باتۇرغا تىكىلىپ تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭغىچە ئۇنى باتۇر بىلەن كۈچ سىنىشىپ ئېلىشقىلى كەلگەن ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ قېلىشقان كىشىلەر ئارقىغا داجىپ ئارىنى بوش قالدۇرۇشتى ـ دە، ئۆپچۆرىدە دائىرە بولۇپ تۇرۇشتى. دېمىسىمۇ ئۇنىڭ تۇرقىدىن جاسارەت يېغىپ تۇراتتى. كىشىلەر باتۇرغا قاراشتى. ئازراق تەئەججۇپلىنىپ تۇرغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇمۇ بوش كېلىدىغاندەك ئەمەس ئىدى. ياشلار ئارىسىدا بۇنداق كۈچ سىنىشىش، ئېلىشىشلار دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ ھون ياشلىرىنىڭ ئادىتى، ئەركەكلىك جاسارىتى، قىزىقارلىق، مەنىلىك ئويۇنلىرىدىن بىرى. بىراق ئۇلار قانداق ئۇسۇلدا ئېلىشار؟ مۇشت ـ پەشۋا ئېتىپ جانبازلىق قىلىشارمۇ ياكى بەللىرىدىن ئېلىشىپ چېلىشارمۇ؟... ئەپسۇس، ئۇلار كىشىلەرنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىقمىدى. باتۇر سالماقلىقىنى ساقلاپ تۇرۇۋەردى. يىگىتنىڭ ئەلپازى بىردىنلا ئۆزگىرىپ چىرايى قايغۇلۇق تۇسكە كىردى ـ دە، تارتۇق باسقان ساقاللىق يۈزلىرى لىپىلداپ، قېلىن لەۋلىرى ئۇمچەرەپ، كۆز چاناقلىرىدا ياش لىغىرلاشقا باشلىدى.

— ئۇ تۇقىش ئوغلان! — دېدى كىشىلەر توپى ئارىسىدىكى بىرى يىگىتنىڭ ئورنىدا باتۇرغا جاۋاب بېرىپ، — ئۇ ياۋايىلاردا قانلىق ئۆچى بار يىگىت...

باتۇر ناتونۇش يىگىتكە باشقىدىن نەزەر سالدى، ھېسداشلىقى قوزغىلىپ ئۇنىڭغا تەسەللى بەرمەكچى بولدى. ئۇنىڭغىچە كۆز چاناقلىرىدىن يىپى ئۈزۈلگەن مارجانەك تۆكۈلگەن تۇقىش ئوغلان ئۇنى چىڭ قۇچاقلىدى.

— بۇ چاغقىچە سەن نەدە ئىدىڭ؟!... — دەپ ئېچىنىشلىق ناله قىلدى ئۇ، — ئاھ تەڭرىم، ئۇنى بالدۇرراق يېنىمىزغا ئەۋەتىسەڭ بولماسمىدى!...

تۇقىش ئوغلان باتۇرنى قۇچاقلىغىنىچە بوزلىغان نار تۆگىدەك ھۆڭرەپ يىغلىۋەتتى. شۇ تاپتا، ئۇنىڭ شۇنچە زور بەستى - قامىتى ئىچ - ئىچىدىن قاينىاپ چىقىۋاتقان دەرد - ئەلەم، قايغۇ-ھەسرەتتىن يىپراقتەك تىترەيتتى... كىشىلەر بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ قايغۇغا چۆمۈشتى. بەزىلەر ئېچىنىشلىق ئۆتمۈشنى ئەسلەپ كۆز يېشى قىلىشتى.

— ئۆزۈڭنى تۇتۇۋال، تۇقىش ئوغلان، — دېدى باتۇر تەسەللى بېرىپ، — كۆڭلۈڭنى بۇزما. ئۇ كۈنلەر ئەمدى كەلمەسكە كەتتى. بېشىڭنى كۆتۈر، مەغرۇر ياشا، ھايات يولۇڭ تېخى ئۇزاق، تۇقىش ئاغا!...

— ھەئە، ئۇنداق كۈنلەر ئەمدى كەلمەسكە كەتتى، — دېدى تۇقىش ئوغلان باتۇرغا ئېسىلىپ كۆز ياشلىرىنى مۇرىسى بىلەن ئېرتىپ، — سەن ئۇ قارا كۈنلەرنى كەلمەسكە كەتكۈزۈۋەتتىڭ. بىزنى ئاپەتتىن، تالان - تاراجدىن، قان - ياشتىن ساقلاپ قالدىڭ. ئۆچمىزنى ئېلىپ بەردىڭ. سەن بىزنىڭ شەپقەتچىمىز، نىجاتكارىمىز، ئىشەنگەن ھەم يۆلەنگەن تېغىمىز! تەڭرىلەر ساڭا قۇت بەرسۇن، باتۇر، كۈچ - قۇدرەت ئاتا قىلسۇن. ياشا، باي بول!

ئۇ شۇلارنى دەپ باتۇرنى يەنە قۇچاقلىدى، ئاندىن زوڭزىيىپلا ئۇنى مۇرىسىگە ئېلىپ ئورنىدىن دەس تۇردى - دە، كىشىلەرنى يەنە چوڭقۇر ھاياجانغا سالدى. چۇقان - سۇرەن، ئالقىش - تەنتەنە سادالىرى قايتىدىن ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن چۈغاينىڭ كۈن، تۈن ۋە ئارقا تەرەپلىرىدىكى قەبىلىلەردىنمۇ خۇش خەۋەر ئېلىپ خەۋەرچىلەر كېلىشتى. ئۇلارنىڭ ئېيتىپ بېرىشچە، ياۋايىلار ئۇ يەردىمۇ خۇد- دى بىرى سۇر - توقاي قىلغاندەك تاغ - ئورمانلىقتىن توپ - توپى بىلەن، ئارقا - ئارقىدىن چىقىپ كېلىپ ئۆزلىرىگە باش ئەگكەنمىش. يەنە تېخى «تەڭرى بىزنى مۇشۇنداق قىلىشقا بۇيرۇ- غان. شۇنداق قىلساڭلار ئامان قالىسىلەر دېگەن. مېنى كۈتۈپ تۇرۇڭلار دېگەن. ئۇ قېنى؟ ئۇ ساقمۇ؟» دەپ سوراشقانمىش...

شۇنداق قىلىپ، ئەمدىلا ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويغان ئون بەش ياشلىق باتۇر ئۆز هاياتىدىكى تۇنجى قېتىملىق بۇ ئەڭ چوڭ تەۋەككۈلچىلىكتە ئۆزىنىڭ مۇستەھكەم ئىرادىسىنى، قورقۇمسىز جاسارىتىنى، يېتىشكەن پاراسەت ۋە تەڭداشسىز كۈچ - قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ، قىئاتنى يېڭىپ، ياۋۇز تانيۆلەر ئۈستىدىن شانلىق غەلىبىگە ئېرىشتى، ئەل - يۇرتىنى تالان - تاراجدىن، قان - ياشتىن، سەرسانچىلىقتىن ساقلاپ، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خان - بەگ، ئاقساقاللارنىڭ بىردەك ئېتىراپ قىلىشىغا، هۆرمەتلىشىگە، ئەلكۈننىڭ ماختىشى ۋە ئالقىشىغا سا- زاۋەر بولدى. باتۇر ئالىپ دەپ ئاتىلىپ، شان - شۆھرىتى يىراق ئاۋۇللارغىچە تارالدى.

ئۇنىڭ غەلىبىسى تۇمەن تەڭرىقۇتقا نىسبەتەن قوش غەلىبىگە ئايلاندى. ئۇ ئوغلى باتۇر ئارقىلىق ياۋۇز تانيۆلەرنى بويسۇندۇرۇپ ئەل - يۇرتنى تىنچلاندۇردى، ئەتراپتىكى تارقاق قەبىلىلەرنى ئۆز تۇغى ئاستىغا ئۇيۇشتۇرۇپ كۈچ - قۇدرىتىنى ئاشۇردى. ئۇ تۇمەن- بالىقتا غەلىبىنى تەبرىكلەپ چوڭ توي ئۆتكۈزدى. بۇ هەم باتۇر بىلەن سۇجۇكنىڭ هالاللىق قوشۇلۇش تويى بولدى. تويغا تۇمەن تەڭرىقۇت ئۆزى باشچىلىق قىلدى. مىڭلاپ مال سويۇپ، كوزىلاپ بال تۆكتى. توي ئىككى هەپتىگىچە داۋاملاشتى.

تويدىن كېيىن تۇمەن تەڭرىقۇت يەنە ئودىكامدا ئاقساقاللار

يىغىلىشى ئۆتكۈزدى. بۇنداق يىغىلىشتا ئۇ چوقۇم بىرەر مۇھىم قارار ئېلان قىلاتتى ياكى كۆڭلىدىكى ئوي - پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويياتتى. ئۇ ئەسلىدە بۇ يىلقى ئۇلۇغ ئوغلاقئاي بايرىمىدا، يەنە بىر ئايدىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان هون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ قۇرۇلتىيىدا باتۇرنى تەگىن ئۆگەلىكتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى ئوغلى يۈيۈكنى تەخت ۋارىسى قىلىپ بېكىتمەكچىدى. هالبۇكى چوڭ ئوغلى باتۇرنىڭ ئالىيجاناب خىسلىتى، پىداكارانە روهى ۋە بۇ قېتىمقى شانلىق غەلىبىسى ئۇنى بۇ نىيىتىدىن ۋاز كېچىشكە، قارارىدىن يېنىشقا مەجبۇر قىلدى. يىغىلىشتا ئۇ باتۇرنى سول يېنىدا ئولتۇرغۇزدى. ئۇنىڭغا ئۆز قولى بىلەن ئاچچىق بال قۇيۇپ تۇتتى. خان - بەگلەر، ئاقساقاللار ئالدىدا، پۇتكۇل ئەل - يۇرت ئالدىدا ئۇنىڭغا قارىتىپ مەدھىيە ياغدۇردى، ئاندىن:

— ئوغلۇم باتۇر چوڭ بولدى. ئۆتكۈر، قەيسەر، پاراسەتلىك هەم جەسۇر، ئالىپ چەۋەندار بولۇپ يېتىشتى. ياۋۇز تانيۆلەر قەبىلىسى ئۈستىدىن قىلىنغان غەلىبە مېنىڭ بۇ تەرىپ - باهالىرىمنى تولۇق ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. ئۇ ئەلكۈننىڭ پەخىر - ئىپتىخارى، باهادىرى، ئوتلاقنىڭ شان - شەرىپى، غۇرۇرى، تەكەبباقۇنىڭ ئۇل تۇۋرۇكى بولۇشقا مۇناسىپ. شۇڭا ئۇ بۇگۈندىن باشلاپ — تەكرىقۇتلۇقنىڭ بىرانغارى (شەرقتىكى زېمىن) غا سول قول بىلگە خان بولسۇن! — دەپ تەنتەنە بىلەن جاكارلىدى.

ئابدۇلجىلىل تۇران كۈتۈبخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

ئۇچىنچى باب

ھونلار تەس كۈندە

1

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 215 - يىلى چايان ئېيىنىڭ[1] ئاخىرقى كۈنلىرىدىن بىرى، تۇن بىلەن تاڭ گىرەلىشىپ تۇرغان چاغ ئىدى.

تۇنۇگۈن كەچ تولۇن ئاي شەرق ئۇپۇقىدىن كۆتۈرۈلۈپ ئوتلاق ئاسمىندا پارلىغان چاغدىلا كۆككە بويسۇنغان بۇ پەشتاقلىق ئېگىز مۇنار ئۈستىگە چىقىپ يۇلتۇز كۆزىتىشكە باشلىغان ئىلاھىي تەڭرىلىكىنىڭ باش قامانى ھېلىمۇ نۇرسىز كۆزلىرى بىلەن پايانسىز ئاسمانغا تىكىلىپ ئولتۇراتتى. تۇن بويى يۇلتۇز كۆزىتىش ئۇنى خېلىلا چارچاتقانىدى. لېكىن، قەلبىدىكى مۇقەددەس ئېتىقاد ۋە كۆچلۈك ئىنتىلىش، زىممىسىدىكى ئېغىر مەسئۇلىيەت ئۇنى تاقەت قىلىپ چىداشقا، ئاخىرغىچە بەرداشلىق بېرىشكە ئۈندەيتتى...

تولۇن ئاي چەت - چۆرىسى قاراڭغۇ ئۇپۇققىچە كېڭەيگەن تۈمەن يايلىقىنىڭ غەرب تەرىپىگە باش قويدى. ئەۋلىيا سۈپەت قېرى قامان ئۇنىڭغا — يالچىق تەڭرىسىگە ئاخىرقى قېتىم چوقۇنىدى، ئاندىن بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۆزىنى رۇسلىدى - دە، يەنە يۇلتۇز كۆزىتىشكە باشلىدى. يەر بىلەن كۆك ئارىلىقىنى تاڭ ئالدىدىكى

---

① چايان ئېيى — 8 - ئاي.

بىر مەھەللىك گۈگۈمنىڭ ئۇلۇق قاراڭغۇلۇقى قاپلىغان، كۆك تېخىمۇ تىنىقلىشىپ يارقىن يۇلتۇزلار جۇلالىق چاقناشقا باشلىغاندى. دەل مۇشۇ پېيىت يۇقىتىنى تاغ - توزمانلىقتىن، بوز - قىرلاردىن بۆرىلەرنىڭ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇپ ھۇۋلىغان سىرلىق، ئەلەملىك ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇ ئاۋازنى ئاڭلاپ قېرى قامان بىردىنلا سەگەكلەشتى، دىققىتىنى، كۆز نۇرلىرىنى يېغىپ كۆككە باقتى. ھايال ئۆتمەي سانسىزلىغان يۇلتۇزلار چىمىرلىشىپ تۇرغان ئاسمان گۈمبىزىنىڭ كۇن تەرىپىدە ئوڭاي[1] بىلەن سەكەتمەر[2]، تۇن تەرىپىدە سەۋەت[3] بىلەن ئارزۇ[4] يۇلتۇزلىرى زاھىر بولدى. بۇنى كۆرۈپ قېرى قامانىنىڭ يۈرەكلىرى ئويناپ كەتتى. ئۇ ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرىنىڭ بېشارىتى بىلەن مۇقەددەس، خاسىيەتلىك يۇلتۇزلارنى ئاخىر ئىزدەپ تاپقاندى. شۇ تاپتا ئۇ ھارغىنلىقىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇغان بولۇپ، ئۆزىنى قۇشتەك يەڭگىل، كۆڭلىنى كۆكتەك ئازادە، پىكرىنى ئۆگۈزدەك تېرەن ھېس قىلماقتا ئىدى. ئۇ يۇلتۇز تەڭرىسىگە — خاسىيەتلىك يۇلتۇزلارغا چىن ئىخلاس ۋە چەكسىز سۆيۈنۈش بىلەن چوقۇندى، ئاندىن نەۋقىران يىگىتلەردەك چەبدەسلىك بىلەن ئورنىدىن قوپتى - دە، غۇلاچلىرىنى كەڭ ئېچىپ: «يوسۇن بايرىمى يېتىپ كەلدى! كۆك تەڭرىنىڭ سىيماسى ئوتلاق ئاسمىندا پەيدا بولۇپ كىشىلەرگە خۇش خەۋەر كەلتۈردى. ئەمدى مۇقەددەس يايلىقىمىز قۇت - بەرىكەت ۋە تىنچ - ئاسايىشلىققا، سولغۇن قەلبىمىز ئوتلۇق مۇھەببەت ۋە بەخت - شادلىققا تولغۇسى!...» دەپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى.

ئۇنىڭ ھاياجانلىق ئاۋازى بۆرىلەرنىڭ سىرلىق ھۇۋلاشلىرىغا قوشۇلۇپ ياڭراپ، شېرىن ئۇيقۇدا ياتقان كىشىلەرنى ئويغىتىۋەتتى. كىشىلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئۆي - چېدىرلىرىدىن چىقىشى.

---

① ئوڭاي — يۇپىتىر.
② سەكەنتىر — ساتۇرن.
③ سەۋەت — ۋېنېرا، زۆھرە، چولپان يۇلتۇزى.
④ ئارزۇ — مېركۇرىي، بەخت يۇلتۇزى.

تى - دە، جۇپ - جۇپ كۆزلىرى بىلەن پايانسىز كۆكنى ئاختۇ-
رۇپ، ھېلىقى مۇقەددەس، خاسىيەتلىك يۇلتۇزلارنى ئىزدەپ تاپتى
ۋە ھاياجان ئىلكىدە باش قامانىنىڭ دۇئاسىنى قايتا زىكىر
قىلىشتى!... شۇ تاپتا، كۆك تەڭرىنىڭ ئەلچىسى بولمىش قېرى
قامان جاكارلىغان خۇش خەۋەر ساداسى شىمالىي ئېگىزلىكنىڭ
سۇبھى دەمدىكى تىنچ ئاسمىنىدا سەلتەنەت بىلەن ياڭرىماقتا ئىدى.
كۆپچىلىك بۇنىڭدىن تۇمەنبالىقا بېرىپ مۇقەددەس ئىبادەت ئورما-
لىقىغا جەم بولىدىغان، ھەممەيلەن بىرلىكتە تەڭرىلەرگە، ئەجداد-
لارغا سېغىنىپ قۇربانلىق قىلىدىغان ۋە يىلدا بىر كېلىدىغان ئۇلۇغ
ئوغلاق ئاي بايرىمىنى قارشى ئېلىپ شادلىق تەنتەنىسى قىلىشىدە-
غان قۇتلۇق كۈننىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىشتى.
ئالتۇن كۈزدىكى يوسۇن بايرىمىنى كىشىلەر قۇياشقا تەلپۈنە-
گەندەك ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتۈشۈۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە
بۇ قۇتلۇق كۈنگە قارىتا يوشۇرۇن ئارزۇلار بار ئىدى. نامراتلار
باي بولۇپ چارۋىدارغا، قۇلدارغا ئايلىنىشنى، گۇناھكارلار
سەدىقە - ساخاۋەت قىلىپ گۇناھلىرىدىن ساقىت بولۇشنى، بىمار-
لار قۇربانلىق بېرىپ كېسەللىرىدىن ساقىيىشىنى، ئېغىرئاياغ
ئاياللار ساق - سالامەت يەڭگىپ ئوغۇل تۇغۇشنى، كىچىكلەر چوڭ
بولۇشنى، چوڭلار بولسا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنى... ئارزۇ قىلىپ
ئۆزلىرىنى بەزلەيتتى.
بۇرچىنىڭ بەشىنچى، ئالتىنچى كۈنلىرى ئەڭ خاسىيەتلىك
كۈنلەر ھېسابلىناتتى. ئوغلاق ئاي بايرىمىنىڭ قايسى كۈنى ئۆتكۈ-
زۈلىدىغانلىقى ئېنىق بولۇش بىلەنلا كىشىلەر روھلىنىپ، ئالدىر-
شىپ كېتىشتى. بۇ قۇتلۇق كۈننى ئۆزىگە يارىشا كۈتۈۋېلىش ۋە
ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن يېقىندىكىلەر مېھمان كۈتۈۋېلىشنىڭ،
قۇربانلىق قىلىنىدىغان جان - جانىۋارلارنىڭ، ئاش - سۇنىڭ
غېمىنى قىلىشقا باشلىدى. يىراقتىكىلەر بولسا سەپەر تەييارلىقىنى
تۈگىتىپ، چوڭ - كىچىك ھەممەيلەن تۇمەنبالىقا قاراپ يولغا
چىقىشتى. ئات، قېچىر، تۆگە، تورپاق تۈياقلىرى، ھارۋا چاقلە-

ری ۋە كىشىلەرنىڭ ئاياغلىرى زېمىنغا ئىز تاشلاپ كېتىۋاتاتتى. ئۆي - چېدىرلاردىن، ئاۋۇل قىشلاقلاردىن، ئېكىنزارلاردىن چىقىپ دوقمۇشلاردا ئۇچراشقان؛ چۇغاي تېغىنىڭ ئارقىسى، كۈن، تۈن تەرەپلىرىدىن، بۆرە، قۇلان تاغلىرى ئېتەكلىرىدىن سېرىق دەريا ئەگمىسى ۋادىسى، ئوردۇس يايلاقلىرىدىن، چوڭ ھېنگان تاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە نۇرۇلغۇ تاغلىرى ئېتەكلىرىدىن توپ - توپ بولۇپ كېلىشىپ ئۇلۇغ يوللاردا جەم بولغان كىشىلەر تومۇز تاشقىنىدەك ھەيۋەتلىك ئېقىنلارنى ياساپ پايتەخت تۇمەنبالىققا قاراپ ئاقماقتا ئىدى.

قىسقىغىنا بىرنەچچە كۈن ئىچىدە تۇمەنبالىق سەيلە - تاۋاپچىلار بىلەن لىق تولۇپ تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. قورغان ئىچىدىكى كوچا - مەيدانلارغا، سەينالارغا، قورغان سىرتىدىكى ئوتلاقلارغا، ئۆگۈز بويلىرى، ئورمان ياقىلىرىغا يەنە يېڭىدىن نۇرغۇنلىغان چېدىر - كەپىلەر تىكىلىپ ۋاقىتلىق تۇرالغۇلار بەرپا قىلىندى. قورغان ئىچى ۋە سىرتىدىكى قۇنۇم، ئاغا بازار[1]شاۋقۇنلۇق ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. يەرلىكلەر مېھمان كۈتۈش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتتى. مېھمانلار بولسا تۇغقان يوقلاپ، سەيلە - زىيارەت قىلىپ، كېرىلىپ، كېكىرىپ يۈرەتتى.

كۈن قاپاغ سىرتىدىكى ئاغا بازار قاينىقلىقى بىلەن ھەممىنى بېسىپ چۈشەتتى. ئۇ يەردە زەرگەرچى ئۇستىلار ئۆزلىرىنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش ۋە قىممەت باھا جاۋاھىراتلاردىن ياسىغان تولغاچ، كۈپە[2]، كىمسەن، ئۆكمەك[3]قاتارلىق زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى، تۆمۈرچى ئۇستىلار ياخشى تاۋلانغان تۆمۈر ۋە چويۇنلاردىن سوقۇپ ياسىغان قىلىچ، قىڭراق، نەيزە، قالقان، دۇبۇلغا، ساۋۇت قاتارلىق ياراغلىرىنى، چالغا، ئورغاق، قوش، ئوتىغۇچ، تاقا، ئۈزەڭگە قاتارلىق قورال - سايمانلىرىنى، سىراشلار[4]بۇغا،

---

① ئاغا بازار — سودا - سېتىق، ئالماشتۇرۇش بولىدىغان جاي، بازالار.
② كۈپە — ئاياللار قۇلىقىغا تاقايدىغان ھالقىلارنىڭ بىر خىلى.
③ ئۆكمەك — ئاياللار قۇلىقىغا تاقايدىغان زىننەت بۇيۇمى.
④ سىراش — مەخسۇس ئات - ئۇلاغ جابدۇقلىرىنى ياسايدىغان ھۈنەرۋەن.

ئېگەر، نوختا، يۇگـەن، بەلۋاغ ـ قۇشقۇنلـىرىنـى، كۇلالچىلار كوزا ـ كومزەك، ھېجىر تاۋاق، تامغالىقلىرىنى[1]، بۇلغارچىلار كۆن ـ ئەلتىرە، ئۆتۈك ـ ئاياغ، جۇۋا ـ تەلپەكلىرىنى، ئېكىنچىلار ئاشلىـقلىرىـنـى، چارۋىچىلار ماللىرىنى، ئوۋچىلار تېرە ـ مۇڭگۈزلىرىنى... بار ئاۋازى بىلەن ماختاپ خېرىدار چاقىرىپ سېتىشاتتى ياكى تەڭ قىممەتتە نەرسىنى نەرسىگە تېگىشەتتى. ئۇلار سودىلاشقاندا، نەرسە ئالماشتۇرغاندا، باھا تالىشاتتى، پۇتۇشكەندە، قوللىرىنىڭ ئالقىنىغا تۈكۈرۈپ يەرگە سۇۋاپ قوللىشاتـتـى. پۇل ـ نەرسىلەرنىمۇ يەرگە تاشلاپ، توپىغا سۇۋاپ ئاندىن ئالاتتى. بۇ ئۇلارنىڭ مۇقەددەس يەر تەڭرىدىن بەرىكەت تىلىگىنى ئىدى.

بۇ كۈنلەردە پايتەخت تۇمەنبالىقنىڭ قەددى ـ قىياپىتىمۇ تونۇغۇسىز دەرىجىدە ئۆزگىرىپ باشقىچە بىر كۆركەم، گۈزەل تۈسكە كىرگەنىدى. كوچا ـ مەيـدانلار، پەچكـۈم، پەشتـاقلار، ھويلا ـ ئارامىلار پاكىز سۈپۈرۈلۈپ سۇ سېپىلگەن، قوۋۇقلارغا، ئىشىك ـ دەرۋازىلارغا، كوچىلارغا رەڭدار تۇغ ـ ئەلەملەر چىقىرىلغان، ئۆي ـ چېدىرلارنىڭ تۈۋرۈك ـ مومىلىرىغا ئۇرۇق ـ ئىتتىپاق بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن ئەلەملەر؛ ياغاچ، مېتال پارچىلىرى، قۇش پەيلىرى، يۈڭ ـ چۈپۈر، لاتا ـ پۈرۈچلار... باغلانغان ئارغامچىلار تارتىلغان، ئوردا ـ ھەرەم، تەڭرىلىك پەشتاقلىرىغا، ھويلىلارغا، ساغىرلارغا، ئۆيلەردىكى تەكچە ـ ئويۇق، تاختۇش، ساندۇق تۆپىلىرىگە بالىلارنى، قېرى ـ چۈرىلەرنى، مال ـ ژاران، جان ـ جانىۋارلارنى يامان كۆز، ئاغرىق ـ سىلاق، ئۆلۈم ـ يېتىم ژە باشقا بالايىئاپەتلەردىن ساقلايدىغان بۇت ـ ھەيكەللەر، ياغاچ، لاتا قونـچاقلار چىقىرىپ قويۇلغان، كـىشـىلەر بولسا پاكىز يۇيۇنۇپ ـ تارىنىپ، يارىشىملىق يېڭى كىيىملەرنى كىيىشىپ چىرايلىق ياسىنىشقانىدى.

بايرام مۇناسىۋىتى بىلەن كىشىلەر يەنە ھەرخىل پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى. ياش يىگىتلەر ئات چاپتۇرۇپ، ئوقيا ئېـ

---

① تامغالىق — ئۇرۇق، دومبا.

تىپ، نەيزە تاشلاپ، بۇقا كۆتۈرۈپ... كۈچ - ماھارەت كۆرسىتىشەتتى. قىزلار بولسا ئۇلارغا مەدەت بېرىپ ناخشا - قوشاق ئوقۇشاتتى. ئۇلپەتلەر ئاڭۇن[1] قۇرۇپ ئاغارتقۇ[2]، سۇچىلىك، بوزا، قىمىز ئىچىشەتتى. ئىلاھىي تەڭرىلىك ۋە باشقا ئىبادەتخانىلاردا تاۋاپ - تىلاۋەت، سەدىقە - ساخاۋەت قىلىدىغان تەقۋادار شامان دىنى ئابىتلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. تەڭرىلىك سەينالىرى، مەيدانلار ۋە قورغان سىرتىدىكى قاتار - قاتار ئاق كىگىز ئۆيلەر ئارىسىدا گۈلخانلار چاراسلاپ ياناتتى. قامانلار ياغاچ گەردىشلىك، تۆمۈر ھالقىلىق تۇمرۇكلىرىنى[3] داراڭلىتىپ چېلىپ، گۈلخان ئەتراپىنى دەۋر قىلىپ ئايلىنىپ قەسىدە - مۇراجىئەت ئوقۇشسا، كۆكتىن چۈشكەن پەرىلەردەك ياسانغان ئايال قاملار ئوتتۇرىغا چۈشۈپ يىلاندەك تولغىنىپ، قۇيۇندەك چۆرگىلەپ، كېپىنەكتەك غۇلاچ كېرىپ جەلپكار ساماۋى ئۇسسۇللارنى ئويناتتى... قىسقىسى، پايتەخت تۇمەنبالىقىنىڭ سەلتەنەتلىك ئاسمىنىنى شاد - خۇرام ئاۋازلار لەرزىگە كەلتۈرگەنىدى.

2

يىل ھېسابى بويىچە يا[4] ئېينىڭ 5 - كۈنى، يەنى ھونلارنىڭ كۈزدىكى كاتتا يىغىلىشى، يوسۇن بايرىمى باشلىنىدىغان قۇتلۇق كۈن ئاخىر يېتىپ كەلدى. بۇ كۈنى كىشىلەر باشقا كۈنلەردىكىگە قارىغاندا بالدۇر، ئەتىگەن ئورنىدىن تۇرۇشتى. ئىشىك - دېرىزىلەر كۈن چىقىشتىن بۇرۇن ئېچىۋېتىلدى. كىشىلەر شەرق ئۈپۈقىدىن كۆتۈرۈلگەن قۇياشنىڭ دەسلەپكى نۇرلىرىنى كۈنچىقىشقا يۈزلىنىپ، كۈلۈمسىرەپ، خۇشاللىق بىلەن قارشى ئېلىشتى. تۇغقانلار، قوشنىلار، ئۇرۇقداشلار يېڭى كۈن، قۇتلۇق كۈن مۇنا-

---

① ئاڭۇن — سورۇن، يەكا.
② ئاغارتقۇ — بۇغداي يارمىسى ئېچىتىلىپ ياسالغان ھاراق.
③ تۇمرۇك — شامان باخشىلىرى چالىدىغان داپ.
④ يا ئېيى — 9 - ئاي.

سۆتتى بىلەن ئۆزئارا تەبرىكلىشىپ، ياخشى تىلەكلەرنى تىلەشتى.

هونلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا، ئاسمان، زېمىن، كۈن، ئاي، يۇلتۇزلارغا چوقۇناتتى. ئۆي سالغاندا، چېدىر - بارگاھ تىككەندە، ئالدىنى، ئىشىك - دېرىزىلىرىنى كۈنچىقىشقا قارىتاتتى. ئولتۇرغاندا سول تەرەپنى تۆر بىلىپ، شىمالغا يۈزلەنىپ ئولتۇراتتى. تەخرىقۇتتىن تارتىپ قارا بودۇنلارغىچە ھەممىسى ھەر تاڭدا چېدىر - بارگاھىدىن چىقىپ يېڭى چىققان قۇياشقا، كېچىلىرى ئاي ۋە يۇلتۇزلارغا تېۋىناتتى. ھەرقانداق يىغىلىش، مۇراسىم، لەشكىرىي يۈرۈش ۋە سەپەرلەردە، سودا - سېتىق، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئوۋ ئوۋلاش ئىشلىرىدا ئاسمان - زېمىنغا سېغىنىپ ئوخۇشلۇق، قۇت - بەرىكەت، بايلىق ۋە تىنچ - خاتىرجەملىك تىلەيتتى. قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ — تەخرىقۇتلۇقىنىڭ چوڭ، مۇھىم ئىشلىرىدىن تارتىپ ھەربىر ھون ئائىلىسىنىڭ ئۇششاق ئىشلىرىغىچە بولغان ھەر قانداق بىر ئىشنى كۆكتىكى كۈن، ئاي، يۇلتۇزلارغا بېقىپ، ئۇلاردىكى ئۆزگىرىش ياكى بېشارەتلەر بويىچە قارار قىلاتتى ياكى بىر تەرەپ قىلاتتى. يۈرۈش - سوقۇشلاردا، كۆچۈشلەردە كۈندۈزى كۈن تىكلىنىپ، كېچىسى ئاي تولىسىلا ھۇجۇمغا ئۆتەتتى ياكى سەپەرگە ئاتلىناتتى. كۈن، ئاي تۇتۇلسا ياكى كەمتۈكلەنسە ۋە ياكى پاتسا، يۈرۈشتىن توختاپ، سوقۇشتىن چېكىنەتتى.

دەپنە ئىشلىرىدا ئىچ - تاش قوش تاۋۇت ياساپ، مېيىت بىلەن بىللە ئالتۇن - كۈمۈش، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا قىممەتلىك نەرسىلەرنى قوشۇپ كۆمەتتى، قەبرىگە كۆچەت تىكمەيتتى، قارىلىق كىيمەيتتى. ھازىدار تىرىنقى بىلەن پېشانىسىنى تىلىپ قان چىققۇچە يىغلايتتى. تەخرىقۇت ئۆلسە، بىرمۇنچە بايلىق قوشۇپ كۆمۈلگەندىن سىرت، يەنە ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرى — ۋەزىرلىرى، ئالچىلىرى، مەھرەم - مۇلازىملىرى بىرگە كۆمۈلەتتى. باشقا ھون ئاقسۆڭەكلىرى ئۆلسىمۇ شۇنداق قىلاتتى. بۇنداق ھەمدەپنە قىلىنغۇچىلار ئاز بولغاندا بىر كىشىدىن، كۆپ بولغاندا

ئون نەچچە، ھەتتا يۈز كىشىگە يېتەتتى.

ھونلار ئارىسىدا، ھەرقايسى تەڭرىلەر بىلەن كىشىلىرىنىڭ ئالاقە قىلىش، مۇناسىۋەت باغلاش ئىشلىرىنى بېجىرىشنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان يۇقىرى - تۆۋەن دەرىجىلىك قاملار بار ئىدى. ئۇلار ئەل ئارىسىدا يۈكسەك ئابرۇي، ئىمتىياز ۋە تەسىرگە ئىگە بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن ھۆرمەتلىنىپ ئۇلۇغلىناتتى. ئۇلار تەڭرىقۇتلۇقنىڭ چوڭ، مۇھىم ئىشلىرىغىمۇ ئارىلىشالايتتى، كېڭەشلەرگە قاتنىشىپ، يۇرۇشلەرگە بىللە چىقاتتى. ئۇلار نەسەبى، دەرىجە - مەرتىۋىسى ۋە بىلگە - دانىشلىقى بويىچە تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىدا ۋە ھەرقايسى خان - بەگلەرنىڭ يېنىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيتتى. ئۇلارغا قۇرئەندازلىق[1] قىلىپ پال ئېچىپ بېرەتتى، مەسلىھەت بېرىپ يول كۆرسىتەتتى. تەڭرىلەرنىڭ، ئىلاھلارنىڭ ۋەھىيلىرىنى يەتكۈزۈپ ۋەز ئېيتاتتى ۋە بېشارەتلەرنى ئۆرۈپ بېرەتتى. ئۇلارنى تەڭرىلەرنىڭ ئىلتىپاتى ۋە غەزىپىدىن خەۋەرلەندۈرۈپ، ئاگاھلاندۇرۇپ تۇراتتى. ئۆز نۆۋىتىدە بۇ قامانلار يەنە كىشىلەرنىڭ نالىلىرىنى، ئارزۇ - تىلەكلىرىنى تەڭرىلەرگە، ئىلاھلارغا يوللاپ تۇراتتى، ئەم - ئېرەمچىلىك قىلىپ كېسەللەرنى داۋالايتتى، پېرىخونلۇق قىلىپ ياۋۇز ئىلاھلارنى قارغايتتى، پېرە ئويناپ، داپ چېلىپ جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلايتتى.

كۇن چىقىش بىلەن تەڭ كۇندىلىك تۇرمۇش باشلانغانلىقىنى نامايان قىلىپ ئوچاقلارغا ئوت يېقىلدى. تۇمەنبالىقتىكى تام - ياغاچ ئۆيلەرنىڭ مورىلىرىدىن، كىگىز ئۆيلەرنىڭ چاڭغىراقلىرىدىن ئاسمانغا ھاۋا رەڭ ئىس كۆتۈرۈلدى. ئاشۇاقتىدىن كېيىن تەڭرىقۇتنىڭ ئوردا ھەرىمى تەرەپتىن كىشىلەر تەقەززالىق بىلەن كۇتۇۋاتقان غىلاپ دۇمباق، بۇرغا - كانايلارنىڭ ياڭراق ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۆيلىرىدىن چىقىپ، كوچا - كويلارغا لىق تولۇپ، ئۆگۈزدەك ئېقىن ياساپ قورغان مەركىزىدىكى چوڭ

① قۇرئەندازلىق — مۇنەججىم، ئاستروئوم.

كوچىغا قاراپ ئېقىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بايراملىق يېڭى كىيىملىرىنى كىيىپ، چىرايلىق ياسىنىشقان بولۇپ، كۆتۈرەڭگۈ، روھلۇق، شاد - خۇرام كۆرۈنەتتى. ئەتىگەندىلا بايراملىق سوۋغا - سۆيۈنچىلەرگە ئېرىشىپ خۇشاللىقتىن قىن - قىنىغا سىغماي قالغان بالىلار كوچىلاردا شوخلۇق قىلىپ، مۆكىمۈكىلەك ئويناپ كىشىلەرگە پۈتۈلدۈشەتتى. قەلبى بايرام شادلىقى ۋە سۆيگۈ - مۇھەببەتكە تولغان قىزلار يەر تېگىدىن نۆۋەر يېگىتلىرى- نى ماراشسا، كۇچى قۇتراپ شوخلۇقى تۇتقان يېگىتلەر ئۇلارغا كۆز قىسىپ چاقچاق قىلاتتى.

ھايال ئۆتمەي قورغان مەركىزىدىكى چىملىق مەيدان ۋە بۇ مەيدان بىلەن ئوردا ئارىلىقىدىكى چوڭ كوچا داۋالغۇپ شاۋقۇنلاپ تۇرغان ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. ئەتراپتىن قىزغىن تەنتەنىلەر ئاڭلىنىپ تۇراتتى. زېمىن كىشىلەرنى ئاران كۆتۈرەتتى. مەيدان ئۆپچۆرىسىدە، كوچىنىڭ ئىككى ياقىسىدا يارىشىملىق لەشكىرىي لىباسلارنى كىيىپ، قوللىرىدا نەيزە ۋە قامچا تۇتقان سىپاھلار كىشىلەرنى تەرتىپكە چاقىرىپ ۋارقىرايتتى ۋە قامچىلىرىنى قار- سىلدىتىپ نەيزىلىرىنى شىلتىيتتى. ئۆپچۆرىدە ئالامانىڭ توۋلاش- لىرى، سۈرەن - چۇقانلىرى ۋە ھەرقايسى ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ تىل شېۋىلىرى ئارىلىشىپ كەتكەن ئەجەش سادالار ياڭرايتتى. كىمنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى، قايسى خىل تىل شېۋىسىدە سۆزلە- ۋاتقانلىقىنى پەرق ئەتمەك تەس ئىدى. بۇ ھالەت خۇددى ئەزىم سېرىق دەريانىڭ شىددەتلىك دولقۇن ياساپ ئاققان ئۇلۇغ سۇيى شاۋقۇنلاپ تۇرغان ئۇلۇغ ئوكيانغا قۇيۇلغان چاغدىكى گۇلدۇرلە- گەن ھەيۋەتلىك ساداغا ئوخشايتتى.

شۇنداق پەيتتە، ئوردا تەرەپتىن غىلاپ دۇمباق بىلەن بۇرغا - كانايلارنىڭ ياڭرىغان ئاۋازى يەنە ئاڭلاندى. بۇ بىر دەمدىن كېيىن لەشكىرىي پاراتنىڭ باشلىنىدىغانلىقىدىن، تەڭرىقۇتنىڭ كىشىلەر ئارىسىغا كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇ تاپتا لەشكىرىي پاراتتىن ئۆتىدىغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار ئوردا دەرۋا-

زىسى ئالدىدىكى قۇياش نۇرى تولۇق چۈشىدىغان چوڭ سەيناغا يېغىلىپ ئۇرۇق - قەبىلە ئايرىمىسى بويىچە سەپراس بولۇپ تىزىلىشى، بايراقچىلار تۇغ - ئەلەملىرىنى، نەغمىچىلەر غىلاپ، دۇمباق، بۇرغا - كانايلىرىنى تەقلەپ تۇرۇشى، جارچىلار گاللىرىنى قىرىپ جاكارلىرىنى يادلىشى، ئاندىن توپ - توپى بىلەن يولغا چىقىپ، چوڭ كوچىدىن ھەيۋەتلىك سەپ تۈزۈپ لەشكىرىي پاراتتىن ئۆتۈشى، پاراتتىن كېيىن تەڭرىقۇت چوڭ ئالچىنى، ھونزادىلىرىنى ۋە باشقا يېقىن كىشىلىرىنى ئېلىپ ئوردىدىن چىقىپ، دەرۋازا ئالدىغا توپلىشىپ ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرۇشقان ئوردا ئەئيانلىرى، لەشكىرىي سانغۇنلار، خان - بەگ، ئاقساقاللار ۋە باشقا ھون ئېسىلزادىلىرىنى باشلاپ چوڭ كوچىدىن ئۆتۈپ، قورغان مەركىزىدىكى چىملىق مەيدانغا — كىشىلەر ئارىسىغا يېتىپ كېلىشى ۋە بۇ يەردە توختاپ، ئەنئەنىۋى نۇتۇق سۆزلەپ، خالايىققىنىڭ ھۆرمەت - ئېھتىرامىغا، تەنتەنىسىگە لايىقىدا جاۋاب قايتۇرۇشى، ئاندىن قوزغىلىپ، پايتەختتىكى مەشھۇر ئىبادەتخانا — ئىلاھىي تەڭرىلىككە بېرىپ، ئۇ يەردىكى كۆك تەڭرىنىڭ تەقدىدى — مەرمەر ھەيكىلىنى تاۋاپ قىلىشى، تەڭرىلەرگە، ئىلاھلارغا سېغىنىپ قۇربانلىق بېرىشى، ئەۋلىيا سۈپەت قېرى قاماننىڭ ۋەز - ئۆگۈتلىرىنى ئاڭلاپ، دۇئاسىنى ئېلىشى، ئاخىردا كىشىلەر بەلەن بىللە كۈن قاپاغدىن چىقىپ، قورغاننىڭ سول تەرەپ يۇقىرىدىكى بېرىشى كېرەك ئىدى. قالغان ئىشلار ئەنە شۇ پاك - مۇقەددەس جايدا — ئىبادەت ئورمانلىقىدا داۋام قىلاتتى.

كۈن ئارغامچا بويى ئۆرلەپ يەر - جاھاننى قىزىتىشقا باشلىغاندا، لەشكىرىي پارات رەسمىي باشلاندى. بىر خىل رەڭدىكى ئاتلارغا مىنگەن، بىر خىل رەڭدىكى لەشكىرىي لىباس ۋە كۈمۈش رەڭ دۇبۇلغا - ساۋۇتلارنى كىيگەن، باشتىن - ئاياغ تولۇق ياراغلىنىپ تەق بولغان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنى ئوردا ئالدىدىكى سەينادىن قۇياشقا يۈزلىنىپ، جەڭگىۋار ھالەتتە ھەيۋەت بىلەن يولغا چىقتى. ئۇلار ئۇرۇق - قەبىلىلەر بويىچە توقساندىن

توپ بولۇپ چاسا شەكىلدە سەپ تۈزگەنىدى. ھەربىر توپنىڭ ئالدىدا ئۇرۇق بەلگىسى[1] چۈشۈرۈلگەن رەڭدار تۇغلارنى كۆتۈرۈپ ئاتلىق توققۇز بايراقچىلار ماڭاتتى. بايراقچىلارنىڭ، چەۋەندازلارنىڭ ئاتلىرىغا ئۇرۇق ئادەتتى بويىچە ھەرخىل رەڭ - كەشتىلىك يوپۇقلار يېپىلىپ، يالىلرىغا، قۇيرۇقلىرىغا، نوختا - يۇگەن، بەلۋاغ - قۇشقۇنلىرىغا ئۇچلۇق تۆمۈر، مىس پارچىلىرى، بۇركۇت پەيلىرى، بۆرە ئۈستىخانلىرى، ئارچا ياپراقلىرى دېگەندەك رەڭگارەڭ نەرسىلەر ئېسىلىپ ياكى قىستۇرۇلۇپ، باشلىرىغا قوتاز قۇيرۇقى بەرجەم[2] قادىلىپ جابدۇلغانىدى. شۇڭا ئاتلار ماڭغاندا، چەۋەندازلار ھەربىرى قىلغاندا تاراق - تۇرۇق، جاراڭ - جۇرۇڭ، قاراس - قۇرۇس ئاۋازلار چىقاتتى. بۇ ئاۋازلارنى ھېلىدىن - ھېلى نەغمە-چىلەرنىڭ داقا - دۇمباق، كاناي - سۇناي ئاۋازلىرىنى ۋە ئۆچۆرەندىكى ئالامانىنىڭ تەنتەنە - ئۇرۇان سادالىرىغا قوشۇلۇپ كېتەتتى.

ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇننىڭ ئەڭ ئالدىدا ئاق ئاتقا مەنسەپ، ئۇرۇق - ئىتتىپاق بەلگىسى — كۆك بۆرىنىڭ باش سۆرىتى چۈشۈرۈلگەن ئۇزۇن تۇغنى لەپىلدىتىپ ھون تائىپىسىنىڭ ئۆلىماسى، پايتەختتىكى ئىلاھىي تەڭرىلىكنىڭ باش قامانى، ئوردىنىڭ ئەمەلدارى - ئېرەمچى ئاتاساغۇنى، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ دانىشمەن يابغۇسى ئىنچۇنقان ئاچارى كېلىۋاتاتتى. ئاپئاق ئۇزۇن ساقىلى مەيدىسىگە، شالاڭ، تال - تال چاچلىرى مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇرغان، ئۇستۇخۇشىدىكى كەڭ، ئۇزۇن تون - سەرۇپايلىرىنىڭ يەڭ - پەشلىرى ئاستىدىكى ئاتنىڭ ساغرىسىنى يېپىپ تۇغ - ئەلەمدەردەك لەپىلدەپ تۇرغان ئەۋلىيا سۈپەت قېرى قامان بوم، كۈچلۈك ئاۋازى بىلەن پات - پات مۇقەددەس تەڭرىلەرنىڭ، ئىلاھلارنىڭ، يوسۇن بايرىمىنىڭ، تەڭرىقۇت ۋە ئۇلۇغ ئەجدادلارنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ ئۇنلۇك خىتاب قىلاتتى. ئارقىدىكىلەر — بايراقچىلار، چەۋەندازلار

---

① ھونلارنىڭ يېگىرمە تۆتتىن ئارتۇق ئۇرۇق - قەبىلىسى بار بولۇپ، ھەربىر ئۇرۇق - قەبىلىنىڭ ئۇزۇن ئالدىغا ئۇرۇق بەلگىسى بار ئىدى (سىما چيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، 110 - جىلد. «ھونلار تەزكىرىسى» دىن ئېلىنىدى).

② بەرجەم — ئاتنىڭ بېشىغا، ئىككى قۇلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاقىلىدىغان قوتاز قۇيرۇقى، پۆپۈك.

ۋە ئۆپچۆرىدىكى كۆرگۈچىلەر ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ خىتابلىرىنى تەكرارلاپ قىلىپ ئوران توۋلىشاتتى. بۇ سادالار تۈمەنبالىق ئاسمىنىدا ھەيۋەت بىلەن ياڭراپ، يەر - جاھاننى زىلزىلىگە سالاتتى.

ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنىنىڭ توپلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئىز بېسىپ چوڭ كوچىدىن ئۆتۈپ كەتتى. مانا ئەمدى ئوقياچى چەۋەندازلار قوشۇنى تاپ بېسىپ يېتىپ كەلدى. ئۇلارمۇ خۇددى جەڭگە ئاتلانغاندەك ئەلتىرە دۇبۇلغا - ساۋۇتلارنى كىيىپ، ئوقيا ۋە قىسقا ساپلىق نەيزىلەر بىلەن قوراللانغانىدى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىمۇ ھەرخىل يوپۇق ۋە رەڭگارەڭ جابدۇقلار بىلەن بېزەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدىمۇ بايراقچىلار ئۇرۇق - ئىتتىپاق بەلگىلىرىنى كۆتۈرۈپ مېڭىشاتتى. ئۇلار يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ كىشىلەر ئوپۇر - توپۇر بولۇشۇپ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىشتى. چۈنكى ئۇلار پاراتتىن ئۆتكەندە، يالىرىنى بەتلىشىپ ئاسمانغا، تۆت ئەتراپقا مۇقەددەس ئوقلارنى ئاتقاچ ماڭاتتى. دەرۋازا - ئىشكىلەرگە، ھويلا - ئاراملىرىغا، ئۆي - چېدىرلىرىنىڭ ئۆگزىلىرىگە، ئېغىل - قوتانلىرىغا بۇ مۇقەددەس ئوقلار چۈشكەن كىشىلەر ئۆزلىرىنى ئولجىغا، بايلىققا ئېرىشىدىغان بولدۇق، ئاغرىق - سىلاق، تالان - تاراج، غەم - قايغۇدىن نېرى تۇرىدىغان بولدۇق، دەپ ھېسابلىشاتتى.

مانا، ئوقياچى چەۋەندازلار قوشۇنىمۇ مۇقەددەس ئوقلارنى ئاتقىنىچە ئۆتۈپ كېتىشتى. لەشكىرىي پاراتتا تۇرىدىغان توپا - چاڭلار ېبسىقىشقا باشلىغان بىر پەيتتە، تۈمەن تەڭرىقۇت چوڭ ئالچىسى ئايقاغاننى، تەڭىن ئۆگەسى، سول قول بىلگە باتۇرنى، ھونزادىسى يۈيۈكنى، ئوردا ئەئيانلىرى، سانغۇنلار، يابغۇلار، ئۇرۇق - قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە باشقا ھون ئېسىلزادىلىرىنى باشلاپ، قاۋۇل، سېمىز، چىرايلىق جابدۇلغان ئارغىماقلارغا مىنىپ ھەيۋەتلىك سەپ تارتىپ يېتىپ كەلدى. يۈرتۇغ سىپاھلىرى ئۇلارنى ئىككى ياندىن مۇھاپىزەت قىلىپ كېلەتتى. تۈمەن تەڭرىقۇت

ھەممىنىڭ ئالدىدا، قىزىل تورۇق تۇلپارغا مىنىپ، سەلتەنەت ۋە ئۇلۇغۋارلىق ئىچىدە بېشىنى تىك تۇتۇپ، ئۇدۇل ئالدىغا نەزەر تاشلاپ كېلەتتى. ئۇ بۇ يول ئەللىك بەش ياشتىن ھالقىغان بولۇپ، چاچ - ساقاللىرىغا ئاق ئارىلاپ چارلىشىشقا باشلىغانىدى. ئۇ بېشىغا چوڭ ئالتۇن تاج، ئۇچىسىغا چوڭ كەشتىلىك زەر لىباس كىيىپ، بېلىنى ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن كەمەر بىلەن باغلىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە مەخسۇس چوڭ يىغىلىش، دىنىي مۇراسىملاردا كىيىدىغان تەڭگە گۈللۈك يىلپىز تېرىسىدىن يېپىنچا ئارتىپ، قولىدا ياقۇت كۆز قويۇلغان سەدەپ ساپلىق شاھلىق قامچىسىنى تۇتۇۋالغانىدى.

چوڭ ئالچى ئايقاغان ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، سەل كەينىدە ئىدى. ئۇ ئاق تۇلپارغا مىنگەن بولۇپ، بېشىغا ھېسابسىز ئۇنچە - مارجان ۋە ياقۇت - كۆزلۈك كىمسەن قاداق قادالغان جۇلالىق ئالتۇن تاج، بويىغا نېپىز، ھال رەڭ يېپەك كىيىم، ئۇنىڭ ئۇستىگە زەر جىيەك، زەر كەشتىلىك جىلىتكە كىيگەنىدى. ئۇ بۇ يول قىرىق ياشلارغا بېرىپ قالغان بولسىمۇ، گۈلدەك چىرايى ۋە ياشلىق جەزبىسىدىن تېخى مەھرۇم بولمىغانىدى. ئۇنىڭ سەلتەنەت ۋە گۈزەللىك ئۇرغۇپ تۇرغان قىياپىتى كىشىلەردە ھەۋەس - ھۆرمەت تۇيغۇسىنى قوزغايتتى.

تەڭرىقۇتنىڭ سول تەرىپىدە ئۇنىڭغا ياندىشىپ، تۇلپار مىنگەن باتۇر كېلىۋاتاتتى. سول تەرەپتە تەڭرىقۇتقا ياندىشىپ ئۇنىڭ تەگىن ئۆگەسىلا مېڭىشقا ھوقۇقلۇق ھەم سالاھىيەتلىك ئىدى. ھونزادە يۈيۈك بىلەن كىچىك ئالچى جانئايقىن ۋە باشقا ھون ئېسىلزادىلىرى تەڭرىقۇتنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار يېتىپ كېلىش بىلەن تەڭ كوچىنىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى سانجاق - سانجاق ئالامان كۆچلۈك ھاياجانغا تولۇپ، قىزغىن تەنتەنە قىلىشتى.

تەڭرىقۇت باشلىق ھون ئېسىلزادىلىرى چوڭ كوچىدىن ئۆتۈپ قورغان مەركىزىدىكى چىملىق مەيدانغا كەلگەندە، تەنتەنە قىلىش،

نەرە تارتىش، ئوران توۋلاشلار تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى.
— تامامىي مەدھىيە ۋە ھەمدۇسانالار كۆك تەڭرىگە مەنسۇپ!
— تەڭرىنىڭ ئوغلى ياشىسۇن!
— ئۇلۇغ تەڭرىقۇتقا قۇللۇق!
— ئايدەك چىرايلىق، كۈندەك نۇرلۇق چوڭ ئالچىغا سالام!
— ئايقاغانغا قۇت ـ بۇيان يار بولغاي!
— ... ... !

كىشىلەر ياڭراتقان بۇ قىزغىن تەنتەنە سادالىرى ئىچىدە يەنە «ئەلكۈننىڭ پەخرى، ئوتلاقنىڭ غۇرۇغى باتۇرغا ئاتاق! ... تەگسىن ئۆگە، سول قول بىلگە باتۇر ياشىسۇن! ...» دېگەندەك سادالارمۇ ئاڭلىنىپ قالاتتى ۋە ئۇنىڭغا يەنە ئونلىغان، يۈزلىگەن ئاۋازلار قوشۇلاتتى... بۇغۇ ئەملىيەتتە ئۇنچە ئەجەبلىنىپ، چۆچۈپ كەتكۈدەك، كىشىلەر ئارىسىدا قانداقتۇر ئەنسىزلىك ۋە پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغۇدەك چوڭ ئىشمۇ ئەمەس. چۈنكى، ھونلار باتۇرلۇقنى قەدىرلەيدۇ، باتۇرلارنى ھۆرمەتلەيدۇ، باتۇرلارغا چوقۇنىدۇ، باتۇرلۇقنى كىشى ۋۇجۇدىدىكى ئەڭ ئېسىل، ئەڭ ئالىي پەزىلەت ھېسابلايدۇ. باتۇر بولسا بۇ ئاتاقتا، بۇ شان ـ شەرەپكە تامامەن مۇناسىپ. لېكىن، تەڭرىقۇت تۇرغان يەردە، ئۇنىڭ قۇلاق تۇۋىدە، كۆز ئالدىدىلا ئۇنى ئۇلۇغلاپ، تەڭرىقۇتتىنمۇ ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇپ، ياشىسۇن دەپ توۋلاش...؟! دەرۋەقە كىشىلەرنىڭ بۇ تەنتەنە سادالىرىدىن تۇمەن تەڭرىقۇت ئەجەبلەنمەي، چۆچۈمەي قالمىدى. قانداقتۇر ئەنسىزلىك ھېس قىلىپ كۆڭلى پاراكەندە بولىدى. خان ـ بەگلەر، سانغۇنلار، ئاقساقاللار، يۈرتۇغ سىپاھلىرى، ھەتتا چوڭ ئالىچى ئايىغاغانمۇ سەل چۆچۈپ ئالاقزادە بولدى...

دۇرۇس، كىچىك ئالچى جانئايقىنىڭ ئەنسىرەشلىرى، ئەيىبلەشلىرى، ئوك قول بىلگە يانبېيقانىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرى، ئىنچۇنقان ئاچارىنىڭ سىرلىق بېشارەتلىرى، يەنە ئوردىدىكى، ئەتراپتىكى كىشىلەرنىڭ سۆز ـ چۆچەكلىرى، قاقشاشلىرى،

چۆچۈش، خەۋپسىرەشلىرى... خاتا ئەمەس. ئورۇنسىز، بىكار ئەمەس. ئۇلار بايقاپ سۆزلىگەن. باتۇر ھەقىقەتەنمۇ ئەلكۇننىڭ ماللىقىغا، ھمايىسىگە، قوللاپ ھۆرمەتلىشىگە ئېرىشىپ كېتىۋاتىدۇ. كىشىلەر ئۇنى پاسىبانىمىز، تۇغ ـ تەڭرىقۇتىمىز، دەپ قاراۋاتىدۇ. شۇنداق بولۇشىنى، بۇنىڭ تېزرەك ئەمەلگە ئېشىشىنى ئۇمىد قىلىشۋاتىدۇ، كۈتۈشۈۋاتىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ ئۇنى بەزىدە يوشۇرۇن، ھەتتا بۈگۈنكىدەك كاتتا يىغلىشتىمۇ ئوچۇق ـ ئاشكارا، تەپ تارتماي ماختاپ، كۆككە كۆتۈرۈپ، ئاتىسىدىنمۇ يۇقىرى ئورۇنغا قويۇپ ئالقىشلاۋاتىدۇ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇۋاتىدۇ. خۇددى تەڭرىنىڭ ئوغلى بىر ئەمەس، ئىككى بولۇپ قالغاندەك! بۇ مۇمكىنمۇ؟ نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟... ئۇ باتۇر، جەسۇرلۇقى بىلەن ئەل كۆڭلىنى مايىل قىلىۋالغان. شۇنداق، ئۇ باتۇر، قەيسەر، تۇيغۇن ھەم جاسارەتلىك، جۇرئەت ـ شىجائىتىمۇ ئۇرغۇپ تېشىپ تۇرىدۇ. بىراق تەڭرىنىڭ ئوغلى سانلىشقا، ئەلكۇننىڭ بېشى، تۇغى ـ تەڭرىقۇتى بولۇشقا بۇلارلا كۇپايە قىلمايدۇ ھەم بالىدۇرلۇق قىلىدۇ. چۈنكى، تۇمەن تەڭرىقۇت تېخى ھايات ھەم قىران ـ دە... ئۇ قانداقمۇ ئاتىسىدىن، ئۇرۇق ـ تائىپىسىدىن، ئەجدادلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يوسۇن ـ قائىدىلىرىدىن ئۈستۈن تۇرالىسۇن، مۇستەسنا بولالىسۇن؟!... ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ باتۇر، قەيسەر، جاسارەتلىك بولغىنى بىلەن ئۆكۈش، ياۋۇز، رەھىم ـ شەپقەتنى بىلمەيدىغان، تۇرقى ـ سىياقىمۇ غارىپ، سۆرۈن تەلەت، تەلۈە راي بىر مەخلۇق، باغرى تاش، ۋاپاسىز، كىشىلەرگە يۇز ـ خاتىر قىلمايدۇ، رەھىم قىلمايدۇ. تەنتەك، ئۆزىگە ھەددىدىن زىيادە ئىشىنىپ كېتىدۇ، ئۆزگىلەرنى ياراتمايدۇ، كۆزگە ئىلمايدۇ، ئۆزىنى ئۆزى چاغلىمايدۇ. ئۇ ئاتىسىدىنمۇ تەپ تارتمايدۇ، ئۇنى ياقتۇرۇپ، ھۆرمەتلەپمۇ كەتمەيدۇ. ئۇنىڭغا گۇمانىي نەزەر بىلەن قاراپ، ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ، قۇيرۇقىنى تۇتقۇزمايدۇ. ئۇنى، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى، ھىممىتىنى ياراتمايدۇ. ئۇنى ھىممەتسىز، شىجائەتسىز، بېلى بوش، پاراسەتسىز چاغلايدۇ. خۇددى

بۇيۇك ئىشلارنى بىر ئۆزى ۋۇجۇدقا چىقىرالايدىغاندەك، ئۆزىلا قۇدرەتلىك، ئۇلۇغ، مۆجىزىكارەدەك! ... مانا بۇلار ئۇنىڭ ۋاپاسىزلىقى، مانا بۇ ئۇنىڭدىكى غالىس نىيەت، يامان غەرەز. مانا بۇلار ئەڭ خەتەرلىك خىرىس، خەۋپ! ...

تۇمەن تەڭرىقۇت ئەنە شۇنداق ئويلىدى، كۆڭلىنى، ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە بېسىپ، تېنى شۇركۈندى، ئىختىيارسىز ھالدا ئالاقزادە بولۇپ، باتۇرغا گۇمان، ئەنسىز نەزەرى بىلەن قايرىلىپ قارىدى... كىشىلەرنىڭ ئۆزۈلمەي ياڭراۋاتقان ئالقىش، مەدھىيىگە تولغان تەنتەنە سادالىرى ئۇنىڭ دىققىتىنى بۆلۈپ، ئۇخلىماي كۆرۈۋاتقان قاباھەتلىك چۈشىدىن ئويغاتتى. ئۇ ئاستا - ئاستا ئۆزىگە كېلىپ، ئەسلىدىكى سۈرلۈك، تۇرگۈن، تەمكىن ھالىتىگە قايتتى، خالايىققا قولىنى پۇلاڭلىتىپ تىنچلىنىش ئىشارىسى قىلدى. ئۇ ئەمدى نۇتۇق سۆزلىشى كېرەك ئىدى. خالايىق بېسىقتى، مەيدان بوش گۈرۈلدەپ سۈكۈتكە چۆكتى. ئۇ ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قىسقىغىنە نۇتۇق سۆزلىدى. ئۇ ئالدى بىلەن كۆپچىلىكنى — ئۇرۇقداشلىرىنى، ئىتتىپاقداشلىرىنى، بۇ يىلقى ئالتۇن كۇز بەلەن ئىللىق قۇياشنى يېگى كۇن، بايرام مۇناسىۋىتى بىلەن قۇتلۇقلاپ تەبرىكلىدى، ئاندىن كۆككە يۇزلىنىپ، قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۆزىنىڭ تىلەكلىرىنى تەڭرىلەرگە يوللىدى. بۇ يىلقى كۇزنىڭ، ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىدىغان قىشنىڭ كىشىلەر ئۈچۇن، ھۇن تائىپىسى ئۈچۇن پايدىلىق بولۇشىنى، تالان - تاراج، ئاغرىق - سىلاق، بالا- قازالارنىڭ بولماسلىقىنى، ئوڭ ئولجىلىرىنىڭ كۆپ، مول بولۇشىنى، ئوتلاقلارنىڭ ياشىرىپ كۆكىرىپ تۇرۇشىنى، قوۋۇم - قېرىنداشلىرىنىڭ توق - ئاسايىش، تىنچ - بايلىقات بولۇشىنى تىلىدى. ئۇ يەنە نۇرغۇن سۆزلەرنى قىلماقچى، تەسىرلىك، تەنتەنىلىك خىتابلارنى جاكارلىماقچىدى. ۋەھالەنكى، بۇ سۆزلەر، بۇ خىتابلار ئۇنىڭ ئېسىگە كەلمىدى. بايا تىنقى نۇتقىمۇ ئىلگىرىكىدەك، ئۆتكەن يىللاردىكىدەك مەزمۇنلۇق، تەسىرلىك، تەنتەنىلىك بولماي قالدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ نىھايەت، سۆزلىرىنى

سۆزلەپ تۇگەتتى. كۆپچىلىكنىڭ ئالقىش ـ تەنتەنىسىگە لايىقىدا جاۋاب قايتۇرۇپ ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈردى. ئاندىن ئۇ ھەمـ راھىلىرىنى باشلاپ چىملىق مەيداندىن قوزغالدى ـ دە، بايىقىدەك ھەيۋەتلىك سەپ بىلەن، تەنتەنە سادالىرى ئىچىدە ئىلاھىي تەڭرىـ لىككە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

تەڭرىقۇت باشلىق ھون ئېسىلزادىلىرى كۈن قاپاغ يېنىدىكى سېپىل ئىچىگە جايلاشقان ئىلاھىي تەڭرىلىككە يېتىپ بارغاندا، تەڭرىلىك ئالدىدىكى سەينادا توپ ـ توپ قامانلار چاراسلاپ يېنىۋاتـ قان گۈلخانلارنى چۆرىدەپ تۇمرۈك ساداسىغا ئۇنلۇك ئىبادەتنى جور قىلىپ ئوقۇۋاتقان، قاملار بولسا ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ساماۋى ئۇسسۇللارنى ئويناۋاتقانىدى. تەڭرىقۇت يېقىنلاپ كەلگەن ھامان تۇمرۈك ساداسى تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئۇسسۇلچى قاملارـ نىڭ ھەربىرى تېزلەشتى. ئۆپچۆرىدىكى كىشىلەر تەڭرىقۇتقا يېڭىـ ۋاشتىن ئالقىش ـ مەدھىيىلەر ياغدۇرۇشقا باشلىدى. تەڭرىقۇت دەبدەبە بىلەن ئاتتىن چۈشتى، خان ـ بەگلەرنىڭ، سانغۇنلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، ئائىلىسىدىكىلەرنى ئەگەشتۈرۈپ، تەڭرىلىكنىڭ پاك، مۇقەددەس سۈپىسىغا يېقىلغان چوڭ گۈلخاننى ئادەت ۋە رەسمىيەت بويىچە توققۇز قېتىم ئايلاندى، ئاندىن تەڭرىلىك دەرۋازـ زىسىنىڭ پەشتاقلىرىغا قەدەم باستى. دەرۋازا ئالدىدا تەڭرىلىكنىڭ چوڭ ـ كىچىك قامانلىرى يۈكۈنگىنىچە تەڭرىقۇتنىڭ قەدىمىنى كۈتمەكتە ئىدى. جاكارچى تەڭرىقۇتنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلغانلىقـ نى جاكارلىدى. باش قامـان ئورنىدىـن تـۇرۇپ تەزىـم بەجا كەلتۈردى.

— تەڭرىنىڭ ئوغلى، ئوتلاقنىڭ ھۆكۈمدارى تۇمەن تەڭرىقۇتـ قا سالام! — دېدى ئۇ پەس ئاۋازدا خىتاب قىلىپ، — پايى قەدىمىڭ قۇتلۇق بولغاي!

تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا سەدەپ ساپلىق شاھلىق قامچىسىنى سۇنـ دى. قېرى قامان قايتىدىن يۈكۈنۈپ قامچىنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن سۆيدى، ئاندىن يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ، تەڭرىقۇتنى تەڭرـ

لىككە تەكلىپ قىلدى.

— قېنى مەرھەمەت.

بۇ چاغدا باشقا قامانلارمۇ دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى - دە، ئىككىگە بۆلۈنۈپ تەڭرىقۇتقا يول ئاچتى. تەڭرىقۇت تەمكىن، سالماق قەدەم بىلەن بوسۇغا ئاتلاپ، ئازادە تاشقىرىقى زالغا كىرىدى. زالنىڭ تۆت بۇلۇڭىدا، تۆت سورۇندا قامانلار بىلەن قاملار پېرە ئويناپ ياۋۇز ئىلاھلارنى، جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلاۋاتاتتى. زالنىڭ ئوتتۇرىسىغا ۋە تۆت تەرەپتىكى تام تۇۋىلىرىگە ھەر خىل چوڭ - كىچىك قورچاقلار تىكلەپ ھەم يۆلەپ قويۇلغانىدى. ھەربىر قورچاقنىڭ ئالدىدا بىر ھېجىردىن «جىن ئېشى» بار ئىدى. تاملارغا قادالغان نۆكچىلار كۆكۈچ ئىس چىقىرىپ پىلىلداپ تۇراتتى. تەڭرىلىكنىڭ تۆت گىردابىدىكى تەكچە - ئويۇقلارغا قويۇلغان، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تۆمۈر ۋە ياغاچ، ساپاللاردىن ياسالغان تەڭرى تەقلىدى — بۇت - ھەيكەللەرنىڭ ئالدىدىكى ئىسرىقدانلاردىن كۆكۈچ ئىس بىلەن قوشۇلۇپ سەندەل، ئادراسمان ۋە ئۆچكە يېغىنىڭ ئۆتكۇر ھىدى تارايتتى.

پېرە ئويۇنى توختىدى. تەڭرىقۇت زالنىڭ تۆرىدىكى سۇپىنىڭ ئۇدۇلىغا بېرىپ ئۆزىنىڭ ھەر دائىم ئولتۇرىدىغان، تېگىگە قات - قات ھايۋان تېرىلىرى سېلىنغان ئورنىغا ئولتۇردى. باشقىلارمۇ ئۇنىڭ كەينىدە، ئۆز ئورۇنلىرىنى تېپىپ ئولتۇرۇشتى. يۈرتۇغ سىپاھلىرى تەڭرىگە قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن سويۇلغان توققۇز كالىنى ئەكېلىپ، نەزىر - چىراغ مېھرابلىرى ئۇستىگە بىر - بىرلەپ قويۇشتى. ئىنچۇنقان ئاچارى مانا شۇ چاغدا ئاندىن سۇپىغا چىقىپ كۆككە تېۋىنىپ ئىبادەت قىلدى - دە، ۋەز - مۇكالىم قىلىشنى باشلىدى:

— تەڭرىلەر ئالەمنى نۇرغۇن قەۋەت قىلىپ ياراتقان. ئالەمنىڭ ئۈستۈنكى ئون يەتتە قەۋىتى ئەرشئەلادۇر. ئۇ پاك، مۇقەددەس، يورۇق، پارلاق جايدۇر. ئۇ تەڭرىلەرنىڭ، ئىلاھلارنىڭ ماكانىدۇر. ئالەمنىڭ ئاستىنقى توققۇز قەۋىتى تەھتىسارا —

دوزاختۇر. ئۇ زۇلمەت باسقان، قاباھەتكە تولغان قاراڭغۇ جايدۇر، ياۋۇز ئىلاھلارنىڭ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ ئۇۋىسىدۇر... كۆك ئەركەك، يەر چىشىدۇر. كۆك تەڭرى بىزنى — كىشىلەرنى مانا مۇشۇ ئەرشئەلا بىلەن تەھتىسارانىڭ ئارىلىقىدىكى مۇقەددەس زېمىنىدا، قۇتلۇق يەر ئۈستىدە ياشايدىغان قىلىپ ياراتقان ۋە نۇرغۇن نېمەتلەرنى بەرگەن. يەر بىزگە ھاياتلىق ۋە قۇت - بۇيان ئاتا قىلغان. بىز مانا مۇشۇ تۇپراقتا ئاپىرىدە بولغان. ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرت بىلەن پەرى سۈپەت ئايال ئىنساندىن تۆرىلىپ تۇغۇلغان، ئاۋۇغان ۋە قۇدرەت تاپقان!... شۇڭا بىز ئانا يەرنى قەدىرلىشىمىز، قوغدىشىمىز، ئۇنىڭدىكى مەخلۇقاتلارنى ئاسرىشىمىز، ياۋۇ ياتلارنى قەدەم باسقۇزماسلىقىمىز لازىم. چۈنكى بىز ئۇنىڭغا تايىنىپ كۆكلەيمىز، ئۇنىڭ نېمەتلىرى بىلەن ياشايمىز. ئۆلگەندىن كېيىنمۇ روھىمىز ئەرشكە كۆتۈرۈلۈپ ئەجدادلارنىڭ يېنىغا بارىدۇ. جىسمىمىزنى بولسا يەر قوينىغا ئالىدۇ!... ياشىق تەڭرى بىلەن يالچىق تەڭرى ئۇلۇغدۇر. چۈنكى ئۇ بىزگە يورۇقلۇق ھەم ئىللىق-لىق ئاتا قىلىدۇ!...

ئەۋلىيا سۈپەت قەبرى قامانىنىڭ ئاۋازى ھاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چاققاندەك ھەيۋەتلىك بولۇپ، پەستە ئولتۇرغان ئابىتلار ئۇنىڭ تەسىرىدىن سىرلىق ۋەھىمە ۋە ھاياجانغا تولۇپ تىترەيتتى... قەبرى قامان ئاخىرىدا شانۇشەۋكەتلىك تۇمەن تەڭرىقۇتقا دەۋر - دەۋران، قۇت - بۇيان تىلەپ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇردى.

ۋەز ئاڭلاشمۇ شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. تەڭرىقۇت ئورنىدىن تۇردى. بۇ نۆۋەت ئۇ قەبرى قامانىنىڭ كەينىدىن ئۆزى يالغۇز ئەگىشىپ ماڭدى. قەبرى قامان ئۇنى تەڭرىلىكىنىڭ ئىچكەركى خانىسىغا باشلاپ كىردى. ئۇ يەردە ئۈستىگە ساچۇلۇق[1] يوپۇق يېپىلغان كۆك تەڭرىنىڭ تەقلىدى — كۆك مەرمەر تاشتىن ياسالغان يوغان ھەيكەل بار ئىدى. ھەيكەل كىشىگە ئوخشىتىپ ياسالغانىدى. قەبرى قامان خانىنىڭ ئىشىكىنى ياپتى - دە، شۇ يەردىلا تىز پۈكۈپ

① ساچۇ — پۈپۈك.

سۇكۇتكە پاتتى. تەڭرىقۇت ھەيكەلنىڭ ئالدىغا بېرىپ سەل تۇرۇ-ۋالغاندىن كېيىن، يۈكسەك ئېھتىرام بىلەن يوپۇقنى ئاچتى - دە، ئەزەلدىن ھېچكىمگە ئېگىلمىگەن بېلىنى ئېگىپ، تىزلىرىنى پۈكۈپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ پۇتىنى سۆيدى... تەقۋادارلىق قەلبىنى پۈتۈنلەي ئىگىلىگەن تەڭرىقۇت ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا سۇكۇتكە چۆكۈپ ئولتۇرۇپ ئۇزاققىچە ئىبادەت قىلدى. ئۇ ھېلىمۇ سۇرلۇك كۆرۈنەتتى. ھالبۇكى، چىرايىدىكى ئۇلۇغۋارلىق، مەغرۇرلۇق ئورنىنى تەپ تارتىش، ھېيىقىش ئىگىلىگەنىدى. «يا تەڭرىم، ئۆزۈڭ مەدەت بەرگەيسەن!...»

تەڭرىگە تېۋىنىپ ئىبادەت قىلىش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تەڭرىلىكتىن پاكلىنىپ، قايتا تۆرەلگەندەك بولۇپ، روھلىنىپ قايتىپ چىقىشتى. سىرتتىكى خالايىقمۇ ئۇلارغا يېڭىۋاشتىن قۇت تىلەپ ئېھتىرام بىلدۇرۇشتى... تەڭرىقۇت تۇلپارغا مىندى، ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۈرۇپ، كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ كۈن قاپاغقا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ نۆۋەت ئۇلارنىڭ كەينىدىن تۇمەنلىگەن كىشىلەرگە قوشۇلۇپ ئىلاھىي تەڭرىلىكنىڭ بارلىق قامانلىرى ۋە قاملىرىمۇ ئەگەشتى. ئۇلارنىڭ ئەمدىكى مەنزىلى تۇمەنبالىقنىڭ سول تەرەپ يۇقىرىسىدىكى ئىبادەت ئورمانلىقى ئىدى. ئات تۇياقلىرى، كىشىلەرنىڭ ئاياغلىرى ئاستىدىن توپا - چاڭلار توزۇيتتى. ياسانغان، خۇشال كەيپىياتقا تولغان كىشىلەر ۋارقىراپ - چۇرقىراشقىنىچە تورسۇقتىن سىقىپ چىقىرىلغان قېتىقتەك كۈن قاپاغدىن چىقىپ، سولغا بۇرۇلۇپ، ئىبادەت ئورمانلىقىغا قاراپ ئاقتى.

3

كۈن قاپاغدىن چىقىپ سولغا بۇرۇلۇپ، قاتار - قاتار ئاق كىگىز ئۆيلەر ۋە ساغىرلارنى ئارىلاپ ئۆتۈپ يۇقىرىغا بىرنەچچە چاقىرىم ماڭغاندا، چوڭ، تەكشى بىر تۆپىلىكنى قاپلىغان قىزىل

قۇچۇرا[1] ئورمانلىقىغا يېتىپ بارغىلى بولاتتى. شالاڭ ئۆسكەن قۇ-
چۇرلار ئارىسىغا ياپيېشىل يۇمران ئوت - چۆپلەر ئۇنگەن بولۇپ،
قۇياش نۇرى بۇ ئوت - چۆپلەرگە ئالا - كۇنەس چۈشۈپ تۇراتتى.
مانا مۇشۇ ئورمانلىقنى ئارىلاپ، ئوت - چۆپلەرنى چەيلەپ يەنە بىر
چاقىرىمدىن ئارتۇق ئىچكىرىلەپ ماڭغاندا، تۆت ئەتراپىنى بۇككىدە
ئورمان ئوراپ تۇرغان چوڭ بىر ئوچۇقچىلىققا — چىملىرى تەكشى
ئۆسۈپ، ياۋا گۈللەر رەڭگارەڭ ئېچىلغان، ھەسەل ھەرىلىرى
بىلەن توپ - توپ كېپىنەكلەر ھەريان ئۇچۇشۇپ، كىچىك سەجەر-
لەر[2] ۋىچىرلاپ سايرىشىپ تۇرغان مەنزىرىسى گۈزەل بىر چىملىق
مەيدانغا چىققىلى بولاتتى. مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا تەڭرىلەرنىڭ
خاسىيىتى بىلەن ئورمان پادىشاھىدەك يالغۇز - يېگانە ئۆسكەن
چوڭ، قېرى بىر تۈپ ئارچا دەرىخى بار ئىدى. مانا بۇ، ھونلار
ھەر يىلى كۈزدە جەم بولۇپ تەڭرىلەرگە، ئىلاھلارغا، ئەجدادلىرى-
نىڭ روھىغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىپ، چوڭ كۆلەملىك نەزىر -
چىراغ مۇراسىمى ئۆتكۈزىدىغان پاك، مۇقەددەس جاي — ئىبادەت
ئورمانلىقى ئىدى.

ھونلار ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ھەر يىلى ئۈچ قېتىم كاتتا
يىغىلىش قىلاتتى. بۇنىڭ بىرىنچىسى، ئۇلۇغ ئاي پەسلىنىڭ[3]
ئاخىرى ياكى نورۇز پەسلىنىڭ باشىدا بولاتتى. بۇ نورۇز يىغىلى-
شى ياكى نورۇز بايرىمى دەپ ئاتىلاتتى. نورۇز بايرىمىدا ھەرقايسى
ھون خان - بەگلىرى ۋە ئۇرۇق - قەبىلە ئاقساقاللىرى تۇمەنباشلى-
قىنىڭ تەڭرىقۇت ئوردىسىغا جەم بولۇپ، بۇ يەردىكى كىشىلەر بىلەن
بىللە كىچىك مەرىكە - مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئاددىيغىنا نەزىر -
چىراغ قىلاتتى. ئەجدادلىرىنىڭ روھىغا سېغىنىپ، ھاۋانىڭ بال-
دۇرراق ئىللىپ ئوت - چۆپلەرنىڭ كۆكلىشىنى، مال - يىلقىلار-
نىڭ ساق - سالامەت تۆللىشىنى، يامغۇرنىڭ، سۇنىڭ كۆپ بولۇ-
شىنى تەڭرىلەردىن تىلەيتتى. ئىككىنچىسى، پۇتكۇل كائىنات ئۈي-

---

① قىزىل قۇچۇرا — قىزىل قارىغاي.
② سەجەر — قۇشقاچ.
③ ئۇلۇغ ئاي پەسلى — قىش پەسلى.

غىنىپ، ئۆگۈز - ئېقىنلار تاشقىنلاپ، تاغ - ئېدىرلار، بوز قىرلار ياپيېشىللىققا پۈركەنگەن، چارۋا - مالالار تۆللەپ، كۆككە چىقىپ ئاۋۇشقا باشلىغان ئوغلاق ئاي پەسلىنىڭ بېشىدا بولاتتى. بۇ كۆكلەم يىغىلىشى ياكى ئوغلاق ئاي بايرىمى دەپ ئاتىلاتتى. ئوغلاق ئاي بايرىمىدا ھەرقايسى ھون خان - بەگلىرى، ئۇرۇق - قەبىلە ئاقساقاللىرى تەكرىقوت ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرى بىلەن بىللە تۇمەنبالىققا چوڭ مەرىكە - مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئەجدادلىرىغا، يەر - ئاسمان ۋە روھ - ئەرۋاھلارغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلاتتى. ئۇچىنچىسى، ئوغلاق ئاي پەسلىنىڭ ئاخىرى ياكى ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي پەسلىنىڭ بېشىدا، تۆللەر يېتىلىپ چارۋىلار ئاۋۇغان ھەم سەمرىگەن ۋاقىتتا بولاتتى. بۇ مول ھوسۇل يىغىلىشى ياكى ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي بايرىمى دەپ ئاتىلاتتى.

ھونلارنىڭ بۇ ئۇچ قېتىملىق يوسۇن بايرىمى ئىچىدە زىرائەتلەر پىشىپ دان قاتقان، ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ ۋايىغا يەتكەن، تۆللەر يېتىلىپ ئاۋۇغان ھەم سەمرىگەن ئالتۇن كۈز پەسلىدىكى يىغىلىش كۆلەم، مەزمۇن ۋە ئەھمىيىتى جەھەتتە باشقا ئىككى قېتىملىقىغا قارىغاندا ناھايىتى چوڭ، كاتتا، داغدۇغىلىق ۋە ئەھمىيەتلىك بولاتتى. كۈزدىكى بۇ كاتتا يىغىلىشقا تەكرىقوت باشلىق بارلىق ھون ئېسىلزادىلىرى، پايتەخت تۇمەنبالىقنىڭ پۈتكۈل ئاھالىسى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق تۇمەن يايلىقىدىكى مالچىلارنىڭ ھەممىسى قاتناشقاندىن سىرت، يەنە تەكرىقوتلۇقنىڭ ئوڭ، سول، يۇقىرى، تۆۋەن تەرەپلىرىدىن، يىراق چېگرىلاردىكى قەبىلىلەردىن ھەمدە قوشنا ئەل - تائىپىلەردىنمۇ نۇرغۇنلىغان كىشىلەر كېلىپ قاتنىشاتتى. بۇ يىغىلىش ھونلارنىڭ كۈز پەسلىدىكى باياشاتلىق ۋە بەخت - شادلىقىغا ئېرىشكەن ھەمدە بۇنى تەكرىلەردىن ئۆزلىرىگە مەڭگۈ يار قىلىشنى تىلەيدىغان كاتتا يىغىلىشى، چوڭ يوسۇن بايرىمى ئىدى.

كۈزدىكى بۇ كاتتا يىغىلىش ئاساسەن ئىبادەت ئورمانلىقىنى مەركەز قىلىپ باشلىنىپ بىرنەچچە كۈن، ھەتتا بىرنەچچە ھەپتە

داۋاملىشاتتى. كىشىلەر بۇ پاك، مۇقەددەس جايغا جەم بولۇپ قۇربانلىق قىلىشاتتى. ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ ئولتۇرۇپ كەلگەن يەرلەرگە ئۇرۇق ـ جەمەت بويىچە تارقىلىپ، تاش ئوچاق ياكى تاپچانلارغا[1] مىس قازانلىرىنى ئېسىپ نەزىر ـ چىراغ قىلىشاتتى. ئىلاھىي تەڭرىلىكتىكى باش قامانىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە چوڭ كۆلەملىك دۇئا ـ تىلاۋەت مۇراسىمىغا قاتنىشاتتى ۋە زاراخەتمىنىڭ نەزىر نېمەتلىرىگە ئېغىز تېگىپ تەڭرىلەرگە شۈكۈر ـ سانا ئوقۇشاتتى. لەشكىرىي پارات، دىنىي مۇراسىملار ئاخىرلاشقاندىن كېيىن چوڭ كۆلەملىك تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ پائالىيەتلەر ئاساسەن چەۋەندازلىق، كامانداز لىق، جانبازلىق، قەلىچۋازلىق، نەيزىلىشىش قاتارلىق لەشكىرىي ماھارەت مۇسابىقىلىرى؛ ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، چېلىشىش، بۇقا كۆتۈرۈش، قوچقار سوقۇشتۇرۇش، مول ھوسۇل شادلىقى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان، يەر ـ ئاسمان، تاغۇ دەريالار كۈيلەنگەن ناخشا ـ ئۇسسۇل، دانىشمەنلەرنىڭ بەس ـ مۇنازىرىسى··· قاتارلىق پائالىيەتلەر ئىدى.

ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي بايرىمىدا، تەڭرىقۇت ئوردىسىدا ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ قۇرۇلتىيى ئېچىلاتتى. قۇرۇلتايغا تەڭرىقۇت رىياسەتچىلىك قىلاتتى. بارلىق ئوردا ئەئيانلىرى، باش قامانلار، خان ـ بەگلەر، سانغۇنلار، ئاقساقاللار ۋە ئۇلارنىڭ يېقىن، مۇھىم كىشىلىرى قاتنىشاتتى. قۇرۇلتايدا ئالدى بىلەن تەڭرىقۇت ھەرقايسى ھون خان ـ بەگلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىنى ئاڭلايتتى ۋە ئەكەلگەن سوۋغا ـ سالاملىرىنى قوبۇل قىلاتتى، ئاندىن پۇتكۈل ئەل بويىچە ئاھالىنىڭ نوپۇسى، قۇللارنىڭ، مال ـ چارۋىلارنىڭ سانى، يۇرۇش ـ سوقۇشلاردا ئېلىنغان ئولجا ـ غەنىيمەت ۋە كۆرۈلگەن زىيان ـ زەخمەتلەر بىر قېتىم تەپسىلىي، ئومۇميۈزلۈك ئېدىتلاپ كۆرۈلەتتى ۋە بۇنىڭغا ئاساسەن باج ـ سېلىق بېكىتىلەتتى. ئاخىردا چوڭ يېغىن ـ كېڭەش

① تاپچان — ئوچ ئاياغ، ئۈچ پۇتلۇق شوتا.

ئۆتكۈزۈلۈپ، ئىتتىپاقنىڭ — تەڭرىقۇتلۇقنىڭ مۇھىم ئىشلىرى بېكىتىلەتتى ۋە مۇھىم قارارلار چىقىرىلىپ، كەلگۈسى ئۇلۇغۋار پىلانلار تۈزۈلەتتى.

تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ بۇ يىلقى كۈزدىن، ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ قۇرۇلتىيىدىن كۆتكەن ئۈمىدى ناھايىتى زور ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭ ھېس قىلىپ مۆلچەرلىشىچە، يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئەل - يۇرت تىنچ بولۇپ، كىشىلەر خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلغان. يۇرۇش - سوقۇشلار غەلىبىلىك بولۇپ، ئولجا - غەنىيمەتلەر كۆپەيگەن. ئوت - سۇ مول بولۇپ ئاپەت كۆرۈلمىگەن. بۇنىڭ بىلەن مال - چارۋىلار ئاۋۇپ بايلىق ئاشقان. زېمىن كېڭىيىپ، ئاھالە نوپۇسى كۆپىيىپ، ئەل - يۇرت گۈللەنىپ، تەڭرىقۇتلۇقنىڭ ھەر تەرەپلىمە كۈچ - قۇدرىتى مىسلىسىز دەرىجىدە يۇكسەلگەن. بۇلارنى ئۆتمۈشتىكى ھەرقانداق بىر ۋاقىتتىكىگە، ھەرقانداق بىر دەۋرگە سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. بۇنىڭدىن ئۇ ناھايىتى خۇرسەن بولماقتا، كۆڭلىگە ئاجايىپ يۇكسەك، ئۇلۇغۋار ئارزۇ - ئىستەكلەرنى پۈكمەكتە ئىدى.

تۇمەن تەڭرىقۇت يەنە بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا، ئەل - يۇرت ئالدىدا ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر قارارىنى، يەنى چوڭ ئوغلى، سول قول بىلگە باتۇرنى تەگىن ئۆگەلىكتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى ئوغلى، ئون ئۈچ ياشلىق يۈيۈكنى تەخت ۋارىسى قىلىپ بېكىتكەنلىكىنى جاكارلىماقچىدى. چۈنكى ئۇ يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بېرى ھونزادىسى يۈيۈكنىڭ ساغلام، ئەقىللىق، سۈمباتلىق چوڭ بولۇشى، ئەتىۋارلىق كىچىك ئالچىسى جانئايقىنىنىڭ قايتا - قايتا تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋېلىشى ۋە ئاگاھلاندۇرۇشى، ئۆزىنىڭمۇ كۈندىن - كۈنگە ئۇلۇغلىنىپ ئەلكۈننىڭ ھۆرمىتى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشىپ كېتىۋاتقانلىقى، ئۆزىگە بويسۇنمايدىغان ۋە ئۆز - ئۆزىگە ئىشىنىدىغان «بوينى قاتتىق، ۋاپاسىز، يامان غەرەزلىك» ئوغلى باتۇردىن ئەنسىرىشى، خەۋپسىرىشى، ئۇنى كېيىنچە گەپكە، تاپقا كىرگۈزەلمەي قېلىشىدىن قورقۇشى، شۇنداقلا يەنە ئۆچۈرىسىدە-

كى بىر قىسىم يامان نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە يەنە ئاينىپ، ئاخىر مۇشۇنداق قارارغا كەلگەنىدى.

ئەپسۇس، تولىمۇ ئەپسۇس! بىر يىلى بۆدۈنە سەمرىسە، يەنە بىر يىلى يېكەن توخۇسى سەمرىپتۇ دېگەندەك، بۇ يىلقى يوسۇن بايرىمى يېتىپ كېلىپ، ھونلار تۇمەنبالىققا يىغىلىپ مول ھوسۇل شادلىقىغا چۆمگەن مۇشۇنداق بىر پەيتتە، كۈتۈلمىگەن بىر ئاپەت يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنى تەس كۈنگە قويدى.

4

باتۇر تۇغۇلۇشتىن بۇرۇن ھونلارنىڭ جەنۇبىدىكى ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىكتە خۇاشيا ئۇرۇقلىرىنىڭ يىغىلىق دەۋرىدىكى يەتتە ئۇرۇش-قاق بەگلىكى بار ئىدى. بۇلاردىن سىرتىق دەريانىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرىغا جايلاشقان قالپاق كىيىپ كەمەر باغلايدىغان يەن، جاۋ، چىن بەگلىكلىرى شىمالدا ھونلار بىلەن قوشنا - چېگرىداش ئىدى. ئۇلار دائىم ھونلار بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇراتتى. چېگرا قورۇللىرىدا ئۇچرىشىپ سودا - سېتىق قىلىشاتتى ۋە نەرسە - كېرەك، مەدەنىيەت ئالماشتۇراتتى. ھونلار خۇاشيالاردىن تۆمۈر تاۋلاشنى، قورۇق تام سوقۇشنى؛ خۇاشيالار بولسا ھونلاردىن ئات مىنىشنى، ئات، قېچىر، كالا قاتارلىق ھايۋانلارنى قاتناش، دېھقانچىلىق ۋە ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىشنى ئۆگەنگەنىدى. ھونلار ئاشلىق ۋە يىپەك رەختلەرنى، مەي - شاراب، فارفورلارنى خۇاشيالاردىن ئالاتتى. خۇاشيالار بولسا ئات - ئۇلاغ، يۇڭ - تېرە، كۆن - خۇرۇم ۋە باشقا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ھونلاردىن ئالاتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇاشيالار يەنە شىمالدىكى بۇ ئات مىنىشكە ماھىر، مەرگەن، قېنى قىزىق، ھەركىتى چاققان، ئۇرۇشخۇمار ھونلارنىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمى ۋە تالان-تاراج قىلىشىغا ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ ئەلمىساقتىن تارتىپ داۋاملىشىپ

كىلىۋاتقان ئىش بولغاچقا، ئۇلار ئەزەلدىنلا ھونلاردىن ئېھتىيات قىلىپ ھەم ھەزەر ئەيلەپ، ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ ئۆزلىرىنىڭ شىمالدىكى چېگرا - پاسىللىرىغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئېگىز ھەم قېلىن تام - توسۇقلارنى سوقۇپ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ غايەت زور سېپىل بىنا قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمى ۋە تالان - تاراج قىلىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈپ كەلگەنىدى. ۋەھالەنكى، بۇ ئۇزۇن ھەم ئېگىز سېپىللار ئۇرۇشخۇمار ھونلارنى توسۇپ قالالمايتتى. ئۇلار زېمىن يۈتۈۋېلىشنى مەقسەت قىلمىسىمۇ، ھەدىسلا بۇ تام - سېپىللاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، خۇاشيالارنىڭ سېپىل ئىچى - سىرتىندىكى قورۇل - قورغان، يۇرت - ئايماقلىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ تۇراتتى ۋە ئۇلارنى تالان - تاراج قىلىپ، كىشىلىرىنى تۇتۇپ كېتىپ زادىلا ئارامىلىق بەرمەيتتى.

ھالبۇكى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى بۇ ئۇرۇشقاق بەگلىكلەرنىڭ قايسىبىرى بولمىسۇن، ئۇ چاغلاردا ھونلارغا تاقابىل تۇرۇپ ئۇلارنى توسۇپ قالالىغۇدەك ياكى ئېلىشىپ يەڭگۈدەك كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇلارمۇ تەپرىقە، ئۆچ - ئاداۋەتتە ئىدى. بىر - بىرى بىلەن قانلىق ئۇرۇش - جېدەللەرنى قىلىشىپ پەقەتلا تىنچىمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ قايسىبىرى بولمىسۇن يات ئەل، يات تائىپىلەرنىڭ ھۇجۇمى ۋە تالان - تاراج قىلىشىغا ئۇچرىسا، باشقىلىرى بىر چەتتە تاماشا كۆرۈپ قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇراتتى، ھەرگىز ئۇنىڭغا يارەمبېرىپ ھەمدەمدە بولمايتتى، بەلكى تېخى ئۇنىڭ ئاجىزلىشىشىنى، مۇنقەرز بولۇشىنى، يوقىلىشىنى تىلىشەتتى. ھەتتا بەزىدە تېخى مۇشۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاپ، ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ، زېمىن ۋە بايلىقلىرىنى يۈتۈۋېلىش، ئۇنى پارچىلىۋېتىش، يوقىتىۋېتىش قەستىدە بولۇشاتتى.

باتۇر يەتتە ياشقا كىرىپ تەگمەن ئۆگە قىلىپ بېكىتىلگەن يىلى، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 228 - يىلى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى بۇ ئۇرۇشقاق يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى بولغان چىن بەگلىكى

بىردىنلا قۇدرەت تېپىپ باش كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە ئون ئۇچ يېشىدا چىن بېگى بولغان يىگىت جىن ئىسىملىك پاسىبانىنىڭ باشچىلىقىدا قالغان يەن، جاۋ، چى، خەن، ۋېي، چۇ قاتارلىق ئالتە بەگلىككە شىددەتلىك جازا يۈرۈشى قوزغاپ، يەتتە يىل ئىچىدە ئۇلارنى بىر - بىرلەپ تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن، مىلادىيە-دىن بۇرۇنقى 221 - يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بۇيۇك فېئودال چىن سۇلالىسىنى قۇرۇپ چىقتى ھەمدە چاڭئەننى پايتەخت قىلىپ بەگلىك نامىنى خاقانلىققا ئۆزگەرتىپ، چىن بېگى يىگىت جىن ئۆزىنى «چىن خاقانى شىخۇاڭ»[1] دەپ ئاتا-دى. چىن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ دۆلەت بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، خۇاشيا ئۇرۇقلىرى بىر تۇغ ئاستىغا ئۇيۇشۇپ كۈچىيىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن دۆلەتمۇ قۇدرەت تېپىپ تاشقى دۈشمەنلەرگە تاقابىل تۇرالىغۇدەك ھالەتكە يەتتى.

مانا مۇشۇ چاغقا كەلگەندە، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 215-يىلى چىن خاقانى شىخۇاڭ جېشى تېغىغا[2] بېرىپ پىر - ئۇستازلار-نى زىيارەت قىلدى ۋە بۇرۇنقى يەن دىيارىدىن[3] بولغان لۇشىڭ ھەزرەتنى قەدىمكى زامان پىر - ئەۋلىيالىرى شىيەنمىن، گاۋشى[4] لارنى ئىزدەپ تېپىشقا ئەۋەتتى. خەن جۇڭ، شى شېڭ، خۇگۇڭلار-نى ئەۋلىيالار ياسىغان ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى تېپىپ كېلىشكە بۇيرۇدى[5]. ئۆزى شىمالدىكى چېگرا - قورۇللارنى كۆزدىن كەچۈ-رۈشكە بېرىپ شاڭجۈن ۋىلايىتىدىن[6] قايتتى.

يەن دىيارىدىن بولغان لۇ شېڭ ھەزرەت بۇيرۇقتا بىنائەن شەرقىي دېڭىزغا بېرىپ قەدىمكى زامان پىر - ئەۋلىيالىرى بىلەن

---

① چىن خاقانى شىخۇاڭ — چىن شىخۇاڭ.
② جېشى تېغى — بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدىكى چاڭلى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
③ بۇ يەردە بۇرۇنقى يەن بەگلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
④ شىيەنمىن، گاۋشى — جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان رىۋايەتلىرىدىكى ئەۋلىيالارنىڭ نامى.
⑤ چىن شىخۇاڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن ھاكىمىيەتلەقلىق مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈز-گەن. ئۇ تەختته ئولتۇرغان مەزگىلده قول ئاستىدىكى تېۋىپ - ھەكىملەرگە ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ياساتقان ۋە دورىسى كار قىلمىغان تېۋىپلار ھەم بۇ ئىشنى مەسخىرە قىلغان ئۆلىمالاردىن تۆت يۈز ئاتمىش كىشىنى بىر قېتىمدىلا تىرىك كۆمۈۋەتكەن.
⑥ شاڭجۈن ۋىلايىتى — مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 304 - يىلى تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭغا خۇشى قاتارلىق يىگىرمە سەككىز ناھىيە قارايتتى. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدىكى يەنئەن، يۇلىن ئەتراپلىرىدا.

كۆرۈشكەن. ئۇلاردىن پالچىلىقنى ئۆگىنىپ قايتىپ كېلىپ، چىن شىخۇاڭنىڭ يېنىدا قېلىپ ئۇنىڭغا خىزمەت قىلغانىدى. لۇ شېڭ ھەزرەت شەرقىي دېڭىز پىر - ئەۋلىيالار بىلەن كۆرۈشكەندە ئۇلار-دىن پالچىلىققا ئائىت بىر مۇقەددەس رەسىملىك كىتابنى مۇستەبىت پادىشاھ چىن شىخۇاڭغا تەقدىم قىلدى. بۇ كىتابتا «چىن خاقانىنى ھونلار يوقىتىدۇ!» دېگەن ۋەھىمىلىك بېشارەت بار ئىدى. چىن شىخۇاڭ ناھايىتى گۇمانخور، خۇنۇك كىشى بولغاچقا ھەم شىمالدا-كى ھونلارنى ئوبدان بىلگەچكە، مۇقەددەس رەسىملىك كىتابتىكى بۇ بېشارەتكە ئىشەندى ۋە قاتتىق چۆچۈدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كەلگۈسىدىكى بۇ چوڭ خەۋپنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن دانىشمەن ۋەزىرى لى سى بىلەن كېڭىشىپ، داڭلىق سەركەردىسى مېڭ تيەن[1] سانغۇننى ئۈچ يۈز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ئۆزدە-نىڭ شىمالىدىكى ئاتا دۈشمىنى ۋە كەلگۈسىدىكى ئاپەت خەۋپى بولغان ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.

5

تۆۋەن ئىقلىمدىكى چىنلىقلارنىڭ نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ئوردۇس يايلاقلىرىغا باستۇرۇپ كەلگەنلىك شۇم خەۋىرىنى تۇمەن تەڭرىقۇت چۈغاي تېغى ئېتىكىدىكى تۇمەنباشلىقتا ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ قۇرۇلتىيىنى ئېچىۋېتىپ ئاڭلىدى... ئەجەبا، بۇ راست گەپمىدۇر؟ چىنلىقلار راستىنلا ئوردۇسقا بېسىپ كەلگەنمىدۇر؟ بۇ مۇمكىنمىدۇر؟... ئۇلار ئەزەل-دىن ھونلارغا قاش كۆتۈرۈپ قاراپ باقمىغان، زېمىن ۋە بايلىقلە-رىغا خىرىس قىلمىغان، بۇنداق تېز، تۇيۇقسىز، شىددەتلىك ھۇ-جۇم قوزغاپمۇ باقمىغان. ئەكسىچە ھونلاردىن ئېھتىيات قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىدىن تالان - تاراج قىلىشىدىن قورقۇپ،

---

① مېڭ تيەن — چىن خاقانلىقىنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 210 - يىلى ئۆلگەن.

چېگرا - پاسسللىرىنى ئېنىق ئايرىپ، ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ سېپىل - قورغانلارنى ياساپ مۇداپىئە كۆرۈپ ياشاپ كەلگەن. بىراق بۇ دورەم بۇنداق قىلىشقا قانداق پېتىنغاندۇر؟ نېمىسىگە ئىشىنىپ، نېمىسىگە تايانغاندۇر؟...

تۇمەن تەڭرىقۇت دەسلەپتە ئۆز قۇلاقلىرىغا ئىشەنمەي ئەنە شۇنداق ئويلاردا بولدى، ھەيرانلىق ۋە ھودۇقۇشتىن قاتتىق ئېسەنگىرەپ، تەختىگە چۆكۈپ ئولتۇرۇپ قالدى. ئەمما بىر پەستىن كېيىن ئۇ بۇنىڭ پۈتۈنلەي راست ھەم تامامەن مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى، كۆز ئالدىدا بولسا سەل - قىيانداەك يامراپ، شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كېلىۋاتقان چىنلىقلار نامايان بولۇشقا باشلىدى... ئەنە ئۇلار، شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كەلمەكتە، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ چوڭ - چوڭ تەسۋىرىي خەتلەر يېزىلغان ۋە كەشتىلەنگەن ئالىيېشىل، تار، ئۇزۇن ئاسما تۇغلىرى، ئەتىگەنكى قۇياش نۇرىدا يالت - يۇلت قىلىپ پارقىرىغان ئۇزۇن ساپلىق نەيزىلىرى، ئايپالتا، قىلىچلىرى، ئاندىن دۇبۇلغىلىق باشلىرى، ساۋۇتلۇق بەستلىرى، قوللىرىدىكى قالقانلىرى، مىڭ - مىڭلىغان ئاتلىرى كۆرۈندى. ئۇلارنىڭ تەڭگە قاسىراقلىق دۇبۇلغا - ساۋۇتلارنى كىيىپ، ئۆتكۇر، پۇختا تۆمۇر قوراللار بىلەن قوراللانغان سەركەردە - سانغۇنلىرى قاۋۇل ئاتلاردا مەزمۇت ئولتۇرۇپ ھەممىنىڭ ئالدىدا كەلمەكتە. سەرۋاز - لەشكەرلىرى بولسا كەينىدە، پىيادە كەلمەكتە. لېكىن نۇرغۇن، ناھايىتىمۇ نۇرغۇن، لەك - لەك، چۇمۇلىدەك كۆپ، چىش - تىرنىقىغچە قوراللانغان، قورال - ياراغلىرىمۇ خىل ھەم پۇختا ئىدى. ئۇلار چوڭ - چوڭ توپلارغا بۆلۈنۈپ، مۇرەككەپ، مۇستەھكەم جەڭ سەپلىرىنى تۈزگەن. خۇددى شۇ پېتى يەردىن ئۈنۈپ چىقىۋاتقاندەك قىرلارنىڭ، دۆڭلەرنىڭ ئۈستىگە لۆم - لۆم ئۆرلەپ چىقىدۇ - دە، تەكشىلىككە يېيىلىپ، قارا كەلكۈندەك يامراپ ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ. تەكشىلىككە يېيىلغاندا، بىپايان، تۈپتۈز دالىلاردا خۇددى قاپقاراڭغۇ جاڭگال ئۈنۈپ چىققاندەك، ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغ -

داۋان پەيدا بولغاندەك بولىدۇ. ئۇلار ھەممە يەرگە يامرىغان، توسۇ-
ۋالغىلى، تاقابىل تۇرغىلى بولمايدىغان، ھەممىنى يالماپ يۇتۇپ
كېتىدىغان قىيانغا ئوخشىشىدۇ. ھەيۋەت بىلەن، شىددەت بىلەن
باستۇرۇپ كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ سۇر - ھەيۋىسىدىن، ۋەھىمىسىدىن
زېمىن تىترەيدۇ، لەرزىگە كېلىدۇ!...

تۇمەن تەڭرىقۇت ئىختىيارسىز ھالدا قاتتىق شۇركۈندى، قۇيـ-
قا چاچلىرى تىك بولۇپ، پۇتلىرى تىترىدى، يۈرىكى ئەنسىز،
غەزەپلىك سوقۇپ، نەپەس ئېلىشقا تىنىقى، ئويلاشقا ئويى يەتمەي
قالدى. ئۇ تېزلا ئۇستۇېشىغا دۇبۇلغا - ساۋۇتلىرىنى كىيىپ،
قوراللىنىپ، ئاتلىنىپ قەيەرگىدۇر چىقماقچى بولدى. خان -
بەگلىرىنى، سانغۇنلىرىنى، ئۇرۇقداشلىرىنى، ئوغۇللىرىنى،
چوڭ ئوغلى باتۇرنى چاقىرىپ، ئۇلارغا، تۇمەنباشلىققا، پۇتكۇل
يەر - جاھانغا قاراپ سۇرەن سالغۇسى، ھۆركىرىگۈسى كەلدى.
ئۇ تەختىدىن چاچراپ تۇرۇپ سۇپا ئۈستىدە ئۇياق - بۇياق ماڭدى،
چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، زاڭاقلىرىنى لىپىلدىتىپ، مۇشتلىرى-
نى چىڭ تۇگدى، ساقىلىنى تۇتاملاپ، چاچلىرىنى قاماللىدى،
ئاخىرىدا قوللىرىنى كۆتۇرۇپ، غۇلاچلىرىنى كەڭ ئېچىپ تەڭرىگە
نالە قىلدى:

«ئەي تەڭرىم! ئەجدادلىرىم!... سىلەردىن مەدەت تىلەي-
مەن!... ياۋ كەلدى، ياۋ!...»

ياۋ كەلدى، ياۋ! چىنلىقلارنىڭ، چىن خاقانىنىڭ ئۇلۇغ
ئاتلىق مىڭ تېمەن سانغۇنى كەلدى! چىش - تىرنىقىغچە قوراللا-
نغان، چۈمۈلىدەك ھېسابسىز لەشكىرىي كۈچ بىلەن تۆۋەن ئىقلىم-
دىن، ئەزىم سېرىق ئۆگۈزنىڭ ئۇ تەرىپىدىن، تاغ - دەريالاردىن،
ئورمانلىق، سۇلۇقلاردىن، قۇملۇق، چۆل - باياۋانلاردىن سېرىق
توپىلىق ئېگىزلىكتىن ئۆتۈپ ياۋ قوشۇنى باستۇرۇپ كەلدى!...
كەلمىگەندۇر، بەلكى يالغان گەپتۇر بۇ. بىرەرى قەستەن ئويدۇ-
رۇپ چىقارغان شۇم خەۋەر، قۇرۇق ۋەھىمىدۇر بەلكىم... ھەممە
بايرام تەنتەنىسى قىلىۋاتىدۇ. بىغەم، خۇشال - خۇرام ئويناۋاتـ-

دۇ. ھېچنېمىدىن، ھېچ ئىشتىن خەۋەرسىز، خىرامان... شۇ تاپتا بىرئاز تەييارلىق ياكى بىرەر مۇداپىئە تەدبىرى بولسىچۇ كاشكى! مۇشۇنداق چاغدا، مۇشۇنداق پەيتتە ئۇشتۇمتوت، تۈيۇقسىز باستۇرۇپ كەلگەن قانداق ياۋدۇر بۇ؟ توختا، توختا... نېمە ئىش بۇ؟!... تەڭرىنىڭ، ئىلاھلارنىڭ قارغىشى تەگدىمۇ، ئەجداد-لارنىڭ سوغۇق نەزىرى چۈشتىمۇ بىزگە؟... «يا تەڭرىم، پاك پەرۋەردىگارىم! ئەپۇ قىل بىزنى، قۇتقۇز ھونىنى، قارا كەلكۈن-دىن، تالان - تاراجىدىن، قان - ياشتىن، گۈمران بولۇش، يوقىلىشتىن!...»

— ئۇرۇقداشلار، ئىتتىپاقداشلار! — دېدى ئۇ ھەم غەزەپلە-گەن، ھەم ھودۇققان ھالدا بوغۇق ئاۋازى بىلەن قۇرۇلتاي ئىشتە-راكچىلىرىغا مۇراجىئەت قىلىپ، — ياۋ كەلدى، ياۋ! چىنلىقلار ئۈچ يۈز مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كەلدى. بىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنىمىزدا، ئوردۇس يايلىقىدا، بۇرنىمىزنىڭ ئاستىدىلا بارگاھ قۇردى!... ئۇلار بىزنىڭ گېلىمىزدىن بوغماقچى، بىزنى يوقاتماقچى. بىز ئەمدى قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟

يىغىن ئەھلىمۇ بۇ ۋەھىمىلىك شۇم خەۋەردىن ئوخشاشلا ھەيـ-ران قېلىشتى، چۆچۈشتى، ھودۇقۇشتى، غەزەپلىنىشتى. بەزىلەر ھەتتا ئالاقزادە بولۇپ ساراسىمىگە چۈشتى. تەڭرىقۇتنىڭ مۇراجـ-ئىتىگە، سوئالىغا ئۇدۇل، ئىتتىك جاۋاب بېرەلمەي، باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ چوڭقۇر ئويغا، ئېغىر، ۋەھىمىلىك سۈكۈتكە چۆك-تى!... ياۋ كەلدى، ياۋ! مىڭ تېمەن سانغۇن باشچىلىقىدىكى چىن سۇلالىسى قوشۇنلىرى تاجاۋۇز قىلىپ كەلدى. ئۇلار ناھايىتى نۇرغۇن ھەم كۈچلۈك، بەلكى تېخى شىددەت بىلەن ھۇجۇم قوز-غاپ، چاقماق تېزلىكىدە ئوردۇس يايلىقىغا بېسىپ كىرىپ، ئۇ يەردە بارگاھ قۇرۇپمۇ بولدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى ۋە ئېرىشمەكچى بولغىنىمۇ دەل ئاشۇ بىر پارچە مۇنبەت زېمىن. ئۇلار ئوردۇسنى بېسىۋالماقچى، ئۇ يەردىن ھونلارنى قوغلاپ چىقارماقچى. بىراق بۇ مۇنبەت زېمىن، ئوت - سۇيى مول پايانسىز يايلاق ئوخشاشلا

هونلارغىمۇ لازىم. چۈنكى ئۇ يەر ئۇلارنىڭ مۇقەددەس زېمىنى، ئەجدادلىرىدىن قالغان تەۋەررۈكى. ئۇ يەردە ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرى ياشايدۇ. ۋەھالەنكى، ھازىرقى ۋاقىت ـ شارائىتتا كۆچ، پۇرسەت چىنلىقلار تەرەپتە. ئۇلار بىلەن ئېلىشاي دېسە، تەڭ كەلگىلى، ئېلىشىپ يەڭگىلى بولمايدۇ. بۇ كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇرغان گەپ. ھۇما قۇشىمۇ ئۇلار ئۈستىدە ئەگىپ يۈرىدۇ. ئەگەر ئېلىشماي دېسە، زېمىن قولدىن كېتىدۇ. ئۇ چاغدا چىنلىقلارنىمۇ توسۇپ توختاتقىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئاخىرىنىڭ، ئاقىۋىتىنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. ئۇنداق-تا... زادى قانداق قىلىش كېرەك؟ تەۋەككۈل قىلىپ ئېلىشىش كېرەكمۇ ياكى سۈكۈت قىلىپ قاراپ تۇرۇش كېرەكمۇ؟ ... بارماقلارنىڭ قايسىبىرىنى چىشلىسىمۇ ئوخشاشلا ئاغرىيىتتى. ئېغىر سۈكۈت، ۋەھىمىلىك جىمجىتلىق خېلى ئۇزاق داۋام قىلدى. ئۇنى بىرىنچى بولۇپ، ئاخىر قېنى بارغانچە قىزىپ، غەزەپتىن ئۆزىنى ئاران ـ ئاران تۇتۇپ ئولتۇرغان سول قول بىلگە باتۇر بۇزدى.

— ئېلىشىش كېرەك! ئاتىلىنىش كېرەك! — دېدى ئۇ ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئەركەك بۆرىدەك ھۆركىرەپ، — چىنلىقلار بىلەن يۈزمۇ يۈز، يەكمۇ يەك ئېلىشىش كېرەك! قېنى ئۇلارنىڭ قانچىلىك كارامىتى باركىن؟!

يېغىن ئەھلى قانداقتۇر بىر ئۈمىد بىلەن كۆچلۈك شامالدا چايقالغان ئورمانىدەك ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىپ دۈرۈلدەشتى.

— توغرا، ئېلىشىش كېرەك! ياۋنى توسۇش كېرەك!

— يارلىق چۈشۈر، تەڭرىقۇت، بىز ھازىرلا ئاتىلىنىمىز، ياۋ بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىمىز!

—.....!

باتۇرنىڭ جەڭگىۋار، كەسكىن خىتابىغا ياشلار، باھادىرلار شۇئان ئاۋاز قوشتى. بىراق، يېغىن ئەھلى ئىچىدە ياشانغانلار، ئاقساقاللار، بېشىدىن نۇرغۇن ئىسىق ـ سوغۇقلار ئۆتكەن

بىلگە - دانىشلار، ھەرقانداق ئىشنى ئويلاپ قىلىدىغان سالماق، سوغۇق قانلىقلار كۆپ ئىدى. بىرىنچى بولۇپ ئەنە شۇلارنىڭ بىرى بولغان ئوڭ قول بىلگە يانبېيقان باتۇرنىڭ تەشەببۇسىغا قارشى چىقىپ، ئوت يۈرەك ياشلارنىڭ، قورقۇمسىز باھادىرلارنىڭ روھىغا سوغۇق سۇ سەپتى.

— بىراق، ياۋ بىلەن ئېلىشىشقا بىزنىڭ كۈچ - قۇدرىتىمىز يېتىشمەيدۇ... — دېدى ئۇ ئالاقزادە بولۇپ ساراسىمگە چۈشكەن ھالدا، — سىلەر بىر-بىرىڭلارغا تۆۋەن ئىقتىدارىكى تۈگىمەس جەڭ - جېدەللەر دەستىدىن، زالىم چىن خاقانىنىڭ قانلىق زۇلمى دەستىدىن ئۆز يۇرتلىرىدا تىنچ ياشاشقا كۆزى يەتمەي، «ھونلار ئارىسىدا ياشاش ئارام» دەپ بىز تەرەپكە قېچىپ كېلىۋاتقان چىنلىقلاردىن ئاڭلىغانسىلەر. دېمەكچىمەنكى، بىز ھازىر دۈچ كېلىۋاتقان بۇ ياۋ ئىلگىرىكى خۇاشيالار ئەمەس، بەلكى چىنلىقلار!... ئۇلارنى ھەرگىز سەل چاغلاشقا بولمايدۇ. ئۇلار بەك كۆپ خەق. لەشكىرىمۇ ناھايىتى نۇرغۇن، ياراغلىرىمۇ خىل ھەم پۈختا. چىن قوشۇنىدا ساۋۇتسىز ئەرنى كۆرگىلى بولمايدۇ. قالقان تۈتمىغان، بېشىغا دۇبۇلغا كىيمىگەن، قولىغا قىلىچ، نەيزە ئالمىغان بىرمۇ ئەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ئۇلار نۇرغۇن جەڭ - سوقۇشلارنى كۆرگەن، ياخشى چېنىققان، تەربىيىلەنگەن، سەپلىرىمۇ تۈز ھەم مۇنتىزىم، ۋاراڭ - چۇرۇڭ، پاتىپاراقچىلىق يوق، شۇنداق تەرتىپلىك، جەسۇر ھەم جەڭگىۋار! لېكىن بىزچۇ؟ بىزنىڭ چەۋەندازلىرىمىزچۇ؟... بىز ئۇلارنىڭ ئالتىدىن بىرىگىمۇ تەڭ كەلمەيمىز. چەۋەندازلىرىمىزمۇ تۈزۈك تەربىيىلەنمىگەن، مەشىقلەنمىگەن، قالايمىقان، باشباشتاق، قوللىرىدىمۇ ئوقيا بىلەن داتلىشىپ كەتكەن قىلىچتىن باشقا تۈزۈك ياراغ يوق، قالقانلىرىمۇ، دۇبۇلغا - ساۋۇتلىرىمۇ ئۇلارنىڭكىدەك پۈختا، چىداملىق ئەمەس، تولىسى ئالتىرە دۇبۇلغا - ساۋۇت، تال چۈبۈقتىن توقۇلغان قالقانلار. بۇلار نېمىگە دال بولالايدۇ؟... ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىزنىڭ ھازىر ھېچقاندا

داق جەڭ تەييارلىقىمىز ياكى بىرەر مۇداپىئە تەدبىرىمىزمۇ يوق. ئۇنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشكە بولسا ۋاقىت ـ پۇرسەت يار بەرمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا بىز ياۋغا قانداق تاقابىل تۇرىمىز؟ ئۇلار بىلەن قانداق ئېلىشىمىز؟ ئېلىشىپ تەڭ كېلەلەيمىزمۇ، يېڭەلەيمىزمۇ؟...

يانبېيقاننىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كىشىلەر يەنە چايقىلىپ گۈرۈلدەشتى. باشلار، جۈپ ـ جۈپ قوللار ئىختىيارسىز تەڭرىدىن مەدەت تىلەپ يۈقىرى كۆتۈرۈلدى. ئونلىغان كىشىلەرنىڭ پۈت ـ قولى بوشىشىپ، چىرايلىرىدا قان قالمىغاندى. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ قورقۇپ، ساراسىمگە چۈشۈپ ۋەھىمە ئىچىدە قالغانلىقى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى... بىراق، باتۇر بۇلارنى تەن ئالمىدى. ئۆگەي بوۋىسى يانبېيقاننىڭ سۆزلىرىگە قايىل بولمىدى. چۈنكى ئەھۋال ئۇ ئېيتقاندەك ئۇنچىۋالا ئېغىر ئەمەس ئىدى.

— ئەمىسە قانداق قىلىمىز؟! — دېدى ئۇ ئۇنىڭغا مىختەك قادىلىپ، كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىتىپ تۇرۇپ.

— توغرا، بىز زادى قانداق قىلىمىز؟ ئېنىقراق گەپ قىل، ئوڭ قول بىلگە، — دېيىشتى باشقىلارمۇ. چۈنكى بۇ شۇ تاپتا ھەممە كىشىنىڭ كاللىسىغا كەلگەن بىردىنبىر سالماقلىق سوئال ئىدى.

— زېمىنغا تىنچلىق تېگىشىمىز، تۇغقانلار، — دېدى ئوڭ قول بىلگە خان باتۇرنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ، ئۇنىڭغا ئۇدۇل قاراشقا پېتىنالمىسىمۇ، كۆڭلىدىكى مەقسىتىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا ئېيتىشقا جۈرئەت قىلىپ، — چىنلىقلارنىڭ كۆز تىكىۋاتقىنى ئوردۇس، سېرىق ئۆگۈزنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ئاشۇ بىر پارچە قاقاس يەر. شۇڭا بىز ئۇ تاشلاندۇق يەردىن مېھرىمىزنى ئۈزۈشىمىز كېرەك. ئۇرۇش ئاۋارىچىلىكىدىن، بىھۇدە قۇربان بېرىشتىن، قان تۆكۈشتىن ئۆزىمىزنى تارتىشىمىز كېرەك.

— ئوڭ قول بىلگە دۇرۇس ئېيتىدۇ، تۇغقانلار. بىز چىنلىق-

لار بىلەن سوقۇشۇپ پايدا ئالالمايمىز. ئۇنىڭدىن كۆرە ئوردۇسنى ئۇلارغا تاشلاپ بېرىپ ئۆزىمىزنى ئايالىپ قالغىنىمىز تۈزۈك.

— شۇنداق، بىزگە يېغا ئەمەس، تىنچلىق كېرەك. ئازراق زېمىننى، كىچىككىنە بىر پارچە ئۇستىخاننى دەپ ئۆزىمىزنى يېغا قايىنىمغا ئاتمايلى!

«ئاھ! ئۇ يەر راستىنلا كىچىككىنە بىر پارچە قۇرۇق ئۇس-تىخان بولسىدى كاشكى!...» دەپ ناله قىلدى باتۇر ئېچىنىشلىق ئىڭراپ، ئاندىن ئۇ دەرغەزەپكە كېلىپ ئورنىدىن دەس تۇردى - دە، ھەممىنى بېسىپ چۈشكۈدەك ئاۋازدا ھۆركىرەپ تۇرۇپ دېدى:

— ياق!... ئوردۇس - بىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنىمىز، ئۇ ھەرگىزمۇ كىچىككىنە بىر پارچە قۇرۇق ئۇستىخان ئەمەس. شۇن-داق بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنى ھەرگىز ياتلارغا بېرىۋېتىشكە بولماي-دۇ. ئەگەر شۇنداق قىلىدىكەنمىز، بىزنىڭ ئىتتىن ھېچ پەرقىمىز قالمايدۇ. بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ پەسلىشىپ كېتىمىز!... يەنە، چىن-لىقلارنىڭ قەستى پەقەت ئوردۇستىلا، ئۇلار ئوردۇسنى ئالسىلا توختاپ قالىدۇ، ئۇنىڭغا قانائەت قىلىپ ئالغا ئىلگىرىلىمەيدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟ سەنمۇ، بوۋا؟ يەنە قايسىڭلار شۇنداق دېيەلە-يسىلەر؟ ياق، چىنلىقلار ھەرگىز ئۇنداق قىلمايدۇ، ئوردۇسقا قانائەت قىلمايدۇ. ئەكسىچە، بىزنى قورقۇنچاق، كۆچسىز، ئىقتى-دارسىز چاغلاپ، خورىكى تېخىمۇ ئۆسۈپ، داۋاملىق ئالغا ئىلگە-رىلەيدۇ. سېرىق ئۆگۈزدىن ئۆتۈپ باشقا زېمىنلىرىمىزغىمۇ تاجا-ۋۇز قىلىدۇ. ھەتتا بىزنىڭ بۇ يەرلەرگىمۇ، تۇمەنبالىققىمۇ باستۇ-رۇپ كېلىشى مۇمكىن. خوش، ئۇ چاغدا بىز قانداق قىلىمىز؟ يەنە زېمىنىمىزنى تاشلاپ بېرىمىزمۇ؟ چېكىنىپ بېرىمىزمۇ؟ قاچ-چىلىك چېكىنىمىز؟ چېكىنىپ قەيەرگە بارىمىز؟ نېمە پايدىغا ئېرىشىمىز؟... ئۇنىڭدىن كۆرە ئۆچكە تېپەرمىكىن، سۈت ئۆرۈ-لەرمىكىن، دەپ دېلىغۇل بولۇپ ئولتۇرماي، تېزدىن ياۋغا قارشى ئاتلانغىنىمىز تۈزۈك.

— دۇرۇس، سوقۇشتا لەشكەر سانىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى ئۇنچە مۇھىم ئەمەس. مۇھىمى تېزدىن ئۈيۇشۇپ كۈچنى توپلاشتا، پۇرسەتنى، تەشەببۇسكارلىقنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىشتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سوقۇش دېگەندە يېڭىش - يېڭىلىش، ئۆلۈش - يارىلىنىش بولۇپ تۇرىدۇ. بەزىدە ئىشەنگەن تاغدا كېيىك ياتمايدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. بىراق كىمنىڭ يېڭىپ، كىمنىڭ يېڭىلىدىغانلىقى، كىم ئۆلۈپ، كىم قالىدىغانلىقى تەڭرىگە باغلىق!

باش قامان، يابغۇ ئىنچۈنقانىنىڭ گۈلدۈرمامىدەك ھەيۋەتلىك ئاۋازى ياڭراش بىلەن تەڭ ئودىكام جىمجىتلىققا چۆكۈپ، ھەممە ئۇنىڭغا باقتى. قانداقتۇر بىر ئۈمىد، ئىنتىزارلىق بىلەن ئۇنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالدى.

— ئەلۋەتتە، — دېدى ئۇ سۆزىنى داۋام قىلىپ، — ھازىرقى ۋاقىت - شارائىتتا كۈچ، پۇرسەت يەنىلا چىنلىقلار تەرەپتە. ئەكسىچە بىز بولساق پاسسىپ ھالەتتە، پۈتۈنلەي غەپلەتتە. بۇ تەڭرىنىڭ بىزگە بەرگەن جازاسى، ئېتىقادسىزلىنىڭ سۈسلۇقىدىن، گۈناھلىرىمىزنىڭ كۆپلۈكىدىن، قىلغان ئىبادەت، بەرگەن قۇربانلىقلىرىمىزنىڭ تەڭرىلەرنىڭ، ئىلاھلارنىڭ دەرگاھىغا يەتمىگەنلىكىدىن، قوبۇل بولمىغانلىقىدىن، بىخۇد، بەڭۈاشلىقىمىزدىن بېشىمىزغا كەلگەن قارا تەقدىر!... بىراق تەقدىر يەنىلا تەڭرىلەرنىڭ ئىلكىدە. ئۇنىڭغا سەۋەب كېرەك. سەۋەب قىلىش بولسا بىزنىڭ ئىشىمىز. بۇ جەھەتتە سول قول بىلگە باتۇرنىڭ دېگەنلىرى ئورۇنلۇق. ئېھتىمال بىز بۇ قېتىمقى سوقۇشتا ياۋغا يېڭىلىپ قېلىشىمىز، تەڭرىنىڭ جازاسىغا ئۇچراپ ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولۇشىمىز مۇمكىن. لېكىن شۇنى ئۇنتۇمايلىكى، بىز ھون، يېڭىلمەكمۇ، مەغلۇپ بولساقمۇ ياۋ بىلەن ئېلىشىپ ئاندىن يېڭىلىشىمىز، ئار - نومۇسىمىزنى، شان - شەرىپىمىزنى يوقىتىپ قويماسلىقىمىز كېرەك! شۇنداق قىلساق، ياۋمۇ ئوخشاشلا ھالسىزلىنىدۇ، تالاپەت تارتىدۇ، داۋاملىق ئىلگىرىلەشكە، سېرىق ئۆگۈزدىن

ئۆتۈپ بۈياقتىكى زېمىنلىرىمىزغا تاجاۋۇز قىلىشقا كۈچ ـ مادارى يەتمەيدۇ. يەنە بىرى، ئۇلار ناھايىتى يىراقتىن نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ كەلگەن. لەشكىرى كۆپ، ياراغلىرى خىل بولغىنى بىلەن، قوشۇنى كېلەڭسىز، جەڭ ئاتلىرى ئاز، كۆپىنچىسى پىيادە، ھەرىكىتىمۇ ئاستا، ئاش ـ ئوزۇقىمۇ يېتەرسىز. يەنە كېلىپ ئۇلار بىزدەك ئاسماننى يېپىنچا، يەرنى سېلىنچا قىلىپ يېتىپ كۆنمىگەن. دېمەك، بۇنداق قوشۇن يىراقتا يۇرۇش قىلالمايدۇ. ئۇزاقتا سوزۇلغان يوللارغا، سوقۇشلارغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. مانا بۇ بىزگە پايدىلىق، بىز بولساق بۇ جەھەتتە ئەۋزەلمىز!... شۇڭا سول قول بىلگە باتۇر ئوغلان ئېيتقاندەك، بۇ يەردە بەس ـ تالاش قىلىپ ۋاقىتنى بوشقا ئۆتكۈزمەي، تېزدىن توپلىنىپ ياۋغا قارشى ئاتلىنىڭ شىمىز كېرەك!

— توغرا، ئېلىشىش كېرەك.

— ئاتلىنايلى، ياۋغا قارشى جەڭگە كىرەيلى!

— يارلىق چۈشۈر، تەڭرىقۇت، بىز تەييار!...

يابغۇ ئىنچۈنقان ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن تالاش ـ تارتىش ئۇنچە ئۇزاق داۋام قىلمىدى. باتۇر تەرەپتىكى ياشلار، باھادىرلار، يابغۇ ئىنچۈنقاندەك ھەقىقىي سالماق، ئاقىل ـ دانىش، غۇرۇر-لۇق، ۋىجدانلىق كىشىلەر تېزلا ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، ئوڭ قول بىلگە يانبېيقاندەك تەسلىمچىلەرنى مات قىلدى. تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ بۇ قېتىم ئوغلى باتۇر تەرەپتە تۇردى. چۈنكى ئۇ چىنلىقلار بىلەن بولغۇسى جەڭدە ئۇلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشماقتىن باشقا چارە ـ ئامالىنىڭ يوقلۇقىنى ئاللىقاچان كۆرۈپ يەتكەن ۋە مۇشۇ سەۋەبلىك چوڭ ئوغلى، سول قول بىلگە باتۇرغا يەنە ھاجىتى چۈشكەنىدى. شۇڭا ئۇ باشقا ھەممە ئىشنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ باتۇرنى قوللىدى ۋە ئۇنىڭ تەشەببۇسى بويىچە قۇرۇلتايىنىڭ ئۆزىدە-لا يارلىق چۈشۈرۈپ، بارلىق ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنى چىنلىقلارغا قارشى جەڭگە ئاتلىنىشقا چاقىردى.

هونلار ئەزەلدىن ئات ئۈستىدىن چۈشمەيدىغان، ياراغلىرىنى يېنىدىن ئايرىماي ئات ئۈستىدە ياشايدىغان، چەۋەندازلىق ۋە كامالەتلىكى مۇسابىقىلىرى، ھەربىيلەرنى چاققان ھەم چەبدەس، جەسۇر، قىزىق قان، ئۇرۇشخۇمار، جەڭگىۋار بىر تائىپە ئىدى. ئۇلاردا تىرىكچىلىكتىن — ئىشلەپچىقىرىشتىن، تېرىم ـ يېغىمدىن ئايرىلغان دائىملىق، مۇنتىزىم لەشكىرىي قوشۇن يوق. لەشكەرلىكنى مەجبۇرىي كەسىپ قىلغان يوللانما قوشۇنمۇ يوق، بەلكى پۈتۈن مىللەت ئۆزى بىر لەشكىرىي قوشۇن، پۈتۈن جەمئىيەت بولسا چوڭ بىر ھەربىي لاگېر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياش قۇرامىغا يەتكەن ئەر-لەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلۈكىدىن ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنىغا قېتىلاتتى. ئۇلار ھەم ئەمگەكچى، مالچى، ھەم جەڭچى بولۇپ، تىنچ مەزگىللەردە ئوۋ ئوۋلاپ چېنىقاتتى ۋە مال بېقىپ، يەر تېرىپ تېرىكچىلىك قىلاتتى. ئەگەر باشقا ئەل ـ تائىپىلەرگە، قەبىلە ـ قوۋملارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تالان ـ تاراج قىلىشقا ياكى ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇپ، مۇداپىئە كۆرۈپ قوغدىنىشقا، ئۇلار-غا تاقابىل تۇرۇپ سوقۇشۇشقا توغرا كەلسە، بىرلا يارلىق بىلەن ھەممىسى ئوقياسىنى، ياراغلىرىنى ئېلىپ ئېتىغا مىنەتتى ـ دە، ئۆزلۈكىدىن قوشۇنغا قېتىلىپ جەڭگە كىرەتتى. ئادەت بويىچە، ئۇرۇشتىكى مۇكاپات ۋە جازا بەلگىلىمىلىرى بويىچە دۇشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرگەن كىشىگە بىر جام شاراب ئىنئام قىلىناتتى. ئۇرۇشتا ئالغان ئولجا ـ غەنىيمەتلىرى ۋە ئەسىرلىرى ئۆزىگە بېرىلەتتى. شۇڭا ھەممە كىشى ئولجىغا ئېرىشىپ باي بولۇش، ئەسىر قۇللارغا ئىگە بولۇش، ياخشى، باياشات تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۈچۈن جەڭگە ئۆزلۈكىدىن ئاتلىنىپ قەھرىمانلارچە ئېلىشاتتى. سوقۇش قۇلايلىق، پايدىلىق بولسا خۇددى قۇشلار توپىدەك ئۇچۇپ، باستۇرۇپ بارانتى. ئەكسىچە بولسا ياكى يېڭىلىپ قالسا، خۇددى ئاسماندا بۇلۇت تارقىغاندەك بىردەمدىلا تارقىلىپ كۆزدىن غايىب بولاتتى. سوقۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ جەسىتى تاشلاپ

كېتىلمەيتتى. ئەگەر ئۇنى كىم ئالغاچ بارسا، ئۆلگۈچىنىڭ بارلىق مال - مۈلكى، ھەتتا خوتۇن - بالىلىرىمۇ شۇنىڭ بولاتتى.

ھالبۇكى، ئۇلار بۇ قېتىم دۇچ كەلگەن ۋەزىيەت، ياۋ بۇرۇنقىسىغا، باشقىسىغا زادىلا ئوخشاشمايتتى. چۈنكى ئۇلار بۇ قېتىم مەيلى چىنلىقلار بولسۇن ياكى تۈڭگۈسلار، توخرىلار... بولسۇن، ئەتراپىدىكى قوشنىلىرىدىن قايسىبىرىنى ئۆزلىرىگە بۇنداق ھېچبىر سەۋەبسىزلا، تولىمۇ ئۇشتۇمتۇت ھەم شىددەت بىلەن، نەچچە يۈز-مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلار، باستۇرۇپ كېلەر دەپ پەقەتلا ئويلىمىغان. ئەكسىچە، ھېچنېمىدىن خەۋەرسىز، بەغەم - خاتىرجەم، خىرامان ھالدا تۇمەنبالىققا جەم بولۇپ بايرام تەنتەنىسى قىلىشۋاتقانىدى. شۇڭا ئۇلار بۇ نۆۋەت ھەم گاڭگىراپ ھودۇققان، ھەم قەھر - غەزەپكە كەلگەن ھالدا ياۋغا قارشى جەڭگە ئاتلاندى.

6

ھون چەۋەندازلىرى چىن قوشۇنىنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى بىلەن ئوردۇس ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى موئوس قۇملۇقىنىڭ غەربىي چېتىدە ئۇچراشتى. دەسلەپكى جەڭ مانا مۇشۇ يەردە، قومۇش، يانتاق، قامغاق قاتارلىق چۆل ئۆسۈملۈكلىرى سارغىيىپ تۇرغان ئېگىز - پەس دۆڭلۈكلەر ئارىسىدا باشلاندى. ئىزغىرىن كەچ كۈز شامىلى غۇرۇلداپ سوقۇپ قومۇش پۈپۈكلىرىنى، يانتاق ۋە قامغاقلارنى ئۇچۇرۇپ، ئۇششاق قۇملارنى توزۇتۇپ تۇراتتى. كېچىدىكى قۇرغاق سوغۇق كىشىلەرنىڭ ئۇچىسىنى قورۇپ، ئات - ئۇلاغلارنىڭ تۇكلىرىنى تەتۇرسىگە پاخپايتسا، كۈندۈزى ئاپتاپ كۆزلەرنى چېقىپ، پېشانىلىرىنى كۆيدۈرەتتى.

تۇمەن تەڭرىقۇت سول قول بىلگە باتۇر ۋە باشقا سانغۇنلىرى بىلەن ئېگىز بىر دۆڭلۈك ئۈستىدە چىن قوشۇنىنىڭ بارگاھىنى

كۆزىتىپ تۇراتتى.

— قوشۇن توپلىنىپ بولدىمۇ، چەۋەندازلار سانى قانچىگە يېتىپتۇ؟ — سورىدى ئۇ بىر قولىدا قىلىچىنىڭ سېپىنى تۇتۇپ، قامچا تۇتقان يەنە بىر قولىنى چېكىسىگە ئېلىپ كۇن نۇرىدىن دالدا قىلىپ، ئۇدۇلىدىن كۆزىنى ئۇزمەي تۇرۇپ.

— كۆپ ئەمەس، ئۇچ تۇمەنگە يەتمىدى تېخى، — دېدى باتۇر جاۋاب بېرىپ، — ئەمما تېزلا كۆپىيىدۇ، ئاتا. چەۋەندازلار ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ توپقا قوشۇلۇۋاتىدۇ.

— ھىم... — دېدى تەڭرىقۇت خۇرسىنىپ، — ئۇنداق بولسا يەنە بىرنەچچە كۇن ساقلايلى، ياۋ ئالدىن جەڭگە چاقىرىپ قالمىسلا قوشۇن تولۇقلانسۇن.

— شۇنداق قىلساققۇ ياخشى بولاتتى. يول ئۇستىدىكى چەۋەندازلارمۇ ئۇلگۇرۇپ يېتىپ كېلەلەيتتى. بىراق... مېنىڭچە، ئاتا، بىز ئالدىن قول سالساقمىكىن، — دېدى باتۇر ئاتىسىغا مەسلىھەت بېرىپ.

— ئالدىن ھۇجۇم قىلساق دەمسەن؟ — دېدى تەڭرىقۇت ئوغلىنىڭ پىكرىنى ئانچە توغرا تاپماي، — بىراق بىزنىڭ سانىمىز ئاز - دە، قارا، چىن قوشۇنلىرىغا...

— شۇنداق، قوشۇنىمىز تېخى تولۇقلانمىدى، چەۋەندازلارمۇ توپلىنىپ بولالمىدى، — دېدى باتۇر، — لېكىن مېنىڭ كۆزىتىپ بايقىشىمچە چىنلىقلارمۇ شۇنداق. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قوشۇنلىرى تېخى ئارقىدا، يىراقتا، پات يېتىپ كېلەلمەيدۇ. كۆرۇپ تۇرۇۋاتقىنىمىز بولسا ئۇلارنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسىملىرى، كۆپ ئەمەس، ھىماتسىز. شۇڭا پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ھۇجۇم قىلساقمىكىن دەيمەن... ھېچبولمىغاندا بىر تۇتۇشۇپ سىناپ باقساق.

— ھىم... سىلەر قانداق قارايسىلەر؟ — دېدى تەڭرىقۇت بىردەم ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن كۆپچىلىكنى كېڭەشكە چاقىرىپ.

— تۇتۇشۇپ باقمىزمۇ؟ سىناپ كۆرىمىزمۇ؟ — دېيىشتى سانغۇنلار باتۇرنىڭ پىكرىنى قوللاپ، — ئېلىشايلى!

— بىراق ئېسىمىزدە بولسۇنكى، — دېدى ئاتىسىنىڭ ئورنىدا تەڭرىقۇت بىلەن بىللە يۈرۈشكە چىققان ئەرقىل سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، — بۇ دەسلەپكى جەڭ. ياۋ بىلەن تۇتۇشۇپ كۆرسەكلا بولىدۇ، خالاس. ھەل قىلغۇچ چوڭ جەڭلەر بولسا تېخى ئالدىمىزدا. شۇڭا ئۆزىمىزنى بەك ئۇرۇپ كەتمەيلى. كۈچىمىزنى ئايايلى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش كۆرەيلى.

كېڭەش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. ھۇجۇم ۋاقتى ئەتىسى تاڭ سەھەرگە بېكىتىلىپ، سانغۇنلار ئۆز توپلىرىغا قايتىشتى.

باتۇر شۇ كېچىسى پەقەتلا كۆز يۇمىدى. ئۇنىڭ ئىشەنچى زور، غەيرەت - جاسارىتى ئۇرغۇپ، كۈچ - قۇدرىتى قۇتراپ تۇراتتى، لېكىن ئۇنىڭ غەم - تەشۋىشىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. قوشۇن تېخى تولۇقلانمىدى، ھون چەۋەندازلىرى تولۇق سەپەرۋەرلىككە كېلىپ ئاتلىنىپ، توپلىنىپ بولالمىدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تېخى يول ئۈستىدە، جەڭگاھتىن يىراقتا. ئۇلار قاچان يېتىپ كېلەر؟ ياۋ قوشۇنىچۇ؟ ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسىملىرى قەيەردىدۇر؟ يول ئۈستىدە ۋە بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇچرايدىغان، چىنلىقلارنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ قېچىپ كېتىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ياۋ قوشۇنى ھەممە يەرگە يامراپ قارا كەلكۈندەك بېسىپ كېلىۋاتقۇدەك. ئۇلار راستىنلا ئۇچ يۈز مىڭ كىشىمىدۇر؟... ئۇلارغا قانداق تاقابىل تۇرغىلى بولار؟...

ئەتىسى سۈبھى كۆتۈرۈلۈپ تاڭ شەپىقى ئوتقاشتەك قىزارغاندا، تۇقۇش ئوغلان باشچىلىقىدىكى ئون بەش مىڭ كىشىلىك ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنى تۇنجى بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، چىن قوشۇنلىرىنىڭ بارگاھىغا قاراپ ئات سالدى. باتۇر سول قول بىلگە خانلىققا تەيىنلەنگەندىن بېرى تۇقۇش ئوغلان ئۇنىڭ تۇمەن چەۋەندازلار سانغۇنى بولۇپ كېلىۋاتاتتى... باتۇر خاتا پەرەز قىلمىغان.

دى. بارگاھتىكى ياۋ قوشۇنى ھەقىقەتەنمۇ ئۇلارنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمى بولۇپ، ئاساسلىق قوشۇن تېخى ئارقىدا، يىراقتا ئىدى. ھالبۇكى ئالدىن يۇرەر بۇ قىسىم باتۇر ئويلىغاندەك ئۇنداق ئاز، ھىماتسىز بولماستىن، بەلكى ئون تۇمەن كىشىلىك تولۇق قورال-لانغان زور قوشۇن ئىدى. شۇڭا ھون چەۋەندازلىرى دەسلەپكى جەڭدىلا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى... ئەتىگەن كۇن قىزىلدىن كەچ كۇن قىزىلغىچە داۋاملاشقان جەڭدە زور تالاپەت تارتىپ، نەچچە مىڭ چەۋەندازنىڭ جەستىنى جەڭ مەيدانىدا قالدۇرۇپ چې-كىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. تۇمەن تەڭرىقۇت يارىلىنىپ جان تالىشىۋاتقانلارنىڭ ناله - پەريادى كۆتۇرۇلۇۋاتقان قورال - ياراغ-لار، جەسەتلەر ساينىڭ تېشىدەك ياتقان، ئېگەر - توقۇملىرىنى بويىنى ۋە قورساقلىرىدا سۆرەپ - ساڭگىلاتقان ئىگىسىز ئاتلار ھەريان چېپىشىپ يۇرگەن بۇ ئېچىنىشلىق جەڭ مەيدانىغا قاراپ ئېغىر خۇرسىنىدى!...

ئەتىسى كۇتمىگەندە چىن قوشۇنى ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇلار توپ - توپ بولۇپ، ھەرخىل شەكىللەردە مۇرەككەپ، مۇستەھكەم جەڭ سەپلىرىنى تۇزۇپ ھەيۋەت بىلەن جەڭگە چىققانىدى. تۇمەن تەڭرىقۇت ھەممە چەۋەندازلىرىنى ئۇلارغا قارشى ئاتلاندۇردى. بۇ قېتىمقى جەڭ بىر كېچە - كۇندۇز داۋاملاشتى... ھالبۇكى جەڭ ئاخىرلاشقاندا غەلىبە - مەغلۇبىيەتنى ئايرىغىلى بولمىدى. چۇنكى بۇ قېتىمقى جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپ شىددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۇپ قەھرىمانلارچە ئېلىشقانىدى، ئاخىرىدا بىر - بىرىنى يېڭەل-مەي ھېرىپ - ھالسىراپ جەڭ مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

تۇمەن تەڭرىقۇت ئىككىنچى قېتىملىق بۇ جەڭدىن قاتتىق چۆچۈدى. چۇنكى ئۇ بۇ نۆۋەت جەڭگە سالغان جەڭچى ۋە جەڭ ئاتلىرىنىڭ ئۇچتىن بىرىدىن ئايرىلىپ زور تالاپەت تارتقانىدى. ياۋ قوشۇنى بۇنىڭدىنمۇ زور زىيانغا ئۇچرىغاندۇر، قاتتىق پاتىپاراق

بولۇپ كەتكەندۇر. لېكىن بۇ ئۇلار ئۇچۇن ھېچ گەپ ئەمەس. چۇنكى ئۇلار ناھايىتى نۇرغۇن. ئارقىدىكىلەرنى، تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ يەنىلا ھون چەۋەندازلىرىنىڭ ئىككى ھەسسىسىدىن كەم ئەمەس. ئۇلار تېزلا ئۆزىنى ئوڭشاپ قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سالالايدۇ، جەڭگىۋار ھالەتكە كېلىپ ھۇجۇمغا ئۆتەلەيدۇ، ھۇجۇم قىلمىسىمۇ كۇچىنى خوراتماي مۇداپىئە كۆرۈپ بېكىنىۋالىدۇ ـ دە، ھىماتچى قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندە بىراقلا جەڭگە چىقىدۇ. ئۇ چاغدا ئۇلارنى توسۇپ توختىتىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭدىن كۆرە ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش كۆرۈپ، ھازىردىن باشلاپ چېكىنىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا ياۋنى ھالسىراتقىلى، جەڭ سېپىنى ئۇزارتىپ كۇچىنى بۆلۈپ تاشلىغىلى، ئاندىن بىر ـ بىرلەپ، ئاز ـ ئازدىن زەربە بېرىپ يوقاتقىلى بولىدۇ...

تۇمەن تەڭرىقۇت ئەنە شۇنداق ئويلىدى، سانغۇنلىرى بىلەن كېڭەش قىلىپ قوشۇنغا چېكىنىش، چېكىنىپ تۇرۇپ جەڭ قىلىش بۇيرۇقى چۈشۈردى... ئەپسۇسكى، ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ئىككىنچىلەپ ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقى چۈشۈرەلمىدى، ھەتتا بۇنداق قىلىشقا جۈرئەتمۇ قىلالمىدى. چىن قوشۇنى ئۇنى ۋە ئۇنىڭ چەۋەندازلىرىنى چۆلدىكى قامغاقلارنى ئۇچۇرغان قارابوراندەك موئوس قۇملۇقىدىن قۇبجى[1]قۇملۇقىغا، ئۇ يەردىن سېرىق دەريا ئەگمىسىگە سۇر ـ توقاي قىلدى. بۇ جەريانىدا ئىككى ئاردا ھەر ئىككى تەرەپ كەم كۆرگەن، بەلكى پەقەت كۆرۈپ باقمىغان چوڭ ھەم ئىنتايىن دەھشەتلىك جەڭ ـ سوقۇشلار بولدى. سوقۇشلاردا جان ئالغۇچى ئىلاھلارنىڭ، ياۋۇز ئىلاھلارنىڭ بازىرى قىزىپ، ئورۇس ئېگىزلىكىدە جەسەت ۋە باشلاردىن يېڭى ـ يېڭى دۆڭلۇكلەر پەيدا بولدى. سېرىق دەريا قانلار بىلەن قوشۇلۇپ ئاقتى. دەريانىڭ

---

① قۇبجى قۇملۇقى — ئوردوس ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىدا، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە.

جەنۇبىدىكى بىپايان زېمىن قان بىلەن بويىلىپ قاغا - قۇزغۇن، بۆرە - تۈلكىلەرنىڭ جەننىتىگە ئايلاندى.

باتۇر ھەر قېتىملىق جەڭلەردە تۇقۇش ئوغلان باشچىلىقىدىكى چەۋەندازلىرىنى باشلاپ ياۋ بىلەن قان كېچىپ ئېلىشتى، ئىسمى جىسمىغا، ئاتاق - ئابرۇيىغا لايىق ئاجايىپ باتۇرلۇق ۋە قەھرىمانلىق كۆرسەتتى. ئۇ ياۋ سېپىگە خۇددى قوي پادىسىغا تاشلانغان بۆرىدەك شىددەت بىلەن بۆسۈپ كىرەتتى، ياۋنى پۈتۈن كۈچى ۋە قەھر - غەزىپى بىلەن چېپىپ - چەيلەپ ئاخىرىغىچە ئېلىشاتتى. تۇقۇش ئوغلان ئۇنىڭ يېنىدىن بىر دەمۇ نېرى كەتمەتتى، قولىغا قول، پۇتىغا پۇت، ئارقىدا كۆزى، ئالدىدا قالقىنى بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلاتتى، ئۇنى كۈتۈلمىگەن خەۋپ - خەتەرلەردىن، ياۋنىڭ قەستىدىن، ئۆزىنىڭ قارام ۋە تەلۈلۈكىدىن ئامان ساقلايتتى. بۇنداق قىلىشنى ئۇنىڭغا باش قامان ئەرقىل تاپىلىغان: «سېنىڭ بىر دىنىڭ بىر، ئەڭ مۇھىم ۋەزىپەڭ باتۇرنى ئاياش ۋە قوغداش، ئۇنى جەڭلەردىن، خەتەردىن ئامان قايتۇرۇپ كېلىش...» دېگەن. ئۇ ئۆزىمۇ بۇنىڭ ئۈچۈن جان پىدا قىلغان... ئەپسۇسكى، باتۇر ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرى ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا ياۋ ئۇستىدىن غالىب كېلەلمىدى، ئۇلارنى توسۇپ توختىتىپ ئارقىغا چېكىندۈرەلمىدى، ئاز، ئاجىز، يالغۇز - ياياق كېلىپ قالدى. چۈنكى، ھون چەۋەندازلىرى بۇ قېتىم شۇنچە تېز ئاتلىنىپ جەڭگە كىرگەن ۋە باتۇرلۇق بىلەن ئېلىشقان بولسىمۇ، ئەمما چىنلىقلارنىڭ ھۇجۇمىدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ھەم تەييار-لىقسىز بولغاچقا، دەسلەپتە تولۇق ئاتلىنىپ جەڭگە بارالمىغان، ئۇلار باستۇرۇپ كەلگەندە، كۆچىنى توپلاپ ئۇنۇملۇك تاقابىل تۇرالمىغان، قاتتىق ھودۇقۇپ ھەم پاتىپاراق بولۇپ، سېپىنى تاپالماي قېلىشقان، جەڭلەردە بولسا ئارقا - ئارقىدىن يېڭىلىپ پىتىراپ كېتىشكەن، باتۇر بىلەن ئۇنىڭ يىگىتلىرى ھىماتسىز، ھەمدەمسىز قالغانىدى. شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنى ئاياپ غەزىپىگە ھاي بېرىشكە، قان ساقىپ تۇرغان قىلىچلىرىنى چۇشۇرۇپ، چاپچىپ

تۇرغان ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ چېكىندۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

شۇنداق قىلىپ، بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھونلار يېڭىلىپ ئارقىغا چېكىندى. چىنلىقلار ئوردۇسنى بېسىۋالدى. لېكىن چىن سەركەردىسى مىڭ تيەن بۇنىڭغا قانائەت قىلمىدى. كېيىنكى يىلى، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 214 - يىلى ئۇ ئۇستۇن لەشكىرىي كۈچى ۋە پايدىلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىدى ۋە ھونلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇلارنى غەربىي شىمالغا قىستاپ، ئوردۇس ۋە خېتاۋدىن سۇرۇپ چىقاردى. سېرىق دەريادىن ئۆتۈپ گاۋچۇ[1]، ياڭشەن، بېيجىيا[2] ئارىلىقىدىكى زېمىنلارنىمۇ بېسىۋالدى، ئاندىن قوشۇننى چېكىندۈرمەي، سېرىق دەريانى پاسىل قىلىپ، ئۇنى بويلاپ شەرققە سۇرۇلۇپ چۈغاي تېغىغىچە تۇتاشقان جايلارنى قىرىق تۆت ناھىيىگە ئايرىپ، ئۇ يەرلەرگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن يەنە نۇرغۇنلىغان گۇناھكارلارنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇردى ۋە ئۇلارنى يول ياساش، سېپىل سوقۇش ھاشىرغا سېلىپ، جيۇچۈەندىن[3] يۇنياڭغىچە[4] ئۇدۇل يول ئېچىپ، خەتەرلىك تاغ - جىلغىلارنى بويلاپ لىنتاۋدىن[5] لياۋدۇڭغىچە[6] ئون نەچچە مىڭ چاقىرىملىق سەددىسىچىن سېپىلىنى رېمونت قىلىپ بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ ۋە يېڭىدىن سوقۇپ، ھونلارنىڭ قايتارما ھۇجۇمىدىن قوغدىنىپ، ئۇلارنىڭ چىن خانادانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەن (شىئەن) گە سالىدىغان تەھدىتىنىڭ ئالدىنى ئالدى.

---

① گاۋچۇ — تاغ، ۋۇيۈەننىڭ شىمالىدا، چۈغاي تاغ تىزمىسى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئۇزۇلگەچكە ھەم يېراقتىن قارىغاندا بىر راۋاقتەك كۆرۈنگەچكە شۇنداق دەپ ئاتالغان. يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ پېئگ ۋۇ لىڭۋاڭ سەددىچىنىنى مۇشۇ يەرگىچە سېلىپ قورغان بىنا قىلغان. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋۇيي چىڭ مۇشۇ يەردىن قوشۇن تارتىپ ھونلار بىلەن ئۇرۇشقان.

② بېيجيا — بۇگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى چۈغاي تېغىنىڭ جەنۇبى، ۋۇيۈەن ناھىيىسىنىڭ غەربى.

③ جيۇچۈەن — بۇگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جيۇچۈەن - توققۇزبۇلاق ۋىلايىتى.

④ يۇنياڭ — قەدىمكى ناھىيە، ئورنى بۇگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدىكى چۈنخۇانىڭ غەربىي شىمالىدا.

⑤ لىنتاۋ — بۇگۈنكى لەنجۇ شەھىرىنىڭ يېنىدا، يەنى يىنشەن ناھىيىسىدىكى تاۋخې دەرياسى بويىدا.

⑥ لياۋدۇڭ — بۇگۈنكى لياۋدۇڭ ئارىلىنى كۆرسىتىدۇ.

7

سوقۇشتا يېڭىلىپ چېكىنىشىنىڭ ئۆزى ھونلار ئۈچۈن يۇرت-ماكانىنى، ئوتلاقلىرىنى، ئاۋۇل - قىشلاق، مال - يىلقىلىرىنى، ياشانغان ۋە ئاجىز - ئورۇق كىشىلەرنى، بالىلارنى تاشلاپ قېچىش-تىن، ئوت - سۇ قوغلىشىپ، يېڭى ھاياتلىق ماكانى ئىزدەپ كۆچۈشتىن دېرەك بېرەتتى. چۈنكى ئۇلار باشقىلارغا بېقىنىپ ياشاشنى، ئەسىر قۇل بولۇشنى، مەھكۇملۇق ۋە ئاسارەتتە تۇرمۇش كەچۈرۈشنى خالىمايتتى. ئەزەلدىنلا سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈپ ھايات كەچۈرۈپ كەلگەچكە قېچىپ قۇتۇلۇشنى، كۆچۈپ - يۆتكىلىپ يۈرۈشنى ئار ئالمايتتى. ئۇلار چىنلىقلار بىلەن بولغان بۇ قېتىمقى سوقۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ماكانى، مەشھۇر يايلاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوردۇس-نى ۋە ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سېرىق دەريانىڭ جەنۇبىدىكى بىپايان مۇنبەت زېمىننى تاشلاپ قېچىشقا، كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى.

ھالبۇكى، قېچىپ، كۆچۈپ قەيەرگە بېرىپ پاناھلىنىش، ماكانلىشىش، قانداق ياشاش مەسىلىسىگە كەلگەندە، ئۇلار يەنە قاتتىق تاللاش ۋە تېڭىرقاش ئىچىدە بىر مەھەل مەڭدەپ پاراكەندە بولۇشتى. چۈنكى، چىنلىقلارنىڭ ئايىغى يەتمىگەن سېرىق دەريا-نىڭ شىمالىدىكى جايلارغا — چۈغاي، بۆرە تاغلىرى ئېتەكلىرىگە بىرانغاردىكى نۇرۇلغۇ تېغىغىچە سوزۇلغان تاغ - ئېدىر، بوز قىرلارغا ئۇلار ئەمدى سىغىشمايتتى... يىراق كۈن تەرەپ ۋە شەر-قىي شىمالدا مۇنبەت يايلاق، ئەلۋەك ئېقىنلار، تاغ - ئورمانلا، ئوۋ - كېيىكلەر كۆپ. ئۇ يەرلەر ياشاشقا تولىمۇ باب. لېكىن ئۇ يەرلەر تۈڭگۈسلارنىڭ ئىلكىدە، تۈڭگۈسلار كۈچلۈك ئەل، ھونلاردىن قېلىشمايدۇ، ئۇلار ياقا يۇرتلۇق كەلگۈنلەرنى، يات تائىپىنى ھەرگىزمۇ ئۆز زېمىنىغا يېقىن يولاتمايدۇ. بۇنىڭغا قارد-ماي كۆچۈپ بارسا، يەنە شۇ يېغا، يەنە شۇ سوقۇش- تالاش، قان

تۆكۈش ياكى مەھكۈملۈق! ... كۈنپېتىش تەرەپچۇ؟ ئۇ يەرلەرمۇ بىپايان، ئوت - سۇيى مول، مۇنبەت، ياشاشقا ئەڭ مۇۋاپىق. لېكىن ئۇ تەرەپتىمۇ توخرىلار بار. توخرىلارنى ھەرگىز سەل چاغلاشقا بولمايدۇ. ئۇلار يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققىنى بىلەن ناھايىتى تېز رونىاق تاپقان، خانلىق قۇرۇپ شەھەر - قورغانلارنى سوققان كۈچلۈك، قۇدرەتلىك ئەل- تائىپە. ئۇلارمۇ ھونلارنىڭ كۈنپېتىشقا سىلجىشىغا يول قويمايدۇ. ئۇنداقتا ئارقا تەرەپ، يۇ- قىرى ئىقلىم، شىمالىي ئېگىزلىكچۇ؟ ئۇ تەرەپلەر تېخىمۇ كەڭ، تازا مۇۋاپىق. لېكىن بەك يىراق. ئۇ يەرلەرگە بېرىش ئۈچۈن قۇش ئۇچسا قانىتىنى كۆيدۈرىدىغان قاقاس چۆل - بايا‌ۋانلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. چەكسىزلىككە كېڭەيگەن بۇ غايەت زور چۆل - جەزىرە ئوت يالماپ، ئوت پۈركۈيدىغان غايەت چوڭ يالماۋۇزدەك ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ ياتىدۇ...

بىراق ھونلار ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا مۇشۇ تەرەپنى تاللىدى. چۈنكى چۆللۈك غايەت چوڭ، قاقاس ھەم خەتەرلىك بولغىنى بىلەن ياۋۇ ياتلاردىن خالىي ئىدى. ئۇ يەر - بۇ يېرىدە كۆل - قۇدۇق ۋە بوستانلىقلار بار بولۇپ، ھەر ھالدا تىنچ - خاتىرجەم يول يۈرگىلى بولاتتى. ئۇنىڭ ئۇ تەرىپى بولسا جەننەتنىڭ ئۆزى، ئوت - چۆپى بولۇق يايلاقلار، سۇلىرى ئەلۋەك ئۆگۈز - ئېقىنلار، بۇككىدە ئورمان قاپلىغان تاغ - ئېدىرلار، ھەممىلا يەردە كۆرگىلى بولىدىغان ئوۋ - كېيىكلەر... شۇنداق كەڭرى، شۇنداق گۈزەل، شۇنداق مۇنبەت! ... ئۇ يەرلەردە ھونلارنىڭ چۈشۈر، شىنىلىلاردەك قوۋملىرى، دىڭلىڭلاردەك قېرىنداش تائىپىلىرى، خاككاسلاردەك قوشنىلىرى ياشايتتى. ئۇلار ئاق كۆڭۈل، مېھماندوست، كەڭ قورساق بولۇپ، ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئېتىقادى، تۇرمۇش ئۇسۇلى جەھەتتىمۇ ھونلاردىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. ئۇلار تۆمۈر سايمانلارنى ئىشلىتىشنى ئەمدىلا ئۆگەنگەن بولۇپ، بىلىدىغانلىرى، قىلالايدىغانلىرىمۇ ھونلارنىڭكىدەك كۆپ ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا ھونلار ئۇ تەرەپلەرگە، ئۇلار ئارىسىغا كۆچۈپ بارسا،

قىزغىن قارشى ئېلىنمىسىمۇ قاتتىق قارشىلىققا، يەكلەشكە ئۇچ-
رىمايتتى. شۇڭا ئۇلار سوقۇشتا يېڭىلىپ يۈرت - ماكانىدىن
ئايرىلىغانلىقىدىن كېيىن، قالغان - قاتقان چېدىر- چارۋىلىرى-
نى ئات - ئۇلاغلارغا يۈكلەپ، ئامان قالغان مال - چارۋىلىرىنى
ھەيدەپ شىمالغا كۆچتى ۋە چۆللۈكتىكى ئۇزۇك - ئۇزۇك بوستان-
لىقلار ئارقىلىق يۇقىرىغا سىلجىپ، شىمالىي ئېگىزلىكىنىڭ جەن-
نىتى بولغان قۇرۇلۇن، ئورخۇن، سېلىنگا دەريالىرى بويلىرى
ۋە خانىغاي، ئۆتۈكەن تاغلىرى ئېتەكلىرىگە بېرىپ ماكانلاشتى.
شۇنداقلا ئۇزاق ئۆتمەي بۇ يەردىكى ئۇرۇق - قەبىلىلەر بىلەن
چېقىشىپ، بۇ مۇنبەت، گۈزەل، بىپايان زېمىننىڭ خوجايىنلىرىغا
ئايلىنىشقا باشلىدى.

ئەمدى تۇمەن تەڭرىقۇتچۇ؟ ئۇ قاچمىدى، كۆچمىدى، ئور-
دۇستىن چېكىنىپ چېقىپ سېرىق دەريانىڭ شىمالىدا، چۈغاي
تېغىنىڭ ئېتىكىدىكى كىچىككىنە تۇمەنبالىقتا قاپسىلىپ تۇرۇپ
قېلىشقا مەجبۇر بولىدى. ئۇ ئۆزىمۇ بىر چاغلاردا باشقىلارنى
تالان - تاراج قىلىپ، ئۇلارنىڭ زېمىننىنى تارتىۋېلىپ، قىلىچ
ئويناتىپ، ئات چاپتۇرۇپ يۈرگەنىدى. ئۇ چىنلىقلارنىمۇ تالان -
تاراج قىلغان، قورۇل - قورغانلىرىنى بۇزۇپ، كىشىلىرىنى
تۇتۇپ قۇل قىلىپ ئۇلارغا زادىلا ئارامالىق بەرمىگەن. مانا ئەمدى،
بۇگۈنى ئۆچكىنىڭ ئوغلىقى ئويناسا، ئەتىسى قوينىڭ قوزىسى
ئويناپتۇ دېگەندەك، نۆۋەت ئۇنىڭ ئۆزىگە كەلدى. چىنلىقلاردىن
يېڭىلىپ نۇرغۇنلىغان زېمىنىدىن، نۇرغۇنلىغان مال - بايلىقلىرى-
دىن ئايرىلىپ، چىدىغۇسىز ئاھانەت ۋە ئار - نومۇسقا قالدى.
يا تەڭرىم، يا پەرۋەردىگارىم! ئۇ ھېچقاچان بۇنداق قارا كەلكۈننى
كۆرمىگەن، بۇنداق تالان - تاراج قىلىنىپ ھەممە نەرسىسىدىن
ئايرىلىپ قالمىغان. ھونلار ھېچقاچان بۇنداق پاجىئەلىك ئېغىر
مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىمىغان، قېچىپ، كۆچۈپ بۇنداق سورۇقچى-
لىق، سەرسانچىلىقمۇ تارتمىغان... بۇنىڭغا نېمە دېگۈلۈك، قاڭ-
داق قىلىغۇلۇق ئەمدى؟ قولدىن كەتكەن زېمىننىنى قايتۇرۇۋې-

لىپ ئار ـ نومۇسنى يۇيۇش ئۈچۈن چىنلىقلارغا جازا يۈرۈشى قوزغىسۇنمۇ؟... ياق، ياق، ئۇنداق قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. ئۇ بۇ قېتىمقى سوقۇش ئارقىلىق ھەممىنى كۆرۈپ يەتتى، چىنلىقلارنى چۈشەندى. چىنلىقلار ئىلگىرىكى خۇاشيا ئۇرۇقلىرى ئەمەس. ئۇلار ئىلگىرىكى تەپرىقە، ئۇرۇشقاق، بۆلۈنمە ھالەتتىن بىرلىككە كەلگەن، بىر تۇغ ئاستىغا ئۈيۈشۈپ مىسلىسىز كۈچ-يىپ قۇدرەت تاپقان. مەدەنىيەتتە ئالغا باسقان، شەھەر ـ قەلئەلەرى كۆپ، سېپىل ـ قورغانلىرى مۇستەھكەم، كىشىلىرى نۇرغۇن، لەشكىرىي قوشۇنلىرى مۇنتىزىم، ياراغلىرى خىل ھەم پۇختا، باي، كۈچلۈك، قۇدرەتلىك ئەل ئىدى. ئۇلار ھازىر شىمالدىكى پۈتكۈل چېگرىنى بويلاپ يەنە يېڭىدىن سېپىل ـ قورغانلارنى سوقۇۋاتىدۇ. لەشكەر تۇرغۇزۇپ، ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىپ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىۋاتىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قوزغاش ئۆزىنى بىلمەي شىلتاق ئاتقانلىق. ئۆزىنى بىلمەي شىلتاق ئاتسا، يىقىلىپ چۈشمەي قالمايدۇ. ياق! ھونلار ئەمدى يىقىلسا بولمايدۇ. يىقىلسا يانجىلىپ كېتىدۇ، ئورنىدىن تۇرالمايدۇ. بەس، يېتەر ئەمدى... ھېلىمۇ ھېچ ۋەقەسى يوق، ھونلار پۈتۈنلەي تۇگىشىپ كەتمىدى تېخى، تۆۋەندىن سىقىپ چىقىرىلغان بىلەن يۇقىرىغا يامراپ كېڭەيدى، ئوردۇستىن قۇرۇق قالغىنى بىلەن شىمالىي ئېگىزلىكنىڭ جەنىتىگە ئېرىشتى. كۈچلۈك دۈشمەندىن يىراق تۇرغىنى، ئۇلار چەك ـ چېگرىنى ئېنىق ئايرىغىنىمۇ ياخشى بولدى. ئۇلار ئەمدى شىمالدا مەزمۇت پۇت دەسسەپ تۇرىدۇ، ئاۋۇيدۇ، روناق تاپىدۇ، كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئاشۇرىدۇ. بۇنىڭغا ئۇنچە ئۇزاق ۋاقىت كەتمەيدۇ. ئەنە شۇ چاغدا ئاندىن!...

تۇمەن تەڭرىقۇت مانا مۇشۇنداق ئويلىدى. چىنلىقلار جازا يۈرۈشى قوزغاپ قولدىن كەتكەن زېمىنىنى قايتۇرۇۋېلىش نىيىتىدە بولمىدى. ئۆزۈمنىڭكى توغرا دەپ قاراپ، ئۆزىگە ئۆزى تەسەللى ۋە تەمەننا قويۇپ، ئار ـ نومۇسقا چىداپ، تەقدىرگە تەن بېرىپ ئۆتۈۋەردى.

بىراق ئۇنىڭ ئالىپ ئوغلانى، تەگسىن ئۆگەسى، سول قول بىلگە باتۇر ئۇنداق ئويلىمايتتى. ئۇ ئاتىسىنىڭ تامامەن ئەكسىچە، چىنلىقلارغا بولغان غەزىپىنى زادىلا باسالمايۋاتاتتى... چىنلىقلار ئەزەلدىن ھونلارنىڭ پاراكەندە قىلىشىغا ئۇچراپ، ئۇلاردىن ئېھتىيات قىلىپ چۆچۈپ - ئۇركۈپ ياشاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ زېمىنىغا، بايلىقلىرىغا خىرىس قىلىشقا پېتىنىپ باقمىغان، پېتىنغاندىمۇ پەقەت مۇداپىئە كۆرۈپ قارشى تۇرغان، قوغدىنىپ سوقۇشقان. بەزىدە غەلىبە قىلىپ، بەزىدە يېڭىلگەن. لېكىن بۇ قېتىمقىدەك زور غەلىبىگە ئېرىشىپ باقمىغان. ئۇلارنىڭ بۇ قېتىمقى غەلىبىسى پەقەت ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم ۋە ھونلارنىڭ بۇنىڭدىن تامامەن بىخەۋەر، تەييارلىقسىز قالغانلىقىدىن، تاسادىپىي ئامەتتىن بولغان، خالاس. ھونلار نېمە ئۈچۈن دەرغەزەپكە كېلىپ ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قوزغىمايدىكەن؟ ئۇلار بىلەن ئېلىشىپ قولدىن كەتكەن زېمىنى قايتۇرۇۋالمايدىكەن؟ ئۇلارغا ئۆزىنى تونۇتۇپ، يوغىناپ كەتكەن يۈرەكلىرىنى مۇجۇپ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرمايدىكەن؟ ئۇلار ئەمدى مۇشۇنداق ئىزا- ئاھانەتكە، نومۇس - ھاقارەتكە چىداپ، چىشىنى چىشلەپ، ئىچىگە تىنىپ تەقدىرىگە تەن بېرىپ ئۆتەمدۇ- كەن؟ ئۇلار شۇنچىلىك ئاجىزلاپ ئېزىلىپ كەتتىمۇ؟ ھېچنېمىگە يارىمايدىغان، ھېچ ئىشقا قۇربىتى يەتمەيدىغان ھالغا كېلىپ قالدى- مۇ؟ ئۇلار تۆگەشتىمۇ، ھون بولماي قالدىمۇ؟!... ياق!...

ئۇنىڭ ئاتىسى تەختىدە ئولتۇرۇپ نېمىلەرنى ئويلاۋاتىدىغاندۇر؟ تەختىنىڭ گۈمران بولمىغىنىغا، ئۆزىنىڭ ئامان قالغىنىغا شۈكۈر قىلىپ، تەقدىرىگە تەن بەرگەنمىدۇر؟ ئېشەكتەك كەينىگە شوخشۇپ قۇشقۇنغا ئولتۇرۇۋېلىپ، كىرپىدەك بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ سۈكۈت قىلىۋاتامدىغاندۇر ياكى ئەجدادلىرىنىڭ قېنى تومۇرلىرىدا ئۇرغۇپ، مەخپىي ھالدا جازا يۈرۈشى قوزغاش پىلانى- نى تۈزۈپ پەيت - پۇرسەت كۈتۈۋاتامدىغاندۇر؟... ئوردىدىكى ئەئيانچىلارچۇ؟ خان - بەگ، ئاقساقاللارچۇ؟ ئالىپ چەۋەندازلار- چۇ؟ ئۇلار نېمە ئويلاردا، نېمە كويلاردا يۈرۈشىدىغاندۇر؟ سوقۇش

تەييارلىقى قىلىۋاتامدىغاندۇر ياكى قەلبىدىكى قىساس ئوتلىرى ئۆچۈپ، يېشىنلىق يامغۇردىن قورقۇپ تەرەپ - تەرەپلەرگە قېچىپ شىپپىدە بولۇپ قېلىشقان قۇرت - قوڭغۇزلاردەك ئۇچەككە كىرىۋېلىشقانمىدۇر؟... ئۇلار نېمىشقا ئۇندىمەيدىغاندۇر، مىدىرلىمايدىغاندۇر؟ تەڭرىقۇتنى ھەققانىي كۆرەشكە، ئادالەتلىك جەڭگە دالالەت قىلمايدىغاندۇر؟...

باتۇرنىڭ قېينىتىسى، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ دانىشمەن يابغۇسى، مۇقەددەس تەڭرىنىڭ ئەلچىسى، ئەۋلىيا سۈپەت قېرى قامان ئىنچۇنقان ئاچارى ياشىنىپ كۆچ - ماغدۇرىدىن قالغىنى بىلەن زېھنى ئوچۇق، پىكرى تىرەن، ئارىق، تۈيغۇن، غۇرۇرلۇق، قەھرلىك كىشى ئىدى. بۇنداق تەڭرى ئاتا قىلغان مېھىر- شەپقەتتىن، بايلىق - نېمەتتىن، مۇنبەت زېمىن ۋە ئەركىنلىكتىن ئايرىلىپ، ئېغىر - ئاھانەت ۋە ئار - نومۇسقا چىداپ ئۆتۈشنى زىنھار توغرا تاپمايتتى، ئەسلا راۋا كۆرمەيتتى. ئۇ مۇقەددەس كۆك تەڭرىگە ۋە ئۇنىڭ قۇت - مەدەت بېرىدىغانلىقىغا شەكسىز ئىشىنەتتى، ئابىتلىرىنىڭ چىن ئېتىقادىغا، ئۇرۇقداشلىرىنىڭ باتۇرلۇقىغا، جاسارىتىگە، ھىممەت - شىجائىتىگە ئىشىنەتتى. لېكىن ئۇمۇ نېمە ئۈچۈن جىمىپلا كېتىدۇ؟ تەڭرىقۇتنى، تەڭرىنىڭ ئوغلىنى تەڭرى نامىدىن ئەيىبلەپ، تەڭرى نامىدىن يېتەكلەپ ھەقسىزلىق جەڭگە دەۋەت قىلمايدىغاندۇر؟... بۇ كىشىلەرگە زادى نېمە بولغاندۇر؟!...

باتۇر ئەنە شۇنداق ئاچچىق، ئەلەملىك ئوي - خىياللارغا بېرىلەتتى، پۈتۈن ۋۇجۇدى نومۇس - ھاقارەت، غەزەپ - نەپرەت ۋە ئۆچ - ئادەۋەت، قىساس ئوتلىرىدا كۆيۈپ ئۆرتىنەتتى. نورۇلغۇ تېغى ئېتىكىدىكى ئەجدىھابالىقتا[1] كۈن - تۈن بويى ئىچى پۇشۇپ،

① تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، تۇمەن تەڭرىقۇت ۋاقتىدىكى ھونلارنىڭ شەرقتە، يەنى سول قانات رايونىدا ئەجدىھابالىق (لۇڭچېڭ) دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر مەركىزىي شەھىرى بولغان. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى چاۋياڭ ناھىيىسىنىڭ ئىچكى موڭغۇل بىلەن تۇتىشىدىغان يېرىدە، يەنى ھازىرقى چاۋياڭ شەھىرى ئەتراپىدا ئىدى. باتۇر تەختكە چىقىپ ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقى (ھون ئىمپېرىيىسى) قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 120 - يىللىرى ھونلار پايتەختىنى چۆغاي تېغى ئېتىكىدىن موڭغۇل دالىسىدىكى ئورخۇن دەريالىسى بويىغا، ئۇتۇكەن يايلىقىغا يۆتكىگەن. ھونلارنىڭ كېيىنكى بۇ پايتەختىمۇ ئەجدىھابالىق (لۇڭچېڭ) دەپ ئاتالغان.

ئۇۋىسى دەخلىگە ئۇچرىغان شىرەدەك ھۆركىرەپ ئۆزىنى ھەريان ئۇرۇپ غەزەپلىنەتتى ۋە غەزىپىگە پايلىماي ئازابلىناتتى.

ئەلۋەتتە، باتۇرنىڭ بۇ ئويۇ - خىياللىرىنى، غەزەپ - نەپرەتىنى تامامەن خاتا، پۈتۈنلەي ئورۇنسىز ياكى قىزىق قانلىق، تەنتەكلىك، تەلۋىلىك دېگىلىمۇ بولمايتتى. چۈنكى، ھونلار ھازىر ئاھالە نوپۇسى جەھەتتە ئۆتمۈشتىكى ھەرقانداق بىر ۋاقىتتىكىدىن كۆپ ھەم كۆچلۈك بولۇپ، ئۆزلىرى ئاتا - ئەجدادلىرىدىن تارتىپ ماكانلىشىپ ياشاپ كەلگەن زېمىنلارغا سىغىشماي قېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئەزەلدىنلا تۇغما ھەربىكەتچان، جەسۇر ھەم باتۇر، جەڭگىۋار، ئۇرۇشخۇمار بىر تائىپە بولغاچقا، بىر جايدا ئۇزاققىچە، مۇقىم تۇرالمايتتى. باشقا كۆچمەن تائىپىلەرگە، بۇزقىر قۇۋلىرىغا ئوخشاش سىرتقا كېڭىيىشكە، يېڭى ھاياتلىق ماكانى ئىگىلەپ، ئۆزگىلەرنى تالان - تاراج قىلىپ زېمىن ۋە بايلىققا ئىگە بولۇشقا، كۈچىيىپ قۇدرەت تېپىشقا ئىنتىلەتتى. بۇ ھەم ئەينى دەۋردىكى دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن بوزقىر قۇۋىلىرىنىڭ باي بولۇش ۋە ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇشتىكى بىردىنبىر تاللىشى، تارىخىي مۇقەررەرلىك ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئۇلار ئەجدادلىرىدىن تارتىپ ئۆزگە ئەل، يات تائىپىلەرنىڭ قاتتىق ھۇجۇمىغا، قاقشاتقۇچ زەربىسىگە ئۇچراپ تالان - تاراج قىلىنمىغان، يۇرت - ماكانلىرىدىن مەجبۇرىي ئايرىلىپ يىراقلارغا كۆچۈشكە، سورۇقچىلىق، سەرسانلىق تارتىشقا مۇپتىلا بولۇپ باقمىغان... مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە ئۇلار كۆتۈرەلمەسلىكى ساڭگىلىتىۋال دېگەندەك، چىنلىقلارنىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، سوقۇشتا يېڭىلىپ چېكىنىشكە، سېرىق دەريانىڭ جەنۇبىدىكى بىپايان مۇنبەت زېمىنىدىن ۋە نۇرغۇن مال - بايلىقلىرىدىن ئايرىلىپ كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇپ، بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ قىستىلىپ، قاپسىلىپ قېيىن، مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. بۇ ھال گەرچە ئۇلارنى مەلۇم مەزگىل تەقدىرگە تەن بېرىپ سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر قىلسىمۇ، ئەمما كېيىنچە ھامان يەنە جىم تۇرغۇز-

مايتتى. دېمەك، ئۇلار ئەمدى يا چىنلىقلارغا جازا يۈرۈشى قوزغاپ قولدىن كەتكەن زېمىننىى قايتۇرۇۋېلىشى، يا قوشنىلىرىغا، باشقا ئەل - تائىپىلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ ئۇلارنىڭ زېمىن ۋە بايلىقلىرىنى تارتىۋېلىشى، قىسقىسى، قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن ئۆزلىرى ۋە مال - چارۋىلىرى ئۈچۈن يېڭى ھاياتلىق ماكانى ۋە بايلىقلىق، مولچىلىق شارائىتى ھازىرلىشى كېرەك ئىدى.

دەرۋەقە، ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى بولغان تۇمەن تەڭرىقۇت قەدىرلىنىشى، ئۇرۇقداشلىرىنى تىنچ - ئاسايىشلىق، بەخت - شادلىققا ئىگە قىلىشنى، تېخىمۇ قۇدرەت تاپقۇزۇپ كۈچ - ھەيۋىسىنى ئاشۇرۇشنى بىر مىنۇتمۇ ئۇنتۇپ قالمىغانىدى.

8

ھونلار شىمالغا سۈرۈلۈپ ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 213 - يىلى كۈزدە تۇمەن تەڭرىقۇت ئۇرۇقداشلىرىنى، ئىتتىپاقداشلىرىنى تۇمەنباشلىقتىكى ئوردىسىغا مەخپىي كېڭەشكە چاقىردى.

— ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىز چۈنۇېيلار، — دېدى ئىككى يىلدىن بېرى خېلىلا تارتىلىپ يادىغان، چاچ - ساقاللىرىغا ئاق كىرىپ قېرىپ كەتكەندەك بولۇپ قالغان تۇمەن تەڭرىقۇت ئودىكامنىڭ تۆرىدىكى توققۇز پەشتاقلىق سۇپا ئۈستىگە قويۇلغان ھەشەمەتلىك ئالتۇن تەختىدە ئولتۇرغان پېتى سۆز باشلاپ، — بۇنىڭدىن مىڭ يىللار مۇقەددەم بۇ زېمىنلارنى ئىگىلەپ ئات چاپتۇرۇپ دەۋران سۈرگەنىكەن. كۆكتە قۇياش، يەردە چۇغاي ۋە سېرىق ئۆگۈز گۈۋاھ بولسۇنكى، ئەجدادلىرىمىز، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ھايات چېغىدا، سېرىق ئۆگۈزنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرى — چىلان تاغلىرى، ئالچى، قۇلان تاغلىرى ئېتەكلىرى؛ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرى — ئۆگۈز ئەگمىسى ۋادىسى، ئوردۇس، چۇغاي، بۆرە تاغلىرى ئېتەكلىرى، بىرانغاردا ھىنگان تېغى باغرىلىرىدىن نۇرۇلغۇ تاغلىرىغىچە

بولغان بارلىق يەر - زېمىن، ئوتلاقلار، ئۆگۈز - ئېقىنلار ھونلار-غا قاراشلىق ئىكەن. قۇياش گۈزاھ، چۈغاي ۋە سېرىق ئۆگۈز گۈزاھ. مەن تۇغۇلغاندىمۇ بۇ يەر - زېمىنلارنىڭ ھەممىسى يەنىلا بىزگە تەۋە ئىكەن. قۇياش بۇ زېمىننىڭ ئۇ چېتىدىن كۆتۈرۈلۈپ بۇ چېتىدە پاتىدىكەن. بىزنىڭ ھون ئاتلىشىمىزمۇ مانا شۇنىڭ-دىن[1]، كۆكتە قۇياش بولسىلا ھونلار تۈگىمەس، سېرىق ئۆگۈز قۇرۇمسىلا ھونلار توزۇماس!

— ئېيتقىنىڭ كەلسۇن، تەڭرىقۇت، سۆزۈڭگە بارىكاللا! — دېيىشتى ئۇرۇقداشلار ھاياجىنىدىن خۇشال - خۇرام ۋارقىرىشىپ.

— كۆرۈپ، بىلىپ تۇرۇۋاتىسىلەر، ئۇرۇقداشلار، تۇغقان-لار، — دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى تەڭرىقۇت بىر پەس تىنىۋالغان-دىن كېيىن، — بىزنىڭ يۇرتىمىز ھازىر تىنچ ئەمەس. بەزى چاغلاردا مەن ئۆز يۇرتۇمدىمۇ ئۆزۈمنى يات - يېتىم ھېس قىلىمەن... چۈنكى بىز ئالچى تاغلىرىدىن، ئوردۇس يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالدۇق. نۇرغۇنلىغان قوۋۇم - قېرىنداشلىرىمىز چۆل-لۈكنىڭ ئۇ تەرىپىگە، بىزدىن بەكمۇ يىراق جايلارغا كۆچۈپ كەت-تى. قالغانلىرىمىز ئەسلىي ماكانلىرىمىزغا سىغىشماي قىستا-لىپ، قاپسىلىپ قېلىۋاتىمىز. يەر - سۇغا، ئوتلاقلا، بايلىققا موھتاج بولۇۋاتىمىز. بىلىشىڭلار كېرەككى، موھتاجلىق بەك يا-مان، تۇغقانلار. ئۇ ئاسارەت ۋە مەھكۇملۇقنىڭ، قۇللۇقنىڭ مەز-بەسى، تەپرىقىنىڭ تۇتۇرۇقى!... بىز قاچانغىچە مۇشۇنداق قىس-تىلىپ موھتاجلىقتا ئۆتىمىز؟ مەن قاچان ئۆز ئېلىمگە ئۆزۈم باش بولۇپ خاتىرجەم ياشىيالايمەن؟ ئەلكۈننى، ئۇرۇقداشلىرىمنى تىنچ - خاتىرجەملىككە، بايلىققا ئېرىشتۇرەلەيمەن؟ بىز قاچان ئوت - سۇ تالىشىپ زىتلىشىپ ياشاۋاتقان، بىر - بىرىدىن ياتلە-شىپ كېتىۋاتقان تارقاق ئەلنى، تارقاق قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى قۇرالايمىز؟! ... كېيىنكى كۈنلەردە مەن مۇشۇلار توغرۇلۇق ئويلىدىم، مۇشۇلار

---

① تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ھون ئاتالغۇسى كۈن سۆزىدىن كەلگەنىكەن.

توغرۇلۇق باش قاتۇردۇم، تۇغقانلار، ئۇرۇقداشلار، ھەممىگىلار كۆردۈڭلار، ھون ئېلى ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشكە، گۈمران بولۇشقا، ھونلار ئاسارەت ۋە مەھكۇملۇققا چۈشۈپ ئەسىر قۇل بولۇپ ياشاشقا تاس قالدى. تەقدىرىمىز قىل ئۈستىدە قالدى. مەن بىلىمەن، سىلەرمۇ بىلىشىڭلار كېرەك. بۇنىڭ ھەممىسى ئاشۇ چىن خاقانىنىڭ تالاپىتىدىن بولدى! چۈشەندىڭلارمۇ، قېرىنداشلار. مۇبادا، ۋاقتىدا تاقابىل تۇرمىغان، توسۇپ قالمىغان بولساق، جانسۇرە ئېلىشمىغان بولساق، بىز ئاللىقاچان تۈگەشكەن بولاتتۇق. شۇنداق، پۈتۈنلەي تۈگىشەتتۇق. يا تەڭرىم! ... بىز ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ ... بىز مۇشۇنداق ئۆتۈۋەرسەك ئۇزاققا بارالمايمىز، تۈغقانلار. ئۆزئارا يەر ـ سۇ تالىشىپ، ئوتلاق، ئوۋ ـ ئولجا، ئۈستۈنلۈك تالىشىپ زىتلىشىپ، ياتلىشىپ چېچىلىپ كېتىمىز. دۈشمەنلىرىمىز بۇنى بىلسە، بۇنى كۆرسە، بىزنى توزغاقتەك توزۇتۇۋېتىشتىن يانمايدۇ. بىلىشىڭلار كېرەككى، ئۇلار بىزنى توزۇتۇۋەتمىسىمۇ، يوقىتىۋېتەلمىسىمۇ بىزگە ئارام‌لىق بەرمەيدۇ، بىزنى تىنچ قويمايدۇ. تىنچلىق بولمىسا، ھېچ ئىشنى بىر باشقا ئاچقىلى بولمايدۇ. ئۇ چاغدا يا بىز ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىپ ئۆزىمىزنى تۈگەشتۈرىمىز، يا دۈشمەنلىرىمىز بىزنى تالان ـ تاراج قىلىپ تۈگەشتۈرىدۇ. ئىككىنىڭ بىرى بولىدۇ... بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق ياشىغىلى بولمايدۇ. قېرىنداشلار، چۈشەندىڭلارمۇ؟ بۇنداق ئۆتۈۋەرسەك بولمايدۇ! ...

مۇشۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ ئېغىر، سالماق ئاۋازى تىترەپ، ساقاللىرى، بۇرۇتلىرى لىك ـ لىك قىلىپ كەتتى. كېكەش ئەھلىمۇ تەشۋىشكە، ۋەھىمىگە چۈشۈپ ئۇھسىنىشتى. ئۇ مۇشتۇمىنى تۈگۈپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، ئاۋازىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ:

— بىز بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق قىستىلىپ، قاپسىلىپ، ئۆزئارا زىتلىشىپ، بۇرۇقتۇرما بولۇپ ئۆتۈۋەرسەك بولمايدۇ! مەن مۇشۇلارنى ئويلىدىم، تۇغقانلار، ئۇرۇقداشلار. گېپىمگە

قۇلاق سېلىڭلار، بىزگە يەر - زېمىن كېرەك. بىزگە ئازادلىك، ئەركىنلىك، بايلىقلار كېرەك. مال - چارۋىلىرىمىزغا مولچىلىق ئاتا قىلىدىغان ئوت - چۆپى بولۇق، سۇلىرى ئەلۋەك كەڭرى يايلاق كېرەك! بىراق بۇ زېمىن، بۇ بايلىق، بۇ ئوتلاق قەيەردە؟ كىمنىڭ قولىدا!؟ — دېدى.

— سېرىق ئۆگۈزنىڭ ئۇ قېتىدا، چىنلىقلارنىڭ قولىدا!

— ئالچى تاغلىرىدا، توخرىلارنىڭ قولىدا! — دەپ توۋلاشتى بارچە.

— دۇرۇس، شۇنداق، — دېدى تەڭرىقۇت، — لېكىن ھازىر ئوردۇسقا كۆز ئالايتقىلى، چىنلىقلارغا چېقىلغىلى بولمايدۇ... شۇڭا بىز دەققەت - نەزىرىمىزنى باشقا تەرەپلەرگە ئاغدۇرۇشىمىز كېرەك. كۇن تەرەپ ۋە تۇن تەرەپلەرگە، تۆڭگۇسلار ۋە توخرىلارغا! ... بىز ئۆزىمىزگە كېرەكلىك يەر - زېمىننى، موھتاج بولغان بايلىقنى ئەنە شۇلاردىن، شۇلارنىڭ قولىدىن ئېلىشىمىز كېرەك! ... قېنى، تۇغقانلار، خان - بەگلەر، سانغۇنلار، ئاقساقاللار، سىلەر بۇنىڭغا قانداق قارايسىلەر؟ نېمە دەيسىلەر؟

«پاھ! ئاتا دېگەن مۇشۇنى قىلسا يەنىلا ئاتا - دە! ... ئۇ باللىرىنىڭلا ئاتىسى بولۇپ قالماستىن ئەلكۇنىنىڭمۇ ئاتىسى. ئۇ ئۇرۇق - تائىپىسىدىن، ئەجدادلىرىدىن، ئەجدادلىرىنىڭ يوسۇنىدىن ئۇستۇن تۇرمىغىنى بىلەن باللىرىدىن، تۇغقانلىرىدىن، ئۇرۇقداشلىرىدىن چوڭ، ئۇلۇغ، دانىش ۋە ھىممەتلىك. ئۇ ئېگىزدە تۇرۇپ يىراقنى كۆرەلەيدۇ. چوڭقۇر، ئەتراپلىق پىكىر قىلالايدۇ. دانا، ھەل قىلغۇچ تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئەلكۇننى، ئۇرۇقداشلىرىنى پارلاق ئىستىقبالىغا، قۇت - بۇيانغا باشلىيالايدۇ!...» باتۇر ئەنە شۇلارنى ئويلاپ ئاتىسىدىن خىجىللىق ھېس قىلدى ۋە ھاياجانغا تولدى.

— مەن سېنىڭ بۇ دانا تەشەببۇسۇڭنى تامامەن قوللايمەن، تەڭرىقۇت ئاتا! — دېدى ئۇ ۋۇجۇدى ئىستېلاچىلىقنىڭ دەبدەبىسى، ھۆزۇرى، لەززىتىدىن لەرزىگە كېلىپ، ھاياجاندىن ئۆزىنى

ئاران - ئاران تۆتۈۋىلىپ تۇرۇپ، — چۈنكى بۇ سېنىڭ ئىرادەڭ. تەڭرىنىڭ ئىرادىسى - تەڭرىنىڭمۇ ئىرادىسى، شۇنداقلا بىزنىڭ قۇت - بۇيانمىز، دۈشمەنلىرىمىزنىڭ تەقدىر - قىسمىتى! بەر- ھەق!... مېنىڭچە بولغاندا، بىز ئالدى بىلەن تۆۋەن ئىقلىمدىكى چىنلىقلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قوزغاپ، ئۇلارنى زېمىنىمىزدىن قوغلاپ چىقىرىشىمىز كېرەك ئىدى. بىراق ئۇلار ھازىر كۈچلۈك ھەم قۇدرەتلىك، تەڭ كەلگىلى بولمايدۇ. شۇڭا ئۇلارنى ۋاقتىنچە قويۇپ تۇرساقمۇ مەيلى. ئەمما تۆڭگۈسلار بىلەن توخرىلارنىڭ قايسىبىرىگە بولمىسۇن يۈرۈش قىلىشنى كېچىكتۈرۈشكە بولماي- دۇ. چۈنكى ئاتام ئېيتقاندەك، بىز ھازىر زېمىن ۋە بايلىققا موھ- تاج. بىز چوقۇم كەڭرى زېمىن ۋە يېتەرلىك بايلىققا ئىگە بولۇشى- مىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇقداشلار، ئۆزگە ئەللەرگە تاجا- ۋۇز قىلىشقا، يات تائىپىلەر بىلەن سوقۇشۇشقا، ئۇلارنى شەپقەت- سىزلەرچە تالان - تاراج قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

باتۇرنىڭ غەزەپلىك خىتابلىرى ئودىكامنى ياڭرىتىۋەتتى. كە- شىلەر ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ھاياجانلاندى.

— دۇرۇس، — دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى ئۇ يەنە، — چىنلىقلار ھازىر بىزدىن كۈچلۈك ھەم قۇدرەتلىك. ئەمما ئۇلار بىزنى تەلتۆكۈس يېڭەلمىدى، يوقىتىۋېتەلمىدى. پەقەت ئوردۇس- تىن كېچىپ يۇقىرىغا چېكىنىشكىلا مەجبۇر قىلدى، خالاس. بۇ ۋاقىتلىق... مانا بۇ ماھىيەتتە ئۇلارنىڭ ئۇنچىۋالا كۈچلۈك، قور- قۇنچلۇق ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈردى. شۇڭا بىز ھامىنى بىر كۈنى ئۇلارنى زېمىنىمىزدىن قوغلاپ چىقىرىمىز. بەلكى ئاشۇ ئېگىز، قىبلىن، ئۇزۇن سېپىل - تاملىرىنى تۈزلەپ، شەھەر - قورغانلە- رىنى بۇزۇپ، بىپايان دالىلىرىنى دەسسەپ ئۆتۈپ، بايلىقلىرىنى تالان - تاراج قىلىپ، كىشىلەرنى ئەسىر قۇل قىلىپ ئۆچىمىزنى ئالىمىز، ئار - نومۇسىمىزنى يۇيىمىز. مەن بۇنىڭغا ئىشىنىمەن ۋە ئاشۇ چاغقىچە تاقەت قىلىپ ساقلايمەن!... لېكىن ھازىر بۇلارنى ئويلايدىغان ۋاقىت ئەمەس. بىز ھازىر دىققەت - نەزىرىمىزنى

تۇڭگۇسلارغا، توخرىلارغا قارىتىشىمىز كېرەك. خۇددى چىنلىق-لارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلغاندەك، بىزمۇ ئۇلارنىڭ ئۈستىگە تۈيۇقسىز باستۇرۇپ بېرىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلساق، غەلىبە قازانساق، ئاندىن بىز ئازادلىككە، ئەركىنلىككە، يەر - سۇ ۋە بايلىققا ئېرىشەلەيمىز. ئاتقىمىزنى، سەلتەنەتىمىزنى ئاشۇرۇپ، كىشىلەر ئالدىدا قەددىمىزنى تىك تۇتۇپ، مەزمۇت پۇت دەسسەپ دەۋر - دەۋران سۈرەلەيمىز. باشقىلاردىن ئۈستۈن ئورۇنغا ئۆتۈپ، كۇچ - قۇدرىتىمىزنى نامايان قىلىپ جاھاننى زىلزىلىگە، سۇر - ۋەھىمىگە سالالايمىز!... تۇڭگۇسلار بىلەن توخرىلارمۇ ئۇنچە ئا-جىز، ياۋاش ئەمەس. ئۇلارنى ھەرگىزمۇ سەل چاغلاشقا، كۆزگە ئىلماسلىققا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلارمۇ بىزگە ئوخشاش ئويلايدۇ ۋە بىزدىن قېلىشمىغۇدەك كۇچ - قۇدرەتكە ئىگە. ئەمما بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ قالماسقىمىز، بەلكى مۇشۇنداق رەقىبلىرىمىزنىڭ بولغان-لىقىدىن پەخىرلىنىشىمىز ۋە ئۇلار ئۈستىدىن غالىب كېلىشىمىز كېرەك.

— بارىكاللا!

— ئاپىرىن!

— ياشا!

تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ ئوغلى باتۇرنىڭ بۇ مەردانە، پاساھەتلىك، جەڭگىۋار نۇتقىنى ئاڭلاپ چوڭقۇر تەسىرلەندى. ئۇنىڭ پەلەككە يەتكەن ھىممەت - شىجائىتىگە، كامالەتكە يەتكەن ئەقىل - پاراسە-تىگە، باتۇر ۋە قەيسەرلىكىگە چىن كۆڭلىدىن قايىل بولۇپ، سالماق كۇلۇپ قىزغىن ئالقىشلىدى.

— مەنمۇ قوللايمەن! — دەپ ئارقىدىنلا ئوتتۇرىغا چىقتى ئوك بىلگە يانبېيقانمۇ تۇمەن تەڭرىقۇت بىلەن باتۇر ئاتا - بالا ئىككىسىنىڭ شەپقەتسىزلىككە تولغان تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىگە باي سۆزلىرىنى قۇۋۋەتلەپ، — دېمىسىمۇ ھازىر ھال - كۇنىمىز ئوسال ئەھۋالدا. مالچىلىرىمىز مالىلىرىنى يەپ تۇگىتەي دېدى، مالىلىرىمىز بولسا ئوت - چۆپلەرنى يەپ تۇگىتىپ، ئېگىز بىلەن

يىلتىزلا قالدى. ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر يەر ـ سۇ، ئوتلاق تالىشىپ زىتىلەشمەكتە، ياتلاشماقتا! ... ئۇرۇقداشلار، قېرىنداشلار، بۇ بىز-نىڭ نۆۋەتتىكى بىردىنبىر تاللىشىمىز، چىقىش يولىمىز. باي بولۇش، كۆچ كۆرسىتىش پۇرسىتىمىز! يەنە شۇنىمۇ ئۇنتۇپ قالمايلىكى، بىزنىڭ تۆگىگۈسلار، توخرىلار بىلەن ئۇزاققىچە مۇ-شۇنداق تىنچ، ئەپ ـ ئىناق ئۆتەلىشىمىزمۇ ناتايىن. دېمەكچىمەس-كى، ئەگەر بىز ئۇلارنى تالان ـ تاراج قىلمىساق، ئۇلار چوقۇم بىزنى تالان ـ تاراج قىلىدۇ. چىنلىقلاردەك ئۇشتۇمتۇت باستۇرۇپ كىلىپ بىزنى توزۇتۇۋېتىدۇ. بىزنى بۇنداق قىيىندىن، تالان ـ تاراجدىن، قان ـ ياشتىن پەقەت تەشەببۇسكارلىق، باتۇرلۇقلا قۇت-قۇزۇپ قالالايدۇ! ... كۆيئوغۇل، ئۆگەي تۇرۇنۇم، ئۇرۇقداشلار، مەن سىلەرگە شۇنداق بىر تەكلىپ بەرمەكچى، بىز ئاۋۋال توخرا-لارنىڭ ئۇستىگە يۈرۈش قىلايلى. ئۇلاردىن ئۆچمىزنى ئىلىپ ئالچى تاغلىرىنى قايتۇرۇۋالايلى!

— يارلىق چۇشۇر، تەڭرىقۇت! — دېدى ئوڭ قول ئۇلۇغ سانغۇنمۇ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ هازىرلا جەڭگە چىقىدىغاندەك ئەلپازدا، — بىز شۇنىڭغىلا قاراپ تۇرۇۋاتىمىز. چەۋەندازلىرى-مىزنىڭ ئۇرۇش خۇمارى تۇتتى، ئاتلىقلارنىڭ تۇيىقى قىزىپ ئۇ-چىسى قىچىشتى. قىلىچلىرىمىز داتلاشتى. بىزنىڭ ئەمدى ساقلا-ۋېرىشكە تاقىتىمىز يوق. يارلىق چۇشۇر! بىز سەن كۆرسەتكەن تەرەپكە ئات سېلىشقا تەييار!

تۇمەن تەڭرىقۇت ئۆز سۆزىنىڭ بۇنداق تېز هەم كۇچلۇك قوللاشقا ئېرىشىدىغانلىقىنى، تەشەببۇسنىڭ بۇنچىلىك چوڭ داغ-دۇغا قوزغايدىغانلىقىنى ئويلىمىغانىدى. شۇڭا ئۇ ناهايىتى خۇر-سەن بولدى ۋە هاياجانغا تولۇپ، قوللىغۇچىلىرىغا ئىپادە بىلدۇرۇپ توختىماي باش لىڭشىتتى. «يارايسىلەر، باتۇرلىرىم!» هالبۇكى، سۆزلەش، پىكىر بايان قىلىش نۆۋىتى باشقىلارغا ئۆتكەندە، كۆتمە-گەن يەردىن ئۇنىڭ ئىرادىسى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى.

— ئاقىل ۋە دانا ئىكەنلىكىڭنى بىلىمەن، تەڭرىقۇت. سىلەر-

نىڭ ساداقىتىڭلارغا، شىجائىتىڭلارغىمۇ قايىلمەن. ئالىپلار، بىراق بۇ ئىشتا يەنىمۇ ئويلىنىپ ئاندىن بىر قارارغا كەلسەك دۇرۇس بولارمىكىن!؟ — دېدى يابغۇ ئىنچۇنقان قۇدىسى، كۆيئوغلى ۋە ئوڭ قول بىلگە خانلارنىڭ سۆزلىرىدىن قانتتىق چۆچۈپ جىددىي تۇستە.

ئۇنىڭ بوم، كۆچلۈك، ئەمما سەل تىترەڭگۈ ئاۋازى ئودىكامدا ياڭراش بىلەن تەڭ كېڭەش ئەھلى تەڭرىدىن ۋەھىي كەلگەندەك چىپچىدە بېسىقىپ سىرلىق سۆكۈتكە چۆكۈشتى. ئۇنىڭ يەنە نېمىلەرنى دەيدىغانلىقىنى ئالدىن پەملىگەن تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ كەيپى ئۇچۈپ، چىرايى تېگىدىكى تاشنى كۆرسەتمەيدىغان لاي سۇدەك ئىپادىسىز، سۇرلۇك تۇسكە كىردى. باتۇرنىڭ قويۇق ساقال باسقان كۆكۈچ يۈزى ۋە كۆك بۆرىنىڭكىدەك ھال رەڭ كۆزلىرىدە تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغان ھەيرانلىق ۋە تەئەججۈپ ئالامەتلىرى ئەكس ئەتتى. تەڭرىقۇتنىڭ قېيناتىسى بولسا خۇددى چوڭلارنىڭ ئالدىدا بىرەر خاتا ئىش قىلىپ قويۇپ ئۇياتقا قالغان بالىدەك كۆزلىرىنى يەردىن ئالالمىدى. چاچ ـ ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقىرىپ تېخىمۇ ئۇلۇغ سۈپەت بولۇپ قالغان قېرى قامان ئۆزىنى ئالدىرىماي ئوڭشاپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— دۇرۇس، بايا دېگەنلىرىڭلار راست. بىز ھازىر ھەقىقەتەن مۇ تەس كۈندە، ئەمما بۇ كۈنلەردىن قۇتۇلىمىز دەپلا قوشنىلارغا تاجاۋۇز قىلساق بولماس. سەن بىلىسەن، كۆيئوغۇل، سول قول بىلگە خانسەن. توڭگۇسلار ھازىر قۇدرەتلىك ئەل، چىنلىقلاردىن قېلىشمايدۇ. ئۇلارنىڭ كىشىلىرى نۇرغۇن، يېرى كەڭ، بايلىقى كۆپ، ئاتلىرى قاۋۇل، ياراغلىرى خىل، ئۇلار بۇرۇنمۇ كۈچ ـ قۇدرەت ۋە بايلىق جەھەتتە بىزدىن قېلىشمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز، سېنىڭ ئاتا ـ بوۋاڭ تەڭرىقۇت، ئۇلار بىلەن ئۆچەكەشمەي، يەر ـ سۇ تالاشماي، بۇنىڭدىن نەچچە يۈز يىللار مۇقەددەم ئۇلار بىلەن پاسىل ئايرىپ، ئارىلىق قالدۇرۇپ، ئەپ ـ ئىناق ئۆتۈپ ئۆزلىرىنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىپ

كەلگەن. ھالا بۇگۈنكى كۈنلەرگە كەلگەندە ئۇلار تېخىمۇ كۈچەيدى، روناق تاپتى. بىزنىڭكىدىن كەڭ ھەم مۇنبەت زېمىنلىق، نۇرغۇنلىغان مال ـ بايلىقنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلىنىپ تېخىمۇ قۇدرەت تاپتى، يەنە تېخى قوشنىلىرىغا كۆز ئالايتىپ، بىزگە خىرىس قىلىۋاتىدۇ. ئۇلار چىنلىقلارغىمۇ قۇيرۇق تۇتقۇزمىدى. ئۇلارنى تىنچمۇ قويمىدىغۇ... شۇڭا تۈگىگۈسلارنى ھەرگىز سەل چاغلاشقا بولمايدۇ. ئەمدى توخرىلارغا كەلسەك... ئۇلارنىڭ ئەھۋالى مەندىن كۆرە سىلەرگە تېخىمۇ ئايدىڭ، تېخىمۇ چۈشىنىشلىك. دېمەككى، توخرىلارمۇ ناھايىتى تېز كۈچىيىپ روناق تاپتى، خانلىق قۇرۇپ شەھەر ـ قورغانلارنى بىنا قىلدى. ئۇلارمۇ ئۆز كۈچىگە، قۇدرىتىگە سۆيۈنۈپ، ئىزچىل تۇردە سىرتقا كېڭەيىپ، ئەتراپىدىكى قوشنىلىرىغا تەھدىت ۋە تەھلىكە سېلىۋاتىدۇ. ئېسىڭلاردا باردۇر، ئىلكىمىزدىكى ئالچى تاغلىرىنىڭ قولىمىزدىن كەتكىنى، دۇخان ئەتراپىدىكى ئۇيسۇنلارنىڭ يۇرت ـ ماكانىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولغىنى، بىزدىن پاناھلىق تىلەپ كەلگىنى... مانا بۇ توخرىلارنىڭ ئىشى، توخرىلارنىڭ كۈچى. مانا بۇ روشەن پاكىت، كۈچلۈك دەلىل! ... ھوشيار ۋە ئاگاھ بولۇڭلار كى، مەيلى توڭگۇسلار بولسۇن ياكى توخرىلار بولسۇن، قوشنىلىرىمىز ھازىر بىزدىن كۈچلۈك، بىزدىن قۇدرەتلىك. بىزدىن ئۈستۈن ھەم ئەۋزەل ئورۇندا. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ قايسىبىرىگە بولسۇن يېنىكلىك بىلەن ئالدىراپ چېقىلغىلى بولمايدۇ! ئەگەر شۇنداق قىلىدىغان بولساق، روشەنكى بىز ئېچىنىشلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايمىز. بەلكى بېلىمىز سۇنۇپ قەددىمىزنى رۇسلىيالماس بولۇپ قالىمىز! ... مەن بۇنداق بولۇشنى ئۈمىد قىلمايمەن، تۇغقانلار ھەم تەڭرىمۇ راۋا كۆرمەيدۇ. ھونلار ئەمدى يېقىلسا بولمايدۇ. يېقىلسا ئورنىدىن تۇرالمايدۇ! ... شۇڭا سىلەرنى سوغۇق قان بولۇشقا، پەيلىڭلارنى بۇزماسلىققا دەۋەت قىلىمەن. مېنىڭچە، بىز ھازىرقى ئەھۋالدا يۇرۇش قىلىشنى قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا دوستلۇق ۋە تىنچلىق تەلەپ قىلىپ بارغىنىمىز تۈزۈك، بۇرۇنقى ئىتتىپاقلى-

ممزنى قايتىدىن چىكتىپ، يېڭى كېلىشمنامە - پۈتۈملەرنى تۈزۈپ، ئۇلار بىلەن تىنچ - ئىناق ئۆتكىنىمىز تۈزۈك. بۇ بىز هونلارغا پايدىلىقكى، هەرگىز زىيانلىق ئەمەس. بىز توقاچنى دەپ كۆمەچنى كۆيدۈرۈۋەتسەك بولمايدۇ، تۈغقانلار... مەن ساڭا يەنە شۇنى تەۋسىيە قىلماقچىمەن، تەڭرىقۇت، قۇرۇق ئەھدۇپەيمانلار، تېرە يۈزىدىكى كېلىشمنامە - پۈتۈملەر ئارىدىكى ئىناقلىققا، تىنچلىققا تولۇق كاپالەتلىك قىلالمايدۇ. شۇڭا قوشنىلار بىلەن بارىمتاي[1] ئەۋەتىشىپ تۈرغاقتا تۈرغۇزۇش كېرەك، شۇندىلا ئاندىن تېخىمۇ ئىشەنچلىك بولىدۇ!

—.....!

— قامان ئاچارى ئەينى پاكىتنى دېدى، دانا تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى. كۆڭلۈڭگە كەلمىسۇن، تەڭرىقۇت. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى بەرھەق! — دېدى بىر پەسلىك سۈكۈتتىن كېيىن سول قول قۇتقۇ بەگ ئوتتۇرىغا چىقىپ، — هازىر هەقىقەتەنمۇ توڭگۇسلار كۈچەيگەن، توخرىلار روناق تاپقان پەيت. بىز بولساق تېخى يېقىندىلا چىنلىقلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئېغىر زىيان تارتتۇق... هازىر ئاتلىرىمىز ئورۇق، چەۋەندازلىرىمىزنىڭ دىلى سۇنۇق. چۆللۈكنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قەبىلە - قوۋملىرىمىز بولسا يىراقتا، بىزگە هەمدەمدە بولالمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا بىز ئۆزىمىزنى بىلمەي شىلتىڭ ئېتىپ تۈڭگۇسلار بىلەن توخرىلارغا چېقىلىپ قويساق بولمايدۇ. بۇ گۇلخان ئۈستىگە تۈتۈرۇق تۆككەنلىك. قىچىشمىغان يەرنى قاشلاپ يارا قىلغانلىق. يولۋاسنىڭ ساغرىسىنى سىلاپ ئۈيقۇسىدىن ئويغىتىۋەتكەنلىك! ئۇ چاغدا بىز يەنە باش تارتىپ بولمايدىغان يېغا قاينىمىغا كىرىپ قالىمىز. بۇ بىز ئۈچۈن پايدىسىز، تۈغقانلار. ئەلكۈن بۇنداق بولۇشنى خالىمايدۇ. قىرغاۋۇل ئۇۋلايمەن دەپ ئۆيدىكى توخۇدىن ئايرىلىپ قالمايلى، ئالۋاستىنى قوغلايمەن دەپ توڭگۇزلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ قالمايلى. بايا قامان ئاچارى ئېيتقاندەك قوشنىلار بىلەن قايتىدىن ئەپلەپ

① بارىمتاي — تۈرغاقنۇ دېيىلىدۇ. قارشى تەرەپتە گۈزۈدە تۈرىدىغان شاهزادە - مەلىكىلەر.

شىپ تىنچ ـ ئامانلىقىمىزغا كاپالەتلىك قىلايلى.

— دۇرۇس، ھېچبولمىغاندىمۇ ئالدىراقسانلىق قىلمايلى، تەكشۈرۈڭلار ـ مەيلى كۆتەيلى... بىز تېخى يېقىندىلا يېغىدىن باش تارتتۇق. سوقۇشتا نۇرغۇنلىغان ئالىپ چەۋەندازلىرىمىز، چېنىققان ئاتلىرىمىز ئۆلدى، ياراغلىرىمىز كاردىن چىقتى. بۇنداق تۇرۇپ يەنە سوقۇشمىمىز دېسەك، ھەرگىز بولمايدۇ.

— توغرا، ئەلكۇنمۇ تىنچلىقنى خالايدۇ، سوقۇشقا رايى يوق. بۇنداق تالان ـ تاراجقا يۆلىنىپ، ئوت قويۇشقا يۆلىنىپ ئۇزاققا بارغىلى بولمايدۇ. مالنى تىمەن قىلىمەن دېسەڭ، ئۇنىڭغا تىنچ ئوتلاش پۇرسىتى بېرىشىڭ كېرەك. بىلىكمىدە كۈچ، يانچۇقۇمدا ئالتۇن بولسۇن دېسەڭ، ئەلگە تىنچلىق بېرىشىڭ، ئىتتىپاقلاشتۇرۇشۇڭ كېرەك!

— سوغۇق قان بول، تەكشۈرۈت. يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس. ئوبدان ئويلىنىپ، ئوبدان دەكسەپ ئاندىن بىر قارارغا كەل!

— ياق! ... بۇ دېگىنىڭلار ئوپئوچۇق نومۇسسىزلىق! ئۇ بىز ھونلارغا نامراتلىق، موھتاجلىق، مەھكۇملۇقتىن باشقا نەرسە ئەكەلمەيدۇ. ياق!... سىلەر ھون بولۇشقا مۇناسىپ ئەمەسكەنسىلەر!

باياتىن بېرى غەزەپ ۋە ئاچچىقتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ ئۆزىنى ئاران ـ ئاران تۇتۇپ ئولتۇرغان باتۇر ئاخىر چىدىماي ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى. شۇ تۇرقىدا ئۇنىڭ ھال رەڭ كۆزلىرىگە قان تولۇپ قىزارغان، چىرايى غەزەپ ۋە ئاچچىقتىن تېخىمۇ كۆكىرىپ سۇرلۇك، قورقۇنچلۇق تۇسكە كىرگەن، تاشتەك ئېغىر، ئېيىقنىڭ پەنجىسىدەك يوغان مۇشتلىرى بولسا چىڭ تۇگۈلگەندى. ئۇ ئەلەمدىن بوغۇلۇپ، مۇشتلىرىنى شىلتىپ تۇرۇپ يەنە مۇشۇ سۆزلەرنى قىلدى:

— سىلەرگە زادى نېمە بولدى؟!... بىز ھونلار ھەرقانچە بولساقمۇ تېخى رەقىبلىرىمىزنىڭ ئالدىغا تىنچلىق تىلەپ يېلىنىپ بارغۇدەك ھالغا چۈشۈپ قالمىدۇققۇ. بىزنىڭ يەنە نۇرغۇن ئوت يۈرەك ئالىپ چەۋەندازلىرىمىز ۋە قاۋۇل ئاتلىرىمىز بار.

غۇ! ... ئەگەر بىز راستتىنلا شۇنداق قىلىدىغان بولساق، رەقىبلىرىمىز بىزنى تېخىمۇ كۆزىگە ئىلمايدۇ. بىزنى ئاجىز، قورقۇنچاق كۆرۈپ مازاق قىلىشىدۇ. بەلكى تېخى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ پېيىمىزنى قىرقىپ تاشلىشى مۇمكىن. بىز ھەقىقىي ئېھتىيات قىلىشقا، ھەزەر ئەيلەشكە، قورقۇشقا تېگىشلىك نەرسە رەقىبلىرىمىز ياكى ئۇلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ئەمەس، ئۆزىمىزنىڭ ئىرادىسىزلىكى، قورقۇنچاقلىقى! ئىشەنچىمىزنى يوقتىپ قويماسلىقىمىز كېرەك! ... ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىز ھېچ ئىش قىلماي تۇرۇپ، رەقىبلىرىمىزگە يېڭىلىپ قالىدىغىنىمىزنى، ئۇلارنىڭ ئالدىدا مات بولىدىغىنىمىزنى قانداق بىلىمىز؟ بۇ تۇغۇلمىغان موزايغا قوزۇق قاققانلىق ئەمەسمۇ؟ ! ...

ئەپسۇس، ئۇنىڭ بۇ غەزەپلىك سۆزلىرى بۇ قېتىم كېڭەش ئەھلىدە ھېچقانداق كۆچلۈك تەسىر پەيدا قىلالمىدى. بەلكى ئودىكام تاملىرىدا ئەكس سادا پەيدا قىلىپ بىر پەس ياڭراپ بوشلۇققا، سۈكۈتكە سىڭىپ يوقالدى. بۇ ھالنى كۆرۈپ ئۇ تېخىمۇ تىتىتىت بولدى، غەزەپلەندى. ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ، قانداقتۇر بىر ئۈمىد بىلەن ئۆگەي بوۋىسىغا قارىدى. يانىبېيقانمۇ نېمە بولىدىكىنتاڭ، ھودۇقۇپ، خۇدۇكسىرەپ كۆزلىرىنى ئۇنىڭدىن ئېلىپ قاچتى. باتۇر ئېيىقتەك پۇشۇلداپ تۇرۇپ، تۇتقۇچلىرىغا بۆرە بېشى نەقىشلەنگەن يۆلەنچۈكلۈك ئۇزۇن تەختكە چۆكۈپ ئولتۇرغان ئاتىسىغا نەزەر سالدى... تەڭرىقۇت گەرچە ئۆز ئىرادىسىنىڭ ھە دېگەندىلا قوللاشتىن مەھرۇم قېلىپ قارشىلىققا ئۆچرىغان ۋاقتانلىقىدىن غەزەپلىنىپ جەھلى قانقان بولسىمۇ، ئەمما نېمە ئۈچۈندۇر ئېغىز يېرىپ ئىپادە بىلدۈرمەي ئۆزىنى زورىغا بېسىۋېلىپ، قانداقتۇر بىر ئۈي - خىيالىلارغا چۆكۈپ ئولتۇراتتى... باتۇر ئاخىر ھەممىدىن ئۈمىد ئۈزدى. ئىسىت ئەيلىگىنىچە پېشىنى قېقىپ ئودىكامدىن چىقىپ كەتتى.

— بۇگۈن كېڭەش مۇشۇ يەرگىچە، — دېدى تەڭرىقۇت باتۇر چىقىپ كېتىپ بىر پەس جىمىپ كەتكەندىن كېيىن ئۆزىگە

كېلىپ، — ئاخىرقى قارارنى ئەتە جاكارلايمەن!

9

شەرقتىكى توڭگۇسلار تىل، ئىرق، يوسۇن ژە ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە ھونلار بىلەن تۇپتىن پەرقلىنىدىغان، ئەمما ياشاش ژە تىرىكچىلىك ئۇسۇللىرى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان باشقا بىر تائىپە ئىدى. ئۇلارنىڭ يېرى كەڭ، ئوت - سۇيى مول، كىشىلىرى ژە مال - چارۋىلىرى كۆپ، لەشكەرلىرى باتۇر، ئاتلىرى قاۋۇل، قورال - ياراغلىرى خىل بولۇپ، ھازىر ئۆتمۈشتىكى ھەرقاندىق بىر ۋاقىتتىكىدىن كۈچلۈك ھەم قۇدرەتلىك ئىدى. ئۇلارمۇ ھونلارغا ئوخشاش ئوت - سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان، ئات مىنىشكە، ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، جەڭگىۋار ھەم ئۇرۇشخۇمار بىر تائىپە ئىدى. ئەزەلدىنلا ھونلار ژە چىنلىقلار بىلەن يەر - سۇ، ئوتلاق، بايلىق ژە ئۇستۈنلۈك تالىشىپ پۈت تېپىشىپ كېلىۋاتاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھونلار بۇنىڭدىن نەچچە يۈز يىللار مۇقەددەم[1]، يەنى تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى دەۋرىدىلا ئۇلار بىلەن چېگرا - پاسىل ئايرىپ، غەربتىن شەرققە كەڭلىكى مىڭ چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى ئون مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان ئارىلىق يەر قالدۇرۇپ، ئۇلار بىلەن ئايرىلىپ مۇستەقىل ياشاپ كەلگەنىدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ كىرىپ - چىقىشى، ئۆتۈشى ژە مال - چارۋا بېقىپ پايدىلىنىشى مەنئى قىلىنغان ئىككى ئارىدىكى بۇ تاشلاندۇق بوش يەر «ئوتتۇرا» دەپ ئاتىلىدىغان بىتەرەپ جاي بولۇپ، ئۇ ھېلىمۇ توڭگۇسلار بىلەن ھونلار ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق، بىخەتەرلىكنىڭ كاپالىتى سۈپىتىدە ئاق، ئىگىسىز پېتى تۇرۇپ كېلىۋاتاتتى. شۇنداقلا مۇشۇ يەر، مۇشۇ شەرت، مۇشۇ كاپالەت بولغاچقىلا، ھونلار بىلەن توڭگۇسلار ئۇزاق زامانلاردىن بېرى سوقۇشماي تىنچ، ئەپ - ئىناق ئۆتۈپ كېلىۋاتاتتى.

① مىلادىيىدىن بۇرۇنقى V ئەسىرلەر.

غەربتىكى توخرىلارمۇ كۆچلۈك ئەل ئىدى. ئۇلار ئەسلىدە چىلان تېغى ئېتىكىدىكى خېشىدا ياشايدىغان كىچىككىنە بىر ئاجىز قوۋم ئىدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلارمۇ ناھايىتى تېز ئاۋۇپ رونىق تاپتى. سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە زور دەرىجىدە ئالغا بېسىپ، خانلىق قۇرۇپ، شەھەر - قورغانلارنى بىنا قىلدى. لەشكىرىي قوشۇن تەشكىللەپ يۇرۇش - سوقۇشلارنى قىلدى ۋە ئۇزلۇكسىز تۇردە كېڭىيىپ نۇرغۇن زېمىنلارنى ئىگىلەپ ئەتراپىدىكى قوشنىلىرىغا ۋە ئارىلىشىپ ياشايدىغان قەبىلە - قوۋملىرىغا ئېغىر تەھدىت ۋە تەھلىكە سالدى. جۇملىدىن شەرقتىدىكى قوشنىسى ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ جۇۋاز-غاردىكى زېمىنى بولغان ئالچى تاغلىرىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى.

خېشى كارىدورىنىڭ شىمالىدىكى ئالچى تاغلىرى ھونلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان ئانا ماكانلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ يەر ئۇستى - ئېتەكلىرىنى بۇككىدە دەل - دەرەخ، بۇلۇق ئوت - چۆپ قاپلىغان ئېگىز - پەس تاغ - ئېدىرلار، يۇزىگە كىمخاب يېپىپ قويغاندەكلا كۆرۈنىدىغان ياپيېشىل بېغىر كۆپمە دۆڭلۇك يايلاقلار ۋە سانسىزلىغان ئۆگۈز - ئېقىن ۋادىلىرىدىن تەركىب تاپقان سۇيى ئەلۋەك، تۈپرىقى مۇنبەت، ئوت - چۆپى مول، ئۆۋ - كېيىكلەر كۆپ بىر گۈزەل جاي ئىدى. ئۇ يەرنىڭ تاغ - يايلاقلىرىدا تۇرلۇك - تۇمەن شېپالىق ئوت - چۆپلەر، ھەرخىل خۇش پۇراق ياۋا گۈل - چېچەكلەر قويۇق ئۆسەتتى ۋە ئېچىلاتتى. ھونلار ئۇ يەردىكى ئاشۇ كەم ئۇچرايدىغان خۇش پۇراق گۈل - چېچەكلەردىن «ئالچى ئۇپىسى» دەيدىغان بىر خىل تەبئىي خۇش پۇراقلىق ئېسىل گىرىم بۇيۇمىنى ياساپ چىققان بولۇپ، ئۇنى تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ - كىچىك ئالچىلىرى ۋە قۇنچۇي، كۇ-مۇشتېكىنلىرىدىن تارتىپ ھەرقايسى خان - بەگلەرنىڭ ئالچى خو-تۇن، قىرغىن - قىرناقلىرى ۋە ئادەتتىكى ھون ئاياللىرىغىچە ھەممىسى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتەتتى. ئۇ ئۇلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن

قوشۇپ گۈزەللىكىنى ئاشۇرغاچقا، تولىمۇ ئەتىۋارلىق، قىممەتلىك نەرسە ھېسابلىنىاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھون ئەرلىرى خوتۇن - قىزلىرىنى قەدىرلەپ ۋە ئەركىلىتىپ «ئالچىم» دېسە، ھون ئايال-لىرىمۇ ئۆز ئاتلىرىنىڭ ئالدىغا «ئالچى» دېگەن سۆيەت سۆزىنى قوشۇۋېلىشقا ئادەتلەنگەنىدى.

تۇمەن تەڭرىقۇت قانداق قارار چىقىرىش توغرىسىدا تۇن بويى كۆز يۇمماي مۇلاھىزە قىلىپ چىقتى ۋە پايدا - زىيانىنى دەڭسەپ كۆرۈپ ئۆزىنىڭ بۇرنىنىڭ ئۈچىنىلا كۆرۈپ يىراقنا نەزەر تاشلا-يالمىغانلىقىنى، كالتە پەملىك، يەڭگىلتەكلىك قىلغانلىقىنى ھېس قىلدى. لېكىن ئۇ تەڭرىقۇت بولۇش سۈپىتى ۋە سالاھىيىتى بىلەن قول ئاستىدىكىلەرنىڭ، ئۇرۇقداشلىرىنىڭ ئالدىدا ئۆز سۆ-زىدىن ۋە ئىرادىسىدىن ئونداق تېز ھەم ئاسان يانالمايتتى ياكى ۋاز كېچەلمەيتتى. شۇڭىمۇ ئۇ ئەتىسى داۋام قىلغان كېڭەشتە ئالدىراپ ئىپادە بىلدۈرمەي، بىر پەسكىچە تەختىگە يۆلىنىپ ئويغا پېتىپ ئولتۇرۇپ قالدى. دەل مۇشۇ پەيتتە تېخى تۇنۇگۈنلا ئۇنى كەسكىن قوللاپ باتۇر بىلەن بىر مۇقامغا توۋلىغان ئوڭ قول بىلگە يانبېيقان خۇددى كەينىگە يېنىپ قۇشقۇنغا ئولتۇرغان ئېشەكتەك بىردىنلا ئۆز پىكرىدىن يېنىپ، بىر دومىلىنىپلا يابغۇ ئىنچۇنقان تەرەپكە ئۆتتى - دە، ئۇنىڭ تەشەببۇسىنى قوللاپ تەڭرىقۇتنى تىنچلىققا ئۇندىدى.

— ئويلاپ باقسام، قامان ئاغامنىڭ ئېيتقانلىرى دۇرۇستەك تۇرىدۇ. بۇ ئىشتا ئۆزىمىزنى چاغلىماي شىلتىڭ ئاتساق بولمىغۇ-دەك. قارىغاندا مېنىڭ كاللاممۇ قىزىپ قاپتۇ، — دېدى ئۇ تۇلكە-دەك غىڭشىپ، سالقىندا پارقىرىغان مۇز پارچىسىدەك چېقىر كۆزلىرىنى يەرگە تىكىپ، — دېمىسىمۇ ھازىر توڭگۇسلار قۇدرەت-لىك، توخرىلار ھارامزادە ... بۇنداق ئەھۋالدا ئۆزىمىزنى چاغلىماي ئۇلارغا ھۇجۇم قىلساق، ئېنىقكى، بەگلەر تۇنۇگۈن ئېيتقاندەك غەلىبە - نۇسرەتتىن ئۈمىد كۈتمەك تەس. بەلكى يەنە بىر قېتىم تۇمشۇقىمىزغا يەپ ھازىرقىدىنمۇ ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشىد-

مىز مۇمكىن. ئۇنىڭدىن كۆرە نىيىتىمىزدىن، پەيلىمىزدىن يې-
نىپ پەيت - پۇرسەت كۈتكىنىمىز، ئۇلار بىلەن قايتىدىن ئىتتى-
پاق تۈزۈپ ئەپ - ئىناق ئۆتكىنىمىز تۈزۈكتەك قىلىدۇ. شۇنداق
قىلساق، ئۆزىمىزنى ئوڭشاپ تېخىمۇ كۈچلەنگىلى، كېيىن ئۇش-
تۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ نۇسرەت قازانغىلى بولىدۇ. قىسقىسى،
ھازىر پەيتى ئەمەس، كۈيئوغۇل، شۇڭا مەنمۇ ھازىر سېنىڭ سو-
غۇق قانلىق بىلەن ئويلىنىپ كۆرۈپ ئاندىن بىر قارارغا كېلىشىڭ-
نى تەكلىپ قىلىمەن. بەلكىم ئويلىنىپ ئاللىقاچان بىر قارارغا
كېلىپمۇ بولغانسەن. شۇنداق... ئالدىراپ كەتمەيلى، ئۆزىمىزنى
تۇتۇۋالايلى. تەقدىرگە تەن بېرەيلى. ھېچبولمىغاندا بىر مەزگىل،
بىرقانچە يىل ئۆتسۇن. ئەل ئارىسىدىمۇ ئالدىرىغان قالار، ئالدىرا-
مىغان ئالار دېگەن گەپ بارغۇ... بىز ھازىر ئىككى ئەلگە بارىدىغان
ئەلچى - تىلماچلارنىڭ، ئەۋەتىلىدىغان سوۋغا - سالاملارنىڭ غېمى-
نى قىلىشىمىز كېرەك.

ئوڭ قول بىلگە يانبېيقانىنىڭ بۇنداق بىر كېچىدىلا ئۆزگىرىپ
پىكرىدىن يېنىۋېلىشى، يابغۇ ئىنچۇنقان تەرەپكە ئۆتۈپ ئاتالمىش
توغرا يولنى تېپىۋېلىشى ھەرگىزمۇ سەۋەبسىز، تاسادىپىي ئەمەس
ۋە ياكى ئۇنىڭ ئىنچۇنقان تەرەپدارلىرىنىڭ تەشەببۇسىنى تامامەن
توغرا، ئاقىلانە پىكىر دەپ قاراپ ئۇنى ئارىغلىق بىلەن ھەقىقىي
قوبۇل قىلغانلىقىدىنمۇ ئەمەس. ئۇ ئۆزىمۇ ئۇنداق مەۋقەسىز،
مەپكۇرىسىز، تۇتۇرۇقسىز كىشىلەردىنمۇ ئەمەس. ئۇ بىلىدۇ،
باتۇر ئېيتقاندەك، تۇغۇلمىغان موزايغا قوزۇق قېقىلىۋاتقانلىقىنى،
ئۇ ئەمەلىيەتتە كۈيئوغلى تۇمەن تەڭرىقۇتنى، ئۆگەي نەۋرىسى با-
تۇرنى قوللايدۇ. ئۇلارنىڭ تەشەببۇسىنى قۇۋۋەتلەيدۇ. توڭگۇسلار-
دىن قورقۇچىلىكى يوق. ئەكسىچە يېرى كەڭ، بايلىقى جىق،
ھۇجۇم قىلسا چوقۇم ئۇتۇق قازانغىلى، پايدىغا ئېرىشكىلى بولى-
دۇ، ھېچبولمىغاندا ئىككى ئارىدىكى تاشلاندۇق بوش يەرنى ئىگى-
لىۋالسىمۇ بولىدىغۇ. بۇنىڭغا توڭگۇسلار ھۆتۈت - پۆتۈت دېيەلە-
تى؟... توخىرىلار بىلەن بولسا ئۇ كونا ئاداۋەتتە، ياراشقۇسىز

غۇم ـ غۇدراتتا. چۈنكى توخرىلار بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن بۇنىڭغا مۇتتەھەملىك بىلەن مۇشت كۆتۈرگەن. ئۇنىڭ بىلەن سو-قۇشۇپ، ئىلكىدىكى ئالچى تاغلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالغان. ئۇنى كۈيئوغلىنىڭ، باشقا هون خان ـ بەگلىرىنىڭ، ئۇرۇقداشلا-رىنىڭ ئالدىدا چىدىغۇسىز هاقارەت ۋە ئىزا ـ ئاهانەتكە قويغان. بۇلارنى ئويلىسا، ئۇنىڭ قۇيقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ، چىشلىرى غۇچۇرلايدۇ، كۆزلىرىدىن غەزەپ ـ نەپرەت ئوتلىرى چاقناپ، مۇشتلىرى تۇگۈلۈپ كېتىدۇ. توخرىلارنى يانجىپ ـ چەيلەپ يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتكۈسى كېلىدۇ. بىرەر باهانە ـ سەۋەب تېپىپ ئۇلاردىن ئۆچ ـ ئىنتىقام ئېلىشنى ئويلىسا هاياجانلىنىدۇ، چاپ-چىيدۇ. باهانە ـ سەۋەب، پەيت ـ پۇرسەت تاپالمـاي تېپىرلاي-دۇ... ئەمما پەيت ـ پۇرسەت يېتىپ كەلگەندە ئۇ نېمىشقا بۇنىڭدىن ۋاز كېچىدۇ؟... بۇنىڭ بىردىنبىر سەۋەبچىسى باتۇر.

چۈنكى ئۇ بۇ قېتىم تەڭرىقۇتنى نىيىتىدىن يانىدۇرۇپ توخ-رىلار ۋە توڭگۇسلار بىلەن ئىناق، تىنچ ئۆتۈشكە كۆندۈرۈپ، ئۇلار بىلەن قايتىدىن ئىتتىپاق تۈزۈشكە مەجبۇر قىلالىسا، شەكسىزكى، بۇ ئىتتىپاقتا ئېغىزىدىكى ئەھدۇپەيمانلار، تېرە ئوستىگە يېزىلغان كېلىشىمنامە ـ پۈتۈملەر كاپالەتلىك قىلالمايدۇ ـ دە، ئۇنىڭغا بىر كېپىل، قۇربانلىق لازىم بولىدۇ. بۇ قۇربانلىق كىم؟ قارشى تەرەپنىڭ ئوردىسىدا تۇرغاقتا، گۆرۈدە تۇرۇشقا كىم ئەۋەتىلىدۇ؟ ئەلۋەتتە يەنىلا شۇ باتۇر، تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى ياكى تەڭىن ئۆگەسى. چۈنكى بۇ قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان دىپلوماتىك ئادەت. ئادەت بويىچە قوشنا ئەللەر ئىتتىپاق تۈزۈپ شەرتلەشكەندە، ئاردىدىكى ئەھدۇپەيمانلارنىڭ بۈزۇلماسلىقى، كېلى-شىمنامە ـ پۈتۈملەرنىڭ يىرتىپ تاشلانماسلىقى ئۈچۈن بىر تەرەپ-نىڭ خانى يەنە بىر تەرەپكە ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىسى ياكى ئۆز پۇشتىدىن بولغان چوڭ بالىسىنى بارىمتاي قىلىپ ئەۋەتىپ تۇرغاق-لىقتا تۇرغۇزۇشى كېرەك ئىدى. ئىناقلىقنىڭ، تىنچلىقنىڭ كاپا-لىتى سۈپىتىدە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇپ، قارشى تەرەپنىڭ نازارىتى

ئاستىدا گۆرۈده تۇرىدىغان بۇنداق تەخت ۋارىسلىرى، شاھزاده ـ مەلىكىلەر تۇرغاق ياكى بارىمتاي دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار ئۇزاق مۇددەت، ھەتتا بىر ئۆمۈر ئاتا ـ ئانىسىدىن، تۇغقانلىرىدىن، يۇرتىدىن ئايرىلىپ قارشى تەرەپنىڭ ئوردىسىدا نازارەت ئاستىدا گۆرۈده تۇرۇپ، ئىككى ئەل مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك ئىدى. ئەگەر ئىككى ئەل مۇناسىۋىتى بۇزۇلسا ياكى يامانلاشسا، گۆرۈدىكى بۇ بارىمتايلارنىڭ بەزىبىرلىرى شەرتلىك، بەدەللىك ھالدا ئۆز ئېلىگە قايتۇرۇلۇپ ئامان قالغاندىن سىرت، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆمۈرلۈك ھەپسىگە ئېلىنىپ زىندانda چىرىپ تۇگىشەتتى ياكى ئۆز ۋاقتىدا قەتلى قىلىنىپ، پاجىئەلىك تەقدىر ـ قىسمەتكە يولۇقۇپ، ئېچىنىشلىق ھالدا ئازابلىق، دۇشمەنلىك، تاجاۋۇزچىلىقنىڭ تىرىك قۇربانلىرىغا ئايلىنىپ كېتەتتى.

ئوڭ قول بىلگە يانبېيقانىنىڭ تۇنۇگۇن كەچ قىزى جانئايقىن بىلەن كۆرۈشۈپ تاپقان ئەقلى، يامان غەرىزى دەل مانا مۇشۇ ئادەت ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ باتۇرنى كۆزدىن يوقىتىش. شۇندىلا ئۇنىڭ نەۋرىسى يۈيۈك توسالغۇسىز ھالدا تەگسىن ئۆگەلىككە تەيىنلىنىدۇ ـ دە، ھون تەختى سۇبىندى ئۇرۇقدىكىلەرنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ... ئۇ مانا مۇشۇنداق ئويلىغان، پايدا ـ زىيانىنى دەڭسەپ كۆرگەن. توڭگۇسلارغا، توخرىلارغا ھۇجۇم قىلىشنى كېيىنگە قالدۇرغان. بۇ ئىشلارغا كېيىنچە، نەۋرىسى يۈيۈك تەختكە چىقىپ ھەممە ھوقۇق ئۆز قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن بىر قوللۇق تۇتۇش قىلماقچى، ھەممە تۆھپىنى ئۆزىگە قالدۇرماقچى بولغان. ئۇ مانا مۇشۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىدىن ۋاز كېچىپ يابغۇ ئىنچۇنقاننى قوللىغان، كۆز ئالدىدىكى قۇيرۇقنى قويۇپ ئەتىكى ئۆپكىگە ئىشىنىپ ساقلىغان... ۋەھالەنكى، ئۇنىڭ شۇ تاپتا يەنە بۇنىڭدىن باشقا نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى، رەزىل مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن باتۇرغا قانداق سۇيىقەست، ھىيلە ـ مىكىر تۇزاقلىرى قۇرۇۋاتقانلىقىنى بىر ئۆزى ۋە تەڭرىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيتتى.

تۇمەن تەڭرىقۇت قۇدىسى ئىنچۇنقان، قېيناتىسى يانبېيقان ۋە باشقا كۆپ سانلىق خان ـ بەگلەرنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن ئەسلەدىكى نىيىتىدىن يېنىپ ئاخىر بىر قارارغا كەلدى ۋە شۇ كېچەشىنىڭ ئۆزىدىلا ئىككى ئەلگە باردىغان ئەلچى ـ تىلماچلارنى تەيىنلەپ، ئۇلارنى مەكتۇپ ۋە سوۋغا ـ سالاملار بىلەن يولغا سالدى.

هون ئەلچىلىرى ئىككى تەرەپكە يول ئېلىپ، كۇن ـ تۇن دېمەي يۇرۇپ، تۇڭگۇس خانى بىلەن توخرى خانغا تۇمەن تەڭرىقۇت-نىڭ دوستلۇق سالىمىنى ۋە هونلارنىڭ تىنچلىق تەلىپىنى يەتكۇزدى. ئىككى خان بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇرسەن بولۇشتى. چۇنكى ئۇلارمۇ ئەسلىدىنلا هونلاردىن ئېهتىيات قىلىپ هەم خەۋپسىرەپ كېلىۋاتاتتى... ئاردىدا سۆھبەتلەر بولۇندى. ئەھدۇپەيمانلار قىلىندى. ئاخىردا كېلىشىمنامە ـ پۈتۇملەر تۇزۇلۇپ قول قويۇلدى. تۇڭگۇسلار بىلەن تۇزۇلگەن كېلىشىمنامىدە، ئۇلارنىڭ تەلىپى بويىچە بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى تاشلاندۇق بوش يەرگە كۆز تىكمەسلىك شەرت ـ كاپالەت قىلىندى. ئەمما توخرىلار بىلەن تۇزۇلگەن كېلىشىمنامىدە ئىككى ئەل مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلماسلىقى ئۈچۇن ئۆزئارا بارىمتاي ئالماشتۇرۇپ تۇرغاقتا تۇرغۇزۇش شەرت قىلىندى. بۇنىڭغا ئاساسەن توخرى خان ئۆزىنىڭ سۇلسۇلە ئاتلىق ئەتىۋارلىق يالغۇز مەلىكىسىنى هون ئوردىسىغا بارىمتاي قىلىپ ئەۋەتىدىغان بولدى. تۇمەن تەڭرىقۇت بولسا چوڭ ئوغلى، تەگىن ئۆگەسى، سول قول بىلگە باتۇرنى توخرى ئېلىدە تۇرغاقتا تۇرۇشقا بەلگىلىدى.

تەڭرىقۇتنىڭ بۇ قارارىدىن كۆپچىلىك رازى بولۇشتى. بولۇپمۇ ئوڭ قول بىلگە يانبېيقان بىلەن كىچىك ئالچى جانئايقىن بۇ ئىشنىڭ شۇنداق ئاسان هەم ئەپلىك پۈتكىنىدىن قىنى ـ قىنىغا سىغماي قېلىشتى. «يا تەڭرىم! كۆزىمىزگە قادالغان بۇ مىخنى ئاخىر يۇلۇپ تاشلىدىڭ. ئەمدى ئۇنى مەڭگۇ يېنىمىزغا يولاتمىغىن!...» ئەمما چوڭ ئالچى ئايقاغان بىلەن سول قول بىلگە باتۇر بۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولدى. باتۇر ئاتىسىغا قايىل بولمىدى،

ئۇنىڭدىن قاتتىق ئۇمىدسىزلەندى. ئۆزىنىڭ ۋە ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ كەلگۈسىگە سوغۇق نەزەر تاشلىدى. چوڭ ئالچى ئايقاغان بولسا قانداقتۇر بىر شۇملۇق ۋە بەختسىزلىكنىڭ شەپسىنى سەزگەندەك كۆڭلى بۇزۇلۇپ، ئىغىر ئەنسىزلىك ۋە غەم ـ تەشۋىشكە پاتتى. بۇنىڭغا جۇدالىق دەردى قوشۇلۇپ ئۇنى تېخىمۇ ئازابلىدى... ھالبۇكى، ئۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن قارشىلىشالمايتتى. ئوغلىنىڭ ئەزىز بېشىغا كېلىش ئېھتىمالى بولغان خەۋپ ـ خەتەر ۋە بەختسىزلىككە سۈكۈت قىلماي ئامالى يوق ئىدى. «بەلكىم باتۇرغا ھېچ ئىش بولماس. بىر يىلدىن كېيىن، ئىككى يىلدىن، ئۈچ يىلدىن كېيىن قايتىپ كېلەر. شۇ چاغقىچە كۈتۈش كېرەك. كۈننىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن سەۋر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ ئەمەسمۇ. شۇ چاغقىچە ساقلاش كېرەك. ئۇ تېخى ياش. كۈنلەرمۇ تېز ئۆتۈپ كېتىدۇ... ئاتىسىنىمۇ ئەيىبلەشكە بولمايدۇ. چۈنكى بۇ پەقەت ئۇنىڭلا ئىشى ئەمەس ياكى بولمىسا ئۇنىڭ كۆيۈمسىزلىكى، ۋاپاسىزلىقى، باغرى تاشلىقى، ۋىجدانسىزلىقى ئەمەس. بۇ دېگەن ئەلنىڭ چوڭ ئىشى. ئەلكۈننىڭ، ئۇرۇقداشلىرىنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىگە، تەڭرىقۇتلۇقنىڭ تىنچ ـ بىخەتەرلىكىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش، شەرەپلىك، ئۇلۇغ ئىش. ئاتىسىغىمۇ نېمە ئامال؟ كىم ئۇنى تەڭرىقۇت بولسۇن دەپتۇ؟ تەڭرىقۇت بولغاندىن كېيىن شۇنداق قىلمىسا بولمايدۇ. ئوغلىنى، ئالچىلىرىنى، تۇغقانلىرىنى، ھەتتا ئۆزىنىمۇ ئەلگە ئاتىمىسا بولمايدۇ... شۇغىنىسى، جانئايقىن دېگەن ئاشۇ ئازغۇننىڭ چېچىكى چاي بولىدىغان بولدى ـ دە... ئەي كۆك تەڭرى، ئوغلۇم باتۇرنى ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغىن، ياز كۈنى تاغ ئۈستىدە مۈز ساقلىغاندەك. ئۇنىڭغا قۇت ـ مەدەت بەرگىن، ئۆز ئوغلۇڭدەك. تامامى مەدھىيە ۋە ھەمدۇسانالىرىم ساڭا مەنسۇپ!...»

شۇنداق قىلىپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 213 ـ يىلى كۈزدە باتۇر بارىمتاي بولۇپ توخرى ئېلىدە تۇرغاقتا تۇرۇش ئۈچۈن ماڭدى.

تۆتىنچى باب

باربمتاي

1

چىلان تېغى ئېتىكىدىكى خېشىغا بىنا قىلىنغان، توخرىلار خانلىق بەرپا قىلىنغاندىن بېرى پايتەخت قىلىپ كېلىۋاتقان ساندا-بىل[1] چۈغاي تېغى ئېتىكىدىكى تۈمەنبالىقتىن قېلىشمايدىغان، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ چوڭ، كاتتا، باي ھەم ئۆزگىچە بىر شەھەر بولۇپ، ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ۋە ئەۋزەل جايدا، يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن قۇرىغار[2] ئوتتۇرىسىدىكى بۈيۈك كارۋان يولى ئۈستىدە ئىدى. ئۇنىڭ تۆت ئەتراپى سوزۇلۇپ ئۆمىلەۋاتقان غايەت چوڭ بوغما يىلاندەك سۇرلۇك تاش سېپىل بىلەن ئىھاتە قىلىنغان. ئىچى - سىرتى تاش - توپا ۋە ياغاچلاردىن بىنا قىلىنغان ھەم ئۆزگىچە كۆركەم مىمار ئۇسلۇبى بىلەن زىننەتلەنگەن ھەشەمەتلىك ئوردا - قەسىرلەر، ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانىلار، ھەر تەرەپكە تۇتاش-قان كوچا - يوللارنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەر، باغ - ھويلىلار، چوڭ- چوڭ كارۋان سارايلار، ئامبارلار، ئاتخانا-لار، يايلاقتەك چوڭ چېدىر - بارگاھ، دەڭ - قونالغۇ ۋە كۈنۈ تۈن ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان كارۋانلار،

---

① ساندىبىل — قەدىمكى شەھەر، ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جاڭيې شەھىرى ئەتراپىدا.

② قۇرىغار — غەربىي يۈرت.

سودىگەرلەر، سەييادلار، ئەلچىلەر... بىلەن ئاۋات ھەم قايناق ئىدى. شەھەرنىڭ تۆت تەرەپكە قارىتىپ ئېچىلغان دەرۋازا - قوۋۇقلىرىنى، بولۇپمۇ كۈن ۋە تۈن قوۋۇقلىرىنى مەخسۇس تەيىنلەپ، گەن بەگ- سىپاھلار كېچە - كۈندۈز نازارەت قىلىپ باشقۇراتتى ۋە قوروقدايتتى.

توخرى خانىنىڭ ئوردا ھەرىمى سېپىل ئىچىدىكى ئېگىز بىر تۆپىلىككە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ دائىرىسى يەنە بىر قات مۇڭگۈزدەك مۇستەھكەم تاش قوروق تام بىلەن قورشالغان ۋە ئىشىك - دەرۋازىلىرىغا مەخسۇس قاراۋۇللار تەيىنلەپ قويۇلغاندى. ئۇ يېراقتىن قارىغاندا، مۇداپىئەسى مۇستەھكەم چوڭ بىر قەلئەگە ئوخشايتتى. قەلئەنىڭ ئۆچۈرىسىگە، قوروق تامغا يانداشتۇروپ يەنە كۆپلىگەن قەسىر - سارايلار بىنا قىلىنغان بولۇپ، بۇ سارايلاردا توخرى خانىنىڭ يېقىن كىشىلىرى — تۇغقانلىرى، ۋەزىرلىرى، ئەمىرلىرى ۋە سانغۇن - سىپاھلىرى... ھەمدە ئۇنىڭ ئەزىز مېھمانلىرى، ئۆزگە ئەل - تائىپىلىرىدىن كەلگەن ئەلچىلەر، سودىگەرلەر... تۇراتتى.

بارمىقاي باتۇر ساندىبەلغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، توخرى خانىنىڭ مېھمانىنى سۈپىتىدە ئاشۇ سارايلارنىڭ بىرىگە ئورونلاشتۇرولدى.

ئۇ شەھەرگە كۈن قوۋۇقتىن كىرگەن چاغدىلا قورالسىزلاندۇرولغان، يالغۇز، تەنھا ئىدى. ئۇ يېڭى تۇرالغۇسىغا كېلىپ ئۆي ئىچىنى، ئۆي ئىچىدىكى سەرەمجانلارنى، ئۆينىڭ ئوك ۋە سول تەرەپلىرىگە يانداشقان، ئىشكىلىرى ھويلىغا قاراپ ئېچىلىدىغان ھۇجرىلارنى بىر قۇردىن كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، بۇروقتۇرمىلىق، بىئارامىلىق ھېس قىلىپ، يەنە تالاغا — سارايىنىڭ ھويلىسىغا چىقتى. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇنىڭغا يات بىر كىشى قاراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كەينىدە، ھويلا دەرۋازىسى ئىچىدە يەنە يوچۇن، سۆرۈن تەلەت تۆت كىشى ئۆرە تۇراتتى. ئۇلارنىڭ كىملەر، نېمە قىلىدىغان كىشىلەر ئىكەنلىكىنى، ھويلىغا قاچان،

قانداق كىرگەنلىكىنى باتۇر بىلمەيتتى. بەلكىم ئۇ كۇن قوۋۇقتا قورالسىزلاندۇرۇلۇپ ئەركىنلىكى چەكلىمىگە ئۇچرىغاندىن كېيىنكى غەزەپ - ئاچچىقىنىڭ تەسىرىدە ھېچكىمگە، ھېچنېمىگە دىققەت قىلمىغان بولسا كېرەك. ئۇ ئاۋۇال ئۆزىگە يېقىن تۇرغان ھېلىقى يات كىشىگە نەزەر سالدى.

قارا چاچلىق، بۇغداي ئۆڭلۈك بۇ كىشى باتۇردىن پاكار، ۋىجدان كەلگەن، ئەمما ياشتا ئۇنىڭدىن چوڭ كىشى ئىدى. رەڭگى-روىيىدىن قارىغاندا ئۇ توخرى سىپاھلىرىغا ئوخشىشىپ كېتەتتى، بىراق ئۇستۈبشى ئۇلارنىڭكىدەك ئېسىل ئەمەس، تۇرۇش - قاراش-لىرىمۇ ئۇلاردەك سۆرۈن، ئۆتكۇر ئەمەس ئىدى. ئۇ بېشىغا توش-قان تېرىسىدىن تىكىلگەن كونا قۇلاقچا، ئۇچىسىغا تېرە شالۋۇر بىلەن قىرچىلىپ كەتكەن كونا جۇۋا كىيىپ، پۇتىغا تېكە تېرىسى-دىن چورۇق تارتىۋالغانىدى. ئۇ قاڭشارلىق بۇرنىنىڭ ئاستىغا ئىنچىكە قارا بۇرۇت قويۇۋالغانىدى. قاپقارا يىرىك چاچلىرى قۇ-لاقچىسىنىڭ تېگىدىن قۇلاقلىرىنى يېپىپ پاخپىيىپ چىقىپ تۇراتـ-تى. ئۇنىڭ سەل كۆكۈچ كەلگەن چىرايلىق كۆزلىرىدىن سولغۇن-لۇق، مەيۇسلۇك ئالامەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. باتۇر ئۇنى ئۇيـ-سۇن كىشىسى، توخرى خانىنىڭ مۇلازىملىرىدىن بىرى بولسا كېـ-رەك، دەپ پەرەز قىلدى.

— تىنچلىقمۇ، ھونزادە؟ — دېدى ئۇ چاقچاقلىق بىلەن باتۇرغا تەزىم قىلىپ.

ئۇ تەزىم قىلىپ بېشىنى ئەگكەندە قۇلاقچىسى ئېچىلىپ كەتتى - دە، باتۇرغا ئۇنىڭ ئوڭ قۇلىقىنىڭ يوقلۇقى مەلۇم بولدى. «قۇل!» دەپ ئويلىدى باتۇر «ئۇ بۇ يەرگە نېمىدەپ كەلگەندۇر؟»

— تىنچلىقمۇ؟ — دېدى باتۇرمۇ زورمۇزور كۇلۇمسىرەپ.

— مېنى ساڭا ئەۋەتىشتى، — دېدى قۇل.

— كىم؟ — دېدى باتۇر سەل تەئەججۇپلىنىپ.

— خان، — دېدى قۇل جاۋاب بېرىپ.

— شۇنداقمۇ؟— دېدى باتۇر سولىشىپ.

بىر كۆرۈش بىلەنلا كىشىنىڭ ئىچىنى سىيرىلدۇرىدىغان قۇ-لىقى كېسىكلىك بۇ كىشى ئۇنىڭدا نەپرەتلىنىش تۇيغۇسى پەيدا قىلدى. باتۇر ئۇنىڭ مەيۈس، سولغۇن چىرايىغا، كېسىلگەن قۇلـ-قىغىمۇ نەزەر سالماسلىققا تىرىشتى.

— مېنىڭ ئېتىم بەجەڭقان، — دېدى سولغۇن كىشى ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ، — توخرى خانىڭ قۇلى بولىمەن.

— مەن ئۇنىڭ مەھبۇسى بولىمەن، — دېدى باتۇرمۇ.

— ياق، سەن مەھبۇس ئەمەس، بارىمتاي، گۆرۈدىكى كـ-شى، — دېدى بەجەڭقان تۇزىتىش بېرىپ.

— ساڭا مەندىن نېمە لازىم، توخرى خانىڭ قۇلى؟ — دېدى باتۇر ئۇنىڭ سۆزىگە پىسەنت قىلماي.

— مېنى خان ئەۋەتتى ... — دېدى بەجەڭقان باتۇرنىڭ تۇزلۇ-كىدىن سەل تەمتىرەپ.

— نېمىدەپ ئەۋەتتى؟

— خىزمىتىڭگە، بۇگۈندىن باشلاپ مەن ساڭا قۇل بولىمەن.

— تۇتقۇننىڭ، مەھبۇس دېگەننىڭ قۇلى بولمايدۇ، — دېدى باتۇر ئاچچىقى بىلەن.

— شۇنداق، تۇتقۇننىڭ، مەھبۇسنىڭ قۇلى بولمايدۇ. ئەمما بارىمتاينىڭ، گۆرۈدىكى كىشىنىڭ قۇلى بولىدۇ، — دېدى بەجەڭ-قان دادىل، ئەمما بىچارە قىياپەتتە، — مېنى قوغلىما، هونزادە. كۇن - تۇن بويى مال - ۋارانلار ئارىسىدا قىغقا مىلىشىپ ياتقاندىن كۆرە ساڭا قۇل بولۇش مىڭ ھەسسە ياخشى ماڭا...

— ئۇنداق بولسا بوپتۇ، — دېدى باتۇر قولىنى شىلتىپ قۇلنىڭ سۆزىنى ئۆزۈپ. ئاندىن ئۇ كەينىگە بۇرۇلۇپ ئىككى تاقلاپ توختىدى - دە، يەنە يېنىپ كېلىپ:

— ئاۋۇلارچۇ؟ ئۇلار كىملەر؟ نېمە قىلىدىغان كىشىلەر؟ — دەپ سورىدى بەجەڭقاندىن ھويلا دەرۋازىسى ئىچىدە ئۆرە تۇرغانلار-نى ئىما قىلىپ.

— ئۇلارمۇ؟ هه، ئۇلار سېنىڭ مەھرەملىرىڭ، — دېدى بەجەچقان، — ئۇلارمۇ سېنىڭ خىزمىتىڭنى قىلىدۇ. سىرتلارغا چىققاندا ساڭا ھەمراھ بولىدۇ، يول باشلايدۇ. ھاجىتىڭ چۈشكەندە ھاجىتىڭدىن چىقىدۇ. ئۇلارنىمۇ خان ئەۋەتكەن. ئۇلار سېنىڭ ئەسەنلىكىڭنى قوغداشقا مەسئۇل. ئۇلار بىز بىلەن بىللە ئاۋۇ ھۇجرىلاردا تۇرىدۇ.

ھېلىقى تۆت كىشى ھون تىلىنى بىلمىسىمۇ، بەجەچقاننىڭ ئۆزلىرىنى باربىتايغا، يېڭى خوجايىنغا تونۇشتۇرۇۋاتقانلىقىنى پەملەپ، ئۇنىڭغا كۈلۈمسىرەپ باش لىڭشىتتى.

— شۇنداقمۇ؟! — دېدى باتۇر ئۇلارنىڭ خۇنۇك، سىرلىق تەقى - تۇرقىغا قاراپ مىيىقىدا كۈلۈپ. ئۇنىڭ يەنە نېمىلەرنىدۇر دېگۈسى بار ئىدى، ئېھتىيات قىلدىمۇ ياكى بىھۇدە كۆردىمۇ ئېغىز ئېچىپ چىقارمىدى. «مەھرەملىرىممىش، خىزمىتىمنى قىلىپ ئەسەنلىكىمنى قوغدارمىش!... قورۇقچى، نازارەتچى، ئايغاقچى سىپاھلاردۇر ھەرقاچان. توخرى خان قېچىپ كېتىشىمدىن، چاتاق چىقىرىپ قويۇشۇمدىن ئەنسىرەپ ئەۋەتكەن!...» ئۇ بىردىنلا ئەركسىزلىك، ئىچى سىقىلىش، خارلىنىش ھېس قىلدى. غەزىپىنى يۇتۇپ كەينىگە ئۆرۈلدى.

— ھە راست، ھونزىادە، — دېدى بەجەچقان ئۇنى توختىتىپ، — ئۇزاق يول يۈرۈپ كەلدىڭ، ھارغانسەن، قورسىقىڭمۇ ئاچقاندۇر ھەرقاچان. كۆڭلۈڭ نېمىنى تارتىدۇ؟ نېمە يېگۈڭ بار؟... مېنىڭ ھۇجرام ماۋۇ، بۇنىڭدىن كېيىن سىجىل مۇشۇ ئۆيدە تۇرىمەن. سېنىڭ غىزايىڭنى ئېتىپ خىزمىتىڭنى قىلىمەن... راسا قېنىپ بىر ئۇخلىۋالغۇڭ بارمۇ - يە؟ يۈز - قولۇڭنى يۇيۇۋالامسەن؟ مەن سۇ ئەكىرەي.

— بولدى، بەجەچقان، — دېدى باتۇر ئۇنىڭ ئېتىنى تۇنجى قېتىم ئاتاپ، — مېنى بىردەم ئۆز ئىختىيارىمغا قوي. ئاۋارە بولما.

— ئۇنداق بولسا مەيلى، ئارام ئالغىن. ئەگەر لازىم بولسام

هاي دېسەڭلا يېنىڭغا كىرىمەن.

باتۇر ئۆيگە كىرىپ كىگىز سېلىنغان بۇگلۇككە ئۆزىنى تاشلىدى، بېشىنى كىرىشتۇرۇلگەن ئالىقانلىرى ئۈستىگە قويۇپ، تىزلىرىنى ئېگىپ ئوڭدا ياتتى. «مەھرەملىرىممىش!...» ئۇنىڭ غەزىپى تېخى بېسىقمىغانىدى. ئەمما نەچچە ھەپتىلىك جاپالىق يول ئازابى، ھارغىنلىق ئۇنىڭغا تېزلا ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئۇ نېمىلەرنىدۇر خىيال قىلىپ، كىملەرگىدۇر غەزەپلىنىپ، چىشلىرىنى كىرىشتۇرۇپ زاڭاقلىرىنى لىپىلداتقىنىچە ئاستا ـ ئاستا ئۇيقۇغا كەتتى...

ئۇ قانچىلىك ئۇخلىغانلىقى، قانچە كۈن ياتقانلىقىنى بىلمەيتتى. ئويغىنىپ ئورنىدىن تۇرغاندا كۈندۈز ئىدى. ئوچاقتا ئوت، ئۆي ئىچىمۇ ئىسسىق ئىدى. ئۇ بىردىنلا قورسىقىنىڭ ئېچىپ كورۇلداۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. شۇئان يەنە قاينىاپ پىشقان گۆشنىڭ مەززىلىك پۇرىقىنىمۇ سەزدى. بەجەچقان... ئۇ ھېلىقى قۇلىقى چولاق قۇلىنى ۋە ئۇنىڭ «ھاي دېسەڭلا يېنىڭغا كىرىمەن» دېگەن سۆزىنى يادىغا ئالدى.

— ھاي!...

— ھە، مانامەن، ئويغاندىڭمۇ، ھونزادە!

راست دېگەندەك بەجەچقان ھايال ئۆتمەي ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولدى.

— ھاردۇقۇڭ چىققاندەكمۇ؟ غىزا يېگۈڭ كېلىۋاتامدۇ؟ — دېدى ئۇ، — قوي گۆشى قاينىاتتىم. يەمسەن؟

— ھە، يەي، ئەكىر.

— مانا، سەل تەخىر قىلىپ تۇر ـ ھە.

بەجەچقان چىقىپ كېتىپ ھايال ئۆتمەي بىر قولىدا مىس تامغالىق، بىر قولىدا ياغاچ تەڭنە كۆتۈرۈپ كىرىپ كەلدى. ئۇ يەنە دولىسىغا بىر يىپەك لۆڭگىمۇ ئارتىۋالغانىدى.

— ھونزادە، ئاۋۋال يۇز ـ قولۇڭنى يۇيۇۋالغىن، — دېدى ئۇ پەگاھتا تۇرۇپ، — ھاۋا سوغۇق بولسىمۇ مۇزدەك سۇ ئەكىر.

دىم، سېنى تېتىكلىشىپ قالامدىكىن دەپ، قارىسام بەكمۇ ئېزدىلەڭگۇ، غەمكىن كۆرۈنىسەن... ئىلمان سۇ تەڭشەپ كىرەيمۇ — يا؟

— ياق، بولدى.

— قېنى ئەمىسە...

«ئەجەب گېپى تولا قۇلكىنا بۇ، كىشىنى بىزار قىلىپ» دەپ ئويلىدى باتۇر بۇگلۇكىنىڭ لېۋىگە سۇرۇلۇۋېتىپ. ئاندىن ئۇ پەشىلىرىنى قايرىپ، يەڭلىرىنى تۇرۇپ، ئەتراپىغا سۇ چاچرىتىپ قولىنى يۇيۇشقا باشلىدى. ئۇ قوللىرىغا، يۈزلىرىگە سوغۇق سۇ تەگكەندە، راستتىنلا تېتىكلىشىپ، تۈيۇقسىز ئۆزگىرىپ قالغاندەك بولدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا شۇئان تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتى كەلدى، تۇمەنبالىقىنى، ئاتا — ئانىسىنى، ئالچىسىنى، دوستلىرىنى... ئەسلىدى. ئۇنىڭ ئىچىنى پۇشۇرغان، يۇرىكىنى مۇجۇغان دەرد — ئەلەملىرى ئۇنتۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تامامەن باشقىچە خىياللار يۇرىكىنى تاتلاشقا باشلىدى. «قېچىش كېرەك، بۇ يەردىن كېتىش كېرەك!» دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە.

ئۇ يۈز — قولىنى يۇيۇپ بولۇپ بېشىنى كۆتۈردى. ئۆزىگە ياۋاشلىق بىلەن قاراپ تۇرغان قۇلىنىڭ قولىدىكى يىپەك لۆڭگىنى قوپاللىق بىلەن تارتىۋېلىپ ئالدىراش — تېنەش سۇرتۇشكە باشلىدى. ئۇ بەجەچقانغا كۆزلىرى بىلەن يەۋەتكۈدەك هومىيىپ قارىدى. «توخرى خانىنىڭ قۇلى، — دەپ ئويلايتتى ئۇ قۇلىقى چولاق قۇلغا يىرگىنىش بىلەن سەپسېلىپ، — ئۇنىڭغا ئوخشاش قۇلاقسىز قالغۇچە، بۇ يەردىن قېچىش كېرەك!...»

بەجەچقان تامغالىق بىلەن تەڭنىنى ئاچقىپ كەتتى، هايال ئۆتمەي چوڭ بىر ياغاچ تاۋاقتا هورى ئۆرلەپ تۇرغان پىششىق گۆش ۋە داستىخان ئەكىردى. داستىخاننى بۇگلۇككە، باتۇرنىڭ ئالدىغا سېلىپ تاۋاقتىكى گۆشنى ئۇنىڭ ئۈستىگە قويدى، ئاندىن يەنە ئالدىراش چىقىپ كېتىپ بىر كوزىدا بال ۋە ئاياغ كۆتۈرۈپ كىردى.

— قېنى، غىزاغا باق، — ئۇ نېمىلەرنىدۇر خىيال قىلىۋاتقان باتۇرنى غىزاغا تەكلىپ قىلدى ھەمدە ئۆزى بولسا گۆشكە باقماي بۇگلۇكتە چازا قۇرۇپ باتۇرغا قاراپ ئولتۇردى.

— كىم چىشلىۋالدى سېنىڭ قۇلىقىڭنى؟ — دېدى باتۇر ئۇشتۇمتۇت ئۇنىڭغا قەستەن تەنە قىلىپ.

ئۇنىڭ بۇنداق قوپاللىقىغا، تۇيۇقسىز ئۆزگىرىشىگە بەجەچقاڭ ئىچكۆڭلى ئىنتايىن يېرىم بولدى. ئۇ ئوڭايسىزلىنىپ كۆزلىرىنى يەرگە قارىتتى.

— سوقۇشتا چېچىلغانمۇ ـ يا؟ — دېدى باتۇر كۇلۇپ.

— مەن ئېيتتىمغۇ، مەن توخرى خانىڭ قۇلى. مېنى بۇنداق مەسخىرە قىلماسلىقىڭنى سورايمەن، ھونزادە، — دېدى قۇل.

— قۇل، يەنە شۇ قۇل! — دېدى باتۇر غودۇڭشىپ.

ئاندىن ئۇ يەنە خىيالغا بېرىلدى. «بۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ چولاق قۇلاق بەجەچقاندەك قۇل بولۇپ ئۆتەرمەنمۇ؟ — دېدى ئۇ ئىچىدە كىملەر بىلەنمۇ مۇنازىرىلەشكەندەك، — كىملەرنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ، كىملەرنىڭ كۆزىگە قاراپ، مەسخىرىسىگە ئۇچراپ، قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ يۈرەرمەن؟... ياق، بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس! » ئۇنىڭغا كىمدۇر بىرى: «شۇنداق، سەن قۇل ئەمەس. مەھبۇس، تۇتقۇنمۇ ئەمەس. گۆرۈدىكى كىشى» دەپ پىچىرلىغاندەك قىلدى. ئۇ سەسكىنىپ ئەتراپقا، ئۆي ئىچىگە قارىدى. ئۆيدە ئۆزى ۋە پەگاھتا ئۆرە تۇرغان بەجەچقاندىن باشقا ھېچكىم يوق ئىدى. بەجەچقان ئۇندىمەي دېمى ئىچىگە چۈشكەن ھالدا قول باغلاپ يەرگە قاراپ تۇراتتى. «تۇتقۇن، مەھبۇس بىلەن گۆرۈدە تۇرۇشۇنىڭ پەرقى نەدە؟ » دېدى ئۇ ئىچىدە يەنە ئۆز ـ ئۆزىگە سوئال قويۇپ. «گۆرۈدىكى كىشىنىڭ قۇلىقى كېسىلمەيدۇ» دېدى ھېلىقى غايىب ئاۋاز. «ھەئە، مېنىڭ قۇلاقلىرىم ساق! — دەپ ئويلىدى باتۇر سۆيۈنۈش ھېسسىياتى بىلەن ھاياجانلىنىپ، — مەن بەجەچقان ئەمەس، بەجەچقانمۇ مەن ئەمەس. مېنىڭ ئەركىنلىكىم ئۆزۈمدە، مېنىڭ ئۆزۈمگە قاراشلىق قۇلۇم بار، مەھرەملىرى

ىرىم بار!»

شۇنداق، ئۇنىڭ ئەركىنلىكى ئۆزىدە... دېمەك، ئۇ قاچانلا بولمىسۇن سىرتلارغا چىقىپ كىشىلەر ئارىسىدا بىمالال، ئەركىن يۈرگۈسى!...

باتۇر تاۋاقتىكى گۆشنى ئېچىرقاپ كەتكەن بۆرىدەك يالماپ-يالماپ يۇتۇپ يېدى، قورسىقى تويغاندىن كېيىن بۇگلۇككە يانپاشلىدى. بەجەچقان داستىخاندىكى ئۈستىخانلارنى يىغىشتۇرۇۋاتاتتى. باتۇر سوزۇلۇپ ياتقان پېتى ئۇن - تىن چىقارماي ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزەتتى. بەجەچقانىڭ بەكلا كۆڭلى يېرىم بولغانلىقى، ئۇنىڭ مەيلى بېشىنى كۆتۈرمەي ئىشىنى قىلىۋېرىشىدىن مانا مەن دەپلا بىلىنىپ تۇراتتى. باتۇر ئۇنى تولىمۇ بىچارە ھېس قىلىپ، تۇرۇپلا ئىچ ئاغرىتىپ قالدى.

— ھە، بەجەچقان. بۇگلۇككە چىقىپ ئولتۇر، گۆش يە، نېمە قاراپ تۇرىسەن؟ — دېدى ئۇ ئۇنىڭغا تەنبىھ بېرىپ.

— مەن يېدىم، — دېدى بەجەچقان.

باتۇر ئورنىدىن قوپۇپ ئولتۇرۇپ، كوزىدىكى بالدىن ئاياغقا قۇيۇپ ئۇنىڭغا سۇندى.

— ئۇنداقتا، بۇنى ئىچىۋەت، — دېدى ئۇ.

بەجەچقان خۇرسىنىپ قويدى، خاپىچىلىقىنى ئىچىگە يۇتۇپ كۈلۈمسىرىگەندەك قىلدى - دە، بۇگلۇكىنىڭ لېۋىگە كېلىپ ئولتۇرۇپ تىترەپ تۇرغان قوللىرىغا بال قويۇلغان ئاياغنى ئالدى.

— سېنىڭ قولۇڭدىن بال ئىچمەك مەن ئۈچۈن زور خۇشاللىق. مىڭ ياشا، ھونزادە، ئەزىز بېشىڭ ئامان بولسۇن! — دېدى ئۇ كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ.

لېكىن ئۇنىڭ بۇ مەدھىيە سۆزلىرى باتۇرغا يەنە خۇشامەتچىلىك، ياخشىچاقلىق قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. قېرىشقاندەك، بۇ چاغدا ئۇنىڭ چولاق قۇلىقى يەنە كۆرۈنۈپ قالدى... ياق، بۇ قۇل باتۇرغا ياقمىدى! ئۇ ھېچقاچان، ھېچ يەردە بۇنداق ياۋاش، سول-غۇن، بىچارە قىياپەتتىكى كىشىنى كۆرۈپ باقمىغان. ئەلۋەتتە

هونلاردىمۇ قۇل بار. ئەمما ئۇلار ئەركىن. ئۇرۇقتىكى باشقا كىشىلەرگە ئوخشاش مال باقىدۇ، يەر تېرىيدۇ، ئوۋ ئوۋلايدۇ. دۇرۇس، ئۇلار دەسلەپتە قۇل قىلىنىپ كېلىنگەندە هون تىلىنى بىلمىگەچكە كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىپمۇ كەتمەيدۇ. يېتىرقاپ، ياتسىراپ ئۇن - تىنسىز ئىشلەيدۇ. لېكىن ئۇلار ئۇ يەردە خوتۇن - قىزلارنىڭ ئىشىغا سېلىنمايدۇ. ئەرلەر بىلەن بىللە يۇرىدۇ. ئۇلارنىڭمۇ ئۆز ئائىلىسى — چېدىرى، خوتۇن - بالىلىرى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قۇلاقلىرى، بەلكى باشقا هەرقانداق بىر ئەزاسى ناكار ئەمەس، پەقەت دەسلەپ قۇللۇققا ئېلىنغاندا چاچلىرى چۇشۇ- رۇۋېتىلىدۇ، شۇ. بىراق بۇ دېگەن قانچىلىك ئىشتى؟ باش ئامان بولسا چاچ دېگەن يەنە ئۆسىدىغۇ!...

ۋەهالەنكى، باتۇر بەجەچقاننىڭ مەدهىيە سۆزلىرىنى ئاڭلاۋې- تىپ هەيران بولماي، غەلىتىلىك هېس قىلمايمۇ قالمىدى. «ئەجەبا، ئۇ هون تىلىنى سۇدەك بىلىدىكىنا؟ يەنە مېنىڭ ئېتىمنى...؟»

— هەي بەجەچقان، ئەجەب دىققەت قىلماپتىمەن، — دېدى ئۇ قۇلغا تىكىلىپ، — سەن هون تىلىنى خۇددى هون كىشىسە- دەكلا راۋان سۆزلەيدىكەنسەنغۇ؟ ئۇنى قاچان ئۆگەنگەن، قەيەردە؟ سەن ئۆزۇڭ قەيەردىن؟ قانداق بولۇپ بۇ هالغا چۇشۇپ قالدىڭ؟

بەجەچقاننىڭ چىرايىدىكى خاپىلىق، غەم - قايغۇ ئالامەتلىرى تېخىمۇ كۈچەيگەندەك بولدى. ئۇ باتۇرنىڭ بۇنداق سوئال قويۇشىنى كۈتمىگەن بولغىيدى ئېھتىمالىم... ئۇ نېمە دېيىشنى بىلمىگەندەك بىر پەس جىم تۇردى - دە، ئاندىن چوڭقۇر خۇرسىنىپ:

— مەن هون، ئالچى تېغىدىن، — دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى.

— هون؟!... سەن ... قانداق بولۇپ؟...

باتۇر بىردىنلا ئەهۋالنىڭ تېگى - تەكتىنى چۇشىنىپ يەتتى. بەجەچقانغا سەل ئاشۇرۇۋەتكەنلىكىنى هېس قىلىپ خىجىلمۇ بول- دى. ئۇ يەنە بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىشنىمۇ

ئويلىدى.

ئۇلار ئۇزاق پاراڭلىشىپ ئولتۇردى. بەجەچقان سۆزلەيتتى. باتۇر تىڭشايتتى. بەجەچقان توخرىلار ئالچى تاغلىرىنى بېسىۋالغان چاغدىكى ئىشلارنى، ئۆزىنىڭ ئۇلارغا ئەسىرگە چۈشۈپ، قۇلىقى كېسىلىپ قۇل قىلىنغاندىن كېيىنكى كۈنلىرىنى، ئائىلىسىنى، خوتۇن ـ بالىلىرىنى، ھازىرقى تەنھالىقىنى؛ چىلان تېغى، خېشى كارىدورى، توخرى خانلىقى، بۇ يەردىن ئۆتىدىغان بۇيۇك كارۋان يولى توغرىسىدا؛ يەنە بۇ يەرگە كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان چەت ئەللىك كىشىلەردىن، سودىگەرلەردىن ئاڭلىغانلىرىنى ... قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ بەردى. ئۇ يەنە چىنلىقلارنىڭ ئوردۇسىنى بېسىۋالغانلىقىنىمۇ ئاڭلاپ قالتىس ئېچىنغانلىقىنى، قايغۇرغانلىقىنى، ئەمما توخرىلارنىڭ بۇنىڭغا خۇشال بولۇپ كۆرەڭلەپ كېتىشكىنىنى... سۆزلەپ بەردى. باتۇر ئۇنىڭ كەچمىشلىرىنى، كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى بىرلىپ، قىزىقىپ تىڭشىدى. ئۇ ئىلگىرىمۇ مۇشۇنداق يات ئەل، يات تائىپىلەر ئارىسىدا بولغان، كۆپنى كۆرگەن ـ بىلگەن كىشىلەرنىڭ پارىڭىنى ئاڭلاشقا بەكمۇ ھېرىسمەن ئىدى. چۈنكى ئۇنداق كىشىلەر كۆز كۆرمىگەن، قۇلاق ئاڭلىمىغان يات ئەللەر، تائىپىلەر، ناتونۇش شەھەرلەر ۋە ئۇ يەرلەردىكى يوچۇن، غەلىتە، قىزىقارلىق ئىشلار توغرىسىدا، يۈرۈش ـ سوقۇشلار توغرىسىدا ئاجايىپ ـ غارايىپ ھېكايىلەرنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئۇلارنىڭ سۆزلىرى جەلپكار رىۋايەتلەردەك، ساماۋى چۆچەكلەردەك ئاڭلىغانسېرى كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالاتتى. چەت ئەللىكلەر، ناتونۇش شەھەرلەر، يات تائىپىلەر توغرىسىدىكى بۇنداق پاراڭلار، ھېكايىلەر كىشىنىڭ كۆڭلىدە ئاجايىپ ئارزۇ ـ ئىستەكلەرنى، ئىنتىلىشلەرنى تۇغدۇراتتى. ئۇلار تەسۋىرلىگەن، بايان قىلغان ئاشۇ چەت ئەللەرگە، ناتونۇش، سېھرلىك، كۆڭۈللۈك ھەم قورقۇنچلۇق يەرلەرگە، يات تائىپىلەر ئارىسىغا ئۆزۈڭنىڭمۇ بېرىپ كۆرۈپ باققۇڭ كېلەتتى!...

بەجەچقان سۆزلىگەندىن كېيىنمۇ شۇنداق بولدى. باتۇر ئۇنىڭ

سۆزلىرىنى، بولۇپمۇ توخرىلار ۋە بۇ يەردىن ئۆتىدىغان كارۋان يولى، ساندىبىلغا كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان چەت ئەللىكلەر توغرىسىدىكى سۆزلەرنى ئۆزىنى ئۇنتۇغان هالدا بېرىلىپ، ياقتۇ-رۇپ، زوق ـ هاياجان بىلەن ئاڭلىدى. پاھ، بۇ جاهان نېمىدېگەن كەڭ، نېمىدېگەن رەڭدار، نېمىدېگەن سىرلىق ـ هە!... ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئاجايىپ مەنزىرىلەر، ناتونۇش كىشىلەر، يېڭى، ئۆز-گىچە، قىزىقارلىق ئىشلار... كېلىشكە باشلىدى. قەلبىدە كۆچلۈك ئارزۇ ـ ئارمان، ئوتلۇق ئىنتىلىشلەر پەيدا بولدى.

ئۇلار ئەنە شۇنداق پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ ۋاقىتنىڭ ئۆتكىنى-نىمۇ سەزمەي قېلىشتى. تاشقىرىدا كەچ كىرىپ قاراڭغۇ چۈش-كەن، شۇرغان هۇۋلاشقا باشلىغانىدى. بەجەچقان ئورنىدىن تۇ-رۇپ ئوچاققا ئوتۇن تاشلىغاندىن كېيىن چىقىپ كېتىشكە ئىجازەت سورىدى.

— مەن بۈگۈن ساڭا لازىم ئەمەستۇرمەن، — دېدى ئۇ خوجىسىغا.

— ياق، چىقىۋەرگىن، — دېدى باتۇر خىيالغا بېرىلىپ.

بەجەچقان تىنچ ئۇيقۇ تىلەپ چىقىپ كەتتى. باتۇر ياتقان يېرىدىلا ئېڭىكىنى جەينىكى تىرەلگەن سول قولى بىلەن يۆلەپ خىيالغا غەرق بولدى.

2

باتۇرنىڭ توخرىلار ئېلىدىكى تۇرغاقلىق هاياتى ئەنە شۇنداق باشلاندى. بۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 212 ـ يىل قىش پەسلى ئىدى. بەجەچقان ئۇنىڭغا هەر كۈنى غەزا تەييارلايتتى، ئۇنىڭ ئۈش-شاق ـ چۈششەك ئىشلىرىنى قىلاتتى. باتۇر سارايدىن چىقمايتتى، چىققۇسىمۇ كەلمەيتتى، هېچ يەرگە بارمايتتى، هېچكىم بىلەن ئارىلاشمايتتى. ئۇ هېلىغىچە ئۆزىنى بۇ يېڭى ئورۇندا، ئۆزگە يۇرتتا، يات، ناتونۇش كىشىلەر ئارىسىدا قانداق تۇتۇشنى، نېمە-

لەرنى قىلىپ، نېمىلەرنى قىلماسلىق لازىملىقىنى بىلمەيتتى. ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ توخرىلارغا باربىتاي بولۇپ كەلگەنلىكىنى، بۇ يەردە بىر مەزگىل، بەلكى بىر ئۆمۈر گۆرۈدە تۇرۇپ تۇتقۇندەك، مەھبۇستەك، چىرايلىق ھۆرمەت بىلەن ئالتۇن قوزۇقتا باغلاپ قويۇلغان شىردەك ياشىشى كېرەكلىكىنىلا بىلەتتى. ۋەھالەنكى، بۇ كۆنلەر، تۇرغاقلىق ھايات تېخى يېڭىلا باشلاندى. ئۇ زادى قاچانغىچە، قانچە ئۇزۇن داۋاملىشار؟ قاچان، قانداق ئاخىرلىشار؟ ئۇ راستىنلا ئۇزاققىچە، بىر ئۆمۈر باغلاقتىن بوشىنالماسمۇ؟ بۇ يەردىن كېتەلمەسمۇ؟ ئۆز يۇرتىغا، ئاتا ـ ئانىسى، تۇغقانلىرى، ئۇرۇقداشلىرىنىڭ يېنىغا قايتىپ بارالماسمۇ؟ ئۇ مۇشۇنداق ئېتىبارسىز، ئىز ـ دېرەكسىز تۇگىشىپ كېتەرمۇ؟... شۇڭا كۆنلەر ئۆتسۇن ـ ئۆتمىسۇن، ئۇنىڭ ئۈچۈن بەربىر ئىدى. ۋاقىت ئۇنىڭغا نىسبەتەن قىممىتىنى، ئەھمىيىتىنى يوقاتقاندەك قىلاتتى.

بىراق ۋاقىتنىڭ تۈيدۇرماي ئۆتۈشى، ئۇزىرىشى بىلەن ئۇ بۇنداق تۇرغاقلىق ھاياتقا كۆنەلمىدى. ئۇ بىر ئۆمۈر، مەڭگۈ مۇشۇ يەردە قېلىشنى ئويلىمايتتى، خالىمايتتى، يۇرتىغا، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ، ئۇرۇقداشلىرىنىڭ يېنىغا بالدۇرراق كېتىشكە، قېچىشقىمۇ ئىنتىلمەيتتى، ئۇرۇنمايتتى. ئۇنىڭ كاللىسى بارغانسېرى ئېسىلىپ قۇرۇقدىلىپ كېتىۋاتاتتى، روھىمۇ بارغانسېرى چۈشۈپ سۇسلاشماقتا ئىدى. ئۇنىڭغا ئۆزىنى ئاتا ـ ئانىسى، تۇغقانلىرى، ئۇرۇق ـ تائىپىسى، ئانا يۇرتى ۋە ئۇ يەردىكى يوسۇن، ئۆرپ ـ ئادەتلەر بىلەن باغلاپ تۇرۇۋاتقان قانداقتۇر يىپ بارغانسېرى تارتىشىپ تۇيدۇرماستىن ئۇزۇلۇپ كېتىۋاتقاندەك ئۇنى ئۇزۇۋەتكىلى، چۈۋۈۋەتكىلى، ئۇنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلغىلى بولمايدىغاندەك، ئۆزى قانداقتۇر بىر ئۇۋالچىلىقنىڭ، ئادالەتسىزلىكنىڭ... قۇربانى بولۇپ كەتكەندەك تۇيۇلاتتى. لېكىن بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ـ دە، بۇنداق بولسا قانداق بولىدۇ؟... ئۇ قانداقتۇر بىر نەرسىگە ئىنتىلەتتى، تەشنا بولاتتى. كىمنىڭدۇر ئۆزىگە مەدەت،

تەسەللى بېرىشىنى، يارەەم قىلىشىنى خالىغانەك، كىمگىدۇر تايانغۇسى، كىمنىڭدۇر قانىتى ئاستىغا كىرگۈسى كەلگەنەك قىلاتتى. ئۇ پات - پات ئۆزىنى بەجەچقان ئېيتقانەك ئەركىن، ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغانەك، ھېچقانداق قارا يېپقا باغلانمىغان قالمىغانەك ھېس قىلىشقا، ئازادە تۇتۇشقا تىرىشاتتىيۇ، ئەمما يەنە ئاللىقانداقتۇر بىر كۆزگە كۆرۈنمەس ئېغىر يۈكنىڭ ئاستىدا قالغانەك، بۇ يۈك ئۇنى چوڭقۇر ھاڭغا قىستاۋاتقانەك، ئۆزى ئۆمۈچۈك تورىغا ئىلىنىپ قالغان ھاشاراتتەك كۈچسىز، چارىسىز ھېس قىلىپ قاتتىق ئۇمىدسىزلىنەتتى ... شۇنداق، ئۇ غېرىبلىقتا، مۇساپىرچىلىقتا، يالغۇزلۇق، ئەركسىزلىكتە چۈشكۈنلۈككە بېرىلگەنىدى. ئۇ ئۇمىدسىزلىك، بۇرۇقتۇرمىلىق، قېيىداش ۋە خارلىنىش ھېسسىياتى ئىچىدە ئازابلىنىپ تولغىناتتى، ئىڭرايتتى، نېمە قىلىشنى، قانداق قىلىشنى بىلەلمەي گاڭگىرايتتى، قورقاتتى.

ئۇ بەزىدە بىردىنلا غەزەپلىنىپ قەپەستىكى شىرەەك قۇتىرايتىتى، ئورماندىكى بۆرىدەك ھۇۋلايتتى. قەپەستىن، قاراڭغۇ ئورماندىلىقتىن قۇتۇلماقچى بولغانەك ئۆزىنى ھەريان ئۇراتتى. مانا مۇشۇلا ئۇنىڭ ھازىرقى مەۋجۇتلۇقىدىن، ۋۇجۇددىكى كۈچ - قۇدرەت، روھىدىكى جاسارەت ۋە قەلبىدىكى ئۇمىد - ئىشەنچىتىن دېرەك بېرەتتى.

شۇ تەرزدە قىش كېتىپ باھار كەلدى. توخىلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمىمۇ يېتىپ كەلدى. توخىلار بۇ بايرامنى ساندىبىلغا يىغىلىپ ناھايىتى كاتتا ھەم داغدۇغا بىلەن ئۆتكۈزەتتى... بايرامنىڭ ھارپا كۈنى سەھەردە، بەجەچقان خۇشال ھەم ئۇمىدۋار ھالدا باتۇرنىڭ يېنىغا كىردى. ئۇنىڭ ئۆتكەن كۈنلەردىكىگە ئوخشاشلا تۈزۈك تاماق يېمەي خىيالغا بېرىلىپ بۇگلۈككە چاپلىشىپ يانقانلىقىنى كۆرۈپ، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى دەپ ھارغان ۋە ئاڭلىتالمىغان سۆزىنى يەنە تەكرارلىدى.

— سەن بۇنداق تالا - تۈزگە چىقماي ئۆيۈڭگە سولىنىپ

يېتىۋەرسەڭ بولمايدۇ، هونزاده. بۇنداق قىلساڭ روهىڭ تېخىمۇ چۈشۈپ، تېنىڭ زەئىپلىشىپ كېتىدۇ، ئۆزۈڭنى تۇگەشتۇرۇۋالىسەن. ئۇنىڭدىن كۆرە سىرتلارغا چىقىپ ھەرىكەت قىلغىنىڭ، ئايلانغىنىڭ ياخشى. بۇ يەردە سەن كۆرگۈدەك مەنزىرىلەر، سەن قىزىققۇدەك ئىشلار ناھايىتى كۆپ. ئۇلارنى كۆرسەڭ، تاماشا قىلساڭ، چۈشەنسەڭ، ئىچ پۈشۈقۇڭ يېنىكلەپ كۆڭلۈڭ كۆتۈرۈلۈپ قالىدۇ. ھە راست، سەن بىلمەيسەن ھەرقاچان، توخرىلارنىڭ بايرىمى يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە كىشىلەر بۇ يوسۇن بايرىمنى ناھايىتى چوڭ بىلىپ كاتتا، قىزىقارلىق تەبرىكلىشىدۇ. خۇددى بىز ھونلار ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي بايرىمنى قارشى ئالغاندەك. شۇ تاپتا، ساندىبىل ئۆزگىچە گۈزەل تۇسكە كىرىپ بايرام شادلىقىغا تولۇۋاتىدۇ. ياسانغان كىشىلەر كوچىلارغا چىقىپ خۇشال ـ خۇرام بايرام تەنتەنىسى قىلىشۋاتىدۇ... سەن بۇنداق ئۆي بېقىپ يېتىۋەرمەي، سىرتلارغا چىقىپ ساندىبىلنىڭ ئۆزگىچە قىياپىتىنى، خۇشال كىشىلىرىنى كۆرۈشۈڭ كېرەك. ئىشىنمەنكى، ئۇلار سېنى چوقۇم ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. سەندە ياخشى تەسىرات قالدۇرىدۇ. سەن خاپىچىلىقىڭنى ئۇنتۇپ شادلىققا تولىسەن. نەزەر دائىرەڭ كېڭىيىپ روهىڭ ئۇرغۇپ، كۆزۈڭ ئېچىلىپ قالىدۇ. كىشى دېگەن بىر دەم بولسىمۇ كۇننىڭ سېرىقىنى كۆرۈپ خۇشال، ئۇمىد-ۋار ياشىشى كېرەك ـ دە...

ئەپسۇسكى، باتۇر بۇ قېتىممۇ ئۇنىڭ سۆزىگە ئېرەن قىلمىدى، بۇگلۇكتە قىمىرلاپمۇ قويماي، كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ، چۈشكۇن خىياللىرىنى سۈرۈپ، ئېزىلىپ يېتىۋەردى. ئەمما، بەجەچقان تىت ـ تىت بولغان ھالدا بىر دەم قاراپ تۇرۇپ، ئاندىن ئۇمىدىنى ئۇزۇپ قېيىداپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ نېمىشقىدۇر بىردىنلا تىنچسىزلىنىشقا، خىياللىرى چېچىلىپ بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئەجەبا، ئۇ نېمە ئۈچۈن بۇ قاراڭغۇ ئۆيگە سولىنىپ بېكىنىپ يېتىۋالىدۇ؟ ئۇنى بۇ ئۆيگە كىم سولاپ قويدى؟ كىم چىقساڭ بولمايدۇ دېدى؟ ئۇ يا تۇتقۇن، مەھبۇس بولمىسا،

نېمىشقا تالاغا چىقمايدۇ؟ تالاغا چىقىپ يېڭى، ئۆزگىچە نەرسىلەر-
نى، مەنزىرىلەرنى ئەركىن كۆرۈپ تاماشا قىلمايدۇ؟ يات، ناتونۇش
كىشىلەر بىلەن پاراڭلىشىپ، ئارىلىشىپ، تونۇشۇپ ئۆتمەيدۇ؟
ئۇنى كىم چەكلىدى؟ كىم يەكلىدى؟ ئۇ كىمگە قېيىدايدۇ؟ كىم-
دىن ئاغرىنىدۇ؟ بۇ يەردە ئۇنىڭ ھالىنى كىم كۆتۈرىدۇ؟ ...
بەجەپقانمۇ؟ ... ياق. ئۇنداقتا ئۇ ئۆزى مۇشۇنداق سولىنىپ، بۇ-
رۇقتۇرما بولۇپ يېتىشنى خالامدۇ - يا؟ بۇمۇ ياق! ئەمىسە
... بەجەپقانىنىڭ دېگەنلىرى ئورۇنلۇق، ئەقىلگە مۇۋاپىق، دۇرۇس،
سىرتلارغا چىقىش، ئەركىن، بىمالال ھەرىكەت قىلىش، ئايلىنىش
كېرەك. ئۇنى ھېچكىم بۇنداق قىلىشتىن چەكلىمەيدۇ. چەكلىگەن-
مۇ ئەمەس. ئۇ تۇنقۇن، مەھبۇس ياكى گۇناھكار ئەمەس. گۆرۈدە-
كى كىشى، بارىمتاي، ئۇنىڭ ئۆز ئەركىنلىكى بار. ئۇ سىرتلارغا
چىقسا، كوچا ئارىلىسا، سەيلە - زىيارەت قىلسا، كىشىلەر بىلەن
پاراڭلاشسا، ئارىلاشسا، شەھەر ئىچىدىكى كوچا - مەيدانلاردا،
بازارلاردا يۈرسە، تاماشا قىلسا، شەھەر سىرتىدىكى ياپلاقلاردا،
ئورمانلاردا يۈگۈرسە، ئات چاپتۇرسا، ئوۋ ئوۋلىسا، كۆرسە،
بىلسە... بولىدۇ. پەقەت قېچىپ كەتمىسە ياكى شۇنداق قىلىشقا
ئۇرۇنمىسلا بولدى. قېچىپ نېمە قىلىدۇ؟ قاچالامدۇ؟ قېچىپ
ئىككى ئەلنىڭ مۇناسىۋىتىنى بۇزسۇنمۇ؟ تىنچ ئۆتۈۋاتقان كىشى-
لەرنى يېغا قاينىمىغا سۆرەپ كىرسۇنمۇ؟ ياق! بۇنداق قىلىشقا
ھەرگىز بولمايدۇ. ئۇ ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئۇنتۇپ قالسا، ئۇنى
ئېغىر، بىھۇدە يۈك دەپ قاراپ چۆرۈۋەتسە، ئۆزىنىلا ئويلىسا
بولمايدۇ. بۇ دېگەن ئەلنىڭ ئىشى. يەنە كېلىپ ئىككى ئەلنىڭ،
ھون تەڭرىقۇتلۇقى بىلەن توخرى خانلىقىنىڭ چوڭ ئىشى! ...
توغرا، ئۆيگە سولىنىپ، بۇرۇقتۇرما بولۇپ، چۈشكۈنلۈككە بېرى-
لىپ يېتىۋەرمەي سىرتلارغا چىقىش، ئايلىنىش، كۆرۈش، بىلىش
كېرەك. بەجەپقان بىلەن بىللە، ئۇ توخرى تىلىنىمۇ، ھون تىلىنى
سۆزەك بىلىدۇ. يەنە ھېلىقى تۆت مەھرەممۇ بار. ئۇلار ئۇنىڭ
ئامانلىقىنى قوغدايدۇ. يول باشلايدۇ... شۇغىنىسى، سىرتلارغا

چىققاندا مىنىشكە ئات يوق، مەشىق قىلىپ چېنىقىشقا، ئوۋ ئوۋلاپ كۆڭۈل ئېچىشقا قورال - ياراغ يوق. توخرى خان ئۇنىڭغا بۇنداق نەرسىلەرنى بەرمىگەن، ھېرىشكىمۇ يول قويمايدۇ. ئەگەر بەرسە، يول قويسا، يولۋاسقا قانات بەرگەندەك بولمامدۇ؟ ... لېكىن بۇلارنىڭ كارايىتى چاغلىق. ئۇ بۇلارسىزمۇ يەنە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلالايدۇ. كۆڭۈل ئاچالايدۇ...

باتۇر مانا شۇلارنى ئويلاپ بەجەچقانىنىڭ پىكرىنى ماقۇل تاپتى. ئۇنى چاقىرىپ ئۆزىنىڭ سىرتلارغا چىقىپ ئايلىنىپ كىرگۈسى بارلىقىنى دېدى. سادىق ھەم كۆيۈمچان قۇل بۇنىڭدىن قەۋەتلا خۇرسەن بولدى، رازىمەنلىك بىلەن ئۇنىڭ كىيىنىپ جابدۇنۇشىغا ياردەملەشتى.

شۇ كۈنى ئۇ بەجەچقانىنىڭ، شۇنداقلا يەنە ھېلىقى تۆت مەھرەمنىڭ ھەمراھلىقىدا ساندىبىلنى ئايلاندى. كەچ كىرگۈچە كوچىلارنى، رەستە - بازارلارنى، دۇكانلارنى، كارۋان - سارايلارنى ئارىلىدى، سەيلە - زىيارەت قىلىپ كىشىلەر بىلەن پاراڭلاشتى، تونۇشتى... پاھ! يورۇق دۇنيا نېمىدېگەن كەڭ، نېمىدېگەن گۈزەل ھەم جەلپكار - ھە! ساندىبىل نېمىدېگەن چوڭ، كاتتا، نېمىدېگەن ئاۋات، قاينىق شەھەر ھە!... ئۇ ئەتىسى خانىنىڭ تەكلىپى بىلەن نورۇز بايرىمىغىمۇ ئىشتىراك قىلدى. تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنى — توخرى خانىنى، ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرىنى، سانغۇن - لەشكەرلىرىنى، چەت ئەللەردىن كەلگەن، يات تائىپىدىن بولغان ئەلچىلەرنى، سودىگەرلەرنى ۋە يېڭى، ئۆزگىچە، قىزىقارلىق ئىشلارنى كۆردى. بايرامىمۇ ناھايىتى كاتتا، چوڭ داغدۇغا ۋە ھەشەم - دەرەم بىلەن ئۆتتى.

توخرىلار نورۇز بايرىمىدا چوڭ كۆلەملىك دىنىي مۇراسىملارنى، لەشكەرلىرى پارات ۋە باشقا ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باراتتى ۋە ئۇيۇشتۇراتتى. بۇنداق پائالىيەتلەر ئىچىدە چوڭى ۋە قىزىقارلىقى چېلىشچى پالۋانلارنىڭ ساندىبىلنىڭ دەرۋازىسى سىرتىدىكى چوڭ ئوچۇقچىلىقتا، تۇمەنلىگەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا

ئېلىپ بارىدىغان چېلىشىش مۇسابىقىسى ئىدى. بۇ مۇسابىقىنى خان ۋە باشقا توخرى ئېسىلزادىلىرىمۇ كۆرەتتى. كۆرۈشلا ئەمەس، بەلكى تېخى ئۇلارنىڭ بىرنەچچىدىن چېلىشچى پالۋىنىمۇ بار ئىدى. ئۇلار بۇ پالۋانلىرىنى ئۇزاق مۇددەت بېقىپ تەربىيىلەپ، ۋاقتى كەلگەندە مەيدانغا چۈشۈرۈپ كۈچ ـ ھەيۋە كۆرسىتەتتى. ئۇزۇنارا مۇسابىقىلىشىپ ئۈستۈنلۈك تالىشاتتى. توخرى خانمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. ئۇ بۇ مۇسابىقىدە ئوبدان كۆزىتىپ، ئۆزىنىڭ لەشكىرىي قوشۇنىغا يۈزبېشى، مىڭبېشى، تۈمەنبېشى ۋە سانغۇن ـ سۈباشىلارنى تولۇقلاپ تاللايتتى. توخرىلاردا سوقۇشتا كۆرسەتكەن تۆھپە ـ باتۇرلۇقتىن قالسىلا چېلىشىش مۇسابىقىسىدە ئۈتۈپ چىقىش ئەڭ چوڭ شەرەپ ھېسابلىناتتى. تاللانغان پالۋانلار ۋە پالۋىنى تاللانغان ئاقسۆڭەكلەر خانىنىڭ ئەڭ يېقىن، ئىشەنچلىك كىشىلىرىدىن بولۇپ قالاتتى.

بۇ يىلقى نورۇز بايراملىق چوڭ چېلىشىش مۇسابىقىسىگە ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلەر ۋە پالۋانلار كەلگەنىدى. مۇسابىقىمۇ ئىنتايىن جىددىي، كەسكىن ھەم قىزىقارلىق داۋام قىلىۋاتاتتى. بەلكىم ئۇ ئۆتكەن يىلقىدەك، ئىلگىرىكى يىللاردىكىدەك ھەيۋەتلىك، داغدۇغىلىق، قىزىقارلىق بولمىغاندۇر. ئەمما باتۇرغا شۇنداق تۇيۇلدى. ئۇ خانىنىڭ يېنىدا، توخرى ئېسىلزادىلىرى قاتارىدا، ئوتقاشتەك پايانداز ئۈستىدە مۇسابىقە كۆرۈپ ئولتۇراتتى. خاس قۇلى، بەجەچقان ۋە مەھرەملىرى ئۇنىڭ كەينىدە ئۆرە تۇرۇشاتتى.

مۇسابىقە دەسلەپتە قارا بودۇنلار ئارىسىدىن چىققان چېلىشچى ھەۋەسكارلارنىڭ مەيدانغا چۈشۈپ كۈچ ـ ماھارەت كۆرسىتىشلىرى بىلەن باشلانغانىدى. كېيىن بارغانچە قىزىپ ئاجىزلار شاللىنىپ، كۈچلۈكلەر تاللىنىپ تېخىمۇ جىددىي، يۇقىرى باسقۇچقا ئۆتتى. نۆۋەتتە توخرى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ نامدار پالۋانلىرى چېلىشماقتا ئىدى. ئۇلار بىرىنى بىرى يېقىتىپ، ئۈتۈپ چىققانلىرى ئاخىرىدا خانىنىڭ پالۋىنىغا، توخرى تائىپىسى ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ ماھىر، ئەڭ باتۇر ھەم مەشھۇر چېلىشچى، توخرى لەشكەرلىرىنىڭ

باش سانغۇنى ئالىپ بۇقىغا دۇچ كېلىشتى.
ئالىپ بۇقا ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق بۇقىدەك كۈچلۈك، ئارسلاندەك چەبدەس پالۋان ئىدى. ئۇ چېكىسىنى قىزىل لاتا بىلەن چىگىۋالغان بولۇپ، قويۇق، ئۆسكىلەڭ چاچلىرى مۈرىلىرىگە چۇ-شۇپ چۇۋۇلۇپ تۇراتتى. ئۇ ئۇچىسىغا كىيىم كىيمىگەن، كۆك-رەكلىرىنىڭ، بىلەكلىرىنىڭ، پۇتلىرىنىڭ بولجۇڭ گۆشلىرى بۆرتۈپ چىقىپ تۇراتتى. بېلىدىكى قىزىل شايى پوتا ۋە تىزىغىچە كەلگەن كەڭ قارا تامبىلى ئۇنى تېخىمۇ بەستلىك، كۈچلۈك، ھەيۋەتلىك كۆرسىتەتتى. ئۇ ئۆزىگە رەقىب ئىزدەپ مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا تاشتىن قوپۇرۇلغان مەزمۇت تۇۋرۇكتەك پۇتلىرىغا چىڭ دەسسەپ تۇراتتى. مەيدىسىنى قاپقارا چۇپۇر قاپلىغان، بۇقا گەدەن، گۈرەن تومۇرلىرى كۆپۈپ تۇرغان، نۇرغۇنلىغان چېلى-شىش مۇسابىقىلىرى ۋە جەڭ ـ سوقۇشلارنى باشتىن كەچۈرگەچ-كە، باش ـ يۈزى ۋە تەن ـ بەدەنلىرىنى تارتۇق ئىزلىرى قاپلاپ سەتلىشىپ كەتكەن بۇ قارام، كۈچتۈڭگۈر، قورقۇنچلۇق پالۋان توغرىسىدىكى كىشىلەر ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن «قىلىچى بىلەن بىر چاپسا تۆمۈر كىيىملىك كىشىمۇ قاق ئوتتۇرىسىدىن ئىككى پارچە بولۇپ كېتىدىكەن!… ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىپ ساق قالغان باتۇر، ئۇنىڭ بىلەن چېلىشىپ ناكار بولمىغان پالۋان يوق ئىكەن!…» دېگەندەك گەپ ـ سۆزلەرنى بەجەچقان ئالىلقاچان باتۇرغا دەپ بېرىپ بولغانىدى.
ئالىپ بۇقا ئۆزىدەك بەستلىك، كۈچلۈك پالۋانلاردىن يەنە بىرنەچچىنى يىقىتىپ يەر چىشلەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىدىغانغا مەيدانغا ئادەم چۇشمىدى. بۇنى كۆرۈپ ئۇ كۆرەڭلىگىلى تۇردى، مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇۋېلىپ، ئۇ-ۋۇچلىرىغا توپا ئېلىپ سۇرۇپ ئۆزىگە رەقىب چاقىرىپ، كىشىلەر-گە ھەيۋە كۆرسىتىشكە باشلىدى. كېيىن ئۇ تېخىمۇ كۆرەڭلەپ، ھەم تەلۋىلىشىپ، مەيداننى ئايلىنىپ مەيدىسىگە مۇشتلاپ ئېغىزى-نى بۇزۇپ ۋارقىراشقا، مايمۇندەك قاملاشمىغان قىلىقلارنى قىلىپ

كىشىلەرنىڭ ئۇستۈبشىغا توپا چېچىشقا باشلىدى.

ئۇنىڭ بۇ قىلىقلىرى باتۇرنىڭ تازا دىتىغا ياقمىسىمۇ قاراپ ئولتۇراتتى. ئالىپ بۇقا سورۇغان، چاچقان توپا توزۇندىلىرى ئۇنىڭ ئۇستۈبشىغىمۇ قوندى. ئالىپ بۇقا مەيدانىنى ئايلىنىپ ئۇنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئۇنىڭ كۆزلىرىگە يەنە توپا چېچىۋەتتى. بۇنىڭغا ئۇنىڭ قاتتىق ئاچچىقى كەلدى.

— هاي، شۆھرەتنى بىلمەيدىغان توسۇن بۇقا! نېمىدەپ مېنىڭ كۆزۈمگە توپا تىقىسەن؟ — دېدى ئۇ خېلى راۋان توخرى تىلىدا ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كېتىپ، — سەن بىلەن ئېلىشىدىغانغا پالۋان چىقمىغاندىن كېيىن ئىززىتىڭنى بىلىپ مەيداندىن چىقىپ كەتسەڭ بولماملا!

ئالىپ بۇقا ۋاراڭ - چۇرۇڭدا كىمنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى ئېنىق ئۇقالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بىرىنىڭ ئۆزىگە ئۆكتە قويۇلۇلقىنى بىلىپ شارتتىدە كەينىگە بۇرۇلدى - دە، ۋارقىرىغان كىشىنى ئىزدىدى. ئۆپچۆرىدىكى كىشىلەرنىڭ باتۇرنى كۆرسىتىپ قويۇپ ئويۇن كۆرۈشىدىن ۋە بىرەر چاتاق چىقىپ قېلىشتىن ئەنسىرىگەن بەجەچقان نېمە قىلىشىنى بىلمەي قورقۇپ تۇرغاندا، باتۇر «مانا مەن» دېگەندەك، كىشىلەرنى نېرى - بېرى ئىتتىرىپ ئالدىغا چىقتى.

— هاي، چىقما! بۇ ...!

باتۇر بەجەچقاننىڭ سۆزىگە پىسەنت قىلمىدى. ئالىپ بۇقا ئۇنىڭ سۈرلۈك قامىتىگە باشتىن - ئاياغ يەۋەتكۈدەك هومىيىپ قاراپ چىقتى، ئاندىن:

— هە، چۇپۇر يۈز مەخلۇق، مەن بىلەن ئېلىشىشقا جۈرئەت قىلالامسەن؟ — دېدى غاراڭ - غۇرۇڭ ئاۋازدا كۆرەڭلەپ.

باتۇر ئۇنىڭ گېپىدىن ۋە چوڭچىلىقىدىن تېخىمۇ غەزەپلەندى. ئۇ تېخى هېلىلا بۇ قارام، تەلۈە بۇقا بىلەن بىر كۈچ سىنىشىپ بېقىشنى ئويلىغان، لېكىن ياتسىراپ، خىجىل بولۇپلا مەيدانغا چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدى. مانا ئەمدى ئۇنىڭغا پۈرسەت كەلـ

دى. ئۇ بەجەچقاننىڭ «هاي ياق! بولمايدۇ!...» دېگەن ئاگاھلاندۇرۇشلىرىغىمۇ قۇلاق سالماي كېيىملىرىنى سېلىپ ئېلىشىشقا تەييارلاندى.

— ئۇ كىمنىڭ پالۋانى؟ — دېدى ئون نەچچە قەدەم نېرىدىكى شاھانە كۇرستا تاماشا كۆرۈپ ئولتۇرغان خان يېنىدا ئۆرە تۇرغان مەھرەمبېشىغا، — بىر قارىسام تونۇشتەك، بىر قارىسام يوچۇنلا.

— ئۇما؟ — دېدى مەھرەمبېشى خانىنىڭ كىمنى سوراۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپ، — ئېسىڭدىن كۆتۈرۈلۈپ قالغان ئوخشايدۇ، خان. ئۇ ھون ئېلىدىن كەلگەن باھادىر. باتۇر دېگەن ھونزادە. سەن ئۇنى كۆرگەن.

— ھە ...— دېدى خان ئېسىگە كېلىپ.

— ئۇنى توسۇپ قويمىزمۇ، خان؟ — دېدى مەھرەمبېشى.

— ياق، ئېلىشىپ باقسۇن، كۆرۈپ باقايلى، — دېدى خان كېسىپلا.

— ئۇنداقتا، جاكارلايمىزمۇ؟ — دېدى مەھرەمبېشى يەنە.

— جاكارلا، — دېدى خان نەمىگىدۇر قىزىقىپ.

مەھرەمبېشى ئوتتۇرىغا چىقىپ باتۇر بىلەن ئالىپ بۇقىنى خانىنىڭ ئالدىغا ئەكەلدى، ئاندىن قوللىرىنى كۆتۈرۈپ كىشىلەرنى جىملىگەندىن كېيىن يۇقىرى ئاۋازدا ئىككى پالۋاننىڭ سالاھىيىتىنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇچ مەيدان ئېلىشىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

باتۇر بىلەن ئالىپ بۇقا خانىنىڭ ئالدىدىلا بەللەشتى، كېيىن تۇرتۇشۇپ، سامدىشىپ، تارتىشىپ، سىلكىشىپ مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا باردى. بايا تىن بېرى كۆرەڭلەپ ئۆزىنى بىلمەي قالغان ئالىپ بۇقا باتۇر بىلەن تۇتۇشۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇرنىغا چۈلۈك سېلىنغان بۇقىدەك پۇشۇلداپ ھاسىراشقا باشلىدى. ئۇلار خېلى ئۇزاق سامداشتى، بىرنەچچە مەرتەم ھەمله قىلىشتى. ئالىپ بۇقا قانچە كۈچەپ، قانچە ھۇنەر ئىشلىتىپمۇ باتۇرنى يېقىتالمىدى. چۈنكى باتۇر ئۆزىنى تەڭشەپ، ھوشيارلىق بىلەن قوغدىنىپ ئۇنىڭ

غا چاققان، چەبدەسلىك بىلەن تاقابىل تۇرۇۋاتاتتى. ئۇ بەزىدە دەس كۆتۈرۈلۈپ ئىرغىتىلسا، بەزىدە ئۇياق - بۇياققا سىلكىنەتتى، بەزىدە بەللىرى قورۇلۇپ پۈتلىرى سىيپالسا، بەزىدە ئالدى - كەينىگە تارتىپ تۇرتۇلەتتى. ئەمما رەقىبى قانچە قىلمىسۇن، قانداق قىلمىسۇن، ئۇ يەنىلا يېقىلمايتتى. شۇ تەرزدە ئارىدىن خېلى ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. ئۆپچۆرىدىكى كىشىلەر قىزىققىنىدىن، جىدىيلەشكىدىن پالۋانلارنىڭ سامىدىشىشلىرىغا ماس ھالدا چاپقىلىپ، دەۋرەپ ھاسىرىشاتتى. ھەم... ھۇ... دەپ مەدەت بېرىشەتتى. بىر چاغدا قانداق بولدى، ئالىپ بۇقا خۇددى تۈۋى كېسىۋېتىلگەن دەرەختەك گۈلدۈر - غالاپ قىلىپلا يەرگە يېقىلدى. بۇنى كۆرۈپ تاماشىبىنلار «ھۇ!... ھەي!» دەپ ۋارقىراشتى.

ئالىپ بۇقا ئورنىدىن تېزلا قوپتى، يۇز - كۆزىدىكى تەرگە يېپىشقان توپا - چاڭ لايلىرىنى بىلىكى بىلەن چالا - بۇلا سۈرتۈپلا يەنە باتۇرغا تاشلاندى. بۇ قېتىم ئۇ قاتتىق غەزەپكە كېلىپ، بارلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سالدى. ھايال ئۆتمەي ئۇ باتۇرنىڭ بەللىرىنى قورۇپ يەردىن دەسسىدە ئۈزۈپ كۆتۈرۈۋالدى - دە، بىر يارتا گۆشىنى پۈلاڭلاتقاندەك ئۇنى ئۇيان - بۇيان ئىرغىتقىلى تۇردى. قارىغاندا ئۇ بۇ قېتىم ئۇنى كونا چاپاننى چۆرۈۋەتكەنگە ئوخشاش چۆرۈپ تاشلايدىغاندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ رەقىبىدىن ياشتا چوڭ، قانقان، بەستلىك، كۈچلۈك ھەم تەجرىبىلىك ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇ ئوبدانراق بىر كۈچىسىلا رەقىبىنى چۆرۈپ تاشلىيالاتتى، چۆرۈپ تاشلىيالمىسىمۇ ئۇنى قاتلاپ ئىككى موك قىلىپ قويياتتى. لېكىن باتۇر بۇنى ئالدىن پەملەپ، بۇ قېتىممۇ بوش كەلمىدى. ئۇ پۈتۈن كۈچىنى بېلى ۋە بىلەكلىرىگە يىغدى. چاپلاشقاق كالا گۆشىدەك ئالىپ بۇقىغا يۆگىشىۋالدى. بۇنداق پەيتتە ئۆزىدىن كۈچلۈك ھەم بەستلىك رەقىبىتىن ئاجراپ كەتمەسلىك ئۈچۈن ياخشى قوغدىنىش تەدبىرى ئىدى. لېكىن ئۇ شۇ تاپتا ئۇششۇك تەگكەن ياپراق كۈچلۈك شامالغا دۇچ كېلىپ بېغىدىن ئاجراپ كېتىشكە ئاران قالغاندەك، ئالىپ بۇقىدىن ئاجراپ ئىر-

غىپ كېتەيلا دەپ تۇراتتى. بىر پەستىن كېيىن رەقىبىنى قانچە ئىرغىتىپمۇ چۆرۈپ تاشلىيالماي ھېرىپ كەتكەن ئالىپ بۇقا ئۇنى زور بەستى بىلەن ئاستىغا بېسىپ يەرگە پاتۇرۇۋەتمەكچى بولۇپ، ئۇنى چىڭ قۇچاقلاپ ئاستىغا باسقىنىچە يەرگە يىقىلدى. ئۇ بۇ قېتىم ئۆزىنىڭ سالمىقىغا ئىشەنگەنىدى. ئەپسۇسكى ئۇ كۈتمىگەندە يەنە ئۆزىنى باتۇرنىڭ ئاستىدا كۆردى. چۈنكى ئۇنىڭ رەقىبى يەرگە يىقىلغۇچە ھەرقانچە ئېگىزدىن تۆت پۇتىنى ئۆرە قىلىپ يەرگە ئاتسىمۇ يەنىلا ئوڭدىسىغا چۈشمەي دەسسەپ تۇرالايدىغان مۇشۇك-تەك، چاققان ھەم چەبدەسلىك بىلەن ئۆزىنى ئوڭشاپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغانىدى. تاماشىبىنلار بۇ كارامەتنى كۆرۈپ «ھۇ! ھەي!...» دەپ يەنە گۈرۈلدەشتى. چۈنكى مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا گۈپلا قىلىپ يىقىلىپ توپىغا پاتقىنى خانىڭ پالۋىنى، توخرى لەشكەرلىرىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى ئىدى.

مۇسابىقە ئەڭ ئاخىرقى جىددىي باسقۇچقا — ئۇچىنچى مەرتەمە-گە ئۆتتى. بۇ قېتىم ئالىپ بۇقا غەزەپ ۋە نومۇس كۈچىدىن پىرىلاي دېگەنىدى. ئۇ قۇتۇرغان شىرەڭ ھۆركىرەپ باتۇرغا يەنە ئېسىلدى. ئەمما بۇ دورەمدىكى ئېلىشىش ئانچە ئۇزاق داۋام قىلمە-دى، تۇتۇشۇپ، سامدىشىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا باتۇر رەقىبىنىڭ قارام-لىقىدىن، غەزەپ - ئاچچىقىغا پايلىماي خۇددىنى يوقاتقان پۇرستە-دىن پايدىلىنىپ، بىر تارتىپلا ئۇنى يانپاشقا ئېلىپ زەرب بىلەن يەرگە ئاتتى.

مۇسابىقە شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. باتۇر يۇز - كۆزىدىكى تەر - توپىلارنى سۈرتۈپ، ئىشتىنىنىڭ پۇچقاقلىرىنى قاققىنىچە مەيداندىن چىقىپ كەتتى. كىشىلەر ئۇنىڭ كەينىدىن مۇنۇ سۆزلەر-نى قىلىپ قارىاپ قېلىشتى:

— ئۇ قالتىسكەن!

— بۇ چاغقىچە كۆرمەپتىكەنمىز ئۇنى.

— ئۇ يېڭىدىن كەپتۇ. بارمىتايكەن.

— چىراي - تۇرقى ئەجەب سۈرلۈك ئىكەن.

— بۆرىگە ئوخشىشىدىكەن.
— ئۇ كارامەت چېلىشچى ئىكەن. قولىدىنمۇ چوڭ ئىشلار كەلگۈدەك.
— .....
شەھەرگە قايتىپ سارايغا يېتىپ بارغۇچە بەجەچقان بىر ئېغىز-مۇ زۇۋان سۈرمىدى. ئۇنىڭ چىرايىمۇ تاتىرىپ كەتكەندى. بەل-كىم ئۇ بايا ھەددىدىن زىيادە جىددىيلەشكەن ياكى ئەنسىرەپ قور-قۇپ كەتكەن بولسا كېرەك.
— قالتىس ئىكەنسەن جۇمۇ، ھونزادە، — دېدى ئۇ ئۆيگە كىرىپ باتۇرنىڭ كىيىم يەڭگۈشلىشىگە ياردەملىشىۋېتىپ.
— قانداق، مېنى يېڭىلىپ قالىدۇ دېگەنمىدىڭ؟ — دېدى باتۇر كۈلۈپ.
— ياق، ... ھەئە، شۇنداق. راستىنى دېسەم شۇنداق ئويلاپ ئەنسىرىگەنىدىم، — دېدى بەجەچقان، — ئەمما سېنىڭ بۇنداق كۈچۈڭ بارلىقىنى پەقەت ئويلاپ باقماپتىكەنمەن.
— بۇگۈن راسا پۇخادىن چىقتىم.
— سەن ھەقىقىي ئالىپ پالۋان ئىكەنسەن، كارامىتىڭنى بىر كۆرسەتتىڭ. مەن ئىنتايىن پەخىرلەندىم. ئۇ مېنىڭ خوجايىنىم، دەپ ژارقىرىغۇم كېلىپ كەتتى شۇ چاغدا.
— شۇنداقمۇ؟ بۇنىڭدىن كېيىن كۆرۈپ قالسەن تېخى.
— شۇنداق، بۇنىڭغا ئىشىنىمەن. بىراق...
— نېمە؟
— مەن دەيمەن، بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولار؟
بەجەچقان راستىنلا قانداقتۇر دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ قالغاندەك قىلاتتى.
— قايسى ئىشنىڭ؟ — دېدى باتۇر بۇنى سېزىپ.
— ھەي ... بىلمەس بولۇۋالما، ھونزادە، — دېدى بەجەچقان تىت - تىت بولۇشقا باشلاپ، — بۇگۈنكى چېلىشىش مۇسابىقىسى-نىڭ ئاقىۋىتىچۇ؟

— هه، قانداق بولاتتى؟ — دېدى باتۇر، — مۇسابىقىده مەن يەڭدىم، ئۇ يېڭىلدى. ئاقىۋەت دېگەن مانا مۇشۇ، يەنە نېمە بولماق-چىدى؟

— توغرا دەيسەن، مۇسابىقىده سەن يەڭدىڭ، ئالىپ بۇقا يېڭىلدى. لېكىن مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم بۇ ئەمەس.

— ئەمىسە نېمە؟

— مەن دەيمەن، سېنىڭ يىقىتقىنىڭ، يەڭگىنىڭ خانىڭ پالۋانى، ئۇلۇغ سانغۇنى. ئۇنى تا مۇشۇ چاغقىچە ھېچكىم يېڭىپ باقمىغان.

— شۇنداق بولسا نېمە بوپتۇ؟ مۇسابىقىده يېڭىش - يېڭىلىش بولۇپ تۇرىدىغۇ؟ خانىڭ پالۋانى، ئۇلۇغ سانغۇن يېڭىلمەيدىغان ئىش ئەده بار ئىكەن؟ ئۇمۇ يېڭىلىدۇ شۇنداق.

— ھەئە، دېگىنىڭ ئورۇنلۇق ... — دېدى بەجەچقان ئاخىر دەيدىغان گەپ تاپالماي، — لېكىن ... بولدىلا، بۇ گەپنى دېيىش-مەيلى. بېشىمىزغا كەلگەننى كۆرەرمىز. تەڭرىنىڭ بۇيرۇغىنى بولىدىغۇ ئاخىر.

— ئەندىشە قىلما، ھېچ ئىش بولمايدۇ، — دېدى باتۇر بەجەچقانىڭ نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپ ئەستايىدىللىق بىلەن، ئاندىن ئۇ بىرئاز ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن مۇنۇ سۆزنى قوشۇپ قويدى، — ئەگەر توخرى خان نامەرد بولمىسىلا.

3

بەجەچقانىڭ ئەندىشىگە چۈشۈپ دەككە - دۈككىده بولۇشى بىكار ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭ خوجىسىنىڭ يىقىتقىنى، يەڭگىنى خانىڭ پالۋانى، توخرى لەشكەرلىرىنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنى ئىدى. بۇ دېگەنلىك خانىنى يىقىتقان، توخرى لەشكەرلىرىنى يەڭگەن بىلەن باراۋەر ئىش ئەمەسمۇ؟ ھېچبولمىغاندىمۇ بۇ خانىڭ يۇزىنى تۆككەنلىك، ئۇنىڭ ۋە لەشكەرلىرىنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە

ئۇرغانلىق بولىدىغۇ؟ بۇنىڭدىن خان نومۇس قىلماي، غەزەپلەنمەي قالارمۇ؟ ئۇ بۇ ئىشقا قانداق مۇئامىلە قىلار؟ باتۇرغا قانداق مۇئامىلە بولار؟ ئالىپ بۇقىچۇ؟ ئۇنىڭ يۈزى تۆكۈلدى، ئابرۇيى سۇندى، خانىنىڭ ئىشەنچىدىنمۇ مەھرۇم قالدى. ئۇ بۇ نومۇسقا، زەربىگە بەرداشلىق بېرەلەرمۇ؟... ئۇ ئەقلىنى يوقىتىپ تەلۇبلىك قىلمىسلا، باتۇرغا قەست قىلىپ ئۆچ ئالمىسلا بولاتتىغۇ!...

راست دېگەندەك، ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن باتۇرنىڭ يېنىغا توخرى خانىدىن كىشى كەلدى.

— بارمىتاي، خان سېنى ئالدىغا چاقىرىۋاتىدۇ، — دېدى ئوردىدىن كەلگەن سۆرۈن تەلەت سىپاھ توڭلۇق بىلەن.

ئۇنىڭ ئەلپازىدىن، سۆزىنىڭ ئورانىدىن قارىغاندا ئەھۋال چاتاقتەك تۇراتتى. باتۇر ھودۇقۇپ قالدى. «خانىنىڭ ئالدىغا؟... نېمە ئۈچۈن؟ ... پالۋاننى، سانغۇننى يىقىتقىنىم ئۈچۈن غەزەپلەندىمىكىن... ئۇنداق قىلساق قانداق بولىدۇ؟ ئۇ دېگەن ئوچۇق سورۇندىكى مەردانە مۇسابىقە تۇرسا... يەڭمەسلىكىم، قەستەن يېڭىلىپ بېرىشىم كېرەكمىدى ـ يا؟ لېكىن بۇنداق ئىش نەدە بار؟ مەن يا ئۇنىڭ پۇقراسى، قول ئاستىدىكى كىشىسى، قۇلى بولمىسام... قارىغاندا خان راستىنلا نامەرد كىشى ئوخشايدۇ...» ئۇ خان ئوردىسىغا كۆڭلى خالار ـ خالىماس باردى. يول بويى قانداقتۇر غەم ـ تەشۋىش، ئوي ـ خىيالغا پېتىپ ماڭدى. ئوردىغا، ھەيۋەتلىك ئاق سارايغا كىرگەندە، ئۇنىڭ تەشۋىشى قورقۇشقا، سۇر بېسىشقا ئايلاندى.

مانا، ئۇ خانىنىڭ ئالدىغا، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت بىلەن قېينىاتىسى ئىنچۇنقانلار ئىھتىيات قىلىپ ھەزەر ئەيلىگەن، ئۆزىنى ئۇنىڭ ئالدىغا تىنچلىق تىلەپ تۇرغاقلىققا ئەۋەتكەن، بۇ يەرگە كەلگەندىن بېرى كۆرۈشۈشنى، سۆھبەتتە بولۇشنى ئىستىگەن، ئەمما كۆڭلىدە ئەڭ مۇتتەھەم، ئەڭ ياۋۇز، ئەڭ نامەرد كىشى ھېسابلىغان توخرى خانىنىڭ ئالدىغا كەلدى. خان بەستلىك، سۇرلۇك، باتۇرغا نىسبەتەن ئاتا يوللۇق، چارساقال كىشى ئىدى. ئۇ

ساراينىڭ تۆرىدىكى ئالتۇن تەختتە قاپاقلىرىنى تۇرۇپ مەغرۇر ئولتۇراتتى.

— بۇيرۇقۇڭ بويىچە ھۇزۇرۇڭغا كەلدىم، خان، — دېدى باتۇر تەختتىن بىرنەچچە قەدەم نېرىدا توختاپ.

— تىزلان! — دېدى خان بۇيرۇق قىلىپ.

باتۇر يوسۇن ـ قائىدىنى ئېسىگە ئېلىپ تىزلاندى. خان بىر پەسكىچە ئۇندىمىدى، تەرلەپ ـ پىشىپ تىزلىنىپ ئولتۇرغان باـ رىمتايىنى كۆزىدىن قاچۇرماي كۆزەتتى. «ئۇ ھونلار ئەۋەتكەن باـ رىمتاي، تۇمەنخاننىڭ چوڭ ئوغلى، تەگىن ئۆگەسى شۇمىدۇر؟ — دەپ ئويلايتتى خان باتۇرنىڭ تۇرقى ـ سىياقىدىن ھون تەختىنىڭ مىراسخورىدا بولۇشقا تېگىشلىك تۇرق ـ سالاپەت ۋە قىياپەتنى تېپىشقا تىرىشىپ. باتۇرنىڭ چىراي ـ شەكلى نورمال كىشىلەرگە، بولۇپمۇ توخرى خان كۆرۈپ كۆنۈككەن خانزادىلەرگە پەقەتلا ئوخـ شاشمايتتى. ئەكسىچە بەتبەشىرە ياۋايى كىشىلەرگە، سۇرلۇك كۆك بۆرىگە ئوخشايتتى. بىراق ئۇنىڭ تۇرۇش ـ قاراشلىرىدا، كەڭ پېشانىسى، قويۇق قاشـلـىـرى، قاڭشارلىق بۇرنى، تېگى كۆك چوڭ ـ چوڭ ھال رەڭ كۆزلىرى، تۈك ـ ساقال باسقان كۆكۈچ يۈزى ۋە ساغلام، بەقۇۋەت بەستـى ـ قامـىتىدە، ئۆز ئۇرۇق ـ تائىپىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى، ھون باتۇرلىرىنىڭ ئۆزگـە چىلىكى بار ئىـدى. ئـۇنـىڭ تەقى ـ تۇرقىدىن، ھال رەڭ كۆزلىرىدىن ئۆتكۈرلۈكى، كۈچلۈكلۈكى، باتۇر ھەم قەيسەرلىكى مانامەن دەپ چىقىپ تۇراتتى، — تۇمەنخاننىڭ ئوغلى، تەگىن ئۆگەسى توغرۇلۇق كۆپ ئاڭلىغان. لېكىن ئۇنى بۇنداق بەتبەشـ ـرە، سۇرلۇك، مەخلۇقسىمان يېگىتتۇر دەپ پەقەتلا ئويلاپ باقماپـ تىكەنمەن. غەلىتە، ئاجايىپلا! ... بىراق ئۇنى ھەرگىزمۇ سەل چاغلاشقا بولمىغۇدەك! »

— بارىمتاي، مەن سېنى پاراڭلاشقىلى چاقىرتتىم، — دېدى خان بىر پەستىن كېيىن سۆز باشلاپ، — سەن بۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ ئوردامدا بولىسەن.

— سېنىڭ يېنىڭدا، ئوردانىڭدا تۇرۇۋاتقىنىمغا خېلى كۆنلەر بولدى، خان، — دېدى باتۇر تەنە قىلىپ.

— سەن مېنىڭ يېنىمدا يەنە بىرنەچچە يىل، بەلكى بىر ئۆمۈر تۇرۇشۇڭ مۇمكىن، — دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىدىگە پىسەنت قىلماي، — ئاتاڭ تۇمەنخان سېنىڭ ئورنۇڭغا باشقا ئوغلىنى باردىمتاي قىلىپ ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئاندىن سەن ئۆز يۇرتۇڭغا قايتىپ كېتىسەن. سېنىڭ تۇرغاقلىق ۋاقتىڭ ... مانا شۇنچىلىك بولدۇ.

— ئۇقتۇم، خان ... — دېدى باتۇر، — لېكىن مەن نەچچە يىل، ھەتتا بىر ئۆمۈر مۇشۇنداق ئۆي بېقىپ ياتامدىمەن؟ ماڭا ئات بەر، ياراغ بەر. مەن ياشلىقىمنى بىكارغا ئۆتكۈزۈشنى، كۆچمەنى بىكارغا خورىتىشنى خالىمايمەن.

— نېمە؟ مىنىشكە ئات، قولۇڭغا ياراغ بېرەمدىمەن؟ نېمە ئۇچۇن؟... بىر ئۆزۈڭ ماڭا قارشى جەڭگە چىقماقچى بولۇۋاتامسەن؟ ھى ... ھى ... ھى ...

— مەن ياش، ساغلاممەن، خان. بىلەكلىرىمدە كۈچ قۇتراپ، ۋۇجۇدۇمدا جاسارەت ئۇرغۇپ تۇرۇپتۇ. مەن نېمىدەپ بىكار ياتىدىكەنمەن؟ — دېدى باتۇر خانىنىڭ يېقىملىق سۆزلىرىدىن خۇشاللىنىپ.

— شۇنداق، سەن ياش، ساغلام، قېنىڭ ئۇرغۇپ، كۈچۈڭ قۇتراپ تۇرىدۇ، — دېدى خان تەنە ئارىلاش، — لېكىن بۆرە كۈچۈكىنى بۆككە سولاپ باقساڭمۇ بەرىبىر تاغ - ئورمانلىققا قاچىدۇ. شۇ تاپتا سېنىڭ سۆزلىرىڭ ماڭا بۆرىنىڭ ھۇۋلىغىنىدەك ئاڭلىنىۋاتىدۇ، باردىمتاي.

خانىنىڭ تەنىسى، كەسكىنلىكى باتۇرنىڭ خۇشاللىقىنى، ھودۇقۇشىنى بىردەمدىلا بىراقلا يوققا چىقاردى.

— توغرا ئېيتىسەن، خان. بۆرىلەر بىلەن تۇرساڭ سېنىڭمۇ بۆرىدەك ھۇۋلىشىڭغا توغرا كېلىدۇ! — دېدى ئۇ غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ، ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىشكە تاسلا قىلىپ.

باتۇرنىڭ بۇ سۆزى خانغا ئار كەلدى. ئۇنىڭ ئاچچىقى كېلىپ

تەرى تۇرۇلدى، لېكىن ئۇ ئۆزىگە قانچىلىك ئاچچىق گەپ قىلسۇن، قانچىلىك ئەدەپسىزلىك، ھۆرمەتسىزلىك قىلسۇن، خان ئۇنىڭغا چىن كۆڭلىدىن ئاچچىقلانمايتتى، ئۇنى كۆتۈرەتتى، ئەيىبلىمەيتتى، جازالىمايتتى. چۈنكى ئۇ باي‌مىتاي. خان بولسا ئۇنىڭغا ئاتا يوللۇق. ئەڭ مۇھىمى ئۇ خانغا لازىم ئىدى. بۇگۈنى، ئەتىسى ئۇچۇنلا ئەمەس، كېلەچىكى، يىراق كەلگۈسى ئۈچۈنمۇ لازىم ئىدى. ئۇ ئۇنى يېنىغا تارتىشنى، قولغا كەلتۈرۈشنى پالۋانى ئالىپ بۇقا يىقىلىپ يۈزى تۆكۈلگەن ئاشۇ كۈنلا كۆڭلىگە پۈكۈپ بولغان. ئۇ ھەقىقىي تۇرده قولغا كەلتۈرۈلسە، ئۇنىڭ سادىق، ئىشەنچلىك سانغۇنىغا ئايلانسا، ھونلار بىلەنكى مۇناسىۋەتتە، چىلان تېغى ئېتىكىدە، بەلكى پۈتكۈل غەربىي شىمالدا ئۇنىڭ ئىشەنچلىك يان تايىقى، يۆلەنچۈكى، تايانچى بولغان بولاتتى! ئۇ چاغدا، ئۇ ھونلاردىن خەۋپسىرىمەيتتى، بەلكى ئۇلارنى يېنىغا تارتىپ بىرلىشەتتى، كۈچىيەتتى، ئۇيسۇنلارنى بولسا پۈتۈنلەي سۇر - توقاي قىلاتتى، چىنلىقلاردىن قورقۇپ ئولتۇرمايتتى. بۇيۇك كارۋان يولىنى ئىلكىگە ئېلىپ، چياڭلارنى، تۇركلەرنى، ئورخۇن، سېلىنگا دەريالىرى بويلىرىنى، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىنى، قۇرغارنى — پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇراتتى، ئىگىلەيتتى. بۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئارزۇسى، پىلانلىرى ئۈچۈن ئۈيقۇسىز كېچىلەرنى ئۆتكۈزۈشنىڭ ھاجىتى قالمايتتى. ئۇنىڭدىنمۇ يۈكسەك ئارزۇ - ئىستەكلەر، ئۇلۇغۋار پىلانلار توغرىسىدا ئويلىنىش، باش قاتۇرۇش ئىمكانىيىتى تۇغۇلاتتى.

— سەن بايمىتاي، تەنتەك، كەپسىز ئىكەنسەن، — دېدى خان بىر پەستىن كېيىن باتۇرغا تەنبىھ بەرگەندەك قىلىپ، — چوڭلارنى ھۆرمەتلەشنى، چوڭلار ئالدىدا ئۆزۈڭنى تۇتۇۋېلىشنى بىلمەيدىكەنسەن. بۇنىڭدىن كېيىن بۇنى ئۆگىنىۋېلىشىڭ كېرەك، ئەلۋەتتە، سېنىڭ ئۆي ساقلاپ يېتىۋېرىشىڭ مۇمكىن ئەمەس. سەن توخرىلارنىڭ يوسۇنلىرىغا، مېنىڭ بۇيرۇقۇمغا، ئورۇنلاشتۇرۇشۇمغا ئەمەل قىلساڭ، بويسۇنساڭلا، خالىغان يەرگە بېرىشىڭغا،

خالىغان كىشىلەر بىلەن پاراڭلىشىپ ئارىلىشىشىڭغا يول ئېچىلىدۇ. لېكىن شۇنى ئالدىنئالا ئەسكەرتىپ قويايكى، قېچىش، بۇ يەردىن كېتىشنى خام خىيال قىلما! قاچىدىكەنسەن، بۇ يەردىن كەتمەكچى بولىدىكەنسەن، ئۇرۇق ـ تائىپەڭ ئۈستىگە جازا يۇرۇشى قوزغايمەن! شەھەرلىرىڭلارنى، ئۆيلىرىڭلارنى تۈزلەپ، يايلاق ـ ئېكىنلەرنى چەيلەپ، ھەممە يەرنى جەسەتكە توشقۇزۇۋېتىمەن! مېنىڭ بىلەكلىرىم سېنىڭكىگە قارىغاندا قاتقان، كۈچلۈكرەك، بارىمتاي. سەن ئاناڭنىڭ قورسىقىدا ياتقان چېغىڭدا مېنىڭ قوللىرىمدا قىلىچ ئوينايتتى، ئاستىمدا ئات چاپچيېتتى. سېنىڭ ئۆز تەقدىرىڭ ئۆز قولۇڭدا. پەقەت ئاتا ـ ئاناڭنى نادامەتتە قالدۇرۇشنى خالىمىساڭلا...

— سېنىڭ مۇشۇنداق قۇرۇق تېرە تاراقشىتىپ سالغىان مۇشۇ نادامەتلىرىڭدىنمۇ ئوشۇق قايغۇ ـ ھەسرەت بولماس، خان! — دېدى باتۇر ئاچچىقى بىلەن.

— ماڭ، چىقىپ كەت! — دەپ ۋارقىرىدى خان قولىنى شىلتىپ، — سېنىڭ بىلەن گەپ تالىشىپ ئولتۇرىدىغانغا ۋاقتىم يوق!

باتۇر ئورنىدىن تۇرۇپ كەينىگە بۇرۇلدى ـ دە، سارايىنىڭ تېگىگە ئۇزۇنسىغا سېلىنغان پاياندازنى بويلاپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى. «مېڭىشىمۇ ئۆزگىچە ئىكەن، ئەركەك بۆرىدەك! ئۇ چوقۇم بىر يارىملىق لەشكىرىي سانغۇن بولالايدۇ!» دەپ ئويلىدى خان ئۇنى كەينىدىن كۆزىتىپ، باتۇر ئىشىككە يېتەي دېگەندە خان ئۇنى توختىتىپ يەنە ئالدىغا چاقىردى.

— سورۇنۇلىشنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن، — دېدى ئۇ ھېچنېمىنى ئۇقمايدىغاندەك باتۇرنى كولدۇرلىتىپ، — ئېتىڭ نېمىتى سېنىڭ، بارىمتاي؟

— باتۇرخان! — دېدى ئۇ ئالاھىدە ئۇرغۇ بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ.

— سەن يەنە قەستەن چىشىمغا تېگىۋاتىسەن، بارىمتاي! —

دېدى خان تىزىغا مۇشتلاپ قاتتىق ئاۋازدا، — بىلىپ قوي، بۇ يەردە خان پەقەت بىرلا!

— شۇنداق، خان بۇ يەردە پەقەت بىرلا ئىكەن. ئەمما بىز ھونلاردا خان تولا. لېكىن ئۇلارنىڭ بىرلا تەڭرىقۇتى بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ تەڭرىقۇتقا بويسۇنىدۇ، — دېدى باتۇر تەمكىن تۇرۇپ.

— چىق، يوقال! — دەپ ژارقىرىدى خان دەرغەزەپ بولۇپ.

ئۇ باتۇرنى كولدۇرلىتىمەن، سىناپ باقمەن دەپ ئۆزىنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈۋالدى. «تىلمۇ شۇنداق ئۆتكۈركىنا بۇ ئەبلەخنىڭ، چايانىنىڭ نەشتىرىدەك!» — ئۇ تەختىتىن تۇرۇپ كەتسە، بىردەم ئۇياق - بۇياق مېڭىپ يەنە ئولتۇرۇۋالدى، — ياق، ھېچ ۋەقەسى يوق، ھېچ ۋەقەسى يوق. ياش، تەنتەك ئەمەسمۇ، شۇڭا شۇنداق بىلجىرلايدۇ. ياق، مەن دېگەن ئۇنىڭغا ئاتا يوللۇق، چوڭ كىشى، خان! شۇڭا ئاچچىقلانسام، غەزەپ قىلسام، يېنىك-لىك قىلسام بولمايدۇ. مەن ئۆزۈمنى بېسۇۋالىشىم، سالماق، سوغۇق قان بولۇشۇم كېرەك. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ ماڭا لازىم. مەن ئۇنىڭغا ئېھتىياجلىق... ئۇ بەلكىم زېرىكسە، تېرىكسە شۇنداق جاھىل، تەرسا مىجەز بولۇپ قالغاندۇر. بۇنىڭ كارايىتى چاغلىق. ھەممىنى ۋاقىت ئوڭشايدۇ. ئۇ بۇ يەردە تېخى ناھايىتى ئۇزاق تۇرىدىغۇ. ئۇ ئوڭشىلىپ قالىدۇ. چوڭ بولىدۇ. ئەقلىنى تاپىدۇ... ئۇنى قانداق قىلىپ ... ئۇركۈتمەي ... قولغا كەلتۈرگىلى بولار؟ كۆڭلىنى، ئىخلاسىنى قانداق ئۇتۇش كېرەك؟...»

خان تەختىگە چۆكۈپ ئولتۇرۇپ خېلى ئۇزاق ئويلاندى.

باتۇر بەجەچقانىنىڭ يېنىغا ئويچان، ئەمما روھى كۆتۈرەڭگۈ ھالدا قايتىپ باردى.

— قانداق بولدى؟ خان نېمە دېدى؟ — دېدى باتۇر خانىنىڭ ئالدىغا كەتكەندىن بېرى ئۇنىڭدىن ژايىم يەپ قولى ھېچ ئىشقا بارمىغان بەجەچقان تاقەتسىزلىنىپ.

— خان مەن بىلەن پاراڭلاشتى، — دېدى باتۇر قىسقىلا جاۋاب

بېرىپ.

— شۇلىما؟ — دېدى قانائەت هاسىل قىلمىغان بەجەچقان.

— ماڭا يەنە خالىغان يەرگە بېرىشقا، هەرقانداق ئىشنى قىلىشقا رۇخسەت قىلدى.

— هەرقانداق ئىشنى قىلىشقىمۇ؟ — دېدى بەجەچقان ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن گۇمانلىنىپ، — سېنىڭ قېچىپ كېتىشىڭگە يول قويۇلمايدۇ. بۇ گەپ بولۇنمىدىما؟

— بولۇندى، — دېدى باتۇر، — لېكىن مەن قاچسام، مېنى نېمە قىلىشار؟

— قاچساڭ تۇتۇلىسەن شۇ، — دېدى بەجەچقان كۈلۈپ، — ئاندىن سېنى قاچقۇن دەپ، پۈتۈڭنى كېسىپ شەھەر قوۋۇقىغا ئېسىپ قويۇشىدۇ.

— ئۇنداقتا بېشىم ئامان قالىدىكەن ـ دە؟

— قوللىرىڭمۇ ئامان قالىدۇ.

— ئەگەر تۇتۇلمىسامچۇ؟

— بەربىر تۇتۇۋېلىشىدۇ، — دېدى بەجەچقان ئەستايىدىل گەپ قىلىپ، — توخرى خانىڭ هەممىلا يەردە ئايغاقچىلىرى بار. شەھەردە، كوچىلاردا، بازارلاردا، بۇلۇڭ ـ پۈچقاقلاردا، يېزا ـ قىشلاق، تاغ ـ ئورمان، يول ـ ئۆتكەللەردە...، ئۇلار-نىڭ كۆزلىرى توققۇز قات ئاسمانىنىڭ قەرىدىكى ئىشلارنىمۇ كۆرە-لەيدۇ. ئۇلارنىڭ قولاقلىرى يەتتە قات يەرنىڭ تېگىدىكى يىلاننىڭ كۆشىگىنىنىمۇ ئاڭلىيالايدۇ.

— ئايغاقچىلار تاغ ـ ئورمانلىقتا راستىنلا بارمۇ؟ — دېدى باتۇر ئۇنىڭ گەپلىرىگە ئىشەنمەي.

— بار... لېكىن تاغ ـ ئورمانلىقتا ئۇلاردىنمۇ يامان شەر ـ يولۋاس، بۆرە، قاۋانلار بولىدۇ ـ دە، — دېدى بەجەچقان ئېھتىياتـ چانلىق بىلەن، — سەن قېچىشنى خىيال قىلما، باتۇر. بۇ بەك خەتەرلىك! سەن راستىنلا شۇنداق ئويلاۋاتامسەن ـ يا! هونزادە، مەن سېنى يالغۇز قويۇپ بېرەلمەيمەن. ئەگەر راستىنلا قاچماقچى

بولساڭ ماڭا ئېيت.

— نېمە، ساڭا ئېيتامدىمەن؟ — دېدى باتۇر قۇلىنى سىندۇرۇپ، — سېنى خانىمڭ ئايغاقچىسى ئەمەس دېگىلى بولامدۇ؟

بەجەچقانىمڭ بۇغداي ئۆڭلۈك چىرايىغا ھۇپپىدە قىزىللىق يۈگۈردى، لېكىن بۇنى سىرى پاش بولدى دېگەندىن كۆرە خىجىلىق، تەڭقىسلىق، ئوڭايسىزلىنىش دەپ چۈشەنگەن تۇزۇك ئىدى.

— مەن خانىمڭ قۇلىمەن، — دېدى ئۇ خۇشياقمىغاندەك قىلىپ، — ئەلۋەتتە، ماڭا ئايغاقچىلىقىمۇ تاپشۇرۇلغان... بىراق، سەن ماڭا ئىشىنىشىڭ كېرەك، ھونزادە. سەن قەيەردە بولساڭ، مەن شۇ يەردە بولىمەن. سەن قاچساڭ مەنمۇ قاچىمەن!... سەن ماڭا يۈرتۇمنى، ئۇرۇق - تائىپەمنى، ئەسلىمنى ئەسلەتتىڭ. ئۆزۈمنى تونۇتتۇڭ، ماڭا قۇلدەك ئەمەس، قۇۋانچىكىدەك، قېرىندىشىڭدەك مۇئامىلە قىلدىڭ. شۇڭا مەن سېنىڭ مەڭگۈلۈك قۇلۇڭ بولۇشنى خالايمەن. قۇلۇڭ بولىسام سەپدىشىڭ، قېرىندىشىڭ بولىمەن، باتۇر. سەن مېنى يات كۆرمە.

— مەن بۇلارنى بىلىمەن، سېنىمۇ چۈشىنىمەن، — دېدى باتۇر ئۇنىڭ قولىنى سىقىپ، — خاتىرجەم بول. مەن قاچمايمەن. ئەمما بۇ يەردە بىر ئۆمۈر تۇرۇشنىمۇ خالىمايمەن. يەنە بىر - ئىككى يىل، ئەڭ ئۇزاق بولغاندىمۇ تۆت - بەش يىلدىن كېيىن، ئاتام ئورنۇمغا باشقا بىرىنى ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئاندىن مەن بۇ يەردىن كېتىمەن، يۈرتۇمغا قايتىمەن. ئەنە شۇ چاغدا مەن سېنى توخرى خانىدىن سېتىۋېلىپ ئەركىنلىكىڭ بېرىمەن يا بولمىسا... قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن سېنى قۇتقۇزىمەن. بىللە ئەكېتىمەن.

— ھونزادە!... — دېدى بەجەچقان تەسىرلىنىپ كۆزلىرىگە ياش ئالغان ھالدا، — پۈتۈڭ تېگىدە خەسە، توپا - چاڭ بولاي... تىلەكلىرىڭ قوبۇل بولۇپ... تەڭرىم ساڭا قۇت بەرگەي!...

— خالىغان يەرگە بېرىشقا بولىدىغان تۇرسا، قېچىشنىڭ نېمە هاجىتى؟ — دېدى باتۇر.

— سەن قەيەرگە بېرىشنى خالايسەن؟ — دېدى بەجەچقان خۇشال بولۇپ، — مەن باشلاي.

— مېنىڭ بۇ يەردىن ئۆتىدىغان چوڭ كارۋان يولىنى، ئۇ يەردىكى دەڭ ـ ئۆتەڭ، بازارلارنى، چەت ئەللىكلەرنى كۆرگۈم بار.

— توغرا ئويلاپسەن. ئۇ يەردە يەنە بىز تەرەپتىن كەلگەن كىشىلەر بىلەنمۇ ئۇچراشقىلى بولىدۇ.

ئۇلار شۇنداق كېلىشىپلا سىرتقا چىقىشنىڭ تەرەددۇتىغا چۈشتى.

4

نوروز بايرىمىنىڭ هارپا كۈنىدىن كېيىن باتۇر ئۆزگەردى. ئۇ هازىر ساندىبىلغا يېڭى كەلگەن چاغدىكى سولاشقان، سالپايغان، كۈن بويى ئۆڭ بېقىپ، ئويغا پېتىپ ياتىدىغان باتۇر ئەمەس ئىدى. ئۇ چۈشكۈنلۈكتىن تامامەن قۇتۇلۇپ، ئۆزگىرىپ باشقىچىلا بىر كىشىگە ئايلانغانىدى. ئۇ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ساندىبىلنىڭ، توخرى خانلىقىنىڭ ئۆزى ئىلگىرى ئويلىغاندەك ئەمەس، بەلكى ناهايىتى روناق تاپقانلىقىنى، هەقىقەتەنمۇ باي، قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى هېس قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۈمەنبالىقتىكى چاغدىن تارتىپلا كاللىسىدىن ئۆتمىگەن، نارازى بولغان، هازىرغىچە ئۇنى تۇرلۇك ئوي ـ خىياللارغا سېلىپ ئازابلاپ كېلىۋاتقان بەزىبىر ئىشلارنىڭ، بەزىبىر مەسىلىلەرنىڭ تۈگۈنمۇ يېشىلگەندەك بولىدى. «ئەسلىدە ئاتامنىڭ ئىنچۇنقان ئاچارىنىڭ گېپىگە كىرىپ بۇلاردىن ئېهتىيات قىلىشى بىكار ئەمەس ئىكەن ـ دە!...» ئۇ مانا ئەمدى ئاتىسىنىڭ نېمە سەۋەبتىن توخرىلار بىلەن تىنچ ـ ئىناق ئۆتمەكچى بولۇپ قالغانلىقىنى، ئۆزىنى بۇ يەرگە باريىتاي قىلىپ

تۇرغاقتا تۇرۇشقا ئەۋەتكەنلىكىنى چۈشىنىشكە باشلىغانىدى.

«لېكىن بۇ ئۇنچىلىك قىلىپ كەتكۈدەك، ئېھتىيات قىلىش- تىن ھالقىپ قورقۇش، خەۋپسىرەش، باش ئېگىپ تىنچلىق تىلەش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكۈدەك ئىشمۇ ئەمەستى، — دەپ ئويلايتتى ئۇ يەنە ئۆز خاھىشى بويىچە ئەسلىي قارىشىنى ياقلاپ، — چۈنكى بىز ھونلارمۇ ئۇنچىۋالا ئاجىز، نامراتمۇ، سالپا - سايات ئەمەستۇق. چىنلىقلاردىن زەربە يېگىنىمىز بىلەن پۈتۈنلەي تۈگىشىپ پىتىراپ كەتمىگەنىدۇق، بەلكى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ، ئۈيۈشۈپ قۇدرەت تېپىۋاتاتتۇق. چىنلىقلارغا يېڭىلگىنىمىز توخرىلارغىمۇ يېڭىلىپ قالىدىغىنىمىزنى كۆرسەتمەس ئىدى؟!... ئەپسۇس!... لېكىن مۇشۇ تەرزدە يەنە بىرنەچچە يىل ئۆتسە ... كاج تەقدىرىم ئۈشىلىپ ئەركىنلىككە ئېرىشسەم... بۇ نومۇسنى، بۇ خورلۇقنى چوقۇم يۇمايى قويمايمەن! توخرىلاردىن، چىنلىقلاردىن... چوقۇم ئۆچ ئالىمەن! خەپ! شۇنداق بىر كۈنلەر كېلىدۇ. تەڭرىلەر ماڭا قۇت - مەدەت بېرىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا...!»

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ دائىم مۇشۇنداق خىياللارنى قىلىدىغان، تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ يىراقنى ئويلاپ، كۆڭلىگە ئاجايىپ ئۇ- لۇغۋار ئارزۇ - ئىستەكلەرنى پۈكۈپ، توخرى خانەدەك ئۇلۇغۋار تەسەۋۋۇر ۋە يۈكسەك پىلانلار ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ، تۈنلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزىدىغان بولۇپ قالدى. بەلكىم مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، يېڭى باھاردىن كېيىن ئۇ زادىلا جىم ياتمىدى. ئۇ ھەر كۈنى كەچ يېتىپ سەھەر تۇراتتى. ھەر تاڭدا سارايىنىڭ ھويلا- سىغا چىقىپ يېڭى چىقىقان قۇياشقا — كۈن تەڭرىسىگە چوقۇ- ناتتى - دە، جانىبازلىق مەشىقى قىلىپ بەدەن چېنىقتۇرۇشقا باشلايتتى. ئۇ ئەتىگەندىن كەچكىچە سىرتتىن كىرمەيتتى. بەجەچ- قانىنى، خاس مەھرەملىرىنى ئەگەشتۇرۇپ كوچا ئايلىنىپ، دۇكان ئارىلاپ، بازار كۆرۈپ سەيلە - زىيارەت قىلاتتى، شەھەر سىرتىغا چىقىپ، كارۋان يولىنى كۆزىتىپ، كارۋانلار، سودىگەرلەر، چەت ئەللىكلەر بىلەن پاراڭلىشىپ، تونۇش - بىلىشىنى ئاۋۇتۇپ، نەزەر

دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئۇ بەزىدە تېخىمۇ يىراق يەرلەرگە — چىلان تېغى ئېتىكىدىكى ئوتلاقلارغا، ئاۋۇل - قىشلاق، ئېكىنزارلىقلارغا بېرىپ، توخرى قارا بودۇنلىرىنىڭ تۇرمۇش - ئادەتلىرىنى كۆرۈپ ھەم ئۆگىنىپ، ئەھۋال ئىگىلەيتتى، تاغ - ئورمانلىق، جىلغا - جىرالارغا بېرىپ قۇرۇق قول، پىيادە بولسىمۇ ئوۋ ئوۋلايتتى. بۇنداق چاغلاردا، سەيلە - زىيارەت قىلغاندا، ئوۋ ئوۋلىغاندا، ئۇ يەنە پىشقان، يېتىشكەن ئايغاقچىلاردەك ئەتراپتىكى مۇھىت - شارائىتنى، كىشىلەرنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى، ئوي - پىكرىنى، ۋەزىيەتنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەپسىلىي كۆزىتەتتى. يوللارنى، ئۆتكەللەرنى... ئېنىقلايتتى. ئۇچرىغانلىكى كىشى بىلەن پاراڭلىشىپ بىلمىگەنلىرىنى ئېرىنمەي سوراپ ئۆگىنەتتى ۋە ئىگىلەيتتى. بىلگەنلىرىنى، ئويلىغان، ھېس قىلغانلىرىنى، ھەتتا ئەڭ سادىق، ئىشەنچلىك يېقىن كىشىسى بەجەچقانغىمۇ زىنھار تىنمايتتى.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە ئۇ يەردە توخرىلار بىلەن ھونلارنىڭ مۇناسىۋىتىگىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇنىڭغا يېقىندىن دىققەت قىلىپ ھەرخىل ئۇسۇل ۋە ئامال - چارىلەر بىلەن توخرى خانىنىڭ ئوردىسىدا بولۇنغان گەپ - سۆز، ئىش - ھەرىكەتلەرنى تىكىتىكىلايتتى. چۈنكى ئۇ توخرى خانغا ئىشەنمەيتتى، ئوخشاشلا يەنە ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتتىنمۇ گۇمان قىلاتتى. ئۇلارنى ياۋۇز، رەھىمسىز، شەخسىيەتچى، نامەرد ھېسابلايتتى. ئۆز ھايات - ماماتىنىڭ ئۇلارنىڭ كەيپىياتىغا، ئوي - خىيالىغا، ئىش - ھەرىكىتىگە، جۈملىدىن توخرىلار بىلەن ھونلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى، بەلكى قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا ئۇ ھامان سەگەك، ھوشيار تۇرۇشقا تىرىشاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھاياتي بىخەتەرلىكىنى، مەسئۇلىيىتىنى ئويلىغىنىدا، توخرىلار بىلەن ھونلارنىڭ مەڭگۈ مۇشۇنداق ئىناق - ئىتتىپاق ئۆتۈشىنى، ئاردىدىكى دوستلۇق مۇناسىۋىتىنىڭ، تىنچلىقىنىڭ ئەبەدىي بۇزۇلماسلىقىنى ئۈمىد قىلاتتى. ئەمما ئۆز ئەركىنى، ئازرۇ - ئارمانلىرىنى ئويلىغىنىدا، بۇ يەردە بىر كۈنمۇ بارمىتاي

بولۇپ تۇرغاقلىقتا تۇرۇشنى خالىمايتتى. بەلكى قېچىشنى، بۇ يەردىن كېتىشنى، ئۆز يۇرتىدا، ئۇرۇق - تائىپىسى ئارىسىدا ئەركىن - ئازادە ياشاپ، ئۇلۇغۋار پىلانلىرىنى ئەملگە ئاشۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۇنىڭدىكى بۇ بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى خىل ھېسسىيات ئۇنى دائىم ئازابلاپ ئارامىدا قويمايتتى.

توخرىلار ئېلىدە، ساندىبىلدا تۇرغان ۋاقتىنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنى بۇلاردىن باشقا يەنە سېغىنىش ۋە ھىجران ئازابلىرىمۇ قىيناشقا باشلىدى. ئۇ ھەردائىم تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىنى، ئاتا - ئانىسىنى، تۇغقانلىرىنى، ئۇرۇقداشلىرىنى ئەسلەپ، سېغىنىپ ھەسرەت چېكەتتى. «ئاھ تەڭرىم! مەن بۇ يەردە قاچانغىچە مۇشۇنداق بارىمىتاي بولۇپ تۇرغاقتا تۇرارمەن؟ تەنھالىقتا، غېرىپ - مۇساپىرچىلىقتا تۇتقۇندەك، مەھبۇستەك ياشارمەن؟...— ئۇ يات ئەلدە، ناتونۇش كىشىلەر ئارىسىدا ئۇزاققىچە، بىر ئۆمۈر تۇرغاقتا تۇرۇشنى خالىمايتتى، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېتىشنى، يۇرتىدىكى ئوتلاقلاردا، تاغ - ئورمانلىقتا قىيغىتىپ - سەكرىشىدىغان قوزا - ئوغلاق، موزاي - تايچاقلاردەك، يۇگۇرۇشۇپ يايراپ يۈرىدىغان كېيىك، بۆرىلەردەك ئەركىن ياشاشنى، يايراپ يۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتى،— مېنىڭ بۇ كاج تەقدىرىم قاچانمۇ ئوڭشىلار؟... ئانام ئايقاغان قانداقراق تۇرۇۋاتقاندۇر؟... ئۇنىڭ بىلەن قاچانمۇ دىدار - مۇلاقات بولۇپ قۇچقىغا ئۆزۈمنى ئاتارمەن؟...» ئۇ ئەينى ۋاقىتتا، ياۋۇز تانيۆلەر قەبىلىسى بىلەن ئېلىشقىلى ماڭغان چاغدىلا ئانىسى بوينىغا ئېسىپ قويغان، شۇنىڭدىن تارتىپ يېنىدىن پەقەتلا ئايرىماي كېلىۋاتقان بۆرە ئوشۇقىنى سېغىنىش ۋە ھۆرمەت ھېسسىياتى بىلەن سۆيدى. ئايقاغان... چوڭ ئالچى ئايقاغان كارامەت ئايال. دۇنيادىكى ئانىلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى، ئۇ باتۇردەك بىر ئوغۇلنى تەۋەللۇت قىلىپ بۇ دۇنيانىڭ بارلىقىغا ئايلاندۇردى، بېقىپ ئۆستۈرۈپ، تەربىيىلەپ چوڭ قىلىپ قاتارغا قوشتى. بەلكى ئەلكۇننىڭ ئېغىزىدا، قەلبىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ، پەخىر - ئىپتىخار بىلەن زىكىر

قىلىدىغان ئالىپ چەۋەندازغا ئايلاندۇردى. ھونغا يۈرەك، ئەلگە تىرەك بەرپا قىلدى. ئۇ پۈتۈن زېھنى ۋە يۈرەك قېنىنى مانا شۇنىڭغىلا بېغىشلىدى. ئۇ ئۇنىڭغا ئىنتايىن كۆيۈنەتتى. ئۇنى قۇش بالىسىنى قانتى ئاتىسىغا ئېلىپ قوغدىغاندەك ئاسرايتتى. ئۇنىڭ ساغلام چوڭ بولۇشىنى، باتۇر، قەيسەر، جاسارەتلىك بىر يىگىتكە، يارامليق، پاراسەتلىك، قابىل بىر پاسىبانغا، ئەل ـ خەلقىگە كۆيۈمچان ھەم ھىممەتلىك بىر ھۆكۈمرانغا ئايلىنىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. ئوغلى باتۇرمۇ ئۇنىڭ بۇ ئۈمىدىنى ھېچقاچان يەردە قويغان ئەمەس... ئەپسۇس، ئۇ ھازىر ئۇنىڭ يېنىدا يوق. ئۇنى يالغۇز، يۆلەنچۈكسىز تاشلاپ، ھىجران ۋە سېغىنىش، تەشـ ۋىش ۋە غەم ـ قايغۇ ئازابىدا قويۇپ، بۇ يەردە باراقسان بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ نېمىدېگەن چوڭ نادانلىق، نېمىدېگەن چوڭ بەختـ سىزلىك ـ ھە!

سۈجۈك!... ئالچى سۈجۈكچۇ؟ ئۇنىڭ ھالى نېچۈكتۇر؟ ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل، ئەڭ ۋاپادار ئايال! ئۇ ياش باتۇرنى جېنىـ دىنمۇ ئەزىز بىلىپ ياخشى كۆرەتتى. ئۇ ئۇنىڭغا مۇھەببەت ۋە مېھرىبانلىق، جاسارەت ۋە مەسئۇلىيەت ئاتا قىلغان. ئۇنىڭغا ئۆزىـ نى، ئەرلىكىنى تونۇتقان!... ئۇ ھازىر تېخىمۇ ھۆسنىگە تولۇپ چىرايلىقلىشىپ كەتكەندۇر، ئالچى گۈللىرىدەك!... ئۇلار توي قىلىپ ۋىسال تەشنالىقلىرىغا تېخى تۇزۇك قانمىغان. ھازىرغىچە بالا يۈزى كۆرەلمەي، باشقا بىر ۋىسالغىمۇ تەشنا بولۇشۇپ ئۇنىڭ ئوتىدا تەڭ كۆيۈشكەن. ئارىدىن بەش يىل ئۆتۈپ، تەڭرىلەرنىڭ قۇت بېرىشى بىلەن ئۇلار ئاخىر بۇ ئارزۇسىغىمۇ يېتىشكەن. لېكىن دەل مۇشۇنداق پەيتتە، كاج تەقدىر ئۇلارنى ئايرىۋېتىپ چىدىغۇسىز ھىجران ئازابىدا قويدى. بۇ نېمىدېگەن شەپقەتسىزـ لىك، نېمىدېگەن چوڭ ئادالەتسىزلىك ـ ھە!... «مەن بۇ تەرەپكە ماڭغان چاغدا ئۇ بويۇمدا قاپتۇ دېگەندەك قىلىۋىدى، بۇ راست بولغىيمىدى؟ ئەگەر شۇنداق بولسا، ئۇنىڭ ئاي ـ كۈنىمۇ توشۇپ قالدى ھەرقاچان. بەلكىم ئاللىقاچان يەڭگىپ بولغاندۇر... ئۇ

ساق ـ سالامەت يەڭگىگەنمىدۇر؟ ئوغۇل تۇغقانمىدۇر ياكى قىزمىدۇر؟ نېمە بولسا مەيلى... ئۇ ماڭا ئوخشىغانمىدۇر ياكى ئانىسىغىمۇ؟ بالام ھەرگىز ماڭا ئوخشاش تۇغۇلۇپ قالمىغىيدى ئىلاھىم!... شۇنداق، ئالچى سۇجۇك ساق ـ سالامەت يەڭگىگەن، بالا ئامان ـ ئېسەن تۇغۇلغان، ئانىسىغا ئوخشىغانلا بولسا بولدى. مۇشۇنىڭ ئۆزى كۇپايە. ئەمما ئۇ مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن، ئانىسىغا ئوخشاش جىگەرلىك، غۇرۇرلۇق، زېرەك، ئۆتكۇر ھەم قەيسەر بولۇشى كېرەك. ئۇ پەقەت تۇرقى ـ سىياقتىلا ئانىسىغا ئوخشاشمىسا بولدى... ئاھ! مەن نېمىلەرنى ئويلاپ كەتتىم؟ مەن راستتىنلا ئاتا بولغاندەمەنمىدۇر؟ بالام ساقمىدۇر؟ ئالچىمۇچۇ، ئۇ قانداقراق تۇرۇۋاتقاندۇر؟ ئۇ مېنى سېغىنغانمىدۇر؟ سېغىنامدىغاندۇر؟...»

ھەئە، ئۇ سېغىنىدۇ، كۇنلەپ ـ كۇنلەپ ئۇنىڭ يولىغا تەلمۇرىدۇ، كېچە ـ كېچە ئۇنى ياد ئېتىپ كۆز يۇمايدۇ. ئۇنىڭ تېزرەك قايتىپ كېلىشىنى، ئۆزىنى باغرىغا بېسىپ، يۇز ـ كۆزلىرىگە سۆيۈپ ھىدلىشىنى، چاچلىرىنى سىلاپ ئەركىتىلىشىنى... ئارزۇ قىلىدۇ. ھىجران ئوتىدا كۆيۈپ جۇدالىق، سېغىنىش ئىزتىراپىدا تولغىنىدۇ. شېرىن چۈشلەرنى كۆرۈپ ئويغانغاندا، تاتلىق خىياللارنى قىلىپ ئېسىگە كەلگەندە، يالغۇزلۇق، تەنھالىق، پاناھسىزلىق، غېرىبلىق ھېس قىلىپ ھەسرەت چېكىدۇ، ياش تۆكىدۇ. خۇددى ئېرىگە ئوخشاشلا!... لېكىن ئۇ ئۇنىڭغا ئىشىنىشى كېرەك. ئۇنى كۇتۈشى، تاقەت قىلىپ ساقلىشى كېرەك. ئۇنىڭ ئۇزاققا قالماي يېنىغا قايتىپ كېلىپ بېشىنى سىلايدىغانلىقىنى بىلىشى كېرەك... شۇنداق، ئۇ ئىشىنىدۇ، بىلىدۇ، كۇتىدۇ. ئۇ ئېرىنى ئوبدان چۈشىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىنى نائۇمىد قىلىپ قارا ھىجراندا قويمايدىغانلىقىنى، ئۇزاققا قالماي قايتىپ كېلىپ، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىغا قاندۇرۇپ، بەخت ـ شادلىق ئاتا قىلىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلىدۇ!

مانا، باھارنىڭ كەينىدىن تېخىمۇ كۆك، تېخىمۇ رەڭدار،

تېخىمۇ گۈزەل ھەم يېقىملىق ياز كىردى. ئۇنىڭ كەينىدىن بەرد-
كەتلىك ئالتۇن كۈزمۇ يېتىپ كەلدى. باتۇرنىڭ توخرىلارغا بارىم-
تاي بولۇپ، ساندىبىلدا تۇرغاقتا تۇرۇۋاتقىنىغىمۇ يىل توشاي
دېدى. لېكىن بۇ كۈنلەر، تۇرغاقلىق ھايات ئۇنىڭغا يەنىلا يېڭى،
ئەمدىلا باشلانغاندەك تۇيۇلاتتى. ئاخىرلىشىدىغاندەك، تۇگەيدىغان-
دەك قىلمايتتى. توخرى خان ھېلىھەم ئۇنى تۇنقۇندەك، مەھبۇس-
تەك كۆرۈپ، ئازغىنە، چەكلىك ئەركىنلىك بېرىپ، قاتتىق نازا-
رەت قىلىپ تۇرۇۋاتىدۇ. خۇددى قەپەسكە سولىنىسىمۇ، باغچىدىن
چىقارمايدىغان شىرەك. ئەگەر شۇنچىكى چاتاق چىقسا، ئۆزگە-
رىش بولسا، قەپەسكە سولاشتىن، ھەتتا ئۆلتۈرۈشتىن يانمايدۇ.
تۇمەن تەڭرىقۇتتىنمۇ ھېچقانداق سادا ـ سالام يوق. خۇددى ئۆزە-
نىڭ باتۇر ئاتلىق ئوغلانى، تەگىن ئۆگەسى بارلىقىنى، ئۇنىڭ
ئۆزى ئۇچۇن، ئەلكۇن ئۇچۇن يات ئەلدە، يىراق، ناتونۇش يۇرتتا
بارىمتاي بولۇپ تۇرغاقلىقتا تۇرۇۋاتقانلىقىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ
كەتكەندەك. ئۇ نېمە ئىش قىلىۋاتقاندۇر؟ نېمە ئويلاۋاتقاندۇر؟ ئۇ
نېمىشقا باتۇرنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى ئوغلى يۇيۇكنى ئەۋەتىپ،
ئۇنى بۇ يەردىن قايتۇرۇپ كەتمەيدىغاندۇر؟ ھېچبولمىغاندا ۋاقىت-
لىق، بىر مەزگىل بولسىمۇ؟ ئۇ دېگەن تەگىن ئۆگە، سول قول
بىلگە خان تۇرسا، تەڭرىقۇتنىڭ ئۇنىڭغا ھاجىتى چۈشمىگەندىمۇ؟
ئۇنىڭ ئۇنى كۆرگۈسى، قۇچاقلىغۇسى كەلمىگەنمىدۇر؟ ئۇنى سې-
غىنمىغانمىدۇر؟... «ئاھ تەڭرىم! مېنى نېمانچە بىتەلەي، بەخت-
سىز قىلىپ يارانقان بولغىيدىڭ؟ ئاتا مېھرىدىن، كۆيۈمىدىن مەھ-
رۇم قالدۇرۇپ، بېشىغا ئېغىر كۈنلەرنى سېلىپ قىينىغۇچە مېنى
يارىتمىغان بولساڭ ياكى... ھەقىقىي بۆرە كۈچۈكى قىلىپ يارانقان
بولساڭ، ئۆز ماكانىمدا، ئۆز توپۇمدا، ئۆزۈمگە تايىنىپ، باشقە-
لارغا ئانىي بولماي ئەركىن ياىراپ يۈرگەن بولسام... مەن
شۇنىڭغا شۈكۈر دەيتتىم. بۇنداق خارلىنىپ، ئازابلىنىپمۇ يۈر-
مەيتتىم!...»

كۈز كىرىشى بىلەن توخرى خانىنىڭ پائالىيىتىمۇ كۆپەيدى.

ئۇ ھازىر ئوردىسىدا ئانچە كۆپ تۇرمايتتى، مەھرەملىرى، سانغۇنـ
لىرى، لەشكەرلىرى بىلەن دائىم سىرتلارغا چىقاتتى، ئەلۋەتتە،
ئۇنىڭ بۇ پائالىيەتلىرى ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى، ئەڭ كۆڭۈللۈك ھەم
ئەھمىيەتلىكى يەنىلا شۇ ئوۋ ـ شىكار ئىدى. ئۇ مۇشۇ ئارقىلىق
بايلىق، كۈچ توپلايتتى، سانغۇنلارنى، لەشكەرلىرىنى چىنىقتۇـ
رۇپ يۇرۇشكە، سوقۇشقا تەييارلايتتى. ئۇ تـىنـچ مەزگىللەردىكى
ئوۋ ـ شىكارنىڭ ئەڭ ياخشى، ئەڭ قۇلاي، ئەڭ ئۇنۇملۇك لەشـ
كىرىي چەۋەندازلىق مەشقى ئىكەنلىكىنى، قوشۇن ئوۋ ـ شىكارـ
دا چىنىقسا، تەربىيىلەنسە، ۋاقتى كەلگەندە، ئەمەلىي جەڭلەردە
ئۆزئارا ياخشى ماسلىشىپ، باتۇرلۇق، جەڭگىۋارلىق بىلەن جەڭ
قىلىپ نۇسرەت قازىنالايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. ئۇ ئۆزىمۇ
دائىم قوشۇن باشلاپ ئوۋ ـ شىكار قىلىپ تۇرغاچقا، ھەممىدىن
ماھىر، ھەممىدىن ئالغۇر تەجرىبىلىك ئوۋچى، ھەممىدىن قابىل،
ھەممىدىن جەسۇر ھەم پاراسەتلىك ئاتامان ئىدى.

كۈز ھېشىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئوۋ ـ شىكارغا خان
بارىمتاي باتۇرنىمۇ بىللە ئاچىقتى. ئۇنىڭغا ۋاقتىلىق بولسىمۇ
ئات، ئوقيا بەردى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى ئۇنى
ئوينىتىش، ئۇنىڭغا ئىچ پۈشۈقىنى چىقىرىۋېلىش پۈرسىتى بېرىش
ياكى ئۇنىڭغا ئۆزىنى، قوشۇنىنى، كۈچ ـ ھەيۋىسىنى كۆرسـ
تىش، نامايان قىلىش ئۈچۈن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. ئۇ يەنە
بۇ ئالىپ پالۋاننىڭ مۇسابىقە مەيدانىدىكى جاسارىتىنى، ماھارىتـ
نى، كۈچ ـ قۇدرىتىنىمۇ كۆرگەن ھەم قايىل بولغان. ئۇ ئەمدى
ئۇنىڭ ئوۋدىكى، جەڭدىكى باتۇرلۇقىنى، چېۋەر ـ چاققانلىقىنى،
تەجرىبىسىنى كۆزۈپ باقماقچى، ئۇنى ساداقەت، ئىتائەت، ماھاـ
رەت ۋە كۈچ ـ قۇدرەت جەھەتتىن سىناپ باقماقچى بولدى، ئەگەر
كۈتكەن يېرىدىن چىقسا تېخىمۇ كۈچەپ، ھەرقانداق بەدەل تۆلەشـ
تىن يانماي ئۇنى يېنىغا تارتماقچى، قولغا كەلتۇرمەكچىدى. ئەپـ
سۇسكى، باتۇر بۇ قېتىم يەنە ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ، ئۇنى ئۇمىدـ
سىزلەندۈرۈپ قويدى.

بۇ قېتىمقى ئوۋ چىلان تېغى ئېتىكىدىكى پايانسىز يايلاقنىڭ

چېتىدە، تاغ قاپتىلىدىكى قويۇق چاتقاللىقتا ئېلىپ بېرىلماقچى ئىدى. ساندىبىلدىن ئاتلىنىپ چىققان قوشۇن ئەنە شۇ نىشانغا قاراپ ئىلگىرىلەۋاتاتتى. باتۇر خانىمنىڭ سىپاھلىرى قاتاردا ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ بۇگۈن كۆڭلى توق، كەيپى چاغ بولۇپ، ئۆزىنى خۇددى چۈغاي تېغى باغرىدا ئاتىسىغا ئەگىشىپ ئوۋغا كېتىۋاتقاندەك ئەركىن، روھلۇق، خۇشال ھېس قىلاتتى... ئوۋ قوشۇنى بىر پەس يۇرگەندىن كېيىن، ئالدىن بەلگىلەنگەن ئوۋ رايونىغا يېتىپ بېرىپ توختىدى. خان قوشۇننىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئوۋچىلارغا بۇ قېتىمقى ئوۋنىڭ مەقسىتى، دائىرىسى، تەرتىپى ۋە قائىدىسى توغرۇلۇق سۆزلەپ، مۇھىم كۆرسەتمە - بۇيرۇقلارنى بەردى. خانىمنىڭ بۇ سۆزلىرى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ئۇنى ھەممەيلەن زېھىن قويۇپ ئاڭلىشى، خانىمنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇنۇپ، ئۇ كۆتكەن ۋە تەلەپ قىلغان نەتىجىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىشى كېرەك ئىدى. چۈنكى خان ئوۋدىن كېيىن خۇلاسە چىقىرىپ جازا - مۇكاپات يۈرگۈزەتتى. ئوۋدا چاققانلىق، چەبدەسلىك، باتۇرلۇق ۋە ماھارەت كۆرسىتىپ تۆھپە - نەتىجە ياراتقانلار مۇكاپاتلىنىپ ئۆستۈرۈلەتتى. لېكىن باتۇر بۇلارغا قىزىقمىدى، خانىمنىڭ سۆزلىرىگىمۇ قۇلاق سالمىدى. ئەجەبا ئۇنىڭ ئوۋ ئوۋلاپ كۆڭۈل ئاچقۇسى، خانغا ۋە ئۇنىڭ سانغۇنلىرىغا يەنە بىر قېتىم ئۆزىنى كۆرسىتىپ، تونۇتۇپ قويغۇسى يوقمىكىنا؟... شۇ تاپتا ئۇ باشقا بىر ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلۈپ، باشقىچە ئوي - خىياللارنى قىلىۋاتاتتى. «پاھ، كاساپەت! نېمىدېگەن قاۋۇل، نېمىدېگەن چىرايلىق - ھە!... مەن ئۆزياشىمدا بۇنداق ئاتىنى پەقەتلا كۆرۈپ باقمايتىكەنمەن. بەلكىم بۇنىڭدىن كېيىنمۇ كۆرەلمەسلىكىم مۇمكىن. پاھ!... ئەر ئېتى بىلەن، قۇش قانىتى بىلەن دەپتىكەن. ئەگەر ئۇ مېنىڭ بولۇپ قالغان بولسا...» ئۇنىڭ كۆزى توخرى خانىمنىڭ تۇلپىرىغا چۈشۈكەن، دەققەت - ئېتىبارىمۇ پۈتۈنلەي شۇنىڭغا مەركەزلەشكەنىدى.

خان مىنگەن ياش ئايغىر ھەقىقەتەنمۇ كەم ئۇچرايدىغان، كۆزنىڭ يېغىنى يەپ زوق - ھەۋىسىنى قوزغايدىغان قاۋۇل، چىرايى

لىق، نەسىللىك ئات ئىدى. ئۇنىڭ رەڭگى چىلان تورۇق بولۇپ، تۇكلىرى ئەتىگەنكى قۇياش نۇرىدا ئوت يالقۇنىدەك يالتىراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ پېشانىسىدە ئالىقانچىلىك ئاق قاشقىسى — يۇلتۇزى بار ئىدى. ئۇ كەڭ كۆكرەكلىك، بېلى ئۇزۇن، قورسىقى تار، پۇتلىرى ئىنچىكە، كۇچلۇك ھەم شاش ئىدى. بويىنى ئاق قۇنىڭكىدەك، قۇلاقلىرى دىڭ، گۆھەردەك چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى يوغان ھەم چىرايلىق ئىدى. ئۇ ماڭغاندا، چاپچىغاندا، پۇتلىرى يەرگە تەگمەيدىغاندەك كۆرۈنىدىغان ئۇسسۇلچى قىزلاردەك يېنىك، چىرايلىق چامدايتتى. بۇگۈن ئۇنى قىز قوينىغا كىرىدىغان يىگىتلەر دىنمۇ بەكرەك چىرايلىق ياساندۇرۇشقانىدى. ئۇستىگە چىرايلىق زەركەشتە بېسىلغان كۆك رەڭلىك يوپۇق يېپىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ساپسېرىق ئالتۇندىن ياسىلىپ، چاقناپ تۇرىدىغان ئۇنچە ـ مەرۋايىتلاردىن كۆز قويۇپ زىننەتلەنگەن كۇموش ئۇزەڭگىلىك كىچىك كىننە ئېگەر توقۇلغان، يوپۇقنىڭ جىيەكلىرىدە ئاق، قارا، قىزىل، سېرىق ساچۇلار ساڭگىلاپ تۇراتتى. يالىلىرى، قۇيرۇقىمۇ سىلىق ھەم چىرايلىق تارىلىپ، ھەرخىل نەرسىلەر بىلەن بېزەلگەنىدى. بېشىدىكى يۆگۈنگە، ئىككى قۇلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا پوكەلەپ ئېچىلغان گۈل شەكىلدە چىگىلگەن ئاق يىپەك لېنتا بېكىتىلگەن بولۇپ، ئۇ پېشانىسىدىكى ئاق قاشقىسى بىلەن پار كېلىپ ئۇنى تېخىمۇ سۇلكەتلىك، ھەيۋەتلىك قىلىپ كۆرسىتەتتى. توخرى خانمۇ ئۇنىڭ ئۇستىدە ئاجايىپ سۇمباتلىق، سالاپەتلىك، ھەيۋەتلىك، كۇچلۇك ھەم ئۇلۇغۋار كۆرۈنەتتى.

خان سۆزىنى تۈگىتىپ ئاتلىنىشقا بۇيرۇق بەردى. قوشۇن بۆلۈنۈپ ھەركەتكە كەلدى. قورشاپ ئوڭ قىلىش باشلاندى...

قۇياش خادا بويى ئۆرلىگەن چاغدا باشلانغان ئوڭ كۇن ئولتۇرۇشقىمۇ خادا بويى قالغاندا ئاخىرلاشتى. ئوڭچىلار ئوڭ غەنىيمەتلىرىنى ئېلىپ بەلگىلەنگەن جايغا جەم بولۇشتى. خان ئېتىغا مىنىپ يەنە ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتتى. تورۇق تۇلپار چاپچىپ ـ تېپىرلاپ تۇراتتى. خانمۇ ناھايىتى روھلۇق، خۇشال كۆرۈنەتتى. ئۇ بەلكىم بۇگۈنكى ئوڭنىڭ ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەم كۆڭۈل

لۇك بولغانلىقىدىن، غەنىيمەتلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن ۋە ياكى بارىم-تاينىڭ بۇگۈنكى ئوۋدا ئۆزى كۈتكەندەك باتۇرلۇق ھەم چېۋەرلىك كۆرسەتكەنلىكىدىن مەمنۇنىيەت ھېس قىلغان بولسا كېرەك. ئۇ قوشۇنغا بۇگۈن شەھەرگە قايتماي مۇشۇ يەردە تۇنەپ ئوۋ بەزمىسى قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئەلۋەتتە، بۇگۈنكى ئوۋنىڭ جازا - مۇكاپاتىمۇ مۇشۇ بەزمىدە يۈرگۈزۈلەتتى. خان بارمتايغا ئات، قورال - ياراغ بېرىپ ئۇنى مۇكاپاتلاشنى ئاللىقاچان كۆڭلىگە پۈكۈپ بولغانىدى.

خانىڭ يارلىقىدىن كېيىن قوشۇن تارقىلىپ ئاتلارنى باغلاشقا، ئوتۇن تېرىپ گۈلخانلارنى يېقىشقا، كېيىكلەرنى كاۋاپ قىلىپ بوزا، قىمىزلارنى ئەكېلىشكە باشلىدى. ھايال ئۆتمەي ئوۋ بەزمىسى قىزىپ، ئوۋچىلارنىڭ كەيپى كۆتۈرۈلۈپ كۈلكە - چاقچاق، ئۇسسۇل - ساما ئەۋجىگە چىقتى. خان يېقىنلىرى بىلەن ئالاھىدە سورۇن تۈزگەنىدى. باتۇر ئۇنىڭ سانغۇنلىرى قاتاردا گۆش يەپ ئولتۇراتتى. ھەممە زور ئىشتىياق بىلەن يەپ - ئىچمەكتە، خۇشال - خۇرام ئويناپ كۈلمەكتە... لېكىن باتۇرنىڭ بۇلارغا تازا ھەپسىلىسى يوقتەك، سورۇندا خىيالغا بېرىلىپ، باشقىلارغا ئارىلاشماي جىمجىت، مۆڭلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇ گۆشنىمۇ ئىشتىھا بىلەن يېمەيتتى، ئۇلپەتلىرى سۇنغان قىمىزنىمۇ زورىغا ئىچەتتى. كۈلكە - چاقچاقتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، نېمىندۇر خىيال قىلىپ، نېمىگىدۇر تاقەتسىزلىنىپ، پات - پات ئەتراپقا سەپسېلىپ ئىزتىراپ چېكەتتى. قارىغاندا ئۇنىڭ كۆڭلى باشقا بىر يەردە، باشقا بىر ئىشتا بولسا كېرەك... شۇنداق، ئۇنىڭ كۆڭلى بەزمىدە ئەمەس، ئېرىشكۈسى مۇكاپاتلاردىمۇ ئەمەس. باشقا يەردە، باشقا نەرسىدە، خانىڭ تورۇق تۇلپىرىدا... ئۇ ئۇنى ياقتۇرۇپ قالغانىدى.

قۇياش ئولتۇرۇپ غەرب ئۇپۇقى ئوتقاشتەك تاۋلىنىشقا باشلىدى. ھايال ئۆتمەي قاراڭغۇ چۈشەتتى. بۇنى كۆرۈپ باتۇرنىڭ تاقىتىمۇ تاق بولدى. «ئەمدى دېلىغۇل بولۇپ ئولتۇرۇشقا، كۈتۈۋېرىشكە بولمايدۇ. كەچ كىرىپ قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتسە... بۇنداق پۇرسەت ئەمدى كەلمەيدۇ. ئۇنى مۇشۇ تۇرقىدا، مۇشۇ يورۇقتا

تېپىۋېلىشىم كېرەك! ... ھېچبولمىسا ئۇنى يەنە بىر كۆرۈۋالسام، يېنىغا بېرىپ، تۇتۇپ سىلاپ... مىنىپ باقسام! ...» ئۇنىڭ يۈرىكى رىتىمىنى بۇزۇپ دۈپۈلدەپ سوقۇشقا باشلىدى. بۇنىڭ ھاياجان ياكى جىددىيلىك ۋە ياكى قورقۇش ئىكەنلىكىنى ئۇ بىلمەيتتى. ئۇ ئاستا ئورنىدىن تۇردى. باشقىلارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ قويماسلىق ئۈچۈن مەست بولۇپ دەلدەڭلىگەن، ھاجىتى قىستاپ كەتكەن قىياپەتتە سورۇندىن ئايرىلدى. چاتقاللىق ئارىسىغا كىرىپ كۆزدىن يىتتى - دە، باغلاقتىكى ئاتلار توپىغا قاراپ يۈگۈردى.

ئۇنىڭ سورۇندىن ئايرىلغىنىنى، خانىنىڭ تۇلپىرىنى ئىزدەپ كەتكەنلىكىنى ھېچكىم بايقىمىدى، ھېچكىم سەزمىدى. بەلكىم شۇنداق بولغاندۇر. شۇنداق بولسىدى ئىلاھىم! ... تورۇق تۇلپار قەيەردىدۇر؟ ... باتۇر شۇنداق ئويلار بىلەن ئۆزىدىكى جىددىيلىكنى بېسىشقا تىرىشاتتى. ئۇ بېشىنى ئېگىپ، يېنىك چامداپ، شەپە چىقارماستىن باغلاقتىكى ئاتلار ئارىسىغا كەلدى. ئىزدەپ يۈرۈپ تورۇق تۇلپارنى ئاخىر تاپتى. «ئۇ ئەنە! دەل ئۆزى! ... ئېگىرىمۇ ئېلىنماپتۇ. ئۇ مېنى يېقىن بارغىلى قويارمۇ؟ بېشىنى تۇتسام، بوينىغا ئېسىلىپ يالىنى تارسام، مىنىپ چاپتۇرسام! ...» ئۇ بىردىنلا ھەممىنى ئۇنتۇدى. ھېچكىمگە، ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماي ئۆزىنى تورۇق تۇلپارغا ئاتتى. تۇلپار ئۇركۈمىدى، قاچمىدى، بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىپ، كۆزلىرىنى ناتونۇش يىگىتكە تىككىنىچە بۇرۇن تۆشۈكلىرىنى كېرىپ، ئۇنىڭ پۇرىقىنى ھىدلىدى. ياش يىگىت ھاياجان ئىچىدە ئۇنىڭ چۇلۇۋۇرىدىنى تۇتتى. بۇ چاغدا تۇلپار سەل ئۇركۈگەندەك، ياتسىراپ بىئارام بولغاندەك قىلدىيۇ، ئەمما يەنە ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرمىدى.

— «قورقما، ئۇركۈمە، مەن يات كىشى ئەمەس. سېنىڭ يېقىن دوستۇڭ. مەن ساڭا ئامراق. مەن سېنى ياخشى كۆرىمەن! ...»

باتۇر پىچىرلىغىنىچە ئاتنىڭ بېشىنى سىلىدى، يېقىن كىشىسىنى، سۆيگىنىنى قۇچاقلىغاندەك ئۇنىڭ بوينىنى قۇچاقلىدى، يالىنى تاراپ، تۆكلىرىنى سىلاپ سۆيدى. دەل مۇشۇ چاغدا تۇلپار

غىدىقى كەلگەندەك يېنىك تېپىرلاپ، قۇلاقلىرىنى دىڭگايتىپ بېـ
شىنى سىلكىپ شوخلۇق قىلدى. ئاندىن يەنە جىم بولۇپ، بېشىنى
ئېگىپ «كەل، يىگىت، چاپايلى!» دېگەندەك قىلىپ، تۇمشۇقى
بىلەن باتۇرنى نوقۇپ ـ نوقۇپ قويدى. بۇنىڭدىن باتۇر چەكسىز
ھاياجان ۋە شادلىققا تولدى. «ئىككىمىز... قاچىمىزمۇ ـ يا؟!»
دېدى ئۇ تورۇق تۇلپارغا مۇراجىئەت قىلىپ. شۇنداق قىلسا،
تۇلپارغا مىنىپ قاچسا، ئۇنى كىم قوغلاپ يېتەلەيتتى؟ كىم تۇتۇـ
ۋالالايتتى؟... تۇلپارمۇ ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشىنىپ ماقۇللۇق
بىلدۈرگەندەك نەم، ئىسسىق لەۋلىرىنى ئۇنىڭ تۇكلۇك يۈزىگە
سۈركەپ پۈتلىرىنى تېپىرلاتتى. ئەجەبا، ئۇ ئۇنىڭغا شۇنداق تو ـ
نۇشلۇق بەرمەكچى، ئۇنى شۇنداق قوبۇل قىلماقچى، سۆيمەكچى
بولۇۋاتامدىكىن؟ بارلىق جان ـ جانىۋارلار ئالدىنئالا نېمە ئىش
بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرىدۇ دېيىشىدىكەن. بەلكى ئۇمۇ باتۇرنىڭ
كۆڭلىدىكى ئۆزىگە ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىۋاتقىنىنى، ئۆزىنىڭمۇ
ھامان بىر كۈنى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ سۈنماس قانىتى بولۇپ
قالىدىغانلىقىنى بىلگەن بولسا كېرەك. ئەپسۇس، ئۇنىڭ سۆزلەشـ
كە تىلى يوق!

باتۇر تۇلپارنى قۇچاقلاپ، يۈزلىرىگە سۆيۈپ، يالىنى تاراپ،
بوينى ۋە كۆكرەكلىرىنى سىلىغاچ ئاستا ئۇنىڭ سول يېنىغا
ئۆتتى ـ دە، قورسىقىدا ساڭگىلاپ تۇرغان كۈمۈش ئۈزەڭگىگە
پۈتىنى ئېلىپ لىككىدە ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقتى. ئاھ! نېمىدېگەن
ھۈزۈر، نېمىدېگەن بەخت! مانا ئەمدى ئۇ قانات تاپتى!... بىراق
دەل مۇشۇ پەيتتە، باتۇر تېخى دېۋىتمەستە، تۇلپار نېمىشقىدۇر
تېپىرلاپ كەينىگە شوخشۇدى ـ دە، ئالدى پۈتلىرىنى كۆتۈرۈپ
قاتتىق كىشنىۋەتتى. باتۇر نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرىپ بولـ
غۇچە خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەك، يەردىن لوڭكىدە ئۇنۇپ چىقـ
قاندەك ئالىپ بۇقا ئۇنىڭ ئالدىدا پەيدا بولدى. ئەسلىدە ئۇ مېنى
پايلاپ تۇرغانىكەن ـ دە؟... ئارقىدىنلا يەنە بىرنەچچە ئايغاقچى ـ
سىپاھلار پەيدا بولۇپ ئۇنى قورشۇۋالدى. ئاھ كاج تەقدىر!...
ئۇلار ئۇنى خانىنىڭ تەۋرۈك تۇلپىرى ئۈستىدىن يۇلۇۋېلىشتى ـ

ده، پۇتلىرىنى يەرگە تەگكۈزمەي خاننىڭ ئالدىغا ئاپىرىشتى.
— ئۇ سېنىڭ تۇلپىرىڭنى ئوغرىلاپ، قېچىپ كەتمەكچى بولغانىكەن، خان، — دېدى ئالىپ بۇقا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، — بىز ئۇنى نەق مەيداندىلا تۇتۇۋالدۇق.
— سەن، باھىمتاي، راست شۇنداق قىلماقچىمىدىڭ؟! — دېدى خان تۇتقۇننىڭ كۆزىگە مىختەك قادىلىپ، ئەلپازىدىن ئۇنىڭ دەرغەزەپكە كەلگەنلىكى مانامەن دەپ چىقىپ تۇراتتى.
— ياق... — دېدى باتۇر ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشسىمۇ يەنە هودۇقۇپ، — مەن قاچماقچى ئەمەستىم. مەن پەقەت... ئۇنىڭغا هەۋەس قىلىپ... مىنىپ بېقىش ئۈچۈنلا...
— شۇنداقمۇ؟ — دېدى خان يەنە غەزەپ بىلەن تەنە قىلىپ.
— شۇنداق، — دېدى باتۇر ئۆزىنى سەل تۇتۇۋېلىپ، — مېنىڭ باشقا غەرىزىم يوق...
خان نېمىشقىدۇر تۇتقۇنغا قايتا سوئال قويمىدى. ئۇ ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنمىدىمۇ ياكى ئىشەنمىدىمۇ، بۇنىسى نامەلۇم. ئەمما ئۇنىڭ بۇنچە چوڭ ئىشقا سۈكۈت قىلماقچى بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئالىپ بۇقا تۇرالماي قالدى.
— ياق، خان، ئۇ يالغان ئېيتىۋاتىدۇ! — دېدى ئۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن ۋارقىراپ.
— ياق، مەن يالغان ئېيتمىدىم، — دېدى تۇتقۇن ئۆزىنى ئاقلاپ.
— ئۇ يالغان ئېيتمىغان بولسىمۇ سېنى كۆزگە ئىلماي، سېنىڭ تۇلپىرىڭغا چېقىلدى، خان! — دېدى ئالىپ بۇقا، — بىز ئۇنى تۇلپارغا مىنىپ بولغان يەردىن تۇتۇۋالدۇق. بۇ قىلمىشى ئۈچۈنمۇ ئۇ ئوخشاشلا ئۆلۈمگە لايىق!
خان ئالىپ بۇقىنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنسىمۇ، نېمىشقىدۇر ئۇنىڭغا يەنە ئىپادە بىلدۈرمىدى، نېمە دېيىشنى بىلەلمىگەندەك باتۇرغا قادىلىپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ بىر پەس تۇردى. ئۇ باتۇرغا ئىشەنمەيۋاتاتتى. «ئاتقا مىنگەن كىشى چاپماي قالامتى؟ تۇتۇلمىغان بولسا قاچاتتى ـ دە!...» ئەمما ئۇ كۈتمىگەن يەردىن

سانغۇنغا باتۇرنى قويۇۋېتىشنى بۇيرۇدى.
— بىراق، خان!...
— بولدى بەس! — دېدى خان ئالىپ بۇقنغا قولىنى شىلتىپ، — قويۇۋەت ئۇنى!
ئاندىن ئۇ سەل تۇرۇۋېلىپ غەزىپى يانغاندىن كېيىن، قاپقىنى ئاچماي تۇرۇپ باتۇرغا مۇنۇ سۆزلەرنى قىلدى:
— سەن، يالغان ئېيتمىغانسەن بەلكىم. لېكىن مېنى ئۇنچە ساددا، كەڭ قورساق چاغلاپ قالما. مەن بىلىمەن، سېنىڭ نېمە-لەرنى ئويلىغىنىڭنى!... سەن بۇ قىلمىشىڭ ئۈچۈن تېگىشلىك جازاغا تارتىلىسەن. ئەمما بۇگۈن ئەمەس، كېيىن. چۈنكى مەن بۇگۈن ناھايىتى خۇشال. مېنىڭ سېنى دەپ كەيپىمنى ئۇچۇرغۇم يوق. لېكىن ساڭا شۇنى ئەسكەرتىپ قويايكى، سەن ئەمدى شوخلۇق قىلمەن دېمە. بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزۈڭنى بىلىپ يۈر، ئەقىللىق-راق بول. بولمىسا پۇشايمانغا قالىسەن!
— ئۇقتۇم، خان، — دېدى باتۇر بېشىنى سىلىپ.
— ھە، بولدى، بەزمىمىزنى قىلايلى، — دېدى خان قولىنى كۆتۈرۈپ، — بارىمتاي، سالپىيىپ تۇرۇۋەرمەي بۇياققا كەل. مەن بىلەن قىمىز ئىچ.
ئۇۋ بەزمىسى تۈن نىسپىگىچە داۋام قىلدى. باتۇر بۇ كۆڭۈل-لۈك كېچىنى ئاچچىق ئەلەم ۋە ھەككە ـ دۈككە ئىچىدە ئۆتكۈزدى. ئۇۋ قوشۇنى ئەتىسى چۈشكە يېقىن ساندىبىلغا قايتتى.
باتۇر سارايغا سالپايغان ھالدا قايتىپ كەلدى. سادىق ھەم كۆيۈمچان قۇل ئۇنىڭ بۇ ھالىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى.
— ساڭا نېمە بولدى، ھونزادە؟ — دېدى ئۇ بىر ئىش بولغان-لىقىنى پەملەپ.
— ھېچ ئىش ...— دېدى باتۇرمۇ چاندۇرۇپ.
بۇنى كۆرۈپ قۇلنىڭ ھەيرانلىقى تەئەججۈپ ۋە ئەندىشىگە ئايلاندى. ئۇ خوجايىنىدىن ئەنسىرەپ، نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلگۈسى كېلىپ، ئۇنىڭ كۆزىگە كىرىپلىۋالدى.
— دېسەڭچۇ، ھونزادە، زادى نېمە ئىش بولدى؟...

— ئۇۋدا خانىمۇ تۇلپىرىغا چېقىلىپ تۇتۇلۇپ قالدىم.
— نېمە؟... قاچماقچى بولغانمىدىڭ؟
— ياق... سەنمۇ شۇ گەپنى قىلىۋاتامسەن ماڭا؟
— ياق، ئەمدى... مېنى كەچۈر، ئاچچىقلانما، ھونزادە.
گېپىمگە قۇلاق سال. بېلىقسىز كۆل بولماس، يوسۇنسىز ئەل. سەن ئۆزۈڭنىڭ بارمىتاي ئىكەنلىكىڭنى، بۇ يەرنىڭ يوسۇننى ئەستىن چىقىرىپ قويماسلىقىڭ كېرەك ئىدى. بۇ يەردە يوسۇن بەك قاتتىق. ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغانلارنىڭ، خانىمىڭ تۇلپىرىغا چېقىلغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ. سەن قانداقلارچە بۇنداق... خەير، بولغۇلۇق بوپتۇ. خان مەردلىك قىلىپ ساڭا كەڭچىلىك قىپتۇ. ئۇ ئەمدى بۇ ئىشلارنى قايتا تەگەپ ئولتۇرماس. لېكىن ئۇ سېنىڭ ئىپادەڭگە قارايدۇ. شۇڭا سەن بۇنىڭدىن كېيىن قاتتىق دىققەت قىلىشىڭ كېرەك.
باتۇر بەجەچقاندىن كۆتكىنىگە ئېرىشەلمەي ئاچچىقىنى كەلتۈرۈۋالدى. چۈنكى ئۇ بۇ سادىق قۇلدىن خانىمىڭ ھەيۋىسىگە ئوخشىمىغان تەنبىھ ـ نەسىھەتلەرنى ئاڭلارمەن دەپ ئويلىمىغانىدى. قانداق دېگەن گەپ بۇ؟ ماڭدامدا بىر يوسۇن ـ ئادەت، قانۇن، خان؟ ... دەرۋەقە، ھونلاردىمۇ يوسۇن ـ ئادەت ۋە قانۇن بار. ئۇ يەردىمۇ تەڭرىقۇتنىڭ تۇلپىرىغا ھېچكىم چېقىلالمايدۇ. لېكىن ئۇ ئۆز يۇرتىدا بۇ يوسۇن ـ ئادەت ۋە قانۇن دېگەنلەردىن ئۆزىنى كۆچلۈكرەك سېزەتتى. ئەڭ بولمىغاندىمۇ ئۇ ئۈيەردە بۇ نەرسىلەردىن ئۇنچىۋالا ئېھتىيات قىلىپ قورقۇپ كەتمەيتتى. ئۇ يەردىكى جىمىكى نەرسە ئاسمان ـ زېمىن، كۈن، ئاي، تاغ، ئورمان، ئۆگۈز ـ ئېقىن، يايلاق ـ ئېكىن، تەڭرىقۇت ھەم ئۇنىڭ يوسۇنى... ھەتتا سىرلىق ئىلاھلارمۇ ئۇنىڭغا تونۇشلۇق، يېقىملىق، چۈشىنىشلىك ئىدى. بۇ يەردىمۇ ئوخشاشلا ئاسمان ـ زېمىن، كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار... بىراق بۇ يەردە قەيەرگىلا بارما، قانداق ئىش قىلما، ئاسانلا يولدىن ئادىشىپ، كۆزگە كۆرۈنمەس تامغا ئۇسۇۋالىسەن. چەكلىمىگە ئۇچراپ، تەنبىھ ئاڭلاپ، جازاغا تارتىلىسەن...

«باربمتاي بولۇپ تۇرغاقتا تۇرۇۋاتقان كىشى شۇنداق بولۇشقا تېگىشلىكتۇر بەلكىم» دەپ ئويلىدى ئۇ بىر پەستىن كېيىن بايىقى خىيالىدىغا بەرھەم بېرىپ. ئۇ بەجەچقاندىنمۇ ئاغرىنمىدى. ئۇنىڭ نەسىھىتىنى توغرا تېپىپ، بۇنىڭدىن كېيىن ھوشيار بولۇشنى، ئۆزىنى تۇتۇپ يۈرۈشنى، ھەرقانداق ئىشنى ئويدان ئويلىنىپ، ئالدى ـ كەينىگە قاراپ قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

راست دېگەندەك، ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ خانىمنىڭ ئالدىغا چاقىرتىلدى. ئۇنىڭ ئەينى چاغدىكى كەڭ قوللۇقى راستىنلا كەيپىنى ئۇچۇرماسلىق ئۈچۈنلا ئىكەن ـ دە؟ نامەرد! ... ئۇ مېنى نېمە قىلار؟ سوراقلاپ، يوسۇننى تونۇتۇپ مېنى جازاغا تارتارمۇ؟... ئۆلگىنىم مۇشۇمىدۇر؟...

ھالبۇكى، ئۇ خانىمنىڭ ئالدىغا بارغاندىن كېيىن، كۈتمىگەندە يەنە ياخشى مۇئامىلىگە ئۇچرىدى. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ ئەجەبا، خان ئۇنىڭغا يەنە كەڭچىلىك قىلارمۇ؟... خان ئۇلۇغۋار، يېقىملىق ھالدا ئالتۇن جامغا بال قۇيۇپ ئۇنىڭغا تۇتتى ـ دە، سۆز باشلىدى.

— سەن ھەقىقەتەن ئالىپ ئىكەنسەن، — دېدى ئۇ باتۇرنى تەرىپلەپ، — مەن بۇنى كۆرۈپ يەتتىم.

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى باتۇر سەل گۇمانلىنىپ.

— شۇنداق، — دېدى خان، — ماڭا دېۋەك، ئەقىلسىزلەر ئەمەس، ساڭا ئوخشاش ئاڭلىق، ئەقىللىق بۆرىلەر كېرەك.

— چىشسىز بۆرىلەرمۇ؟ — دېدى ياش يىگىت يەنە خانىمنىڭ چىشىغا تېگىپ.

— ياق، چىشى ئۆتكۈر، ئۆزى سەزگۈر، جەسۇر، ئەقىللىق، ئاڭلىق بۆرىلەر، — دېدى خان سالماقلىق بىلەن ئېنىق گەپ قىلىپ، — بىلىمەن، سەن مېنى ياقتۇرمايسەن. مېنى مۇشۇ كۈنگە قويغان سەن دەپ قارايسەن. لېكىن شۇنى بىلىشىڭ كېرەككى، بۇ قارىشىڭ تامامەن خاتا! چۈنكى سېنى بۇ قىسمەتكە دۇچار قىلىپ نادامەتتە قويغان مەن ئەمەس، بەلكى ئاتاڭ تۇمەنخان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قورقۇنچاق خانلار! ... ئاچچىقلانما، ئوغلان، ئۆزۈڭنى بېسىۋېلىپ تەخىر قىلىپ ئاڭلا. سەن ھەقىقەتەنمۇ باتۇر

هەم قەيسەر، چېۋەر هەم پاراسەتلىك، كۆچلۇك هەم قۇدرەتلىك سەن. شۇڭا ئۆز ۋاقتىدىمۇ ياۋۇز تانيۆلەرنى بويسۇندۇرۇپ... چىنلىقلار بىلەن ئېلىشىپ... ئاتا - ئاناڭغا، ئۇرۇق - تائىپەڭگە شان - شەرەپ كەلتۈرگەن سەن. سەن ئەسلىدە ئاتاڭنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ ھون تائىپىسىگە باش بولۇشقا مۇناسىپ ئىدىڭ... لېكىن سەن ئالدىراپ قالدىڭ. ھە دېگەندىلا ئالىپەشلىك قىلىپ، ئاتاڭدىن يامانلاپ، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى ياراتمىدىڭ. ئۇنىڭغا بويۇنتاۋلىق قىلىپ، ئۆزۈڭ بىلگەننى قىلىپ، ئۇنى خەۋپسىرەتىپ قويدۇڭ. ئۆزۈڭگە ئىشەنمەيدىغان قىلىپ قويدۇڭ. بۇلبۇل تۇرغان يەردە، تورغايغا نېمە قويۇپتۇ سايراشنى؟ ... يەنە تېخى ئۆزۈڭنى چاغلىماي چىنلىقلارغا، توڭگۇسلارغا، بىزگە، ماڭا قارشى مۇقام توۋلىدىڭ، داۋراڭ سالدىڭ، — خان بىر پەس تۇرۇۋېلىپ سۆزىنى يەنە داۋام قىلدى، — ئەلۋەتتە، مەن بۇلار توغرۇلۇق سېنى يامانلىماقچى ئەمەسمەن. ياشلىق دېگەندە شۇنداق بولىدۇ. بەلكىم سەن ھەقلىقتۇرسەن... لېكىن شۇنى بىلىشىڭ كېرەككى، كىشىلىك ھايات، كىشىلىك تۇرمۇش تولىمۇ مۇرەككەپ، زىددىيەتلىك. ھاياتتا، تۇرمۇشتا ... ھەققانىيەت كۆپىنچە ھاللاردا ھەقلىق كىشىلەر تەرىپىدە ئەمەس، بەلكى كۆچلۇكلەرنىڭ قولىدا بولىدۇ. شۇنى ھېس قىلىشىڭ كېرەككى، ئاتاڭ گەرچە ھەقلىق، ياراملىق بولمىسىمۇ، ماڭا قارىغاندا يەنىلا كۆچلۇك ئىدى. شۇڭا ... ئۇ سېنى بارىمتاي قىلىپ مېنىڭ يېنىمغا ئەۋەتكەن. ئۇ مۇشۇ ئارقىلىق بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقتى. سېنى — ببباش، خەۋپلىك ئوغلىنى ئەپچىللىك بىلەن كۆزدىن نېرى قىلدى. مەندىن، توخرىلاردىن خەۋپسىرەمەيدىغان بولدى. ئىش مانا مۇشۇنداق ئاددىي. ئۇ ھېچقانچە كۆچىمەيلا كۆزلىگەن مەقسىتىگە يەتتى... لېكىن شۇنى سەمسىگە سېلىپ قويايكى، بۇ ۋاقىتلىق ئىش. چۈنكى ئاتاڭ، ئۇنىڭ خانلىرى، يەنە سەنمۇ ماڭا قارىغاندا يەنىلا كۆپ ئاجىز، ئىقتىدارسىز. مەنلا، توخرىلارلا ئەمەس، ئەتراپىڭلاردىكى باشقا ئەل - خانلىقلارمۇ ئوخشاشلا سىلەردىن كۆچلۇك! لېكىن سىلەر بۇنى بىلمەيسىلەر، ھېس قىلمايسىلەر. پەقەت ئۆزۈڭلارنىلا بىلە-

سىلەر، ئويلايسىلەر. ئۆزۈڭلارنى چاغلىمايسىلەر. باشقا كىشىلەر-نى، باشقا ئۇرۇق - تائىپىلەرنى، ئەتىراپىڭلاردىكى ئەل - خانلىقلارنى ئۆزۈڭلارغا دۈشمەن، خەۋپ دەپ قارايسىلەر. شۇڭا سىلەر چۆچۈپ ئەنسىز ياشاۋاتىسىلەر. ھەتتا ھەرقايسى ھون قەبىلىلىرىمۇ بىر - بىرىگە ئىشەنمەي، تارقاق، تەپرىقە ھالەتتە تۇرۇۋاتىسىلەر.

سەن مۇشۇلارنى ئويلاپ ھېقىشىڭ كېرەك. چۈغاي تېغى ئېتىكىدىكى كىچىككىنە تۈمەنبالىقتا ئەمەس، مانا مۇشۇ يەردە — مۇقەددەس چىلان تېغى ئېتىكىدە، بارلىق ئۇرۇق - تائىپىلەر، بارلىق ئەل - يۇرت جەم بولغان، تەلىيۈنىدىغان مۇشۇ مەركەزدە تۇرۇپ ئويلىشىڭ كېرەك! شۇنداق قىلساڭ، ئويلاپ يەتسەڭ، ئاندىن كۆز ئالدىڭنىلا ئەمەس، يىراقنى، پارلاق كەلگۈسىنى كۆرەلەيسەن... قابىلىيىتىڭنى، كۈچۈڭنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، نام - ئاتاق، شان - شەرەپ قازىنالايسەن!... بەلكىم، كېيىنچە مەن ئاتاڭ تۈمەنخان بىلەن قۇدا بولۇپمۇ قالارمەن. چۈنكى مېنىڭ قىزىم سۈلسۈلە ئۈنىڭ يېنىدا... ئۇ چاغدا سەن بەلكىم ھەممىنىڭ ئۈستىگە چىقىپمۇ قالارسەن...

— مەن ئويلىنىمەن، خان، — دېدى باتۇر بىر پەس ئېسەنگىرەپ تۇرغاندىن كېيىن ئىپادە بىلدۈرۈپ.

— مەن ئۆتكەنكى ئىشلارنى سۈرۈشتۈرمەسلىك قارارىغا كەلدىم، — دېدى خان، — يەنە تېخى ساڭا ئات بېرىشكە، ئۆزۈڭنىڭ قوراللىرىڭنى قايتۇرۇپ بېرىشكە بۈيرۇقمۇ چۈشۈردۈم. بۈنىڭدىن كېيىن ساڭا قورال كېرەك بولىدۇ. بولۇپمۇ ئوۋ ئوۋلىغاندا، بىراق دىققەت قىلغىنكى، كىشىلەر ئارىسىدا ھوشيار بول!

— بۇ گېپىڭ راستمۇ، خان؟ — دېدى باتۇر خۇشاللىقىنى باسالماي.

— ئەلۋەتتە. لېكىن مەن ساڭا تۈلپىرىمنى بەرمەيمەن. ئۆزۈڭ مېنىڭ يىلقىلىرىم ئارىسىدىن كۆڭلۈڭگە ياققان بىرىنى تاللىۋال، — دېدى خان.

— باي بول، خان. تەڭرىلەر ساڭا قۇت بەرسۇن!

5

خانىمنىڭ باش يىلقىچىسى بارىمتاي سارىيىغا كەلگەندە تاڭ ئەمەلا سۈزۈلۈۋاتاتتى. يىلقىچى ياشىنىپ قالغان، قاتاڭغۇر كىشى بولۇپ، يىلنىڭ تۆت پەسلىنى تاغ ـ دالا، ئوچۇق يايلاقتا ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن چىرايىنى قورۇق بېسىپ قاردىاپ كەتكەنىدى. ئۇ ئۆزى مىنگەن ئاتنىڭ باشقا يەنە ئېگەرلەنگەن ئىككى ئاتنى يېتىلەپ كەلگەنىدى. ئۇ ساراي دەرۋازىسىنى ئۇرۇپ ئاۋۇال بەجەڭقانىنى ئويغاتتى.

— ئۇ بارمۇ؟

— كىم؟ ... بارمتايما؟ بار.

— ئۇنى ئويغاتساڭ، يىلقا پادىسىغا باراتتۇق. ئۇ ئۆزىگە ئات تاللىۋېلىشى كېرەك. خانىمنىڭ بۇيرۇقى... ئەتىگەنلىك شەبنەم كۆتۈرۈلگۈچە تۈتۈۋېلىش كېرەك ئىدى.

بەجەڭقان باش يىلقىچىنى تونۇيتتى، خانىمنىڭ بۇيرۇقىنىمۇ چۈشىنەتتى. ئۇ دەرھال باتۇرنى ئويغاتتى. باتۇر ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، ئىشىنىڭ تەكتىنى ئۇقۇپ بولغۇچە، ئۆيگە باش يىلقىچىنىڭ ئۆزىمۇ كىرىپ بولدى.

— ھە، ئويغاندىڭمۇ؟ ئورنۇڭدىن تۇر. تېز بول، ئوغلان. ئات تاللاشقا بارىمىز، — دېدى ئۇ گەپنى قىسقا قىلىپ، — شەبنەم كۆتۈرۈلگۈچە...

بۇ گەپنى ئاڭلاپ باتۇرنىڭ ئۇيقۇسى بىلەن تەڭ چىرايىمۇ ئېچىلىپ كەتتى. ئۇ نېرى ـ بېرىسىنى سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرمايلا كىيىملىرىنى كىيدى ـ دە، قېرى يىلقىچىغا ئەگىشىپ تالاغا چىقتى. يىلقىچى ئۆزى ئەكەلگەن كۆل رەڭ ئاتنى ئۇنىڭغا بەردى. بەجەڭقان ئالا قاشقا بايتالغا مىندى. ئۇلار ساندىبىلنىڭ كۈن قوۋۇقىدىن بىرىنچى بولۇپ چىقتى. ئاندىن شەبنەملىك ئوتلاقتا يېشىل ئىزلارنى قالدۇرۇپ خانىمنىڭ يىلقىلىرى بېقىلىۋاتقان يايلاققا قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

ھەيۋەتلىك تاغ سەھەر مەنزىرىسى. تۇن تامان گىرىمسەن. شەرق ئۇپۇقى بولسا سۈزۈلۈپ، خەسسەك ئاقىرىشقا باشلىغان. سول ياندىكى بىپايان يايلاق، ياپيېشىل كۆپمە دۆڭلۇكلەر، ئوڭ تەرەپتىكى چاتقاللار قاپلىغان تۆپىلىكلەر، قويۇق ئۆسكەن قارىغايلار، ئۇنىڭ كەينىدىكى قامەتلىك چىلان تاغلىرى... بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەتىگەنكى ئۇيقۇسىدىن تېخى ئويغانمىغانىدى. ئورمانىنىڭ بەزىبىر شالاڭ يەرلىرىدىمۇ تۇرۇم - تۇرۇم ئاقۇچ تۇمانلار لەيلەپ يۇرەتتى. چېكەتكىلەر، تومۇزغىلار تېخى ئويغانمىغان بولۇپ، ئاندا - ساندا بۇلبۇللارنىڭ مۇڭلۇق سايراشلىرى، بۆدۈنە، تورغايلارنىڭ ۋىچىرلاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

تەبىئەت ئاتا قىلغان بۇ سېھرىي جىمجىتلىق قويىنىدىكى بۇلبۇللارنىڭ سايرىشى، بۆدۈنە، تورغايلارنىڭ ۋىچىرلاشلىرى باتۇرغا ناھايىتى تونۇشلۇق ئىدى. ئۇ بىر چاغلاردا، مۇشۇنداق شەبنەم كۆتۈرۈلۈپ كۈن چىققۇچە بولغان ئارىلىقتىكى تاڭ سەھەرلەردە ساپ ھاۋا يەپ سەيلە قىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئاتقا مىنىپ چۈغاي تېغى باغرىدىكى ئوتلاقلارغا، ئورمان ياقىلىرىغا بېرىپ كېلەتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ تېنى يايراپ پۈت - قوللىرى يېنىكلەپ كەتكەندەك، تاڭ سەھەردىكى سالقىن ھاۋادىن نەپەسلەنگەن ۋۇجۇدى خۇشاللىققا چۆمۈپ كۆكتە پەرۋاز قىلغاندەك بولاتتى... ئۇ كېتىۋېتىپ ئاشۇ چاغلارنى ئەسلىدى. بىراق بۇ يەردە ئاللىقانداق يېڭىچە بىر ئەركىنلىك، ئاللىقانداق يېڭىچە بىر شادلىق، گۈزەللىك جىلۋە قىلاتتى. بۇ يەردىكى تەبىئەت مەنزىرىسىگە نەزەر سالسا، ھەممە نەرسە لەرزان مۇزىكىغا جور بولۇپ شادلىق كۈيى ياڭرىتىۋاتقاندەك قىلاتتى. بەرگى - ياپراقلىرىدا شەبنەم تامچىلىرى يالتىراپ تۇرغان ئوت - چۆپلەرنى، ئاق، سېرىق، سۆسۈن رەڭلىك گۈل - چېچەكلەرنى، سايراۋاتقان بۇلبۇل، تورغاي، بۆدۈنىلەرنى قىزغىنىپ، سۆيگىنىنى سېغىنىپ، كۆڭلىنى بىئارام قىلغان ئېچىنىش، كەمستىلىش تۇيغۇلىرىنى يادىغا كەلتۈرۈپ يىغلاپ تاشلىغۇسى كېلەتتى، شۇنداقلا يەنە كۆك قەردىگە چىقىپ پەرۋاز قىلغۇسىمۇ

كېلەتتى.

باتۇر مانا مۇشۇنداق مۇڭلۇق خىياللارغا بېرىلىپ كېتىپ بارغىنىدا، توخرى خانىنىڭ تېخى تۇنۇگۈنلا ئېيتقان سۆزلىرى قۇلاق تۈۋىده يەنه ياڭرىغاندەك بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىكى گۈزەل، سېھىرلىك مەنزىرە بىردىنلا غايىب بولۇپ، كۆتۈلمىگەنده پۈتۈن ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ خۇنۇك، كۆرۈمسىز بولۇپ قالدى. بايىقى چۈشىنىكسىز شاد ـ خۇراملىق، مۇڭ ـ زارلار بىلەن تەۋرەنگەن كۆڭۈل ئەمدى باشقىچه بىر قىسما جىددىيلىك ۋە ئىزتىراپقا ئورۇن بەردى.

ئۇلار خېلى بىر يەرلەرگىچه ئۆز خىيالىرىغا سېھىرلەنگەندەك پاراڭ سېلىشماي ماڭدى. ساندىبىل ئارقىدا، خېلى يىراقتا قالغانىدى. ئۇلار شالاڭ ئۆسكەن چاتقاللار ۋە يازدىكى تومۇز تاشقىنلىرى يېقىتقان، ئېقىتقان شاخ ـ شۇمبا، يىلتىزلار بىلەن تولغان باشقا بىر ئوچۇقچىلىققا چىقىشتى. بۇ يەردىكى ئويمانلاردا كىچىك ـ كىچىك كۆلچەكلەر ۋە قومۇشلۇقلار كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئالدى تەرەپتىن جەز قوڭغۇراقلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. قارىغاندا خانىنىڭ يىلقا ئۈيۈرلىرى بېقىلىۋاتقان يايلاققا يېقىنلاپ قالغان ئوخشايدۇ. مانا، چىلان تېغى باغرىدىن كەلگەن، مەيىن شامالمۇ يۈزلەرگە ئۇرۇلدى. قەيەردىندۇر كۆيگەن قامۇقنىڭ ئاچچىق ھىدى كەلدى. ئات تۇياقلىرى تېگىدىن ئوت ـ چۆپلەر ئارىسىدىن كىچىك قۇشلار پۇرۇلداپ ئۇچۇپ چىقىشقا باشلىدى. شەرق ئۈپۈقى قىزىرىپ ئورمانلارنىڭ كەينىدىن، چىلان تېغىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىن قۇياش نۇرى كۆرۈندى. باتۇر ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ ئەتىگەنكى قۇياشقا — كۈن تەڭرىسىگه چوقۇندى. باش يىلقىچى كېيىك كۆرگەن ئۆۋچىدەك ئالدىراپ ئېتىنى قويۇپ بەردى.

ئۇزاققا قالماي پاكار ـ پاكار چاتقاللىقلار ئارقىدا قالدى. ئالدى تەرەپته كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان بىپايان يايلاق كىمخابىتەك يېيىلىپ ياتاتتى. بۇ يەردىكى ئوت ـ چۆپلەر بايىقىلارغا قارىغاندا تېخىمۇ يېشىل ھەم يۇمشاق ئىدى. يايلاقتا ھەددى ـ ھىسابسىز

تەلىم ـ تەسىم يىلقىلار يايلاپ يۈرۈشەتتى. نەچچە ئوقتام يىراقلىق-تىكى دۈپدۈگىلەك بىر تۆپىلىكتە پادىچىلارنىڭ كىگىز ئۆيلىرى كۆرۈندى.

يايلاققا كېلىۋاتقان ئوچ چەۋەندازنى ھەممىدىن ئاۋۋال پادىچى-لار كۆندۈرگەن ئىتلار بايقىدى. ئىتلارنىڭ ھاۋشىغان ئاۋازلىرىغا چەۋەندازلارنىڭ ئاتلىرى باشلىرىنى كۆتۈرۈپ، قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىپ يېنىك پۇشقۇرتۇشۇپ جاۋاب بېرىشتى.

— ئامانلىشىۋاتىدۇ، — دېدى تەجرىبىلىك باش يىلقىچى، — ئاتلار بىلەن ئىتلار كىشىلەردىن سەزگۈر بولىدۇ. ئەنە ئۇلار ئۆزئا-را تونۇشۇپمۇ بولدى... بىراق پادىچىلار كۆرۈنمەيدىغۇ؟

— ئەنە، بىرى كېلىۋاتىدۇ، — دېدى بەجەچقان.

تۆپىلىكتىكى كىچىك ئاۋۇلدىن ئۇلارغا قاراپ بىر ئاتلىق كېلىۋاتاتتى. يېقىن كەلگەندە ئۇ بىر ياش مالچى بولۇپ چىقتى.

— ھەممىگلار تىنچ ـ ئامان تۇردۇڭلارمۇ؟ — دېدى باش يىلقىچى ھېلىقى ياش مالچى ئالدىغا كېلىپ توختىغاندىن كېيىن.

— تىنچلىق، بوۋا، — دېدى ياش مالچى.

ئۇ باش يىلقىچىغا جاۋاب بەرگەچ ئۇنىڭ يېنىدىكى باتۇرغا قىزىقىپ ھەم ئەيمىنىپ بىر قارىۋالدى. ئەمما ئۇ باتۇرنى يات كۆرمىدى. ئۇنى تونۇيدىغانەدەك يېقىملىق تەبەسسۇم قىلدى ـ دە، كەينىگە بۇرۇلۇپ ئاۋۇلغا قاراپ چاپتى. ھاۋشىپ كېلىشكەن بىر-نەچچە ئىتمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ كېتىشتى.

— بۇ كىشى ھونزادە باتۇر، بارىمتاي. خانىمىڭ يېقىنى، — دېدى باش يىلقىچى ئاۋۇلغا بارغاندىن كېيىن باتۇرنى مالچىلارغا تونۇشتۇرۇپ، — كۈن چىقىۋاتىدۇ يىگىتلەر، شەبنەم كۆتۈرۈلگۇ-چە ئۇنىڭغا بىرەر تۇلپار تۇتۇپ بېرىشىمىز كېرەك. بۇ خانىمىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى...

— تۇتۇپ بېرىمىز، بوۋا، — دېيىشتى مالچىلار باتۇرغا قىزىقىپ نەزەر تاشلاپ.

— تۇلپار تۇتقۇچە، — دېدى باش يىلقىچى چۈشەندۈ-

رۇپ، — مىنگەن ئاتنىڭ تۇيقىدىكى شەبنەم قۇرۇمىغان بولسىلا، ئۇ ئات پەيدەك يەڭگىل، شامالدەك يۇگۇرۈك، ئارسلاندەك كۈچ-لۈك بولىدۇ. شۇڭا شەبنەم كۆتۈرۈلگۈچە تېز تۇتۇش قىلىشىمىز كېرەك.

— راست دەيسەن. ھازىرلا... — دېيىشتى مالچىلار.

— ياق، تۇلپارنى مەن ئۆزۈم تۇتىمەن! — دېدى باتۇر كۈتمە-گەندە باش يىلقىچىنىڭ چىشىغا تېگىپ، — ماڭا ئارغامچا بەرسەڭ-لارلا بولدى.

— تۇتۇشنىغۇ تۇتارسەن، — دېدى باش يىلقىچى، — شۇنداقتىمۇ ياردەم بەرمىسە بولماس.

— مېنىڭ ياردەمچىم بار، — دېدى باتۇر بەجەچقانغا قا-راپ، — ئارغامچا بېرىپ، — قەيەردىن تۇتىدىغانلىقىمنى كۆرسە-تىپ قويساڭلارلا بولدى.

— كۆرسىتىپ قويىدىغان گەپ يوق، — دېدى باش يىلقىچى باتۇرنىڭ تەرسالىقىنى ياقتۇرماي، — يىلقا توپلىرى يېنىڭدىلا تۇرۇپتۇ. بۇ ئاتلار خانىنىڭ سانغۇنلىرىغا، سىپاھلىرىغا، يۇرۇش - سوقۇشلىرىغا ئاتاپ بېقىلىۋاتىدۇ. خانىنىڭ ئەڭ ياخشى تۇلپارلىرى شۇلارنىڭ ئارىسىدا. كۆندۈرۈلگەنلىرىمۇ بار. سەن قاندىقىنى تاللايسەن، ئوغلان؟

— بۇنى ئۆزۈمگە قويۇپ بەر، — دېدى باتۇر، — ماڭا ئارغامچا بېرىڭلار.

ئۇنىڭ كاجلىقىغا قاراپ باش يىلقىچىنىڭ چىرايى تۇتۇلدى.

— ھاي! ھاي! ئوغلان، — دېدى باش يىلقىچى، — مەندەك تەجرىبىلىك يىلقىچى توخرى ئېلىپ بېرىلا. خانىمۇ يىلقا توغرۇلۇق ئالدىن مەن بىلەن مەسلىھەتلىشىدۇ. سەن خاندىنمۇ ئەقىللىق ئوخ-شىمامسەن!

— ئات تۇتۇش ئۇچۇن خان بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق، — دېدى باتۇر ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن، — ئۆزۈڭ ماڭا تاللىۋال دېدىڭ. خانىنىڭ بۇيرۇقىمۇ شۇ، شۇنداق بولغاندىكىن مېنىڭ يولۇمنى

توسۇما.

— يولۇڭنى توسۇغان گەپ يوق، هونزاده، — دېدى باش يىلقىچى يۈمشاپ، — مۇنداقلا دەپ قويدۇم. بوپتۇ، ئىختىيارىڭ، قايسىسىنى خالىساڭ شۇنى تاللاپ تۇت. بىراق چەبدەسرەك بولار-سەن... ئۇنىڭغا ئارغامچا بېرىڭلار.

چەتتىرەك تۇرغان بىر ياش مالچى يىلقىچى بوۋاينىڭ ئېغىزدىن «ئارغامچا» سۆزى چىقىشى بىلەن تەڭ، كۈتمىگەندە قولىدىكى تۇرۇكلۇك ئارغامچىنى باتۇرغا ئاتتى. باتۇر بۇنى دەرھال سەزدى - دە، ئۆزىنى ئوڭشاپ ئۇچۇپ كەلگەن ئارغامچىنى تۇرۇكلۇك پېتى تۇتۇۋالدى. ئۇنى سىنىماقچى بولغان ياش مالچىنىڭ، شۇنداقلا باشقا مالچىلارنىڭ كۆزلىرىدە شۇئان زوقلىنىش ئىپادىسى كۆرۈندى. ئوغىسى قاينىاپ كېتىۋاتقان باش يىلقىچىمۇ بۇنى كۆرۈپ جىم بولدى.

— خەيىر، ساڭا ئوڭۇشلۇق تىلەيمەن، — دېدى ئۇ غودۇڭشىپ.

باتۇر بىلەن بەجەچقان تۆپىلىكتىن چۈشۈپ كۆزدىن يىتمەستىلا باش يىلقىچى چېچىلغىلى تۇردى.

— قېنى كۆرەرمىز، قانداق تۇتىدىغىنىڭنى! — دېدى ئۇ يەرگە تۈكۈرۈپ، — ماڭا ئوستا تېپىلىپتۇ تېخى! هون ئاققۇنى! ... ئورماندىكى بۆرىلەر ئارىسىدىن كېلىپ ئالدىمىزدا غادىيىۋالغىنىنى بۇ چۈپۈر يۈز مەخلۇقنىڭ! ...

— ئارغامچىنى شۇنداق ئەپچىل تۇتۇۋالدى - هە! تۇرۇكلۇك پېتى! — دېدى مالچىلارنىڭ بىرى باتۇرغا بولغان قايىللىقىنى ئىپادىلەپ.

— ئالىپ بۇقىنى يەر چىشلەتكەن مۇشۇ يىگىتتۇ؟ — دېدى يەنە بىرى.

— يەر چىشلىتىپتۇمىش! — دېدى باش يىلقىچى تېخىمۇ ئوغىسى قاينىاپ، — نەچچە پالۋان بىلەن چېلىشىپ هارغاندا، بۇرنىدىن تارتسا يىقىلغۇدەك هالغا كېلىپ قالغاندا يىقىتماق تەسمەن.

دى ئۇنى. ئۇ دېگەن بىر تاسادىپىيلىق، كۈتۈلمىگەن ئامەت...
ئەمما مالچىلار ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماي باتۇرنىڭ تەرىپىنى قىلىۋېرىشتى.
— بولدى، بۇ يەردە كوتۇلدىشىپ تۇرۇشماي بېرىپ چەتتىن بولسىمۇ كۆزىتىپ تۇرۇڭلار! — دېدى باش يىلقىچى زەردىگۆش بولۇپ بۇيرۇق ئاھاڭدا، — ئۇ بىرنېمە تۇلپار تۇتمەن دەپ ئاتلارنى تارقىتىۋەتمىسۇن يەنە!
— تارقىلىپ كەتسە ئۆزىمىز يىغىۋالىمىز، — دەپ كۈلۈشتى مالچىلار.
ئاندىن يېقىن ئەتراپتا ئوتلاپ يۈرۈشكەن ئېگەرلىك ئاتلارنى تۇتۇپ مىنىشتى ـ دە، باتۇرنىڭ تاماشىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن پادىغا قاراپ چېپىپ كېتىشتى.
يىلقا پادىسى بەك چوڭ ئىدى. مىڭلىغان تەمەن يىلقىلار بىپايان كەڭ يېشىل ئوتلاقتا ئوتلاپ يۈرەتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بېشىنى كۆتۈرمەي ئوتلىسا، بەزىلىرى بويۇنلىرىنى سوزۇپ، يالـ
لىرىنى يەلپۈتۈپ تاڭ سەھەردىكى مەيىن شامالىنىڭ ئاللىقانداق يېقىملىق خۇش پۇرىقىدىن هۇزۇرلىنىاتتى ۋە ئۇسسۇلغا چۈشكەندەك توختىماي ئويناقلايتتى. بەزىلىرى كۈتۈلمىگەندە ئۆزئارا يېقىنلـ
شىپ بىر ـ بىرىنى پۇرىشىپ ناز تارتىشسا، يەنە بەزىلىرى قاتتىق تۇياقلىرى بىلەن بىر ـ بىرىنى تېپىپ ـ چىشلەپ كىشنىشىپ ئۆزئارا «ھەقىقىي جەڭ» قىلىشاتتى. پادىنىڭ چېتىدىرەك يۇرگەن شوخ ئاتلار چىرايلىق بويۇنلىرىنى ئالدىغا سوزۇپ، ئۇزۇن ياللىرىـ
نى لەپىلدىتىپ ئۆزئارا بەيگىگە چۈشكەندەك بىر ـ بىرىدىن ئۇزۇپ چېپىپ «مۆكىمۆكىلەك» ئويناۋاتقاندەك قىلاتتى.
يايلاقتىكى ئاتلار ھەرخىل، ھەر رەڭدە ئىدى. ئاق بوزلىرىـ
مۇ، قارا، قىزىل تورۇقلىرىمۇ، جەرەن، قۇلا، ئالا ئاتلارمۇ بار ئىدى. بەزى ئاتلارنىڭ قۇيرۇقلىرى ئاتايىن ئۇزۇن قالدۇرۇلغان بولسا، بەزىلىرىنىڭ قىسقا قىلىپ كېسىپ قويۇلغانىدى. بەزىلىرىـ
نىڭ يالى قىرقىلغان، بەزىلىرىنىڭ بولسا چاچتەك يەلپۈنۈپ تۇراتـ

تى. يايلاقتىكى ياۋۇز ئىلاھ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ كۆزى تەگ-مەسلىك ئۈچۈن بەزى ئاتلارنىڭ ياللىرىغا، قۇيرۇقلىرىغا، بەزىلە-رىنىڭ پۇت - چاناقلىرىغا ھەر خىل رەڭدىكى لاتا - پۇرۇچ ۋە باشقا نەرسىلەر چىگىپ ھەم ئېسىپ قويۇلغانىدى.

كۆزلىرى چوغدەك يېنىپ تۇرىدىغان، بەرگى - ياپراقلارنىڭ شىلدىرلىشىغىمۇ قۇلقىنى دىڭ تۈتىدىغان ياش بايتال، ياش ئاي-غىرلار يات كىشىنى كۆرگەن ھامان چەتكە تاشلىناتتى ياكى كونا تونۇشىنى تاپقاندەك ھېچبىر تەپ تارتماستىن ئۈلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ مىنگەن ئاتلىرىنى پۇراپ كۆرەتتى. تېخىمۇ يامانلىرى ئۈنىڭ كەينىدىن قالماي قۇيرۇق بولۇپ ئەگىشىپ ماڭاتتى.

يايلاقتىكى ئاتلار شۇنچىلىك كۆپ ھەم سەرخىل ئىدىكى، ئۈلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆرۈپ تاللاش ئۈچۈن بىركۈن ئە-مەس، بىر نەچچە كۈنمۇ يېتىشمەيتتى. بىراق خانىنىڭ باش يىلقى-چىسى ئۈلارغا يېرىم كۈنمۇ ۋاقىت بەرمىدى. «شاپ بولۇڭلار، شەبنەم كۆتۈرۈلگۈچە تۈتۈۋېلىڭلار... قارا ئۈنىڭ قاقۇاش، ھېيلە-گەرلىكىنى!»

باتۇر ئېتىنى ئىلدام ماڭدۇردى. تېزرەك بىرەر ياخشى تۈلپار تاللىۋېلىشقا تىرىشتى. بىراق ئۈنىڭغا پادىدىكى ئاتلارنىڭ بىرەرىمۇ ياقمىدى. ئۇ تىمەن ھەم چىرايلىق ئاتلارنىڭ بىردەم بىرىنىڭ، بىردەم ئىككىنچىسىنىڭ يېتەرسىزلىكىنى كۆرەتتى. بەزەنلىرىنىڭ رەڭگىنى ياقتۇرمىسا، بەزەنلىرىنىڭ پۇتىنى، بېشىنى، بېلىنى ياراتمايتتى. ئۇ كۆڭلىدە قۇشتەك يەڭگىل، ئارسلاندەك كۈچلۈك، چويۇندەك چىداملىق، كۆڭۈلدەك يۈگۈرۈك ئات ئىزدەيتتى. نېمىلا دېگەنبىلەن، ئۇ تاللىغان ئات ئۆزىنىڭ بولۇشى كېرەكقۇ. ئۆزىگە ئۇزاق ۋاقىت، ھەتتا بىر ئۆمۈر ھەمراھ، قانات بولۇشى كېرەكقۇ! شۇنداق ئىكەن، ئۇنداق ياراملىق، نەسىللىك تۈلپارنى قانداقمۇ ئالدىراپ - تېنەپ، شەبنەم كۆتۈرۈلگۈچە... تاللىغىلى بولسۇن؟

ئۇ ھېلى ئۇ ئاتقا، ھېلى بۇ ئاتقا كۆز تاشلايتتى. پادىنىڭ ھېلى ئۇ تەرىپىگە، ھېلى بۇ تەرىپىگە ئۆتەتتى. ھېلى ئاتلارنى

ئۇركۈتۈپ قوغلىسا، ھېلى بىر يەردە جىم تۇرۇۋېلىپ كۈتەتتى. ئاتلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭغا ياقمىدى. خۇددى شۇنچە كۆپ تەمەن ھەم چىرايلىق ئاتلار ئارىسىدا ئۇنىڭغا يارىغۇدەك بىرەر نەسىلىلىك ئات راستىنلا يوقتەك. كاشكى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن توخرى خانىنىڭ تەۋەررۈك تۇلپىرىنىڭ تۇغقانلىرىدىن بولسىمۇ بىرەرى ئۇچراپ قالسىچۇ، نەسلى بىر بولغاندىن كېيىن بەلكىم...

ئۇ خانىنىڭ تۇلپىرىنى يادىغا ئېلىش بىلەن تەڭ خانىنىڭ ئۆزىنىمۇ ئېسىگە ئالدى. خانىنىڭ تۇنۇگۈنكى سۆزلىرى ئۇنىڭ قۇلاق تۇۋىدە يەنە ياڭرىدى. ئۇ چوڭقۇر ئويلىنىشقا باشلىدى. ئۇ تۇنۇگۈن خانغا شۇنداق دەپ ۋەدە بەرگەنىدى... دەسلەپتە ئۇ تۇنۇگۈنكىگە ئوخشاشلا قاتتىق ئېسەنگىرىدى، نېمە قىلىشنى، قانداق قىلىشنى بىلەلمەي گاڭگىرىدى، ھودۇقتى. چۈنكى خانىنىڭ سۆزلىرى ھەقىقەتەنمۇ ۋەزىنلىك بولۇپ، كىشىنى ھە دېگەندىلا ھەرخىل ئوي - كويلارغا سالاتتى. ئەمما ئويلىغانسېرى، چۈشەنگەنسېرى ئۇ ئۆزىنى باشقىچە ھېس قىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆزىگە كەلمەكتە، ھوشىنى تاپماقتا ئىدى. كېيىن ئۇ ئۆزىنى بارىمتاي ئورنىدا، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ كۆزدىن نېرى قىلىنغان، ئۆزگە يۇرتتا، ناتونۇش كىشىلەر ئارىسىدا باشقىلارنىڭ كۆزىگە قاراپ تۇتقۇندەك، مەھبۇستەك ياشاپ كەمستىلىۋاتقان، خورلىنىۋاتقان ئەركسىز، پاناھسىز، ئىقتىدارسىز بىچارە بايقۇش ئورنىدا ئەمەس، بەلكى توخرى خانىنىڭ ئورنىدا، چىلان تېغى ئېتىكىدە، بۇيۇك كارۋان يولى ئۈستىدە، بارلىق ئۇرۇق - تائىپىلەر، ئەل - يۇرت جەم بولغان مۇشۇ مەركەزدە، ھەممىدىن كۈچلۈك ھەم ئۇستۇن تۇرىدىغان كىشى ئورنىدا تۇرۇپ، ئۆزىنى شۇنداق ئورۇنغا قويۇپ ئويلىنىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئەسلىي تەبىئىتى، خۇي - پەيلى، غۇرۇرى، ھىممىتى ۋە ئارزۇ - ئىستىكىمۇ شۇنداق ئىدى... ئۇ توخرى خانىنىڭ مۇددىئاسىنى ئاللىقاچان چۈشىنىپ يەتكەن، ئۇنىڭدىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالغان، تۇنۇگۈنكى سۆزلىرىدىن نۇرغۇن ھەقىقەتلەرنى، ئۇلۇغۋار تەسەۋۋۇرلارنى بايقىغان.

قىغاندى. ئەمما ئۇ بۇلارنى ئۆزىگە، ئۆز ئۇرۇق - تائىپىسىگە تەتبىقلاپ، چىقىش يولى ئىزدىمەكتە ئىدى. چۈنكى ئۇ توخرى خانغا تىز پۈكۈپ ياشاشنى، ئۇ ئېيتقاندەك بىرىنكۈ ئاستىدا، كۆپ-ىنكۈ ئۇستىدە بولۇشنى خالىمايتتى. بۇنكۈ قۇللۇقتىن نېمە پەر-قى؟ ئۇنكۈ ئۆزىنىڭمۇ توخرى خاندەك ھەممىنكۈ ئۇستىدە، بەلكى توخرى خانىنكۈ، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭمۇ ئۇستىدە تۇرغۇسى ھەم تۇرغۇچىلىكى بار. چۈنكى ئۇ جەسۇر ھەم شجائەتلىك، باتۇر ھەم ئىقتىدارلىق. ئۇنكۈ قولىدىن ھېچقانداەك ئوۋ قېچىپ قۇتۇل-غان ئەمەس، ھېچقانداق ياۋ ئامان قالغان ئەمەس. كۆزىدىن ھېچ-قانداق ئىشمۇ خالىي قالغان ئەمەس. ئۇ توخرى خانىنكۈ قولىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇقداشلىرى ئارىسىغا قايتىپ بارسا... ئۇ چاغدا توخرى خان ئەنسىرەيدىغان، خەۋپسىرەيدىغان، ئۇنكۈ ھازىرقى ئارزۇسىنكۈ تامامەن ئەكسىچە بولغان ئىشلار يۈز بېرىشى مۇمكىن. چۈنكى ۋاقتى كەلگەندە، پۈرسەت پىشىپ يېتىل-گەندە، ئۇ ھونلارنى، بارلىق ھون ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنى ئىتتە-پاقلاشتۇرۇپ بىر تۇغ ئاستىغا ئۇيۇشتۇرىدۇ. بۇ مۇقەددەس، بۇ-يۇك، تەۋرەنمەس تۇغ ئاستىغا يەنە نۇرغۇن ئۇرۇق - قەبىلىلەرنى، ئەل - خانلىقلارنى... توخرىلارنىمۇ جەم قىلالايدۇ. بۇ ئۇنكۈ قولىدىن كېلىدۇ!

ئەپسۇس، توخرى خان ئۇنى تېخى تولۇق چۈشەنمەيتتى. ئۇ-نكۈ بۇ ئارزۇسىنى، ئوي - خىيالىنى بىلمەيتتى. ئۇ خانىنكۈ بۇ ھاماقەتلىكىدىن پايدىلىنىپ ياخشى ئات، قوراڵ - ياراغ ۋە ياخشى مۇئامىلىگە ئېرىشىپ، بۇ يەردىن كەتكۈچە، مەلۇم مەزگىلگىچە بولسىمۇ، ئەركىن - ئازادە، شاد - خۇرام ئۆتىدۇ. ۋاقتى كەلگەن-دە خان ھېچنېمىنى ئۇقمايلا قالىدۇ، لېۋىنى چىشلەپ، ساقلىنى تۇتاملاپ ئەلەمگە، نادامەتكە پاتىدۇ. ئۇ شۇنداق پۇشايمان يېيىشكە تېگىشلىك. چۈنكى ئۇ ھونلارنى نېمە كۆردى؟ باتۇرنى نېمە كۆر-دى؟... قىزىنى سايە قىلىشلىرىچۇ تېخى! كىچىك بالا ئەمەس ئۇ، ئۇنداق ئاسان گوللىغلى بولىدىغان. ئىت ئەمەس ئۇ، ئۇنداق

ئاسان كۆندۈرۈۋالغىلى بولىدىغان.

قۇياش كۆتۈرۈلۈپ شەبنەملەر قۇرۇشقا، گۈل - چېچەكلەر خۇش پۇراق چېچىپ قۇشلار خەندان ئۇرۇپ سايراشقا، مىڭلىغان يىلقىلار دەسسەپ ئۆتكەن، ئەمما دەسسەپ ياتقۇزۇۋېتىلمىگەن ئوت - چۆپلەر ئارىسىدا چېكەتكە، تومۇزغىلار چىرىلداشقا باشلىدى. تەبىئەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىۋاتاتتى. باتۇر تېخىچە ئاتىنى تاللاپ بولالمايۋاتاتتى، بەجەچقان بۇنى كۆرۈپ تاقەتسىزلىنىشكە باشلىدى.

— كۈن ئىسسىپ شەبنەم قۇرۇپ كېتىۋاتىدۇ، هونزادە، بىز قاچانغىچە مۇشۇنداق ئات ئارىلاپ لاغايلاپ يۈرىمىز؟

— نېمىگە ئالدىرايتىتىڭ سەن؟...

باتۇر يارەمچىسىگە توك تەگدى. ئۇنىڭ چىرايى بارغانچە تۇتۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. ئەمەلىيەتتە بەجەچقانمۇ ئوخشاشلا تىت - تىت بولۇۋاتاتتى. ئەجەبا، شۇنچە كۆپ تىمەن ئاتلار ئارىسىدىن ئۇنىڭغا يارىغۇدەك بىرەر تۇلپار تېپىلماسمۇ؟... ئۇ باش يىلقىچى-نىڭ سۆزلىرىگە ئانچە ئىشىنىپ كەتمىسىمۇ، «شەبنەم كۆتۈرۈلگۈچە...» دېگىنى يۈرىكىنى تاتىلاپ كۆڭلىنى بىئارام قىلاتتى. «هىيلىسىگەر قېرى!... ئىشىڭنى قىل. مەن ئۆزۈم ئالدىرىماي تاللايمەن».

— قارىغاندا ئالدىرىغان بىلەن بولمىغۇدەك، — دېدى ئۇ بەجەچقانغا بىر پەس ئۆتكەندىن كېيىن، — سەنمۇ تازا كۆڭۈلشى-مەيۋاتسەن بۇ ئىشقا... بولدى. ناشتىمۇ قىلماپتۇق. قورساقمۇ ئېچىپ كېتىۋاتىدۇ. يۈر، قايتايلى. چۈشلۈك غىزادىن كېيىن يەنە قاراپ باقارمىز.

ئۇلار كەچ كىرگۈچە كۆزىتىپ ئاخىر بىر چىلان تورۇق تۇلپارنى تاللىدى. لېكىن باتۇر ئۇنىڭدىن يەنىلا رازى ئەمەس ئىدى. چۈنكى بۇ ئات تۇرقىدىن خانىڭ تۇلپىرىغا ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۇنىڭغا يەتمەيدىغاندەك تۇراتتى. بەلكىم ئۇنداقمۇ ئەمەستۇر. بىراق ئۇنىڭغا شۇنداقتەك كۆرۈنۈۋاتاتتى.

كۇلگەن چىرايلىق ئەمەس، كۆيگەن چىرايلىق دېگەن مانا شۇ ـ ده. لېكىن نېمە ئامال بۇنىڭغا؟... باتۇر كۆڭلى غەش، ئويچان هالدا شەهەرگە قايتتى.

شۇ كۈنى كەچتە ئۇ يېڭى ئېتى، خانىمنىڭ تۇلپىرى، خانىمنىڭ باش يىلقىچىسى، خان ۋە ئۇنىڭ هېلىقى سۆزلىرى توغرىسىدا ئۇزاققىچە ئويلىنىپ يېتىپ ئۇخلاپ قالدى ۋە ئۇخلاپ ئۇزاق ئۆتمەي چۈش كۆردى. چۈشىدە كېچە سۈتتەك ئاي نۇرىغا چۆمۈلگەنىدى، تولۇن ئاي كۆكتە سالماق ئۇزەتتى. يۇلتۇزلار يارقىن چاقنايتتى. ئۇ بولسا ئۆز ئۆيىدە، هازىر ئۇخلاپ ياتقان بۇگلۇك ئۇستىدە، گىرىمسەن يورۇقلۇقتا تامغا يۆلىنىپ، تىزلىرىنى قۇچاقلاپ ئولـ تۇرۇپ ئاللىقانداقتۇر شېرىن هەم ۋەهىمىلىك خىياللارنى سۈرەتـ تى... دەل مۇشۇنداق پەيتتە، ئۆي ئىچىنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ قانداقتۇر بىر يېنىك ئاياغ تىۋىشى ۋە نېمىنىڭدۇر تېز، رېتىملىق هاسىرىغان نەپەس ئاڭلانغاندەك بولدى. باتۇر چۆچۈپقىنا بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۆي ئىچىگە قارىدى ۋە كۆزلىرى بىلەن هەممە بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلارنى ئاختۇردى. هايال ئۆتمەي ئۇنىڭ كۆزلىرى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا، پەگاهتا تۇرغان كۆزلىرى چوغدەك بىر مەخـ لۇقنىڭ كۆلەڭگىسىنى ئىلغا قىلدى، قۇرت!... كۆك قۇرت!... ئۆيده بىر كۆك بۆره پەيدا بولۇپ قالغانىدى. ئۇ يېنىپ تۇرغان كۆزلىرىنى باتۇرغا تىكىپ، ئېغىزىنى ئېچىپ تىلىنى ساڭگىلـ تىپ، تېز ـ تېز هاسىراپ قاراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆپكۆك سىرتـ لىرى، يىرىك يالليرىمۇ يالتىراپ كەتتى. ئۇ تېخىمۇ سۇرلۇك هەم سىرلىق تۇسكە كىردى. باتۇر قورقۇپ كەينىگە سۇرۇلدى. دەل مۇشۇ پەيتتە، كۆك بۆره ئۇنىڭغا تېخىمۇ يېقىن كېلىپ، ئېغىزىنى ئېچىپ، مەرگەن چىشلىرىنى چىقىرىپ، ساڭگىلاپ تۇرغان قىپقـ ىزىل تىلىنى مىدىرلىتىپ قويۇپ سىرتقا قاراپ ماڭدى.

باتۇر كۆك بۆرىدىن قورقمىدى، ئەكسىچە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ تالاغا چىقتى... ئۇ بىردىنلا ئۆزىنى پايانسىز كەتكەن تۇپتۇز، ياپيېشىل يايلاقتا، بىر ئۇچقۇر ئاتنىڭ ئۇستىدە كۆردى. ئات

شامالدەك تېز ھەم سىلىق چاپاتتى. قۇياشقا قاراپ ئۇچاتتى. كۆك بۆره ئۇنىڭ ئالدىدا يول باشلايتتى. ئۇمۇ شۇنداق تېز يۈگۈرۈيتتى. يادىن ئۇزۇلگەن ئوقتەك سويلاپ ـ سويلاپ ئالغا تاشلىناتتى، ئۇچاتتى. ئۇ پات ـ پات يۈگۈرۈشتىن توختاپ، بېشىنى بۇراپ كەينىگە قاراپ قوياتتى. چېپىپ كېلىۋاتقان ئۇچقۇر ئات بىلەن باتۇرنى كۆرۈپ بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇمشۇقىنى سوزاتتى ـ دە، سىرلىق ھەم ۋەھىمىلىك ئاۋازدا ھۇۋلايتتى. ئاندىن يەنە قۇيرۇقىنى سېلىپ ئوق يىلاندەك ئالغا تاشلىناتتى. ئۇچقۇر ئات بولسا بۇنداق چاغدا سېھىرلەنگەندەك قاتتىق كىشنەيتتى ـ دە، چاپچىپ پۈتلىشىرىنى تېزلىتىپ، بۆرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ تېخىمۇ تېز چاپاتتى... بۇ ئات باتۇرغا تونۇشلۇقتەك كۆرۈندى. رەڭگى، تۇرقى، چېپىشلىرى، كىشنەشلىرى... بۇ توخرى خانىڭ تۇلپىرىغۇ؟ تۇرۇق تۇلپار؟ ئۇ قانداق بولۇپ مېنىڭ قولۇمغا چۈشۈپ قالغاندۇر؟... ئۇ نېمىشقا توختىماي كىشنەۋېرىدىغاندۇر؟...

باتۇر بىردىنلا ئويغىنىپ كەتتى، ئۆزىنى ئۆي ئىچىدە، قاراڭغۇلۇقتا كۆرۈپ چۆچۈدى. ھودۇققان ھالدا ئۆي ئىچىگە نەزەر سالدى. بۇ چاغدا بۆرىمۇ، ئاتمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئۆي ئىچى، ھەتتا پۈتۈن كائىنات جىمجىت. پەنجىرىدىن ئاي شولىسى چۈشۈپ تۇراتتى... بۇ قانداق ئىشتۇر؟ ... چۈش كۆردۈممۇ نېمە؟... ئۇنىڭ يۈرىكى ۋەھىمىدىنمۇ ياكى ھاياجاندىنمۇ، ئىشقىلىپ، تېز ـ تېز سوقاتتى. دۈپۈلدىگەن ئاۋازى قۇلىقىغا ئاڭلىناتتى. دەل مۇشۇ پەيتتە، ئۇ چۈشىدىكىگە ئوخشاشلا يىراقتىن كەلگەن بۆرىنىڭ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇپ ھۇۋلىغان سىرلىق ھەم ۋەھىمىلىك ئاۋازىنى ئاڭلىدى. بەلكىم شەھەر ئەتراپىدىكى قوتانلارغا تېگىش قىلماقچى بولغان بۆرىلەرنىڭ ئاۋازىدۇر!... ئەمما ئۇ ئارقىدىنلا يەنە ھېلىقى تۇلپارنىڭ يېقىنلا يەردىن كىشنىگەن ئاۋازىنىمۇ ئاڭلىدى!... بۇ چۈشۈمۇ يا ئوڭۇمۇ؟ ئەجەبا بۆرىمۇ، ئاتمۇ كۆرۈنمەيدۇ. ئەمما بۆره ھۇۋلاۋاتىدۇ، ئات كىشنەۋاتىدۇ. بۇ زادى قانداق ئىشتۇر؟!...

ئۇ بىردەم ئېسەنگىرەپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ تالاغا چىقتى. تالامۇ، كېچىمۇ چۈشىدىكى بىلەن ئوپمۇئوخشاش، سالقىن، سۈتتەك ئايدەك ئىدى. تولۇن ئاي ئايىاس كۆكتە سالقىن ئۇزەتتى. ئەجەبا، بۇ سارايغا راستتىنلا بۆرە كەلگەن مىدۇر؟... كۆك بۆرە! تورۇق تۇلپار!... ئۇ تالادا، سارايدەك هويلىسىدا تۇرۇپمۇ هېلىقى بۆرىدەك هۇۋلىغان، تۇلپارنىڭ كىشنىگەن ئاۋازلىرىنى يەنە ئاڭلىدى. بولۇپمۇ ئاتنىڭ كىشنىگەن ئاۋازى يېقىنلا يەردىن، سارايدەك ئارقىسىدىن، تاش سېپىل، خان ئوردىسى تەرەپتىن ناهايىتى ئېنىق، ئوچۇق ئاڭلاندى. قارىغاندا بۇ چۈش ئەمەس ئىكەن. سارايدەك كەينىدە ئاتخانا بار ئوخشايدۇ. ئوردا ئاتخانىسى... خانىدەك تۇلپىرى شۇ يەردە بولمىسۇن يەنە؟!...

باتۇر بىردىنلا هەممىنى چۈشەندى. چۈشىگە ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرىدەك كىرگەنلىكىنى، ئۇنىڭ سىرلىق بېشارەتلىرىنى؛ سارايدەك ئارقىسىدا، تاش سېپىل ئىچىدە، يېقىنلا يەردە ئوردا ئاتخانىسى بارلىقىنى، تورۇق تۇلپارنىڭ شۇ يەردە تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندى، بىلدى. شۇ كۈندىن كېيىن باتۇر ئۆزگىرىپ يەنە باشقىچىلا بىر كىشىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇ هازىر ساندىبىلغا يېڭى كەلگەن چاغدىكى چۈشكۈن، جىمغۇر، تەرسا يىگىتكىمۇ، هازىرقى سەيلىگە خۇشتار، هەممىگە قىزىقىدىغان، باشقىلارغا باش ئەگمەيدىغان، قارام، سۆزمەن، ئەدەپسىز بارىمتايغىمۇ ئوخشاشمايتتى. ئۇ هازىر هەر قانداق ئىشنى ئويلىنىپ ئوبدان دەڭسەپ كۆرۈپ، ئالدى - كەينىگە قاراپ ئاندىن قىلاتتى. زېرىكىپ - تېرىكىپ، خورلۇق هېس قىلىپ، غەزىپى ئۆرلەپ كەتكەندە، هەرگىز يېنىكلىك قىلمايتتى، قۇترىمايتتى، تەلۈلەشمەيتتى. غېرىبسىنىپ، مۇڭ - زارىغا پېتىپ ياۋاشلاپ قالغاندا، ئاسانلىقچە ئۆزىنى ئالدۇرۇپ قويمايتتى، چۈشكۈنلەشمەيتتى. ئوي - خىيالغا بېرىلگەندە، نۇرغۇن ئىشلارنى ئويلاپ، نۇرغۇن نەرسىلەرگە ئىنتىلسىمۇ، هېسسىياتىنىڭ كەينىگە كىرىپ ئەقلىنى يوقاتمايتتى. تەڭرىگە سېغىنىپ،

ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرىنىڭ غايىبانە سىرلىق ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ، ئۇنىڭ بېشارىتىنى كۈتەتتى، پەيت - پۇرسەت ئىزدەيتتى. ئۇ خانىمىڭ تۇلپىرىنى ئوتتەك يېنىپ تۇرىدىغان ئاشۇ تورۇق تۇل-پارنى — دائىم ئويلايتتى، سېغىناتتى، ئۇنىڭغا ئېرىشىشنى، مىنىپ چاپتۇرۇشنى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە قېچىشنى ئارزۇ قىلاتتى. بەزىدە ئۇنىڭ كىشىنىگەن ئاۋازىنى بولسىمۇ ئاڭلاش ئۈچۈن سارايـ-نىڭ ھويلىسىغا چىقىپ ئۇزاقتىن ئۇزاق تۇرۇپ كېتەتتى. بەزىدە ھەتتا سارايىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ، قەلئە سېپىلىدىن ئارتىلىپ ئۇ تۇرۇۋاتقان ئوردا ئاتخانىسىغا چۈشمەكچىمۇ بولاتتى. خۇددى ئۇنى ئاشۇ يەردىن ئېلىپ قاچماقتىن باشقا ھېچقانداق ئامال يوق-تەك. لېكىن سارايدا شوتا - پەشتاق يوق ئىدى. تاش تاملار، قەلئە سېپىلى پۈختا، يېرىقسىز، تىك ھەم ئېگىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوردا ئاتخانىسى، پۈتكۈل ئوردا قاتتىق قوغدىلاتتى. ئۇنى ئۇ يەر-دىن ئاچىقىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مانا بۇلارنى ئويلىسا، ئۇ بوشىشىپ، سولىشىپ قالاتتى. بىراق ئۇ تورۇق تۇلپاردىن مېھرىنى، ئۇمىدىنى زادىلا ئۈزمەيتتى. ئۇنى نىجاتلىق ئەگىگۈشتـ-رى دەپ بىلەتتى. ئۇنى قولغا چۈشۈرۈشنى، ئېلىپ قېچىشنى بىر مىنۇتمۇ ئېسىدىن چىقارمايتتى. ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا ئۇنى ئويلايتتى، ئۇنىڭ كويىدىلا بولاتتى. ئۇنىڭ ھامان بىر كۈنى ئۆزـ-نىڭ بولىدىغانلىقىغا، ئۇنىڭغا تايىنىپ نىجاتلىق تاپالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

6

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 211 - يىل. سۈتتەك ئايدىڭدا سۇر - ۋەھىمىسى ئاجىزلاپ يېقىملىقلىشىپ قالغان گىرىمسەن تۈن قاراڭـ-غۇلۇقى ئۆزىنىڭ خاسىيەتكە تولغان سىرلىق سۈكۈناتى بىلەن كا-ئىناتنى سېھىرلەپ ئاجايىپ تۈسكە كىرگۈزگەن، چىلان تېغى ئې-تىكىدىكى ساندىبىل سۈتتەك ئاي نۇرى ئاستىدا ئېغىر جىمجىتلىققا

چۆككەن پەيت ئىدى. خېلى كۈنلەردىن بېرى تىنچلىقى يەنە بۇزۇ-
لۇپ تاقەتسىز ئىزتىراپقا چۈشۈپ قالغان باتۇر بۈگۈن كېچىمۇ
ئۇيقۇسى قېچىپ ئۇخلىيالمىغاچقا، سارايىنىڭ ھويلىسىدا، پېشايۋان
ئاستىدىكى تاش پەلەمپەيدە تېرە يوتقانغا ئورىنىپ ئېغىر، ئەلەملىك
خىياللارنى سۈرۈپ ئولتۇراتتى. كېچە سوغۇق بولغىنى بىلەن تىنچ
ھەم گۈزەل ئىدى. چىلان تېغى تەرەپتىن سوقۇپ تۇرغان ئىزغى-
رىن شامال ھويلا ئىچىدە بوش قۇيۇندايتتى. شامال ئۇنىڭ قويۇق
تۈك - ساقال باسقان سۈرلۈك يۈزىنى ئەيمەنمەي سۆيۈپ، مۈرىلە-
رىگە چۈشۈپ تۇرغان چاچلىرىنى يېنىك يەلپۈتۈپ، دىماغلىرىغا
ئاللىقانداق پۇراقلارنى ئۇچۇرۇپ كېلىپ ئۇراتتى. لېكىن ئۇ
بۇلارنى سەزمىگەنىدەك، بۇلارغا ھەپسىلىسى يوقتەك خىيالغا
بېرىلىپ مۈڭ - زار ۋە ھەسرەت - نادامەتكە پېتىپ، ئاقۇچ ئاسمان
ۋە ئاي - يۇلتۇزلارغا بېقىپ ئولتۇراتتى. ياندىكى ھۈجرىلاردىن
ئۇيقۇدىكى بەجەچقان ۋە خاس مەھرەملەرنىڭ خورەك تارتىپ خار-
تىلدىغان، چۈش كۆرۈپ جۆيلۈگەن سۇس ئاۋازلىرى پات - پات
ئاڭلىنىپ قالاتتى.

بىر ئەسنادا، كېچە جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ يىراقتىكى
تاغ - ئورمانلىقتىن بۆرىلەرنىڭ ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇپ
ھۇۋلىغان ئەلەملىك ئاۋازى ئاڭلاندى. كىشىنى سۈر باستۇرۇپ
شۇركۈندۈرىدىغان بۇ ۋەھىمىلىك ئاۋاز ھە دېگەندە باتۇرنىڭ خىيا-
لىنى بۆلۈپ دىققىتىنى تارتتى - دە، ئۇنىڭغا خۇددى بىر سىرلىق
بېشارەتتەك، چۈشىدە ئۆزىگە يول باشلىغان ھېلىقى كۆك بۆرىنىڭ
يۈرەكنى تىترەتكۈچى غايىبانە ئاۋازىدەك ئاڭلىنىپ كەتتى. گويا
ئۇ شۇ تاپتا يەنە ئۆزىنى چاقىرىۋاتقاندەك! ئۇ بىردىنلا سەگەكلەش-
تى، ھەسرەتلىك قەلبى ھاياجانغا تولۇپ، قانداقتۇر بىر خۇشاللىق
ۋە ئۈمىد - ئىنتىزارلىق بىلەن كۆككە باقتى. بۇ چاغدا ئاقۇچ،
غۇۋا كۆك رەڭگىمۇ بىردىنلا تىنىقلىشىپ سۈزۈلگەندەك، ئاي -
يۇلتۇزلار تېخىمۇ يارقىن چاقناپ پارلىغاندەك، كۆك بىلەن يەر
ئارىلىقى گويا ئاجايىپ بىر خاسىيەتلىك ئاپئاق نۇرغا تولۇپ تۇن

كېچه، پۈتۈن ئالەم پاللىدە يورۇغاندەك بولدى! ... ئەجەبا، تاڭ ئاتمىسا، يېشىنمۇ چاقمىسا، بۇ قانداق ئالامەتتۇر؟ بۆرىنىڭ ئەلەملىك ھۇۋلىشى، كېچىنىڭ پاللىدە يورۇشى... بۇ ئۇنىڭ سەزگۈسى، خىيالىي تۈيغۇسىمىدۇر؟ يا ئۇنىڭغا شۇنداق بىلىنەمدىكىن، شۇنداق كۆرۈندىمىكىن؟! ...

دەل مۇشۇ پەيتتە، كۈتمىگەندە يەنە يېقىنلا يەردىن، ساراينىڭ ئارقا تەرىپىدىن بىر ئاتنىڭ قاتتىق قىرقىراپ ئەلەملىك كىشىنىگەن ئاۋازىمۇ ئاڭلاندى! ... ياق، بۇ ئۇنىڭ خىيالىي تۈيغۇسى ياكى چۈشى ئەمەس. چۈنكى ئۇ ئويغاق ھەم سەگەك. ئاتنىڭ ئاۋازى راستتىنلا يېقىنلا يەردىن، ساراينىڭ كەينىدىن ئوچۇق، ئېنىق ئاڭلىنىۋاتىدۇ، خانىنىڭ تۇلپىرىنىڭ، ئاشۇ تورۇق تۇلپارنىڭ تونۇش، يېقىملىق ئاۋازى! ئۇ كىشنەۋاتىدۇ! باتۇر تېخىمۇ سەگەكلەشتى، پۈتۈن ۋۇجۇدى چەكسىز ھاياجان ۋە كۈچ - قۇدرەتكە تولۇپ ئورنىدىن ئىرغىپ تۇردى - دە، ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بېرىپ بۆرىنىڭ، ئاتنىڭ ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ بىردەم تۇرغاندىن كېيىن جىددىي ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، پېشايۋانلىق ساراينىڭ قارىيىپ تۇرغان ئېگىز تېمىنىڭ تۈۋىگە باردى.

شۇنداق، ۋاقتى بولدى، پەيتى كەلدى. ھېلىمۇ ئۇ بۇ يەردە ئۇزاق تۇرۇپ كەتتى، مەھبۇستەك، تۇتقۇندەك. مۇشۇ ۋاقىتنى، مۇشۇ پەيتنى زارىقىپ، تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتتى. كۈن - تۈن، ھەپتە - ئايلارنى، يىللارنى ئاتا - ئانىسىنى، تۇغقانلىرىنى، ئۇرۇقداشلىرىنى، يۇرتىنى سېغىنىش ۋە ئەسلەش بىلەن ئۆتكۈزدى. تورۇق تۇلپار... ئۇ راستتىنلا ساراينىڭ كەينىدە، يېقىنلا يەردىمىدۇر؟ كىشنىگىنى شۇ تورۇق تۇلپارمىدۇر؟ ئۇنى قانداق قىلىپ كۆرگىلى، سىنگىلى، قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ قاچقىلى بولار؟ ئەگەر ئۇنى قولغا چۈشۈرەلىسە، سىنىپ قاچالىسا، ئەر ئېتى بىلەن، قۇش قانىتى بىلەن دەپتىكەن، ئۇ چاغدا ئۇ سۇنماس قاناتقا ئېرىشەتتى، تەڭداشسىز كىشىگە ئايلىناتتى. ئۇنى ھېچكىم، ھېچ نەرسە قوغلاپ يېتەلمەيتتى، تۇتالمايتتى. دۇرۇس، تورۇق تۇلپار

ھەقىقەتەنمۇ ئۇنىڭ نىجاتلىق ئەڭگۈشتىرى، ئالماس قانىتى، كۆك تەڭرىنىڭ ئۇنىڭغا قىلغان شەپقىتى! ... «يا تەڭرىم، ماڭا كۈچ - قۇۋۋەت بەر، تىك قىياغا يامىشىپ چىققۇدەك غەيرەت - شىجات ئاتا قىل، چوڭقۇر ھاڭلاردىن، ئېگىز چوققىلاردىن ھالقىپ ئۆتكۈدەك، مەن قاچىمەن! ...»

ئۇ شۇنداق ئويلاپ ھېچ ئىككىلەنمەستىن تامغا ياماشتى. سايرانىڭ تاملىرى تاشتىن قوپۇرۇلغاچقا، ناھايىتى پۇختا، يېرىقسىز، تىك ھەم ئېگىز ئىدى. لېكىن بۇ تام ھازىر بىر تىك تاغ بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن بەربىر ئىدى. چۈنكى ئۇ ئاللىقاچان قەتئىي نىيەتكە كەلگەن، ئۇنىڭ ھازىرقى غەيرەت - جاسارىتىگە، كۈچ - قۇدرىتىگە ھېچنېمە كار ئەمەس. ئۇ تامغا ياماشماقتا، يۇقىرى ئۆرلىمەكتە. ماڭا، ئاز قالدى ئۆگزىگە. «يا تەڭرىم! ...» ئۇ ئۈزۈپ - ئۈزۈپ قاتتىق ھاسىرايتتى، پۈت - قوللىرى تىترەپ، تېلىپ ماغدۇرسىزلىناتتى، بارماقلىرى، تىرناقلىرى يېرىلىپ جەينەكلىرى، تىزلىرى سۈرۈلەتتى. لېكىن ئۇ بۇلارغا قىلچە پەرۋا قىلمايتتى، چىشىنى چىشلەپ بار كۈچى بىلەن تامغا يامىشىپ ئاستا - ئاستا، غېرىچ - غېرىچلاپ يۇقىرى ئۆرلەيتتى... مانا، ئۇ ئۆگزىگىمۇ چىقتى. چىقتىيۇ، ئۆگزىنىڭ لېۋىدىن پەسكە قاراپ ئۆزىنىڭ قانداق يامىشىپ چىققانلىقىغا ئىشەنچ قىلالماي قالدى. «يا تەڭرىم، ئۆزۈڭ قۇدرەتلىك، ئۆزۈڭ مۆجىزىكار! ...» دەل مۇشۇ چاغدا، ھېلىقى ئات ئۇنىڭ ئۆزىنى ئىزدەپ چىققانلىقىنى بىلگەندەك، ئۇنى كۆرگەندەك، شەپىنى سېزىپ ھىدىنى ئالغاندەك، ئۇنى چاقىرغاندەك يەنە كىشنىدى. باتۇر ئۆگزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بېرىپ ئاتنىڭ ئاۋازى كەلگەن تەرەپكە — قەلئە ئىچىگە نەزەر سالدى. شۇ تاپتا ئۇ ئاي نۇرىدا يالتىراپ چاپچىپ - تېپىرلاپ تۇرغان تورۇق تۇلپارنى كۆرۈشكە ئالدىرايتتى، كۆزلىرى ئېغىر جىمجىتلىققا چۆككەن قەلئە ئىچىنى ئالا قويماي ئاختۇراتتى. ئەپسۇس، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا زاھىر بولۇۋاتقىنى تورۇق تۇلپار ئەمەس، بەلكى چوڭ - چوڭ قارا

كۆلەڭگىلەر — قەلئە ئىچىدىكى خان ئوردىسىنىڭ قارىيىپ تۇرغان ھەيۋەتلىك ئىمارەتلىرى، غۇۋا يورۇپ تۇرغان چوڭ - كىچىك ئۆگزىلەر، ئېگىز - پەس تاملار، دەرەخلەر سايە تاشلىغان سۇر-لۇك، قاراڭغۇ باغ - سەينا، كوچا - مەيدانلار؛ ئۇنىڭ بۇ تەرىپىدە-كى چەللە - ئۆگزىلەردە ئوت - چاۋارلار چېچىلىپ ياتقان، ئالدە-لىرىدا ياغاچ قاشا ۋە تۇۋرۇكلەر چوقچىيىپ تۇرغان ئوردا ئاتخانە-سى، قاراڭغۇ، قورقۇنچلۇق بۇلۇڭ - پۇچقاقلار ۋە بۇلارنى قور-شاپ غايەت زور بوغما يىلاندەك سۆرىلىپ ياتقان ئېگىز، قارامتۇل، سۇرلۇك تاش سېپىل ئىدى. تورۇق تۇلپار ياكى ئۇنىڭغا ئوخشاش بىرەر كىچىك قارا كۆلەڭگە ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى، مەدرىسەيە-تتى. ئۇ قەيەردىدۇر؟ سېپىل ئىچىدىكى ماۋۇ ئوت - ساماناتلىق پاكار ئۆگزىلەر راستتىنلا ئوردا ئاتخانىسىمىدۇر؟ تورۇق تۇلپار راستتىنلا مۇشۇ يەردە تۇرامدىغاندۇر؟ ئۇ قايسى قوتانىدىدۇر؟...

ئۇ تېخىمۇ، ئېنىقراق كۆرۈش ئۈچۈن ساراي ئۆگزىسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە بېرىپ تام بىلەن تۇتاش قەلئە سېپىلى ئۈستىگە ئۆتمەكچى بولدى. چۈنكى سېپىل يېقىنلا يەردە، ساراي تېمى بىلەن تۇتىشىپ، ياندىشىپ تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. ھالبۇكى ئۇ ئۆگزە-نىڭ ئارقا گىرۋىكىگە بارغاندا، ئەھۋالنىڭ ئۆزى ئويلىغاندەك، بايا كۆرگەندەك ئەمەسلىكىنى بايقىدى. ساراي تېمى قەلئە سېپىلى بىلەن تۇتاش ياكى يېقىن ئەمەس ئىدى. ئارىلىقتا كەڭلىكى ئىككى غۇلاچ، چوڭقۇرلۇقى تام - سېپىل بىلەن تەڭ، ئۇزۇنلۇقى سېپىل بويلاپ سوزۇلغان قاپقاراڭغۇ، قورقۇنچلۇق بىر بوشلۇق بار ئىدى. تولىمۇ ئەپسۇس! قۇتسىز قۇدۇققا چۈشسە قۇم يېغىپتۇ، دېگەن-دەك، بۇ چوڭقۇر ھاڭ باتۇرنىڭ يولىنى توسۇپ قويدى. ئۇ قانداق قىلىشنى بىلەلمەي تىت - تىت بولۇپ تۇرۇپ قالدى. «قارىغاندا، ئاتلاپ ئۆتمەكتىن باشقا ئامال يوق ئوخشايدۇ. ئاتلاپ ئۆتكىلى بولارمۇ؟... تورۇق تۇلپار... ئۇ قايسى قوتانغا سولانغان بولغىيدى؟ يەنە بىر كىشىنىسچۇ جانىۋار، تۇرغان يېرىڭنى بىلىۋالسام...» ئۇ سېپىل ئىچىگە بوينىنى سوزۇپ، دىققىتىنى يىغىپ سىنچىلاپ

نەزەر سالدى. ئۆتكۈر كۆزلىرى، سەگەك سېزىمى بىلەن تورۇق تۇلپارنىڭ قارىسىنى ياكى ئۇ تۇرغان ئورۇننى ئىلغا قىلىشقا تىرىشتى. ئەپسۇسكى، ئۇ يەنىلا مەقسىتىگە يېتەلمىدى. لېكىن ئۇ بەختىگە، تەلىيىگە يارىشا بىر ئىشنى، يەنى خانىڭ تۇلپىرىنىڭ قەلئە ئىچىدىكى مۇشۇ ئاتخانىدا ئىكەنلىكىنى ئېنىق جەزملەشتۈرۈۋالدى. ئۇ چوقۇم مۇشۇ ئاتخانىدا!... ئۇنىڭ يۈرىكى يەنىلا شوخ سوقاتتى، ھاياجىنى بېسىلماي نېمىگىدۇر ئالدىرايتتى. خۇددى تورۇق تۇلپارنى قولغا چۈشۈرۈپ بولغاندەك ياكى ئۇنى ئېلىپ قېچىش تەس ئەمەستەك خۇشال بولاتتى. «ئاھ تەڭرىم! بۇ چۈشۈم ياكى خىيالىم ئەمەستۇر؟ تورۇق تۇلپار... نىجاتكارىم، ئالماس قانىتىم!... ئۇ راستىنلا ئۆيۈمنىڭ كەينىدە، ماڭا يېقىن يەردە تۇرىدىكەن ئەمەسمۇ. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى بۇنى نېمىشقا ئويلىمىغاندىمەن؟ ئويلىغان بولساممۇ نېمىشقا ئىشەنمىگەندىمەن؟ ئەگەر بۇنى بالدۇرراق ئويلاپ يەتكەن، بىلگەن بولسام، ئاللىقاچان... بىر ئامال قىلىپ... ماۋۇ ھاڭ پەقەتلا خىيالىمغا كەلمەپتۇ. ئاتلاپ ئۆتكىلىغۇ بولغۇدەك. سېپىل ئۈستىگە ئۆتۈۋالسامىلا...»

ئۇ ئاخىر ئويلاشقا ئۇلگۈرمەي سېپىل ئۈستىگە ئۆتۈۋېلىشقا ئالدىرىدى، ھاڭدىن ئاتلاپ ئۆتمەكچى بولۇپ كەينىگە داجىدى. لېكىن ئۇ كەينىگە يېنىپ ئۆگزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بارغاندا، نېمىشقىدۇر توختاپ ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى. «ياق... ھاڭدىنغۇ ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتەرمەن. ئاتخانىغا كىرىپ تورۇق تۇلپارنىمۇ تاپارمەن. لېكىن... ھازىر پەيتى ئەمەس. شۇنداق، بۈگۈن ئەمەس... ئۆگزىگە چىقتىم، چىقالىدىم. ھاڭنى، سېپىلنى، قەلئە ئىچىنى، ئوردا ئاتخانىسىنى كۆردۈم. تورۇق تۇلپار مۇشۇ يەردە ئىكەن، ئۆيۈمنىڭ كەينىدىلا. ماڭا ھازىرچە مۇشۇنىڭ ئۆزى يېتەرلىك. ۋاقتى كەلگەندە، تەڭرىلەر بېشارەت بېرىپ پۈرسەت پىشىپ يېتىلگەندە، بۇ يەر ئارقىلىق ئاتخانىغا كىرىمەن. تورۇق تۇلپارنى ھېچكىمگە تۇيدۇرماي ئېلىپ قاچىمەن. ئۇ ھامان مېنىڭ بولىدىغۇ...!»

ئۇ تۇرۇپلا بۈگۈن كېچە قېچىش نىيىتىدىن يالتايدى. بەلكى

ئۇ توغرا قىلغاندۇر. ھاڭدىن ئۆتۈپ، ئاتخانىغا چۈشۈپ تورۇق تۇلپارنىغۇ تاپار. لېكىن ئۇنى ئوردا قەلئەسىدىن قانداق ئېلىپ چىقىدۇ؟ قانداق ئېلىپ قاچىدۇ؟ ساراي بىلەن سېپىل ئارىلىقىدا- كى ھاڭدىنلا بۇ قەلئەنىڭ، توخرى خان ئوردىسىنىڭ قانچىلىك بىخەتەر، مۇداپىئەسىنىڭ مۇستەھكەم ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولـ- ىدۇ. ئۇ قەلئە ئىچىگە كىرسە بايقىلىپ، توسۇلۇپ، تۈتۈلۈپ قالماسمۇ؟... بەلكىم ئۇ نىيىتىدىن يېنىپ خاتا قىلغاندۇر. چۈنكى بۇنداق پۇرسەت، بۇنداق جاسارەت، بۇنداق كۈچ - قۇدرەت ئۇنىڭغا ئەمدى قايتا تېپىلماسلىقى مۇمكىن.

باتۇر ئۆگزىدە يەنە بىر پەسكىچە تۇردى، ئەتراپنى، قەلئەنى، شارائىتنى كۆزىتىپ، ھەرخىل ئېھتىماللىقلارنى ئويلاپ، ئىمكانـ- يەت ۋە مۇمكىنچىلىكلەرنى دەڭسەپ كۆردى، ئاندىن راستتىنلا نىيىتىدىن يېنىپ ئۆگزىدىن چۈشۈپ كەتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ بۇ يەردە بۇنداق تۇرۇۋېرىشىمۇ خەتەرلىك. مۇبادا بىرەرى كۆرۈپ قالسا... لېكىن ئۆگزىدىن چۈشمەك ئۇنىڭغا چىقـ- قاندىنمۇ تەس بىلىندى. نېمانچە ئېگىز ئۆيلەر، نېمانچە تىك تاملار بۇ. خۇددى قورغاندەك، قىيادەك!... ئۇ ئۆگزىنىڭ لېۋىنى ياقلاپ سىيرىلىپ چۈشۈشنىڭ ئامالىنى خېلى ئۇزاق ئىزدىدى. بىراق قانداقلا قىلمىسۇن بەربىر ئىدى. شۇڭا ئۇ تەۋەككۈل قىلىپ ئېگىز ئۆگزىدىن چوڭقۇر ھويلىغا ئۆزىنى تاشلىدى. «گۈلدۇر - قاراس، پالاق - پۈلۈق» قىلغان ئاۋازدىن كېيىن ھويلا ئىچى يەنە تىنچىپ جىمجىتلىققا چۆكتى.

باتۇر شۇ كېچىسى پەقەتلا تىنچ ياتالمىدى.

ئەتىسى ئۇ سەھەر تۇرۇپ سارايدىن چىقىپ كەتتى. ئۆزى يالغۇز كوچا ئايلىنىپ ئوردا قەلئەسىنى، قوۋۇق - دەرۋازىلارنى، قاراۋۇللارنى كۆزەتتى، چۈشكە يېقىن كۈن قوۋۇقتىن چىقىپ بۈيۈك كارۋان يولى ئۈستىگە باردى. ئۇ يەردىكى قۇنۇم - بازارلار- نى ئارىلاپ كىشىلەرنى كۆزەتتى. كۆزىتىپ، ئارىلاپ يۈرۈپ ساندـ- ىلىنىڭ، كارۋان يولىنىڭ، بازار، ئۆتەڭ - قونالغۇلارنىڭ ئىلگـ-

ېرىكىگە، تېخى نەچچە كۈن ئاۋۋالقىغا ئوخشاشمايۋاتقانلىقىنى، كـ
ـشىلەرنىڭ، كارۋانلار، سودىگەرلەر، يولۇچى، سەييالارنىڭ قا
ـياقلارغىدۇر كېتىپ ئازلاپ قالغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئورنىغا قورال
ـلىق، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلۇق ئاتلىق ئەرلەرنىڭ، سىپاھلارنىڭ پەيدا
بولۇپ، كۆپىيىۋاتقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ كىمنىدۇر ساقلاپ، بۇي
ـرۇق كۈتۈپ تۇرۇشقىنىنى، بەزىلەرنىڭ نېمىشقىدۇر ئالدىراپ
ئۇياق ـ بۇياققا چېپىشىپ يۈرگەنلىكىنى، ۋەزىيەتنىڭ، كەيپىيات
ـنىڭ تولىمۇ جىددىي، ئۆزگىچە ئىكەنلىكىنى... كۆرۈپ ۋە ھېس
قىلىپ، ھەيرانلىق، تەئەججۇپ ۋە دەرگۇمانغا چۈشتى. ئەجەبا،
بۇ قانداق ئىشتۇر؟ ئۇلارغا نېمە بولۇشقاندۇر؟... ئۇ سۈرۈشتۈرۈپ
بىلىش ئىسىگە كېلىپ بىرەرىدىن سوراپ باقايچۇ دەپ تۇرغاندا،
خۇددى يەردىن ئۇنگەندەكلا خاس قۇلى بەجەچقان ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا
بولدى. ئۇ ھاسىراپ ـ ھۆمۈدەپلا قالغانىدى. ئۇزايىدىن باتۇرنى
كۆپ ئىزدىگەنلىكى، ئۇنىڭدىن ئەنسىرەپ جىددىيلىشىپ كەتكەنلە
ـكى، يەنە قانداقتۇر بىر ئىشلاردىن ۋايىم يەپ يۈرەكزادە بولۇۋاتقا
ـنلىقى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

— سېنى ئاخىر تاپتىم، ھونزادە، — دېدى ئۇ خوجايىنى نېمە ئىش بولدى دەپ سوراپ بولغۇچە، — يۈر، قايتايلى، خانىمىڭ بۈيرۇقى!...

ئۇنىڭ ئەنسىزچىلىكى باتۇرنىمۇ جىددىيلەشتۈرۈپ قويدى.

— دېگىنە، نېمە ئىش بولدى؟ — دېدى ئۇ.

— سورىما، قايتىپ كېتەيلى. بارغاندا بىلەرسەن، — دېدى بەجەچقان ئۇنى تارتىپ.

باتۇر نېرى ـ بېرىسىنى سۈرۈشتۈرمەي ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدى. ئۇ سارايغا قايتىپ بارغاندا ئاندىن ئەھۋالنى چۈشەندى. بارىمتاي سارىيى ئاللىقاچان نەزەربەند ئاستىغا ئېلىنىپ بولغانىدى. كونا مەھرەملەر قاياققىدۇر كېتىشكەن، ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭى، ناتونۇش قوراللىق ئون نەچچە سىپاھ ئالماشقانىدى. ئۇلار ئىشىك ئالدىدا، ھويلا ئىچىدە قوراللىرىنى مەھكەم تۇتۇپ جىددىي ھالەتتە

تۇرۇشاتتى. باتۇر ئۇلارنى كۆرۈپ ئەھۋالىنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. خانىنىڭ بۇيرۇقى!... ئۇ بەجەچقانغا قاردى. قۇل يەرگە قاراپ تىترەپ تۇراتتى.

— نېمە قىلماقچى سىلەر؟ ... مەھرەملىرىم قېنى؟ — دېدى باتۇر.

— بىز خانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن سېنى ۋە بۇ سارايىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا كەلدۇق، — دېدى سىپاھلاردىن بىرى.

ئۇستۇېشى ۋە ئەلپازىدىن قارىغاندا، ئۇ ئونبېشى بولسا كېرەك. ئۇ يەنە بۇيرۇق ئاھاڭىدا مۇنداق دېدى:

— خان يەنە سېنىڭ بىخەتەرلىكىڭنى كۆزدە تۇتۇپ بۇنىڭدىن كېيىن سارايدىن ئايرىلماسلىقىڭنى بۇيرۇدى.

— ھىم...! — دېدى باتۇر بىر ئىشلار كۆڭلىگە كېلىپ غەزەپلەنگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن.

ئاندىن ئۇ خاس قۇلىغا چۈشلۈك غىزا ئەكىرىشنى بۇيرۇپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

ئۆيگە كىرىپ ئىشىكنى ياپقاندىن كېيىن ئۇ يەنە ئويلىنىشقا باشلىدى. «توخرى خانغا نېمە بولغاندۇر؟ ئۇ مەھرەملىرىمنىڭ ئورنىغا قوراللىق سىپاھلارنى ئالماشتۇرۇپ نېمە قىلماقچىدۇر؟ خەۋپ ماڭا ئونىڭ ئۆزىدىن ياكى قول ئاستىدىكىلەردىن كەلمىسە، باشقا يەنە كىملەردىن يەتمەكچىدى؟... ئالىپ بۇقا ئاھانەتكە چىدىماي تەلۈلەشكەن، خاندىن يۈز ئۆرۈپ ئىسيان كۆتۈرگەن، مەندىن ئۆچ ئالماقچى بولغان بولمىسۇن يەنە؟ بىراق بۇ قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن؟... يا بولمىسا توخرىلار، توخرى خان بىرەر يات تائىپىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدىمىكىن؟...»

— ھونزاده، غىزا ئەكىردىم، سۇۋۇتۇلغان پىشىق گۆش، — تېزلا كىرىپ كەلگەن بەجەچقان ئونىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

— بۇ قانداق ئىش، بەجەچقان؟ — دەپ سورىدى ئۇ ھودۇ-

قۇپ، ئۆزىنى قاچۇرۇپلا تۇرغان بەجەچقاندىن.
— مەن ... بىلمەيمەن، ھونزادە.
— سەن بىرەر ئىشنىمۇ سەزمىدىڭمۇ؟ — باتۇر ئۇنىڭ كۆزىگە كىرىپلىۋالدى.
— مەن ... سەزمىدىم، — دېدى بەجەچقان ئوڭايسىزلىنىپ، — لېكىن...
— ...
— مەن ... قارىغاندا، سوقۇش بولىدىغاندەك تۇرىدۇ، — دېدى بەجەچقان ئېھتىيات بىلەن، — شۇڭا خان سېنىڭ ئامانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ...
— سوقۇش؟!...
— شۇنداق، ھونزادە.
— كىم بىلەن؟! — دېدى باتۇر، — توخرىلار كىم بىلەن سوقۇشماقچى؟
— بۇنى مەن بىلمەيدىكەنمەن. ئىشقىلىپ...
— ئەسلىدە مۇنداق ئىكەن ـ دە!...
— نېمە؟ ... قانداق؟...
— ھە، ھېچ ... ھېچقانداق، — دېدى باتۇر ئېھتىيات قىلىپ، — ساندىبىلغا توپلىنىۋاتقان قوراللىق ئەرلەرنى كۆرۈپ دەيمىنا. ئۇلار ئەسلىدە سوقۇشقا بېرىش ئۈچۈن كەلگەنىكەن ئەمەسمۇ. بۇ تۇخرىلارنىزە، زادىلا جىم ياتمايدىغان خەقكەن. ھە دېسىلا يۇرۇش ـ سوقۇش دەپ...
ئاندىن ئۇ كۆڭلىدىكىنى سەزدۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن بەجەچقانغا يەنە مۇنداق دېدى:
— ھە، بولدى، نېمە كارىمىز، سەن چىقىپ ئارام ئال. مەنمۇ غىزايىمنى يەپ بولۇپ راسا قېنىپ بىر ئۇخلىۋالاي. ئەجەب ھېرىپتىمەن بۇگۈن...
ئۇ ھېچ ئىش بولمىغاندەك قىياپەتتە بېلىنى رۇسلاپ، قوللىرىنى سوزۇپ كېرىلىپ ئەسنىدى، ئاندىن جۇۋىسىنى سېلىپ تاش-

لاپ ئايىغىنى يېشىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ تېخىچە ئۆزىگە ئىشەنمەي-دىغانلىقىدىن كۆڭلى بىر قىسما بولغان بەجەچقان بىردىنلا ياۋاش-لاپ، ھېلىغىچە قولىدا تۇتۇپ تۇرغان ياغاچ تاۋاقتىكى گۆشنى ئاستاغىنا بۇگلۇك ئۇستىگە قويدى ـ دە، ئۇندىمەستىن بېشىنى سېلىپ چىقىپ كەتتى.

بەجەچقان ئىشىكنى يېپىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن باتۇر يەنە ئەسلىدىكى ھالىتىگە قايتتى، غىزاغىمۇ باقماي ئەنسىز ئويغا چۆكۈپ مۇلاھىزە قىلىشقا باشلىدى...

«بىر يىلنىڭ ئالدىدىكى چۈشلىرىم، تۇنۇگۈن كېچىدىكى كا-رامەتلەر ئەسلىي بېشىمغا كېلىدىغان مۇشۇ كۇنلەردىن بېشارەت ئىكەن ـ دە! تورۇق تۇلپارمۇ بۇنى سەزگەندەك... جان ـ جانىۋار-لار ئالدىن نېمە ئىش بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرىدۇ دېگىنى بىكار ئەمەس ئىكەن. قارىغاندا، توخرىلار بىلەن ھونلارنىڭ ئارىسى بۇ-زۇلغان ئوخشايدۇ. بولمىسا، توخرى خان باشقىلار بىلەن سوقۇش-ماقچى بولسا بۇنچىۋالا چۆچۈپ كېتەمتى؟ مەھرەملىرىمنىڭ ئورنى-غا ئۇلاردىن بىرنەچچە ھەسسە كۆپ قوراللىق سىپاھلارنى ئالماشتۇ-رۇپ مېنى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئالامتى؟... ئۇلار مېنى نېمە قىلىشار؟ مەن مۇشۇنداق ئۆچ ـ ئارازلىقنىڭ قۇربانى بولۇپ بىھۇدە ئۆلۈپ كېتەرمەنمۇ؟ مەن ئەمدى قانداق قىلىشىم كې-رەك؟... ئەپسۇس، تۇنۇگۈن كېچە ياكى ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلا قې-چىپ كەتسەم بوپتىكەن. بۇ يەردە ئۆلۈمنى كۈتۈپ يېتىۋەرمەيمەن. تېخى ۋاقىت ـ پۇرسەت بارغۇ. ماڭا تېخى ھېچقانداق خەۋپ ـ خەتەر يەتكىنى يوق. مانا ساق ـ سالامەت، ئامان ـ ئېسەن تۇرۇپتىمەنغۇ. يارىغلىرىممۇ يېنىمدا. پەقەت نازارەت ئاستىغا ئې-لىنىدىم، خالاس. بۇ قانچىلىك ئىشتى؟ ئۇلار مېنى توسۇپ قالالا-تى؟ ئۇخلاپ چۈشى مېنى تۇتۇپ قالىمەن دېيىش. ئىشىنى قىلسۇن مېنى سىرتقا چىقمىسۇن دېگەن خان. مەن قاچىمەن!...»

ئۇ بۇنداق بولۇشنى، ئەزىز بېشىغا ھامان بىر كۈنى مۇشۇنداق كۇنلەرنىڭ كېلىدىغانلىقىنى ئاللىبۇرۇن، ساندىبىلغا يېڭى كەلگەن

چېغىدىلا ئويلىغان. لېكىن، راستتىنلا مۇشۇنداق بولىدىغانلىقىنى، ئەھۋالنىڭ بۇنچە تېز ئۆزگىرىدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئۇشتۇمتۇت نەزەربەند ئاستىغا ئېلىنىپ ھاياتىنىڭ خەۋپ - خەتەر ئىچىدە قالىدىغانلىقىنى تېخى ئويلاپ يەتمىگەنىدى. شۇڭا ئۇ سەل جىددىيلىشىپ قورقۇپمۇ قالدى، كاللىسى خىلمۇخىل، زىددىيەتلىك، ئەنسىز ئوي - خىياللارغا تولۇپ نېمە قىلىشنى، قانداق قىلىشنى بىلەلمەي قالدى. ئەسلىدە، توخرى خانىنىڭ يېقىندىن بۇيانقى ئۆزگىرىشى، سوغۇق، ئېھتىياتچان، گۇمانىي مۇئامىلىسى مۇشۇنىڭ سەۋەبىدىن ئىكەن - دە؟ ئۇ بۇنداق بولۇشنى ئاللىبۇرۇن بىلگەن ھەم قانداق قىلىشنى ئويلاپ قويغانىكەن - دە؟ لېكىن شۇنىسى ئەجەبلىنەرلىك. قىسقىغىنا ئىككى يىل ئىچىدە ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى ئەھدۇپەيمانلارنىڭ بۇزۇلۇپ، سۇلھى - پۈتۈملەرنىڭ يىرتىپ تاشلىنىشى، دوستلۇق مۇناسىۋەتنىڭ بۇنچە تېز ھەم ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىپ، دۇشمەنلىككە ئايلىنىشى، ھەتتا قانلىق ئۇرۇش ھالىتىگە ئۆتۈشى زادى نېمە ۋەجىدىن؟ بۇنىڭغا زادى كىم، قانداق ئىش سەۋەبكار؟ باتۇرمۇ؟ تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ؟ توخرى خانمۇ؟ ياكى ئالىپ بۇقمۇ؟ ئۇلار زادى نېمە ئىش قىلدى؟... توخرى خان ئەسلىدىنلا ھونلاردىن ئېھتىيات قىلاتتى. چوڭ گەپ قىلىپ ھەيۋە كۆرسەتكەن بىلەن، ھونلار بىلەن سۇركىلىشىپ، تىركىشىپ قېلىشتىن قورقاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ مەلىكىسىمۇ ھونلاردا بارمتايغۇ. ئۇ تېخى باتۇرنى قولغا كەلتۈرۈپ كۈيئوغۇل قىلىۋالماقچى، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ھونلار بىلەن ئىتتىپاقلاشماقچى بولغان، تىنچ ئۆتمەكچىمۇ بولغانغۇ. باتۇرغا ئېيتقان ھېلىقى سۆزلىرى ئۇنىڭ خىيالى، ئارزۇسى، ھېيلىسىلا ئىدىغۇ؟!... لېكىن ... ئۇنداقتا بۇ ھونلارنىڭ ئىشمۇ يا، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ؟... ھالبۇكى، بۇ قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن؟ ئۇمۇ ئەينى ۋاقىتتا توخرىلار بىلەن ئىناق ئۆتۈش قارارىغا كەلگەن ئەمەسمىدى؟ تېخى تىنچلىق تىلەپ توخرى خانىنىڭ ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتكەن. چوڭ ئوغلىنى، تەگىن ئۆگەسىنى بارمتاي قىلىپ

ئۇنىڭغا بەرگەن. ئۇ ھازىرمۇ ساندىبىلدا، توخرى خانىنىڭ نازارىتى ئاستىدا تۇرغاقلىقتا تۇرۇۋاتامدۇ؟ بۇنداق ئەھۋالدا تۇمەن تەڭرى-قۇت قانداقمۇ توخرىلارنىڭ چىشىغا تەگسۇن؟ بۇ ئۆز ئوغلىنىڭ بېشىغا ئۆزى قىلىچ ئۇرغانلىق ئەمەسمۇ؟!... بىراق كىشى دېگەن ھامان كىشى - دە، خام سۈت ئەمگەن. تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ، توخرى خانمۇ ئوخشاشلا كىشى، يەنە كېلىپ ھۆكۈمران كىشىلەر. رەھىم-سىز، ئاچ كۆز، ۋاپاسىز، نەيرەڭ ئاز، شۆھرەتپەرەس، ئۇلار-نىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ!... باتۇر ئويلاۋېتىپ ئۆزىچە ئاتىسىدىن رەنجىدى. بارىمتاي تىنچلىقنىڭ كاپالىتى دېگىنى ھا-مىنى بىر كۈنى ئۆلۈسەن، قۇربانلىق سەن دېگىنى ئىكەنغۇ؟!... تولىمۇ ئەپسۇس!... خەپ!...»

ۋەزىيەت كۈنسېرى جىددىيلەشمەكتە ئىدى. ھونلار بىلەن توخرىلارنىڭ ئارىسى بۈزۈلۈپ سوقۇش بولۇش ئالدىدا تۇرغانلىقى مۇقىملىشىپ قالدى. بارىمتاي سارىيىنىڭ ئۇشتۇمتوت نازارەت ئاستىغا ئېلىنىشى، يەنە بۇ نازارەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچەيتى-لىشى بۇنىڭ روشەن ئىپادىسى، كۈچلۈك دەللىلى ئىدى. نۆۋەتتە باتۇرنىڭ ھاياتى ھەقىقەتەنمۇ جىددىي خەۋپكە دۇچ كېلىپ، ئەجەل قۇشى ئۇ تۇرغان ساراي ئۈستىدىلا ئەگىپ يۈرەتتى. شۇڭا ئۇ زادىلا خاتىرجەم بولالمىدى. قېچىشنىڭ، بۇ يەردىن كېتىشنىڭ، بىر ئامال قىلىپ ئۆز يۇرتىغا، ئاتا - ئانىسىنىڭ يېنىغا بېرىۋېلىشنىڭ كويىغا چۈشتى. بىراق ۋاقىتنى، پەيتنى تەڭرىلەر بەلگىلەيتتى. ئۇ بۇنىڭغا شەكسىز ئىشىنەتتى ۋە شۇ ۋاقىتنى، شۇ پەيتنى سەۋر-چانلىق، تەقەززالىق بىلەن كۈتەتتى.

مانا، ئارىدىن ھەپتە - ئون كۈنمۇ ئۆتۈپ كەتتى. ساندىبىل قورالىلىق چەۋەندازلارغا لىق تولۇپ تېخىمۇ جىددىي ھالەتكە ئۆتتى. بارىمتاي سارىيى تېخىمۇ قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىندى. ئۇ ھازىر ھەپسىگىلا ئوخشاپ قېلىۋاتاتتى. لېكىن باتۇر ھېلىمۇ شۇ يەردە، قاتتىق نەزەربەند ئاستىدا. شۇنداق قىلىپ، ئۇ راستىنىلا قاچالماسمۇ؟... ياق. بۇنىسى تېخى ناتايىن. چۈنكى ئۇ تېخى

هايات. ئۇنىڭغا تېخى ھېچقانداق زىيان - زەخمەت يەتكىنى يوق. ئۇ پەقەت ھەپسىدە مەھبۇس، خالاس. مانا بۇ ئۇمىد. مانا بۇ پۇرسەت. ئۇ بۇ پۇرسەتنى ھەرگىز قولدىن بەرمەيدۇ. جان تەندە ئامان بولسىلا پۇرسەت تېپىلىدۇ. ئۇ چوقۇم بىر ئامال قىلىپ قېچىپ قۇتۇلىدۇ!...

7

پۈتكۈل كائىناتنى ئوق ئۇزىسمۇ ئۆتەيدىغاندەك زۇلمەت قاراڭغۇلۇق قاپلىغان مۇدھىش كېچە، تۇن نىسپى. باتۇر ھەپسىدەك قاتمۇ قات نازارەت ئاستىغا ئېلىنغان تاش سارايدىكى قاراڭغۇ ئۆيىدە كىرپىك قاقماي، كىيىملىرىنىمۇ سالماي، ياراغلىرىنى تەخلەپ پەيت كۈتۈپ ئولتۇراتتى. ئۇ خەۋپ - خەتەردىن، ېېشىغا كەلگۈسى بالا - قازادىن بۈگۈن كېچە قېچىپ قۇتۇلۇشنى نىيەت قىلغانىدى، لېكىن ۋاقىتنى، پەيتنى تەڭرىلەر بەلگىلەيتتى، بېشارەت بېرەتتى. ئۇ ئەنە شۇ بېشارەتنى، پەيتنى كۈتۈۋاتاتتى... «مانا، تۇن نىسپىدىن ئۆتۈپ تاڭ ئېتىشقىمۇ ئاز قالدى. ئوڭاي بىلەن سەكەنتىر كۆكىنىڭ قايسى بۇرجىكىدىن كۆرۈنەركىن؟ ئارزۇ بىلەن جېۋزا- چۇ؟ جېۋزا ۋاقىتنى پاتراق بەلگىلىسە، ئاي تەڭرى كۈنپېتىشتىن يۈز ئاچقان ھامان قوزغالسام، ئاھ تەڭرىم! ئىشىمنى ئوڭ، يولۇمىنى ئوچۇق قىلىپ مەقسىتىمگە يەتكۈزگەيسەن!...» ئۇ تىنچسىز ئىدى. ھېلى ئولتۇرسا، ھېلى تۇراتتى، ئولتۇرغاندا، ھەر خىل ئوي - خىيالالارغا بېرىلىپ غەم - تەشۋىشكە پاتسا، تۇرغاندا، بىر ئىزىدا تۇرالماي ئۆي ئىچىدە ئۇياق - بۇياققا مېڭىپ تىتىلدايتتى. ھېلى ئېشىك يوچۇقلىرىدىن ماراپ تالانى كۆزىتىپ سىرتتىكى شەپە - تەۋىشلارغا قۇلاق سالسا، ھېلى روجەكتىن كۆككە ېېقىپ ساندۇق - ساندۇقلاپ چېچىۋېتىلگەن ئۇنچە - مەرۋايىتلاردەك چاقناۋاتقان سانسىز يۇلتۇزلار ئارىسىدىن ئۆزى كۈتكەن خاسىيەتلىك يۇلتۇزلارنى ئىزدەيتتى، تۇغۇلغۇسى ئاي تەڭرىسىدىن بېشارەت

كۆتەتتى.

ئۇ تېخىمۇ جىددىيلىشىپ تاقەتسىزلىنىشكە، كاللىسى ئەنسىز، ۋەھىمىلىك ئوي ـ خىياللار دەستىدىن چىڭقىلىپ ئاغرىشقا باشلىدى. لېكىن ئۇ يەنىلا سەگەك ھەم ھوشيار ئىدى. كېچىنىڭ نەچاغ بولغانلىقىنى بىلىپ تۇراتتى، سىرتتىكى شەپىلەرنى ئېنىق سېزەتتى... نازارەتچى سىپاھلار ھېلىھەم ئويغاق. ئۇلار نەچچە كۈندىن بېرى مانا مۇشۇنداق كۆز يۇمماي، نۆۋەتلىشىپ قاراۋۇلـ لۇق قىلىۋاتىدۇ. باتۇرنى، سارايىنى، دەرۋازىنى قاتتىق نازارەت قىلىۋاتىدۇ. بۇ خانىنىڭ بۈيرۇقى. ئۇلار بەلكىم قوشنا سارايلارغا، كوچىلارغىمۇ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسا كېرەك. قارىغاندا سارای دەرۋازىسىدىن قېچىش مۇمكىن ئەمەستەك قىلىدۇ. ياق، مۇمكىن بولغان تەقدىردىمۇ ئۇ ئۈيەردىن قاچسا بولمايدۇ. ئۇنداق قىلسا تورۇق تۇلپارنى قانداق قىلىدۇ؟ ئۇ ھازىرمۇ قەلئە ئىچىدە، ئوردا ئاتخانىسىدا... ئۇنىڭسىز ئۇ نىجاتلىققا ئېرىشەلمەيدۇ. قاچقان بـ ـلەنمۇ تۇتۇلۇپ قالىدۇ. قېچىپ قۇتۇلۇش ئۆلۈمدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇنىڭدىن كۆرە خەتەرلىك بولسىمۇ تەۋەككۇل قىلىپ ئەسلىي پىلانى بويىچە ئىش كۆرگىنى تۇزۇك. دۇرۇس. ئۇنىڭغا ھازىر مۇشۇنداق قىلماقتىن باشقا يول يوق. ئۇ تورۇق تۇلپارغا ئېرىشسە ئاندىن نىجاتلىق ئۈمىدى تۇغۇلىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ تەقدىـ ـرى ئاللىقاچان تورۇق تۇلپارغا باغلىنىپ كەتكەن. ئۇ ئۇنىڭ ئاخىرقى، بىردىنبىر ئۈمىدى، نىجاتلىق ئەڭگۈشتىرى. بۇ تەڭرىـ ـنىڭ ئىرادىسى! ... ئۇ شۇنداق خىياللارنى قىلىپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. ئۆزىدىكى ئىككىلىنىش، ۋەھىمە ۋە جىددىيلىكنى باستى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ قولى بىلىكىدىكى سىدىرمىغا ئېسىلىق غىلاپتىكى بوكتاسىنىڭ سېپىنى مەھكەم تۇتۇۋالغانىدى. خىيلىدىن بېرى ئىشـ ـلىتىلمەي داتلىشىپ كەتكەن بۇ تۇچ بوكتانى ئۇ ئالدىنقى كۈنى بىلەي تاش بىلەن بىلەپ بىسىنى چىقىرىپ تىغىنى پارقىرىتىپ قويغانىدى.

ئەجەبمۇ ئۆزۈنغا سوزۇلدى بۇ كېچە؟... ۋاقىت تولىمۇ ئاستا،

دەقىقە ـ دەقىقىلەپ ئۆتمەكتە ئىدى. باتۇر تاقىتى تاق بولۇپ جىددىيلەشمەكتە. مانا، تاڭ ئېتىشقىمۇ ئاز قالدى. كۈتكەن پەيت يېقىنلاپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇ ئەمدى ھەرىكەت قىلىشى كېرەك!... ئۇ ئاخىرقى قېتىم روجەكتىن ماراپ تالانى كۆزەتتى، ئاندىن ئۆزىنى توختىتىپ بوكتاسىنىڭ سېپىنى مەھكەم تۇتتى ـ دە، شەپە چىقار-ماي ئىشىكنى ئېچىپ تالاغا چىقتى. سارايىنىڭ ھويلىسى جىمجىت، سوغۇق ھەم زۇلمەت قاراڭغۇ ئىدى. بىر قەدەم نېرىدىكى نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. نازارەتچى سىپاھلاردىنمۇ ھېچبىر شەپە يوق، قارىسىمۇ كۆرۈنمەيدۇ. ئۇلار بەلكىم تاڭغا يېقىن بۇ پەيتتە ھېرىپ ـ چارچاپ، توڭلاپ ـ دۇگدەرەپ مۇگدەپ قېلىشقان بولسا كېرەك. باتۇر سەل تۇرۇۋېلىپ ئەتراپقا قۇلاق سالدى، دەل مۇشۇ پەيتتە نەدىندۇر بۆرىنىڭ يۇرەكنى ئېزىدىغان ئەلەملىك ئاۋازىدا ھۇۋلىغىنى ئاڭلاندى... باتۇر سەگەكلىشىپ سىرلىق ھاياجان ۋە ئىنتىزارلىق بىلەن كۆككە باقتى. كۆك تېخىمۇ تىنىقلىشىپ كۇن-چىقىش تەرەپىدە ئوڭاي بىلەن سەكەنتىر، كۇنپېتىش تەرەپىدە سەۋەت بىلەن ئارزۇ چاقناۋاتاتتى.

«ئاھ! ...— ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىدى باتۇر ھاياجانلىنىپ، — كۇتكەن پەيت ئاخىر يېتىپ كەلدى!»

ئۇ يۇلتۇز تەڭرىسىگە سۆيۈنۈش بىلەن تەۋىنغاندىن كېيىن قوزغالدى. تاش سارايىنىڭ دەرۋازىسى تاقاقلىق، ھويلا ئىچى قاپقا-راڭغۇ ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىچىدە ئىككى سىپاھ ياراغلىرىنى قۇ-چاقلىشىپ مۇگدەۋاتاتتى. قالغان سىپاھلار ھۇجرا ۋە دەرۋازىنىڭ تېشىدا ئىدى. ئۇلارمۇ بەلكىم ئۇخلاپ قېلىشقاندۇر. باتۇر پۇتى-نىڭ ئۇچىدا دەسسەپ ھېلىقى ئىككى سىپاھقا يېقىنلاشتى، ئاندىن بوكتاسىنى قولىغا ئېلىپ بىرىنىڭ كۆكسىگە چەنلەپ ئۇردى، يەنە بىرىنىڭمۇ ئۇيقۇسىنى ئېچىپ نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئۇقۇپ بول-غۇچە ئۇنىنى ئۆچۈرۈپ ئۇلگۈردى. سىپاھلار ئارقا ـ ئارقىدىن يەرگە يېقىلىپ بىردەم خارتىلداپ تولغىنىشقاندىن كېيىن جىمىپ قېلىشتى. باتۇر بوكتاسىنى غىلىپىغا سالغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ

بىرىنىڭ دۇبۇلغا ـ ساۋۇتىنى سالدۇرۇپ كىيدى، يەنە بىرىنىڭ ئەگرى قىلىچىنى ئېلىپ بېلىگە قىستى ـ دە، ئارقىسىغا يېنىپ تاش ساراينىڭ ئېگىز، قارىيىپ تۇرغان تېمى تۆۋىگە باردى. «يا تەڭرىم! ماڭا جاسارەت، قۇۋەت، مەدەت بەر!...» ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ تامغا بىر نەزەر سالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ياماشتى.

دەل مۇشۇ پەيتتە، كۈتمىگەندە كىمدۇر بىرى كېلىپ ئۇنىڭ پۈتلىرىغا ئېسىلدى، ياق، ئېسىلمىدى، پۈتلىرىدىن، ساغرىسىدىن تۇتۇپ ئۇنى يۇقىرىغا ئىتتەردى. لېكىن ئۇ قاتتىق چۆچۈپ كەتكەچكە ئېسىلغاندەك بىلىندى.

— كىم؟! ... — دېدى ئۇ يەرگە چۈشۈپ.

— شۇڭ!... مەن! ... — دېدى ھېلىقى كىشى پەس ئاۋازدا، — بەجەچقان.

— سەن؟!...

— ھودۇقما، پەس گەپ قىل! مەن سېنىڭ قاچماقچى بولغىنىڭنى ئاللىبۇرۇن سەزگەن. سەن ئۆگزىگە چىقىپ چۈشكەن ھېلىقى كۈنلا بىلگەن، — دېدى بەجەچقان يەنە پەس ئاۋازدا، — لېكىن سېنى دېلىغۇل بولۇپ قالمىسۇن دەپ ... ۋاقتى كەلگەندە ياردەم قىلارمەن دېگەنىدىم. بۇگۈن قارىسام تىنچلىنالمىدىڭ، ئۇخلىيالمىدىڭ، سېزىپ تۇردۇم. مەنمۇ... بۇگۈن خاسىيەتلىك كۈن. سەن ئەڭ ياخشى پەيتنى تاللاپسەن. ئىشىڭ ئوڭ، يولۇڭ ئوچۇق بولسۇن. قېنى تامغا ياماش، مۇرەمگە دەسسە...

— شۇنداق، مەن بۇگۈن قاچمەن! — دېدى باتۇر كۆڭلى بىر قىسمىلا بولۇپ، — لېكىن سەن...

— بىلىمەن، ھونزادە، بىللە قېچىش خەتەرلىك، — دېدى بەجەچقانمۇ ئۇنىڭ قوللىرىغا ئېسىلىپ، — لېكىن ھازىر بۇنى تالىشىپ تۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس. قېنى، تېز بول، تامغا ياماش. باشقىلار سېزىپ قېلىشتىن بۇرۇن بۇ قەپەستىن چىقىپ كەت!

— مېنى كەچۈر، بەجەچقان! ... — دېدى باتۇر ئۇنى قۇچاقلاپ، — لېكىن مەن ۋەدەمنى ئۇنتۇپ قالمايمەن. سېنى چوقۇم

قۇتقۇزمەن. ماڭا ئىشەن!

— ئىشىنىمەن. سەن قېچىپ قۇتۇلساڭلا مەنمۇ قۇتۇلىمەن.

— بىراق مەن كەتكەندىن كېيىن قانداق قىلارسەن؟ خان ساڭا ئىشەنمەيمۇ...

— ئىشىنىدۇ، ئىشەندۇرىمەن، سېنى قاچۇرۇۋېتىپلا تامغا ئۇسىمەن. ئۆلگۈدەك ئەمەس، بېشىم يېرىلىپ يۇز - كۆزۈم قانغا بويالغۇدەك، ئاندىن بارمىتاي مېنى ئۇرۇپ ئايلاندۇرۇۋېتىپ قېچىپ كەتتى دەيمەن. ئۇنىڭغىمۇ ئىشەنمىسە، قولىدىن كەلگىنىنى قىلىشار. ئىشقىلىپ، سەن قېچىپ قۇتۇلساڭلا مېنىڭ باشقا ئارمىنىم يوق!... ئەنسىرىمە، كېيىنكى ئىشلارنى ماڭا قوي. ئۆزۈڭگە پۇختا بول. قېنى...

— بەجەچقان!... تۇغقىنىم، قېرىندىشىم! مەن سېنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايمەن! ھاياتلا بولسام...

ئۇلار چىڭ قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى. باتۇر ئەلەملىك ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ تامغا ياماشتى. بەجەچقان دەسلەپ ئۇنىڭ ساغرىسىدىن، پۇتلىرىدىن يۆلىدى، كېيىن مۇرىسى، بېشى بىلەن كۆتۈردى. باتۇر ئۇنىڭ يارىدىمىدە ساراينىڭ ئۆگزىسىگە قىينالمايلا چىقىۋالدى.

ئۇ ئۆگزىگە چىقىپ دۇم يېتىپ سەل دېمىنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن ئەتراپقا قۇلاق سالدى. تاش ساراي، پۇتۇن ئەتراپ تىپ-تىنچ، قارىغاندا ئىشلار ئوڭۇشلۇق باشلانغاندەك قىلاتتى. ئۇ شەپە چىقارماي ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆگزىنىڭ ئارقا تەرىپىگە باردى. ئەيىنىش بىلەن چوڭقۇر ھاڭغا بىر نەزەر سالغاندىن كېيىن كەينىگە داجىپ يەنە ئالدىغا يۈگۈردى - دە، بىر سەكرەپلا ھاڭدىن ھالقىپ سىپىل ئۇستىگە ئۆتتى. سىپىل قېلىن بولۇپ، ئۇستى كەڭ ھەم تەكشى ئىدى. بىمالال ماڭغىلى بولاتتى. ئۇ سىپىل ئۇستى بىلەن مېڭىپ بىر ئوت - چۆپ دۆۋىسىنىڭ ئۇدۇلىغا بارغاندا ئۆزىنى قەلئە ئىچىگە تاشلىدى. قەلئە ئىچى تىپتىنچ ھەم جىمجىت ئىدى. پەقەت ئاتخانىدىكى ئاتلارنىڭ ئۈزۈپ - ئۈزۈپ پۇشقۇرۇشلىرى ۋە

پۇتلىرىنى يۆتكىگەن چاغدىكى دۈك ـ دۈك قىلغان تۈياق ئاۋازلىرىلا ئاڭلىناتتى. ئۇ ئوت ـ چۆپ دۆۋىسىدىن چۈشۈپ سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئېغىل ئارىلاپ كەتتى.

ئون نەچچە كۈننىڭ ئالدىدا، تاش ساراينىڭ ئۆگزىسىدە تۈرۈپ كۆزەتكەن ئوردا ئاتخانىسى ئۈنچە چوڭ ئەمەستەك، تورۇق تۈلپارنىڭ ئېغىلىمۇ يېقىنلا يەردىدەك بىلىنگەنىدى. لېكىن ھازىر ئۈنىڭ خېلىلا چوڭ ئىكەنلىكى، تورۇق تۈلپارنىڭ ئۈنىڭ تۆرىنى ئىچكىرىسىدە تۇرىدىغانلىقى مەلۇم بولدى. باتۇر مولۇندەك چاققان ھەم شەپسىز ھەرىكەت بىلەن ئېغىل ئارىلاپ يۈرۈپ تۇرۇق تۈلپارنى ئاخىر تاپتى. ئۇ ئۈنىڭ شەپسىنى سېزىپ، ھىدىنى ئالغان بولسا كېرەك، ئېغىلغا كىرىپ يېنىغا كەلگەندە، بوش تېپىچەكلەپ يېنىك پۇشقۇرتتى، ئەمما ئۇركۈپ كىشىنمىدى. باتۇر بۇنىڭدىن قەۋەتلا سۆيۈنۈپ كەتتى. «نېمىدېگەن سەزگۈر، ئەقىللىق جانىۋار ـ ھە!» ئۇ نېمىلەرنىدۇر پىچىرلاپ ئاتنىڭ يېنىغا باردى، يۇگىنىنى تۇتۇپ بېشىنى، بوينىنى سىلىدى، يۈزىگە سۆيدى، ئاندىن قولىنى ئۈنىڭ كۆكرىكىگە، ئۇچىسىغا ئاپاردى. ئاتنىڭ ئېگەر ـ نوختىلىرىمۇ تەخ ئىكەن. قارىغاندا ئۇ ھېلىلا خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ قايتىپ كەلگەن ياكى ئۈنىڭ خىزمىتى ئۇچۇن مۇشۇنداق تەخلەپ قويۇلغان بولسا كېرەك. خانمۇ قانداقتۇر بىر ئىشلاردىن ئەنسىرەپ ھوشيار ھەم تەييار تۇرۇۋاتقان ئوخشايدۇ. ئەپسۇس، ئۇ ئەمدى بۇ ئاتقا مىنەلمەيدۇ... باتۇر ئاتنىڭ بېشىنى قۇچاقلاپ قۇلىقىغا يەنە نېمىلەرنىدۇر پىچىرلىدى، ئاندىن ئۈنى باغلاقتىن يېشىپ ئېغىلدىن ئېلىپ چىقتى.

— كىم؟! — مىراخور ئۇخلاپ ياتقان يېرىدىن چاچراپ تۇرۇپ قىلىچىنى قولىغا ئالدى.

— ھە... ۋاي ... جان...!

باتۇرنىڭ قولىدىكى ئەگرى قىلىچ ئۈنى ھايالسىزلا ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىدى... لېكىن باتۇر تۇلپارنى چاپتۇرۇپ ئوردا قەلئەسىنىڭ دەرۋازىسىغا كەلگەندە يەنە توسۇلۇپ قالدى. چۈنكى

بۇ يەردىكى قوۋۇقچى نۆكەرلەر ئويغاق ھەم ھوشيار تۇرۇۋاتقان بولۇپ، ئاتنىڭ تۇياق ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئاللىقاچان جىددىي ھالەتكە ئۆتۈپ بولۇشقانىدى.

— كىم سەن؟ — دېدى ئۇلاردىن بىرى باتۇرغا نەيزە تەڭلەپ، — بۇ كېچىدە نەگە بارىسەن؟

— دەرۋازىنى ئېچىش! — دېدى باتۇر ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ بۇيرۇق ئاھاڭىدا، — مەن خانىنىڭ سانغۇنى. ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن شەھەر سىرتىدىكى لەشكەرگاھقا كېتىۋاتىمەن!

«خانىنىڭ سانغۇنى، بۇيرۇقى...» بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ نۆكەرلەر سەل چۆچۈشتى، ئەمما ئۇلار ئالدىراپ دەرۋازىنى ئاچمىدى.

— سەن قايسى خانىنىڭ سانغۇنى؟ — دېدى يەنە بىر نۆكەر باتۇرغا ئېتى بىلەن قوشۇپ نەزەر سېلىۋېتىپ، — ئەجەب ناتونۇشلا كۆرۈنىسەنغۇ؟

— ۋۇ ھاڭۋاقتىلار! — دېدى باتۇر ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن ھەيۋە كۆرسىتىپ، — سەنلەر مېنى تونۇشمايسەن. مەن يېڭى كەلگەن سانغۇن. خان مېنى تېخى تۇنۇگۈنلا تاللاپ ئۆستۈرۈپ ئوردىغا ئەكەلگەن!

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى ھېلىقى نۆكەر قاراڭغۇدا باتۇرنىڭ ئەتراپىنى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، — ئۇنداق بولسا بەلگىنى ئېيت!

— بەلگە؟ ... — دېدى باتۇر سەل جىددىيلىشىپ، — مەن دېدىمغۇ، يېڭى كەلگەن دەپ. بەلگىنى بىلمەيمەن!

ئەمما ئۇ شۇئان يەنە ئەقلىنى تېپىپ ئۆزىنى تۇتۇۋالدى - دە، نۆكەرلەرگە ئەلپازىنى بۇزۇپ ۋارقىرىدى:

— ھەي ھاڭۋاقتىلار، كۆزلىرىڭ كورمۇ سەنلەرنىڭ؟ كۆرۈشمىدىڭمۇ، ئاستىمدىكى ماۋۇ ئاتنى؟ ئۇ خانىنىڭ تۇلپىرى. خان ماڭا جىددىي ۋەزىپە تاپشۇرغان. ھونلار باستۇرۇپ كەپتۇ. مەن شۇ تاپتا دەرھال لەشكەرگاھقا بېرىپ قوشۇننى ئاتلاندۇرۇشۇم كېرەك! بۇ خانىنىڭ بۇيرۇقى! سەنلەر خانىنىڭ بۇيرۇقىغا قارشى چىقماقچىمۇ؟ تېز بولۇش! نېمە ئەزمەكنى ئېزىپ قاراپ تۇرۇشىد-

سەن؟ دەرۋازىنى ئېچىش!

«خانىمنىڭ تۇلپىرى، خانىمنىڭ بۇيرۇقى، ھونلار باستۇرۇپ كەپتۇ، جەڭگە كېتىۋاتىمەن! ...» بۇ گەپلەرنىڭ قانداق يادىغا كەلگىنىنى، ئېغىزىدىن قانداق چىقىۋاتقىنىنى باتۇر بىلمەيتتى. ئەمما ئۇنىڭ بۇ گەپلىرى قوۋۇقچى نۆكەرلەرنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ مىنۋالغىنى راستىنلا خانىمنىڭ تۇلپىرى ـ دە. ئۇنى ساندىبىلدا تونۇمايدىغان كىشى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىدە دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىپ، قىلىچىنىڭ سېپىنى مەھكەم تۇتۇپ قەھرلىك، ھەيۋەتلىك ئولتۇرۇپتۇ. خانىمنىڭ ئىشەنچلىك، يېگانە كەلگەن سادىغۇنىدەك! ... نۆكەرلەر ئالاقزادىلىك ئىچىدە ئۆپۈر ـ توپۇر بولۇشۇپ دەرۋازىنى ئاچتى. بىرىنچى توسۇق — قەلئە دەرۋازىسى ئېچىلدى. باتۇر تىزگىنىنى شۇنداق سىلكىپ قويۇۋىدى، تورۇق تۇلپار چاپچىپ ئالغا تاشلىنىپ دەرۋازىدىن قۇيۇندەك چىقىپ كەتتى.

باتۇر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قوۋۇقچى نۆكەرلەر خېلىغىچە ساراسىمىدىن قۇتۇلالماي ھاڭۋېقىپ تۇرۇشتى. ئۇلار ئۆزىگە كېلىپ ئىشىنىڭ تېگىگە يەتكەندە بولسا، ئۇ ئاللىقاچان كۆزدىن غايىب بولغان، ساندىبىلنىڭ كۈن قوۋۇقىغىمۇ يېقىنلاپ قالغانىدى. ئەمما ئۇ قوۋۇققا يېتىپ بارغۇچە كۈتمىگەندە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ يولدىن ئادىشىپ كەتتى. ئۇ بىرقانچە كوچىنى ئايلىنىپ ئەمدى يولنى تاپقاندا بولسا، ساندىبىلمۇ ئويغىنىپ كەتتى. ھايال ئۆتمەي كوچىلارغا لەشكەر يامرىدى. شەھەر سېپىلى ئۈستىدە ئوت يالقۇنى كۆرۈندى. ئېتىلغان يا ئوقلىرى ۋىشىلداپ ئۇچۇپ تۇن بوشلۇقىنى يېرىپ ئۆتتى. شەھەر قوۋۇقلىرىدىمۇ ئالاقزادىلىك يۈز بېرىپ ئاللا ـ چۇقان كۆتۈرۈلدى. ئاتلارنىڭ دۇپۇرلەشلىرى، دۇبۇلغا ـ ساۋۇت، قىلىچ ـ قالقانلارنىڭ جارانگ ـ جۇرۇڭ ئاۋازلىرى كۈچەيدى. ھەيۋەتلىك نەرە تارتىش، ۋەھىمىلىك ۋارقىراش، ئېچىنىش-لىق ناله ـ پەريادلار ساندىبىلنىڭ جىمجىت تېگىنى لەرزىگە كەلتۈردى... باتۇر ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى توخرى لەشكەرلىرى بىلەن

ئېلىشىپ، باش كېسىپ، قان كېچىپ، ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئاخىر كۈن قوڭۇققىمۇ يېتىپ باردى. لېكىن كۈن قوڭۇق مەھكەم تاقال-غانىدى. ئۇ يەردىكى قوڭۇقچى نۆكەرلەر قوراللىنىپ، مەشئەل كۆتۈرۈپ ئۇنى قاتتىق ساقلاۋاتاتتى. باتۇر قوڭۇققا يېقىنلاپ كېلە-ۋېتىپ يەنە بايىقى ھۇنىرىنى ئىشقا سالدى.

— ھاي! چاپسان بولۇش! دەرۋازىنى ئېچىش! ھونلار ئەۋەتە-كەن بارىمتاي سېپىلدىن سەكرەپ قاچتى! ئۇنى قوغلاش! ئۇنى قاچۇرۇپ قويۇڭلا! تېز!...

دەل مۇشۇ پەيتتە ئالىپ بۇقا باشچىلىقىدىكى بىر توپ لەشكەر-مۇ قوللىرىدا مەشئەل كۆتۈرۈپ، ئاتلىرىنى بولۇشچە قامچىلاپ، ۋارقىراپ - جارقىراشقىنچە باتۇرنى قوغلاپ قوڭۇققا يېقىنلاپ كېلىشتى.

— قوغلاڭلار! بارىمتاينى قاچۇرۇپ قويماڭلار! تېز!...

جىددىيچىلىكتە قاتتىق ھودۇقۇپ ئالاقزادە بولۇپ كېتىشكەن قوڭۇقچى نۆكەرلەر باتۇرغا سەپسالماي، ئۇنىڭ ۋە كەينىدىن كېلە-ۋاتقان ئالىپ بۇقىنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلاپ دەرھال قوڭۇقنى ئېچىشقا كىرىشتى.

— ھاي!... ئاچماڭلار! ئۇ بارىمتاي! ئۇنى تۇتۇڭلار!...— قوغلاپ كېلىۋاتقان ئالىپ بۇقا دەرۋازىنىڭ ئېچىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىرىدى.

ئەپسۇسكى، ئۇ يەنىلا كېچىككەنىدى. چۈنكى باتۇر بۇ چاغدا قىيا ئېچىلغان دەرۋازىدىن ئاللىقاچان ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ كەتكەنىدى.

باتۇر تورۇق تۇلپارنى تۇتۇندەك چاپتۇرۇپ ساندىبىلىنىڭ كۈن قوڭۇقىدىن ئېتىلىپ چىققاندا، كۆكتە كائىناتقا ئەمدىلا يۇز ئاچقان ھىلال ئاي «يولۇڭ ئوچۇق بولسۇن، باتۇر!» دېگەندەك بىر خىل خۇش تەبەسسۇم بىلەن كۈلۈپ تۇراتتى. ئۇ ئات ئۈستىدە كېتىۋې-تىپ ئاي تەڭرىسىگە چوقۇندى، بوينىدىكى ئانىسى بەرگەن بۆرە ئوشۇقىنى چىقىرىپ سۆيدى، ئاندىن تۇلپارنىڭ تىزگىنىنى سىل-

كىيىپ ئۇنىڭغا «تېز چاپ!» دەپ مۇراجىئەت قىلدى. گويا ئالماس قانات بېكىتىلگەندەكتۇلپار بۇنىڭسىزمۇ تىزگىن سىيرىپ شامال-دەك تېز چېپىپ كېتىۋاتاتتى، باتۇر گويا ئېگەرگە چاپلىشىپ قالغاندەك ئۇنىڭ ئۇستىدە بوينىغا يېپىشىپ مەزمۇت ئولتۇراتتى، ئۇ تىزگىنىنى گاھ ئوڭغا، گاھ سولغا تارتاتتى. تۇلپار ھەقىقىي بىر ئالىپ ئەرنىڭ قولىغا چۈشكىنىگە خۇشال بولغاندەك تېخىمۇ تېز چاپاتتى. ئارقا تەرەپتىن نۇرغۇن ئاتلارنىڭ دۈپۈر - دۈپۈرلە-رى، مەشئەل تۇتۇۋالغانلارنىڭ چۇقانلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ ئاۋازلار گاھ كۈچەيىپ، گاھ ئاجىزلايتتى. ئالىپ بۇقا باشچىلىقـ-دىكى توخرى لەشكەرلىرى ئىز بېسىپ قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. «قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن!» دەيتتى باتۇر ئىشەنچ بىلەن قامچىسىنى قارسىلدىتىپ. تۇلپارمۇ گويا ئۇنىڭ سۆزلىرىنى چۈشىنىۋاتقاندەك، ئۇنىڭغا ماسلىشىپ سۈرئىتىنى تېخىمۇ تېزلەتتى.

باتۇر تاڭ ئالدىدىكى تۇن قاراڭغۇلۇقى چۈمكەپ تۇرغان ئېتىز-لاردىن، ئوتلاق، چاتقاللىقلاردىن، ئورمانلىقلاردىن ئۆتۈپ كېتىۋې-تىپ، ئالدىدا شىپ - شىپ قىلىپ يۇگۇرۇپ كېتىۋاتقان بىر قارا نەرسىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇ پات - پات توختاپ كەينىگە قاراپ قويىاتتى - دە، يەنە ئوق يىلاندەك ئالغا تاشلىنىپ يۇگۇرۈيتتى، كۆزلىرىدىن ۋىل - ۋىل قىلىپ كۆكۈچ نۇرلار چاقنايتتى. تۇلپار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ ئىزىنى بېسىپ چاپاتتى. قامچا ھاۋادا پۇلاڭلاپ كۆكتە چاقماق چاققاندەك قارسىلدىدى. تورۇق تۇلپارنىڭ تۇياقلىرى ئارىسىدىن ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچرىدى.

سۇبھى كۆتۈرۈلۈپ، شەرق تەرەپ خەسىدەك ئاقىرىپ تاڭدىن بەلگە بەردى. كۆك باغرىغا كۈموش رەڭ پەردە يېيىلدى. ھايال ئۆتمەي ئۇ ئوتقاشتەك قىزىرىپ شەرق ئۇپۇقىدىن غايەت زور ئوتلۇق گەردىشىنىڭ يېرىمى كۆرۈندى. «كۇن تەڭرى! — دېدى باتۇر ئېتىـ-نىڭ تىزگىنىنى تارتىپ، — ماڭا قۇت بەرگەن قۇت تەڭرىگە تېۋىنماي!» باتۇر ئاتتىن چۈشۈپ تىزلىنىپ كۇن تەڭرىسىگە چوڭـ-

قۇر ئېتىقاد ۋە سۆيۈنۈش بىلەن تېۋىندى.

باتۇر شۇ قاچقانچە توخرىلارغا تۆتۈق بەرمىدى. يوللار ئۇزاق ھەم ئېگىز - پەس، ئەگرى - توقاي. قىرلار، تاغلار ئېگىز، داۋانلار تىك، جىلغىلار چوڭقۇر ئىدى. ھاڭلار ئەجدىھادەك ئېغىز-زىنى ئېچىپ تۇراتتى. ئارىدىن كۈنلەر، ھەپتىلەر ئۆتتى. ئۇنىڭ كۆكۈچ يۈزى، چوغدەك لەۋلىرى شامال - شىۋىرغان، ئىسسىق - سوغۇق، ئاچ - ئۇسسۇزلۇقلار دەستىدىن قورۇلۇپ، يېرىلىپ گەز باغلىدى. ھال رەڭ كۆزلىرى ھارغىنلىق، ئۈيقۇ-سىزلىقتىن تېخىمۇ قىزىرىپ ئولتۇرۇشۇپ كەتتى، پۇت - قول-لىرىدىن ماغدۇر قاچتى. لېكىن ئۇ يەنىلا قېچىشتىن توختىمىدى. چۈنكى ئالىپ بۇقا تېخى ئارقىسىغا يانمىغان، بەلكى كەينىدىن ئىز بېسىپ قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. شۇ تەرزدە ئۇ ئالچى تاغلىرىدىن ئۆتتى. يابوروي تاغلىرىنى[1] ئارقىدا قالدۇرۇپ، شياڭ دەريا-سى[2] نىڭ ئاياغ ئېقىنىغا يېتىپ كەلدى. بۇ يەر دەل تەڭرى قۇملۇقى[3] نىڭ غەربىي چېتى بولۇپ، ھونلار بىلەن توخرىلارنىڭ چېگرا پاسىلى ئىدى. لېكىن ھون يايلاقلىرىغا يېتىپ بېرىش ئۈچۈن يەنە تەڭرى قۇملۇقىدىن كېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. تەڭرى قۇم-لۇقى بولسا قاقاسلىققا تولغان دەھشەتلىك قۇم دېڭىزى بولۇپ، بوران - چاپقۇندا توختىماي كۆچۈپ دولقۇنلاپ تۇراتتى. باتۇر قۇياش نۇرى ئاستىدىكى ئالۋۇنغا تولغان پايانسىز قۇملۇققا قاراپ قاتتىق چۆچۈدى. چاك - چاك يېرىلىپ گەز باغلاپ كەتكەن لەۋلە-رىنى يالاپ قاياقتا مېڭىشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. ئوڭ ۋە سول تەرەپمۇ ئوخشاشلا قۇش ئۇچسا قانىتىنى كۆيدۈرىدىغان چەكسىز باياۋان ئىدى. ئارقا تەرەپتىن بولسا توخرى لەشكەرلىرى قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. تۆت تەرەپنىڭ ھەممىسىدىن ھالاكەت ھىدى پۇراپ تۇراتتى. ئۇ بىر قۇرۇق ئېقىن قىنىدا ئېتىدىن چۈشتى. «قانداق قىلىش كېرەك؟» دېدى ئۇ ئېتىغا مۇراجىئەت قىلىپ. لېكىن

① يابورەي تاغلىرى — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە.
② شياڭ دەريا — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە.
③ تەڭرى قۇملۇقى — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە، قۇلان تاغلىرىنىڭ غەربىدە.

ئاتنىڭ ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاب بەرگۈدەك ھالى يوق ئىدى. «ھېلە-مۇ چىدىدى بۇ جانىۋار... بولدى، ھازىرچە بۇ ئىشقا باش قاتۇرماي-لى، — دېدى باتۇر ئۇنىڭغا سۆزلەپ، — توخرىلار خېلى يىراقتا قالدى. ئۇلار بەلكىم بۇ يەرلەرگە كېلىپ يۈرمەس. بىز ئاۋۋال ئارام ئېلىۋالايلى. سەنمۇ بىر نەرسە تېپىپ يەپ سەل ماغدۇرۇڭغا كېلىۋال. ئاندىن كېيىن بىر گەپ بولار. ئۇھ...»

باتۇر ئېتىنى قويۇۋېتىپ ئۆزىنى يەرگە تاشلىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ پۈت - قولىنى سۇنۇپ يېتىپ راسا قېنىپ بىر ئۇخلىۋالغۇ-سى بار ئىدى. ئەپسۇسكى ئۇ يەرگە چاپلىشىپ ئەمدىلا كۆزىنى يۇمۇۋىدى، يەر تېگىدىن، ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلىگەن ئاۋازى يەنە ئاڭلىنىشقا باشلىدى. «ئالىپ بۇقا؟!...» ئۇ چاچراپ ئورنى-دىن تۇردى - دە، ئوت - چۆپ ئىزدەپ يۈرگەن ئېتىنى تۇتۇپ مىندى. مىندىيۇ، قاياققا مېڭىشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. توخ-تىلار بارغانچە يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئالىپ بۇقا ئۇنىڭ كۆڭ-لىدىكىنى بىلىۋالغاندەك لەشكەرلىرىنى يايسىمان يېيىلدۇرۇپ، ئۇچ تەرەپتىن ئۇنى قورشاۋغا قىستىماقتا ئىدى. قانداق قىلىش كېرەك؟!... باتۇر تېخىمۇ جىددىيلەشتى... «يا ئۆلۈم، يا كۆ-رۈم!...» باتۇر ئاخىر تورۇق تۇلپارنىڭ بېشىنى كۆز ئالدىدىكى دەھشەتلىك قورشاۋغا قارىتىپ قويۇۋەتتى.

ئالىپ بۇقا ئۇنى قوغلاپ قورشاۋغا ئات سالدى. ئۇنىڭچە بولسا قوغلاشتىن زادىلا توختىغۇسى يوق ئىدى. لېكىن چېكى يوق دەھ-شەتلىك قورشاۋ، ھېرىپ هالىدىن كەتكەن لەشكەرلەر ۋە ئاتلار ئۇنى ئەمدى مۇشۇ يەردە توختاپ قېلىشقا، ئاچچىقىنى يۇتۇپ ئەل-مىگە چىداشقا مەجبۇر قىلدى.

— توختاڭلار! — دېدى ئۇ لەشكەرلىرىگە بۇيرۇق قىلىپ، — بۇنىڭ ئۇ تەرىپى هالاكەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇ قورشاۋغا ئات سېلىپ ئۆز بېشىنى ئۆزى يېدى. بىزمۇ مەقسەت-سىزگە يەتتۇق. ئەمدى قايتايلى!

بەشىنچى باب

تەقدىر

1

تەڭرى قۇملۇقىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى شۇلانبۇخ قۇملۇقى[1] بىلەن بۆرە تېغىغا، شەرقىي چېتى بولسا قۇلان تاغلىرىغا تۇتىشاتتى. مانا بۇ ھونلارنىڭ جۇڭانغار زېمىنىنىڭ جەنۇبىي چېتى بولۇپ، بۇ يەردىكى تاغ يايلاقلىرى ۋە چۆل ياقىسىدىكى جاڭگاللىق. لاردا ھونلارنىڭ سۇبېندى ئۇرۇقىغا قاراشلىق شۇبۇ[2]، رۇ[3] قەبىلىلىرى ياشايتتى.

ئوت ـ چۆپلەر قۇرۇپ، دەل ـ دەرەخلەر يالىڭاچلانغان، قۇرت ـ قوڭغۇزلار ئۆچەككە كىرىپ، نەم يەرلەر توڭلاپ قېتىشقا باشلىغان قىش كۈنلىرىنىڭ بىرى، قۇلان تېغىنىڭ تەسكەي ئېتىكى بىلەن تەڭرى قۇملۇقىنىڭ شەرقىي چېتى تۇتىشىدىغان، يەر يۈزىنى قۇرۇپ سارغايغان قومۇش، يانتاق، خوخا، قامغاق ۋە باشقا چۆل ئۆسۈملۈكلىرى قاپلىغان دۆڭ ـ ئۆلەڭلىك جاڭگالدا، شۇبۇ قەبىلىسىدىن بولغان ئىككى ياش مالچى چوڭ بىر توپ قوينى ھەيدەپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار يېشى بىر ـ بىرىدىن ئانچە چوڭ پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان بالىلار بولۇپ، قاڭشارلىق بۇرۇنلىرى ئاستىدىكى بۇ.

---

① شۇلانبۇخ قۇملۇقى — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە.
② ③ شۇبۇ، رۇ — ھون ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنىڭ نامى.

رۇتلىرىمۇ ئەمدىلا خەت تارتىشقا باشلىغانىدى. ئۇلارنىڭ قاپقارا قاشلىرى، چوڭ - چوڭ كۆزلىرى، قىپقىزىل ئېغىزلىرى، ئۆسۈ- ۋاتقان بويلىرىمۇ بىر - بىرىگە شۇنداق ئوخشىشىپ، تەڭلىشىپ كېتەتتى. ئۇلار ئېگەرگە بىرنەچچە كۈن يەتكۈدەك سۇ ۋە ئوزۇقلۇق غانجۇغىلانغان بىردىن ئاتقا مىنىۋېلىشقان بولۇپ، يۈزلىرىنى سو- غۇق ۋە قۇم - توپىلىق قۇرغاق شامالدىن دالدا قىلىپ، تېرە تەلپەكلىرىنى چۆكۈرۈپ كىيىپ، يۈڭلۇق جۇۋىسىنىڭ ياقىسى بىلەن ئېغىز - بۇرۇنلىرىنى ئېتىپ، بىر - بىرىگە يانداشقان هالدا، ئوتلىغاچ ئالغا سۈرۈلۈۋاتقان سۈرۈگ كەينىدىن ئاستا، بەزىدە توختاپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار بۇ پايانى يوق جاڭگالدا ئەتىگەن- دىن بېرى پاراڭلىشىپ، ناخشا - قوشاق ئوقۇشۇپ، ئەمدى قىلە- شىدىغان گەپلىرى قالمىدىمۇ ياكى خىلۇەت، تىمتاس، پايانسىز جاڭگالدىكى سىرلىق سۈكۈناتنىڭ سېھرىي كۈچى بىلەن سېھىرلە- نىپ ئاجايىپ - غارايىپ ئوي - خىياللارغا بېرىلدىمۇ ۋە ياكى توختىماي چىقىپ تۇرغان غۇر - غۇر چۆل شامىلىدا ئېغىزلىرىنى ئېچىپ، يىرىك، شورلۇق قۇم - توپىلارنى يېيىشنى خالىمىدىمۇ، ئىشقىلىپ، ئات ئۈستىدە جىمەكلىرى قىزارغان كۆزلىرىنى قە- سىپ، گەز باغلىغان لەۋلىرىنى چىڭ يۇمۇپ، ئاتلىرىنىڭ مېڭە- شىغا، مۈدۈرۈشىگە ماس تەۋرىنىپ، گەپ - سۆز قىلىشماي، جىمجىت، خىيالچان كېتىپ باراتتى. كۈنپېتىش سول تەرەپتە قۇم بارخانلىرىغا تولغان پايانسىز قاقاس قۇملۇق مەڭگۈلۈك سۈكۈت ئىچىدە ئۇپۇققىچە يېيىلىپ ياتاتتى. كۈنچىقىش ئوڭ تەرەپ يىراقتا بولسا جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان قۇلان تاغلىرى توپىلىشىپ مۈگ- دەۋاتقان قۇلانلاردەك جىمجىت، غۇۋا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئەتە- راپتىن قوي - ئۆچكە، قوزا - ئوغلاقلارنىڭ بىر - بىرىنى ئىزدىشىپ مەرەشكەن، غۇر - غۇر شامالنىڭ قۇرۇق قومۇش يوپۇرماقلىرىنى شىلدىرلىتىپ بوش ئۇشقىرتقان ئاۋازىدىن باشقا غەيرىي ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. غەربكە دومىلاپ قۇم بارخانلىرى ئارد- سىغا چۈشەي دەپ قالغان قۇياشنىڭ تاۋى يانماقتا، غۇر - غۇر

شامال ۋە ئايال ئىزغىرىن بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئاتلارنىڭ تۆكـ
نى پاخپايتىپ مالچىلارنىڭ تېنىنى شۇركۈندۈرمەكتە ئىدى.
قوي توپى يايسىمان يېيىلغان بولۇپ، ئوتلىغاچ، مەرىشىپ
ئاستا ـ ئاستا ئالغا سۈرۈلەتتى. مالچى بالىلارنىڭ ئاتلىرىمۇ
قويلارغا ئەگىشىپ بەزىدە توختاپ، بەزىدە چاماپ، بەزىدە باشلـ
رىنى تۆۋەن قىلىپ ئۇنى ـ بۇنى تېرىپ يەپ، بەزىدە بېشىنى
كۆتۈرۈپ قۇلاقلىرىنى شىكىشايتىپ، بىرەر بىر پۇشقۇرتۇپ قويۇپ
كېتىۋاتاتتى... شۇنداق پەيتته، سەزگۈر ئاتلار تۇيۇقسىز بىر نەرـ
سىدىن ئۈركۈپ ئارقا ـ ئارقىدىن باشلىرىنى كۆتۈرۈشتى ـ دە،
قۇلاقلىرىنى تىكلەپ، كۆزلىرىنى چەكچەيتىشكىنىچە ئورنىدا تاق
توختاپ كەينىگە شوخشۇپ، خىيالغا بېرىلىپ كەتكەن مالچى
بالىلارنى چۆچۈتۈپ يىقىتىۋەتكىلى تاس قالدى... قويلارغا بۆرە
تەگدىمىكىن؟ يا تۈلكە، توشقان، بۆرە، قاۋانلارنى كۆرۈپ... ئۇلار
تەڭلا ئەسلىرىگە كېلىپ شۇنداق ئويلاردا بولۇشتى ۋە پۈتلىرىنى
ئۇزەڭگىگە بېسىپ ئېگەردىن كۆتۈرۈلۈشتى ـ دە، ئەتراپقا ئەنسىز
لىك بىلەن بويۇنداپ نەزەر سېلىشتى. قويلار بىر خىلدا ئىلگىرىلـ
مەكتە ئىدى. «ئەتراپتىمۇ نە بۆرە، قاۋان، تۈلكە، توشقان دېگەنـ
لەرنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيدۇ. ئەجەبا، بۇ ئاتلار نېمىدىن قورقۇپ
شۇنچە ئۈركۈدىكىن؟ يا ئۇلار كۆرۈنگەنلا نەرسىدىن، شۇنچىكى
تىۋىشتىنمۇ چۆچۈپ ئۈركۈيدىغان ئۆكۈش تايلار بولمىسا؟...»
— ئەجەب قورقۇتۇۋەتتا، مۇدۇرۇپ چۈشۈپ كەتكىلى تاس
قالدىم، — دېدى ئۇلارنىڭ ئىچىكى ياشتا كىچىكرەكى.
— مەنمۇ ... — دېدى چوڭى، — نېمە ئىش بولغاندۇر؟
— تاڭەي، تۇيۇقسىز، ئۇشتۇمتۇتلا ئۈركۈدى، — دېدى
جانەر ئەتراپقا قاراپ.
— ھەي جانەر، قارا ئاۋۇ نېمە؟ ... — دېدى چوڭى ئۇشتۇمـ
تۇت بىر نەرسىنى بايقاپ.
— قېنى، قايسى؟...
— ئەنە، ئاۋۇ دۆڭنىڭ باغرىدا...

— ئۇ ... جەسەتمۇ نېمە؟...
— ئاتلار ئەسلىي شۇنىڭدىن ئۇركۈپتىكەن - دە!
— ھەي يانان، يۈرە، بېرىپ قاراپ باقايلى...
يانان ۋە جانەر ئاتلىق مالچى بالىلار ئاتلىرىدىن چۈشۈپ ھېلىقى «جەسەت» نىڭ يېنىغا بېرىشتى. «جەسەت» دۆڭلۈكىنىڭ يان باغرىدىكى قومۇشلار ئارىسىدا يۇز - كۆزى قۇم - توپىغا مىلەنگەن پېتى ئېگىزدىن چۈشۈپ ئۆلگەن پاقىدەك پۈت - قوللىرىنى ئۇزۇن سۇنۇپ، يەرگە چاپلىشىپ دۈم ياتاتتى. بالىلار ئېھتىيات بىلەن ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى. «ئۆلگەن كىشىكەن!» دەپ ئويلاشتى ئۇلار مىدىرلىمای جىم ياتقان «جەسەت» تىن دىللىرى ئەيمىنىپ. لېكىن ئۇلار ئۇنىڭ بوي - بەستى، ئۇستۈبشىدىكى لەشكىرىي لىباس، دۇبۇلغا - ساۋۇت، يوچۇن - ياراغلىرىنى كۆرۈپ تېخىمۇ ھەيران قېلىشتى ۋە تەئەججۈپ ئىلكىدە ئۇنىڭغا قىزىقىپ قېلىشتى. ئۇلار بىر - بىرىگە ھەيرانلىق ئىلكىدە قاراشتى - دە، ئارقىدىن ئۆزلىرىنى تۇتۇۋېلىپ، «جەسەت» نىڭ يېنىغا تېخىمۇ يېقىن بېرىپ ئۇنى كۆزىتىشكە باشلىدى. «جەسەت» نىڭ يۈزى قۇم - توپا ۋە قومۇش كۆتەكلىرى ئارىسىغا يوشۇرۇنغاچقا، كۆرگىلى ۋە تونۇغىلى بولمايتتى، قىڭغىيىپ قالغان دۇبۇلغىسى ئاستىدىن بىر قۇلىقى ۋە كالا چاينىۋەتكەن چۆپىتەك چىگىشلىشىپ كەتكەن چاچلىرىلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۆزى بولسا پەقەت مىدىرلىمای ئۆلۈكتەك سوزۇلۇپ جىم ياتاتتى. ئۇلار ئۇنىڭ يېنىدا زوڭزىيىشتى، يەنە بىردەم كۈتكەندىن كېيىن جۈرئەتكە كېلىپ قوللىرىنى ئەيمىنىپقىنا سۇنۇشتى - دە، ئۇنى ئوڭدىسىغا ئۆرۈدى. ئۆرۈدىيۇ، ئۇنىڭ قويۇق تۈك - ساقال، كىر - قاسماق دەستىدىن تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن، ئۆڭى تاتىرىپ، لەۋلىرى گەز باغلاپ شورلۇق يەردەك يېرىلغان، چىڭ يۇمۇلغان كۆز - قاپاقلىرى ئولتۇرۇشۇپ، مەڭز سۆڭەكلىرى چوقچىيىپ چىقىپ قالغان سۇرلۇك، يىرگىنچلىك چىرايىنى كۆرۈپ قورقىنىدىن تەڭلا كەينىگە داجىپ ئولتۇرۇپ قېلىشتى.

— هەي جانەر... — دېدى يانان بىر پەستىن كېيىن ئوڭدىسىغا ئۆرۈلگەندىن كېيىنمۇ مىت قىلىپ قويمىغان ناتونۇش «جەسەت» تىن كۆزىنى ئۇزمەي تۇرۇپ.

— هە! — دېدى جانەر.

— كۆرۈۋاتامسەن؟!...

— هەئە...

— توۋا... ئاجايىپلا!...

— ئۇستۇېشىمۇ يوچۇنلا...

— چىرايى بۆرىنىڭكىگە ئوخشايدىكەن — هە!

— ئوخشايدىكەن. بوي — بەستىمۇ شۇنداق يوغان كىشىكەن، ئېيىقتەك. مەن هازىرغىچە بۇنداق غارىپ كىشىنى كۆرۈپ باقمىغان.

— مەنمۇ...

— ئۇ كىمدۇر؟

— كىمدۇر زادى؟ بۇ يەرلەردە قانداقلارچە ئۆلۈپ قالغاندۇر؟

— ئۇ راستتىنلا ئۆلۈپ قالغانمىدۇر؟

— شۇنداقتەك تۇرىدۇ.

— ئۇ قانداق بولۇپ بۇ يەردە ئۆلۈپ قالغاندۇر؟ يىرتقۇچلارغا يولۇقتىمىكىن دېسە، بۇ ئەتراپتا كىشىلەرگە چېقىلغۇدەك يىرتقۇچ يوق.

— شۇنى دەيمەن... تۇرقى — سىياقى، ئۇستۇېشىدىن قارىغاندا، ئۇ بۇ يەرلىك ئەمەستەك قىلىدۇ.

— چىنلىقلارغىمۇ ئوخشاشمايدىكەن يا ئاققۇيلۇقلارغا[1].

— چىنلىقلار تاغنىڭ بۇ تەرىپىدە نېمە ئىش قىلىدۇ؟ ئاققۇيلۇقلارمۇ بۇ تەرەپلەرگە كەلمەيدۇ...

— توخرىمىدۇ — يە؟

— توخرى؟ ياق، تېخىمۇ ئەمەس.

— ئەمىسە...

---

① ئاققۇيلۇقلار — بەيانلار، بەيياك، هونلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشايدىغان قوۋم.

— ئۇ بىر ياۋايى كىشىدەك قىلىدۇ، ياۋايى قەبىلىنىڭ كىشىسى...

— ياۋايى؟ ... چىرايىغۇ دەل ئۆزى. بىراق ئۇستۈېشى بىلەن ياراغلىرى... ياق، مېنىڭچە ئۇ ياۋايى ئەمەس.

— ئەمىسە نېمە؟

— مېنىڭچە ئۇ بىر يولۇچى، يات يۇرتلۇق...

— يولۇچى؟

— ھەئە، شۇنداق.

— ياق، ئۇنىڭ يات ـ ياقا يۇرتلۇق ئىكەنلىكى راست. ئەمما ئۇ يولۇچى ئەمەس. قارا ئۇنىڭ ئۇستۈېشىغا، ياراغلىرىغا، يولۇچى دېگەنمۇ مۇشۇنداق بولامدۇ، مىنىدىغانغا ئېتىمۇ يوق. مېنىڭچە ئۇ بىر نۆكەر.

— نۆكەر؟

— چوقۇم شۇنداق، باغلىشىمەن.

— نۆكەرمۇ ئات مىنىدىغۇ؟...

— .....

— ئۇ نۆكەر بولمىسا بۇ يەردە نېمە ئىش قىلىدۇ؟ يەنە تېخى ئۆزى يالغۇز بىر كىشىلا. ئوۋغا چىققانمىكەن دېسە، بۇ يەردە ئوۋنىڭ تايىنى يوق. سوقۇشقا ماڭدىمىكەن دېسە تېخى... مېنىڭچە، ئۇ يولدىن ئادىشىپ قالغان يولۇچى.

— بۇ ئىككىسى ئوخشاشلا گەپقۇ... بولدى، تالاشمايلى. ئاۋۇال ئۇ ئۆلۈكمۇ يا تىرىكمۇ، ئۇقۇپ باقايلى، ئەگەر ئۆلگەن بولسا نەرسىلىرىنى... ئۇنىڭ كىم، قانداق كىشى ئىكەنلىكى بىلەن بىزنىڭ نېمە كارىمىز.

— ئەگەر ئۇ ئۆلمىگەن بولسىچۇ؟

— نېمىدىن قورقىسەن، توشقان يۈرەك؟ كۆرمىدىڭمۇ ئۇنىڭ تۇرقىنى؟ ئۆلۈكتىن نېمە پەرقى شۇ تاپتا. قورقما.

ئۇلار شۇنداق دېيىشىپ، ناتونۇش «جەسەت» نىڭ ئۆلۈك ياكى تىرىكلىكىنى ئۇقۇپ باقماقچى بولۇشتى. ئەمما يېنىغا كەلگەندە

ده بۇنى ئەسلىرىدىن چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئۇ يەر، بۇ يەرلىرىدىن تۇتۇپ تارتىپ، ئۇيان - بۇيان ئۆرۈپ، يانلىرىنى ئاختۇرۇشقا باشلىدى. كۇتمىگەندە جانەر ئۇنىڭ ساۋۇتى ئىچىدىن يەنە بىر ياراغ تېپىۋالدى.

— يانان، قارا... ئۇنىڭ يېنىدا بوكتا بار ئىكەن!

— قېنى، مۇنداق قىلە...

— مانا، ساۋۇتىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇقلۇق ئىكەن.

— هوي، بۇ بىزنىڭكىلەر سوقۇپ چىققان بوكتاغۇ!

— ئوخشىشىدىكەن.

— ئوخشىشىدىكەن دەيسەنغۇ، دەل ئۆزى، قارا ماۋۇ بەلگىلەرگە...

— بۇ ئۇنىڭ يېنىدا نېمە ئىش قىلىدىغاندۇر؟

— شۇنى دەيمەن... ئۇ كىم بولغىيدى زادى؟ بۇ بوكتا قانداق قىلىپ ئۇنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندۇر؟ ئۇ يا بىزنىڭ تائىپىدىن بولمىسا؟...

— هوي يانان، ئۇ تىرىك ئىكەن، تىرىك! ... — دېدى جانەر.

— قورقما! ... — دېدى يانان ئۆزى قورقۇپ تۇرسىمۇ.

— ئەمدى قانداق قىلىمىز؟...

— شۇك تۇرغىنا بىردەم.

ئۇلار نېمە قىلىشنى بىلەلمەي قورقۇپ تۇرغاندا، بىر ئات ئۇشتۇمتوت ئېچىنىشلىق كىشنەپ ئۇلارنىڭ يۇرىكىنى تېخىمۇ ئاقسىتۋەتتى. ئۇلار تەڭلا چۆچۈپ ئاتلىرىغا قاراشتى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ئانچە يىراق بولمىغان يەردە بىر نەرسىدىن ئۇركۈگەندەك، بىر نەرسىنىڭ شەپىسىنى ئالغاندەك باشلىرىنى كۆتۈرۈپ، قۇلاقلىرىنى تىك قىلىپ، ئۇيان - بۇيان ئۆرۈپ، ئەتراپقا سەزگۈر، چەكچىيىپ قاراپ تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ هالىتىدىن هېچ كىشىنگەندەك ياكى كىشنىمەكچى بولغاندەك ئالامەت كۆرۈنمەيتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ بىر نەرسىدىن ئۇركۈپ تۇرغىنى ياكى بىرەر

شەپە ـ ئاۋاز ئاڭلىغىنى راست. ئۇنداقتا مالچى بالىلارنىڭ باشقا بىر ئاتنىڭ كىشنىگەن ئاۋازىنى ئاڭلىغىنىمۇ خاتا ئەمەس. ئۇ ئات قېنى؟ قەيەردە؟ ... ئۇنىڭغا نېمە بولغان؟ ... مالچى بالىلار نېمە-گىدۇر ھاياجانلىنىپ بىر ـ بىرىگە قاراشتى، ئاندىن ئۆزلىرىنى سەل بېسىۋېلىپ ئورنىدىن تۇرۇشتى ـ دە، تەڭلا دۆڭگە يامىشىپ چىقىپ ئەتراپقا نەزەر سېلىشتى.

— ئەنە، ئاۋۇ يەردىكەن!

دۆڭنىڭ كەينىدىكى ئويماندا، قومۇشلار ئارىسىدا راستىنلا پۇتۇن بەدىنى تەرلەپ قۇم ـ توپا دەستىدىن ئەسلىي رەڭگىنىمۇ پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان بىر ئات ئۆزىنى يەرگە ئېتىپ خارتىلداپ ياتاتتى. ئۇ مالچى بالىلارنى كۆرۈپ بېشىنى كۆتۈردى، ئۇلارغا ئىنتىلىپ، تۇمشۇقىنى يەرگە تىرەپ، پۇتلىرىنى يېغىپ ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلدىيۇ، ئەمما يەنە مادارى يەتمىدى، خارت ـ خۇرت قىلىپ تىنغىنىچە پۇت ئېتىپ يېتىپ قالدى. بۇنى كۆرۈپ، مالچى بالىلارنىڭ بىردىنلا ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىدى.

— ئاۋۇ كىشنىڭ ئېتىكەن، — دېدى يانان ھۆكۈم قىلىپ.

— ئۆلەي دەپتۇ، بېچارە جانۋار ... — دېدى جانەر.

— ئۇلار يىراقتىن كەلگەن ئوخشايدۇ، نۇرغۇن يول بېسىپ، شۇڭا ھالسىراپ يىقىلىپ قالغان گەپ.

— شۇنداق ... — دېدى جانەر ئاتنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان ئېگەر ـ جابدۇقلىرىغا دىققەت قىلىۋېتىپ، — قۇملۇقنىڭ ئۇ تەرىپىدىن...

— نېمە؟ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ كەلگەن دەۋاتامسەن؟ ياق. بۇ مۇمكىن ئەمەس، — دېدى يانان، — بۇ بىپايان، قاقاس قۇملۇق-تىن ئۆتۈشكە كىممۇ جۈرئەت قىلالىسۇن! ئۇچار قۇشلار ئۆتەلمەگەن يەردە...

— بىراق، ئۇلار راستىنلا شۇ تەرەپتىن كەلگەن! — دېدى جانەر ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا، ئات يانقان ئويمانىنىڭ چېتىدىن ئۇنىڭ ئىزلىرىنى ئاختۇرۇۋېتىپ، — قارا، ئاۋۇ ئىزلارغا، شامال-

مۇ كۆمۈپ ئۇلگۈرمەپتۇ تېخى.
— بىراق، بۇ ... كىشىنىڭ زادى ئەقلى يەتمەيدىغان ئىشقۇ!
— راست دەيسەن. مەنمۇ ھەيران شۇ تاپتا. لېكىن...
— ئۇلار قۇملۇقتىن قانداق ئۆتكەندۇر؟ ... ئۇ كىم بولغىيدى زادى، بۇنچە چوڭ خەتەرگە تەۋەككۇل قىلىپ ھالاكەت قۇملۇقىغا ئات سالغان؟! ...
— قارىغاندا ئۇ ئادەتتىكى كىشى ئەمەستەك قىلىدۇ.
— ئېتىنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرىمۇ ساپلا ئالتۇن، كۆمۈش...
— ئۇ چوقۇم بىرەر پېشكەللىككە يولۇققان، ئامالسىزلىقتىن قۇملۇققا ئات سېلىشقا مەجبۇر بولغان...
— ھەي جانەر، ئەمدى قانداق قىلىمىز؟...
— بىلمىدىم...
— ئاۋۇ كىشى... ئۇنىڭ ھالى ئېتىنىڭكىدىنمۇ بەتتەر شۇ تاپتا. جان تالىشىپلا قاپتۇ. ئۆلۈپ قالامدىكىن دەيمەن. يۈرە، ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ باقايلى.
— ئۇنى قۇتقۇزۇۋالامدۇق؟
— ئەمدى، ئىچى ئاغرىيدىكەن كىشىنىڭ.
— بوپتۇ، شۇنداق قىلايلى. ھوشىغا كېلىپ قۇتۇلۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ئۇ چاغدا بىزگە ھەممىنى دەپ بېرەر بەلكىم.
— بەلكىم...
مالچى باللارنىڭ تۇرۇپلا دۆڭنىڭ ئۇ تەرىپىدە ھوشسىز يېتىپ قالغان نىمجان ئاتقىمۇ ھېسداشلىقى قوزغالدى. ئۇلار ئاتنىڭ باش - بويۇنلىرىنى سىلاپ، «تۇرۇپ تۇر، جانۋار. بىز ھېلى كېلىمىز» دېيىشتى - دە، ئۇنى قويۇپ، ھېلىقى نىمجان كىشىنىڭ يېنىغا بېرىشتى. يانان بۇ قېتىم ھېچ ئەيمەنمەي، ئىككىلەنمەي ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ ئولتۇرۇپ، بېشىنى يۆلەپ قۇچىقىغا ئالدى. ئاندىن يېنىدا پايپېتەك بولۇۋاتقان جانەرگە ئېتىنىڭ ئېگىرىگە ئېسىپ قويۇلغان تېرە تۇلۇمدىكى سۇنى ئەكېلىشنى بۇيرۇدى.

— ئۇ ھەممىدىن بەك چاڭقاپ ھالىدىن كەتكەن ... — دېدى ئۇ جانەر سۇنى ئەكەلگەندىن كېيىن، نىمجان كىشىنىڭ دۇبۇلغىسىنى ئېلىۋېتىپ، ئېڭەكلىرىدىن يۆلەپ تۇرۇپ.

— سۇنى ئىچسە ھوشىغا كېلەر ـ ھە؟ — دېدى جانەرمۇ نېمىگىدۇر ھاياجانلىنىپ.

— كېلەر، — دېدى يانانمۇ، — قېنى تېز بول. سۇنى ئۇنىڭ ئېغىزىغا تېمىت ...

ئۇ نىمجان كىشىنىڭ ساقىلىنى يۆلەپ ئېڭەكىنى ئۇۋۇشلىدى. جانەر تۇلۇمدىكى سۇنى ئېھتىيات بىلەن ئۇنىڭ ئېغىزىغا تېمىتىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ كاللىسىدىكى بايىقى بىپەرۋالىق ۋە غەيرىي نىيەتتىن قىلچىمۇ ئەسەر قالمىغان بولۇپ، پۈتۈن دىققىتى پەقەت ھوشسىز ياتقان نىمجان ھالەتتىكى كىشىنى قانداق قىلىپ قۇتقۇزۇۋېلىشقىلا مەركەزلەشكەنىدى. يانان خۇددى قېرىنداشىغا كۆيۈنگەندەك ئۇنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ، ئېڭەكلىرىنى ئاۋايلاپ ئۇۋۇشلاپ ئولتۇراتتى. جانەر بولسا تېرە تۇلۇمدىكى ھاياتبەخش سۇنى بىر تېمىم ـ بىر تېمىمدىن ئۇنىڭ چىڭ يۇمۇلغان ئېغىزىغا تېمىتاتتى. ھايال ئۆتمەي ئۇلارنىڭ بۇ كۆيۈنۈش ۋە تىرىشچانلىقى ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتتى. نىمجان كىشىنىڭ ئېغىزى ھۆل بولۇپ، شورلۇق يەردەك گەز باغلاپ چاك ـ چاك يېرىلغان لەۋلىرى نەملىشىپ، تېمىتىلىۋاتقان سۇ ئېغىزىغا سىرغىپ كىرىشكە باشلىدى. ئۇ بۇغدىيىكىنى مىدىرلىتىپ سۇنى يۇتتى. بۇنى كۆرۈپ بالىلار بىر ـ بىرىگە مەمۇنىيەت بىلەن بېقىشتى. بىرئازدىن كېيىن ئۇ بارماقلىرىنىمۇ مىدىرلاتتى، پۈتلىرىمۇ تىترىگەندەك قىلدى، لەۋلىرى بىر ـ بىرىدىن ئاجراپ ئۇمچەيدى. بۇ ئۇنىڭ سۇ تەلەپ قىلغىنى ئىدى. جانەر تۇلۇمنى يەنە ئۇنىڭ ئېغىزىغا ئاپاردى... بىر پەستىن كېيىن ئۇ تېخىمۇ جانلاندى، خۇددى قاغجىرىغان يەر يامغۇر سۈيىگە قېنىپ يۇمشىغاندەك ئېغىزىنى تېخىمۇ يوغان، قۇشقاچنىڭ كامىرىدەك ئېچىپ، بوردىلىپ ئېغىزىغا پاتماي قالغان تىلىنى مىدىرلىتىپ، ئۇزمەي قۇيۇلۇۋاتقان

سۇنى غۇرت ـ غۇرت قىلىپ يۇتۇشقا باشلىدى.

«يا تەڭرىم! ئۇ ئاخىر ھوشىغا كېلىشكە باشلىدى. قۇتۇلۇپ قالىدىغان بولدى! ...»

غايەت زور ئالتۇن تاۋاقتەك قۇياش غەربتىكى قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا پېتىپ كېتىۋاتاتتى. كەچكى شەپەق نۇرىدا ئاسماندا لەيلەپ يۇرگەن بۇلۇتلار قان تەپچىپ تۇرغان چوڭ ـ چوڭ ئەت پارچىلىرىدەك كۆرۈنەتتى. ئىزغىرىن شامالمۇ كۈچەيمەكتە، سوغۇقمۇ ھەم ... نىمجان كىشى تارتىشىپ كەتكەن قاپاقلىرىنى سوزۇپ، لىك ـ لىك مىدىرلىتىپ، كۆزلىرىنى ئاستا ـ ئاستا ئاچتى. قارىچۇقلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئاسمانغا، ئۆزىنى قۇتقۇزۇۋاتقان بالىلارغا قارىدى، ئېغىزىنى ئېچىپ يەنە سۇ تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى بەئەينى شەپەق نۇرىغا تولغان ئاسمانغا ئوخشايتتى. مالچى بالىلار ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن سەل چۆچۈگەن بولسىمۇ، سۇ تەلەپ قىلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ يەنە تېرە تۇلۇمنى ئۇنىڭ ئېغىزىغا ئاپاردى. تۇلۇمدىكى سۇ تۇگەپ قالاي دېگەندى. ئەمما ئۇلار بۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى. ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا قېپقالغان سۇنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭغا ئىچۈردى. ئۇلارنىڭ ھازىرقى بىردىنبىر ئارزۇسى ئۇنى سۇغا قاندۇرۇش، تولۇق ھوشىغا كەلتۈرۈپ قۇتقۇزۇۋېلىش ئىدى.

نىمجان كىشى بارغانچە جانلىنىشقا، نەپىسى تېزلىشىپ، كۆزلىرى مۆلدۈرلەشكە، پۇت ـ قوللىرى مىدىرلاپ بەدىنى تىترەشكە باشلىدى. ئۇنىڭ چىرايى تۇرۇپلا تۇرۇلدى. يېغلىماقچى بولسا كېرەك. بەلكىم ئۇ گۆر ئاغزىدىن قايتىپ ھايات قېلىۋاتقانلىقىدىن، ئىككى ناتونۇش بالىنىڭ ئۆزىنى قۇتقۇزۇۋالغانلىقىدىن تەسىرلىنىۋاتقاندۇر. بىراق ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن بىر تامچىمۇ ياش چىقمىدى. ئۇ يەنە يامغۇر تامچىلىغان شورلۇق يەردەك يۇمشىغان لەۋلىرىنى ئۆمەللەپ، بوردىلىپ كەتكەن تىللىرىنى مىدىرلىتىپ سۆزلىمەكچى بولدى. ئەمما ئۇنىڭ بۇنىڭغىمۇ ماداري يەتمىدى، پەقەت خىر ـ خىر قىلىپ ئىڭرىيالىدى، خالاس. ئۇنىڭ بۇ زەـ

ئىپ، ئېچىنىشلىق ھالىنى كۆرۈپ مالچى بالىلارنىڭ تېخىمۇ ئىچى سىيرىلدى.

— بېچارە... ئۇ راستىنلا چاڭقاپ ئۆلەي دەپتىكەن، — دېدى جانەر ئىختىيارسىز ھالدا دىماغلىرى ئېچىشىپ، — بىزگە يولۇق-مىغان بولسا ... ھېلىمۇ ياخشى تەقدىر بىزنى ئۇنىڭ يېنىغا باشلاپ كەپتۇ.

— ھەئە... — دېدى يانانمۇ بۇرنىنى تارتىپ، — ئېچىرقاپ كەتكەندۇر ھەرقاچان. بۇ قاقاس قۇملۇقتا نېمىمۇ تېپىلاتتى ئۇنىڭ-غا يېگۈدەك.

— ئۇ بەك ھالسىزلىنىپ كېتىپتۇ. زۇۋان سۈرۈشكىمۇ مادا-رى يەتمەيۋاتىدۇ، ... ئۆلۈپ قالماس - ھە؟

— ئېغىزىڭغا تاش!

— ھەي يانان، ئەمدى قانداق قىلىمىز؟...

— قانداق قىلاتتۇق، ئۇنى ئاۋۇلغا ئېلىپ بېرىپ ئاخىرىغچە قۇتقۇزىمىز - دە.

— دۇرۇس ئېيتتىڭ، — دېدى جانەر نېمىگىدۇر خۇشال بولۇپ، — ئۇنى ئاۋۇلغا ئەكېتەيلى. مەن بېرىپ ئاتلارنى ئەكېلەيمۇ؟

— شۇنداق قىل، تېز بول. بولمىسا ئۇ ئەمدى توڭلاپ قېلىشى مۇمكىن.

— ھە راست، ئاۋۇ ئاتنىچۇ، ئۇنى قانداق قىلىمىز؟

— ئاتنىما ... ئۇ تۇرۇپ تۇرسۇن. بىردەملىككە ئۆلۈپ قال-ماس. ئاۋۇال كىشىنى قۇتقۇزايلى.

— ماقۇل ...

ئۇلار بىر قارارغا كەلگەندىن كېيىن نىمجان ھالەتتىكى ناتو-نۇش كىشىنى ئاتقا ئالدى - دە، قويلارنى تاشلاپ، ئاۋۇلغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

2

يانان ۋە جانەر ئاتلىق مالچى بالىلار شۇبۇ ئاقساقىلىنىڭ ئوغلانلىرى ئىدى. ئۇلار جاڭگالدا مال ھەيدەپ كېتىۋېتىپ تاسادە-

پىي ئۇچرىتىپ قالغان ۋە ئېغىزىغا سۇ تېمىتىپ قۇتقۇزۇۋالغان نىمجان ھالەتتىكى ناتونۇش كىشى بولسا دەل توخرى ئېلىدىن قاچقان باربىتاي باتۇر ئىدى. باتۇر شياڭ دەرياسىنىڭ ئايىغ ئېقىنىدا تەۋەككۇل قىلىپ تەڭرى قۇملۇقىغا ئات سالغاندىن كېيىن، ئايياز ئىزغىرىن ۋە قۇم - بورانلىق قاقاس قۇملۇقتا سۇ ۋە ئوزۇق-سىز ئون نەچچە كۈن يول يۈرگەن، تۇرلۇك جاپا - مۇشەققەت ۋە خېيىمخەتەرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، مىڭ بىر تەستە قۇملۇقنى غەربتىن شەرققە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، قۇلان تاغلىرى ئېتەكىدىكى جاڭگاللىققا كەلگەندە، ھارغىنلىق ۋە ئاچ ، ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن بەرداشلىق بېرەلمەي ئېتى بىلەن تەڭ يىقىلىپ يېتىپ قالغانىدى.

ئۇ شۇبۇلارنىڭ ئاۋۇلىغا ئەكېلىنگەندىن كېيىنمۇ ئۇچ كۈنگىچە تولۇق ھوشىغا كېلەلمىدى. ئۇ بەزىدە كۆزلىرىنى ئېچىپ ھوشىغا كەلسە، بەزىدە قىزىپ جۆيلۈپ خەتەر ئىچىدە قالاتتى. يانان بىلەن جانەر ئۇنىڭ يېنىدىن بىردەمۇ نېرى كەتمەيتتى. ئۇلار ھامان ئۇنىڭ كىم، قانداق كىشى ئىكەنلىكىنى، قەيەردىن كەلگەن، قەيەرگە بارىدىغانلىقىنى بىلىشكە قىزىقاتتى. ئۇنىڭ ھوشىغا كېلەلمەسلىكىدىن، ساقىيىپ قوپالماي قېلىشىدىن، ئېچىنىشلىق، نام - نىشانسىز، جىم - جىملا ئۆلۈپ تارتىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ ئەتراپىدا پەرۋانە بولاتتى. ئۇنى توڭلاپ قالمىسۇن، سوغۇق ئۆتۈپ كەتمىسۇن، دەپ ئوت قالاپ ئۆينى ئىسسىتىپ، يۇمشاق ياپغۇت ۋە تېرە يوتقانلارغا ئورايتتى. چاڭقىشى بېسىلسۇن، تەن - بەدەنلىرى سۇغا قېنىپ ئەسلىگە كەلسۇن، دەپ سۇ ئىچۈرۈپ، قىزىپ تەرلەپ كەتسە يۇز - كۆزلىرىنى سۈرتەتتى. ئۇنىڭغا قۇۋۋەت بولسۇن دەپ ئۇستىخان قاينىتاسا، شىپا بولسۇن دەپ دورا ئوتلارنى دەملەيتتى. ئۇ تىنچلانغاندا، ئۇخلىغاندا بولسا تەڭرىگە سېغىنىپ، ئۇنىڭغا شاپائەت ۋە ئامان - ئېسەنلىك تىلەيتتى. ئۇلار ئۇنىڭ تېزرەك ھوشىغا كېلىپ ساقىيىپ قوپۇشىنى، ئۆزى ۋە كۆرگەن - بىلگەنلىرى، ئاڭلىغانلىرى توغرىسىدا قىزىقارلىق ھېكايىلەرنى سۆزلەپ بېرىشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

«قوش قاندىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن، تېز چاپ تولپىرىم! ... قورت ... كۆك قورت! بىز قوتۇلۇپ كېتىدىغان بولدۇق... ئالىپ بۇقا! ... تېز چاپ! ... ئالچى تاغلىرىنى قايتۇرۇ- ۋالىمەن! ... ئىنتىقام ئالىمەن! خەپ... خەپ! ... ئاھ تەڭرىم! ... سۇ...»

باتۇر پات - پات مانا مۇشۇنداق باش - ئايىغى يوق تاققا - توققا گەپلەرنى قىلىپ جۆيلۈيتتى. ئۇلار ئۇنىڭ جۆيلۈشلىرىنى ئاڭلىغاندا ھەم ھەيران بولۇپ سىرلىق تەئەججۇپكە چۆكەتتى، ھەم ئۇنىڭدىن ئەنسىرەپ غەم - تەشۋىشكە پاتاتتى. چۈنكى ئۇ جۆيلۈگەن- دە سەكراتقا چۈشۈپ قالغاندەك بوغۇلۇپ، ھاسىراپ، ئىڭراپ، ۋارقىراپ، تىترەپ، تولغىنىپ قارا تەرگە چۆمۈلۈپ كېتەتتى، باش - ئايىغى يوق، چۈشىنىكسىز، ۋەھىمىلىك گەپلەرنى دەپ غەزەپلىك، ئېچىنىشلىق ندا قىلاتتى. يەنە كېلىپ، ئۇ جۆيلۈگەن- دە، قانداقتۇر ياۋايى ياكى يات كىشىدەك چۈشەنگىلى بولمايدىغان، يوچۇن تىلدا ئەمەس، بەلكى ھون تىلىدا سۆزلەيتتى. تەڭرىلەر- نىڭ، ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرىنىڭ، تونۇش تاغ - دەريالارنىڭ، كىشىلەرنىڭ نامىنى تىلغا ئالاتتى. بۇنىڭدىن ئۇلار ئۇنىڭ يات كىشى ئەمەسلىكىنى، ئۆزلىرى بىلەن يۇرتداش، ئۇرۇقداش ئىكەن- لىكىنى، ئادەتتىكى كىشى ئەمەسلىكىنى، بېشىدىن نۇرغۇن ئىس- رىق - سوغۇقلارنىڭ ئۆتكەنلىكىنى ھېس قىلىشاتتىيۇ، ئەمما ئۇنىڭ قوپال بەستى - قامىتى، غارىپ تۇرقى - سىياقى، يوچۇن ئۇستۇاشلىرى ۋە ياراغلىرىنى كۆرگىنىدە، قۇملۇقنىڭ ئۇ قېتىدىن كېلىپ جاڭگالدا يىقىلىپ قالغىنىنى ئەسلىگىنىدە، يەنە گاڭگىراپ، تەگسىز تەئەججۇپ ۋە ئاللىقانداق ئوي - خىياللارغا بېرىلەتتى.

باتۇر ئۇچ كۈن جان تالاشقاندىن كېيىن، ئاندىن قېنىپ ئۇخلاپ ئويغانغان كىشىدەك تولۇق ھوشىغا كەلدى. بۇ چاغدا ئۇ ياتقان چېدىر ئۆيدە پەقەت جانەرلا ئۇنىڭغا قاراپ قالغان، باشقىلار بولسا كۈندىلىك تىرىكچىلىك غېمىدە سىرتلارغا چىقىپ كېتىشكە-

نىدى. جانەر ئۇ ئۇخلاپ ياتقان تۆشەكنىڭ ئىككى قەدەم نېرىسىدىكى ئوچاقنىڭ يېنىدا، چېدىرنىڭ چاڭغىرىقىدىن چۈشۈپ تۇرغان يورۇق ئاستىدا تونۇش، يېقىملىق بىر كۆيگە غىڭشىپ، ئاتنىڭ ئېگىرى بىلەن ھەپىلىشىپ ئولتۇراتتى. تالادىن ئىتلارنىڭ ھاۋشىغان، توخۇلارنىڭ چىللىغان، ئاتلارنىڭ پۇشقۇرتقان، كىشنىگەن، قوي - ئۆچكىلەرنىڭ مەرەشكەن، كىشىلەرنىڭ پاراڭلاشقان، ھايت - ھۇيت قىلىپ مال ھەيدەشكەن ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. باتۇر كۆزلىرىنى ئېچىپ، تۇنجى بولۇپ چاڭغىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئالتۇن رەڭ بېرىلگەندەك قىزغۇچ تاڭ سەھەر ئاسمىنىنى كۆردى، ئاندىن جانەر غىڭشىغان كۆينى، تالادىكى شەپە - ئاۋازلارنى ئاڭلىدى، ئۆينىڭ ئىللىقلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ، قوللىرىغا تايىنىپ تەستە ئورنىدىن قوپۇپ ئولتۇرۇپ، ئەتراپقا — ئۆي ئىچىگە نەزەر سالدى. چوڭ، ئازادە، يورۇق، ئىسسىق چېدىر ئۆي، ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا ئوچاق، ئوچاقنىڭ يېنىدا قازان - قومۇچ، ئاشتاختا، ئىشكىنىڭ سول تەرىپىدە ساندۇق، جاۋەن، يوتقان - تەكىيە، ئوڭ تەرىپىدە تۇلۇم - تۇرسۇق، كوزا - كومزەك، قاپ - تاغار، كەرىگلىك تامغا يۆلەپ ۋە ئېسىپ قويۇلغان چارىپاي[1]، ياراغ، نوختا - يۇگەن، بۇغا - كېيىك مۇڭگۈزلىرى، تۇلكە، توشقان، سۆسەر تېرىلىرى... يەنە ئوچاق ئالدىدىكى قۇرۇتۇلغان تېزەك يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئاتنىڭ ئېگىرى بىلەن ھەپىلىشىپ غىڭشىپ ناخشا ئوقۇۋاتقان جانەر... ئۇ ئۇنى قاچانلاردۇر بىر يەردە كۆرگەندەك، تونۇيدىغاندەك قىلدىيۇ، ئەمما ئېنىق ئېسىگە ئالالمىدى. ئۇ غىڭشىۋاتقان ناخشا، چېدىر ئۆي ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى جابدۇق - سەرەمجانلارمۇ ئۇنىڭغا تونۇشلۇقتەك بىلىندى... «كىم بولغىيدى ئۇ؟ ... بۇ قەيەر؟ ... مەن ھاياتمۇ؟...»

— بۇ قەيەر؟ كىمنىڭ ئۆيى؟ مەن تېخى ھاياتمۇ؟...

ئۇ جۆيلۇگەندەك ئۆز - ئۆزىگە سوئال قويۇپ ئۇنلۇك سۆزلە-

---

① چارىپاي — تېرىم - يېغىم قوراللىرى.

دى. جانەر ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ شۇئان ناخشا ئوقۇشتىن، قىلىۋاتقان ئىشىدىن توختىدى.

— ھە، ئويغاندىڭمۇ، ھوشۇڭغا كەلدىڭمۇ؟ — دېدى ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ ئولتۇرۇپ، — سەن تېخى ھايات، ئامان ـ ئېسەن. تەقدىر سېنى بىزگە يولۇقتۇردى. تەڭرىلەر قۇت بېرىپ ھوشۇڭغا كەلدىڭ. بۇ يەر بىز شۇبۇ مالچىلىرىنىڭ ئاۋۇلى. بۇ بىزنىڭ ئۆي، سېنى يانان ئىككىمىز جاڭگالدا ئۇچراتىپ قېلىپ بۇ يەرگە ئەكەلدۇق...

باتۇر مانا شۇ چاغدا ئاندىن ئۆزىنىڭ ھايات ئىكەنلىكىگە، توخرىلارنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلغانلىقىغا ئىشەندى ۋە نېمە دېيىشنى، قانداق قىلىشنى ئۇقالماي جانەرگە سەپسېلىپ قاراپ بىرەدەم تۇرغاندىن كېيىن، بىردىنلا تەقدىردىشى تورۇق تۇلپارنى يادىغا ئالدى.

— تۇلپار... مېنىڭ تۇلپىرىم، ئۇچۇ؟... ئۇمۇ ساقمۇ؟ — دېدى ئۇ جانەرگە ئېسىلىپ.

— ساق، ئەنسىرىمە، ئۇ چىدامىلىق، كۈچلۈك ئات ئىكەن. سەندىن بۇرۇن ئەسلىگە كەلگەن. شۇ تاپتا تالادىكى باغلاقتا چۆپ يەۋاتىدۇ، — دېدى جانەر.

باتۇر ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ تېخىمۇ ھاياجانلاندى، خۇشال بولدى، نىجاتكارىنى، تەقدىرداش ھەمراھىنى كۆرۈشكە ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى. لېكىن ئۇ تېخى ساقىيىپ، تولۇق ئەسلىگە كېلىپ بولالمىغاچقا، ئورنىدىن تۇرۇپلا زورۇقۇپ قالدى ـ دە، بېشى قايغاندەك بولۇپ، پۇتلىرىغا چىڭ دەسسەپ تۇرالماي سەنتۈرۈلۈپ كەتتى. جانەر شۇئان ئۇنى يۆلەۋالدى، ئاندىن قولىنى بوينىغا ئېلىپ، بېلىدىن تۇتۇپ يۆلەپ تالاغا ئاچىقتى. قىش پەسلى، سەھەر پەيتى بولغاچقا، تالا سوغۇق ھەم شامالىلىق، ئەمما ھاۋا ئوچۇق ئىدى. قۇلان تېغى كەينىدىن يېڭى كۆتۈرۈلگەن قۇياش كۈلۈپ باقاتتى... تورۇق تۇلپار چىدىر ئۆي يېنىدىكى باغلاقتا قۇرۇق چۆپ يەۋاتاتتى. ئۇ باتۇرنى كۆرۈپ ئوتلاشتىن توختاپ،

بەشىنى كۆتۈرۈپ، قۇلاقلىرىنى تىكلەپ، بۇرۇن تۆشۈكلىرىنى كېرىدى. ئىلگىرىكىدەك شوخ چاپچىيالمىسمۇ ئالدى ـ كەينىگە چامداپ، تۇمشۇقىنى سوزۇپ خىرتىلدىدى، گويا باتۇرنى كۆرۈپ خۇشال بولغاندەك، ئۇنى يېنىغا چاقىرىپ كۆرۈشمەكچى بولغاندەك. نېمىدېگەن سەزگۈر، ئەقىللىق ئات ـ ھە! باتۇر ئۇنىڭ تۇرقىنى كۆرۈپ ئېچىندى، ئىچى سىيرىلىپ، كۆزلىرىگە مۆل ـ مۆل ياش كەلدى ـ دە، «تۇلپىرىم!...» دېگىنىچە جانەرنى قويۇۋېتىپ ئۆزىنى ئۇنىڭغا ئاتتى.

«بىچارە!... سېنى ئېلىپ قېچىپ كۆپ قىينىدىم... بىراق، بىز ئاخىر مەقسىتىمىزگە يەتتۇق، قېچىپ قۇتۇلدۇق. قارا، مەن تېخى ھايات! سەنمۇ شۇنداق... بۇ يەر مېنىڭ يۇرتۇم. ئەمدى سېنىڭمۇ يۇرتۇڭ بولۇپ قالىدۇ. مەن سەندىن ئايرىلمايمەن. بىز مەڭگۈ بىللە بولىمىز!...»

ئۇ، ياداپ بىر تېرە، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان، تۇكلىرى توزۇپ، يال ـ قۇيرۇقلىرى سالۋاڑىغان، قاپاقلىرى ئولتۇرۇشۇپ، چىرايلىق كۆزلىرى پۇلتىيىپ چىقىپ قالغان تورۇق تۇلپارنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ، يۇزىنى يۇزىگە يېقىپ يىغلىۋەتتى. نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق، تەسىرلىك مەنزىرە ـ ھە! كىشى بىلەن ھايۋان ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ساپ، چىن، ھەقىقىي دوستلۇق، مۇھەببەت مەنزىرىسى!... كۆز ئالدىدىكى بۇ ئاجايىپ، تەسىرلىك مەنزىرىنى كۆرۈپ، جانەرنىڭمۇ ئىختىيارسىز ھالدا دىماغلىرى ئېچىشىپ كۆزلىرىگە ياش كەلدى. ئۇ ئاستا بېرىپ قولىنى باتۇرنىڭ مۇرىسىگە قويدى. ئۇ باتۇرغا بەرمەكچىدى. بۇ چاغدا باتۇر بىردىنلا ئاتنى قويۇۋېتىپ ئۇنىڭغا ئېسىلدى ـ دە، ئۇنى چىڭ قۇچاقلاپ تېخىمۇ قاتتىق يىغلاپ تاشلىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئىچ ـ ئىچىدىن قاينىاپ چىقىۋاتقان دەرد ـ ئەلەم، ھەسرەت ـ نادامەتلىرى كۆز ياشلىرىغا قوشۇلۇپ يامغۇردەك تۆكۈلەتتى. شۇنچە زور، چوغچام بەستى ئۇششۇك تەككەن ياپراقتەك، قومۇش ئىچىدىكى نالدەك تىترەيتتى. باغرى يۇمشاق جانەرمۇ ئۆزىنى تۇتۇ-

ژالالماي قالدى. ئۇلار خۇددى ئۇزۇن يىل كۆرۈشەلمىگەن ئاغا ـ ئىنىلەردەك بىر ـ بىرىنى چاقچاقلىشىپ بىر پەس يېغلاشتى، ئاندىن بىر ـ بىرىنىڭ مۇرىلىرىگە ئېسىلىشىپ، ياش تۆكۈپ تۇرۇپ كۇلۇشتى.

— تەقدىرگە تەن، تەڭرىمگە تەن! — دېدى باتۇر بىر ئۆزىگە، بىر ئاتقا، بىر جانەرگە، بىر كۆككە قاراپ تەسىرلىك نىدا قىلىپ.

— شۇنداق... سەن تېخى هايات. بۇنىڭغا ئىشىنىشىڭ كېرەك! — دېدى جانەرمۇ هاياجانلىنىپ.

ئاندىن ئۇلار كۆز ياشلىرىنى ئېرتىشىپ، يېڭى بالقىغان قۇياشقا يۈزلەندى، ياشىق تەڭرىسىگە تەشەككۈر بىلدۈرۈپ، كۆك تەڭرىگە هەمدۇ سانا ئېيتتى. باتۇر باشقىچە بىر روھ، باشقىچە بىر سۆيۈنۈش، باشقىچە بىر خۇشاللىق بىلەن ئەتراپقا نەزەر سالدى. جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلۇپ هەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان قۇلان تاغلىرى، ئۇنىڭ ئېتىكىدىكى بىپايان دالا، بوزقىرلار، ئالتۇن رەڭ يايلاقتىكى چاڭغىراقلىرىدىن كۆكۈچ ئىس كۆتۈرۈلۈۋاتقان چېدىر ئۆيلەر، ساغىر ـ ساغىر، توپ ـ توپ مال ـ يىلقا، ئاۋۇلدىكى تونۇش، يېقىملىق كىشىلەر... مانا بۇ ئۇنىڭ يۇرتى، ئۇرۇقداشلىرى. بۇيۇك ئەجدادلىرى ئاياغ باسقان، ياشىغان، ئۇزارغان مۇقەددەس هون زېمىنى!... ئۇ جانەرنى قويۇۋەتكەندى، ئەتراپقا تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن نەزەر سېلىپ، پۇتلىرىغا چاڭ دەسسەپ تىك، مەزمۇت تۇرۇۋاتاتتى. ئۇ پۇتلىرىنىڭ تېگىدىكى قاتتىق، تەۋرەنچىسىز يەرنى هېس قىلغىنىدا، تېخىمۇ خۇشال بولۇپ هاياجانغا تولدى. ئىلگىرىكىدەك كۈچ ـ ماداری بولمىسىمۇ، بالىلاردەك سەكرەپ قوللىرىنى پۇلاڭلاتتى. ئۆز يۇرتىدىكى هەيۋەتلىك تاغلارنى، گۈزەل بوزقىر، ئالتۇن رەڭ يايلاقلارنى كۆرۈش؛ تۇغۇلغاندىن بۇيان ئۆزىگە تونۇشلۇق بولۇپ كېلىۋاتقان قۇياشنىڭ ئۇپۇق سىزىقىغا شەپەق نۇرلىرىنى چېچىپ چىقىشىنى، ئاياس كۆكتىكى ئالتۇن سۇيى ئىچكەندەك قىزارغان بۇلۇتلارنى، يەر يۈزىدىكى ئۇزۇن ـ ئۇزۇن كۆلەڭگىلەرنى ... كۆرۈش؛ تونۇش،

ساپ، يېقىملىق ھاۋادىن قېنىپ ـ قېنىپ نەپەس ئېلىش ئۇنىڭدا چەكسىز خۇشاللىق، سۆيۈنۈش ھېسسىياتى ئۇرغۇتتى. ئۇنىڭ يېـ راق ـ يىراقلاردا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئېگىز تاغ باغرىغا، ئەتىگەنـ كى قۇياشنىڭ دەسلەپكى نۇرلىرى چۈشكەن بوزقىرلارغا يۇگۈرۈپ بارغۇسى، ئالتۇن رەڭ يايلاقتا ناز تارتىشىپ چېپىپ يۈرۈشكەن ئۆكۈش يىلقىلارنىڭ، ئاسماندىكى بۇلۇت پارچىلىرىدەك ئاستا سو ـ زۇلۇپ يايلاۋاتقان قوي ـ كالا سۈرۈگلىرىنىڭ ئارىسىغا بارغۇسى، قۇرۇپ سارغايغان، ئۇۋۇلىپ ئېگىز بولغان ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئۈستىدە ئېغىناپ ياتقۇسى كېلەتتى. ئۇ تۇرغاقتىكى بارىـمـتاي، قېچىپ چىققان قاچقۇن ئىكەنلىـكىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇغانىدى.

— ھە راست، ياناڭ ئۇ··· — ئۇنىڭ خۇشاللىقىغا ئورتاقلـ شىپ ھەمىنى ئۇنتۇغان جانەر ئۇشتۇمتۇت ئاكىسىنى يادىغا ئالـ دى، — ئۇ ئەتىگەندىلا ئوت ئىزدەپ چىقىپ كەتكەن، سېنى ئىسىرىقلاشقا، — دېدى ئۇ، ئاندىن باتۇرنىڭ ئۆزىگە تەئەججۇپ بىلەن قاراپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ ياناننى ئۇنىڭغا تونۇشتۇردى، — ئۇ مېنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشىم، ئاغام. سېنى جاڭگالدا ئىككـ مىز بىللە ئۇچرىتىپ بۇ يەرگە ئەكەلگەن. ئۇ سېنىڭ ھوشۇڭغا كېلەلمەي قېلىشىڭدىن بەك ئەنسىرىدى، كېچىلىرى كىرپىك قاق ماي ساڭا قارىدى. ھوشىغا كەلسىلا ماڭا خەۋەر قىل دېگەن ئۇ، سېنى كۆرسە خۇش بولۇپ كېتىدۇ شۇ تاپتا··· سەن مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇر. مەن بېرىپ ئۇنى چاقىرىپ كېلەي. تۇرالامسەن؟

— تۇرالايمەن، خاتىرجەم بول.

— ئەمىسە مەن كەتتىم.

— ھە، بارغىن···

باتۇر ئۇنىڭ ئارقارەڭ تاقلاپ شامالدەك تېز يۈگۈرگىنىگە قاراپ زوقلاندى. «نېمىدېگەن شوخ، يېقىملىق، نېمىدېگەن ئاق كۆڭۈل، كۆيۈملۈك ھە! ئىنىم بولۇپ قالسىچۇ كاشكى! ···» ئۇ چىدىرىنىڭ ئالدىدا جانەرنىڭ كەينىدىن قاراپ، يەنە قانداقتۇر ئىزگۈ خىياللارنى قىلىپ بىردەم تۇردى. ھاۋا سوغۇق بولغاچقا ئۇ تالادا

ئۇزاق تۇرالمىدى. چىدىرغا يېنىپ كىرىپ، يۇمشاق، ئىسسىق تۆشەكتە تېرە يوتقانىنى يېپىنىپ، جانەر بىلەن ياناننىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇردى.

جانەر ئۇنىڭ يېنىدىن كېتىپ، ئۇچرىغانلىكى كىشىگە ئۇنىڭ هوشىغا كېلىپ ئورنىدىن تۇرغانلىقىنى خەۋەر قىلىپ ماڭغان بولسا كېرەك، هايال ئۆتمەي شۇبۇ مالچىلىرى چىدىرغا بىر - ئىككىدىن كىرىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار كىرىپلا ئۇنىڭغا سەپسېلىشاتتى، ئەمما يېنىغا بارمايتتى، گەپمۇ سورىمايتتى. ئۇلار ئۇنى هەم يات كۆرەتتى، هەم ئۆز بىلەتتى. ئۇنىڭ هوشىغا كەلگەنلىكىنى، ئورنىدىن قوپۇپ ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ، ئۇنى قۇتقۇزۇپ قېلىشقىنىدىن سۆيۈنۈپ ئىللىق تەبەسسۇم قىلىشسا، ئۇنىڭ كۆك بۆرىنىڭكىدەك سۇرلۇك چىرايىنى، كۆزلىرىنى كۆرۈپ ئەيمىنىشەتتى ... ئۇلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە، بىر - بىرى بىلەن ئىما - ئىشارەت قىلىشىپ پەس ئاۋازدا كۇسۇرلاشماقتا... مانا، بۇ ئۆيىنىڭ ئىگىلىرى — شۇبۇ ئاقساقىلى بىلەن ئۇنىڭ ئالچىسى، ئوغۇللىرى يانان بىلەن جانەرلەرمۇ كىرىپ كېلىشتى. شۇنچە چوڭ چىدىر ئۆي بىرەدەمنىڭ ئىچىدىلا شۇبۇ مالچىلىرى بىلەن لىق تولدى. باتۇر ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ياناننىمۇ بىر يەردە كۆرگەندەك، تونۇيدىغاندەك قىلدىيۇ، قاچان، قەيەردە كۆرگەنلىكىنى يەنە ئېسىگە ئالالمىدى. لېكىن ئۇ ئۇنىڭ بايا هوشىغا كېلىپ تۇنجى كۆرگەن جانەرنىڭ قېرىندىشى ئىكەنلىكىنى ئېنىق جەزملەشتۇردى. چۇنكى ئۇلار بىر - بىرىگە شۇنداق ئوخشىشىپ كېتەتتى، بوي - تۇرقى، قوڭۇر چاچلىرى، قويۇق قاشلىرى، چوڭ - چوڭ كۆزلىرى، قىرلىق، ئېقىپ چۈشكەندەك بۇرۇنلىرى، ئېغىزلىرى، يېڭىلا خەت تارتىشقا باشلىغان بۇرۇتلىرى، ئاق سۇزۇك ئۆڭى، چىرايلىرى، تۇرۇشلىرى، قاراشلىرى... پەرقلەنمىگۈدەك، قوشكېزەكتەك. نېمىدېگەن كېلىشكەن، يېقىملىق، ئوچۇق - يورۇق، سۆيۈملۈك بالىلار - هە! ... باتۇر ئۆزىگە تىكىلىۋاتقان شۇنچە كۆپ كۆزلەر ئالدىدا ئۇڭايسىزلىنىپ، خىجىل بولۇپ، نېمە دېيىشنى بىلەلمەي قالدى.

دەل مۇشۇ پەيتتە، ئۆزلىرىنىڭ ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىپ، چوڭ بىر ياخشى ئىش قىلغانلىقىدىن سۆيۈنۈپ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ، ئۇرۇق-داشلىرىنىڭ ئالدىدا پەخىرلىك ھاياجانغا تولۇپ ئۆرە تۇرۇشقان يانان بىلەن جانەر تاقەت قىلالماي چوڭلاردىن بۇرۇن ئېچىپ ئۇنىڭغا سوئال قويدى.

— تەڭرى قۇت بېرىپ ھوشۇڭغا كەلدىڭ، ساقىيىپ ئورنۇڭ-دىن قوپتۇڭ. ئەمدى بىزگە دەپ بەرگىن. ئۆزۈڭ كىم؟ قانداق كىشى؟ بۇ يەرلەرگە قانداق بولۇپ كېلىپ قالدىڭ؟ قانداق بولۇپ بۇ ھالغا چۈشۈپ قالدىڭ؟ — دېدى جانەر.

— سەن راستتىنلا قۇملۇقنىڭ ئۇ تەرىپىدىن كەلدىڭمۇ؟ — دېدى نەچچە كۈندىن بېرى ھەممىدىن بەك مۇشۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ ئەقلىنى يەتكۈزەلمەيۋاتقان يانانمۇ ئارقىدىنلا سوئال قويۇپ.

— بۇ ... مەن ... باتۇر، — دېدى باتۇر كۈلۈمسىرىگەن ھالدا تارتىنىپقىنا ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ، — تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى، تەگىن ئۆگەسى، سول قول بىلگە باتۇر بولىمەن.

— ... ...

— شۇنداق، مەن قۇملۇقنىڭ ئۇ تەرىپىدىن كەلدىم، توخرىلار ئېلىدىن. بارىمتاي ئىدىم، قېچىپ كەلدىم. ئۇلار مېنى قوغلاپ قۇملۇققا ئات سېلىشقا مەجبۇر قىلىشتى...

باتۇرنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ شۇبۇلار ھاياجانلىق گۇرۇلدەش-تى. يانان بىلەن جانەرمۇ بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قاراپ قويۇشتى.

— سەن راستتىنلا شۇ باتۇرمۇ! — دېدى ئۇلارنىڭ ئاتىسى، ئۇرۇق ئاقساقىلى ئالدىغا چىقىپ، — ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا بارىم-تاي بولۇپ توخرى ئېلىگە كەتكىنىڭنى ئاڭلىغانىدىم. مانا، قېچىپ كەپسەن! ... توۋا، تۇغەل ئىشەنگۈم كەلمەيدۇ. بۇ يەردە، بۇنداق ئەھۋالدا كۆرۈشۈپ قالارمىز دەپ پەقەتلا ئويلاپ باقماپتىكەنمەن!

— مەنمۇ ھەم شۇنداق، — دېدى باتۇرمۇ ھاياجانلىنىپ، — بىزنى تەقدىر ئۇچراشتۇردى...

— سېنى كۆرۈپ خۇش بولدۇم، ئوغلان! — دېدى ئاقساقال

ئۇنى قۇچاقلاپ، — سېنى ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغان بولساممۇ نەچچە كۈندىن بېرى يەرداش، ئۇرۇقداش ئىكەنلىكىمىزنى كۆڭلۈم تۇيغانىدى. مانا راست دېگەندەك تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلى باتۇر بولۇپ چىقتىڭ!... مەن سېنى بىلىمەن، سەن توغرۇلۇق كۆپ ئاڭلىغانمەن. كىچىكىڭدە كۆك قۇرتنىڭ بالىسىدەك غاريپ سىياقتا تۇغۇلغىنىڭنى، ئاناڭنىڭ ئوغۇز سۈتىنىلا ئېمىپ، گۆش، ئاش يەپ چوڭ بولغىنىڭنى، ئون بەش ياشقا كىرمەي تۇرۇپلا ئەر يەتكەن يىگىتكە ئايلانغىنىڭنى، ياۋايى تانيۆلەر قەبىلىسىنى بىر ئۆزۈڭ بويسۇندۇرغانلىقىڭنى، كېيىن چىنلىقلار بىلەن سوقۇشقىنىڭنى... يەنە بارىمتاي بولۇپ توخرى ئېلىگە كەتكىنىڭدىنمۇ خەۋىرىم بار. مانا ئەمدى ئۇ يەردىنمۇ قېچىپ كەپسەن. بۇ ئاسان ئەمەس. قۇمۇلۇقتىنمۇ ئامان - ئېسەن ئۆتۈپسەن. بۇمۇ بىر مۆجىزە. سەن ئاخىر قېچىپ قۇتۇلۇپسەن، ئوغلان، قۇت بولسۇن ساڭا، خۇش كەپسەن!...

ئاندىن ئۇ ئارقىسىدىكى ئۇرۇقداشلىرىنى، ئوغۇللىرىنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇردى.

— بۇلار مېنىڭ ئۇرۇقداشلىرىم، تۇغقانلىرىم. بۇ ئىككىسى يانان بىلەن جانەر، مېنىڭ ئوغۇللىرىم. سېنى جاڭگالدا ئۇلار بايقاپتىكەن...

— بىلىمەن... — دېدى باتۇر يانان بىلەن جانەرگە قاراپ كۆزلىرىگە غىل - غىل ياش ئېلىپ، — مېنى گۆر ئېغىزىدىن ئۇلار قۇتقۇزۇپ قالدى. ئۇلار بولغاچقىلا مەن ئۆز ياشىمدا ئىككىنچى قېتىم يېكى ھاياتلىققا ئېرىشتىم. بولمىسا توخرى ئېلىدىن قاچقىنىمنىڭمۇ نېمە ئەھمىيىتى بولسۇن؟ ئۇلار مېنىڭ شەپقەتچىلىرىم، قېرىنداشتىن كۆرە يېقىن تۇغقانلىرىم!... مەن سىلەرنى، شەپقىتىڭلارنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن، ئىنىلىرىم، ئاقساقال، ئۇرۇقداشلار!...

— ھە... ي، ئۇنداق دېمە، ئوغلان... — ئاقساقال باتۇرنىڭ سۆزلىرىدىن سەل ئوڭايسىزلاندى. يانان بىلەن جانەرمۇ خىجىل

بولغاندەك يەرگە قارىۋېلىشتى. شۇبۇلار ئىللىق تەبەسسۇم قىلىشتى.

— بۇ بىزنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشمىز، — دېدى ئۇ ئۇرۇقداشلىرىنىڭ يېنىغا ئۆتۈپ كەمتەرلىك بىلەن، — بىز پەقەت ئۆز بۇرچىمىزنى ئادا قىلىدۇق، خالاس. ساڭا مۇقەددەس كۆك تەڭرى، ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرت شەپقەت قىلدى، هاياتلىق بەردى...

شۇنداق، باتۇر ئۆزى ئاقىلبالىق بولغاندىن بېرى شەكسىز ئىشىنىپ هەم ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن مۇقەددەس كۆك تەڭرىنىڭ قۇت ـ مەدەت بېرىشى، شەپقەت قىلىشى بىلەن توخرىلار ئېلىدىكى تۈتقۇنلۇقتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ ئۆز يۇرتىغا، ئۇرۇقداشلىرى ئارىسىغا قايتىپ كەلدى. ئاق كۆڭۈل، كۆيۈملۈك شۇبۇلارنىڭ يارىسىمدە گۆر ئېغىزىدىن قايتىپ ئىككىنچى قېتىم يېڭى هاياتلىققا ئېرىشتى. ئۇ قۇلان تېغى ئېتىكىدىكى مېهماندوست شۇبۇ مالچىلىرىنىڭ ئاۋۇلىدا ئىككى هەپتە تۇرۇپ قالدى. بۇ جەريانىدا ئۇ ئۇلارنىڭ كۆيۈنۈپ هالىدىن خەۋەر ئېلىشىغا، قىزغىن كۈتۈۋېلىپ مېهمان قىلىشىغا، ئەزىزلەپ هۆرمەتلىشىگە مۇيەسسەر بولدى. ئۇ يەنە شۇبۇلارغا قوشنا رۇ قەبىلىسىگىمۇ باردى ۋە ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى ئۇنىڭغا ياخشى تىلەكلەرنى تىلەشتى... بۇلار ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىراتلارنى پەيدا قىلدى. هون تائىپىسى نېمىدېگەن چوڭ، نېمىدېگەن كۆپ ئۇرۇق ـ ئىلەتلىك! ئۇنىڭ زېمىنى نېمىدېگەن كەڭ، بېپايان! ئۇ نېمىدېگەن بۇيۇك، قۇدرەتلىك! ئۇ يەر يۈزىدىكى تامامى ئۇرۇق ـ تائىپىلەرنىڭ تۇغى، يولباشچىسى بولۇشقا مۇناسىپ. چۈنكى ئۇ كۆكتىن تامغان، يەردىن ئۇنگەن. زېمىنغا ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆره بىلەن تەڭ ئاياغ باسقان، ئاۋۇغان، ئۇزارغان مۇقەددەس، قۇدرەتلىك تۇغ تائىپە!

بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۇچۇن هەممىدىن مۇهىم ۋە ئەهمىيەتلىك بولغىنى شۇ بولدىكى، ئۇ بۇ يەردە، شۇبۇلار ئارىسىدا ئىككىنچى قېتىم يېڭى هاياتلىققا ئېرىشىپ، ئۆز ياشىنىڭ قىممىتىنى بىلگەندىن سىرت، يەنە يانان ۋە جانەردىن ئىبارەت ئىككى ياش، سۇباتا-

لىق، سەممىي، ئاق كۆڭۈل، ۋاپادار، پەرىشتە سۈپەت ياخشى دوستلارغىمۇ ئېرىشتى ھەمدە قىسقىغىنا بۇ ئىككى ھەپتە ئىچىدە ئۇلار بىلەن ھەرچاغ بىللە بولۇپ سىردىشىپ، بىللە ئات چاپتۇ-رۇپ، ئوۋ ئوۋلاپ، دوست - يارەندىن كۆرە بىر قورساق ئاغا - ئىنىلەردەك ئېجىل - ئىناق بولۇپ كېتىشتى. ئۇ ئۇلارنىڭ تولىمۇ زېرەك، ئۆتكۈر ھەم سەممىي - سادىق ئىكەنلىكىنى، قولىدىن ھېچقانداق ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدىغان مەرگەن، چەبدەس، باتۇر يىگىتلەر ئىكەنلىكىنى، چوڭ بولۇپ ئەر بولغاندا قولىدىن ھەر - ھەر ئىشلارنىڭ كېلىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى ۋە ئۇلارنى «راست-تىنلا ئۆز ئىنىلىرىم بولۇپ قالسىچۇ!» دەپ ئارزۇ قىلىش بىلەن بىرگە، ئەگەر ئۇلار خالىسا، ئاتىسى ئاقساقال قوشۇلسا، ئۇلارنى ئۆزى بىلەن بىللە ئەكېتىپ يىگىتلىرى قاتارىغا قوشۇۋېلىشنى، ئالىپ چەۋەندازلاردىن قىلىپ يېتىشتۇرۇپ، يۇرتۇغ ياكى تۇمەن چەۋەندازلار قوشۇنىغا باش قىلىۋېلىشنىمۇ كۆڭلىگە پۈكتى.

يانان بىلەن جانەرمۇ ئۇنى ئۇچرىتىپ قېلىپ قۇتقۇزۇۋالغىنى-غا، ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ دوست - تۇغقان بولۇشقىنىغا قەۋەتلا خۇشال ھەم خۇرسەن ئىدى. چۈنكى ئۇلار ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ ھەم سىردىشىپ نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلىۋالغانىدى. بولۇپ-مۇ ئۇلار كۆرگەن - بىلگەنلىرى كۆپ، سەرگۈزەشتىلىرى مۇرەكە-كەپ ھەم قىزىقارلىق باتۇرنىڭ ئېغىزىدىن ئۆزلىرى ئۇچۇن يات، يېڭى، ئۆزگىچە، كۆتۈلمىگەن ۋە ئەقىلگە مۇۋاپىق، تەربىيىۋى ئەھمىيىتى ۋە قىممىتى زور گەپ - سۆزلەرنى، ھونلار ۋە ئۇلار-نىڭ ئۇرۇق - ئىلەتلىرى، ئۇرۇق تارىخى، يەر - زېمىنى توغرى-سىدىكى، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرى — شەرقتىكى تۆڭگۇسلار، جەنۇبتىكى چىنلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ زېمىن - ئۇلۇسلىرى، يوسۇن - قائىدە، ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدىكى، غەربتىكى توخرىلار ۋە توخرى ئېلى، ساندىبىل، بۇيۇك كارۋان يولى توغرى-سىدىكى، يەنە بىرمۇنچە كۆز كۆرمىگەن، قۇلاق ئاڭلىمىغان يات، يىراق، ناتونۇش ئەل - تائىپە ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتلىرى، شەھەرلە-

ری، ئەلچی، سودىگەر، سەيياھلىرى توغرىسىدىكى... قىزىقار-
لىق، ھەيران قالارلىق، تەسىرلىك ھەم جەلپكار ھېكايىلىرىنى
ئاڭلاپ، بۇ دۇنيانىڭ نەقەدەر چوڭ ئىكەنلىكىنى، نەقەدەر گۈزەل،
رەڭدار، سېھىرلىك ھەم مەپتۇن قىلارلىق ئىكەنلىكىنى ھېس
قىلىشتى ھەمدە ئۇ خالىسا، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ سەپەر قىلىش،
جاھان كېزىپ ئەل - يۇرت كۆرۈش، چەۋەندار بولۇپ يۈرۈشلەرگە
ئاتلىنىش، ياۋغا قارشى جەڭلەرگە كىرىش، شان - زەپەرلەر
قۇچۇش ئارزۇسىدا بولۇشتى.

ئىككى ھەپتىدىن كېيىن باتۇر ئۇرۇق ئاقساقىلى ۋە مېھماندوست شۇبۇلار بىلەن خوشلىشىپ سەپەرگە ئاتلانماقچى بولدى. چۈنكى ئۇ ساقىيىپ قوپۇپ ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتى تۇمەنبالىقنى، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت ۋە ئاندىسى ئايقاغاننى، سۆيۈملۈك ئالىچىسى سۇجۇك ۋە باشقا ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنى يەنە بېكىتۈاشتىن سېغىنىشقا، ئۇلار بىلەن تېزرەك دىدار - مۇلاقات بولۇشقا ئالدىراپ تاقەتسىزلىنىشكە باشلىغانىدى.

— بىلىمەن، كۆڭلۈڭدىكى ماڭا ئايان، ئوغلان، — دېدى ئاقساقال ئۇنىڭ يولغا چىقىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي، — ئىككى يىلدىن بېرى يات ئەلدە، ناتونۇش كىشىلەر ئارىسىدا تۇرۇپ كۆپ جاپا چەكتىڭ. مۇساپىرلىق، جۇدالىق دەردلىرىنى يەتكۈچە تارتتىڭ. تۇرغاقتا تۇرۇپ تۇنۇقۇندەك، مەھبۇستەك ياشىدىڭ. ئىزا ۋە نادامەت ئىچىدە ئۆتتۈڭ. يۇرتۇڭنى، ئاتا - ئاناڭنى، تۇغقانلىرىڭنى ياد ئەتتىڭ، سېغىندىڭ. ئالدىراۋاتسەن شۇ تاپتا. كۆزۈڭ تۆت، تاقىتىڭ تاق بولۇپ بۇركۈتتەك قانات ياساپ ئۇچۇپ كەتكۈڭ كېلىۋاتىدۇ. دۇرۇس، كۈتۈپ ھاردىڭ، ئىنتىزار - بىتاقەت بولدۇڭ، ئەمدى يولغا چىقمىساڭ بولمايدۇ. بىراق ... بۇگۈن ئەمەس، ئەتە يولغا چىقسەن، مەن شۇنى ئۈمىد قىلىمەن، بىر كۈن بولسىمۇ تەخىر قىل، ئوغلان. چۈنكى بىز شۇبۇلار بۇگۈن كەچ بىر يەرگە جەم

بولۇپ ساڭا ئاتاپ كاتتا مەرىكە ئۆتكۈزمەكچى. ئۇرۇقداشلارمۇ بىلمىدۇ. سېنىڭ كەتمەكچى بولۇۋاتقىنىڭنى، بىز كۆك تەڭرىدىن ساڭا ئاقيول، قوت ـ بۇيان، ئېسەنلىك تىلىمەكچى. بۇ بىزنىڭ ئارزۇ ـ ئۇمىدىمىز، ساڭا بولغان كىچىككىنە ياخشى كۆڭلىمىز. سەن بىزنىڭ ئارزۇ ـ تىلەكلىرىمىزنى ئېلىپ ئاندىن كەتكىن.

— مەن سىلەرگە نېمىدەپ رەھمەت ئېيتىشنى بىلمەيۋاتىمەن، ئاقساقال! — دېدى باتۇر تەسىرلىنىپ.

— ھە راست، ساڭا دەي دەپ يۈرەتتىم، — دېدى ئاقساقال يەنە بىر ئىشنى ئېسىگە كېلىپ، — سەن تېخى سەللىمازا ساقىيىپ تولۇق ئەسلىگە كېلىپ بولالمىدىڭ. بەك كۆپ جاپا چېكىپ ئا-جىزلاپ كېتىپتىكەنسەن. ئەنسىرەپلا تۇرىمەن. ناۋادا، يول ئۈس-تىدە ئۇزۇلۇپ قالساڭ، بىرەر قىيىنچىلىققا يولۇقساڭ، ھالىڭدىن خەۋەر ئېلىپ يارەمدە بولىدىغان كىشى بولمىسا بولمايدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى ئوغلۇمنى ساڭا قوشۇپ قويماقچىمەن. ھە، بولدى، سەن بىر نېمە دېمە، كۆڭلۇمنى رەت قىلما، بۇ مېنىڭ قارارىم. مەن بۇنى ئاللىبۇرۇنلا كۆڭلۇمگە پۈكۈپ بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارمۇ دەل مۇشۇ ئارزۇدا. ئۇلار ماڭا دېدى. ئۇلار ساڭا ئۆز ئاغىسىدەك ئېجىل بولۇپ كېتىپتۇ... ئۇلار سېنى تۇمەنبالىققىچە ئۇزىتىپ باردۇ. مۇشۇ باھانىدە جاھان كۆرۈپ ئەر يېتىلسۇن ئۇلار، سىلەر ئامان ـ ئېسەن يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇلار قايتىپ كېلىشەر. خالساڭ ئۇلارنى قايتۇرۇۋەت. بارغان يولى بىلەن قايتىپ كېلىشەر. خالساڭ يېنىڭدا ئېلىپ قال، ئىشلىرىڭ-غا ياراپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ئىشقىلىپ، ئۇلار سەن بىلەن بىللە بولسا مەن ئەنسىرىمەيمەن، ھېچنېمىدىن غەم قىلمايمەن...

باتۇر ئاقساقالنى چىڭ قۇچاقلىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىگە يەنە ياش كەلدى. ئۇ يانان بىلەن جانەرنىمۇ قۇچاقلىدى. ئۇلارنى قېرىن-دىشىم، ئىنىلىرىم، دېدى... شۇ كۈنى كەچ ئۇ شۇبۇلارنىڭ ئەنئە-نىۋى دىنىي مۇراسىمىغا قاتناشتى. قۇربانلىق، نەزىر ـ چىراغ قىلىپ تەڭرىلەرگە، ئىلاھلارغا چوقۇندى. شۇبۇلارنىڭ ياخشى تە-

لەكلىرىنى قوبۇل قىلدى. مۇراسىمدىن كېيىنكى مول مەئىشەت-لىك كاتتا زىياپەت تۇن يېرىمغىچە داۋام قىلدى. ئەتىسى قۇياش قۇلان تېغى كەينىدىن چىقىپ بالقىغاندا، باتۇر شۇبۇلار بىلەن خوشلىشىپ، ئىككى ياش ھەمراھى بىلەن يېڭى سەپەرگە ئاتلاندى.

3

باتۇرنىڭ نۆۋەتتىكى سەپىرى ئۆز يېرىدە، ئۆز ئۇلۇس - ئاۋۇللىرى ئۇستىدە، تۇغقاندىن چارە يېقىن، ئىشەنچلىك دوستلار-نىڭ ھەمراھلىقىدا ئوڭۇشلۇق، بىخەتەر ھەم كۆڭۈللۈك داۋام قە-لىۋاتاتتى. شۇنداقتىمۇ سەپەر دېگەن يەنىلا سەپەر - دە. ئۇ قەيەر-دە، كىمنىڭ ھەمراھلىقىدا بولسۇن، يەنىلا ئۆزىگە يارىشا جاپا - مۇشەققەت ۋە خىيىمخەتەرگە، كۈتۈلمىگەن ئوڭۇشسىزلىق-لارغا تولغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە مەنزىل يىراق، يولىلارمۇ جاپالىق ئەگرى - توقاي، زېرىكىشلىك، كۈز ھاۋاسىمۇ كۈن-دىن - كۈنگە سوۋۇپ جۇدۇن - چاپقۇنلار كۈچەيمەكتە. يول يۈرگەنسېرى ئۆزىراپ يىراقلاشماقتا... لېكىن باتۇر ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى يەنىلا روھلۇق، خۇشال ئىدى. يول جاپاسىغا، ئاچ-چىق - سوغۇق، جۇدۇن - چاپقۇنلارغا، زېرىكىش ۋە ھېرىپ - چارچاشقا قارىماي جېدەللەپ ئالغا ئىلگىرىلەيتتى. ئۇلار تولا چاغ-لاردا ئاتلىق يۈرەتتى. گاھىدا كەڭ دالا، قىۋال يايلاقلاردا، گاھىدا توقايلىق، چاتقاللىق، ئورمان بويلىرىدا، گاھىدا تاغ - ئېدىر، تۆپە - داۋان، تاشلىق ساي، جىلغا - جىرا، ئۆگۈز قىنلىرىدا، گاھىدا بولسا قاقاس قۇملۇق ۋە چۆل - بايا‌ۋاندىلاردا سەپەر قىلاتتى. بەزىدە ئاۋۇل - قىشلاقلاردا قونۇپ مېھمان بولسا، بەزىدە ئايال ئايدالادا تۇنەيتتى. ئۇلار كۆپىنچە سوۋۇتۇلغان پىشىشىق ئەت، تالقان، قاتتىق قۇرت يەپ، تېرە تۇلۇملىرىغا قاچىلىۋالغان سۇنى ئىچەتتى، بەزىدە ئوۋ ئوۋلاپ، گۈلخان يېقىپ توشقان كاۋىپى بىلەن غىزالىناتتى. ئۇلارنىڭ ئاچ - ئۇسسۇز، قىيىن - مۇشكۈل ئەھ-

ۋالدا قالىدىغان، خەۋپ ـ خەتەرلەرگە دۇچ كېلىدىغان، زېرىكىدىغان، تېرىكىدىغان چاغلىرىمۇ بولاتتى. سەپەر دېگەن مانا مۇشۇنداق. مەنزىلگە بولغان تەلپۈنۈش، ئۈمىد ئىنتىزارلىق كىشىنى ئالغا ئىنتىلدۈرىدۇ. مەنىلىك، كۆڭۈللۈك يەرلىرى، چاغلىرى كۆپ بولىدۇ. لېكىن جاپاسى، خەۋپ ـ خەتىرى، كىشىنى بىزار قىلىدىغان، پۈشايمانغا قويىدىغان ۋاقىتلىرىمۇ بولىدۇ. ۋەھالەنكى، بۇلارنىڭ ھەممىسى سەپەردىن كېيىن، مەنزىلگە يەتكەندە ئۇنتۇلىدۇ ياكى ئۆزگىچە كۆڭۈللۈك، مەنىلىك بىلىنىدۇ، شۇڭلاشقىمۇ كىشىلەر ھامان سەپەرگە چىقىشقا، يۇرت ـ زېمىنلارنى كېزىپ، سەيلە ـ ساياھەت قىلىشقا خۇشتار.

باتۇر بىلەن ھەمراھلىرى شۇ تەرزدە شىمالغا قاراپ ئون نەچچە كۈن يول يۈردى. قۇلان تاغلىرىنى ئارقىدا، يىراقتا قالدۇرۇپ، شۇلانبۇخ قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ، بۆرە تاغلىرىغا يېقىلاشتى. ئۇلار ئەسلىي شەرقىي شىمال يۆنىلىشىدە مېڭىپ، قۇلان تاغلىرىدىن ھالقىپ سېرىق دەريانى كېچىپ ئۆتۈپ، ئوردۇس يايلىقى بىلەن تۇمەنبالىقتا ئۇدۇللا بارسىمۇ بولاتتى. بىراق ھازىر ئۇ يەرلەر چىنلىقلارنىڭ قولىدا، ئۆتكىلى بولمايتتى... بۆرە تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى ئوت ـ سۇيى مول كەڭ يايلاق ۋە جاڭگاللىقلار ئىدى.

ئوت ـ چۆپلىرى قۇرۇپ سارغايغان بۇ ئالتۇن رەڭ بوز قىرلاردا توپ ـ توپ يىلقىلار، قوي ـ كالا سۈرۈگلىرى ئېڭىز يالاپ، ئاپتاپسىنىپ يايلاپ يۈرەتتى. باتۇر ئۇلارنىڭ دۈمبە ـ قۇلاقلىرىغا، يوتا ـ ساغرىلىرىغا بېسىلغان تونۇش ئەن ـ تامغىلارنى، ئۇرۇق بەلگىلىرىنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ سۈيىقىدىلارنىڭ تەۋەلىكىگە يېتىپ كەلگەنلىكىنى، ھون زېمىنىغا خىلىلا ئىچكىرىلەپ كىرگەنلىكىنى ھېس قىلدى. جۇڭانغار... بۇ يەرلەر ئۇنىڭ ئۆگەي بوۋىسى يانبېيقاننىڭ يۇرتى، بۇ يەردىن تۇمەنبالىق ئانچە يىراق ئەمەس. بىر ھەپتە ياكى ئون نەچچە كۈن يۈرسىلا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ، ئاھ تۇمەنبالىق! كىندىك قېنى تۆكۈلگەن، ئۆسۈپ چوڭ

بولغان مېھرى ئىسسىق، مۇقەددەس يۇرت! ئۇ يەردە ئۇنى كىملەر كۈتۈۋاتىدۇ - ھە، قانداق ئىشلار! ... كۈتۈلمىگەن ئۇچرىشىش، خۇشال جەم بولۇشلار! ... ئۇ شېرىن، ئەزگۈ خىياللاردىن ھاياجان- لىناتتى. ئۇلۇغ ئاستانە، گۈزەل تۇمەنبالىقنى غايىبانە سەيلە قىلاتـ تى. تەلپۈنۈش، ئىنتىزارلىق، تاقەتسىز سېغىنىش ئۇنىڭ ۋۇجۇ- دىنى لەرزىگە سالاتتى.

لېكىن يول ئۇستىدىكى مۇنداق بىر ئىش، يەنى بۇ يەرلەردە شۇنچە كۆپ مال - يىلقىلارنى ساغىرلاردىن چىقىرىپ، يايلاقتا قورۇقداپ بېقىۋاتقان مالچىلارنىڭ تولىمۇ ئازلىقى، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ ساپ - سۈزۈك ياشانغانلار بىلەن بالىلار ۋە ئاياللار ئىكەنلىكى ئۇنىڭ دىققىتىنى تارتىپ، ھەيرانلىق ۋە تەئەججۈپكە سېلىپ قويدى. ئەجەبا بۇ زادى قانداق ئىشتۇر؟ خۇددى سۈبھىندىلار ئارىسىدا ياش يىگىتلەر بىلەن بەردەم ئەرلەر يوقتەك؟ ... بىراق بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس - دە! ... ئۇنداقتا، ئۇلارغا نېمە بولغاندۇر؟ بىر ياقلارغا كېتىشكەندىمۇ- يا؟ ... قەيەرگە، نېمە ئىشقا؟ ... يا بولمىسا سۈبھىندى ياشلىرى بىلەن ئەرلىرى ياشلار بىلەن خوتۇن - بالىلىرىنى ئايال ئايدالاغا ھەيدىۋېتىپ، ئۆزلىرى ئۆي - چېدىرلىرىدا ئېغىناپ يېتىپ پاراغەت سۈرۈشۈۋاتامدىكىن؟ ھونلارنىڭ كۆپىنچە ئۇرۇق - قەبىلىلىرىدىمۇ مۇشۇنداق ئادەت بار. ياشلارنى، كۆچلۈكلەرنى ئەتىۋارلاپ، ياشانغانلارغا، ئاجىز - بىچا- رىلەرگە ئېتىبارسىز قارايدىغان، ئۇلارغا يېمەك - ئىچمەكنىڭ ئاشقان - تاشقىنىنى، قاتتىق - قۇرۇقىنى، كىيىم - كېچەكنىڭ يىلىنىڭ - يۇپقا، كونا - يىرتىقلىرىنى بېرىپ ئۇششاق - چۈشەك ئىشلارغا سالىدىغان، ئوڭغا، يۇرۇش - سوقۇشلارغا قاتناشتۇرماي- دىغان، ئولجا - غەنىيمەت تەقسىملەپ بەرمەيدىغان، ئۇلارغا قۇل قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدىغان... لېكىن ئۇلارنى ئاياللار ۋە بالىلارغا قوشۇپ شۇنچىۋالا كۆپ، ئۆكۈش مال - يىلقىلارنى بېقىشقا قويغا- نى نېمىسى؟ قىشتا ماللار ئوت - چۆپ ئىزدەپ پىتىراپ كەتمەس- مۇ؟ پادا - سۈرۈگلەرگە يىرتقۇچلار تەگمەسمۇ؟ مۇبادا شۇنداق

ئىش يۈز بېرىپ قالسا، بۇ قېرى - ئاجىزلار قانداق قىلىشار؟ قانداق يېتىشەر؟ قانداق تاقابىل تۇرار؟... ئۇلار نېمانداق بىغەرەز، بىپەرۋا؟... يا ئۇلار ۋاقىتلىق بىرەر ئىشقا، ئوۋ ئوۋلاشقا كېتىش تىمىكىن؟...

باتۇر مانا شۇنداق خىياللارنى قىلىپ، بۇنى مۇشۇ يەردىكى، سۇبېندىلار ئارىسىدىكى ئۆزگىچە، ئالاھىدە بىر ئەھۋال بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلدى. بىراق ئۇ تۇرۇپلا يەنە بۇنداق بولۇشىغا ئىشەنمىدى. چۈنكى ئۇ بۇنداق ئىشنى يول بويى ياكى ئىلگىرى پەقەت ئۇچرىتىپ باقمىغان. تۇمەن يايلىقىدا، ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى بىرانغاردا، ھون تائىپىسى ئىچىدىكى باشقا ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئارىسىدا، ھەتتا باشقا بوزقىر قوۋملىرى ئىچىدىمۇ كۆرۈپ باقمىغان، ئاڭلىمىغان. چارۋىچىلىققا تايىنىپ ھايات كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان بوزقىر قوۋملىرى ھەرگىزمۇ مال - يىلقىلارنى بۇنداق ئوچۇق ئايدالاغا ھەيدىۋەتمەيدۇ، قارانچۇقسىز تاشلىۋەتمەيدۇ، قېرى - ئاجىزلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزمايدۇ، ئۇلارغا ئىشىنىپ كەتمەيدۇ. بۇنى ئادەتتىكى، ئۇششاق - چۈششەك ئىش قاتارىدا كۆرمەيدۇ. قىزىق، غەلىتە!... ۋەھالەنكى ئۇ كېيىن، يول بويى يەنە بۇنداق ئەھۋالنى تەكرار ئۇچرىتىۋەرگەندىن كېيىن، بۇنىڭ تېگىدە چوقۇم بىر گەپ بار، دېگەن تونۇشقا كەلدى ۋە بۇنى سۇرۇشتۇرۇپ بىلىش ئىستىكى تۇغۇلدى.

بىر كۈنى، كەچكى كەتكەن كۆچمە دۆڭلۈك يايلاقتا قىر - تۆپىلەردىن ئېشىپ كېتىۋېتىپ، نەچچە يۈزلىگەن قوي - كالىدىن تەركىب تاپقان چوڭ بىر سۈرۈگىنى ئۆزى يالغۇز بېقىپ يۈرگەن بىر ئاتلىق بوۋايغا يولۇقتى.

— ھەي بوۋا، — دېدى باتۇر ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ ئامانلاشقاندىن كېيىن، — ئاۋۇلۇڭدا ياش يىگىتلەر بىلەن تەندۇرۇس ئەرلەر يوقمۇ نېمە؟

— بار، نېمىشقا بولمىغۇدەك؟ — دېدى بوۋاي ئۇنىڭ سۆزىدىن ئەجەبلىنىپ.

— ئۇنداقتا، شۇنچە كۆپ مال - يىلقىلارنى شۇلار باقماي، سەندەك بىر ياشانغان كىشى ئۆزۈڭ يالغۇز بېقىپ يۈرگىنىڭ نېمىسى؟ قىش تۇرسا، ئوت - چۆپلەر يوق، مالىلىرىڭ، پىتىراپ كەتسە قانداق قىلىسەن؟ ناۋادا، بۆرىلەر تەگسىچۇ؟...

— نېمىلەرنى دەيدىغانسەن، ناتونۇش ئوغلان. شۇنداق بولمىدىكىمۇ؟ — دېدى بوۋاي باتۇرغا باشقىچە - ئاياغ نەزەر سېلىپ، — دۇرۇس ئېيتسەن، لېكىن ماڭا نېمە ئامال؟ ھازىر دېگەن قانداق چاغ؟ بىلەمسەن؟ سوقۇش ۋاقتى، سوقۇش! بۇنداق چاغدا يىگىتلەر بىلەن ئەرلەر سوقۇشقا ئاتلانماي پادا بېقىپ يۈرسە بولامتى؟ ئۇلار سوقۇشقا كەتتى، ئولجا - غەنىيمەت ئالغىلى، بايلىق توپلىغىلى، ماللارغا بولسا بىزدەكلەر قاراۋاتىمىز... قارىسام، بۇ يەرلىك ئەمەستەك قىلىسەن. شۇڭا بىلمەيسەن - دە بۇنى.

باتۇر مالچى بوۋاينىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئەھۋالنى چۈشەندى. نىھايەت بۇ مۇشۇنداق ئاددىي، چۈشىنىشلىك بىر ئىش ئىدى. دۇرۇس، ئەرلەر سوقۇشقا كەتسە، ماللارغا قېرىلار ۋە خوتۇن - بالىلار ۋاقىتلىق قارايدىغان گەپ... ئۇ سەل خىجىللىقمۇ ھېس قىلدى. بىراق ئۇنىڭ كاللىسىدا شۇئان يەنە ھونلار كىم بىلەن سوقۇشماقچى؟ ئۇلار بىرەر يات تائىپىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان بولمىسۇن يەنە؟... دېگەن ئوي - سوئالمۇ پەيدا بولدى.

— ھە مۇنداق دېگىن، بوۋا، ئەر - يىگىتلەر ئەسلىي سوقۇشقا كېتىپتىكەن - دە، — دېدى ئۇ مالچى بوۋايدىن گەپ ئېلىپ.

— ھەئە، سوقۇشقا كەتتى، — دېدى بوۋاي.

— ئەمما سەندىن سوراپ باقاي، بوۋا، ئۇلار قاياققا كەتتى؟ كىملەر بىلەن سوقۇشقىلى؟

— كىملەر بىلەن دەمسەن؟ ئاشۇ ياۋۇز توخرىلار بىلەن بولمامدۇ، — دېدى بوۋاي.

— توخرىلار بىلەن؟!— ... باتۇر بېشىدا چاقماق چېقىلغاندەك بولۇپ قاتتىق چۆچۈدى.

— هەئە، شۇلار بىلەن، — دېدى بوۋاي، — سەن بىلمىسەڭ كېرەك. تەڭرىقۇت يارلىق چۈشۈردى، توخرىلار ئۇستىگە يۇرۇش قىلىشقا، ئەر ـ يىگىتلەر شۇ يارلىققا بىنائەن ئاتلىنىپ، ياراغلىرىنى ئېلىپ، ئوڭ قول بىلگە خانىنىڭ بارگاھىغا كەتتى. ئۇلار شۇ يەردە يۇرۇشكە ئاتلانغۇدەك.

«ئەسلىدە مۇنداق ئىكەن ـ دە! ... — دېدى باتۇر ئىچىدە ئۆزىنىڭ ساندىبىلدا ئۇشتۇمتۇت قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىنىپ، ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىنغانلىقىنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارنىڭ تېگىگە يېتىپ، — ئاتام توخرىلار ئۇستىگە يۇرۇش قىلماقچى بولغانىكەن ـ دە! ... بىراق ئۇ قانداقلارچە بۇنداق قارارغا كېلىپ قالغاندۇر؟ ئۇ توخرىلار بىلەن، توخرى خان بىلەن تىنچ، ئىناق ئۆتۈشنى خالايتتىغۇ؟ ... ئارىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلغان تەقدىردىمۇ ئەھۋال بۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتمەسلىكى كېرەك ئىدىغۇ؟ ئۇ مېنىڭ توخرىلارنىڭ قولىدا بارىمتاي بولۇپ تۇرغاقتا تۇرۇۋاتقىنىمنى بىلىپ تۇرۇپ... ياق، بۇ مۇمكىن ئەمەس، ئۇ ئوغلىغا بۇنداق ۋاپاسىزلىق، باغرى تاشلىق قىلمايدۇ، ئۇنىڭدىن تانمايدۇ، ئۇنى تاشلىۋەتمەيدۇ، ياق، بۇ يالغان! ... ھەرقانچە بولسىمۇ...»

ئۇ تۇرۇپلا ئاتىسىدىن قاتتىق رەنجىدى. ئانىسىنىڭ بىر چاغلاردا ئېيتقان سۆزلىرىنى غۇۋا ئەسلەپ ئاتىسىغا نەپرەتلەندى. ئۇنىڭ يۈرىكى ئاتىنىڭ ۋاپاسىزلىقى، باغرى تاش، رەھىمسىزلىكىنى تۇيغانىدى. ئۇ چىدىغۇسىز ئىچكى ئىزا ۋە غەزەپ ـ نەپرەتتىن ئۆرتىنىپ ئىختىيارسىز ھالدا مۇشتلىرىنى چىڭ تۈگدى، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، زاڭاقلىرىنى لىپىلداتتى. «خەپ!» يانان بىلەن جانەر ئۇنىڭ غەزەپ، قورقۇنچلۇق ھالىتىنى كۆرۈپ، توخرىلارغا غەزەپلىنىۋاتىدۇ، دەپ ئويلىدى. مالچى بوۋايمۇ ئۇنىڭغا ھەيرانلىق ۋە ئەيمىنىش بىلەن قاراپ تۇراتتى. ئۇ قان تولۇپ قىزارغان سۇرلۇك كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ بىر پەس تىترەپ تۇرغاندىن كېيىن، ئاستا ـ ئاستا ئۆزىگە كەلدى ـ دە، مالچى بوۋايدىن:

— ئوڭ قول بىلگە خانىنىڭ بارگاھى قەيەردە؟ — دەپ

سوردى.

— سىلەرمۇ توپقا قوشۇلۇپ يۇرۇشكە چىقماقچىكەنسىلەر - دە، — دەدى بوۋاي، — سىلەر مۇشۇ تەرزدە بۆرە تاغلىرىنىڭ كۈنگەي تەرىپى بىلەن يۇقىرىغا قاراپ مېڭىۋېرىڭلار، بالىلىرىم، ئىككى - ئۈچ كۈن ماڭارسىلەر بەلكىم. شۇ چاغقا بارغاندا سول يېنىڭلاردا كۆككە تاقاشقان ئېگىز چوققىلىق بىر تاغ كۆرۈنىدۇ. ئۇ خۇخباشىگ تېغى[1]، ئوڭ قول بىلگە خاقانىنىڭ ئوردىسى شۇ تاغنىڭ ئېتىكىدە بولىدىغان، بارگاھىمۇ شۇ يەردىدۇر ھەرقاچان.

— يول كۆرسەتكىنىڭگە رەھمەت، بوۋا، خەير، سالامەت بول، بىز ماڭايلى.

— خوش، يولۇڭلار ئوچۇق، ئىشىڭلار ئوڭ بولسۇن، بالىلىرىم، جەڭدە نۇسرەت قازىنىپ، ئولجا - غەنىيمەتلەر ئالغايسىلەر، ئەسىر قۇللىرىڭلارغا مال - يىلقا ھەيدەتكۈزۈپ قايتقايسىلەر!

باتۇر مالچى بوۋاي بىلەن خوشلىشىپ يولىغا راۋان بولدى. لېكىن ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزگىرىپ باشقىچە بىر كىشىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇ بارغانچە دېمى ئېچىگە چۈشۈپ شۇڭلىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ ھەمراھلىرىغىمۇ گەپ قىلمايتتى، چىرايىنىمۇ ئاچمايتتى. جەدەللەپ ئالغا ئىلگىرىلەپ ئېغىر، ئەلەملىك خىياللارغا بېرىلەتتى. ئۇنىڭ كالىسىمۇ خىلمۇ خىل، مۇرەككەپ، ئازابلىق ئوي - خىياللارغا توشۇپ كەتكەنىدى. ئۇ ھەممىنى ئاتىسىدىن، ئاتىسىنىڭ ۋىجدانسىزلىقى، ۋاپاسىزلىقى، باغرى تاش، رەھىمسىز، ئاچ كۆز، شۆھرەتپەرەسلىكىدىن كۆرەتتى. ئاتىسىغا قېيىداپ، ئاتىسىدىن ئاغرىنىپ، ئاتىسىنىلا ئەيىبلەيتتى. ئۇنىڭ كېيىنكى ئىشلارغا بولسا ئويى يەتمەي ئازابلىناتتى. دەمۇدەم ئېغىر، ئەلەملىك خۇرسىنىپ پۇشۇلدايتتى... يانان بىلەن جانەر ئۇنىڭ كەيپىياتىدىن، ھالىتىدىن ھەيران بولاتتى، تەئەججۇپلىنەتتى، ئۇ- زۇلۇپ، ئۆزگىرىپ قالمىغىيدى، دەپ غەم يەيتتى. ئۇلار ئۇنىڭدىن

① خۇخباشىگ تېغى— بۆرە تېغىنىڭ بىر چوققىسى.

نېمە ئىش بولغانلىقىنى، نېمىگە شۇنچە غەزەپلىنىدىغانلىقىنى، نادامەت چېكىپ ھەسرەتلىنىدىغانلىقىنى سوراپ بېقىشقا، ئۇنىڭغا تەسەللى ۋە مەدەت بېرىپ، ھەسرىتىگە ھال، دەردىگە دەرمان بولۇشقا، ئۇنى تىنچلاندۇرۇشقا تىرىشاتتىيۇ، قانائەتلەنگۈدەك نەتىجىگە ئېرىشەلمەي سۈكۈت قىلىشقا، ئۇنىڭ ئۆزىگە قويۇپ بېرىشىكە، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ جېدەللەپ، داۋاملىق ھالدا ئالغا ئىلگىرىلەشكە مەجبۇر بولاتتى.

شۇ تەرزدە ئۇلار يەنە ئىككى كۈن يول يۈردى. يانان بىلەن جانەرگە نىسبەتەن بۇ ئىككى كۈنلۈك سەپەر تولىمۇ تېز داۋام قىلغان، ئەمما كۆڭۈلسىز، بۇرۇقتۇرما، زېرىكىشلىك سەپەر بولدى. ئۇچىنچى كۈنى ھاۋاسى باتۇرنىڭ كۆڭلىدەك تۇتۇق سەھەردە، ئۇلار راست دېگەندەك يولنىڭ سول تەرىپىدە قاتمۇ قات تاغلارغا يانداشىپ سۇس تۇمان ئىچىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان، ئېگىز، ئۇچلۇق چوققىلىرى قارامتۇل بۇلۇتلارنى تېشىپ كۆككە تاقاشقان ھەيۋەتلىك بىر تاغنى كۆردى. تاغ يېراقتا بولۇپ، ئالدى ـ ئاستى كەڭ كەتكەن يانتۇ ياپلاق ئىدى. تاغنى كۆرۈپ باتۇرنىڭ دىققىتى مەركەزلەشتى. كەيپىياتى نورمالىلىشىپ، چىرايىمۇ ئېچىلىپ قالدى. ئۇلار يۈرۈش يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ ئاتلىرىنىڭ بېشىنى سولغا بۇرىدى.

ھون چەۋەندازلىرى توپلىنىۋاتقان ئوڭ قول بىلگە خانىنىڭ بارگاھى تاغ ئېتىكىدىكى چوڭ بىر تۆپىلىككە جايلاشقانىدى. بارگاھتىكى چوڭ كۆك چېدىرنىڭ ئالدىغا تىكلەنگەن توققۇز مومىدا كۆك بۆرىنىڭ باش سۈرىتى كەشتىلەنگەن توققۇز بايراق لەپىلدەپ تۇراتتى. ئۇنى چۆرىدەپ تىكىلگەن نۇرغۇنلىغان چوڭ ـ كىچىك چېدىرلار ئارىسىدا چوققىسىغا قوتاز قۇيرۇقى بەرجەم قادالغان دۇبۇلغا، تەڭگە قاسىراقلىق ساۋۇتلارنى كىيگەن ئاتلىق ۋە پىيادە لەشكەرلەر ئۇياق ـ بۇياق چېپىشىپ، قاتراپ يۈرەتتى. لەشكەرلەرنىڭ ئۇستۈبەشىدىكى، قوللىرىدىكى جەزلەر بۇلۇتلار ئارىسىدىن پات ـ پات ماراپ قويىدىغان قۇياش نۇرىدا يالت ـ يۇلت

قىلىپ پارقىرايتتى.

— يېتىپ كەلدۇق، — دېدى باتۇر ھەمراھلىرىغا.

لېكىن ئۇلار يېقىنلاپ بارغاندا، بارگاھ سىرتىدا قاراۋۇللۇق قىلىۋاتقان نۆكەرلەر تەرىپىدىن توسۇلۇپ قالدى. نۆكەرلەر تولۇق قوراللانغان بولۇپ، ھوشيار ھەم جەڭگىۋار ھالەتتە تۇراتتى.

— توختاڭلار! — دېدى ئۇلاردىن بىرى باتۇرنىڭ ئالدىنى توسۇپ، — سىلەر كىم؟ بۇ يەرگە نېمىدەپ كەلدىڭلار؟

— بىز ... توپقا قوشۇلۇپ يۈرۈشكە ئاتلانغىلى كەلدۇق، — دېدى باتۇر سەل ھودۇقۇپ. چۈنكى ئۇ بۇ ھون لەشكەرلىرىنى ئۆزىنى تېزلا تونۇۋالمىشىدۇ، دەپ ئويلىغانىدى.

— سىلەر قايسى قەبىلىدىن؟ توپۇڭلار قېنى؟ ياراغلىرىڭلار-چۇ؟ — دەپ سوردى باشقا بىر نۆكەر ئالدىغا چىقىپ ۋە باتۇرنىڭ تەقى ـ تۇرقىغا، ئۇستۇاشلىرىغا ھەيرانلىق، ھېيىقىش ۋە شۈبھە ـ گۇمان بىلەن نەزەر سېلىپ. ئېھتىمال ئۇ ئونبېشى ياكى قاراۋۇل بېشى بولسا كېرەك، باشقا نۆكەرلەر قوراللىرىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلىنىشتى.

— بىز شۇبۇ قەبىلىسىدىن، قۇلان تېغىدىن كەلدۇق، — دېدى باتۇر نۆكەرلىرىنىڭ ئۆزىنى تونۇيالمىغىنىنى پەملەپ.

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى ئونبېشى نۆكەر ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشەنمىگەندەك، ئۇنىڭغا يەنە ئېتى، ئىككى ھەمراھى بىلەن قوشۇپ نەزەر سېلىۋېتىپ، — ئۇنداق بولسا، بەلگە نېمە؟

باتۇر نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. چۈنكى ئۇلار بۇ قېتىم قوللانغان بەلگىنى بىلمەيتتى. ھون قوشۇنلىرى ھەر قېتىم يۈرۈشكە ئاتلانغاندا، مەخپىيەتلىك ۋە بىخەتەرلىكنى كۆزدە تۇتۇپ بەلگە ئالماشتۇراتتى. ئۇلار بۇ قېتىم قانداق بەلگە قوللانغانىدۇر؟ كونا بەلگىلەردىن بىرەرىنى دېسە قانداق بولار؟ قۇرت، چەغرى، قىيان... ئۇ قانداقتۇر بىر ئۇمىدتە يانان بىلەن جانەرگە قارىدى. ئەپسۇس، تۇمەن تەڭرىقۇت چۇشۇرگەن يارلىق تېخى

شۇبۇلارغا يېتىپ بارمىغان، شۇڭا ئۇلارمۇ بەلگىنى بىلمەيتتى.
— سىلەر زادى كىملەر؟!...
كۇتمىگەندە ئاردىدىكى كەيپىيات قاتمالللىشىپ، باتۇر ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى گۇمانلىق كىشىلەرگە ئايلىنىپ قالدى.
— ھە، بۇ مۇنداق ئىش، بۇرادەرلەر ... — دېدى باتۇر ئۇڭايسىز ئەھۋالدا قېلىپ، — بىز يارلىقىنى تاپشۇرۇۋالمىغان. شۇڭا بەلگىنى بىلمەيمىز. ئەمما يات كىشىلەر ئەمەسمىز. بىزگە ئىشىنىڭلار، بىزمۇ ھون، سىلەر بىلەن ئۇرۇقداش... مەن باتۇر، تۇغىنىڭلار تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلى، تەگىن ئۆگەسى، سول قول بىلگە باتۇرخان بولىمەن.
— باتۇر!؟... — ئونبېشى نۆكەر ھەم چۆچۈپ، ھەم شۇبھىلىنىپ، بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي، تورۇق تۇلپار ئۈستىدىكى باتۇرغا قاراپ تۇرۇپ قالدى. باشقا نۆكەرلەرمۇ بىر - بىرى بىلەن كۆز ئۇچراشتۇرۇپ چىقتى.
— شۇنداق، مەن باتۇر، — دېدى نۆكەرلەرنى ئۆزىنى تونۇدى دەپ بىلگەن باتۇر سەل روھلىنىپ، — بۇلار يانان بىلەن جانەر. شۇبۇ قەبىلىسىدىن، مېنىڭ ھەمراھلىرىم. بىز...
— يالغان! — كۇتمىگەندە ئونبېشى نۆكەر قاتتىق ۋارقىرىدى، — يالغان! مېنى بىلمەيدۇ دېمە. تەگىن ئۆگە توخرىلاردا بارمىتاي تۇرسا، سەن قانداقمۇ ئۇ بولىسەن؟
— ياق، مەن شۇ باتۇر، توخرى ئىلىدىكى بارمىتاي، قېچىپ كەلدىم...
— قېچىپ كەلدىم؟... جۆيلۇمە! يالغانچىلىق قىلمەن دېمە! راستىڭنى ئېيت، سەن زادى كىم؟ توخرىلارنىڭ تىڭچىسى[1]، شۇنداقمۇ؟
— ياق، مەن ئايغاقچى ئەمەس، يالغانچىلىقمۇ قىلمىدىم. ئۆزۈڭ مېنى تونۇمىدىڭ، ماڭا ئىشەنمىدىڭ، ۋۇ كۆزى كور ئاڭقاۋلار!... ئۆتۈش بىر چەتكە، يولنى بوشىتىش! مەن ئوڭ قول

① تىڭچى — ئايغاقچى، جاسۇس.

بىلگەخان بىلەن كۆرۈشمەن!

باتۇرنىڭ بىردىنلا ئاچچىقى كېلىپ، نۆكەرلەرگە ئەلپازىنى بۇزۇپ ھەيۋە قىلدى. نۆكەرلەرمۇ ئۇنىڭدىن چۆچۈپ كەينىگە دا-جىشتى. لېكىن ئۇلار يەنىلا ئۇنىڭغا يول بەرمىدى. چۈنكى ئۇلار ياش، ئاددىي نۆكەرلەر ئىدى. ئىلگىرى باتۇرنىڭ نامىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئۆزىنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان، شۇڭا ئۇنى تونۇمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ نەزىرىدە باراقسىز بولۇپ تۇرغاقتا تۇرۇۋاتقان باتۇرنىڭ توخرىلارنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلۇپ، بۇ يەرنى تېپىپ كېلەلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، يەنە كېلىپ مۇ-شۇنداق ھالقىلىق پەيتتە. شۇنداق ئىكەن، ئۇ باتۇر ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ سىياقىغا كىرىۋالغان ئالدامچى، ياۋنىڭ، توخرىلارنىڭ ئاي-غاقچىسى! ... نۆكەرلەر ياراغلىرىنى تەڭلىشىپ ئۇنىڭ ئالدىنى تېخىمۇ قاتتىق توسۇدى.

— يىگىتلەر! — دېدى ئونبېشى نۆكەر ئۇلارغا بۇيرۇق قى-لىپ، — ھودۇقماڭلار، قورقماڭلار، ئۇ ياۋنىڭ ئايغاقچىسى. تۇتۇڭلار ئۇنى، باغلاڭلار!

نۆكەرلەر يوپۇرۇلۇپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ ئەلپازىدىن باتۇرنى قوللىرىدىكى قىلىچ، نەيزىلىرىنىڭ ئۇچى بىلەن ئات ئۈستىدىن ئىلىۋالىدىغاندەك ھەيۋە ـ تەھدىت كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇنى كۆرۈپ باتۇرنىڭ ئاچچىقى غەزەپكە ئايلاندى. ئاتىسىغۇ تانسۇن ئۇنىڭدىن، كۆزىدىن سېلىۋەتسۇن، ئۇنتۇپ كەتسۇن. ئەمدى ماڭۇ نۆكەرلە-رنىڭ، ئۆز ئۇرۇقداشلىرىنىڭمۇ ئۇنى تونۇمايى، ئۇنىڭغا ئىشەنمەي ياۋ كۆرۈۋاتقىنى نېمىسى! ئۇ نېمە قىلغان ئۇلارغا! ... لېكىن ئۇ شۇئان يەنە ئۇلاردىن ئورۇنسىز ئاغرىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. يولۋاسىنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس، ئاچچىقىنى يەڭگەن باتۇر. ئۇلاردا نېمە گۇناھ؟ ئۇلار ئۇنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان، تونۇمايدىغان تۇرسا يا ئۇنىڭ پېشانىسىگە نام ـ ئاتىقى پۈتۈكلۈك ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار دېگەن لەشكەر، قارا-ۋۇل، مەسئۇلىيىتى ئېغىر، دائىم ھوشيار ھەم سەگەك تۇرمىسا،

كۆرگەنلا كىشىگە، ئاڭلىغانلىكى گەپكە ئىشىنىۋەرسە بولمايدۇ ـ ده. بولۇپمۇ هازىرقىدەك جىددىي، ئالاهىده پەيتته. يەنە كېلىپ هازىرقىدەك نازۇك ئەهۋال ئاستىدا ئۇقۇشماسلىق كۆرۈلۈپ، بـ ـرەر يامان ئاقىۋەت ياكى كېلىشمەسلىك يۈز بەرسە قانداق قىلغۇ ـ لۇق؟ ئۇ گۆرۈدىن، تۇتقۇنلۇقتىن ئەمدىلا قېچىپ قۇتۇلدى، يۈر ـ تىغا، ئۇرۇقداشلىرى ئارىسىغا ئاران تەسته يېتىپ كەلدى. بۇنداق چاغدا ئۇ ئېغىر ـ بېسىق، سالماق بولۇپ، ئۇلار بىلەن چىرايلىقچە تونۇشۇپ چىرايلىقچە كۆرۈشمەي جىددىيلەشسە، سوقۇشسا قانداق بولىدۇ؟...

— هاي، هاي بۇرادەرلەر، تۇغقانلار، توختاڭلار، پەيلىڭلار ـ دىن يېنىڭلار. ئىككى ئېغىز سۆزۈم بار، قۇلاق سېلىڭلار. ئاندىن هەرنېمە قىلساڭلار مەيلى، — باتۇر ئىشنى مۇرەككەپلەشتۇرۇپ قويۇشتىن، ئۇقۇشماسلىق يۈز بېرىپ قېلىشتىن ئېهتىيات قى ـ لىپ، دەرهال مۇئامىلىسىنى ئۆزگەرتتى، — ماقۇل، مەن سىلەر ـ گە بويسۇنای، تۇتقۇن بولاي. لېكىن سۆزۈمنى ئاڭلاپ بېقىڭلار. مەن يات كىشى، ئايغاقچى ئەمەس. بۇ ئىككىسىمۇ شۇنداق... سىلەر هازىر مېنى تونۇمىدىڭلار، ماڭا ئىشەنمىدىڭلار. توخرىلار ـ نىڭ ئايغاقچىسىمىكىن دەپ قالدىڭلار. بىراق شۇنى بىلىشىڭلار كېرەككى، سىلەر خاتالاشتىڭلار... بولدى، مەن سىلەردىن ئاغرىنـ مايمەن. سىلەردە گۇناه يوق، سىلەر توغرا قىلدىڭلار. هون لەشكەرلىرى مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك. يۇرۇشكه چىققاندا، جەڭ ـ گه كىرگەندە، ناتونۇش كىشىلەرنى كۆرگەندە، مانا مۇشۇنداق هوشيار، تۇيغۇن، جەسۇر هەم باتۇر بولۇشى كېرەك... لېكىن سىلەر ئىشىنىڭلاركى، مەن شۇ باتۇر، باريمتاي. ياۋ قولىدىن قېچىپ كەلدىم... مەن سىلەرنىڭ ئوك قول بىلگه خانىڭلار يانبېر ـ قانىنى تونۇيمەن. ئۇ ئاتام تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ قېينىتىسى، ئۆگەي ئانام كىچىك ئالچى جانئايقىنىڭ ئاتىسى، ئىنىم يۇيۇكنىڭ بوۋا ـ سى، مېنىڭ ئۆگەي بوۋام. ئۇمۇ مېنى تونۇيدۇ، ئوبدان تونۇيدۇ، ئوبدان بىلىدۇ. شۇڭا بىز بۇ يەردە تالاش ـ تارتىش قىلىپ سوقۇشماي ئۇنىڭ ئالدىغا بارايلى. راست ـ يالغانىنى شۇ يەردە

ئايرىلى، قانداق؟

باتۇرنىڭ ئاقىلانە، ئېغىر - بېسىق مۇئامىلىسى، سىلىق، مەردانە سۆزلىرى، ئۆزىنى تۇتۇشلىرى راستتىنلا ئۇنۇمىنى كۆرسەتتى. قاراۋۇل نۆكەرلەر ئۆزىنى «باتۇر» دەپ تونۇشتۇرغان بۇ يوچۇن، غارىپ، سۇرلۇك يىگىتنىڭ ئېغىزىدىن ئوڭ قول بىلگە يانبېيقان ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ نامىنى ئاڭلاپ هودۇقۇشتى، پەيلىدىن يېنىپ، يارانغلىرىنى پەسلىتىپ، «خاتالاشمىغان- دىمىز - هە، ئەمدى قانداق قىلىمىز؟» دېگەندەك بىر - بىرىگە قاراشتى. بۇ چاغدا بايانتىن بېرى سەل قورقۇپ، تەمتىرەپ قېلىشقان يانان بىلەن جانەرمۇ ئۇلارغا ئۆزى بىلىدىغان ئەھۋاللارنى چۈشەندۈردى. هالبۇكى، قاراۋۇل نۆكەرلەرنىڭ يەنىلا ئۇلارغا يول بېرىشكىسى كەلمىدى. ئەمما ئۇلار ئەمدى بايانتىنقىدەك قاتتىق قارشىلىقمۇ قىلىشمىدى. ئىشنى باتۇرنىڭ تەكلىپى بويىچە تىنچ ئايدىڭلاشتۇرۇشنى ماقۇل كۆرۈپ، ئۇنى ئوڭ قول بىلگە خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىشماقچى بولدى.

— ئۇنداق بولسا ئاتتىن چۈش، قورالىڭنى تاپشۇر، ياۋاشلىق بىلەن ئالدىمىزغا كىرىپ ماڭ، — دېدى ئونبېشى نۆكەر باتۇرغا بۇيرۇق قىلىپ.

باتۇر گېپىدە تۇرۇپ ئۇلارنىڭ دېگىنىدەك قىلدى. نۆكەرلەر ئۇنى ئىككى هەمراهى بىلەن قوشۇپ ئالدىغا سالدى - دە، نازارەت ئاستىدا ئۇلارغا يول باشلاپ بىر بىلگە خان هۇزۇرىغا ئېلىپ ماڭدى.

4

سۇبهىدى ئۇرۇقى هونلارنىڭ ئوق يىلتىز ئۇرۇقلىرىدىن بىرى بولۇپ، لەۋەنت ئۇرۇقىدىن قالسىلا هون تائىپىسى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ، ئالىي نەسەبلىك ئېسىل ئۇرۇق هېسابلىناتتى. ئۇنىڭغا يەنە نۇرغۇنلىغان كىچىك ئۇرۇق ۋە ئۇلۇس - ئىلەتلەر قارايتتى. ئۇلار بۆرى، قۇلان تاغلىرىنى مەركەز قىلىپ تارقالغان بولۇپ، غەربتە

توخرلار بىلەن قوشنا ياشايتتى.

ئالچى تاغلىرى ئەسلىي سۈيىندىلارغا قاراشلىق قەدىمىي، مۇنبەت زېمىن ئىدى. بىراق يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان توخرلار ئۇ يەرنى بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن ئۇلارنىڭ قولىدىن زورلۇق بىلەن تارتىۋالدى... سۈيىندى ئۇرۇقىنىڭ دانىشمىنى، ئۇلۇغ ئاتلىغ هون خانى يانىيىقان مانا مۇشۇ سەۋەبلىك توخرلار بىلەن ئۆچ - ئاداۋەتتە بولۇپ قالغان. شۇڭا ئۇ بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن هون تەڭرىقۇتى تۇمەنخان توخرلار ئۇستىگە يۈرۈش قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، هەممىدىن بۇرۇن ئۇنى قوللاپ سۇقۇش قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان... ئەمما ئۇ ئەينى ۋاقىتتا يەنە باشقا بىر مەقسەتنى كۆزلەپ ئۆزىنىڭ بۇ تەشەببۇسىدىن ياندى ۋە تىنچلىق تەرەپدارلىرىنى قوللاپ، تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان توخرلار بىلەن تىنچ، ئىناق ئۆتۈشكە دالالەت قىلدى. شۇنداقلا يەنە هونلارنىڭ شۇ چاغدىكى پاسسىپ، قىيىن ئەهۋالىنى پەش قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇ رەزىل مەقسىتىگە ئاسانلا يەتتى.

كېيىن ئۇ ۋە ئۇنىڭ قىزى جانئايقىنىنىڭ ئارزۇسى بويىچە تۇمەن تەڭرىقۇت چوڭ ئوغلى باتۇرنىڭ تەگىن ئۆگەلىك ئورنىنى بىكار قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى ئوغلى يۈيۈكنى تەگىن ئۆگە قىلىپ بېكىتكەنلىكىنىمۇ جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ مەقسىتى تولۇق ئەملگە ئېشىپ مۇرادلىرى هاسىل بولدى. ئۇلار ئەمدى خۇشال، خاتىرجەم ياشىشى كېرەك ئىدى. بىراق ئۇلار نېمىشقىدۇر يەنە خاتىرجەم ياشىيالمىدى. بۇنىڭ بىردىنبىر سەۋەبى يەنىلا شۇ باتۇر، كۆزدىن نېرى بولغان، يات، يىراق ئەلدە باركىتاي بولۇپ تۇرغاقتا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، يەنىلا هايات ياشاۋاتقان باتۇر ئىدى. قارىغاندا ئۇ پۈتۈنلەي كۆزدىن يوقالمىغۇچە ئۇلارغا تىنچ - ئارامليق يوقتەك قىلاتتى. شۇنداق، باتۇرنىڭ مەۋجۇتلۇقى، مەيلى ئۇ قەيەردە بولسۇن، قانچىلىك بىچارە هالغا چۈشۈپ قالسۇن، هايات ياشىشى ئۇلار ئۈچۈن هامان تەهدىت، خەۋپ،

بالايىئاپەت. ئۇ هاياتلا بولىدىكەن، ئۇلارغا تىنچ كۈن يوق. شۇڭا ئۇنى بىر ئامال قىلىپ پۈتۈنلەي كۆزدىن يوقىتىش كېرەك، شۇنداىلا ئاندىن ئۇلار تىنچ ئۇخلىيالايدۇ، هاياتى دەككە - دۈككە ئىچىدە ئۆتمەيدۇ. بىراق بۇ ئۇنداق ئاسان ئىشمۇ ئەمەس. ئۇنداقتا زادى قانداق قىلىش كېرەك؟... دۇرۇس، ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنى قورۇش كېرەك. ئۇنىڭ هازىرقى بارلىقىغا ئورنى ۋە ئەركىسز شارائىتىدىن پايدىلىنىش كېرەك. كەلگۈسىدىكى بۇ يوشۇرۇن ئاپەتنى ئىز قالدۇرماي، شۇبهه - گۇمان پەيدا قىلماي، پۈتۈنلەي، تەلتۆكۈس يوقىتىش ئۈچۈن هونلار بىلەن توخرىلارنىڭ ئارىسىنى بۇزۇش كېرەك. مانا بۇ ئەڭ ئۇنۇملۇك، بىردىنبىر ياخشى چارە. بۇ هەم ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدا يۇز بېرىدىغان بىر مەيدان ئۇرۇشنىڭ دېرەك بېرىدۇ. ۋەهالەنكى بۇ ئۇرۇش بولسا دەل ئوڭ قول بىلگە يانبېيقانىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئىككى پاختەكنى سوقىدىغان چالمىسى. چۈنكى، ئارىدىكى دوستلۇق مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ، سۇلهى - پۈتۈملەر يىرتىلىپ تاشلانسا، ئىككى ئەل بىر - بىرى بىلەن سوقۇشمىغۇچە، قىرىشمىغۇچە بولدى قىلمايدىغان دۇشمەنلىك هالىتى شەكىللىنىدۇ. ئۇ چاغدا باتۇر شۇبهىسىزكى توخرىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، يوشۇرۇن ئاپەت باشقىلارنىڭ قولى بىلەن تەلتۆكۈس يوقىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ياڭ-بېيقان يەنه يوللۇق يوسۇندا زور قوشۇن توپلاپ توخرىلار ئۈستىگه جازا يۈرۇشمۇ قوزغىيالايدۇ. ئۇلاردىن كونا ئۆچمىنى، قانلىق قىساسىنى ئېلىپ ئار - نومۇسنى ئاقلىيالايدۇ. يەنه تېخى ئۇلارنى تالان - تاراج قىلىپ هېسابسىز ئەسىر - ئىنچۇ، مال - بايلىق، يەر - زېمىن ئولجا ئېلىپ، كاتتا باي، تەڭداشسىز هۆكۈمرانغا ئايلىنالايدۇ!...

ئۇ ئىككى يىلدىن بېرى مانا مۇشۇنى ئويلىدى، مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. باتۇر كۆزدىن نېرى بولۇپ، يۇيۇك تەخت ۋارىسى قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، ئۇ تېخىمۇ ئۆز سۆز، ئىمتىيازلىق، ئالدىراش بولۇپ كەتتى. كۆيئوغلۇم يىراقتا، نېمه

ئىش قىلىۋاتقىنىمنى بىلمەيدۇ. بىلىسمۇ ئەمدى ماڭا بىرنېمە دېيىشكە پېتىنالمايدۇ، دەپ جۇڭغاردا ئالتوپىلاڭ كۆتۈرۈپ، توخىرىلار بىلەن ئۆچەكەشتى. ھە دېسىلا تەڭرىقۇتنىڭ نامى بىلەن قوشۇن توپلاپ توخىرىلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلارنىڭ مال ـ يىلقىلىرىنى، كىشىلىرىنى تۇتۇۋېلىپ چېگرىدا ئېغىر پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلدى. ئىككى يىلدىن بېرى ئۇ بۇنداق بىباشلىق، ئۆكتەملىكلەرنى ئۇزۇلدۇرمەي داۋاملاشتۇردى. نەتىجىدە توخىرىلارمۇ غەزەپلەندى، ھونلارغا قارشى چىقتى. ئاردىدا كۆپ قېتىملىق توقۇنۇش ۋە قانلىق ئۇرۇشلارمۇ بولدى. بىراق ئۇلار يانبېيقاندەك ئۆكتەملىك قىلالمىدى. ئۇنىڭ ئۆكتەملىكلىرىگە قول قوشتۇرۇپمۇ تۇرالمىدى، ئاخىر بولماي خانغا مەلۇم قىلىشتى. توخرى خان سالماق، ئېغىر ـ بېسىق، ئۆزىنى بىلىدىغان، ئۆزىگە ئىشىنىدىغان كىشى ئىدى. ھونلارغا ياماں نىيەتتە بولسىمۇ، ئەھدىگە ۋاپا قىلاتتى. تۇرغاقتىكى قىزىنى، قولدىن ئىش كېلىدىغان باتۇرنى ئويلايتتى. لېكىن ئۇنىڭ سەۋر ـ تاقىتىمۇ چەكلىك ئىدى. شۇڭا ئۇمۇ ئاخىر غەزەپلەنمەي تۇرالمىدى. ئەلچى ئەۋەتىپ ھون تەڭرىقۇتىغا نارازلىق بىلدۇردى، ھەيۋە كۆرسىتىپ تەھدىت ـ تەھلىكە سالدى.

ئەلۋەتتە تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ بۇنىڭدىن چۆچۈمەي قالمىدى. قېينىتىسىنى چاقىرىپ ئەھۋالنى ئۇقۇشتى، سۇرۇشتۇردى... لېكىن ئۇنىڭ قۇۋلۇق ـ شۇملۇقلىرى، قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى ھامان تەڭرىقۇتنىڭ ئەقىل كۆزىدىن پىنھان، دىققەت ـ نەزىرىدىن سىرتتا قالدى. يانبېيقان بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى توخرىلارغا دۆڭگىدى: «ئالدى بىلەن تاجاۋۇز قىلىپ جېدەل تېرىغانلار، ئەھدۇ ـ پەيمان، سۆلھى ـ پۈتۈملەرگە خىلاپلىق قىلىپ ئارىنى بۇزغانلار توخرىلارنىڭ ئۆزى. توخرى خان تىلداغلىق قىلىپ پۈرسەت ئىزدەۋاتىدۇ...» دېدى. ئۇلارنى يامانلاپ، ئۇلارنى ئەيىبلەپ، ئۇستىدىن ئەرز ـ شىكايەت، لەنەتلەرنى توقۇدى. تەڭرىقۇتنى ئۇلارنىڭ ھېيلىسىگە ئالدىنىپ قالماسلىقتا، ئۇلارنىڭ ئۆكتەملىكىگە قارىتا تۇرماسلىقتا، ئۇلارغا بوزەك بولماسلىقتا ئاگاھلاندۇرۇ-

دى. ئۇلارنىڭ ۋاپاسىزلىقىدىن، ۋىجدانسىزلىقىدىن ئۆچ ئېلىشقا كۈشكۈرتىتى، ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قوزغاپ، مال - بايلىق، يەر - زېمىنلىرىنى تارتۇۋېلىشقا قۇتراتتى. ئۇ ھەتتا باتۇرنىمۇ قارىلاپ «توخرى خانغا ئەل بولۇپ كېتىپتۇ، ئۇنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپتۇ. ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ، ئۇنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ھون تەختىنى تارتۇۋالماقچى بوپتۇ...» دەپ شىكايەت قىلدى... شۇنداق قىلىپ ئىككى ئەل مۇناسىۋىتى يامانلاشتى، بۇزۇلۇشقا قاراپ يۈز تۇتتى. بەگۈاش تەگرىقۇتمۇ ئازغۇن ئالچىسى ۋە قاقۇاش قېينىتىسىنىڭ ئارىنى بۇزۇپ توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش ھېيلىسى ۋە ئۆزىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا قارشىلىققا ئۇچراپ بېسىقىپ قالغان ئەسلىي ئىرادىسىنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشى بىلەن، بۇرۇنقى ئاقىلانە، دانا قارارىدىن يېنىپ توخرىلارغا يېقىۋاشتىن غەزەپلىنىشكە، ئۆزىگە تەمەننا قويۇپ ئۇلارنىڭ مال - بايلىق، يەر - زېمىنلىرىغا كۆز قىزارتىشقا باشلىدى.

ئۇ يەنە بۇ ئىككى يىلدىن بېرى كۆزدىن يىراق، كۆڭۈلدىن يىراق دېگەندەك، ئەتىۋارلىق كىچىك ئالچىسى جانئايقىنىنىڭ كەينىگە كىرىپ، ئىككىنچى ئوغلى، يېڭى تەخت ۋارىسى يۈيۈككىلا كۆڭۈل بۆلۈپ ۋە ئۇمىدىنى ئۇنىڭغا باغلاپ، يات، يىراق ئەلدە بارىمتاي بولۇپ تۇرغاقتا تۇرۇۋاتقان، ئۆزى ئۆچۈن جان كۆيدۈرۈپ قۇربان بېرىۋاتقان چوڭ ئوغلى باتۇرنى ئۇنتۇپ كەتكەن، نەزەر - كۆزىدىن سېلىۋەتكەنىدى... شۇڭا ئۇ بۇ يىلقى ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي بايرىمىدا، تۇمەنبالىقتا ئۆتكۈزۈلگەن ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ قۇرۇلتىيىدا، ھەرقايسى ھون خان - بەگلىرى ۋە ئۇرۇق - قەبىلە ئاقساقاللىرىغا ھېچ ئىككىلەنمەي، ھېچنېمىگە تارتىشمايلا ئۆزىنىڭ توخرىلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدىكى قارارىنى جاكارلىدى ۋە شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدىلا پۈتۈن ئەلگە يارلىق چۈشۈرۈپ تىنچ، ئالدىراش قىشنىڭ غېمىنى قىلىۋاتقان كىشىلەرنى يۈرۈشكە ئاتلىنىشقا چاقىردى.

مانا بۇ ئوڭ قول بىلگە يانبېيقان زارىقىپ كۈتكەن كۈنلەر ئىدى. ئۇ يەنە كۈيئوغلىنىڭ كۈچ - ئىمتىيازىغا تايىنىپ يىراقتا

يۇرۇش قىلغۇچى زور قوشۇننىڭ باش تۇتۇقلۇق ھوقۇقىنىمۇ قولدىن كىرگۈزۈۋالدى. ئۇ ناھايىتى چوڭ داغدۇغا ۋە ھەيۋەت بىلەن پايتەختكە توپلانغان نەچچە تۈمەن كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ يۇرۇشكە ئاتلاندى. يول ئۈستىدە يەنە يارلىققا بىنائەن قىلىۋاتقان ئىشىنى تاشلاپ، ياراغلىرىنى ئېلىپ ئاتلىنىشقان چەت، يىراق جايلاردىكى نۇرغۇنلىغان ھون چەۋەندازلىرى ئارقىدىن يېتىشىپ ۋە تەرەپ - تەرەپلەردىن كېلىپ ئۇنىڭ قوشۇنىغا قېتىلدى. ئۇ كەچ كۈزدە يولغا چىقىپ ئۆگۈز ئەگمىسىنى بېسىپ ئۆتۈپ، قىش بېشىدا جۇڭغارداىكى بۆرە تېغى ئېتىكىگە يېتىپ كەلدى ۋە مۇشۇ يەردە بىر مەزگىل توختاپ قوشۇننىڭ تولۇقلاپ تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن، ئاندىن رەسمىي يۇرۇشكە ئاتلانماقچى بولدى. لېكىن نېمىتى يامانىڭ قازىنى تۆشۈك دېگەندەك، بۇ ئىشلار تاماملىنىپ چوڭ قوشۇن يولغا چىقىدىغان چاغدا، قىش ھاۋاسى يامانلىشىپ، كۈندۈزى كۈن، كېچىسى ئاي تۈتۈلۈپ زادىلا ئېچىلماي قويدى. قار يېغىپ، جۇدۇن - چاپقۇن كۈچەيىپ، زېمىستان قىش بالدۇرلا باشلىنىپ كەتتى. ھونلارنىڭ يۇرۇش - سوقۇش ئادىتى بويىچە بۇندىق چاغدا قوشۇن ئاتلانسا، يۇرۇش ئوڭۇشلۇق، سوقۇش غەلىبىلىك بولمايتتى. شۇڭا ئۇ مۇشۇ يەردە ۋاقىتلىق لەشكەرگاھ قۇرۇپ ھاۋانىڭ ئېچىلىپ، سوغۇقنىڭ بوشىشىنى، يولنىڭ راۋانلىشىشىنى كۈتۈپ لەشكەرلەرنى بېقىپ يېتىشقا مەجبۇر بولدى... مانا بۇگۈن ئۇنىڭ ياشىق تەڭرى چىراي ئېچىپ يالچىق تەڭرى تولۇپ باققاندا يولغا چىقىشىنى كۈتۈپ خۇخىباشىڭ تېغى ئېتىكىدە ساقلاپ ياتقىنىغا بىر ئاي بولۇپ قالغانىدى.

لەشكەرگاھنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاق، قارا، قىزىل يۇڭ يىپلاردىن توقۇلغان پالاسلار بىلەن چۈمكەلگەن، ئىچىگە كىگىز - ياپغۇت ۋە ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسى سېلىنىپ، جابدۇق - سايمانلار بىلەن سەرەمجانلاشتۇرۇلغان، چاڭغىرىقنىڭ چوققىسىدىكى خادىغا قوتاز قۇيرۇقى بەرجەم[1]قادىلىپ، ئىشىك ئالدىدىكى

① بەرجەم — ھون قوشۇنلىرىنىڭ جەڭ - سوقۇشتا ئىشلىتىدىغان بەلگىسى.

توققۇز مومىغا كۆك بۆرىنىڭ باش سۈرىتى كەشتىلەنگەن توققۇز تۇغ ئېسىلغانىدى. يايلاقتەك چوڭ، ئىسسىق چېدىر - بارگاھىدا قول ئاستىدىكى خان - بەگلەر، سانغۇنلار ۋە مىڭبېشىدىن يۇقىرى سەركەردىلەر بىلەن زىياپەت قۇرۇپ، ئارغارتقۇ، سۇچىك، بوزا، قىمىز ئىچىپ ۋاقتىنى ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. ھاۋانىڭ تېخىچە ئېچىلمايۋاتقانلىقىنى، قوشۇننىڭ ۋاقتىدا يولغا چىقمىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ كەيپىياتى ناھايىتى چاغ ھەم خۇشال ئىدى. چۈنكى ئۇ تۇرغاقتىكى باتۇرنى ئاللىقاچان «ئۆلدى» گە چىقىرىۋېتىپ كۆڭلى تىنچىغان، بۇ قېتىمقى يۈرۈش - سوقۇشنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ۋە غەلىبىسىگە بولسا ئۈمىد - ئىشەنچى تولۇپ تېشىپ تۇراتتى.

يانبېيقان ئۇلۇپەتلىرىگە ھەدەپ قەدەھ تۇتاتتى، ئۇلارنى ئوبدان يەپ - ئىچىشكە، قانغۇچە ئويناپ - كۈلۈشكە تەكلىپ قىلىپ تۇراتتى، ئىچىپ تەڭشەلگەندە، چېدىرنىڭ تۆرىدىكى شاھانە پەچ-كۈمغا بېرىپ، قات - قات سېلىنغان يۇمشاق ياپغۇت ئۈستىدە ئېغىناپ يېتىپ، بىر چەتتە ساز چېلىپ نەغمە قىلىۋاتقان قامانلار-نىڭ مۇڭلۇق قەسىدىلىرىگە، قىزىقارلىق ناخشا - قوشاقلىرىغا قۇلاق سالسا، ئوتتۇرىدىكى سەھنىدە يىلاندەك تولغىنىپ، قۇيۇن-دەك چۆرگىلەپ ئۈسسۇل ئويناۋاتقان ياش قاملارنىڭ كېپىنەكتەك ھەرىكەتلىرىگە، جەلپكار ناز - كەرەشمىلىرىگە بۇلاقتەك كۆزلىرى-گە، ئۇڑىشىم بەللىرىگە، چەكچىيىپ تىكىلەتتى. جىيەكلىرىگە ساجۇ تۇتۇلغان يىپەك داستىخانلار قويۇ، سوغۇن، ئۇلار، كەك-لىك، قىرغاۋۇل، توشقان گۆشلىرى، ئەركەچ، پاقلان كاۋاپلە-رى، تۇتماچ[1]، كۆرشەك[2]، سىمراغ[3]، بۇلدۇنى[4]، كۆمەچ، ئەمبەك[5]، ئاۋۇزنى[6]، يۆرگەمەچ[7] قاتارلىق تائاملار بىلەن تولۇپ

① تۇتماچ — تاماقتىن بۇرۇن يېيىلىدىغان ئىشتىھا ئېچىش غىزاسى.
② كۆرشەك — سۆك، كۆرۈچلەرنى سۇ ياكى سۈتتە قايىنىتىپ ئۈستىگە ياغ قۇيۇپ يېيىلىدىغان غىزا.
③ سىمراغ — دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلغان ئۇن تائامى.
④ بۇلدۇنى — ئىچىگە قۇرت ياكى ئۈزۈم سېلىپ تەييارلىنىدىغان غىزا.
⑤ ئەمبەك — ھەمەك، ئان.
⑥ ئاۋۇزنى — بۇغداي ئۇنى بىلەن ئارپا ئۇنى ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئېتىلىدىغان غىزا.
⑦ يۆرگەمەچ — ھېسسىپ. ئۇچەيگە قېرىن، ئۆپكە تىقىپ پىشۇرۇلىدۇ.

تېشىپ تۇراتتى. ئاڭۇت بېشى مەخسۇس باش تۇتۇقبەگنى كۆتەتتى. تاپىغچى ـ قىرناقلار بولسا لىپمۇلىپ ئارغاتقۇ، سۇچىك، بوزا قۇيۇلغان جام ـ ئاياقلارنى ئايلاندۇراتتى.

دەل مۇشۇنداق پەيتتە، بۇ مول مەئىشەتلىك زىياپەتتە داخىل بولۇشقا سالاھىيىتى توشمايدىغان بىر ياش نۆكەر جىددىي مەلۇمات ئېلىپ چېدىرغا ئۇسۇپ كىردى.

— جۇڭانغارنىڭ زېمىنداری، تۇمەن چەۋەندازلار سانغۇنى، باش تۇتقۇبەگكە مەلۇمات! — دېدى ئۇ تۆردىكى پەچكۇمدا يانپاشلاپ ياتقان يانبېيقاننىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ، — توپقا قېتىلىپ يۇرۇشكە ئاتلانغىلى كەلگەن ئۇچ ئاتلىقنى تۇتۇۋالدۇق. ئۇلار بەلگىنى بىلمەيدىكەن. ياۋنىڭ ئايغاقچىسىدەك قىلىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى تەلەتى سۆرۈن، ئەلپازى يامان بىرى: «بىز يات كىشىلەر ئەمەس، ھون. مەن سول قول بىلگە باتۇر. توخرىلارغا باراتتاي ئىدىم، قېچىپ كەلدىم. سىلەرنىڭ ئوڭ قول بىلگە خانىڭلار بىلەن كۆرۈشمەن» دەپ تۇرۇۋالدى. شۇڭا مەلۇم قىلىپ كەلدىم.

زىياپەتنىڭ قىزىقى ۋە ئىچىملىك تەسىرىدە ئاللىقاچان شىرەكەيپ بولۇشقان ئاڭۇت ئەھلى ياش نۆكەرنىڭ بۇ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ خۇددى ۋاراقشىپ قاياۋاتقان قازانغا سۇ قۇيغاندەك چىپچىدە توختاشتى. ئۇلار دەسلىپىدە مەستلىك، ھەيرانلىق ۋە ھودۇقۇش ئىچىدە نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي ئېسەنگىرەپ تۇرۇپ قېلىشتى. كېيىن ئاستا ـ ئاستا سەگەكلىشىپ تەئەجىجۇپلۇك ھاياجانغا چۆمۈشتى. «باتۇر! ؟... ئۇ قېچىپ كەپتىمۇ؟... بۇ راستمىدۇر؟!...» ئۇلار شۇنداق دېيىشىپ بوران سوققان ئورمانداك چايقىلىپ شاۋقۇن سېلىشتى، بويۇنلىرىنى سوزۇپ چېدىرنىڭ ئىشىكىگە تەلپۈنۈشتى. خۇشال، خىرامان ئولتۇرغان ئوڭ قول بىلگە يانبېيقانمۇ ئۇلارغا ئوخشاشلا دەسلىپىدە ئۆز قۇلاقلىرىغا ئىشەنمەي داڭ قېتىپ تۇرۇپ قالدى، ئاندىن بېشىغا سوغۇق سۇ قۇيغاندەك، يۈزىگە تەستەك يېگەندەك چۆچۈپ، شۇركۈنۈپ ئېسىگە كەلدى ـ دە، ھودۇقۇپ، ئالاقزادە بولۇپ، ھېلىلا قولىغا ئالغان

سۇكۇشنىڭ پوككىدە يەرگە چۈشۈپ كەتكىنىنىمۇ تۇيماي قالدى. «باتۇر!!!... ئۇ؟!... ياق، بۇ مۇمكىن ئەمەس، ئەسلا!... ئۇ باتۇر ئەمەس، ياۋۇنىڭ ئايغاقچىسى. باتۇر ئۆلگەن، توخرىلار ئۇنى ئاللىقاچان ئۆلتۈرۈۋەتتى... ياق، بۇ قانداق گەپ؟ ئۇ قانداق قىلىپ...؟ ئاھ تەڭرىم!...»

ئۇنىڭ ئەسەبلىرى قوزغىلىپ كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى. ۋۇجۇدى مۇزلاپ تىترەشكە، يۈرىكى قاتتىق ئەلەم ۋە ساراسىمىدىن پۈچىلىنىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆزىنى خۇدسىز، مۇئەللەقتە لەيلەپ يۈرگەندەك، جۈتقا سوقۇلغاندەك ھېس قىلدى، كاللىسىدا بولسا قاباھەتلىك چۈشتەك قورقۇنچلۇق، ۋەھىمىلىك خىياللار كېزىپ يۈرەتتى. «ياۋۇز!... ئاپەت! بالا ـ قازا!... ئۇ راستتىنلا شۇمۇدۇر؟... ئۇ قانداق قىلىپ قۇتۇلغاندۇر؟ بۇ يەرنى قانداق تېپىپ كەلگەندۇر؟ ناۋادا... راست شۇ بولسا... ئاھ تەڭرىم! بۇ قانداق تەقدىر؟ قانداق چاقچاق؟ مېنى مەسخىرە قىلغاندەك!... قانداق قىلاي ئەمدى؟ قېچىپ قۇتۇلۇپسەن، ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كەپسەن، تۇرۇنۇم، دەپ قۇتلۇقلاپ، قۇچاقلاپ قارشى ئالايمۇ؟ بۇ ماڭا تەس كەلمەمدۇ؟ ئىزا ـ ئەلەم قىلمامدۇ؟... يا تونۇماسقا، بىلمەسكە سېلىپ، ياۋۇنىڭ ئايغاقچىسى دېگەن بەتنام بىلەن تىلداڭلىق قىلىپ ئۆلۈمگە بۇيرۇيمۇ؟... ئىككى يىلدىن بېرى ئۆزگىرىپ كەتكەندۇر ھەرقاچان. تېخىمۇ سۇرلۇك، قورقۇنچلۇق!... ئۇ مېنىڭ ئىشلىرىمدىن خەۋەر تاپقانمىدۇر؟!...» ئۇ ئويلاپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئاخىر ئويلاشقا مادارى يەتمىدى. يۈرىكى پۈلاڭلاپ ۋۇجۇدىنى سوغۇق تەر باستى، ئىزا ـ ئەلەمدىن خۇددى زەھەرلىك يىلان تىلىنى چىقىرىپ ۋىشىلدىغاندەك ئاچچىق، نادامەتلىك خۇرسىنىپ، چايان چاققاندەك ئازابلىنىپ، قوقاسقا ئولتۇرۇۋالغاندەك پۈچىلىنىپ كەتتى. ۋەھالەنكى، ئۇنىڭ روھىي ھالىتىدىكى بۇ غايەت زور داۋالغۇش، ھودۇقۇش، ئۆزگىرىشلەرنى ئاڭۇت ئەھلى سەزمەي قالدى... بىر پەستىن كېيىن ئۇ سەل ئۆزىگە كېلىپ ھودۇقۇش ۋە ساراسىمە ئىچىدە ئەتراپىغا قارىدى. ئاندىن ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرغان ياش نۆكەرگە بۇيرۇق

قىلدى.

— ئۇنى دەرھال بۇ يەرگە باشلاپ كىر!

ياش نۆكەر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاڭۇت ئەھلى بىر - بىرىگە بېقىشىپ، ئەكەلگەن خەۋەر ئۈستىدە غۇلغۇلا قىلىشقا باشلىدى.

— ئۇ راست باتۇرمىدۇر؟...

— چوقۇم شۇ، كۆڭلۈم تۇيۇۋاتىدۇ مېنىڭ. ئۇ چوقۇم سانداۋىلدىن قېچىپ كەلدى!

— تەلىيى ئوڭ ئىكەن، قۇت - بۇيانى بار ئىكەن، قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ. بولمىسا توخرى خان ئۇنى ھەرگىز ساق قويمايتتى.

— تەلىيىنىڭ ئوڭ كەلگەنلىكىدىنلا ئەمەس، تۇيغۇن، چەۋدەس، جەسۇر، باتۇرلۇقىدىن...

— ئەينى ۋاقىتتا ياۋۇز تانيۆلەر ئارىسىدىنمۇ ساق كەلگەن ئۇ!

— چىنلىقلارغىمۇ بوي بەرمىگەن!...

— مېنىڭ ھېچ ئىشەنگۈم كەلمەيدۇ. ناۋادا... ئۇ باتۇر بولمىسچۇ؟

— ئۇنداقتا ئۇ چوقۇم ياۋنىڭ ئايغاقچىسى!

— ياق، ئۇ ئايغاقچى ئەمەس. چوقۇم باتۇر. ئۆتىشىمەن! ... ئايغاقچى بولسا بىلگە خان بىلەن كۆرۈشمەن دەمتى؟ ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىشكە پېتىنالامتى؟ ئايغاقچى بولسا غىپپىدە لەشكەرلەر ئارىسىغا سۇقۇنۇۋالماسمىدى؟

— راست ...

— ئۇنى كۆپىنچىمىز تونۇيمىزغۇ. كۆرگەندە بىلىمىز ھېلى.

— ئۇ راست شۇنداق بولسا، بۇ كۆك تەڭرىنىڭ بىزگە قىلغان شاپائىتى بولىدۇ!

— شۇنداق، ئۇ يول بىلىدۇ. بىزنى غەلىبىگە باشلايدۇ!

— بۇ قېتىم توخرىلارنىڭ ئەدىپىنى راسا بىر بېرىدىغان بولدۇق!

— .....!

خان ـ بەگلەر، سانغۇنلار، تۇمەنبېشى، مىڭبېشىلار گەرچە تېخى باتۇرنى كۆرمىگەن، ئۇنىڭ شۇ ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ شۇ ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ، ئۇنىڭغا ئۇمىد باغلاپ، ئۇنىڭ توخرىلارنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلغىنىغا، ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كېلىپ ئۆزلىرىگە قوشۇلغىنىغا خۇشال بولۇشۇپ، ئۇنى تېزرەك كۆرۈشكە، قۇچاقلاپ قارشى ئېلىشقا ئالدىراپ، ئىنتىزار بولۇشقا، تاقەتسىزلىنىشكە باشلىدى. بۇنى كۆرۈپ جىمىپلا كەتكەن ئوڭ قول بىلگە يانبېيقان تېخىمۇ ئازابلاندى. ئوتقا چۈشكەن قىلدەك تولغىنىپ، زەھەرلىك يىلاندەك ۋىشىلدىدى. «ئەجەبا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى راستىنلا شۇنچە ياقتۇرامدىغاندۇر؟...»

ئارىدىن قانچىلىك ۋاقىت ئۆتكەنلىكى نامەلۇم. بەلكىم ئۇنچە ئۇزاق ۋاقىتمۇ ئۆتمىگەندۇر. ئەمما يانبېيقانغا نىسبەتەن بۇ ۋاقىت تولىمۇ ئاستا ئۆتۈۋاتقاندەك، ئىزتىراپلىق، ئۇزاق ھەم ئازابلىق تۇيۇلۇۋاتاتتى. شۇنداق، ئۇمۇ ئالدىراۋاتاتتى. لېكىن ئۇ باشقىچە بىر ئويدا، باشقىچە بىر ئارزۇدا، ئۇ گەرچە باشقىلارغا ئوخشاشلا باتۇرنى تېزرەك كۆرۈشكە، تونۇۋېلىشقا ئالدىرىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ شۇ ئەمەس، بەلكى باشقا بىرى، توخرىلارنىڭ ئايغاقچىسى بولۇپ چىقىشىنى ئۇمىد قىلاتتى. ئەگەر شۇنداق بولسا... ئۇ ئۇنى قاتتىق جازالايدۇ. كەيپىنى بۇزۇپ ئارامدا قويمىغانلىقى، چۆچۈتۈپ، ۋەھىمگە سېلىپ، قورقۇتۇپ جېنىنى ئالغانلىقى، قاتتىق ئىزا ۋە ئەلەمگە قويغانلىقى... ئۇچۇن دەرھال ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. ئىككى تۈپ دەرەخنى ئېگىپ ئۇچىنى بىر يەرگە ئەكېلىپ، ئۇنىڭ پۇتلىرىنى ئاشۇ دەرەخلەرگە باغلاپ ئاندىن قويۇۋېتىدۇ. ئۇنىڭ پارچىلانغان تېنىنى، ئەت ـ ئۇستىخانلىرىنى بۆرە تېغىنىڭ چىلبۆرىلىرىگە تاشلاپ بېرىدۇ!...

— باتۇر!...

— دەل ئۆزى!...

— ئالىپ باتۇر!...

ئاڭۇت ئەھلى ئىختىيارسىز دەۋرەپ ئورۇنلىرىدن تۇرۇپ كېتىشتى... يانبېيقان قۇلاقلىرىغا ئىشەنمەي قالدى، قاتتىق چۆچۈپ، تاشتەك دومىلاپ كېتەي دېگەن ئېغىر ېېشىنى ئاران كۆتۈردى. چېدىرنىڭ ئىشىكىگە تاقىشىپ، يورۇقلۇقىنى توسۇپ، سالماقلىق، چوڭ - چوڭ قەدەم تاشلاپ كىرىپ كەلگەن باتۇرنى كۆرۈپ كۆزلىرىگىمۇ ئىشەنمەي قالدى «شۇ ئىكەن، ئاھ!...— ئۇ ئۆزىنى تېگى يوق ھاڭغا چۈشۈپ كېتىۋاتقاندەك، ياۋۇز ئاستىدا قالغاندەك ھېس قىلدى، — ئەمدى تۈگەشتىم!...» لېكىن ئۇ شۇئان يەنە ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ھودۇقۇش، ئالاقزادىلىك، سارسىمە، ئىزا - ئەلەم ۋە ئۆچمەنلىكىنى ھايجانغا، كۈچكە ئايلاندۇرۇپ ئورنىدىن دەس تۇردى - دە، خۇشال بولغان، تەمكىن قىياپەتتە غۇلچىنى كېرىپ باتۇرنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى.

— بۇ سەنمۇ، تۇرۇنۇم؟! كۆزلىرىمگە ھېچ ئىشەنمەي قېلىۋاتىمەن!... — دېدى ئۇ ئاتىلارچە مېھرىبان قىياپەتتە باتۇرنى قۇچاقلاۋېتىپ، — توۋا، توۋا قىلدىم!... بۇ يەردە بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تاساداپسىي، ئۇشتۇمتۇت ئۇچرىشىپ قالارمىز دەپ پەقەتلا ئويلىمىغانىدىم!... قېچىپ كەلدىڭمۇ؟ ئېسەنمۇسەن؟... تەڭرىلەرگە مىڭ مەرتىۋە شۈكرىكى، ئۇلار سېنى ئۆز پاناھىدا ساقلاپتۇ. ئارزۇ - تىلەكلىرىمىزنى ئىجابەت قىلىپ، ساڭا قۇت - مەدەت بېرىپتۇ. قۇت بولسۇن ساڭا!...

— سالامەتمۇسەن، بوۋا؟ بەك سېغىنىدىم سىلەرنى!... — باتۇرمۇ ئۇنى چىڭ قۇچاقلاپ كۆز يېشى قىلدى.

ئاقسىل - دانىشلارنىڭ، باتۇر - قەھرىمانلارنىڭ، ئۆتكۈر، تۈيغۇن، پاراسەتلىك كىشىلەرنىڭمۇ بەزىدە كۈندەك يورۇق، ئايدەك غۇبارسىز قەلبىنى غەپلەت تۇمانلىرى قاپلاپ، ئۆتكۈر ئەقلى گەدەنىگە ئۆتۈپ قالىدىغان، تىرەن تۈيغۇسى خاتالىشىپ، روشەن كۆزلىرى خىرەلىشىدىغان، ئىرادىسى، جاسارىتى يوقىلىپ، پۈت - قوللىرى بوشىشىپ كېتىدىغان چاغلىرى بولىدۇ. بولۇپمۇ ئۇلار غەلىبە شادلىقىدىن خۇددى يوقاتقاندا، سىرلىق، ھېيلىگەر رەقىبى-

كه، چاناچ، بىچاره دۇشمەنگە دۇچ كەلگەندە تېخىمۇ شۇنداق بولـ
ىدۇ. لېكىن بۇ ئۇلار ئۇچۇن بىر سىناق، ئۆتكۇنچى ئەھۋال.
چۇنكى، تەڭرى كۆپىنچە هاللاردا مۇشۇنداق كىشىلەر بىلەن ئويىنـ
شىدۇ. ئۇلارغا قاملاشمىغان، غەلىتە چاقچاقلارنى قىلىپ كۆڭلىنى
خۇش قىلىدۇ. ئۇلارنى سىناپ، كولدۇرلىتىپ هۇزۇرلىنىدۇ.
ئۇلارنىڭ تەقدىرى، ئازابى، خۇشاللىقى بىلەن ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى،
قۇدرەت كامالىنى نامايان قىلىدۇ...

ئۇ يەنە باشقىلار بىلەنمۇ بىر - بىرلەپ قۇچاقلاشتى. مىڭبەـ
شىلار قاتاردىكى تۇقىش ئوغلانىنى كۆرگەندە، ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالـ
مای قالدى.

— تۇقىش ئوغلان!...

— ئېسەنمۇسەن، باتۇر!...

ئـۇلار ئـاغا - ئىنىلاردەك قـۇچاقلاشتى، تىنچ - ئـامانلىق
سوراشتى.

باتۇر هەممەيلەن بىلەن بىر قۇر كۆرۇشۇپ چىققاندىن كېيىن،
يەنە ئۆگەي بوۋىسىنىڭ ئالدىغـا كېلىپ ئۇنـڭ بىلـەن قول
ئېلىشتى... يانبېيقان ئۇنىڭ سوئاللىرىغا قانائەتلەنگۇدەك جاۋاب
بەردى. ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، تۇمبەنبالىق،
بولۇپمۇ ئانىسى ئايقاغان توغرىسىدا ئۇنى قاتتىق تەسىرلەندۇرۇپ،
چەكسىز سېغىنىش ۋە هىجران ئوتىغا سالدى. تۇقىـش ئوغلان
ئۇنـىـڭغا ئالچىسـى سۇجۇكىنىڭ سالىمىنى يەتكۇزدى. ئۇ ئاتا
بوپتۇ!... ئاندىن يانبېيقان ئۇنى چېدىرىنىڭ تۆرىدىكى ئۆزىنىڭ
شاهانە ئورنىغا تەكلىپ قىلدى. باتۇر خۇددى بۇ ئورۇن ئەسلىدىلا
ئۆزىـگە تەئەللـۇقتەك تۇزۇت قىـلـمايلا تۆرگە ئۆتۈپ ئولتۇرـ
دى. خان - بەگلەر، سانغۇنلار، تۇمەنبېشى، مىڭبېشىلارمۇ بىرـ
دەم ئوپۇر - توپـۇر بولۇشـقـاندىـن كېيىن ئوڭ - سول،
يۇقىرى - تۆۋەن مەنسەپ دەرىجىسى بويىچە ئۆز ئورۇنلىرىنى
تېپىپ، باتۇرنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، چېدىر دىۋارىنى بويلاپ غاز
قانىتى بولۇپ ئولتۇرۇشتى... چېدىرغا يانان بىلەن جانەرمۇ كىرىپ

كېلىشتى. ئۇلارمۇ سەركەردىلەر قاتاردىن ئورۇن ئېلىشتى. ئۇلار شۇ تاپتا تارتىنىپ، يېتىرقاپ ئوڭايسىزلانماقتا، ئۆزلىرىنىڭ ئۇش-تۇمتوت ئەزىز مېھمانلارغا ئايلىنىپ قالغىنىغا ھەيران بولماقتا، قەلبلىرى بولسا چەكسىز خۇشاللىق ۋە پەخىر - ئىپتىخارغا تولماقتا؛ ئۆزلىرى تاسادىپىي ئۇچرىتىپ قېلىپ ئېغىزىغا سۇ تېمىتىپ قۇتقۇزۇۋالغان، ھازىر بولسا چېدىرىنىڭ تۆرىدىكى شاھانە ئورۇندا خان - بەگلىرىنىڭ ھۆرمەت - ئېھتىرامىغا سازاۋەر بولۇپ ئولتۇر-غان باتۇر ئالىپنى قايتىدىن تونۇماقتا، ئۇنىڭ يۈكسەك ئابرۇي - ئىناۋىتىدىن، شان - شۆھرىتىدىن زوقلىنىپ، ئۇنىڭغا يېڭى باش-تىن ئەقىدە قىلىپ ئىخلاس باغلاشماقتا ئىدى!

ھەممەيلەن ئولتۇرۇپ چېدىر ئىچى تىنچلانغاندىن كېيىن، يانبېيقان ئۆگەي ئەۋرىسى باتۇرنى جەسۇرلۇقى، باتۇرلۇقى، پارا-سەتلىك، ئۆتكۈر، تۇيغۇنلۇقى... بىلەن مەدھىيىلەپ، توخرى ئې-لىدىكى بارىمتايلىقتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ ئۆزلىرى بىلەن ئامان - ئېسەن جەم بولغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم قۇتلۇقلىدى، ئاندىن ئاكۇت بېشىغا بۇيرۇق قىلىپ، باتۇرنىڭ ھۆرمىتى، شان - شۆھ-رىتى ئۈچۈن زىياپەتنى قايتىدىن باشلاشنى ئورۇنلاشتۇردى. ھايال ئۆتمەي قېقىپ سېلىنغان داستىخانلار يەنە يېڭى كەلتۇرۇلگەن نازۇ نېمەتلەر بىلەن لىق تولدى. جام - ئاياقلارغا ئاغارتقۇ، سۇچىك، بوزا، قىمىزلار توشقۇزۇپ قۇيۇلدى. زىياپەت قايتىدىن باشلاندى... ئاردىدا قىزغىن سۆھبەتلەر بولۇندى. باتۇر بىلدىكى، ھونلار بىلەن توخرىلارنىڭ ئارىسى بۇزۇلغان. بۇنىڭغا پۈتۈنلەي توخرىلارنىڭ ئۆكتەملىكى، توخرى خانىنىڭ يامان نىيىتى سەۋەب بولغان. شۇ ۋەجىدىن ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت ئۇلارنىڭ ئۇستىگە جازا يۈرۈشى قوزغاش توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈرگەن. قوشۇن ئاتلىنىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇشتۇمتۇت ھاۋا ئۆزگىرىپ قار - سوغۇق چۈشۈپ كەتكەن. شۇڭا يۈرۈشتىن ۋاقتىنچە توختاپ ساقلاپ يېتىشقا مەجبۇر بولغان...

— كۇن تەڭرى چىراي ئېچىپ قار - سوغۇقنى ھەيدىگەن

هامان يولغا چىقمىز! — دېدى يانبېيقان ئاخىرىدا.

— سەن باتۇر ھەم جەسۇر يىگىتسەن، باتۇر! — دېدى سول قول ئۇلۇغ سانغۇن ئۇنلۇك خىتاب قىلىپ، — بىلىكىڭدە كۈچ ـ قۇدرەت، ۋۇجۇدۇڭدا ھىممەت ـ شىجائەت ئۇرغۇپ تۇرۇپ-تۇ... ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋ تەرەپتىن كەلدىڭ. ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى، يول ـ ئۆتكەللەرنى پىششىق بىلىسەن. شۇڭا سەن بىزگە باش بول، قوشۇنغا يول باشلا. بىز توخرىلار ئۈستىگە بىرلىكتە يۈرۈش قىلايلى!

— بىز ساڭا ئىشىنىمىز ھەم سېنى ھۆرمەتلەيمىز، باتۇر! — دېيىشتى باشقىلارمۇ.

— شۇنداق قىل، باتۇر ئوغلان. بۇ مېنىڭمۇ ئۈمىدىم، — دېدى يانبېيقانمۇ نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاشقا ئۈلگۈرمەيلا ئۇلارغا ئەگىشىپ.

باتۇر ئويلىنىپ، تۇزۇت قىلىپ ئولتۇرمىدى.

— تۈمەنبالىقنى، ئاتا ـ ئانامنى بەك سېغىندىم. شۇ تاپتا قانات ياساپ ئۇچۇپ بارسام دەيمەن! — دېدى ئۇ ھاياجىنىنى بېسىۋېلىپ، — لېكىن سىلەرنىڭ ئۈمىد ـ ئىشەنچىڭلارنى يەردە قويسامۇ بولماس. ئۇنىڭ ئۈستىگە توخرىلاردا مېنىڭمۇ ئۆچۈم بار. ئۇلارنىڭ قولىدىن قۇتقۇزىدىغان قاياشىمۇ بار!... شۇڭا تەكلىپىڭلارنى قوبۇل قىلدىم. شۇنداق بولسۇن. توخرىلار ئۈستىگە بىرلىكتە يۈرۈش قىلايلى. ئىشىنىڭلاركى، بىز چوقۇم غەلىبە قىلىمىز! يەنە تېخى ئەسىر ـ ئىنچۇلارغا ئولجا ـ غەنىيمەت كۆتۈرگۈزۈپ، مال ـ يىلقا ھەيدەتكۈزۈپ قايتىمىز!

— دېگىنىڭ كەلسۇن، باتۇر! — دەپ ۋارقىراشتى ھون چەۋەندازلىرى.

تائاملار يېيىلىپ بولۇندى. ئاڭۇت ئەھلى شۇمشە[1] چاينىشىپ ئولتۇرۇپ نۆۋەتتىكى ئۇلۇغ يۈرۈشنىڭ پىلانىنى تۈزۈشكە باشلىدى.

① شۇمشە — يېگىلى بولىدىغان، تاماق سىڭدۈرىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك.

5

كۆك تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن باتۇرنىڭ قۇت - بۇيانىغا ئارىدىن ئىككى ھەپتە ئۆتۈپ ھاۋا ئېچىلدى. ئاي تەڭرى بېشارەت بېرىپ، كۇن تەڭرى كۇلۇپ باقتى. بۇ دەل غەربىي جەنۇبتىكى قاقاس قۇملۇق ۋە دەشت - بايا‌ۋانلاردىن ئۆتۈشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتى ئىدى. باتۇر باشچىلىقىدىكى نەچچە تۇمەن كىشىلىك ھون ئاتلىق قوشۇنى بۆرە تېغىدىن يولغا چىقىپ، ھەيۋەتلىك لەشكىرىي يۇرۇشنى باشلىدى.

باتۇر زور قوشۇننىڭ ئالدىدا، يانان بىلەن جانەر باشچىلىقىدىكى يۇرتۇغنىڭ ھمايىسىدە، تورۇق تۇلپارغا مىنىپ، ئاجايىپ بىر خىل سەلتەنەت ۋە ئۇلۇغۋارلىق ئىچىدە يىراقلارغا نەزەر تاشلاپ كېتىۋاتاتتى. ئەتلىنىپ، تۇكلىرى پارقىراپ ئەسلىي ھالىتىگە قايتقان تورۇق تۇلپارمۇ جابدۇنۇپ، ئۆزگىچە بىر تۇسكە كىرىپ قالغان بولۇپ، ساچۇلۇق كۆك يوپۇقى، ئالتۇن - كۇمۇشتىن ياسالغان، زەر - ياقۇتلاردىن كۆز قويۇپ بېزەلگەن ئېگەر - جابدۇقلىرى، بېشىغا، ئىككى قۇلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قادالغان قوتاز قۇيرۇقى بەرجەم ئۇنى تېخىمۇ چىرايلىق، كۇچلۇك، قاۋۇل ھەم سۇلكەتلىك كۆرسىتەتتى. بېشىغا چوققىسىغا بەرجەم قادالغان جەز دۇبۇلغا، ئۇستۇبېشىغا تەڭگە قاسىراقلىق ساۋۇت كىيىپ، قىلىچ، قالقان بىلەن قوراللانغان باتۇر ئۇنىڭ ئۇستىدە تېخىمۇ سالاپەتلىك، چوغچام كۆرۇنەتتى. ئۇنىڭ كەينىدىن قاۋۇل ئاتلارغا مىنگەن، تۆمۇر كىيىملەرگە ئورانغان ۋە تولۇق قوراللانغان ئوڭ قول بىلگە، ئوڭ - سول قول ئۇلۇغ سانغۇنلار تاپ بېسىپ كېلەتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن بولسا ئۇرۇق - قەبىلىلەر بويىچە توپ - بۆلەكلەرگە ئايرىلغان، ھەيۋەتلىك ئۇزۇن سېپى كۆز يەتكۇسىز يىراقلارغىچە سوزۇلغان ئاتلىق قوشۇنلار ئۆز ئۇرۇق بەلگىسى چۇشۇرۇلگەن رەڭدار تۇغ - ئەلەملەرنى لەپىلدىتىپ ئەگىشىپ كېلەتتى. ئۇلار تەرتىپ - ئىنتىزام بىلەن توپلىرىنى، سەپلىرىنى

بـۇزماي ئـالغا ئىلگىرىلـەيتتى. يـۇرۇش كۈن - تۈن دېمەي، قۇم - بوران، جۇدۇن - چاپقۇنغا قارىماي داۋام قىلاتتى.

هون ئاتلىق قوشۇنلىرى شۇ يۇرۇشىدە بۆرە تېغىدىن هالقىپ، چەكسىز كەتكەن قاقاس قۇملۇق ۋە چۆل - باياۋانلارنى بېسىپ ئۆتتى. يابورەي تاغلىرىنى ئارقىدا قالدۇرۇپ، شياڭ دەرياسى ئېقىنىنى بويلاپ ئالغا ئىلگىرىلەپ ئالچى تاغلىرىغا يېقىنلاشتى. ئاسمان - پەلەككە كۆتۈرۈلۈپ كۈن نۇرىنى توسۇغان، يىراق - يىراقلارغىچە سوزۇلۇپ هەيۋەتلىك تۈس ئالغان ساپسېرىق توپا - تۇمانلار خۇددى دەھشەتلىك گۈركىرەپ، شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كېلىۋاتقان سېرىق بوراندەك توخرىلار چېگرىسىغا يېقىنلاپ كەلـدى. ئـالچى تـاغلىرىدىكى تـوخرى مـالچىلىرى ۋە چەۋەندازلـرى ئۇلارنىڭ بۇ هەيۋەت - دەبدەبىسىنى كۆرۈپ قارشىلىق قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بىر قىسمى تەقدىرىنى تەن ئېلىپ ئۆز يېرىدىلا هونلارغا تەسلىم بولدى. بىر قىسمى ئاۋۇل - قىشـلاقلىرىـنى، مال - يىلقا، چېدىر - چارۇپايلىرىنى تاشلاپ غەربكە قاچتى... لېكىن هون قوشۇنلىرى ئالچى تاغلىرىدىن ئۆتۈپ خېشى كارىدورىغا كەلگەندە، توخرى لەشكەرلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئىككى ئارىدا دەھشەتلىك مۇدهىش ئۇرۇش باشلاندى. ئۇرۇشتا توخرىلار كەينى - كەينىدىن ئوقۇشسىزلىققا ئۇچراپ، قەدەممۇ قەدەم ئارقىغا چېكىندى. هونلار بەدەل - قۇربانلار بېرىپ، جەسەتـ لەرنى دەسسەپ، قان كېچىپ ئالغا ئىلگىرىلىدى. تاغۇ تاشلىقلار، جىلغا - جىرالار، تاقىر دالا، ئاختارما ئېكىنلەر كىشىلەر ۋە ئاتلارنىڭ جەسەتلىرى، كاردىن چىققان قورال - ياراغـلار، ئۆـ رۇلگـەن، كۆيـگـەن چېدىر - بارگاهلار، يىرتىلغان، دەسسەلـ گەن تۇغ - ئەلەملەر بىلەن تولدى. تۇپراق قىزىل قانلار بىلەن بويىلىپ چىلان رەڭگىگە ئۆزگەردى. ئاسماندا توپ - توپ بولۇپ ئۇچۇپ ئەگىپ يۇرۇشكەن قاغا - قۇزغۇنلارنىڭ كۆپلۈكىدىن كۈن نۇرى توسۇلۇپ، خېشى كارىدورى، بۇيۇك كارۋان يولى، مەشھۇر پايتەخت ساندىبىل گۈگۈم پەردىسى قاپلىغاندەك خىرە، مۇدهىش

هالەتكە كېلىپ قالدى!...

هالبۇكى، خېشى كاربدورى يەر شەكلى مۇرەككەپ، ئۆتكەل - توسۇقلار كۆپ خەتەرلىك جاي ئىدى. مەشھۇر پايتەخت ساندىبل بولسا سېپىل - قوۋۇقلىرى ئېگىز ھەم مۇستەھكەم، قوختا - ئۇكەكلىرى كۆپ ھەم پۇختا، مۇداپىئەسى كۇچلۇك چوڭ شەھەر ئىدى. باتۇر بۇلارنى بىلگەچكە، سانغۇنلىرىنى، چەۋەندازلىرىنى ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىۋېرىشتىن توسۇپ، شەھەرنى قوراپ مۇھاسىرىگە ئېلىشقا بۇيرۇدى. ھون قوشۇنلىرى بۇيرۇقنا بىنائەن ھۇجۇمنى توختىتىپ، ساندىبىلنى تۆت تەرەپتىن قاتمۇقات قورشاپ، قاتتىق مۇھاسىرىگە ئالدى. باتۇر شەھەردىن ئانچە يىراق بولمىغان جايغا، بۇيۇك كارۋان يولى ئۈستىدىكى مۇھىم بىر ئۆتكەلگە بارگاھ قۇرۇپ مۇھاسىرىگە قوماندانلىق قىلدى. بۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 211 - يىل، ئۇلۇغ ئاي پەسلى ئىدى.

شەھەر مۇھاسىرىسى ئۇزاققا سوزۇلدى. بېلىق[1]، قۇزى[2]، ئۇي[3]، ئەرەندىز[4]ئايلىرى ئۆتۈپ، قۇچقۇ[5]كىرىپ كەلدى. بۇ جەريانداا ھون قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى ئۇزلۇكسىز مۇستەھكەملەش ۋە تارايتىش بىلەن بىرگە، دەم ئېلىپ، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، ئوۋ ئوۋلاپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ كۇچىنى، جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇردى. شەھەرگە بىرنەچچە قېتىم تېگىش قىلىپ، سېپىل تۇۋلىرىگىچە يېتىپ باردى. ئەكسىچە، قامالدا قالغان ساندىبىل ۋە ئۇنىڭ ئىچىدە قاپسىلىپ تۇرۇۋاتقان توخرى خان، توخرى لەشكەرلىرى، توخرى پۇقرالىرى بولسا سۇ ۋە ئوزۇق - تۇلۇكتىن قىسىلىپ ھالسىراشقا، ئىرادىسى ۋە جەڭگىۋارلىقى سۇنۇپ ساراسىمىگە چۈشۈشكە باشلىدى. شۇ تاپتا پۈتكۈل ساندىبىلنى تولىمۇ مۇدھىش بىر خىل ۋەھىمىلىك كەيپىيات قاپلاپ تۇراتتى. ھەممە كىشى ئۇنى ئېچ - ئىچىدىن ھېس قىلاتتى، ھەممە

---

① بېلىق — 12 - ئاي.
② قۇزى — 1 - ئاي.
③ ئۇي — 2 - ئاي.
④ ئەرەندىز — 3 - ئاي.
⑤ قۇچقۇ — 4 - ئاي.

كىشىنىڭ نەپسى بوغۇلاتتى. بايلار ئۆلۈشتىن ئىلگىرى ھەننۇا نەرسىسىنى ئۈلەشتۇرۇۋېتىشكە ئالدىرايتتى...

باتۇر يارگاھتا، ئۆزىنىڭ يايلاقتەك چوڭ كۆك چېدىرىدا ئۆزى يالغۇز مۆڭلىنىپ ئولتۇراتتى. ھەمراھلىرى، تاپىغچىلار نېمە ئىشلار بىلەندۇر سىرتلارغا چىقىپ كېتىشكەن، چېدىر ئىچى تىنچ ھەم ئىسسىق ئىدى. ئۇ يەنە ئۆتكەن كۈنلىرىنى — سانداىبىلدا ئۆتكەن ئىككى يىللىق تۇرغاقلىق ھاياتىنى، توخرى خان ۋە ئۇنىڭ سۆزلىرىنى، ئالىپ بۇقا ۋە ئۇنىڭ قارامىلقىنى، بەجەچقان، خاس مەھرەملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ساپ دىل، ساداقىتىنى ... ئەسلەشكە، ياد ئېتىشكە باشلىدى. قۇلىقى چولاق، ياۋاش، رايىش خاس قۇلى بەجەچقان كۆز ئالدىغا كېلىش بىلەن تەڭ، ئۇ ئىختىيارسىز ھالدا ئەلەملىك خۇرسىنىپ ئورنىدىن قىمىرلاپ قويدى. ئەجەب سەمەمىي، كۆيۈمچان، ئاق كۆڭۈل قۇل ئىدى، بەجەچقان. ئەيىبناق، دىلى سۈنۈق، مۇلايىم، قۇل بولغىنى بىلەن ئەقىللىق، ئۆتكۈر، ئۆزىنى بىلىدىغان غۇرۇرلۇق، ۋىجدانلىق، ماھارىتىمۇ، جاسارىتىمۇ بار، ساغلام، بەردەم، يارامىلىق يىگىت ئىدى. ئىشقا ماھىر، ئايىغى چاققان، غىزاغا ئۇستا، قولىنىڭ ئەپچىل، چېۋەر، تاتلىقلىقچۇ تېخى. ئۇ ئەتكەن غىزا - تائاملارنىڭ تەم - مەززىسى ھېلىمۇ باتۇرنىڭ ئېغىزىدىن كەتكىنى يوق!... ئۇ ھېلىمۇ ھاياتمىدۇر؟ سانداىبىلدا بارمىدۇر؟ شۇنچە ۋاقىتتىن بېرى ھېچبىر ئىز - دېرىكى بولمىدى ئۇنىڭ. توخرى خان ئۇنى نېمە قىلىۋەتكەندۇر؟... ئۇنى قۇتقۇزۇپ چىقىشقا، ھۆرلۈك بېرىشكە ۋەدە قىلغانىدى باتۇر. مانا كەلدى شۇ مەقسەتتە. بىراق... ئەگەر ئۇ ھاياتلا بولىدىكەن، باتۇر ئۇنى چوقۇم قۇتقۇزۇپ چىقىدۇ، ھۆرلۈك بېرىدۇ. ئۇ خالىسا، يېنىدا ئېلىپ قېلىپ بىللە ئۆتىدۇ، ئاغا تۇتىدۇ، قايتىدىن ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ. ياناىن بىلەن جانەرگىمۇ ئاغا كېرەك. كۆرگەن - بىلگىنى كۆپ، تەجرىبە - ساۋۇقى مول، مەرد، جەسۇر، غۇرۇرلۇق، جىگەرلىك ئاغا كېرەك. بۇنىڭغا بەجەچقان ئەڭ مۇۋاپىق. ئۇ ئۇلارغا نۇرغۇن

هېكايىلەرنى سۆزلەپ بېرىدۇ. نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىتىدۇ، ئۆزىنى، باتۇرنى ئولگە قىلىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۇرىدۇ. باتۇرنىڭ يېڭى تۇغۇلغان، ئەمما يۇزىنى تېخى كۆرمىگەن ئوغلىغىمۇ شۇنداق قىلىدۇ... ئۇ ئۇلار بىلەن، باتۇر بىلەن بىللە بولسا، بىللە ئۆتسە، ھەممەيلەن بىللە ياشىسا نېمىدېگەن ياخشى، نېمىدېگەن كۆڭۈللۈك، مەنىلىك!... باتۇر شېرىن ئارزۇ، ئىزگۈ ھېس - تۇيغۇلار- غا بېرىلىپ ھاياجانلاندى، قەلبى ئۇمىد - ئىشەنچكە تولۇپ ئىپتىخارلاندى. بىراق بەزىبىر ئىشلار، غەم - تەشۋىشلەر ئۇنىڭ بۇ ئارزۇلىرىنى، ئۇمىد - ئىستەكلىرىنى يەنە ھە دېگەندە بوغۇپ - ئۇزۇپ تۇراتتى، كۆڭلىگە ئەندىشە ۋە ئەنسىزلىك سېلىپ جىددىيلەشتۇرەتتى. توخرى خان تۇيغۇن، قاقۇاش كىشى، نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلمەي قالمايدۇ. ئۇ بارىمتايىنى سەن قاچۇرۇۋەتتىڭ، دەپ بەجەچقاننى تۇتۇۋالغان، قاماپ قويغان، جازالاپ ئۆلۈمگە بۇيرۇغان بولسا!... ئۇۋال، ئۇۋال، مېنىڭ ئۇۋالىم!...

ئۇ نېمىگىدۇر غەزەپلىنىپ، نېمىگىدۇر ئالدىراپ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى، لېكىن دەماللىققا نېمە قىلىشىنى، قانداق قىلىشىنى بىلەلمەي بېشى قېتىپ، چېدىر ئىچىدە ئۇياق - بۇياق مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ بىر پەسكىچە شۇنداق ماڭغاندىن كېيىن، يەنە ئىچى سىقىلىپ تالاغا چىقتى. تالادا ئەتىيازنىڭ ئەڭ ئۆزۈن كۈندۈزى ئاخىرلىشىپ كەچ كىرىۋاتاتتى. لەشكەرلەر ئوتۇن - ياغاچ يىغىپ گۈلخان يېقىشقا، قورام تاشلاردىن ئوچاق ياساپ مىس قازانلىرىنى ئېسىشقا، يېتىشقا، كۆزەتكە، قاراۋۇللۇققا چىقىشقا تەرەددۇت قىلىۋاتاتتى. بەزىلەر ئاتلىق ھەم پىيادە قايتىپ قارا ئاقلارغىدۇر چېپىشاتتى، يۈگۈرۈشەتتى... ساندىبىل ئاستا - ئاستا قاراڭغۇلۇق قوينىغا سىڭىپ كۆزدىن يىتتى. ئۇنىڭ ئورنىدا پەقەت سانسىزلىغان گۈلخان، ئوت يورۇقلىرىلا قالدى. توخرىلار ھېلىھەم تەن بەرمەيۋاتىدۇ، سەگەك، ھوشيار تۇرۇپ مۇداپىئە كۆرۈۋاتىدۇ. ئۇلار ئاخىرقى نەپىسىگىچە، بىر ئادەمى قالغۇچە ئېلىشماقچى، قارشىلىق قىلماقچى، بەجەچقان ئەنە شۇ قامال، مۇداپىئە ئىچىدىكى

شەھەردە، قاراڭغۇ تاش ئۆيگە سولىنىپ، مەھبۇس بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. قۇل بولغانلىقى، ئەركسىزلىكى، يالغۇزلۇقىمۇ يېتىپ ئاشاتتى ئۇ بىچارىنىڭ، مانا ئەمدى ئۇ تېخىمۇ ئېغىر كۈنگە قالدى. ئەجەل قۇشى بېشى ئۈستىدىلا ئەگىپ، ھاياتى خەتەر ئىچىدە، قىل ئۈستىدە قالدى. ئەگەر توخرى خان سەللا غەزەپلەنسە ياكى ئۈمىد-سىزلەنسە، يېڭىلگىنىگە تەن بېرىپ، سانديىلىنى تاشلاپ قاچماقچى بولسا، ئۇنى ھەرگىز ساق قويمايدۇ، تىرىك تاشلاپ كەتمەيدۇ. ئۇ ھازىر ھەقىقەتەنمۇ يارەمگە، قۇتقۇزۇۋېلىشقا موھتاج، بىچارە! ... ئۇ باتۇرنىڭ ئۆزىنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى بىلگەنمىدۇر؟ شەھەر سىرتىدا، ئىلگىرى دائىم بىللە سەيلە قىلىدىغان كارۋان يولى ئۈستىدە، ئۆزىگە يېقىنلا يەردە بارگاھ قۇرۇپ، پەيت - پۇرسەت كۈتۈپ تۇرۇۋاتقىنىنى، ئالدىراپ، ئامال ئىزدەپ تىت - تىت بولۇۋاتقىنىنى... بىلگەن بولسا ئۇمىدلەنگەندۇر. خۇشال - خۇرسەن بولغاندۇر. ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ قۇچاقلىشىشقا ئالدىراپ، ئۇنىڭ يولىغا، قارىسىغا تەلمۈرۈپ، ئىنتىزار - بىتاقەت بولۇۋاتقاندۇر! ... ياق، ئەمدى كۈتۈپ يېتىۋېرىشكە بولمايدۇ! ھەرقانچە تەس بولسىمۇ، ھەرقانچە چوڭ بەدەل كەتسىمۇ ھۇجۇم قىلىش كېرەك ساندىبىلغا! ئۇنىڭ دەرۋازا - قوۋۇقلىرىنى بۇزۇپ - ئۆرتەپ، سېپىل - تاملىرىنى ئۆرۈپ - تۆزلەپ، يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ، قىيانداەك باستۇرۇپ كىرىش كېرەك! بەجەچقاننى قۇتقۇزۇۋېلىش كېرەك. بولمىسا ئۇلگۈرمەيدۇ، كېچىكىدۇ! ... يەنە توخرى خاننى، ئالىپ بۇقىنى تىرىك تۇتۇش كېرەك. ئۇلار قېچىپ كېتىشمىسۇن، ئۆزلىرىنى ھالاك قىلىۋېتىشمىسۇن. باتۇرنىڭ دەيدىغان گەپلىرى بار ئۇلارغا، قانداق؟ ... دەپ! ...

ئۇ مانا مۇشۇنداق ئويلاپ قەتئىي قارارغا كەلدى. ھېلىمۇ يېرىم يىل بولاي دېدى، ئەمدى ساقلاپ، ئېھتىيات قىلىپ يېتىۋېرىشكە بولمايدۇ. مۇشۇ بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە ئۇشتۇمتۇت، چاقماقتەك، ھەل قىلغۇچ ھۇجۇم قوزغاش كېرەك! ... دەل مۇشۇ

پەيتتە، بارگاھتىن بىر ئوقتام يىراقلىقتا، ئۇ يەر - بۇيەردە چاراسلاپ يېنىۋاتقان گۈلخانلار ئارىسىدا بىر يەرگە غۇژمەكلىشىپ قالغان، تۈرۈپ توختاپ، تۈرۈپ قوزغىلىپ بارگاھ تەرەپكە يېقىنلىشىۋاتقان بىر توپ كىشى ئۈنۈك دىققىتىنى تارتتى. ئۇلارنىڭ بىرنەچچىسىنىڭ قولىدا مەشئەلمۇ بار ئىدى. مەشئەل يورۇقىدا ئۇ تۇقىش ئوغلانىنى، يانان، جانەرلەرنىمۇ تونۇۋالدى. ئۇلار كىمنىدۇر بىرىنى تارتقۇچلاپ سۆرىشىۋاتاتتى، يەنە نېمىلەرنىدۇر دېيىشىپ ھونچە ئۈنلۈك ۋارقىرىشاتتى. بىراق ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرىنىڭ «مەن ئايغاقچى ئەمەس!...» دەپ توخرىچە ۋارقىرىغان ئاۋازى باتۇرنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ قالدى. ئۇ دىققىتىنى يېغىپ ئۇلارغا سىنچىلاپ نەزەر سالدى، نېمىلەرنىدۇر ئويلىدى، كۆڭلى بىرنېمىنى تۇيغاندەك قىلدى... شۇ ئەسنادا خۇددى يەردىن ئۈنگەندەكلا ئۈنۈك يېنىدا تۇقىش ئوغلان پەيدا بولدى.

— ناتونۇش بىرىنى تۇتۇۋالدۇق، توخرى لەشكىرى ئىكەن. ئايغاقچىدەك قىلىدۇ. ھون تىلىنى بىلمەيدىكەن. ئەمما سېنىڭ ئېتىكىنى ئاتاپ باش ئەگمەيۋاتىدۇ. سەن بىلەن كۆرۈشمەن دەۋاتامدىكىن، بىلەلمىدۇق. قانداق قىلىمىز؟ — دېدى ئۇ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ.

«بەجەچقان بولۇپ قالمىسۇن يەنە!؟ قېچىپ چىققان بولسا... لېكىن ئۇ ھون تۇرسا، ھون تىلىنى بىلمىگىنى نېمىسى؟...» دەپ ئويلىدى باتۇر، ئاندىن:

— ئۈنى دەرھال بۇ يەرگە ئەكېلىڭلار، كۆرۈپ باقاي، — دېدى بۇيرۇق تەلەپپۇزىدا.

تۇقىش ئوغلان تۇتقۇنىنى باتۇرنىڭ ئالدىغا ئەكەلگىلى كەتتى. باتۇر كۇتۇپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى. بىراق ئۇ نېمىگىدۇر ئالدىراپ تاقەت قىلالمىدى - دە، تۇقىش ئوغلانىنىڭ كەينىدىن ئۇلارنىڭ يېنىغا باردى.

— بارىمتاي، بارىمتاي! بۇ مەن... سېنى چوقۇم ھون قوشۇنى بىلەن بىللە دەپ ئويلىغانىدۇق!...

تۇنتقۇن ئۇنى كۆرۈپلا تونۇۋېلىپ توخرى تىلىدا ئۆزىنى تونۇش-تۇردى.

— سەن!؟... — باتۇر ئۇنى كۆرۈپ تېكىرقاپ قالدى.

— ھەئە، مەن، تونۇمايۋاتامسەن؟ — دېدى تۇنتقۇن لەشكەر-لەرنىڭ قولىدىن يۇلقۇنۇپ، — مەن سېنىڭ خاس مەھرىمىڭ ئەمەسمۇ!

— ھەئە، تونۇدۇم، — دېدى باتۇر توخرى تىلىدا، — بىراق...

— مېنى خاس قۇلۇڭ ئەۋەتتى، بەجەچقان ... — دېدى تۇنتقۇن.

— ھە! ئۇ تېخى ھايامۇ؟ ئۇ قەيەردە؟ ... قويۇۋېتىڭلار ئۇنى، تۇتماڭلار، ئۇ ئايغاقچى ئەمەس!... ھە، بۇ ياقتا كەل، قورقما، بارگاھقا بېرىپ دېمىگىنى ئېلىۋېلىپ ئاندىن سۆزلە. قانداق كەلدىڭ؟ قېچىپ چىقتىڭمۇ؟ بەجەچقان قانداقراق؟...

باتۇر تۇنتقۇننى بارگاھىغا ئەكىردى. ئۇ راستىنلا ئۇنىڭ بارىمتاي بولۇپ تۇرغاقتا تۇرغان چاغلىرىدىكى خاس مەھرەملىرى-نىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ئۇنى ئولتۇرغۇزۇپ سۇ بەردى. ئۇنىڭغىچە تۇقۇش ئوغلان، يانان، جانەرلەرمۇ كىرىپ كېلىشتى. ئۇلار ئۇنى چارلاش ئېلىپ بېرىۋېتىپ چاتقاللىقتىن مۆكۈنۇپ يۈرگەن يېرىدىن تۇتۇۋېلىشقانىدى.

— مەن بىرنەچچە لەشكەر بىلەن ئايغاقچىلىق قىلىشقا چىق-قان، ئۇلاردىن ئايرىلىپ قېلىپ قالدىم... سېنىڭ قۇلۇڭ بەجەچقان ھېلىمۇ ھايات، — دېدى تۇنتقۇن باتۇر بەرگەن سۇنى ئىچكەندىن كېيىن، — لېكىن ئۇ ھازىر خەتەر ئىچىدە، قاماقتا، سەن تۇرغان تاش سارايدا، خان ئۇنى قاماپ قويدى...

ئۇ يەنە شەھەر ئىچىنىڭ پاتىپاراق بولۇپ كەتكەنلىكىنى، توخرى خان بىلەن ئالىپ بۇقىنىڭ مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقماقچى بولۇۋاتقانلىقىنىمۇ دېدى ... دېمەك، توخرى خان قاچماقچىكەن - دە، ئۇ قاچسا بەجەچقاننى ھەرگىز ساق قويۇپ كەتمەيدۇ!... ياق،

ئەمدى كەينىگە سۈرۈشكە بولمايدۇ، بىر - ئىككى كۈنمۇ. ئەتىلا، تاڭ سەھەردىلا ھۇجۇم قوزغاش كېرەك!... باتۇر جىددىيلىشىپ چېدىر ئىچىدە ئۇياق - بۇياققا ماڭغىلى تۇردى.

— تۇقۇش ئوغلان! — دېدى ئۇ بىر پەستىن كېيىن مېڭىشىتىن توختاپ قەتئىي تەلەپپۇزدا، — ئوڭ قول بىلگە خانغا، ئۇلۇغ سانغۇنلارغا يەتكۈز. قوشۇننى يىغىپ جەڭگە تەييارلانسۇن!

— خوپ!

— توختا، يەنە شۇنىمۇ يەتكۈز، ھەربىرىدە مەخپىي، تۈنۈشسىز بولسۇن. ياۋغا سەزدۈرۈپ قويمىسۇن. ئەتە تاڭ سەھەردە مۇڭگۈز بۇرغا ئاۋازى ياڭرىغان ھامان بىراقلا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىمىز!

باتۇرنىڭ بۇيرۇقى ھايالسىزلا ھەرقايسى توپلارغا يېتىپ بارىدى. ھون لەشكەرلىرى تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ئولجىسىغا تۇيدۇرماي يېقىنلىشىۋاتقان بۆرىلەر توپىدەك شەپە - تۈنۈشسىز ھەربىرىتكە كەلدى. بۇيرۇق بويىچە چېدىر، بارگاھلار، تۇغ - ئەلەملەر، يېنىپ تۇرغان گۈلخانلار... شۇ پېتى قالدۇرۇلدى. چۈنكى توخرىلار سېپىل - قوۋۇقلاردىن، قوختا - ئۈكۈكلەردىن ئەنە شۇلارغا قاراپ ھەرىكىتىنى كۆزىتەتتى... سۇبھى ئاقىرىپ تاڭدىن بەلگە بەردى. دەل مۇشۇ پەيتتە تەرەپ - تەرەپلەردىن مۇڭگۈز بۇرغىلارنىڭ دۇمباق ئاۋازىغا قوشۇلۇپ ياڭرىغان سادالىرى ئاڭلاندى. سېپىل تۈۋىلىرىگە، دەرۋازا - قوۋۇق ئەتراپلىرىغا يوشۇرۇنچە يېقىنلاپ، قورال - ياراغلىرىنى تەخلەپ تەييار بولۇپ تۇرغان ھون لەشكەرلىرى بىردىنلا چۇقان كۆتۈرۈپ، نەرە تارتىپ، يەر - جاھاننى زىلزىلىگە سالغاندەك سۇر - ھەيۋە بىلەن ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتتى. نەچچە ئون كىشى ئاران كۆتۈرىدىغان توم، ئۇزۇن، سالماقلىق قۇچۇرا غوللىرى دەرۋازا - قوۋۇقلارغا ئۇرۇلۇپ، ئاسمان ئۆرۈلۈپ، يەر بىلەن سوقۇلغاندەك ھەيۋەتلىك، قورقۇنچلۇق گۈمبۈرلەشكە باشلىدى. ھەش - پەش دېگۈچە پۈتۈن ئەتراپتا مەشئەللەر يورۇپ،

ساندىبىل غايەت زور ئوت چەمبىرىكى ئىچىدە قالدى. يا ئوقلىرى، ئۇزۇن، ئىنچىكە ساپلىق نەيزىلەر تۇن بوشلۇقىنى يېرىپ ژىشىلداپ ئۇچۇشاتتى. ئوت يالقۇنى نەيزىلەرنىڭ ئۇچلىرىدا قىلىچ - قالقان، دۇبۇلغا - ساۋۇتلاردا چاقنايتتى. كۆزلەردىمۇ يەنە شۇ ئوت يالقۇنى! ...

ھەممىدىن ئاۋۋال باتۇر باشچىلىقىدىكى قوشۇن ھۇجۇم قىلغان ساندىبىلنىڭ شەرقىي قوۋۇقى ئوتتا كۆيۈپ گۇلدۇر - قاراسلاپ ئۆرۈلدى. قوراللىق ھون چەۋەندازلىرى يار ئالغان كۆل سۈيىدەك شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. ئۇلار شەھەرگە كىرىپلا قىر - چاپىنى باشلىۋېتىمىز دەپ ئويلاشقانىدى. ھالبۇكى، بۇ يەردە ئۇلارغا قارشى چىقىپ ئېلىشقۇدەك توخرى لەشكىرى چىقمىدى. تىركىشۋاتقانلار، دەسسىلىپ - چەيلىنىپ جان تالىشۋاتقانلار ساپ - سۇۋاري قېرى - ئاجىز، سالپا - سايات لەشكەرلەر ۋە شەھەر پۇقرالىرى ئىدى. ئەجەبا، تولۇق قوراللانغان، نەچچە ئايدىن بېرى ھونلارنى توسۇپ شەھەرگە يېقىن يولاتمىغان توخرى لەشكەرلىرى، چەۋەندازلىرى قەيەرلەرگە كېتىشتىكىنە؟ ئۇلار ئەھۋالنى سېزىپ قېلىپ، ھونلارنىڭ باستۇرۇپ كىرىدىغىنىنى بىلىپ شەھەر ئىچىدە، كوچا - كويلاردا مۆكۈنۈپ تۇرۇشامدىكىن - يە؟ يا بولمىسا ...؟ باتۇر ئەنە شۇنداق ئويلاپ ئىككىلىنىپ قالدى. ۋەھالەنكى، ئۇنىڭ ھازىر بۇنداق دەرگۇماندا ئىككىلىنىپ تۇرىدىغان ۋاقتى ئەمەس ئىدى. ئۇ دەرھال بارىمتاي سارىيىغا بېرىپ، ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ ئورنىدا قامىلىپ ياتقان، ھاياتى خەۋپ ئىچىدە قالغان بەجەچقانىنى قۇتقۇزۇشى كېرەك! ... ئۇ تورۇق تۇلپارىنىڭ بېشىنى بۇراپ خان ئوردىسى تەرەپكە، ئۆزى ئىلگىرى تۇرغان تاش سارايغا قاراپ چاپتى. يانان بىلەن جانەرمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئات سالدى.

دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ساندىبىلنىڭ غەربىي قوۋۇقىمۇ گۇلدۇراپ ئۆرۈلدى. ئوك قول بىلگە يانبېيقان باشچىلىقىدىكى ھون ئاتلىق قوشۇنى بۇ يەردىمۇ شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كىردى.

بىراق ئۇلار بۇ يەردە كۈتمىگەندە قاتتىق قارشىلىق ۋە زەربىگە ئۇچرىدى. چۈنكى توخرى خان مۇشۇ يەردىن مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئالىپ بۇقا باشچىلىقىدىكى ئاساسلىق، خىل قوشۇننى غەربىي قوۋۇققا يۆتكەپ تەييار تۇرغاندى... ھايال ئۆتمەي قانلىق جەڭ باشلىنىپ كەتتى. ساندىبىلىنى قىيامەت قايىم دەھشىتى قاپلىدى. لەشكەرلەرنىڭ نەرە تارتىپ ھەملە قىلىشقان، يارىدارلارنىڭ ناله قىلىپ پەرياد ئۇرۇشقان، ئاتلارنىڭ كىشنىگەن، دۈپۈرلىگەن بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ جاراڭلىغان، تاملارنىڭ، ئىشىك - دېرىزىلەرنىڭ، ئۆگزىلەرنىڭ كۆيگەن، ئۆرۈلگەن ئاۋازلىرى، كىشىلەرنىڭ داد - پەريادلىرى تاڭ سەھەر ئاسمىنىنى لەرزىگە كەلتۈردى.

باتۇر يانان بىلەن جانەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئالدىغا يولۇققانىنى ئېتى بىلەن ئۇرۇپ - دەسسىتىپ، قارشىلىق قىلغانىنى قىلىچى بىلەن چېپىپ، تاڭ سۈزۈلگەندە بارىمتاي سارىيىغا يېتىپ باردى. تاش ساراي شۇ پېتى، ئەمما بىرمۇنچە قوراللىق سىپاھلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئىدى، خۇددى باتۇر قاچماقچى بولغان بىرنەچچە ئاي بۇرۇنقى تاڭ سەھەردىكىدەك. دېمەك، بەجەچقان تېخى ھايات، ئۇ مۇشۇ سارايغا قاماقلىق. بولمىسا، ئۇلار قۇرۇق سارايىنى نازارەت قىلىپ نېمە قىلىدۇ؟ قارىغاندا توخرى خان ئالدىراپ قالغان ئوخشايدۇ. قاتتىق ئالاقزادە بولۇپ ئۇنى، ئەرزىمەس بىر كۆرۈمسىز قۇلنى يادىدىن چىقىرىپ قويغان ئوخشايدۇ... يانان بىلەن جانەر نازارەتچى سىپاھلارنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى. باتۇر ئېتىدىن چۈشۈپ، ھويلىنىڭ، ئۆينىڭ ئىشىكلىرىنى تېپىپ ئېچىپ، ئۆزى بۇرۇن ئىككى يىل سولىنىپ ياتقان ئۆيگە كىردى. ئۆي ئىچى گىرىمسەن ئىدى. ئۇ ئەتراپقا كۆز سېلىپ، بۇگلۇك ئۇستىدە «ئېھ - ئېھ» قىلىپ يۇملىنىپ ياتقان بىر كىشىنى كۆردى. بەجەچقان! ... ئۇنىڭ پۇت - قوللىرى باغلىنىپ، ئېغىزلىرىغا لاتا تىقىپ تاشلانغانىدى. باتۇر بۇگلۇككە چىقىپ ئۇنى بوشاتتى.

— ھونزادە! ... بۇ سەنمۇ؟ ! ... — بەجەچقان باغلاقتىن بوشاپ-

لا باتۇرغا ئېسىلدى، — مەن شۇنداق بولۇشنى ئويلىغان، كۈتكەنىدىم. لېكىن راست بولۇپ چىقىشىغا ئىشەنمىگەن. توۋا... ھېچ ئىشەنگۈم كەلمەيدۇ. بۇ چۈشۈم ئەمەستۇر — ھە؟!... بۇ راست سەن باتۇر!...

— ھەئە، مەن. كۆزلىرىڭگە ئىشەن، بەجەپقان. بۇ چۈشۈڭ ئەمەس!... — دېدى باتۇر ئۇنى چىڭ قۇچاقلاپ.

ئۇلار قولتۇقلىشىپ تالاغا چىقتى. بەجەپقان ساراينىڭ ھويلىسىدا بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، قۇلاقلىرىنى تىك قىلىپ قاراپ تۇرغان تورۇق تۇلپارنى كۆرۈپ باشقىدىن ھاياجانلاندى... ئاندىن ئۇلار ھويلىدىن چىقتى. بەجەپقان ئىشىك ئالدىدا قانغا مىلىنىپ ياتقان توخرى سىپاھلىرىدىن بىرىنىڭ قىلىچىنى، بىرىنىڭ قالقىنىنى قولىغا ئالدى، كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئېگىسىز ئاتتىن بىرنى تۇتۇپ مىنىپ، باتۇرغا مۇراجىئەت قىلدى:

— قېنى، مەن تەييار بولدۇم، باتۇر، جەڭگە باشلا!...

ئۇلار ساندىبىل كوچىلىرىنىڭ بىرىدە جەڭ قىلىپ كېتىۋېتىپ، تۇقۇش ئوغلان بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇمۇ دەل باتۇرنى ئىزدەپ يۈرەتتى.

— توخرى خان بىر نەچچە مىڭ لەشكىرى بىلەن مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كۇنپېتىشقا قاراپ قاچتى! — دېدى باتۇرغا جىددىي مەلۇمات بېرىپ، — قوغلاپ تۇتىمىزمۇ، يوق، بىرنېمە دە!

— ياق، بولدى، — دېدى باتۇر كەسكىن قىلىپ، — قاچقان بولسا قوغلاپ تۇتقىلى بولمايدۇ. كۇنپېتىش تەرەپ بەك خەتەرلىك ھەم بىزگە ناتونۇش، قوغلاپ يەتكەن بىلەنمۇ تۇتالىشىمىز ناتايىن، سەن بېرىپ ئوڭ قول بىلگە خانغا يەتكۈز، قوغلاشتىن توختىسۇن!

— خوپ!

تۇقۇش ئوغلان چاپچىپ تۇرغان ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ غەرىبىي قوۋۇققا تۇتۇندەك چېپىپ كەتتى. باتۇر بەجەپقانغا قاراپ ئەلەملىك خۇرسىنىدى... ساندىبىلنى ئىشغال قىلىش جېڭى كۇن تىكلەنگۈچە داۋام قىلدى. بىراق تالان — تاراج قىلىش بىر ھەپتىگىچە داۋاملاشتى.

ئالتىنچى باب

سۇباشى

1

مانا، يەنە باھار كەلدى. قىشنىڭ ئۇزۇن كېچىلىرى، قاتتىق سوغۇق، ئاچچىق جۇدۇن ـ چاپقۇنلاردىن كېيىن ھون دىيارىدا يەنە باھار كەلدى! پەس، گىرىمسەن كۆك گۈمبىزىنىڭ شەرقىدە يېڭى قىملىق، نۇرلۇق قۇياش كۆرۈندى. ئۇ پۈتكۈل ئالەمگە يورۇقلۇق، ھارارەت ۋە خۇشاللىق بېغىشلىدى. يەر يۈزىدىكى جىمىكى مەۋجۇدات كۈلۈپ بېقىپ ھاياتبەخش ئىللىق نۇرىنى چاچتى. قېلىن قار ئاستىدا ياتقان زېمىن — تاغ ـ ئېدىرلار، بوزقىرلار، تۇزلەڭلىكلەر، ئۆيۈك ـ ئۆلەڭلەر... ئېغىر يۈكتىن قۇتۇلدى. قىشچە قېتىپ جىمجىت ئۇخلىغان يەر ھەش ـ پەش دېگۈچە ئويغىنىپ، ئۇستىگە يېپىنغان ئاق توننىنى سېلىۋەتتى. دالىلاردا، بوزقىرلاردا يېشىل مايسىلار جىلۋە قىلدى. ئۆگۈز ـ ئېقىن بويلىرىدا دەل ـ دەرەخلەر، تال چىۋىقلار بىخ ئۇردى. جىرالاردا، ئوتلاقلاردا، ئېتىز ـ ئېرىقلاردا شىلدىرلىشىپ تۇنجى سۇلار ئاقتى. ئۆگۈز سۇلىرى، كەلكۈن سۇلار... ھەننىڭسى ئەلمىساقتىن بۇيان ئاققان يۇنلىشىگە قاراپ، سېرىق ئۆگۈزنىڭ قۇچىقىغا ئىنتىلەتتى... ئۇلار قوشۇلۇپ ئۇلغىياتتى، ئۆركەشلەپ، دولقۇن ياساپ، شاۋقۇن سېلىپ ئالغا تاشلىناتتى. سېرىق ئۆگۈز يىراق ـ يېقىنلاردىن ئېقىپ كەلگەن باھار سۇلىرىنى، قار ـ مۇز پارچىلىرىنى قۇچىقىغا

ئېلىپ تېخىمۇ يىراقلارغا ئېقىتىپ كېتەتتى.

شۇنداق ... پۈتكۈل ئالەمدىكى ئۆگۈز - ئېقىن سۈلىرى مەڭگۈ تىنىق، تىنچ ھالەتتە بولمايدۇ. ئۇلار باھاردىمۇ، يازدىمۇ، كۈزدىمۇ، قىشتىمۇ تىنىم تاپماي ئېقىۋېرىدۇ. ئۇلار كىشىلەرنىڭ، ھايۋانلارنىڭ كىر - كېسەللىكلىرىنى، قايغۇ - ھەسرەتلىرىنى، قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى يۇيۇپ - تازىلاپ، ئۆزى بىلەن بىللە يىراق - يىراقلارغا ئەكېتىدۇ. قىغلارنى، يىرىنڭ - مەرەزلەرنى پاكىزلاپ يوق قىلىۋېتىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ خاسىيىتىدىن يەر - زېمىن يىلمۇ يىل يېڭىلىنىپ، ياشىرىپ تۇرىدۇ.

يەر يېڭىلىنىدۇ، ياشىرىدۇ... ھاياتلىقمۇ ئەزىم سېرىق ئۆگۈزگە ئوخشاش كۈن - تۈن، ئاي - يىل توختىماي، تىنىم تاپماي ئېقىۋېرىدۇ.

باھار كەلدى، باھار! سېرىق ئۆگۈزگە — قۇياشقا، ئاي - يۇلتۇزلارغا قۇرداش ئەزىم، قەدىم سېرىق ئۆگۈزگە تەرەپ - تەرەپ - لەردىن — چىلان تاغلىرىدىن، ئالچى، قۇلان تاغلىرىدىن، بۆرە، چۇغاي تاغلىرىدىن، بىپايان سېرىق تۆپىلىك ئېگىزلىكىدىكى تاغ - ئېدىر، جىلغا - جىرالاردىن، تۈزلەڭلىك، بوزقىرلاردىن ئالدىرىشىپ، شىلدىرلىشىپ سۇلار كەلدى. سۇلارنىڭ ئەكسىدە، شىلدىرلاشلىرىدا، ئۆركەش - دولقۇنلىرىدا ئالەمچە گۈزەللىك، خۇشاللىق ۋە قۇت - بەرىكەت!...

تۇمەن تەڭرىقۇت يايلاقتەك چوڭ، ئودىكامدەك ھەشەمەتلىك كۆك چېدىردىن چىقىپ ئەتىگەنكى يېڭى چىققان قۇياشقا — ياشىق تەڭرىسىگە چوقۇندى. مۇقەددەس كۆك تەڭرى، يەر تەڭرىسىدىن بۇ يىلقى باھارنىڭ، يازنىڭ ھون تائىپىسى ئۇچۇن پايدىلىق بولۇشىنى، ئېلىنى، ئۇرۇقداشلىرىنى تالان - تاراج، ئاغرىق - سىلاق - تىن ساقلىشىنى، مال - چارۋىلارنىڭ ئاۋۇشىنى، زىرائەتلەرنىڭ كۆكلىشىنى، ئوۋ - كېيىكلەرنىڭ ئاۋۇن، سېمىز بولۇشىنى، قوۋم - قېرىنداشلىرىنىڭ، ئېلىنىڭ تىنچ - بايلىقى، سائادەتلىك بولۇشىنى تىلىدى. ئاندىن ئاستا قوزغىلىپ، چېدىرنىڭ سول

تەرىپى بىلەن ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئۆتتى - دە، ئۇلانسۇ كۆلى[1]نىڭ قىرغاقلىرىدىن باشلىنىپ كۆز يەتكۈسىز يىراقلارغىچە يېيىلغان بىپايان، ياپيېشىل تۈزلەڭلىككە — ئۆگۈز ئەگمىسى ۋادىسىغا نەزەر سالدى... ئۇ كۈتۈۋاتقان غالىب قوشۇن ئەنە شۇ تەرەپتىن كېلەتتى.

ئىككى ھەپتىنىڭ ئالدىدا كۈنپېتىشتىن خۇش خەۋەر كەلدى. خۇش خەۋەر قوش ئىدى. بارمىتاي باتۇر ساندىبىلدىكى تۇرغاقلىقىتىن قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ! ... توخرىلار ئۇستىگە يۇرۇش قىلغان قوشۇن باتۇر باشچىلىقىدا سوقۇشتا غەلىبە قازىنىپ زەپەر قۇچۇپ قايتىپتۇ! ... تۇمەن تەڭرىقۇت بۇ خۇش خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ جار سېلىۋەتكىلى تاس قالدى، كۆك تەڭرىگە تېۋىنىپ شۈكۈر - سانا ئېيتتى... ئاندىن غالىب قوشۇننى، باھادىر ئوغلىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن پايتەخت تۇمەنبالىقتىكى بارلىق ھون ئېسىلزادىلىرىنى — خان - بەگلەرنى، يابغۇلارنى، سانغۇنلارنى، ئۇرۇق - ئاقساقاللىرىنى، ئائىلىسىدىكى ئالچى، قۇنچۇي، كۇمۇشتېكىنلىرىنى ۋە مىڭلىغان ئاتلىق قوشۇن، تاپىغچى - قىرناقلارنى ئېلىپ، سويۇلىدىغان مال - ۋاران، سوۋغا قىلىنىدىغان مەي - شاراب، تون - سەرۇپاي ۋە باشقا تارتىغلارنى[2]ئېلىپ بۇ يەرگە — تۇمەن يايلىقىنىڭ كۈنپېتىش چېتىدىكى ئۇلانسۇ كۆلى بويىغا كېلىپ بارگاھ قۇردى... مانا بۇگۈن ئۇنىڭ ھەممىنى تەخ قىلىپ كۈتۈپ تۇرۇۋاتقىنىغا بىر ھەپتە بولغانىدى.

قارشى ئالغۇچى قوشۇننىڭ بارگاھى كۆلنىڭ شىمال تەرىپىدىكى يايلاقتا ئانچە ئېگىز بولمىغان تەكشى ھەم كەڭرى بىر تۆپىلىكە قۇرۇلغانىدى. بارگاھنىڭ ئالدى ئىشىكلىرى كۈنچىقىشقا قارىغان، ئۆگزىلىرى، تاملىرى رەڭدار تۇغ - ئەلەملەر ۋە قوتاز قۇيرۇقى، قۇش پەيلىرى، بۆرە ئۇستىخانلىرى، مىس، تۆمۈر پارچىلىرى، لاتا - پۈرۈچ، يۇڭ - چۇپۇر... دېگەندەك رەڭگارەڭ

---

① ئۇلانسۇ كۆلى — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدىكى خېسىتاۋ تۈزلەڭلىكىنىڭ شەرقىدە.

② تارتىغ — سوۋغات. تارتۇق، مۇكاپات.

نەرسىلەر چىگىلگەن ئارغامچىلار بىلەن بېزەلگەن نۇرغۇنلىغان چوڭ - كىچىك چېدىر - كەپىلەردىن تەركىب تاپقانىدى. چېدىر-لارنىڭ ئەڭ چوڭى، كاتتا، ھەشەمەتلىك بېزەلگىنى بارگاھ ئوتتۇ-رىسىدىكى ئېگىز كەرىكلىك كۆك چېدىر بولۇپ، ئۇ تۆمەن تەڭرە-قۇتىنىڭ ۋاقتلىق ئوردىسى ئىدى. بارگاھنى چۆرىدەپ يەنە سو-قۇشقا كەتكەن تۇغقانلىرىنى قارشى ئېلىشقا چىققان قارابودۇنلارنىڭ نۇرغۇن كىچىك چېدىر - كەپىلىرى تىكىلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ يېڭى بەرپا قىلىنغان بىر چوڭ قۇنۇم ھاسىل قىلغانىدى.

پۇتۇن بارگاھتا ئۆزگىچە بىر خۇشال، قىزغىن، تاقەتسىز كەيپىيات ھۆكۈم سۈرەتتى. كىشىلەر ئارىسىدا «بارىمتاي باتۇر توخرى خان ئوردىسىدىن قېچىپتۇ!... كۇنىپېتىشقا يۇرۇش قىلغان قوشۇن باتۇر باشچىلىقىدا توخرىلار ئۇستىدىن غەلىبە قازىنىپ، ئۇلارنى كۇنىپېتىشقا تامان قوغلىۋېتىپتۇ. ئالچى، چىلان تاغلىرى قايتۇرۇۋېلىنىپتۇ. سوقۇشتا تەلىم - تەسىم مال - يىلقا، ئەسىر قۇل ۋە ئالتۇن، كۈمۈشلەر ئولجا ئېلىنىپتۇ!... بىز ئەمدى باي بولۇپ كېتىدىغان بولدۇق!... غالىب قوشۇن بۆرە تېغىدىن ئۆتۈپ بوپتۇمىش، بۇگۈن - ئەتە بۇ يەرگە يېتىپ كەلگۈدەك!...» دېگەن-دەك گەپ - سۆزلەر، خۇش خەۋەرلەر ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرەتتى ۋە ئۇنىڭغا يەنە يېڭىدىن - يېڭى مەزمۇنلار، ئارزۇ - ئارمانلار قوشۇلۇپ، كىشىلەرنى تېخىمۇ ھاياجانغا سالاتتى.

تۆمەن تەڭرىقۇت چېدىرنىڭ كەينىدە غالىب قوشۇننىڭ، ئا-لىپ چەۋەندازلىرىنىڭ يولىغا كۆزى تالغىنىچە قاراپ تۇردى، كۆڭ-لىدە نۇرغۇن ئىشلارنى، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئويلىدى، ئاندىن يەنە ئۇمىدىنى ئۇزۇپ چېدىرغا يېنىپ كىردى.

كۆك چېدىرنىڭ سول تەرىپىدىن ئەللىك قەدەمچە نېرىغا تە-كىلگەن ئالتۇن رەڭلىك سېرىق چېدىرغا چوڭ ئالچى ئايقاغان كېلىنى سۇجۇك ۋە ئونلىغان قىرقىن - قىرناقلىرى بىلەن ئورۇن-

لاشقاندى. شۇ تاپتا ئۇلار قېينانا ـ كېلىن ئىككىسى ئازاده ھەم يورۇق چېدىر ئىچىده جۇدالىق ۋە سېغىنىش، كۆتۈش ۋە تەقەززا-لىق ئىلكىدىكى ئىزتىراپلىق كەيپىيات ئىچىده ھال ـ مۇڭ تۆكۈ-شۈپ پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئەتىگەندىلا ئۆزلىرىدىن ئايرىلغىنىغا ئىككى يىلدىن ئاشقان باتۇر توغرىسىدا باشلىنىپ، كېيىن تۇمەن تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ئامراق كىچىك ئالچىسى جانئاي-قىن بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى يانبېيقان، ئوغلى يۈيۈك ئۈستىگە كۆچ-كەن پارىڭى ھازىر يەنە ئەسلىي تېمىسىغا قايتىپ داۋاملاشماقتا ئىدى.

— ئۇنى كۆرسەم تونۇيالماي قېلىشىمدىن ئەنسىرەي-مەن!... — چوڭ ئالچى ئايقاغان كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ، باتۇرنىڭ چىراي ـ تۇرقىنى ئەسلەپ خىيالغا چۆمدى.

— مەنمۇ... — دېدى سۇجۇكمۇ مۇڭلۇق خىيالغا چۆكۈپ.

— ئۇنىڭ ھازىر چىراي ـ تۇرقى قانداقتۇر؟ بويى يەنە ئۆسە-كەنمىدۇر؟ ... ياداپ، جۇدەپ كەتتىمكىن!... ئىككى يىلدىن بېرى كۆپ ئۆزگىرىپ كەتتى ھەرقاچان. جاپادىمۇ يەتكۈچە تارتتى!...

— ئىككى يىل ئەمەس، ئۇچ يىل دېسىلە، ئالچى ئانا، — ئېرىدىن ئايرىلىپ جۇدالىقتا تەنھا ئۆتكۈزگەن ئازابلىق كۈنلىرىنى كۆڭلىگە بۆرە ئوشۇقىنى تەسۋىدەك تىزىپ ساناپ كېلىۋاتقان ئالچى سۇجۇك قېينانىسىنىڭ سۆزىگە تۆزىتىش بەردى.

— شۇنداق، ئۇچ يىل... ھەش ـ پەش دېگۈچىلا ـ ھە! ...— چوڭ ئالچى ئىختىيارسىز خۇرسىنىدى، — ئۇ بارمىتاي بولۇپ توخرى ئېلىگە ماڭغاندا تېخى بالا ئىدى. مانا ھازىر بوي ـ بەستى، ساقال ـ بۇرۇتلىرى ئۆسۈپ ئەر يەتكەن يىگىت بولۇپ قالغاندۇر!...

— بالا ئىدى دېگەنلىرى نېمىسى، ئالچى ئانا؟ ئۇ ئەينى چاغدىلا ئەر يەتكەن جەسۇر يىگىت ئەمەسمىدى، — ئالچى سۇجۇك ھاياجان بىلەن سۆزلىدى، — بەلكىم ھازىر توختالغان، قانقان،

قامەتلىك، سالماق بىر ئاتا كىشىگە ئايلانغاندۇر!

— دۇرۇس ئېيتتىسەن، قىزىم. شۇنداق، ئۇ بۇ يىل يىگىرمە تۆت ياشقا كىردى. ئۇ ھازىر بالا ئەمەس، ھېسسىياتچان، قىزىققان ياش يىگىتمۇ ئەمەس، بەلكى يېتىشكەن، پىشقان، بېشىدىن نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقلار ئۆتكەن سالماق، تەجرىبىلىك، ھىممەت - شىجائەتلىك بىر ئەر بولۇپ قالدى، ۋۇجۇدىدا كۈچ - قۇدرەت، غەيرەت - جاسارەت، قەلبىدە مەسئۇلىيەت ۋە مېھىر - مۇھەببەت ئۇرغۇپ تۇرغان بىر ئاتا كىشىگە ئايلاندى!

— بىراق ئۇ ئۆزىنىڭ ئاتا بولغىنىنى، ئىككى ياشقا كىرىپ قالغان ئوماق، كەپسىز، يىغلاڭغۇ بىر ئوغلىنىڭ بارلىقىنى تېخى بىلمەيدۇ - دە.

— نېمىلەرنى دەيدىغانسەن، قىزىم. ئۇ بىلمىدۇ. بىلمەي قالامدۇ؟... شۇ تاپتا سەن بىلەن مەندىن كۆرە ئوغلىنى بەكرەك كۆرگۈسى كېلىپ ئېتىغا توختىماي قامچا ئۇرۇۋاتقاندۇر ئۇ.

— ياق، ئۇ بىلمەيدۇ. ئۇ قانداق بىلىدۇ؟ ئۇ كەتكەندە بالىمىز تېخى تۇغۇلمىغان تۇرسا...

— بالاڭلار تۇغۇلمىغىنى بىلەن بويۇڭدا بارلىقىنىغۇ بىلەر ئىدى؟

— بۇنىڭغا ئېنىق بىرنېمە دېيەلمەيمەن. بەلكىم ... ئۇ ماڭىدىغان چاغدا بەكمۇ ئالدىراش بولۇپ كەتكەن، كۆڭۈل - كەيپىياتىمۇ تازا جايىدا ئەمەس ئىدى. قېيىدىغاندەك، مېنى تاشلاپ كەتكەندەك، ھەممىدىن ۋاز كەچكەندەك تۇتۇلۇپ، ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماي كەتكەن. سىرداشقۇدەك، خوشلاشقۇدەك پۇرسەتمۇ بولمىغان...

— ئۇنداق دېمە، قىزىم، كۆڭلۈڭنى يېرىم قىلما. ئۇ بىزنى تاشلاپ، ھەممىدىن ۋاز كېچىپ كەتمىدى. قېيىداپمۇ ماڭمىدى. ئۇ بىزنى دەپ، ئاتىسىنى، ئەلكۇننى دەپ شۇنداق قىلدى. پەقەت ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي، بەزى ئىشلار كاللىسىدىن ئۆتمەي ئازابلاندى، خالاس. ئۇ بىزنى ئۇنتۇپمۇ قالمايدۇ، ئۇنتۇپمۇ كەتمەي-

مدۇ... ئۇ بىلمدۇ، بالىسىنىڭ ئىككى ياشلارغا كىرىپ قالغىنىنى، تايتاڭلاپ ماڭغۇدەك، قوزىغا مىنىپ ئويىنىغۇدەك بولۇپ قالغىنى، ئاتا كىشى بىلمەي قالامدۇ؟... ھېچبولمىغاندا يۈرۈشكە كەتكەن ئۆگەي بوۋىسى يانبېيقاندىن يا بولمىسا تۇقۇش ئوغلاندىن بولسىمۇ ئاڭلىغاندۇر... ئۇ شۇ تاپتا سىلەرنى تېزرەك كۆرسەم دەپ ئالدىراۋاتقاندۇر، سىلەرنى سېغىنىپ، خىيال قىلىپ، كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، كۆرۈشكە تەقەززا بولۇپ قانات ياساپ ئۇچقۇسى كېلىۋاتقاندۇر!

— ئۇ قايتىپ كېلىپ ئوغلىمىزنى كۆرسە قانچىلىك خۇش بولۇپ كېتەر - ھە!...

ئالچى سۇجۇك سېغىنىش، ئىنتىزارلىق ۋە چەكسىز بەختىيارلىق ئىلكىدە ئاجايىپ شېرىن ۋە ئىزتىراپلىق ھاياجانغا چۆمۈلىدى. ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي يېنىدىكى يىلپىز تېرىسى ياپغۇتتا يېنىك پۇشۇلداپ تاتلىققىنا ئۇخلاۋاتقان بالىسىنى ئېگىلىپ، ئاۋايلاپ باغرىغا بېسىپ، سۆيۈپ - ھىدلاپ كەتتى. چوڭ ئالچى كېلىنىنىڭ بۇ قىلىقلىرىغا قاراپ سۆيۈندى، زوقلاندى، ئوغلىنى ئەسلەپ، سېغىنىپ چوڭقۇر، ھاياجانلىق خىيالغا چۆمدى. ئېھتىمال ئوغلىمۇ ئۇنى شۇنداق سېغىنىۋاتقاندۇر. بەلكىم ئالچىسىنى، بالىسىنى بەكرەك سېغىنغاندۇر!... شۇنداق جاھان، شۇنداق ھايات بۇ. ئانىسى بالىسىغا كۆيىدىغان، بالىسى قويۇپ يەنە بالىسىغا كۆيىدىغان، ئەجەبلەنمىگۈلۈك بۇنىڭغا.

— ئۇلار قاچانمۇ يېتىپ كېلەر؟ — دېدى سۇجۇك بىر پەس تىن كېيىن يەنە مەيۈسلىنىپ، ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ چوڭ ئالچى ئايقاغانمۇ ئېسىگە كەلدى، — بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە يېتىپ كېلىدىكەن دەپ ئاڭلاپ بۇ يەرگە ئالدىغا چىقىپ ساقلاۋاتقىنىمىز غىمۇ ھەپتە بولاي دېدى. لېكىن تا ھازىرغىچە قارىسىمۇ كۆرۈنمەيدۇ ئۇلارنىڭ، يول ئۇستىدە بىرەر ئىش بولۇپ قالمىغاندۇر - ھە؟

كېلىنىنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرى چوڭ ئالچىغا قاتتىق تەسىر قىلدى. «ئېغىزىڭغا تاش، شۇم ئېغىز!...» ئۇنىڭ بىردىنلا يۈرىگە

كى ئېغىپ تارتىشقاندەك، پۈتۈن قىلىپ ئېچىشقاندەك بولدى. بۇنداق ئېھتىماللىقنى چەتكە قاقماقلى بولمايدىغانلىقىنى ئويلاپ تېخىمۇ قورقتى. سەپەر دېگەننىڭ، كۆچ - كۆچنىڭ جاپاسى تولا، خەۋپ - خەتىرى كۆپ. يول يىراق، ئېگىز - پەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە، دۇشمەنلىك، خەۋپ - خەتەر، سۇيىقەست، بالا - قازا دېگەنلەر ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ ئەتراپىدىلا چۆرگىلەپ يۈرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئالمادىس بىرەر ئىش بولمايدۇ دەپ كېسىپ ئېيتقىلىمۇ بولمايدۇ!... لېكىن ئۇ كېلىنىنى ئەيىبلەپمۇ كەتمىدى. ئۇنىڭدىمۇ نېمە گۇناھ؟ ئېرىنى، جانكۆيەرنى، يۆلەنچۈك، باشپاناھىنى سېغىنىپ، ياد ئېتىپ، ئۇنىڭدىن ئەنسىرەپ، كۆرۈشكە تەقەززا بولۇپ، يولىغا قاراپ يۈرىكى، كۆزىنىڭ قارىچۇقى ئېقىپ كېتەي دېگەن تۇرسا، ھەر خىيالدا بولماي، ئەندىشە قىلماي تۇرالايتتىمۇ؟ ياش ئەمەسمۇ. ياشلار شۇنداق تاقەتسىز ھەمدەم خىيال. يەنە كېلىپ ئۇ بىر ئايال. ئاياللار ھامان ئىشنى يامان تەرەپكە جورۇشقا كۆنۈك... ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ كۆڭلىدىكى داۋالغۇشنى، ئەنسىز تەشۋىشلىرىنى كېلىنىگە بىلىندۈرمەسلىككە، ئۇنىڭ قومۇش ئىچىدىكى نالەڭ بولۇپ قالغان كۆڭلىگە بەرھەم بەرمەسلىككە تىرىشىپ، چاندۇرماي، تەمكىن ھالدا ئۇنىڭغا تەسەللى ۋە مەدەت بەردى.

— ئەنسىرىمە، قىزىم، يامان خىياللاردا بولما. ئۇنىڭغا ھېچ ئىش بولمايدۇ. ئۇ چوقۇم ئامان - ئېسەن قايتىپ كېلىدۇ. كۆڭلۈڭنى توق تۇت، پۈتۈن تۇت. بىز ئۇزاققا قالماي خۇشال جەم بولىمىز.

ئانا كېلىنىگە شۇنداق دەپ تەسەللى ۋە مەدەت بەرگىنى بىلەن ئۆزى ئۇنىڭدىنمۇ بەتتەر غەم - تەشۋىش، ئەنسىزلىك ۋە تاقەتسىزلىك ئىچىدە ئىزتىراپ چېكەتتى. «مۇقەددەس تەڭرىم، ئوغلۇم باتۇرنى ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن! ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرت! ئوغلۇم باتۇرنى ئالدىمغا، باغرىمغا ئامان - ئېسەن قايتۇرۇپ ئەكەلگەيسەن!...» ئۇلار نېمىشقا شۇ چاغقىچە يېتىپ كەلمەيدىغاندۇ-

دۇر؟ يول ئۇستىده راستتىنلا بىرەر ئىش يۈز بەرگەنمىدۇر - يە؟!... ياق، ياق، ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ، ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس! شۇنچە ۋاقىتتىن بېرى ئوغلۇمنى ئاغرىق - سىلاقتىن، خەۋپ - خەتەردىن، سۈيقەست، ئۆلۈمدىن پاختا ئىچىده چوغ، تومۇز كۈنلىرى تاغ چوققىسىدا قار ساقلىغاندەك ئامان ساقلاپ قۇت بەرگەن، تۈتقۇنلۇقتىن، مەھبۇسلۇقتىن قېچىپ قۇتۇلۇشىغا مەدەتكار بولغان تەڭرىم، ئۇلۇغ تۆز ھازىرمۇ ئۇنى ئۆز پاناھىدا ساقلاۋاتىدۇ، ئۇنىڭغا يول باشلاۋاتىدۇ. ئۇ ساق - سالامەت، بىخەتەر. ئۇنىڭغا ھېچ ئىش بولمىدى. پەقەت يول يىراق، جاپالىق، كۆچ - كۆچ چوڭ، قوشۇن زور، يۈك ئېغىر، يۈرۈش ئاستا بولغىنى ئۈچۈنلا ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمەي ھايال بولۇپ قالدى، كېچىكتى، خالاس. بۇنىڭ كارايىتى چاغلىق. ئۇ ئۇزاققا قالماي يېتىپ كېلىدۇ. ھېلى، كەچ كۇن قىزىلدا ياكى ئەتە تاڭ سەھەردە ئۇشتۇمتۇت ئالدىمغا لوڭكىده پەيدا بولىدۇ!... ئۇ قانداق-راق تۇرغاندۇر؟... ئۇ قايتىپ كېلىپ ئوغلى بولغانلىقىنى بىلسە، ئۇنى كۆرسە، قانداق خۇشال بولۇپ كېتەر! ھەيران قالارمۇ؟ خۇشال بولغىنىدىن يىغلارمۇ، كۈلەرمۇ؟...

ئۇ قايتىپ كېلىپ ئاتىسى بىلەن كۆرۈشسە، ئۇنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىدىن، ۋاپاسىزلىقىدىن، ۋىجدانسىزلىقىدىن خەۋەر تاپسا، نېمە بولۇپ كېتىدۇ؟ قانداق قىلار؟ قانداق ئىشلار يۈز بېرەر؟... ئۇ ئىككى يىلدىن بېرى ئاشۇ ئاتىسىنى دەپ، ئاتىسىنىڭ تەختىنى، بەختىنى دەپ، ئەلكۇننى، ئەلنى دەپ، ئېغىر مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىپ، خەۋپ - خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىپ، ئاتا - ئانىسىدىن، خوتۇن - بالىسىدىن، ئىسسىق ئۆيى، ئۇرۇق - تۇغقان، ئاداش - ئۇرۇقداشلىرىدىن ئايرىلىپ، يات، يىراق ئەلده يالغۇز - يېگانە، ھىماتسىز، يۆلەنچۈكسىز تۇرغاقتا تۇرۇپ، تۇتقۇندەك، مەھبۇستەك ياشىمىدىمۇ؟ تۇرمۇشتا، روھىي جەھەتته قىينىلىپ، چۈشكۈنلىشىپ، ھاقارەتلىنىپ، خارلىنىپ، ئاز ئىزا، ئاز جاپا تارتتىمۇ؟ مانا ئەمدى ئاشۇ كاج تەقدىردىن،

كۆلپەتلىك قىسمەتتىن، ياتلارنىڭ قولىدىن، ئۆلۈم خەتىرى ئىچىدىن ئۆزى قېچىپ قۇتۇلۇپ، يەنە تېخى ئىنتىقام ئېلىپ ئار - نومۇسنى ئاقلاپ، سوقۇشتا زەپەر قۇچۇپ، ئەجىر - تۆھپە يارىتىپ، شېرىن ئارزۇ، يۈكسەك ئارمانلار بىلەن قايتىپ كېلىپ، ئۆز ساداقىتىنىڭ، ۋاپادارلىقىنىڭ، ئەجىر - تۆھپە، ئارزۇ - ئارمانلىرىنىڭ ئۆز ئاتىسى تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىنغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئەرزىمەس بىر نەرسىدەك — يېڭى، ئىسسىق چېغىدا ئۇچىسىدىن سالماي كىيىپ پاناھلىنىپ، كونىرىغاندا، دولىسى ئاپتاپ كۆرگەندە، سېلىپ چۆرۈۋەتكەن ئەسكى چاپاندەك تاشلىۋېتىلگەنلىكىنى ئۇقسا، قانداق ئويلاردا بولار؟ ئىزا تارتماي، غەزەپلەنمەي تۇرالارمۇ؟ ئۇ بۇ ئىزا ئەلەمگە، غەزەپ - نەپرىتىگە بەرداشلىق بېرەلەرمۇ؟ ھاي بېرەلەرمۇ؟ ئۇ تولىمۇ سەمىمىي، ۋاپادار، ۋىجدانلىق، تۈيغۇن، ئىچى كۆچلۈك، ئاچچىقى يامان بالا ئىدى. ئاچچىقى كەلسە، غۇرۇرى دەپسەندە قىلىنسا، غەزەپلەنسە، ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي قالاتتى، كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەيتتى، قەھر - غەزىپىگە، كۈچ - قۇدرىتىگە ھېچنېمە ئارا تۇرالمايتتى. ئۇ بۇ ئادالەتسىزلىككە، ناھەقچىلىك، ئۇۋالچىلىققا بەرداشلىق بېرەلەرمۇ؟ ئۇ بۇ ئىشلارغا قانداق مۇئامىلە قىلار؟ ئاتىسىنىڭ نامەرد، ۋاپاسىز، ئاچ كۆزلۈكىنى، يۈزسىز، كۆيۈمسىز، باغرى تاشلىقىنى، شەخسىيەتچى، شۆھرەتپەرەس، نومۇسسىزلىقىنى مەردلىك، كەڭ قورساقلىق بىلەن ئەپۇ قىلارمۇ؟ ئەڭ بولمىغاندا سەۋر قىلىپ، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ئاچچىقىنى، ئەلىمىنى، غەزەپ - نەپرىتىنى ئىچىگە يۇتۇپ سۈكۈت قىلارمۇ؟... ئۇ قايتىپ كېلىپ ئاچچىقىغا پايلىماي، غەزىپىنى باسالماي بىرەر ئىش تېپىپ قويمىسلا بولاتتىغۇ!... «ئاھ تەڭرىم! ئۆزۈڭ بىر يولدا قويغايسەن! ساڭا تېۋىنىپ، سېنى ئۇلۇغلاپ، مۇقەددەس بىلىپ، خاسىيىتىڭگە، قۇدرىتىڭگە شەكسىز ئىشىنىپ، ساڭا سېغىنىپ تىلەيمەن، ئېھ تەڭرىم! سەن ھەممىگە قادىر، تەڭداشسىز، ئۇلۇغ ھەم بۈيۈكسەن. سەن بارچە گۈزەللىك ۋە سەلتەنەتنىڭ سۈلتانىدۇرسەن.

ھەممە سەندە مۇجەسسەم. سەن ئۆز ۋەسلىڭدىن زوقلانغۇچى، مۆ-جىزىكار، مۇقەددەس. سەن ئۇچۇن مەدھىيە ۋە ھەمدۇسانالار مەڭ-گۈ ئۇزۇلمەيدۇ!... ئوغلۇم باتۇرنى ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن. ئۇنىڭغا سەۋر - تاقەت، ئىنساپ - دىيانەت ۋە سالماقلىق ئاتا قىلغايسەن. ئاچچىقىنى، غەزىپىنى يەڭگۈدەك، ئۆزىنى تۇتۇۋالغۇ-دەك ھەقىقىي جاسارەت، ھەقىقىي باتۇرلۇق ۋە ئەپۇچانلىق ئاتا قىلغايسەن، ئېھ مۇقەددەس كۆك تەڭرى، يەر تەڭرى! ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرت!...»

— ئانا... ئانا... ھى... ھى...!

نەۋرىسىنىڭ ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ ئانىسىنى چاقىرىپ قىرقـ-راپ يىغلىغان ئاۋازى چوڭ ئالچى ئايقاغاننىڭ دەققىتىنى بۆلۈپ، تەشۋىشلىك خىياللىرىنى، ئۇنىسىز نىدالىرىنى ئۇزۇۋەتتى. ئۇ ئاند-سى قۇچىقىغا ئېلىپ پەپىلەۋاتقان نەۋرىسىگە قاراپ چوڭقۇر ئۇھـ-سىندى... بىر چاغلاردا ئۇمۇ ئوغلىنى شۇنداق پەپىلىگەندى. باغرد-غا بېسىپ، سۆيۈپ - ھىدلاپ ئەركىلەتكەندى. ئۇنىڭ ئوغلى نەۋرىسىگە ئوخشاشمايتتى. ئۇ بىر قارىسا، ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرد-گە، بىر قارىسا، ئوماق، بۇدرۇق، تاتلىققىنا ئىنسان بالىسىغا ئوخشايتتى. ئۇنى ھەر قېتىم كۆرگەندە، ھەر قېتىم سۆيگەندە، ھەر قېتىم باغرىغا باسقاندا، ئۇ تەڭرىنىڭ سېيماسىنى كۆرگەد-دەك، تەڭرىگە يېقىنلاشقاندەك، تەڭرى بىلەن قۇچاقلاشقاندەك، ئاجايىپ، ئالەمچە، سىرلىق ھەم سېھىرلىك بىر تۇيغۇغا، بەخت - شادلىققا چۆمۈپ چەكسىز ھاياجانغا تولاتتى. ئەنە شۇ غەلىتە بوۋاق، ئەنە شۇ غارىپ ئوغلان ھازىرمۇ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولماقتا، ئۇنى تەگسىز، سىرلىق ئوي - خىياللارغا، تاقەتسىز تەلپۈنۈش ۋە ھاياجانغا سالماقتا!... ئۇ ئوغلىنى سېغىناد-تى. ئۇنى كۆرۈشكە، قۇچاقلاشقا ئالدىرايتتى. ئۇنىڭ دەرددە، ئوت - پىراقىدا باغرى كاۋاپ ئىدى. ئۇ يەنە ئوغلىدىن ئەنسىرەيد-تى. ئۇنىڭ تەشۋىشىدە، ۋايىمىدە يۇرىكى سۇ ئىدى. بۇ سۇ بارغاد-چە ئاۋۇيتتى، ئۇلغىياتتى، دولقۇنلاپ، شاۋقۇنلاپ كۆكرەك كۆلـ-

گه، يۈرەك قاچىسىغا پاتماي - تاشاي دەپلا تۇراتتى. ئۇ پات - پات تالادىكى شەپە - تۇشلاردىن چۆچۈپ چېدىر ئىشىكىگە تەلمۈرەتتى. گويا ئوغلى شۇ لەھزىدە گۈرس - گۈرس دەسسەپ يەرنى تىترىتىپ، چېدىر ئىشىكىگە تاقىشىپ، يېڭى كۆتۈرۈلگەن قۇياش-نىڭ چېدىر ئىچىگە چۈشۈپ تۇرغان نۇرىنى، يورۇقلۇقىنى توسۇپ تۇيۇقسىز، ئۇشتۇمتۇت كىرىپ كېلىدىغاندەك ئۇمىدلىنىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ بىلەن قانداق كۆرۈشۈشنى ئويلاپ، كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ هاياجانلىناتتى، تاقەتسىزلىنەتتى. ئەپسۇسكى، ئۇ قانچە ئۇمىد قىلسىمۇ، قانچە ئالدىراپ تەقەززا بولسىمۇ ئوغلى ئىشىكتە كۆرۈنمەيتتى، تۇيۇشمۇ ئاڭلانمايتتى. ئۇ نېمىشقا شۇ چاغقىچە يېتىپ كەلمەيدىغاندۇر؟... ئۇنىڭغا راستىنلا بىرەر ئىش بولغانمىدۇر - يە؟... ئۇ قايتىپ كەلسە قانداق ئىشلار يۈز بېرەر؟... ئۇ توختىماي خورسىناتتى، ئۇھسىناتتى، ئەنسىرەپ، ۋايىم يەپ تېپىرلايتتى، تىنچلىنالمايتتى. ساقلاش، كۈتۈش، بولۇپمۇ ئەڭ قەدىرلىك كىشىسىنى كۈتۈش نېمىدېگەن تەس، ئازابلىق، نېمىدېگەن ئىزتىراپلىق - هە!...

چوڭ ئالچى ئوغلىنىڭ دەردىدە ئەتىگەنلىك غىزانىمۇ تۇزۇك يېمىدى. قىرناقلار داستىخاننى يېغىشتۇرۇپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇ يەنە مۈڭلۈق خىيالغا چۆكتى. دەل مۇشۇ پەيتتە، ئۇيقۇسىدىن ئويغانغاندىن بېرى يېغىسىدىن توختىماي تېقىمىغا سىيىپ خاپا قىلىۋاتقان بالىسىنى پەپىلەش، قۇرۇقداش بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقان سۈجۈك ئۇنىڭغا:

— ئالچى ئانا، بالا يېغىسىدىن توختىمايۋاتىدۇ. تالاغا چىققۇسى بارمىكىن. مەن چىقىپ ئۇنى ئوينىتىپ كىرەي، — دېدى.

بالا ئەمەس، ئۆزۈڭنىڭ چىققۇسى بار دېسەڭچۇ، دەپ ئويلىدى چوڭ ئالچى ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى دەرهال چۈشىنىپ، ئاندىن:

— هە، مەنمۇ بىللە چىقاي، — دېدى ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشىلىپ.

ئۇلار تالاغا بىللە چىقتى. بىرنەچچە قىرقىن ئۇلارغا ئەگەشىپ

تى. ئۇلار چېدىردىن چىقسىلا باھار قۇياشىنىڭ كۆزنى چاقنىتىپ ئاچۇرمايدىغان ئۆتكۈر نۇرىغا دۇچ كېلىپ، قوللىرىنى پېشانىسىگە ئېلىشتى. چوڭ ئالچى كۇن نۇرىنى توسۇپ تۇرۇپ بارگاھ ئىچىگە نەزەر سالدى. بارگاھ تىپتىنچ، ھەممە ئادەتتىكىدەك، ئۆز پېتى، كىشىلەرمۇ ئۆز ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل... ئۇ سوئال تەرەپكە بۇرۇلۇپ مېڭىپ، چېدىرنىڭ ئارقىسىغا ئۆتتى. غەرب تەرەپ-تىن — بىپايان خېتاۋ تۇزلەڭلىكىدىن سوقۇپ تۇرغان راھەتبەخش باھار شامىلى ئۇنىڭ يۇزلىرىگە ئۇرۇلدى، ئاندا - ساندا ئاق ئارىلىغان چاچلىرىنى، ئۇچىسىدىكى پىنجەك ۋە يىپەك ئارتىغىنىڭ پەشلىرىنى پەلپۈتتى. ئۇ كېلىنى بىلەن بىر قاتار تۇرۇپ كۇنپە-تىش تامان يىراقلارغا كۆز تىكتى. غالىب قوشۇن، ئالىپ ئوغلان ئەنە شۇ تەرەپتىن كېلەتتى. ئەپسۇسكى، يېشىللىق جىلۋىسى ناما-يان بولۇۋاتقان پايانسىز بېغىر كۆپمە دۆڭلۇك دالىدا ئۇلارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئۇلار يەنە ئۇمىدسىزلەندى. باشلىرىنى سېلىپ، گەپ - سۆز قىلىشماي ئاستا قوزغىلىپ مېڭىپ كېتىشتى... قۇچاقتىكى بالا تىنىمسىز تېپىرلاپ، يەرگە چۈشۈپ ماڭمەن، ئويناymەن، دەپ قەغىش قىلىپ ئۇلارنىڭ دىققىتىنى بۆلەتتى. ئەنسىز، تەگسىز، مۇڭلۇق ئوي - خىياللىرىغا بەرھەم بېرەتتى.

كۇن تىكلىنىپ سايىلەر قىسقارغان پەيت، قىرقىنلىرىنى كەتكۈزۈۋېتىپ كېلىنى بىلەنلا قالغان چوڭ ئالچى بارگاھ چېتىدە-كى شالاڭ بىر يۇمران چىمەنلىكتە كۇنپېتىشقا ئالدىنى قىلىپ، بىر پۇتىنى سۇنۇپ، بىر پۇتىنى پۇكلەپ قۇچاقلاپ، پۇكلەنگەن تىزىغا ئېڭىكىنى قويۇپ، كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى. ئۇ پات - پات يېنىك چۆچۈپ ئېسىگە كېلەتتى - دە، قانداقتۇر بىر ئۇمىد بىلەن بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا، يىراقلارغا نەزەر سالاتتى. كۇتكىنى، ئىزدىگىنى كۆرۈن-مىگەندىن كېيىن يەنە مەيۇسلىنىپ مۇڭلىناتتى - دە، خىيالىنىڭ داۋامىغا بېرىلەتتى. ئالچى سۇجۇك كەپسىز بالىسىنىڭ تايتاڭلاپ

مېڭىپ، يېقىلىپ ـ قوپۇپ ئويناشلىرىدىن خەۋەر ئېلىش بىلەن ئاۋارە، ئۇ بالىسىنى دەپ چوڭ ئالچىدىن خىلىلا يىراقلاپ كەتكەندى. شۇ ئەسنادا ئەتىگەندىن بېرى كۈندىكىگە ئوخشاش ھايات قايناپ تۇرغان بارگاھ ئىچى بىردىنلا ئوپۇر ـ توپۇر بولۇپ، كىشىلەر تالاغا چېقىپ ئۇياق ـ بۇياققا چېپىشقا، بىر ـ بىرىنى چاقىرىپ ۋارقىراشقا، نېمىلەرگىدۇر ئالدىرىشىپ، قاياقلارغىدۇر نەزەر سېلىشقا باشلىدى. تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ چوڭ كۆك چېدىرىغا كىرىپ ـ چىقىۋاتقانلار ھەممىدىن كۆپ ھەم ئالدىراش ئىدى. ھايال ئۆتمەي بارگاھ ئىچى تېخىمۇ پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى قوللىرىغا گۈرجەك ۋە ئوتىغۇچلارنى ئېلىپ چېدىرلار ئارىسىدىكى بوش يەرلەرنى كولاپ ئوچاق ياساشقا، ئوتۇنلارنى تىزىپ گۈلخان يېقىشقا، چوڭ ـ چوڭ مىس، چويۇن قازانلارنى يۆتكەشكە، يەنە بىر قىسمى ئالدىن تەخلەپ قويۇلغان سېمىز مالىلارنى ساغىرلاردىن ئاچىقىپ بوغۇزلاپ، تېرىسىنى سويۇپ گۆشلىرىنى تاراچلاشقا، لەشكەرلەر دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرىنى كىيىپ، ياراغلىرىنى ئېلىپ، ئاتلىرىغا مىنىپ سەپراس بولۇپ تىزىلىشقا باشلىدى. چوڭ ئالچى دەسلەپتە ئۆز خىيالىغا بەك بېرىلىپ كەتكەچكە، بارگاھ ئىچىدە يۈز بېرىشكە باشلىغان بۇ ئۆزگىرىشلەرگە ئانچە ئېرەن قىلمىدى. ئەمما ئۇ بىرئازدىن كېيىن بىردىنلا ئېسىگە كەلدى ـ دە، كۆڭلى بىر ئىشنى تۇيۇپ جىددىيلىشىشكە، يۈرىكى ئىختىيارسىز ھالدا دۈپۈلدەپ سوقۇشقا باشلىدى. ئۇ نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئېنىق ئاڭقىرىپ ئورنىدىن تۇرغۇچە، بالىسىنى كۆتۈرۈۋالغان ئالچى سۈجۈكمۇ ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولدى.

— ئالچى ئانا... تۇرسىلا، ئۇلار ... — دېدى ئۇ ھاسىراپ دېمى كېسىلىپ، — ئۇلار... باتۇر ... بايا ئۇقتۇم، يېقىنلا يەردە كېلىۋاتقۇدەك...

ئانا كېلىنىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ئەھۋالنى چۈشەندى. ئۇنىڭ ئوغلى قايتىپ كەپتۇ، يېقىنلا يەردە كېلىۋاتقۇدەك! ... ئۇ چەكسىز

هایاجان ۋە خۇشاللىققا تولۇپ، قانداقتۇر بىر كۈچ - قۇدرەتنىڭ تۇرتكىسىدە ئورنىدىن ياش - چوكانلاردەك ئىرغىپ تۇردى - دە، تەڭرىقۇتنىڭ كۆك چېدىرى تەرەپكە قاراپ يۈگۈردى.

2

غالىب قوشۇننىڭ يېتىپ كەلگەنلىك خۇش خەۋىرى بىردەم- نىڭ ئىچىدىلا بارگاھنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە تارقال- دى. قارشى ئېلىشقا كەلگەن مىڭلىغان كىشىلەر چېدىر - چېدىر- لاردىن چىقىپ، تەرەپ - تەرەپلەردىن كېلىپ بارگاھنىڭ كۇنپە- تىش ئارقا تەرىپىگە توپلىنىشقا باشلىدى. كىشىلەر توپى بارغانچە زورايماقتا، ئىككى يانغا كېڭىيىپ ئۇزارماقتا، تەرتىپ ساقلىغۇچى نۆكەرلەر ئاتلىق ھەم پىيادە ئۇياق - بۇياققا چېپىپ يۈرۈپ كىشى- لەرنى تەرتىپ ساقلاشقا چاقىرماقتا. ئۇلارنى تەڭرىقۇت باشلىق ھون ئېسىلزادىلىرى تۇرغان جاينى مەركەز قىلىپ، ئىككى يانغا غاز قانىتى شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرماقتا... كىشىلەر بىر - بىرىنى ئىتتىرىپ دەۋرىشەتتى، سەكرىشىپ، بويۇنلىرىنى سوزۇشۇپ، قوللىرىنى پېشانىلىرىگە ئېلىپ غالىب قوشۇننىڭ يولىغا ئىنتىزار- لىق، تەقەززالىق بىلەن تەلمۇرۇشەتتى. تۇرلۇك - تۇمەن شېۋىلەر- دە، ئېگىز - پەس، ئالىتاغىل ئاۋازلاردا ۋارقىرىشىپ، سوقۇشقا كەتكەن تۇغقانلىرىنىڭ گېپىنى قىلىشاتتى، ۋاراڭ - چۇرۇڭ، يىغلاش - كۈلۈش، ۋارقىراش - جارقىراشلار گۇمبۇرلىتىپ چې- لىنىشقا باشلىغان ناغرا - دۇمباق ۋە كاناي - سۇنايلارنىڭ ئاۋازلە- رىغا قوشۇلۇپ قۇلاق - مېڭىنى يەيتتى.

— يېتىپ كەلدى دېمىگەنمىدىڭ، قېنى ھوي ئۇلار؟ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيدىغۇ؟...

سوقۇشقا كەتكەن ئوغلى بىلەن كۆرۈشكىلى چىققان بىر چال تاقەت قىلالماي يېنىدىكى ئالچىسىغا كايىدى.

— نېمىگە ئالدىرايسەن؟ چوڭ قوشۇن دېگەن ئۇنداق تېز

يۇرەلمەيدۇ...

— ئالدىغىلا بارساق بولماسمىدى، بۇ يەردە بۇنداق قىستىلىشىپ تۇرغۇچە.

— سەۋر - تاقەت قىل، ئاتىسى، ئالدىرىما. ئۇلار ھېلى يېتىپ كېلىدۇ، ئوغلۇڭ بىلەنمۇ كۆرۈشىسەن. ئۇنىڭ ئامانلىقىنى تىلە...

بىر ئايال توپنىڭ ئالدىغا ئۆتەلمەي ئاۋارە بولۇۋاتقان ئون ياشلاردىكى بىر ئۆسمۈر بالىغا چالۋاقىدى:

— نېمانداق قىستىلىۋېرىسەن، ئادەمنىڭ پۇتىغا دەسسەپ. بىردەم جىم تۇرساڭ بولمامدۇ!

— ھە، خاپا بولمىغىنا، ئاچا. مۇنداق تۇرغىنا، مەن ئالدىغا ئۆتۈۋالاي.

— ئالدىغا ئۆتۈپ نېمە قىلاتتىڭ؟ ھەممە كىشىنىڭ ئالدىغا ئۆتكۈسى بار بۇ يەردە. ۋۇ قۇلاق كەستى چاپتىكەش!...

ياش چوكان سەركە قويغا مىنىپ چاشقان ئوۋلىغۇدەك بولۇپ قالغان ئوغلىنى چاقىردى.

— بارس... بارسباي! قېنى سەن بالام؟ بۇ ياققا كېلىپ ماڭا ھاپاش بول، ئاتاڭنىڭ ئالدىغا ئاپىرىمەن!...

ئىككى ئايال توپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىستىلىشىپ تۇرۇپ سوقۇشقا كەتكەن ئەرلىرىنىڭ پارىڭىنى قىلىشتى.

— مېنىڭ ئېرىم ئېسەنمىدۇر؟ كۆڭلۈم ئەجەب بىر قىسمىلا تۇرىدۇ.

— يوقىلاڭ گەپلەرنى قىلمىساڭچۇ، كىشىنى ئەنسىرىتىپ. مەن دېدىمغۇ، ئەرلىرىمىز ئامان - ئېسەن دەپ. ئۇلار شۇ تاپتا ئەسىر ئالغان قوللىرىغا توپ - توپ ماللارنى ھەيدەتكۈزۈپ كېلىۋاتقاندۇر.

— شۇنداق بولسىكەن ئىلاھىم!... بىراق سوقۇش دېگەننىڭ ئەن - چېنى يوق. يا ئوقى بىلەن قىلىچ كىشىنى ياخشى - يامان دەپ ئايرىمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىزنىڭ كىشى بەكلا قارام ئىدى.

ئالمادىس بىرەر ئىش بولۇپ قالدىمىكىن دەپ...

— ئۇنداق شۇم ئېغىزلىق قىلمىغىنا بولدى، ئەنسىرىمە، خاتىرەڭنى جەم قىل... ئەرلىرىمىز قايتىپ كەلسە، باي بولۇپ كېتىمىز دېگىنە. ئۆيلىرىمىزدە قۇللىرىمىزمۇ بار بولىدۇ. ئۇ چاغدا ھېچنېمىدىن غەم قىلمايمىز، مانا شۇلارنى ئويلا... ھە راست، سەن ئېرىڭگە قانداق سوۋغا تەييارلىدىڭ؟ ئۇنىڭ ئالدىغا قۇرۇق قول چىقمىغانسەن ھەرقاچان؟

— ئەلۋەتتە، مانا قارا، مەن ئۇنىڭغا ئۆزۈم توقۇغان يۇڭ رەختتە بىر تون تىكتىم.

— شۇغىنىسى، مېنىڭ قولۇم سېنىڭكىدەك چېۋەر ئەمەس، رەخت توقۇيالمايمەن. ئەمما مەنمۇ قۇرۇق قول چىقمىدىم. قارا، مەن ئۇنىڭغا بىر پارچە چورۇقنى بۇيرۇتۇپ تىككۈزدۈم. ئايىغى يىرىك ئىدى ئۇ كىشىنىڭ...

ئۇلاردىن بىرنەچچە قەدەم نېرىدا تۇرغان، غاز بويۇن بىرى ئۇشتۇمتۇت «توۋغ!... غالىب قوشۇنىنىڭ توۋغى!...» دەپ ۋارقىرىدى.

— قېنى، كۆرۈنمەيدىغۇ، قايسى تەرەپتە؟... — دېيىشتى ئەتراپتىكىلەر دەۋرىشىپ.

— ئەنە، ئۇدۇلىدىكى ئاۋۇ ئۆيۈكنىڭ كەينىگە قاراڭلار! — دېدى ئۇ قولى بىلەن ئالدى تەرەپتىكى بىر قىرنى كۆرسىتىپ، — ئەنە، ئۇچلىرى كۆرۈندى، ھېلى لەپىلدىگىنىنى كۆردىڭلەر. غالىب قوشۇن ئەنە شۇ توۋغلارنىڭ ئاستىدا!...

— راست، مەن كۆردۈم! ئەنە!

— مەنمۇ كۆردۈم!...

— غالىب قوشۇن يېتىپ كەلدى!...

كېسەلچان ئانىسىنى يۆلەپ توپنىڭ كەينىدە تۇرۇپ قالغان ئون تۆت ياشلاردىكى بىر ئوغۇل بالا كىشىلەرنىڭ بۇ سۆزىدىن - چۇقانلىرىنى ئاڭلاپ ئورنىدا تۇرالماي قالدى.

— ئانا، ئانا، غالىب قوشۇن يېتىپ كەپتۇ، ئاغام قايتىپ

كەپتۇ! — دېدى ئۇ ئانىسىغا، ئاندىن، — ئانا، قېنى مۇرەمگە چىق، مەن سېنى ئېگىز كۆتۈرەي. قايتىپ كەلگەنلەر ئىچىدە ئاغام بارمۇ، يوق، قاراپ باق، — دېدى ئۇنى ھاپاش قىلماقچى بولۇپ.

— بولدى قىل، بالام، ئاۋارە بولما، كۆتۈرۈشنىغۇ كۆتۈرەر-سەن. بىراق ئاغاڭ ئالدىمغا كەلمىگۈچە بەربىر تونۇيالمايمەن ئۇنى. كۆزۈم ئاجىز تۇرسا مېنىڭ.

— چىقىۋەر، ئانا، سېنىڭ كۆزۈڭ ئاجىز بولغىنى بىلەن ئاغامنىڭ كۆزى ئۆتكۈر. سەن ئۇنى كۆرەلمىسەڭمۇ ئۇ سېنى كۆرسە تونۇپ ئالدىمىزغا كېلىدۇ ئەمەسمۇ. قېنى چىق!...

چارساقال، قاۋۇل تۇمەن تەڭرىقۇت قارشى ئالغۇچى ئىسىلزا-دىلەر توپىنىڭ ئالدا يېڭى تەگمەن ئۆگەسى، سول قول بىلگە يۈيۈك بىلەن يىراقلارغا كۆز تىكىپ ئۆرە تۇراتتى. ئۇنىڭ راسا چارلاشقان ئۆسكىلەڭ چاچ ـ ساقاللىرى، ئۇچىسىدىكى ئۇزۇن زەرباب تونـ-نىڭ پەشلىرى ئۇدۇلىدىن سوقۇپ تۇرغان مەيىن شامالدا يېنىك يەلپۈنۈپ لەپىلدەپ تۇراتتى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئالدىدا ئۆزىدىكى سۈرلۈك، تەمكىنلىك ۋە ئۇلۇغۋارلىقىنى ساقلاپ، سال-ماق، ئېغىر ـ بېسىق بولۇشقا تىرىشسىمۇ، قەلبىگە تولۇۋاتقان خۇشاللىق ھاياجىنى ۋە قانداقتۇر جىددىيلىكتىن بىر ئىزىدا تۇرال-مايتتى... ئۇ تاقەتسىزلىنىپ ئالدىغا بىرنەچچە قەدەم ماڭدى ـ دە، قولىنى چېكىسىگە ئېلىپ يەنە يىراقلارغا كۆز تىكتى...

— قارا!... — دېدى ئۇ بىر پەستىن كېيىن غالىب قوشۇننىڭ قارىسىنى كۆرۈپ يېنىدىكى ئوغلىغا، — ئۇلار يېتىپ كەلدى! ئالىپ چەۋەندازلىرىم! ... نېمىدېگەن ھەيۋەتلىك، نېمىدېگەن قۇد-رەتلىك!...

— ھە!... كەلدى!...

ئۇنىڭ سول يان تەرەپ كەينىدىرەك تۇرغان يۈيۈك ئاتىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ ھاياجانلىنىشىنىڭ ئورنىغا نېمىشقە-دۇر چۆچۈپ، ھودۇقۇپ، جىددىيلىشىپ كەتتى.

ئەمما تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا قارىمىدى، روھىي كەيپىياتىغىمۇ

دىققەت قىلمىدى. ئۇنىڭ چىرايىدىن قان قېچىشقا باشلىغانلىقىنى، هودۇقۇپ ئالاقزادە بولۇۋاتقانلىقىنى، ئاۋازىنىڭمۇ گېلىغا بىر نەر-سە تۇرۇپ قالغاندەك بوغۇلۇپ - تىترەپ چىققانلىقىنى كۆرمىدى، سەزمىدى... ھەممىنى قىلغان شۇ كىچىك ئالچى جانئايقىن. نېمە قىلىدۇ ئۇ ئەمدىلا ئون يەتتە ياشقا كىرگەن، ئاق - قارىنى تېخى تولۇق ئايرىپ بولالمىغان گۆدەك ئوغلىغا ئۆزى بىلەن باتۇر ئوتتۇ-رىسىدىكى مۇرەككەپ ئىشلارنىڭ گېپىنى قىلىپ ئاچچىقىنى، ئەلە-مىنى، قورقۇنچىنى ئۆزىلا بىلسە بولىدىمۇ، قىلغۇلۇقنىڭ ھەم-مىسىنى ئۆزى قىلغاندىكىن. بېچارە بالىدا نېمە گۇناھ؟ ئۇ ئاكىسى باتۇرغا نېمە يامانلىق ئويلىغان؟ قانداق ئۆچمەنلىك، سۈيىقەست ئىشلەتكەن؟ ئۇنى ئۆزىگە چېتىۋېلىپ زىددىيەت قاينىمىغا سۆرەپ كىرگىنى، باتۇرنى قورقۇنچلۇق كۆرسىتىپ يۈرىكىگە، سەبىي كۆڭلىگە قورقۇنچ، ۋەھىمە ۋە ئۆچ - ئاداۋەت سالغىنى نېمىسى؟ مانا ئەمدى...

غالىب قوشۇننىڭ ئالدىنقى سېپى قارشى ئالغۇچىلار توپىدىن نەچچە ئوقتام يىراقلىقتا كېلىۋاتاتتى. ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ تۇغلىرى كۆرۈندى، ئاندىن قۇياش نۇرىدا يالت - يۇلت قىلىپ پارقىرىغان ئۇزۇن ساپلىق نەيزىلىرى، كېيىن چەۋەندازلارنىڭ دۇبۇلغىلىق باشلىرى، ساۋۇتلۇق گەۋدىلىرى، ئاتلارنىڭ باشلە-رى، پارقىراپ تۇرغان قىلىچ، قالقانلار... نامايان بولۇشقا باشلە-دى. ئۇلار ئۇدۇلدىكى قىر كەينىدىن خۇددى يەردىن ئۇنۇپ چىقە-ۋاتقان چاتقاللىقتەك توپ - توپى بىلەن ئۆرلەپ چىقاتتى - دە، ھەيۋەتلىك سېپىنى بۇزماي بارغانچە يېقىنلاپ كېلەتتى. ئۇلارنى كۆرۈپ كىشىلەرنىڭ ئالقىش - تەنتەنىلىرى، سۈرەن - چۇقان، نەرە تارتىشلىرى، يىغلاش - كۈلۈشلىرى تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈ-رۈلدى. بۇلار گۈمبۇرلىتىپ چېلىنىۋاتقان ناغرا - دۇمباق ئاۋاز-لىرىغا، بۇرغا - كاناي، باربىت، بورىيا سادالىرىغا قوشۇلۇپ، ئۇلانسۇ كۆلى بويىدىكى ئوتلاق ئاسمىنىنى لەرزىگە كەلتۈردى.

چوڭ ئالچى ئايقاغان ئوغلى باتۇرنى ھەممىدىن ئاۋۋال تونۇۋال-

دى. باتۇر سەپنىڭ ئالدىدا، يۇرتۇغنىڭ ھمايىسىدە، لەپىلدەپ تۇرغان تۇغلار ئارىسىدا ئاق قاشقىلىق قىزىل تورۇق تۇلپارغا مىنىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ بېشىدىن ئايىغىغچە تۆمۇر كىيىمگە ئوراڭغاندى. ساۋۇتى ئۈستىدىن يېپىنچاقلاپ چىگىۋالغان ئۇزۇن قىزىل تونىنىڭ پەشلىرى ئېتىنىڭ ساغرا ۋە قورساقلىرىنى يېپىپ تۇراتتى. ئۇ توخرى خاندىن ئولجا ئالغان پۇتلىرى ئىنچىكە، بېلى ئۇزۇن، قورساقلىرى تار، بويى ئېگىز تەۋەررۈك تۇلپار ئۈستىدە چوغچام، غالىبانە قىياپەتتە بېشىنى تىك تۇتۇپ مەغرۇر ئولتۇراتتى... ئانسى ئۇنىڭ ساغلام، بەقۇۋۋەت بەستى - قامىتىگە، قويۇق تۈك - ساقال باسقان كۆكۈچ، سۇرلۇك چىرايىغا قاراپ خۇشاللىق ۋە پەخىر - ئىپتىخارغا تولدى.

— سۇجۇك، قارا!... — دېدى ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي، يېنىدا تۇرغان كېلىنىنىڭ بىلىكىنى سىقىپ، — ئۇ كېلىۋاتىدۇ. ئامان - ئېسەن، چوغچام!...

— ھەئە... ئانا!... — سۇجۇكمۇ ھاياجاندىن نېمە دېيىشىنى بىلەلمەيۋاتاتتى.

— مەن دېمىگەنمىدىم، ئۇ ئەر يەتكەن بىر ئالىپ چەۋەندىز بولۇپ قالدى دەپ. قارا ئۇنىڭ قامىتىگە، ھەيۋىتىگە، نېمىدېگەن چوغچام!... بويىمۇ ئۆسۈپتۇ!...

— ھەئە... باتۇرۇم!...

ئۇلار خۇشال بولغىنىدىن تاقەتسىز ھاياجانغا تولۇۋاتقان مۇشۇ پەيتتە، سەپنىڭ ئالدىغا بارغانچە يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ساق - تەمەن، سۇر - ھەيۋەتلىك باتۇرنى تونۇشقا باشلىغان ھون ئېسىلزادىلىرى ئىچىدىكى بىرنەچچە كىشى ئۇلارنىڭ تامامەن ئەكسىچە، قانداقتۇر قۇرت - قوڭغۇزلار ئىچى - باغرىنى تاتىلاۋاتقاندەك، غاجىلاۋاتقاندەك ئارامسىزلىنىپ ئازابلىنىشقا، يەنە نېمىدىندۇر قورقۇپ خەۋپسىرەۋاتقاندەك ھودۇقۇپ تەمتىرەشكە، ئالاقزادە بولۇشقا، دەككە - دۈككە، سارىسىمگە چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ بىرى دەل تەڭرىقۇتنىڭ كىچىك ئالچىسى، باتۇرنىڭ ئۆگەي

ئانىسى جانئايقىن ئىدى. يەنە بىرى ئۇنىڭ ئوغلى، يېڭى تەگكەن ئۆگە يۈيۈك، ئۇنىڭدىن قالسا تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ ئۆزى ئىدى. تەڭرىقۇت چوڭ ئوغلى باتۇرنىڭ ئامان - ئېسەن، زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلگىنىنى كۆرۈپ ھەم خۇشال بولۇپ ھاياجانلىنىۋاتاتتى ھەم نېمىگىدۇر جىددىيلىشىپ، قانداقتۇر خىجىللىق، تەڭقىسلىق ھېس قىلىپ ئارامسىزلىناتتى. ئۇنىڭ سول يېنىدا تۇرغان يۈيۈكنىڭ بولسا چىرايى تاتىرىپ، پۈت - قوللىرى تىترەۋاتاتتى، ئۇ قانداقتۇر بىر ئىشنى خاتا قىلىپ قويغاندەك ۋىجدان ئازابى تارتىپ ئارامسىزلانماقتا، ئانىسىنىڭ نەچچە كۈن ئاۋۋالقى باتۇر توغرۇلۇق ئېيتقان ئەلەملىك، ۋەھىمىلىك سۆزلىرىنى ئەسلەپ يۈرىكى سىقىلماقتا، ئۆزىگە قانداقتۇر بىر بالا - قازا يېقىنلاپ كېلىۋاتقاندەك قورقۇپ، تىترەپ ئالاقزادە بولماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئانىسى، كىچىك ئالچى جانئايقىن بولسا ئونلىغان قىرقىن - قىرناقلىرى ئارىسىدا ئۆڭسۈلى ئۆچۈپ، ئاتىسى يانبېيقانىنمۇ ئۇنتۇپ، قوقاسقا دەسسەپ ۋالغاندەك تېپىرلىماقتا، چايان چېقىۋالغاندەك ئازابلىنىپ، ياۋۇزغا دۇچ كېلىپ قالغاندەك ۋەھىمىگە پاتماقتا ئىدى. ئىچىدە بولسا بارغانچە يېقىنلاپ كېلىۋاتقان باتۇرنى قارغاپ زەھەرلىك يىلاندەك كۆشۈلدىماقتا ئىدى... «بۇ بالاخور ياۋايى راستىنلا ئامان - ئېسەن قايتىپ كەپتۇ - دە. ئۇ قانداق بولۇپ ھايات قالغاندۇر؟... ئېتىڭدىن يىقىلىپ بوينۇڭ سۇنۇپ ئۆلسەڭچۇ شۇ تۇرقىدا!...»

غالىب قوشۇننىڭ ئالدىنقى سېپى قارشى ئالغۇچىلار توپىغا يۇز قەدەمچە قالغاندا يۈرۈشتىن توختىدى. ھەممىدىن ئاۋۋال باتۇر ئاتتىن چۈشتى، ئاندىن ئوڭ قول بىلگە يانبېيقان، ئوڭ - سول قول ئۇلۇغ سانغۇنلار، ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھەرقايسى خان - بەگلەرنىڭ يانداش سانغۇنلىرى، تۇمەنبېشى، مىڭبېشىلار... ئاتلىرىدىن چۈشتى. ئۇلارنى كۆرۈپ قارشى ئالغۇچىلار توپى دەۋرەپ چايقىلىشقا باشلىدى. كىشىلەر بىر - بىرىنى ئىتتىرىشىپ، يار ئالغان توغان سۆيىدەك غالىب قوشۇننىڭ سېپىگە قاراپ يۈگۈرۈشتى. قوشۇندىكى لەشكەرلەرمۇ سەپنى بۇزدى. ئاتلىرىنى،

ياراغلىرىنى، دۇبۇلغىلىرىنى تاشلاپ ئاتا ـ ئانا، خوتۇن ـ بالا، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئاتتى ... ئەتراپ قىيقاس ـ چۇقان، توۋلاش ـ چاقىرىش، يىغلاش، كۆلۈشلەردىن لەرزىگە كەلدى.

باتۇر قارشى ئالغۇچى هون ئېسىلزادىلىرىنىڭ ئالدىدا ساقلىنى يەلپۇتۇپ غۇلاچلىرىنى كەڭ ئاچقىنىچە ئۆزىگە قاراپ كېلىۋاتقان ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى كۆرۈپ قەدىمىنى ئىتتىكلەتتى. ئۇ ئاۋۋال دۇبۇلغىسىنى ئېلىۋەتتى، ئاندىن يېپىنچىسىنى، ساۋۇتىنى، قىلىچىنى تاشلىدى. ئەمما ئۇ يېقىنلاپ كېلىپ، ئاتىسىنىڭ سول يېنىدا ئۇنىڭ بىلەن بىللە كېلىۋاتقان ئىنىسى يۈيۈكنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، كۆڭلى بىر ئىشنى تۇيۇپ چىرايى تاتاردى ۋە ئاياغلىرىدا ماغدۇر قالمىغاندەك قەدىمى ئاستىلاپ قالدى. چۇنكى يوسۇن ـ ئادەت بويىچە هەرقانداق مۇراسىم ـ يېڭى يىغىلىشلاردا تەڭرىقۇتنىڭ سول يېنىدا پەقەت ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى بولمىش تەگىن ئۆگەسىلا بىللە مېڭىش ياكى تۇرۇشقا هوقۇقلۇق هەم سالاهىيەتلىك ئىدى. ۋەهالەنكى، باتۇرنىڭ كۆڭۈل غەشلىكى ئۇنچە ئۇزاق داۋام قىلمىدى. ئاتا ـ ئانا مېهرى، سېغىنىش ۋە تەلپۈنۈش، ۋىسال شادلىقى ئۇنىڭ دەرگۇمان ۋە غەشلىكلىرىنى ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئۇنتۇلدۇردى.

— تەڭرىقۇت ئاتا! ...

— ئوغلۇم! ...

باتۇر قوللىرىنى كەڭ ئېچىپ كەلگەن ئاتىسىنى قۇچاقلىدى. ئاندىن بويى ئۆسۈپ بۇرۇتلىرى خەت تارتىپ، چوپچوڭلا يىگىت بولۇپ قالغان ئىنىسى يۈيۈكنى، ئۇنىڭدىن كېيىن نەچچە ۋاقىتتىن بېرى كۆزىدىن ئۇچقان قەدىردان ئانىسى ئايقاغانىنى قۇچاقلىدى.

— ئانا! ...

— ئوغلۇم! ... باتۇرۇم، يۈرەك پارەم! ...

ئانا ئوغلىنىڭ قارا بۇلغۇننىڭكىدەك كەڭ مۇرىلىرىگە ئېسىلىدى. ئۇنى قۇچاقلاپ، قويۇپ بەرگۈسى كەلمەي باغرىغا مەهكەم

باستى، خۇشاللىق ياشلىرىنى تۆكۈپ تۇرۇپ، تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن ئۇنىڭ كۆكۈچ يۈزلىرىنى، چاچلىرىنى سىلاپ، ئاپتاپتا كۆيۈپ قاريدىغان، شامالدا يېرىلغان چىرايىغا، ئولتۇرۇ-شۇپ تېخىمۇ يوغىناپ كەتكەن كۆزلىرىگە تويماي، ئىنتىزارلىق بىلەن تەلمۈردى. ئۇ تەلمۈرۈۋاتقان ئاشۇ ھال رەڭ كۆزلىرىدىنمۇ سۈزۈك ياش تامچىلىرى يىپى ئۈزۈلگەن مارجانەك تۆكۈلۈپ تۇراتتى. شۇ ئەسنادا، بۇ كۆزلەر يەنە يېقىنلا يەردە ئۆزىگە ئاھۇدەك تەلمۈرۈپ تۇرغان باشقا بىر جۈپ ئوتلۇق كۆزىنىمۇ كۆرۈپ قالدى.

— سۈجۈك... ئالچىم!

— باتۇرۇم!

ئۇسال تەشنالىقىدا تەقەززا ـ بىتاقەت بولۇپ تۇرغان سۈجۈك ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي باتۇرغا تاشلاندى. باتۇر ئۇنى ئانىسى بىلەن قوشۇپلا باغرىغا باستى. بىراق ئاردىدا قانداقتۇر بىر نەرسە تاقىشىپ، مىدىرلاپ، ئۇلارنى ئۆزاق قۇچاقلاشقىلى قويمىدى. بۇنىڭغا باشتا دىققەت قىلمىغان باتۇر سەل ئەجەبلىنىپ ئۆزىنى تارتتى ـ دە، ئالچىسى سۈجۈكنىڭ قۇچىقىدا تۇرغان بالىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى.

— بۇ...؟!

— كۆكخان!... — دېدى سۈجۈك ھاياجان بىلەن.

— كۆكخان؟!...

— ھەئە، سېنىڭ ئوغلۇڭ!...

— مېنىڭ ئوغلۇم!... كۆكخان! مەن ئاتا بولدۇم-مۇ!؟... ئاھ تەڭرىم!...

— شۇنداق، سەن ئاتا بولدۇڭ! — چوڭ ئالچى كىلىنىنىڭ قۇچىقىدىكى بالىنى ئېلىپ ئوغلىغا سۇندى، — مە، ئال، كۆرۈ-ۋال. ئۇ سېنىڭ ئوغلۇڭ، ئېتى كۆكخان. بۇ ئاتىنى مەن قويغان ئۇنىڭغا، كۆكتەك بۈيۈك، كۆك قۇرتتەك سۈباتلىق ئوغلان بولسۇن دەپ. ئۇ ئىككى ياشقا كىردى، ماڭالايدۇ، قوزغا مىنىپ ئويناپالايدۇ تېخى!... توۋا، سېنى تولىمۇ سېغىنغانىدۇق. غېمىڭ-

نى يەپ باغرىمىز خۇن بولغان، يولۇڭغا تەلمۇرۇپ كۆز قارىچۇقىمىز ئېقىپ كېتەي دېگەن. مانا، تەڭرىلەر قۇت بېرىپ ئاخىر دىدارلاشتۇق! ئېسەنمۇ سەن، ئوغلۇم، يۇرەك پارەم!...

— بىلىمەن، ئانا، مەن سىلەرنى كۆپ نادامەتتە قويدۇم ... مەنمۇ سىلەرنى بەك سېغىندىم!...

باتۇر بۇ قېتىم ئانىسى بىلەن ئالچىسىغا ئوغلىنىمۇ قوشۇپ قۇچاقلىدى، سەل تۇرۇپ بۇ بۇدرۇق ئوغلىنى قۇچىقىغا ئېلىپ سۆيمەكچى، ھىدىنى پۇراپ باقماقچى بولۇۋىدى، بالا ئۇنىڭ تۇك - ساقال باسقان سۇرلۇك، ناتونۇش چىرايىدىن قورقۇپ، ئۆزىنى قاچۇرۇپ تېپىرلىغىنىچە چىرىدە يىغلىۋەتتى.

— ھوي ... يىغلىۋەتتىغۇ بۇ... — دېدى باتۇر نېمە قىلىشنى، نېمە دېيىشنى بىلەلمەي.

— سەندىن قورقۇپ بولمامدۇ، — دېدى چوڭ ئالچى بالىنى تېزلا ئۇنىڭ قۇچىقىدىن ئېلىپ، — بۇ تۇرماق چوڭ بالىلار كۆرسىمۇ قورقۇپ قاچىدىغان تۇرسا سەن كۆك قۇرتتىن. سۆيمەن دەپ ئەجەبمۇ قورقۇقۇۋەتتىڭ ئۇنى ... قورقما، بالام، يىغلىما، ئۇ سېنىڭ ئاتاڭ...

— قارا بۇ شۇمتەكنى، ئاتىسىنى تونۇپ چاپلاشماقتا يوق، ئۆزىنى قاچۇرۇپ يىغلىغىنىنى، — دېدى سۇجۇك بەختىيارلىق ئىچىدە ئوغلىغا كايىپ.

— كىچىك بالا ئەمەسمۇ، — دېدى چوڭ ئالچى، — ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ تۇغۇلغاندا ئاتىسى نەدىكەن، ھازىرغىچە ئۇنى كۆرۈپ باقمىغان تۇرسا ئۇ...

ئۇلار شۇنداق دېيىشىپ ئۇسال شادلىقىنىڭ پەيزىنى سۇرۇۋاتقاندا، ئىچىگە لىق سۇچىك توشقۇزۇلغان ئالتۇن ئاياقنى كۆتۈرۈپ تۇمەن تەڭرىقۇت باتۇرنىڭ ئالدىغا كەلدى. ھون ئادىتى بويىچە سوقۇشتا غەلىبە قازىنىپ، زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كەلگەنلەرگە ئالدى بىلەن بىر جام ئاچچىق شاراب ئىنئام قىلىناتتى.

— قېنى، باھادىر ئوغلۇم، بۇنى ئىچىۋەت! — دېدى تەڭرە-

قۇت ئاياقنى ئوغلىغا سۇنۇپ، — بۇ مېنىڭ كۆڭلۈم، مۇكاپاتىم. شۇنداقلا ئەلكۇننىڭ، پۇتكۇل هوننىڭ كۆڭلى، هۆرمىتى!

باتۇر هاياجان ئىلكىده ئاياقنى هۆرمەت بىلەن قوليغا ئالدى. ئاتىسىغا، ئانىسىغا، ئالچىسىغا ۋە باشقا تۇغقانلىرىغا قاراپ سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن ئاچچىق شارابنى غۇرتۇلدىتىپ، ساقاللىرىغا تۆكۈپ، بىر تىنىقتىلا ئىچىۋەتتى، ئاندىن ئانىسى ئايقاغان تۇتقان، ساچۇلۇق ئاق داستىخانغا ئورالغان بىر خون[1] ئەمبەكنى، ئالچىسى سۇجۇك تۇتقان، رەختىنى ئۆزى توقۇپ تىكەكەن كۆڭلەكنى ئالدى، باشقا تۇغقانلىرىنىڭ، ئېسىلزادىلەرنىڭ سۇۋغاتلىرىنى، ياخشى تىلەك ـ قۇتلۇقلاشلىرىنى قوبۇل قىلىپ، چەكسىز شادلىق ۋە پەخىرلىك ئىپتىخارغا تولدى.

قارشى ئېلىش ۋە كۆرۈشۈش تولىمۇ هەيۋەتلىك، تەنتەنىلىك هەم تەسىرلىك بولدى. پۇتكۇل ياياقنى ئالقىش ـ تەنتەنە سادالىرى، خۇشاللىق كۈلكىلىرى ۋە قايغۇ ـ هەسرەت يىغىلىرى تەڭ قاپلىدى. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئاتا ـ ئانىسى ياكى ئوغلى بىلەن، خوتۇن ـ بالا ياكى ئېرى، ئاتىسى بىلەن، ئاكا ـ ئىنىسى ياكى تۇغقانلىرى بىلەن ئامان ـ ئېسەن كۆرۈشۈپ، خۇشال ـ خۇرام جەم بولۇشقىنىدىن چەكسىز شادلىق ۋە بەختىيارلىققا چۆمۈپ تەنتەنە قىلىشسا، يەنە نۇرغۇنلىغان ئاتا ـ ئانىلار ئوغۇللىرىنى، ئاياللار ۋە بالىلار، ئېرى، ئاتىسىنى تاپالماي، تاغدەك يۆلەنچۇكەدىن، ئائىلىسىنىڭ ئۈمىد ـ ئىشەنچى ۋە ئۇلتىرىقىدىن مەڭگۈلۈك ئايرىلىپ قېلىشقىنىغا قايغۇرۇپ، ئۆكۈنۈپ، هەسرەت ـ ئادامەت بىلەن يامغۇرەك ياش تۆكۈپ ئاھ ئۇرماقتا، يىغلىماقتا، باشلىرىنى سېلىپ، بويۇنلىرىنى قىسىپ قېلىشماقتا ئىدى.

قارشى ئېلىش ۋە كۈتۈۋېلىش كەچ كۈن قىزىلغىچە داۋاملاشتى. ئاندىن بارگاهنىڭ ئىچى ـ تېشى، چېدىرلاردا، سورۇن ـ مەيدانلاردا غالىب قوشۇننىڭ غەلىبىسى، ئالىپ چەۋەندازلارنىڭ قەهرىمانلىقلىرى ۋە ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كېلىشكەنلىرىگە ئاتاپ

---

① بىر خون — بىر دەستە.

تەڭرىلەرگە تېۋىنىش، ئەجدادلارغا سېغىنىش مۇراسىمى ۋە كۈتۈۋ-
ژىلىش، ھاردۇق سوراش، تارتۇقلاش زىياپەتلىرى باشلاندى. داس-
تىخانلار كەڭ سېلىنىپ، پىشۇرۇلغان گۆش - كاۋاپ، قۇرت
ئەمبەك، سۈت - قېتىق ۋە باشقا نازۇنېمەتلەر كەلتۈرۈلدى.
ئارغامچا، سۈچەك، بوزا، قىمىزلار قاچىلانغان ساپال ئىدىش،
تېرە تۇلۇملارنىڭ ئېغىزلىرى ئېچىلدى. قامانلار ياغاچ گەردىش-
لىك، تۆمۈر ھالقىلىق تۇمرۇكلىرىنى، نەغمىچىلەر باربىت، بو-
رىيا، چورا، قوبۇزلىرىنى قوللىرىغا ئالدى. ھەرقايسى ئاۋۇل -
قىشلاقلاردىن ئالايىتەن مۇشۇ ئىش ئۈچۈن تاللاپ كېلىنگەن،
كۆكتىن چۈشكەن پەرىلەردەك ياسانغان ياش قامانلار، قىز - چو-
كانلار ئۇسسۇل - ساماغا چۈشتى. كەيپ - ساپا، ئۇسسۇل - ساما
ۋە شادلىق تەنتەنىسى قايتىدىن ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى.

3

باتۇر بارىمتايلىقتىن، نومۇس - ھاقارەتتىن، خەۋپ - خەتەر-
لىك تەقدىر - قىسمەتتىن قېچىپ قۇتۇلغىنىدىن، سوقۇشتا نۇس-
رەت قازىنىپ نومۇسنى ئاقلاپ يۇرتىغا ساق - سالامەت، زەپەر
قۇچۇپ قايتىپ كەلگىنىدىن، ئاتا - ئانىسى، تۇغقانلىرى، ئۇرۇق-
داشلىرى بىلەن ئامان - ئېسەن دىدارلىشىپ شاد - خۇرام جەم
بولغىنىدىن ئىنتايىن خۇشال ھەم خۇرسەن بولدى. ئۆزىگە
باشتىن - ئاخىر ھەمراھ بولۇپ قۇت - مەدەت بەرگەن مۇقەددەس
تەڭرىلەرگە، يول باشلىغان ئۇلۇغ تۆزگە شۇكۇر - سانا ۋە
رەھمەت - تەشەككۈرلەرنى ئوقۇدى. بىراق ئۇنىڭ كۆڭلى ھامان
بەزىبىر شۇبھە - گۇمان ۋە تەشۋىش - تەۋرىنىشلەردىن خالىي
ئەمەس ئىدى. ئەسلىدە توخرى خان ئۇنىڭغا راست گەپلەرنى قىپتە-
كەن. سېنى نادامەتتە قويغان مەن ئەمەس، بەلكى ئاتاڭ... دەپ.
قارىغاندا ئاتىسى ئۇنىڭغا راستىنلا ۋاپاسىزلىق، يۈزسىزلىك،
باغرى تاشلىق قىپتۇ. ئۇنى كونا چاپانىنى چۆرۈۋەتكەندەك چۆرۈپ

تاشلۇۋېتىپتۇ، يات كىشىدەك ئۇنتۇپ كېتىپتۇ، ھەتتا ئوتقا ئىتتىد-
رىپ قويۇپ ئۆلۈش - تىرىلىشى بىلەنمۇ كارى بولماپتۇ. بۇ
نېمىدېگەن ۋىجدانسىزلىق، نېمىدېگەن نومۇسسىزلىق!... لېكىن
بۇ نېمە ئۇچۇن؟ زادى نېمە ئۇچۇن؟... ئاتىسى ئۇنىڭغا نېمە ئۇچۇن
بۇنداق مۇئامىلە قىلىدۇ؟ ئۇ نېمىنى خاتا قىلدى؟ نېمىگە چېقىل-
دى؟ تۇرقى - سىياقى غارىپ، سۆرۈن بولسا نېمە بوپتۇ؟ بۇ
ئۇنىڭ سەۋەنلىكى بولمىسا، بۇنىڭ نېمە يامىنى بار؟ ئىت -
مۇشۇكنىمۇ ئەتىۋارلاپ باقىدىغۇ كىشى. ئۇ ئىت - مۇشۇكچىلىكمۇ
بولالماپتۇ ئاتىسىنىڭ ئالدىدا. كۆڭلىدە ئۇنىڭغا زەررىچە ھۆرمەت-
سىزلىك، ۋاپاسىزلىق، بەتنىيەتلىك ئويلىمىغان تۇرسا. شۇنداق
تۇرۇپ ئۇ نېمە ئۇچۇن يۈز ئۆرۈيدۇ ئوغلىدىن؟ ئۇنى نېمىشقا
تاشلۇۋېتىدۇ؟ ئۇنتۇپ كېتىدۇ؟ ئۇنىڭ بىلەن نېمىشقا كارى بول-
مايدۇ؟ ئۇ راستتىنلا ئوغلىنى ياقتۇرمامدۇ؟ ئېتىراپ قىلمامدۇ
ياكى بۇنىڭ باشقا سەۋەبى بارمۇ؟...

تۇن نىسپىگىچە داۋاملاشقان سۇرجەكتىن كېيىن ئاتىسىنىڭ
كۆك چېدىرىدا قونۇپ قالغان باتۇرنىڭ كاللىسىغا ئەنە شۇنداق
جاۋابسىز سوئاللار، ئازابلىق خىياللار كىرىۋېلىپ زادىلا ئارام
بەرمىدى. ئۇ كۆڭۈل غەشلىكىدە تۇننى بىدار تاڭ ئاتقۇزدى. ئەتە-
سى ئەتىگەندە ئۇ قاپاقلىرى ئىششىپ، كۆزلىرى قان قۇيغاندەك
قىزىرىپ، خامۇش، گاراڭ ھالەتتە ئورنىدىن تۇردى. ئاتىسى بە-
لەن بىللە چېدىردىن چىقىپ يېڭى بالقىغان قۇياشقا، كۇن تەڭرە-
سىگە چوقۇنغاندىن كېيىن، يەنە قايتىپ كىرىپ ئەتىگەنلىك غىزاغا
ئولتۇردى. داستىخان مول مەئىشەتلىك ئىدى. بىراق ئۇنىڭ كۆڭ-
لى ھېچنېمە تارتمايتتى، قۇلىقىغىمۇ گەپ خۇشياقمايتتى. ئۇ
قايتىپ كېلىپلا بۇنداق كۆڭۈل غەشلىكىگە، ئىزا - ئەلەمگە قە-
لىشنى پەقەتلا ئويلىمىغانىدى... ئاتا - بالا ئىككىيلەن بىر -
بىرىدىن تارتىنىشقاندەك، ئېھتىيات قىلىشقاندەك گەپ - سۆز
قىلىشماي غىزا يەپ ئولتۇرغاندا، چېدىرغا چوڭ ئالچى ئايقاغانىڭ
تۇغقانلىرىدىن بىرى بولغان قۇيانداق ئېلقۇساي توغرۇلبەگ

كىرىپ كەلدى.

— ئالچى بىكە سەن بىلەن كۆرۈشسەم دەيدۇ، ھونزادە، — دېدى ئۇ تەڭرىقۇتقا تەزىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرگەندىن كېيىن باتۇرغا.

— قانداق ئىشكەن ئۇ، قاق سەھەردىلا؟ — دېدى تەڭرىقۇت كەپپى ئۈچۈپ.

— بىلمىدىم، ئېيتىدىغان سۆزى بارمىكىن، — دېدى توغرۇلبەگ ھودۇقۇپ. ئاندىن ئۇ كۈتۈپ تۇرماي تەڭرىقۇتقا تەزىم قىلدى ـ دە، غىپپىدە چىقىپ كەتتى.

توغرۇلبەگنىڭ «ھونزادە» دەپ ئاتىغىنى باتۇرغا ئار كېلىپ، كۆڭلىنى تېخىمۇ غەش قىلدى. مانا، ئۇ ئاللىقاچان ھونزادە دەردىسىگە چۈشۈپ قاپتۇ. ئىلگىرىكى تەگىن ئۆگە، سول قول بىلگە دېگەن ئاتاقلىرى نەگە كەتتى؟... لېكىن ئۇ توغرۇلبەگدىن ئاغرىنمىدى. ئۇنىڭدىنمۇ نېمە ئامال؟ ئۇنىڭچە بولسا يۇزى ئۇچۇن، كۆڭلى ئۇچۇن، ھۆرمىتىنى قىلىپ بولسىمۇ باتۇرنى ئەسلىي ئاتىقى بويىچە ئاتىغان بولاتتى. ئەڭ بولمىغاندىمۇ «ھونزادە» دېگەن نامى ئۇلۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق ئاتىقىنى بۇنچە تېز، تەرەپبالالا تىلغا ئالمايتتى. لېكىن ئۇ تەڭرىقۇتنىڭ، خوجايىنىنىڭ ئالدىدا راست گەپنى قىلمىسا بولمايدۇ ـ دە،... باتۇر ئەنە شۇلارنى ئويلاپ ئورنىدىن تۇردى، ئاتىسىغا تەزىم قىلىپ كەينىگە داجىدى. جەھلى قېتىپ چىرايى تۇتۇلغان تەڭرىقۇت ئۇنىڭ قولىنى كاپ قىلىپ تۇتۇۋالدى.

— توختا، ئولتۇر يېنىمدا! — دېدى ئۇ بۇيرۇق تەلەپپۇزى بىلەن، — غىزادىن كېيىن بارساڭمۇ كېچىكمەيسەن!

— ئاتا، ماڭا ئىجازەت بەر. ئانام بىلەن كۆرۈشۈپ كېلەي، — دېدى باتۇر مۇلايىملىق بىلەن.

لېكىن تەڭرىقۇت ئۇنىمىدى، تۇرقىدىن نارازى بولغانلىقى، ئاچچىقى كېلىپ غەزەپلىنىۋاتقانلىقى، يەنە قانداقتۇر جىددىيلىك، ئەنسىزلىك ئالامەتلىرى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى. بىراق

باتۇرمۇ نىيىتىدىن يانمىدى.

— كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرى نامىدىن ئىجازەت سورايمەن، ئۇلۇغ تەڭرىقۇت ئاتا! — دېدى ئۇ قەتئىي يوسۇندا، — مەن بېرىپ كېلەي!

تەڭرىلەرنىڭ نامىنى ئاڭلاپ ۋە ئوغلىنىڭ كۆزلىرىدە ئىپادىلىنىپ تۇرغان قەتئىيلىكنى كۆرۈپ تەڭرىقۇتمۇ ئېغىر سۈكۈتكە چۆكتى. مانا بۇ ئىلاجسىزلىق، ماقۇللۇق ... باتۇر ئالدىراپ چېدىرىدىن چىققاندا، توغرۇلبەگ ئۇنى سىرتتا ساقلاپ تۇراتتى.

— ئۇ ئالتۇن چېدىردا سېنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرىدۇ، — دېدى توغرۇلبەگ ۋە ئۇنى ئايقاغانىنىڭ چېدىرىغا باشلاپ قويۇپ ئۆزى كېتىپ قالدى.

باتۇر ئانىسىنىڭ ئالتۇن چېدىرىغا ئىشىككە تاقىشىپ، يورۇقلىرىنى توسۇپ، ئېيىقتەك پۇشۇلداپ كىرىپ كەلدى. چېدىر ئىچىنى ئالچى ھىدى، ئىپار، زەپە، كۈجە پۇراقلىرى بىر ئالغاندى. ئايقاغان چېدىرنىڭ تۆرىدە، قات - قات كىگىز - گىلەم ۋە تېرە - ياپۇتلار سېلىنغان پاكار پەچكۈم ئۇستىدە، ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ قارشى ئېلىشقا چىققان بىلگە خان، يابغۇ ئېلىقۇساي، قۇنتۇ مەلىكە ۋەزىرلىرى ئارىسىدا پەر ياستۇققا يۆلىنىپ پەرىشتە سۈپەت ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن قۇنچۇي ۋە خاس كۈمۈشتېكىنلىرى چېدىر دىۋارىدا ھالقا شەكىللەندۈرۈپ ئولتۇرغان بولۇپ، قىرقىن - قىرناقلىرى بۈيرۇق كۈتۈپ ئۆرە تۇرۇشاتتى. چېدىرنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىچىك گۈلخان يېقىلغانىدى. گۈلخاننى چۆرىدەپ قوللىرىدا كىچىك تۈمرۈك، نەي، قوبۇز، باربىت، بورىيالارنى تۇتۇشقان ياش قاملار نەغمە قىلىپ مۇناجات ئوقۇۋاتاتتى... بۇ چوڭ ئالچى ئايقاغانىنىڭ ئوغلى باتۇر بىلەن دىدارلىشىش شەرىپىگە ئۇيۇشتۇرۇلغان تەڭرىگە تېۋىنىش مۇراسىمى ئىدى.

— كەلدىڭمۇ، ئوغلۇم، قەدىمىڭ قۇتلۇق بولسۇن! — دېدى ئايقاغان ئوغلىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ.

— قۇتلۇق بولسۇن! — دېيىشتى باشقىلارمۇ قوڭغۇراقتەك

ئاۋازىنى جاراڭلىتىپ.

— باتۇرۇم!...

ئېسىلزادە ئالچىلار قاتاردا ئولتۇرغان سۈجۈك چاچراپ ئور-نىدىن تۇردى - دە، باتۇرنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ ئۇنىڭ قوللىرىغا ئېسىلدى. ئۇ ېۈگۈن تارىنىپ يارىشىملىق كىيىملىرىنى كىيىپ كېپىنەكتەك ياسانغانىدى.

— كەل، ئۇسسۇل ئويناپلى.

ئۇ ئېرىنى چېدىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سەھنىگە، ئۇسسۇلچى قاملارنىڭ ئارىسىغا ئەكەلدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن شادلىق، بەخت-يارلىق ۋە ئىشقى - مۇھەببەت تۆكۈلۈپ تۇراتتى. باتۇر ئۇنىڭ رايىغا باقتى، تۆردىكى ئانىسىغا قىيا بېقىپ جىلمىيىپ قويدى - دە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشتى...

مۇراسىم كۈن تىكلەنگۈچە داۋام قىلدى. مۇراسىم تۈگىگەن-دىن كېيىن ئالتۇن چېدىردا ئايقاغان بىلەن باتۇر ئانا - بالا ئىككىسى يالغۇز قالدى. ئانا پەچكۈمنىڭ لېۋىدە ئولتۇراتتى. باتۇر ئۇنىڭ ئالدىدا ئۆرە تۇراتتى.

— ئوغلۇم، جانجىگىرىم، يۈرەك پارەم! كۆزۈمدىن ئۇچ-تۇڭ، خويمۇ سېغىندىم سېنى!...

چوڭ ئالچى قوللىرىنى ئوغلىغا سۇندى. باتۇر ئۇنىڭ قوللا-رىنى سۆيۈپ ئالدىغا تىزلاندى.

— جۇدالىق دەردىدە باغرىم خۇن بولدى، — دېدى ئانا، — سېنى ياۋ قولىدا ئۆلۈپ كېتەرمۇ، قايتا كۆرۈشۈش نېسىپ بولماس-مۇ دەپ كۆپ ئەنسىرىدىم، قورقتۇم. تەڭرىلەر شەپقەتلىك ئىكەن، قۇت بېرىپ سېنى ئامان ساقلىدى، قېچىپ قۇتۇلۇشۇڭغا مەدەتكار بولدى. ئۇلۇغ تۆز كۆك قۇرت ساڭا يول باشلىدى. يەندىمغا ئامان - ئېسەن قايتۇرۇپ ئەكەلدى. شۈكرى!... بىراق... ئاھ تەڭرىم!...

ئايقاغان ھەم شادلىق ھەم ئەلەم - ھەسرەتلىك يىغلاپ تاشلا-دى. بۇنىڭغا قاراپ باتۇر ئۇنىڭ گۈمان - تەشۋىشلىرى بىلەن

ئانىنىڭ ھەسرەتلىك ياشلىرىدا ۋە تەڭرىنى تىلغا ئېلىپ قىلغان ئاخىرقى نالىسى ئوتتۇرىسىدا قانداقتۇر بىر باغلىنىش بارلىقىنى ھېس قىلدى.

— يىغلىما، ئۇلۇغ ئانا، ئەلەمزادە بولما، — دېدى ئۇ ئانىسىنىڭ تىزلىرىغا بېشىنى قويۇپ، — مانا، تىنىچ - ئامان دىدارلاشتۇق، خۇشال - خۇرام جەم بولدۇق. ئالدىڭدا ئامان - ئېسەن، ساق - تىمەن تۇرۇپتىمەن. شادلان، خۇشاللان... بىراق مېنى چاقىرىپسەن. بىر گېپىڭ بار سېنىڭ. تۇيۇپ تۇرۇپتىمەن. ئاتام بىرەر شۇملۇق قىلدى بولغاي، تۇنۇگۈن يۇيۇكنى ئۇنىڭ يېنىدا كۆرۈپ سەزگەنىدىم. ماڭا دېگىن، ئانا، مەن كەتكەندىن كېيىن قانداق ئىشلار يۈز بەردى؟

— سەنمۇ بىلىسەن، ئوغلۇم، بىراق نېمىسىنى دەي؟... — دېدى ئايقاغان ئوغلىنىڭ بېشىنى قۇچاقلاپ ھەسرەت بىلەن ياش تۆكۈپ، — مەنمۇ ئاشۇ ئاتاڭنىڭ ۋاپاسىزلىقىغا ئۆكۈنۈپ يىغلايمەن. سېنى چاقىرىپ دېمەكچى بولغانلىرىمۇ شۇ گەپلەر، ئاھ!...

ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي بىر ھازا يىغلىغاندىن كېيىن، بېشىنى كۆتۈرۈپ كۆز ياشلىرىنى سۈرتتى - دە، چېدىرنىڭ چاڭغىرىقىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان كۆك ئاسمانغا قاراپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— سەن كۆك قۇرتنىڭ نەسلى، لەۋەنت ئۇرۇقىنىڭ پۈشتى. ھوننىڭ پەخرى، تەڭرى قۇت بەرگەن ئۇلۇغ تۇمەنخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدىڭ. ئاتاڭ سېنى يەتتە ياش ۋاقتىڭدا تەختى ھوننىڭ تەگىن ئۆگەسى دەپ جاكارلاپ پۈتۈن ئەلگە يارلىق چۈشۈرگەن. بۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى، تەقدىرنىڭ يازمىشى، بۇرۇندىن داۋاملىشىپ كەلگەن دەخلىسىز يوسۇن - ئادەت بويىچە بولغان ئىش ئىدى. لېكىن سەن توخرى ئېلىگە بارمىتاي بولۇپ كەتكەندىن كېيىن ئاتاڭ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن قارشىلىشىپ مۇقەددەس يوسۇننى بۇزدى. ساڭا، ماڭا ۋە ئەلكۈنگە قىلغان ۋەدىسىدە تۇرماي ۋاپاسىزلىق قىلدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى سەن بىلمەيسەن، ئوغلۇم.

ئەنە، چاڭغىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان كۆك تەڭرى، نۇر چېچىپ تۇرغان كۈن تەڭرى گۈڭاھ، بىزنى كۆتۈرۈپ تۇرغان يەر تەڭرىمۇ شاھىت. بۇنىڭ ھەممىسى ئاشۇ جانلايقىن دېگەن ئازغۇنىڭ شۇملۇقلىرى! ئۇ ھۆسن - جامالىغا تايىنىپ ئاتاڭنى ئۆزىگە رام قىلىۋالدى، قۇۋلۇق - شۇملۇق ئىشلىتىپ ئۇنى ئەقلىدىن ئازدۇردى. ئىشرەتكە، پاراغەتكە باشلاپ ئۇنى ئەل ئىشلىرىدىن بەزدۇردى، يوسۇن - ئادەتنى بۇزۇپ، ئوردا قائىدىلىرىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتتى. ئاھ!... مەن بۇلارنى ساڭا قايسى يوسۇندا ئىزھار قىلاي؟... يا تەڭرىم، ماڭا مەدەت بەر! ئوغلۇمغا سەۋر - تاقەت، ئەقىل - جاسارەت ئاتا قىل!...

ئايقاغان ئوغلىنىڭ بېشىنى مەھكەم قۇچاقلاپ يەنە يىغلاپ تاشلىدى. ئۇ ئېرى تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا كېچىك ئالچى جانلايقىنىغا مەپتۇن بولۇپ خۇدىنى يوقاتقانلىقىنى، ئۇنى ئەتىۋارلاپ، ئىختىيارىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ، سىزغان سىزمىغا كىرىپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان كېچىك ئوغلى يۇيۇككىلا كۆڭۈل بۆلۈپ باشقىسىنى ئۇنتۇغانلىقىنى، ئۆزى بىلەن كارى بولمىغانلىقىنى، ئوغلى باتۇر بارىمتاي بولۇپ توخرى ئېلىگە كەتكەندىن كېيىن ئەھۋالىنىڭ تېخىمۇ يامانلاشقانلىقىنى، تەڭرىقۇتىنىڭ ئۆزىنىڭ چوڭ ئالچىلىق سالاھىيىتىنى نەزەردە تۇتۇپ ۋە كىشىلەرنىڭ سۆز - چۆچەك قىلىشىدىن قورقۇپ رەسمىيەت - يۇزىسىدىن ئايدا - يىلدا بىرەر قېتىم يېنىغا كېلىپ قاراپ قويغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۈنلىرىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك كېچىك ئالچى جانلايقىنىنىڭ ھەرىمىدە ئۆتكۈزۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ، مېھىر - شەپقەتنى ئۇنتۇغانلىقىنى، ئۆزىنى يادىدىن چىقىرىپ كۆزىدىن سېلىۋەتكەنلىكىنى، كۆيۈنۈش ۋە نەسىھەتلىرىگە ئېرەن قىلمىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ كۈنداشلىق ۋە رەشك ئوتلىرىدا ئۆرتىنىپ ئىزا - ئەلەمگە قالغانلىقىنى، خارلانغانلىقىنى... يۈرەك پارىسىگە، ئەر يەتكەن ئوغلىغا قانداق تىل، قانداق ئۇسۇل بىلەن ئىزھار قىلالىسۇن؟! ئۇ يىغىسىنى توختىتىپ

تىپ پەقەت تۆۋەندىكى گەپلەرنىلا قىلالىدى:

— ئاتاڭ ئاخىر ئاشۇ ئازغۇن ئايالنىڭ كەينىگە كىرىپ ئىلگىرىكى يارلىقىنى بىكار قىلدى. سېنى تەگسىن ئۆگەلىكتىن قالدۇرۇپ، ئورنۇڭغا ئۇنىڭ ئوغلىنى تەگسىن ئۆگە قىلىپ بېكىتىپ، سول قول بىلگە خانلىققا تەيىنلىدى. كېيىن يەنە ئاشۇ ئالۋاستىنىڭ ئاتىسى، نېيىتى قارا ئوڭ قول بىلگە يانبېيقانىنىڭ ئازدۇرۇشى ۋە كۇشكۇرتۇشى بىلەن سېنىڭ ئۆلۈش ـ تىرىلىشىڭگە پەرۋا قىلماي توخرى ئېلىگە لەشكەر تارتتى...

چوڭ ئالچى سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، پۈتلىرىنىڭ قاتتىق قىسىلىپ ئاغرىۋاتقانلىقىنى سەزدى. چۈنكى، ئوغلى غەزەپ-تىن تىترەپ ئۇنىڭ پۈتلىرىنى مەھكەم قامالالىۋالغانىدى.

— ئاتاڭ ئازدى. تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە قارشى چىقىپ، مۇقەددەس يوسۇننى بۇزۇپ ئېغىر گۇناھ قىلدى! — دېدى ئۇ ئوغلىغا تەسەللى ۋە مەدەت بېرىپ، — ئۇ بۇنىڭ جازاسىنى تارتماي قالمايدۇ. ھامىنى بىر كۈنى ئاچچىق پۇشايمان يەيدۇ. ئەمما ساڭا شۇنى ئېيتايكى، سەن ھازىرچە ئۇنى ئەيىبلىمە، ئۇنىڭغا غەزەپلەنمە. ئەكسىچە ئۇنىڭغا بويسۇن ۋە ئۇنى قەدىرلە، ھۆرمەتلە. ئۇ ھەرقانچە ئەقىلسىز، نادان، رەزىل ۋە پەسكەش بولسىمۇ شۇنداق قىل. شۇنداقلا ئاندىن سەن بەھۇزۇر ئۇخلىيالايسەن... قانداق قىلىمسىز، ئۇ ئۆزى مايماق پۈتلىرى بىلەن قىڭغىر ـ قىيسىق مېڭىشنى خوپ كۆرۈۋاتسا، بۇنىڭغا بىزدە نېمە ئامال؟ ھازىرنىڭ ئۆزىدە نەسىھەت بىلەن قارشىلىقنىڭ ھەر ئىككىسىدىن بىزگە پايدا يوق، ئوغلۇم. شۇڭا ئۇنى مەيلىگە قويۇپ بەرگىنىمىز تۈزۈك. ئۇ ئۇزاققا بارمايلا ئۆزى يىقىلىپ چۈشىدۇ. ئۇ ئەنە شۇ چاغدا ئاندىن غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ ھوشىغا كېلىدۇ. بىز ئەنە شۇ چاغدا ئاندىن ئۇنى يېڭىۋاشتىن يۆلەۋالىمىز. ئەنە شۇ چاغقا بارغاندا ئاندىن ئۇ سېنى تونۇيدۇ ۋە ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن سەن ئۆزۈڭنى تۈتۈۋېلىپ سەۋر قىلىشىڭ كېرەك. سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇن، ئوغلۇم. غەزەپ-تىن، ئاچچىقتىن پايدا چىقمايدۇ. يولۋاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس،

ئاچچىقنى يەڭگەن باتۇر. كىشى ئاچچىقىنى يېڭەلمىسە ئەسەبىيلەشىدۇ، غالجىرلىشىدۇ. ھايۋان غالجىرلاشسا ئىگىسىنى چىشلەيدۇ. بىراق كىشى غالجىرلاشسا ئۆزىنى چىشلەيدۇ، ئۆزىنى نابۇت قىلىدۇ. سەن ھەرگىزمۇ ئۆزۈڭنى نابۇت قىلىدىغان ئىشنى قىلما. سەۋر - تاقەت قىلىپ، تەڭرىنىڭ ھۆكمىنى كۈت!

ئاندىن ئۇ كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ ئورنىدىن تۇردى - دە، چېدىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ چاڭغىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان كۆككە، تىكلەنگەن كۈنگە يۈزلىنىپ ئۇنلۈك خىتاب قىلدى:

«ئەي مۇقەددەس كۆك تەڭرى، خاسىيەتلىك كۈن تەڭرى، ئەلكىنلىكتە نادامەت چەككەن، تۈتقۇنلۇقتا، مەھبۇسلۇقتا خارلانغان، ئازاب چەككەن، خەۋپ - خەتەر ئىچىدە قالغان ئوغلۇمنى قۇتقۇزۇپ قالدىڭلار، ئۇنى ئامان ساقلاپ، ماڭمۇ، ئۇنىڭغىمۇ قۇت بەردىڭلار. لېكىن سىلەردىن يەنە شۇنى ئىلتىجا قىلىمەن، ئۇلۇغ ھوننىڭ بۇيۇك سەلتەنىتىگە، تاج - تەختىگە ئەزەلدىن تەڭرىقۇتىنىڭ چوڭ ئوغلى ژارىسلىق قىلىپ كەلگەن. بۇ ئەجدادلارىدىن قالغان بۇزۇلماس ئادەت، مۇقەددەس يوسۇن ئىدى. بىراق تۇمەنخان بۇ مۇقەددەس يوسۇننى بۇزۇپ گۇناھكار بولدى. كىچىك ئالچى جانئايقىننىڭ ئاتىسى ئېسىل نەسەبلىك سۇبېندى ئۇرۇقىنىڭ دانىشمىنى بولسىمۇ، ئانا تەرەپ جەمەتىنىڭ تېگى نائېنىق. ئۆزىمۇ ئۇچىغا چىققان زەھەرخەندە، شەخسىيەتچى، شۆھرەتپەرەس. شۇڭا ئۇنىڭ ئوغلى تۇمەنخانىنىڭ تاج - تەختىگە ژارىسلىق قىلىپ ھون تائىپىسىگە تۇغ - تەڭرىقۇت بولۇشقا مۇناسىپ ئەمەس! ... ئى تەڭرىلىرىم، سىلەر بۇ گۇناھكارلارنى جازالاڭلار. ئۇلارنىڭ ئەلگە، ئەلكۈنگە ئاپەت بولۇپ قېلىشىغا يول قويماڭلار. كىشىلەر ئارىسىدا ھەق - ئادالەتنى نامايان قىلىپ، ھون تەڭرىقۇتلۇقىنىڭ تەخت سەلتەنىتىنى ئوغلۇم باتۇردەك كۆك قۇرتىنىڭ نەسلىگە، ئېسىل نەسەبلىك، ئەقىل - پاراسەتلىك، قەيسەر، تۇيغۇن، باھادىر ئوغلانغا ئېلىپ بېرىڭلار! ئۇ ھون ئېلىگە پاسىبان بولۇپ ھەق يولىنى تۇتسۇن. ئەلكۈننى ئاۋۇتۇپ ئاسايىشلىققا، تىنچ - خاتىرجەملىككە

ئېرىشتۇرسۇن. ئۇلارنى بەختلىك ھەم قۇدرەتلىك قىلسۇن! ئۇنىڭ-
غا كۈچ - قۇدرەت بېرىڭلار، ھىممەت - شىجائەت ئاتا قىلىڭلار!
ئۇنى تاقەتتىكە ئۈندەڭلار. سەۋرلىك، ئۈمىدۋار بولسۇن. ھىدايەتكە
باشلاڭلار، ئىشەنچىكە تولسۇن!»

باتۇر ئانىسىنىڭ يۈرىكىنى تىترىتىدىغان تەسىرلىك خىتابلا-
رىنى ئاڭلاپ قەھرىلىك ھاياجانغا تولدى. ئۇنىڭ قاپقارا ئۇزۇن
چاچلىرى تىك تۇردى، كۆزلىرىدىن دەھشەتلىك ئوتلار يانىدى.
كۆكۈچ يۈزى لىپىلداپ، يىلپىزنىڭكىدەك ھەيۋەتلىك مۇرىلىرى
تىترەپ، مۇشتلىرى چىڭ تۇگۈلدى. ئىيىقىنىڭكىدەك كەڭ كۆكسى
دەممۇ دەم كۆتۈرۈلۈپ پەسىيەتتى. ۋۇجۇدىدا قەھرىلىك غەزەپ -
نەپرەت، تەڭداشسىز كۈچ - قۇدرەت قۇتراياتتى. غارىپ، چوغچام،
سۇرلۇك قىياپتىدىن كۆك بۇرىدەك ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان،
ھېچنىمىگە تىز پۈكمەيدىغان قايتماس روھ، جەسۇرلۇق نامايان
بولۇپ تۇراتتى. ئۇ تېز - تېز نەپەس ئېلىپ بۇرىدەك ھاسىرىغىنى-
چە ئانىسىنىڭ يېنىغا، چاڭغىراقنىڭ ئۈدۈلىغا كەلدى - دە،
بېشىنى كۆتۈرۈپ، چوغدەك يېنىشقا باشلىغان كۆزلىرىنى كۆككە
تىكىپ مۇقەددەس تەڭرىلەرنىڭ، ئۇلۇغ تۆزۈمىڭ نامىنى تىلغا
ئېلىپ ئۆزىگە قەسەمياد باشلىدى.

تۇمەن تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى قارشى ئالغۇچىلار بىلەن
باتۇر باشچىلىقىدىكى غالىب قوشۇن ئۇلانسۇ كۆلى بويىدىكى ئوتلاق-
تا بىر ھەپتە تۇرۇپ غەلىبىنى تەبرىكلىگەندىن كېيىن، پايتەخت
تۇمەنبالىقا قايتىپ كەلدى. تۇمەنبالىق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى
ئاۋۇل - قىشلاقلار بايرام تۇسىگە كىرگەنىدى. كوچا - مەيدانلار،
ھويلا - ئارامىلار، ئۆگزىلەر، كوچىلار رەڭدار تۇغ - ئەلەملەر،
رەڭگارەڭ نەرسىلەر چىگىلگەن ئارغامچىلار بىلەن بېزەلگەنىدى.
كىشىلەر بايراملىق كىيىملىرىنى كىيىپ چىرايلىق ياسىنىشقان،
كۆتۈرەڭگۈ، روھلۇق، شاد - خۇرام ئىدى. ئۇلار قوللىرىدا گۈل
تۇتۇپ، مەيدان ئۆپچۈرىلىرىگە، سەينالارغا، كوچىلارنىڭ ئىككى

قاسىنقىغا توپلىنىپ تەنتەنە قىلىشاتتى. غىلاپ دۇمباق، ناغرا، مۇڭ بوريىاسى، نەي، قوبۇز، باربىتلارنى چېلىپ ساما سېلىشاتىتى.

تۇمەن تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھون ئېسىلزادىلىرى بىلەن باتۇر باشچىلىقىدىكى غالىب قوشۇن سەركەردىلىرى شەھەرگە كۇن قۇۋۇقتىن كىردى. ئۇلار چارۋىچى قارا بودۇنلارنىڭ، كاسىپ - ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ئۆي - چېدىرلىرى جايلاشقان قاياق كوچا، رەستە - بازارلاردىن ئۆتۈپ شەھەر مەركىزىدىكى چىملىق مەيدانغا يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە ئۇلارنى نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئالقىش - تەنتەنە قىلىپ قارشى ئېلىشتى. تۇمەن تەڭرىقۇت ۋە باتۇر ئۇلارنىڭ بۇ ئالقىش - تەنتەنىلىرىگە لايىقىدا جاۋاب قايتۇرغاندىن كېيىن يەنە قوزغالدى. ئۇلار ئەمدى مەيدان بىلەن ئوردا ئارىلىقىدىكى ئالىي نەسەبلىك ئوردا ئەمەلدارلىرى، يۇز - ئابرۇيلۇق ئاقسۆڭەكلەر، چەت ئەللىك ئەلچى، سودىگەرلەرنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرى، ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانا، قەسىر - سارايلار جايلاشقان چوڭ كوچىدىن ئۆتۈپ، ئوردىدىكى چوڭ ئودىكامغا كىرىشى كېرەك ئىدى... باتۇر توخرى خانىنىڭ ئوردا ئاتخانىسىدىن مىنىپ قاچقان تەۋەررۈك تۇلپار ئۇستىدە مەغرۇر ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ پايتەخت ئاھالىسى ۋە پۇتكۇل ھون تائىپىسى ئىچىدىكى ھەرقايسى ئۇرۇق - قەبىلە كىشىلىرى ئارىسىدا دائىم بىر خىل ئەجەبلىنىش، ئەيمىنىش ۋە ئېپتىخارلىق ھېسسىياتى بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان غارىپ، چوغچام، سۇرلۇك قەددى - قامىتى بۇگۇن تېخىمۇ مەغرۇر گەدەيگەنىدى. ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ، ئاقسۆڭەك ئېسىلزادىلەرنىڭ خوتۇن - بالىلىرى، باي - سودىگەرلەر، چەت ئەللىكلەر، كاسىپ - ھۇنەرۋەنلەر، قىسقىسى، ھەممە كىشى ئۇ ئۇدۇلغا كەلگەندە ھەۋەس - ھۆرمەت بىلەن قارىشىپ، قىلىۋاتقان ئىشىنى، مېڭىۋاتقان يولىنى توختىتىپ، «باتۇر كەلدى، ئەنە باتۇر!» دەيىشىپ، ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن ئىزھار قىلىشاتىتى. ئۇنىڭغا گۇل ئېتىپ، قۇت تىلەپ، ئالقىش - تەنتەنە ياڭرى-

تاتتى. باتۇر ھەممىگە بىردەك كۆلۈمسىرەپ، ئوچۇق چىراي ئېچىپ باش لىڭشىتىپ، قول پۇلاڭلىتىپ جاۋاب قايتۇراتتى. توڭرۇق تۇلپارنىڭ قۇلاقلىرى ئوتتۇرىسىغا بېكىتىلگەن قوتاز قۇيرۇقى بەرجەم، ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن بېزەلگەن نوختا - يۈگەن، باتۇرنىڭ ئۇستۈبشىدىكى دۇبۇلغا - ساۋۇت، شاھانە لىباسلار ئۇنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك، ئۇلۇغۋار قىلىپ كۆرسىتەتتى.

باتۇر لەپىلدەپ تۇرغان يىپەك تۇغلار ئارىسىدا كېتىۋېتىپ، چوڭ كوچىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە جايلاشقان بىر ئۆگۈزچە تاش سارايغا دىققەت قىلىپ قالدى. تېخىمۇ ئوچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ پاكار قورشاۋ تاملىق ساراي ھويلىسىدىكى پېشايۋان ئاستىدا ئۆزىگە ھەۋەس - ئىنتىزارلىق بىلەن تەلمۈرۈپ، تۇڭۇرۇكنى قۇچاقلاپ بوينىنى قىسىپ تۇرغان بىر گۈزەل قىزغا ئۇنىڭ كۆزى چۈشۈپ قالدى. سارايىنىڭ ئىشىكلىرى مەھكەم تاقالغان، نۆكەرلەر يارالغلىرىنى تۇتۇپ كۆزەتتە تۇراتتى. باتۇر بۇ سارايىنى، سارايدىكى قىزنى قاچانلاردىدۇر بىر يەردە كۆرگەندەك، تونۇغاندەك قىلدىيۇ، ئەمما ئېنىق ئەسلەپ ئېسىگە ئېلالمىشقا ئۇلگۈرمىدى. ئۇ كىم بولغىيدى؟... بۇ ساراي ئەجەب قورۇقدىلۇېتىپتا؟... باتۇر ئاخىرىنى ئويلاپ يەتكۈچە سارايىنىڭ ئۈدۈلىدىن ئۆتۈپ كەتتى. كىشىلەرنىڭ تەنتەنە، چۇقان - سۈرەن سادالىرىمۇ ئۇنىڭ دىققىتىنى بۆلدى. لېكىن ھېلىقى قورۇقدىلۇاتقان سۈرلۈك ساراي، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ناتونۇش قىزنىڭ كۆكتىن چۈشكەن پەرىلەردەك گۈزەل سىيماسى، بوينىنى قىسىپ، قاپقانغا چۈشۈپ قالغان ئاھۇدەك تەلمۈرۈپ تۇرغان كۆزلىرى، تولىمۇ گۈزەل، ئەمما بىچارە قىياپىتى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن زادىلا نېرى كەتمىدى... يىراقتىن شۇنچە چىرايلىق، زىلۋا، لاتاپەتلىك كۆرۈندى. ئەگەر يېقىن بېرىپ قارىسا، قانچىلىك گۈزەلدۇر ئۇ قىز؟... ئۇ كىم بولغىيدى زادى؟ نېمىشقا نازارەت ئاستىدا، يالغۇز - يېگانە تەلمۈرۈپ تۇرىدىغاندۇر؟...

باتۇر شۇ كۈنى كەچتە ئوردىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان زىياپەتتىن قايتىپ ئانىسى ئايقاغاننىڭ يېنىغا باردى. ئۇ ئەتىگەندىن بېرى

خىيالىغا كىرىۋېلىپ كۆز ئالدىدىن نېرى كەتمىگەن، ئەمما كىم، قانداق كىشى ئىكەنلىكىنى بىلەلمىگەن ھېلىقى ناتونۇش قىز توغرۇ-سىدا ئانىسىدىن سورىدى.

— ھە، ئۇما؟ — دېدى چوڭ ئالچى، — ئۇ ئاتاڭنى قورقۇ-تۇپ سېنى بارمىتايلىققا ئالغان، سېنى ئەلكىنلىك، تۇنقۇنلۇققا مەجبۇر قىلغان، سېنى ھاقارەتلەپ خارلىغان، نادامەتتە قويغان، ئەمما ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا سەندىن ئەدىپىنى يەپ، يۇرتىنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن توخىرى خانىنىڭ تۇرغاقتىكى قىزى سۇلسۇلە.

ئانىسىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ باتۇر ھەممىنى چۈشەندى. ئۇ ئەسلىدە توخرى خانىنىڭ تۇرغاقتىكى مەلىكىسى ئىكەن ـ دە! بىر چاغلاردا توخرى خان ئۇنى باتۇرغا سايمۇ قىلغان. لېكىن باتۇر ئۇ چاغدا ئۇنىڭ بۇنچىلىك گۈزەل، يېقىملىق ئىكەنلىكىنى ئويلاپ يەتمىگەن. ئۇ ھازىر تۇمەنبالىقتا ھايات، ئەمما نازارەت ئاستىدا تۇرۇۋاتىدۇ. بارمىتاي دېگەن ئەسلىي ئىككى ئەل مۇناسىۋىتى بۇزۇلسىلا سۆزسىز ئۆلتۈرۈلەتتى. لېكىن تۇمەن تەكرىقۇت نېمە مەقسەتتە چېقىلمىغاندۇر؟ ئەجەبا ئۇ ئۇنى يادىدىن چىقىرىپ قويغاندۇ-مىدۇر ياكى كېيىنچە ئەسقېتىپ قالارمۇ دەپ كوزىر ئورنىدا ھايات قالدۇرغانمىدۇر؟ يا بولمىسا ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ شۇنداق قىلدى-مىكىن؟... ياق، ئۇ ئۆز ئوغلىغا ئىچ ئاغرىتمىغان، ئۇنىڭ بىلەن كارى بولمىغان، ۋاپا قىلمىغان يەردە، دۇشمىنىنىڭ قىزىغا ھەر-گىزمۇ ئىچ ئاغرىتمايدۇ. ئۇنداقتا...؟

باتۇر ئەسلىي ھېلىقى ناتونۇش قىزنىڭ توخرى خانىنىڭ تۇر-غاقتىكى مەلىكىسى ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۆچ-لۈك قىلىشى، نەپرەتلىنىشى، ئۇنى جازالاپ ئىنتىقام ئېلىشنى ئويلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن ئۇ بۇنىڭ تامامەن ئەكسىچە، ئۇنىڭ-غا ھېسداشلىق قىلىپ ئىچ ئاغرىتىپ قالدى. توۋا، ئۇ ساندىبىلدە-كى تۇرغاقلىق ھاياتىنى، تۇنقۇنلۇق، مەھبۇسلۇقتا ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىنى، توخرى خانىنىڭ ئۆزىگە سالغان نادامەتلىرىنى، قىلغان

خىرىسلىرىنى شۇنچە تېز، پاك - پاكىز ئۇنتۇپ كەتكەنمىدۇر؟ توخرى خان ئۆز ۋاقتىدا ئۇنىڭغا نېمىلەرنى قىلمىغان؟ ئەگەر ئۇ چىدام - غەيرەتلىك، ئېغىر - بېسىق بولمىغان بولسا، ئاخىرقى پەيتتە تۈيغۇن ھەم چاققان كېلىپ جېنىنى ئېلىپ قاچمىغان بولسا، توخرى خان ئۇنى چوقۇم ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولاتتى... مانا ئەمدى ئۇنىڭ قىزى باتۇرنىڭ قولىدا. ئۇ ئۇنى ئاتامدۇ، چاپامدۇ، ھارۋا چاقىغا باستۇرامدۇ ياكى ئاتقا سۆرىتىپ تېنىنى پارچىلىۋېتەمدۇ، قانداق قىلسا، ئۆزىنىڭ ئىختىيارى. ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ بۇنىڭغا ھېچنېمە دېمەيدۇ. بەلكىم ئۇ ئالىلقاچان شۇنداق قىلىشنى، ئوغلىنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ ئۆچىنى ئېلىشنى ئويلاپمۇ قويغاندۇر... لېكىن باتۇرنىڭ نېمىشقىدۇر بۇنداق قىلغۇسى كەلمەدى. بۇنىڭ بىردىنبىر سەۋەبى ئۇ قىزنىڭ ئۆزى بىلەن تەقدىرداش ئىكەنلىكى بولسا كېرەك. ئۇ ناتۇۋان قىزدا نېمە گۇناھ؟ باتۇر ئۆزىمۇ نېمە گۇناھ قىلغان؟ ئۇ ھېچنېمە قىلمىغان، لېكىن بارىمتاي بولۇپ ئىككى يىل تۇرغاقتا تۇردى، يەتكۈچە جاپا - مۇشەققەت، ئازاب - ئوقۇبەت چەكتى، ئىززىتى، غۇرۇرى دەپسەندە قىلىنىپ خارلاندى، ھەتتا كىشى قولىدا بىئەجەل ئۆلۈپ كەتكىلى تاس قالدى. دۇرۇس، بۇ ئۇلارنىڭ خاتالىقى، گۇناھى، تەقدىر - قىسمىتى ئەمەس. بۇ كۈلپەتلىك تەقدىرنى، ئەلكىنلىك، مەھبۇسلۇقلىرىنى ئۇلارغا باشقىلار تاڭغان. شۇڭا بارىمتاي قىز سۇلسۇلە گۇناھسىز، ئۇنى ھەرگىزمۇ جازالاشقا، ئۆلتۈرۈشكە، ھەتتا كۆڭلىگە ئازار بېرىشكە بولمايدۇ!

4

باتۇر ئەتىسى چۈشلۈك غىزانى ئوردىدا يېگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بارىمتاي قىز سۇلسۇلە توغرىسىدا ئاتىسىغا ئېغىز ئاچتى.

— ئۇنى قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىسەن، تەڭرىقۇت ئاتا؟

— بۇ ئېنىقلا گەپقۇ، — دېدى تەڭرىقۇت ئۇنىڭ ئۆلۈمدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ.

ئەمما ئۇ شۇئان يەنە ئوغلىنىڭ بۇ ھەقتە تەرەپپاللا ئېغىز ئېچىشىنىڭ چوقۇم بىرەر سەۋەبى بارلىقىنى ھېس قىلىپ ئۇنىڭدىن سورىدى.

— سېنىڭچىچۇ؟ سەن قانداق ئويلىدىڭ؟... مېنىڭ ئۇنى ھايات قالدۇرغۇم يوق. بەلكى ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا ئۆز قولۇم بىلەن قەتلى قىلسام دەيمەن. چۈنكى ئۇ توخرى خانىڭ قىزى. توخرى بىزگە نېمىلەرنى قىلمىدى!...

— راست... بىراق، ھازىر بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۆتۈپ كەتتى، — دېدى باتۇر ئېغىر - بېسىق ھالدا.

ئاندىن ئۇ سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئاتىسىغا رەسمىي يوسۇندا كۆڭلىدىكى گەپنى قىلدى:

— سەندىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەن، تەڭرى قۇت بەرگەن ئاتا. ئۇنى مېنىڭ ئىختىيارىمغا تاپشۇرساڭ.

— بولىدۇ... بىراق ئۇنى سەن قانداق قىلماقچى؟ — دېدى تەڭرىقۇت ئوغلىنى سىنچى كۆزلىرى بىلەن كۆزىتىپ، — ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتمايدىغانسەن؟ كۆزۈڭ چۈشۈپ قالمىغاندۇر - ھە؟ يا قىرقىن قىلىۋالاي دەمسەن؟

— ياق، مەن بۇنداق ئويلاردا بولغىنىم يوق.

— ئەمسە؟...

— ئۇنى تۇرغاقلىقتىن بوشىتىپ يۇرتىغا قايتۇرۇۋەتسەك-مىكىن.

— ئەجەبا؟ ...— دېدى تەڭرىقۇت چوڭقۇر تەئەججۇپ بىلەن، — سەن راستتىنلا شۇنداق ئويلىدىڭمۇ؟

— شۇنداق ئويلىدىم، تەڭرىقۇت ئاتا، — دېدى باتۇر ئىشەنچ بىلەن ئەستايىدىل گەپ قىلىپ، — چۈنكى ئۇ گۇناھسىز. ئۇ بىزگە ھېچقانداق يامانلىق قىلمىغان، كۆڭلىدىمۇ ھېچقانداق بەتنىيەتلىك، يامان غەرەز ئويلىمىغان. ئۇ بىزگە باراقسان بولۇپ

كەلگەندىن كېيىنمۇ بىزگە ھېچقانداق خەۋپ - خەتەر ئەكەلمىدى، بىرەر زىيان - زەخمەتمۇ يەتكۈزمىدى. ئەكسىچە كاج تەقدىرىگە تەن بېرىپ، يوسۇنىمىزغا بويسۇنۇپ تىنچقىنا تۇرغاقتا تۇردى، خالاس. ئۇ بىر شورپېشانە، بەختسىز قىز. بايلىق ۋە گادايلىقىنىڭ، كۆچلۈك ۋە ئاجىزلىقنىڭ، ئاچ كۆزلۈك، سۈيقەست، ھىيلە - مىكىر، ئۆچ - ئاداۋەتنىڭ، تەڭسىزلىكنىڭ تىرىك قۇربانى. ئۇنى مۇشۇ كۈنگە، مۇشۇ ھالغا قويغان، ئۆيىدىن، تۇغقانلىرىدىن، يۇرتىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر قىلغان، ئەلكىنلىك، تۇتقۇنلۇقتا ھەسرەت - نادامەتكە سالغان ئاشۇ چىنلىقلارنىڭ، توخرىلارنىڭ ئىشى. چىنلىقلار بىزگە ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىپ قېيىن ئەھۋالدا قالدۇرمىغان بولسا، توخرى خان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ نېيىتى بۇزۇلمىغان، بىزگە خىرىس قىلمىغان بولسا، مەن ھەرگىزمۇ ئۇنداق قىلمايىتتىم... دەپ ئۆزىنى ئاقلىماقچى بولدىيۇ، ئەمما ھازىر بۇلارنى دەپ ئولتۇرۇشنىڭ ئورۇنسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ چوڭقۇر سۈكۈتكە چۆكتى.

— بوپتۇ، — دېدى ئۇ بىر پەستىن كېيىن ئېغىر خۇرسىنىپ، — بۇ ئىش سېنىڭ دېگىنىڭچە بولسۇن. ئۇنى قانداق قىلىشنى خالىساڭ شۇنداق قىل.

— شاپائىتىڭگە بارىمتاي قىز نامىدىن رەھمەت، كەرەملىك تەڭرىقۇت ئاتا، — دېدى باتۇر خۇشال بولۇپ، — چىقىشىمغا ئىجازەت بەر. مەن ھازىرلا بارىمتاي سارىيىغا بېرىپ ئۇنىڭغا خۇش خەۋەر يەتكۈزەي. بىر كۈن بولسىمۇ بالدۇرراق قەپەستىن چىقسۇن ئۇ بىچارە باچكا.

باتۇر ئاتىسىنىڭ يېنىدىن چىقىپ ئۆزىنىڭ يېڭى كۆچكەن قەسىرىگە كەلدى. ئۇ باشقىچە بىر خۇشال كەيپىياتقا تولغان بولۇپ، ئۆزىنى قۇشتەك يەڭگىل، كۆڭلىنى كۆكتەك ئازادە ھەم يورۇق ھېس قىلىۋاتاتتى. ئۇ قايتىپ كەلگەندە، خۇشاللىقىغا جور بولغاندەك قەسىر ئىچىنىمۇ ئۆزگىچە بىر قىزغىن كەيپىيات قاپلىغاندى. ئالچى سۈجۈك چۈشلۈك غىزاغا تۇتۇش قىلىۋاتاتتى.

يارەنلەردىن ئەرقىلىبەگ، تۇقىش ئوغلان، يانان، جانەرلەر ئۇنىڭ ئوغلىنى ماڭدۇرۇپ ئەركىلىتىپ ئويىنىتىۋاتاتتى. بەجەچقان بولسا يەنە ئوچاق بېشىغا بېرىۋالغانىدى... باتۇر ئۇلارنى كۆرۈپ تېخىمۇ خۇشال بولدى.

— پاھ، ھەممىڭلار بار ئىكەنسىلەر! — دېدى ئۇ ئىشىكتىن كىرىپلا دوستلىرىغا كۇلۇمسىرەپ، قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ.

— ۋەيەي، نېمە بولدۇڭ، كېيىك ئوۋلىغان كۆڭ قۇرتتەك يايراپ كېتىپسەنغۇ؟ — دېدى ئالچى سۇجۇك توخرى ئېلىدىن قايتىپ كەلگەندىن بېرى چىرايىدا كۇلكە ـ شادلىق كۆرۈپ باقمىغان ئېرىگە دىققەت قىلىپ ھەم سۆيۈنۈپ.

— ھە، ھېچنېمە، ئۆزۈمچىلا... نېمە ئەتتىڭ قورساقتا؟ — باتۇر ئالچىسىغىمۇ باشقىچە بىر خۇشخۇيلۇق بىلەن مۇئامىلە قىلدى.

— ھەرقاچان بىرەر مۇھىم ئىشنى كۆڭلۇڭدىكىدەك پۈتتۈرگەن بولماي، — دېدى ئەرقىل ئۇنىڭغا سەپسېلىپ.

— سەندىنغۇ بىرەر ئىشنى سىر تۇتۇپ يوشۇرغىلى بولمايدۇ، ئەرقىلبەگ، — دېدى باتۇر ئوچۇق ـ يورۇقلۇق بىلەن چاقچاق قىلىپ.

ئاندىن ئۇ تۇقىش ئوغلانغا يۈزلىنىپ، بۈيرۇق تەلەپپۇزىدا مۇنداق دېدى:

— تۇقىش ئوغلان، ھازىرلا توخرى خانىڭ بارىمتاي قىزى تۇرغان سارايغا بېرىپ ئۇنىڭغا يەتكۈز. ئۇ ھازىردىن باشلاپ تۇرغاقلىقتىن ئازاد قىلىندى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھەممەيلەن بىر مەھەل تاڭ قېلىشتى، ئەمما بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنىلا بىر چوڭ خۇش خەۋەر ئىدى. شۇڭا بىرئازدىن كېيىن ئۇلار باتۇرنىڭ مەردلىكىگە قايىل بولۇپ، بىر ـ بىرىگە قاراپ مەمنۇنىيەت بىلەن جىلمىيىشتى. تۇقىش ئوغلانمۇ مېڭىشقا تەمشەلدى.

— توختا، يەنە بار، — دېدى باتۇر، — سەن يەنە ئۇنىڭغا

ئىشەنچلىك تاپىغچى ـ قىرناق ۋە مۇھاپىزەتچى لەشكەرلەرنى تەيىنلەپ، ئات ـ ئۇلاغ، سوۋغا ـ سالام تەييارلاپ بەر، ئۇ قاچان كېتىشنى خالىسا، شۇ چاغدا يولغا چىقسۇن. بەجەچقان، سەنمۇ بېرىپ تۇقىش ئوغلانغا ياردەملەش.

— پاھ، پاھ، پاھ، ماۋۇ ئاقىلانە تەدبىرنى، — دېدى ئەرقىل چاقچاق باشلاپ، — توخرى مەلىكسىنى بۇلاپ قاچمىسۇن دەپ تۇقىش ئوغلانغا كىشى قوشقىنىڭمۇ بۇ، باتۇر؟

بۇ گەپ ھەممەيلەننى كۈلدۈرۈۋەتتى.

— بۇ قېرى بويتاقنى ئۇنداق قىلمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ، خوتۇنسىراپ تۇرغاندا، — دېدى باتۇرمۇ ئەرقىلگە ماسلىشىپ.

— ھەي، ھەي، مېنى نېمە كۆرۈۋاتىسىلەر؟ — تۇقىش ئوغلانمۇ بوش كەلمەي چاقچاقنى بەجەچقانغا ئىتتەردى، — باربىتاينى بۇلاپ قاچىدىغىنى مەن ئەمەس، مانا ماۋۇ مەندىنمۇ قېرى بويتاق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ بۇنداق ئىشلارغا كۆنۈك، توخرى مەلىكسى بىلەنمۇ بۇرۇندىنلا تونۇش.

— ھا... ھا... ھا... دۇرۇس ئېيتىسەن، تۇقىش ئوغلان، — دېدى باتۇر كۈلۈپ تۇرۇپ، — راست دەيسەن. ئۇ بۇنداق ئىشلارغا كۆنۈك. ئۇنداقتا سەن بۇ كونا باربىمتاي ئوغرىسىغا كۆز ـ قۇلاق بولمىساڭ بولغۇدەك.

— ئاپلا، بۇ تەدبىر ئاقىلانە بولماپتۇ، باتۇر، — ئەرقىل يەنە چاقچاقنى ئەۋجىگە كۆتۈردى، — بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى خەتەرلىكىكەن ئەمەسمۇ. بىر ياۋاش قوزىنىڭ يېنىغا ئىككى چىلبۆرىنى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئال دېسەڭ قانداق بولىدۇ؟ ئۇلار ئۇنى تالىشىپ ئالەمنى مالەم قىلىۋەتمەمدۇ؟

— ئەمىسە سىلەر بارساڭلار بولغۇدەك، شۇبۇ يېگىتلىرى، — دېدى باتۇر ئەرقىلگە ماسلىشىپ، چاقچاقنى يانان بىلەن جانەرگە يۆتكەپ.

— ھوي، بۇ نېمە دېگىنىڭ ئەمدى؟ ئۇ بۆرە كۈچۈكلىرىنمۇ سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ جۇمۇ، — دېدى ئەرقىل، — ئۇلارمۇ

قوزا گۆشىنىڭ تەمىنى تېتىپ قالغان بولسا...

— ئۇنداقتا سەن بىلەن مەنلا ئىشەنچلىك ئىكەنمىز - دە، ئەرقىل، ها... ها... ها...!

باتۇر خېلىغىچە تېلىقىپ - تېلىقىپ كۈلدى. ئۇنىڭ بۇنچىلىك ئېچىلىپ، خۇشال بولۇپ باقمىغىنىغا ئۇزۇن يىللار بولغانىدى.

— بىز ماڭايلى ئەمىسە، — دېدى تۇقىش ئوغلان مېڭىشقا تەمشىلىپ، ئاندىن ئۇ ئۆزىگە ئەگىشىپ ماڭغان بەجەچقانغا يەنە چاقچاق قىلدى، — قوتانغا بېرىپ قوزىنى كۆرگەندە ئالدىراپ چاڭ سالما - ھە. بولمىسا يەنە بىر قۇلىقىڭدىنمۇ ئايرىلىپ قالىسەن.

— سەنمۇ ئۆزۈڭنى تۇتۇپ تۇرارسەن، — دېدى بەجەچقانمۇ بوش كەلمەي، — بولمىسا يەنە تالىنىپ يۇزۇڭنىڭ ساق يېرى قالمايدۇ.

بۇ ئىككىسىنىڭ بىر - بىرىنىڭ چىراي - تۇرقىدىكى نۇقساندارنى سەمىمىيلىك بىلەن كەلتۇرۇپ قىلىشقان چاقچىقى ھەممىدىن قىزىق بولدى. قەسىر ئىچىدە يەنە بىر ھازاغىچە كۈلكە ياڭرىدى.

باتۇر چۇشلۇك غىزانى ئاتىسىنىڭ يېنىدا يېگىنىگە قارىماي يەنە دوستلىرى بىلەنمۇ يېدى. ئۇلار بىلەن ئۆتكەن - كەچكەن ئىشلارنى دېيىشىپ ئوچۇق - يورۇق پاراڭلاشتى. دەرۋەقە، ئۇ بۇگۈن باشقىچە روھلىنىپ ئەسلىگە قايتقاندەك بولۇپ قالغانىدى. بۇنى كۆرۈپ ئالچىسى ۋە دوستلىرىمۇ خۇرسەن بولۇشتى. بىراق ئۇلارنىڭ بۇ خۇشال كەيپىياتى ئۇزاققا بارماي ھەيرانلىق ۋە تەئەججۇپ قوينىغا سىڭىپ يوقالدى. بۇنىڭغا بىر پەس ئۆتكەندىن كېيىن قەسىرگە قايتىپ كېلىشكەن تۇقىش ئوغلان بىلەن بەجەچقانىنىڭ مۇنۇ گەپلىرى سەۋەب بولدى.

— ئۇ كېتىشنى خالىمايدىكەن، — دېدى تۇقىش ئوغلان ئىشكىتىن كىرىپلا.

— نېمە! ... — باتۇر ھەيران بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ

كەتتى.

— شۇنداق، ئۇ ئۆزى شۇنداق دېدى، — دېدى بەجەچقانمۇ.

— ئۇنىڭغا ئوچۇق ئېيتمىدىڭلارمۇ تۇرغاقلىقتىن ئازاد قىلىنغىنىنى؟

— ئېيتتۇق، ئوچۇق ئېيتتۇق...

— ئۇنداقتا ئۇ سىلەرنىڭ گېپىڭلارغا ئىشەنمەپتۇ — دە.

— ياق، ئىشەندى. ئۇ يەنە سېنىڭ مەردلىك قىلىپ ئۆزىنى قويۇۋېتىدىغانلىقىڭنى بىلىدىغانلىقىنىمۇ دېدى. لېكىن ئۇ كېتىشىنى خالىمايدىكەن. مۇشۇ يەردە قالىمەن، سىلەر بىلەن بىرگە ياشايمەن. مېنىڭ ئەمدى بۇ يەردىن باشقا يېرىم يوق، دەيدۇ.

— بۇ...؟ — باتۇر نېمىلەرنىدۇر ئويلاپ تۇرۇپ قالدى.

— ئۇ قىز يالغۇزچىلىقتا زېرىكىپ خۇددىنى يوقىتىپ قويمىغاندۇر — ھە؟ — دېدى ئەقىللىق ئەرقىلمۇ بۇنىڭ سەۋەبىنى ئاڭقىرالماي.

— ئەجەبا ئۇ... — باتۇر يەنە نېمىلەرنىدۇر پەرەز قىلدىيۇ، ئەمما ئېغىزىنىڭ ئۇچىغا كەلگەن گەپلەرنى دېمەي يۇتۇۋەتتى، — بولمىسا، ئۆزۈم بېرىپ سۆزلىشىپ كۆرەي.

ئۇ دوستلىرىنى قەسىرىدە قالدۇرۇپ ئۆزى يالغۇز بارىمتاي سارىيىغا باردى. تاش ساراي قاتتىق نازارەت ئاستىدا ئىدى. قارا-ۋۇل نۆكەرلەر ئىشىك ئالدىدا ياراغلىرىنى قۇچاقلاپ جىددىي ھالەتتە تۇرۇشاتتى. ئۇلار باتۇرنى كۆرۈپ ئىشكىنى ئېچىپ بېرىشتى. بارىمتاي قىز سۆلسۈلە ساراي ھويلىسىدىكى پېشايۋاننىڭ پەچكۇمىدا تۇۋرۇككە يۆلىنىپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇراتتى. ئۇ باتۇرنىڭ كەلگىنىنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇردى.

— ئاخىر كەلدىڭ، ھونزادە ... — دېدى ئۇ تەمكىن ھالدا ھەم پەرىشان، ھەم ئىنتىزارلىق بىلەن باتۇرغا دادىل تىكىلىپ.

ئۇ راستىنلا تەڭداشسىز گۈزەل ئىكەن ئەمەسمۇ، كۆكتىن چۈشكەن پەرىدەك! توخرى قىزلىرى ئىچىدە بۇنچىلىك چىرايلىق قىزنى كۆرۈپ باقمىغان باتۇر. ھون قىزلىرى ئىچىدىمۇ كەم

ئۇچرايدۇ بۇنداق كۈمۈش تەنلىك، زىلۋا بوي، گۈل چىراي قىز-لار! ... پاھ، ئۇنىڭ سۈمبۈل چاچلىرىنى! بەئەينى قىرغاق سۆيۈپ ئېقىۋاتقان سۈپسۈزۈك ئۆگۈز سۈيىگە ساڭگىلىغان مەجنۇنتالىنىڭ ئۆزى! قاشلىرى يېڭى بىخ سۈرگەن قىياق مايىسىسى، تۆكۈلۈپ تۇرغان كىرپىكلىرى جان ئالغۇچى يا ئوقلىرى. كۆزلىرى مىسالى بىر مۇھەببەت بۇلىقى، بۇرنى، قاڭشىرى ئېقىپ چۈشكەندەكلا. ئېغىزىنىڭ، لەۋلىرىنىڭ ئوماقلىقىچۇ تېخى، بەئەينى تاڭ سەھەردە شەبنەم سۆيۈپ قانمىغان قىزىلگۈل غۇنچىسى! پاھ، ئۇ نېمىدېگەن سۈزۈك، لاتاپەتلىك، نېمىدېگەن گۈزەل، يېقىملىق، يۇزىمۇ گۈل، بويىمۇ گۈل، ھىدىمۇ گۈل، تۇرغان - پۈتكىنى، ھەممە يېرى، ھەممە نېمىسى گۈل! ... ئەپسۇس، ئۇ باتۇرغا تەۋە گۈلزار-لىقنىڭ گۈلى ئەمەس، باشقا يەرنىڭ ياۋا گۈلى. شۇڭا ئۇ بۇ يەردە يەرلىشەلمەيدۇ. يەرلەشسىمۇ پۇراق چاچالمايدۇ، ئېچىلالمايدۇ. بۇ يەرنىڭ جۇدۇن - چاپقۇنلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ھېلىمۇ ئۇ بۇ يەردە مۇشۇ كەمگىچە توزۇپ كەتمەپتۇ. قانداق چىداپ، بەرداش-لىق بېرىپ كەلگەندۇر بىچارە... ئەمما ئۇ بۇ يەردە ئەمدى ئۇزاق تۇرسا بولمايدۇ. ئۇ ئۆز گۈلشەنىگە كېتىشى كېرەك. ئۇ يەرنىڭ بۇلبۇللىرى ئۇنىڭغا ئىنتىزار. ئۇلار مۇڭ - زار بىلەن ناله قىلىپ سايرىشۇاتقىلى ئۇزاق بولدى! ... ئاياللارغا ئانچە قىلىپ كەتمەيدە-غان باتۇر ئەنە شۇنداق ئىزگۈ خىياللار بىلەن ئىختىيارسىز ھالدا سۈلسۈلەگە تىكىلىپ زۇۋان سۈرمەي تۇرۇپ قالدى.

— كەل، باتۇر يىگىت. بۇ يەرگە كېلىپ يېنىمدا ئولتۇر.

باتۇر مانا شۇ چاغدا ئاندىن ئېسىگە كەلدى ۋە سەل ئوڭايسىز-لىنىپ پەچكۈمنىڭ لېۋىگە بېرىپ ئولتۇردى. ئۇ ھېلىدىن - ھېلە-غا سۈلسۈلەنىڭ رۇخسارىدىن، ھىدىدىن مەست - بىھوش بولۇپ خۇددىي يوقىتىپ قويۇۋاتاتتى.

— مېنى قوغلىماقچى بولۇۋاتامسەن؟

سۈلسۈلە يەنە ئاۋۇال ئېغىز ئاچتى. باتۇر ئۇنىڭ دادىل، مەردانە ئىكەنلىكىنىمۇ ھېس قىلدى.

— سەن تۇرغاقلىقتىن ئازاد قىلىندىڭ، بارمىتاي، — دېدى باتۇر بىرئازدىن كېيىن ھوشىنى يىغىپ، — سەن بۇنىڭدىن خۇشال بولساڭ بولىدۇ.

— شۇنداقمۇ ... — ئەمما سۇلسۇلە ئۇنىڭ گېپىگە ئانچە ئېرەن قىلمىدى.

— شۇنداق ... — دېدى باتۇر سەل ھودۇقۇپ، — سەن ئەمدى يۇرتۇڭغا قايتىپ كەتسەڭ بولىدۇ.

— يۇرتۇڭغا؟! — سۇلسۇلە بىردىنلا غەزەپلەندى، — قايسى يۇرتقا؟ مېنىڭ يۇرتۇم قەيەردە؟ ئۇنى سەن ئاللىقاچان ۋەيران قىلىۋەتكەن تۇرساڭ، مەن يەنە قايسى يۇرتقا قايتىمەن؟!

— سېنىڭ ئاتاڭ تېخى ھايات، — دېدى باتۇر سەل ئوڭايسىزلىنىپ، — بەلكىم تۇغقانلىرىڭ، ئۇرۇقداشلىرىڭمۇ ھايات بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار سېنىڭ قايتىپ بېرىشىڭغا ئىنتىزار، سەن ئۇلارنى تاپالايسەن...

— مەن ئۇلارنى قەيەردىن تاپىمەن؟ سەن ئۇلارنى قاياقتا قوغلىۋەتتىڭ؟... ياق! ماڭا ئۇلار كېرەك ئەمەس. مەن كەتمەيمەن. مۇشۇ يەردە قالىمەن!

— بۇ نېمە دېگىنىڭ؟...

— ھېچنېمە... — سۇلسۇلە بىردىنلا پەسكويغا چۈشۈپ مەيۈسلىنىپ يىغلىۋەتتى، — ئۇلار مېنى تاشلىۋەتكەن تۇرسا...

— ياق، سۇلسۇلە، — دېدى باتۇر ئۇنىڭغا چۈشەندۈرۈپ، تەسەللى ۋە مەدەت بەرمەكچى بولۇپ، — بۇ ئاتاڭنىڭ خاتالىقى ئەمەس...

— ئەمىسە كىمنىڭ خاتالىقى؟ — دېدى سۇلسۇلە يەنە يىڭىۋاشتىن ئەزۋەيلەپ، — مېنى بارمىتايلىققا ئۇ ئەۋەتكەن. ئۇ يەنە ئىككى ئەل دۈشمەنلەشسە، مېنىڭ ئۆلۈپ كېتىدىغىنىمنىمۇ بىلەتتى. شۇنداق تۇرۇپ ئۇ نېمىشقا يەنە سىلەر بىلەن سوقۇشىدۇ؟

— دۇرۇس. لېكىن بۇ...

— بولدى قىل، ھونزادە، ماڭا چۈشەندۈرمەن دەپ ئاۋارە

بولما. مەن كىچىك بالا ئەمەس. مېنىڭ بۇنچىلىك ئىشلارنى چۈ-شەنگۈچىلىكىم بار. لېكىن ساڭا شۇنى دەپ قويايى، مېنى قوغلاي-مەن دەپمۇ ئاۋارە بولما. مەن بەربىر كەتمەيمەن!

— نېمە ئۈچۈن؟ سەن نېمىشقا بۇنداق قىلىسەن؟ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى چەككەن نادامەتلىرىڭ، تارتقان ئازابلىرىڭ يەتمىدۇ-مۇ سېنىڭ؟ سەن يا ماڭا قېيىداۋاتامسەن؟ ... مەندىمۇ نېمە ئامال؟ مەنمۇ ساڭا ئوخشاشلا ۋاپاسىزلىقىڭ، ئاچ كۆزلۈكىڭ، يامان نىيىتى، ئۆچ - ئاداۋەتىڭ قۇربانى بولغان ئوغلانغۇ. مېنىڭ چەك-كەن نادامەتلىرىم، تارتقان ئىزا - ئاھانەتلىرىم سېنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ، ئەھۋالىممۇ سېنىڭكىدىن ئاسمان - زېمىن پەرقلىق، خەتەرلىك ئىدى. ئۆز ۋاقتىدا ماڭا ئىچ ئاغرىتىدىغان، مېنى قانات ئاستىغا ئالىدىغان بىرمۇ كىشى چىقمىغان. مەن ئۇ كۈلپەتلىك، خەتەرلىك تەقدىردىن ئۆزۈم قېچىپ قۇتۇلدۇم. ھەممىدە ئۆزۈمگە تايانىدىم. بىراق ھازىرقى كۈن - جايىمنىمۇ ئۇنچە ياخشى دېيەلمەي-مەن. مەن ئۆزۈمنى يەنىلا تاشلۇۋېتىلگەن ئوغۇل ھېسابلايمەن. بىر ھېسابتا مەنمۇ ھازىر ساڭا ئوخشاش ھېسسىياتتا... شۇڭا ساڭا ئىچ ئاغرىتتىم، بارمىتاي. ئۆزۈال بولمىسۇن دېدىم. سەن بولساڭمۇ شەپقەتكە ئېرىش، بەختىڭنى تاپ...

— بىلىمەن، مەن سېنى ۋە كۆڭلۈڭنى چۈشىنىمەن... مەن ساڭا قېيىدىمىدىم. سەن ھەقلىق ئىدىڭ، ھەق ئىشنى قىلدىڭ. يەنە مەردلىك قىلىپ مېنى تۇرغاقلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ ئەركىنلىك-كە ئېرىشتۈرمەكچى بولۇۋاتىسەن. لېكىن مېنىڭ ئەھۋالىم سې-نىڭكىگە ئوخشايدۇ. ئۆزۈممۇ ساڭا ئوخشايمەن. مېنىڭ بۇ يەردىن كەتكۈم يوق، كەتسەممۇ، قايتىپ بېرىپ ئاتا - ئانامنى، تۇغقانلىرىمنى، ئۇرۇقداشلىرىمنى تاپسامۇ، ئۇلار مېنى قوينىغا ئېلىپ ھەرقانچە ياخشى مۇئامىلە قىلسىمۇ، مەن يەنىلا بەختلىك بولالمىشىم ناتايىن. بەلكىم مەن قايتىپ كەتسەم ساڭا ئوخشايدى-غان، سېنىڭدىنمۇ ئېغىر ئەھۋالغا قېلىشىم مۇمكىن. ئۇنىڭدىن كۆرە كەتمىگىنىم، مۇشۇ يەردە تۇرغىنىم ياخشى. چۈنكى مېنىڭ

بەختىم، خۇشاللىقىم مۇشۇ يەردە، سېنىڭ قېشىڭدا.
— مەن سېنىڭ گەپلىرىڭنى ئاڭقىرالمايلا قالدىمغۇ، بارىمتاي. ئېنىقراق ئېيتقىنا، سەن بۇ يەردە قېلىپ نېمىگە ئېرىشمەكچى؟ سېنىڭ بۇنداق قىلىشتىن مەقسىتىڭ زادى نېمە؟
— مۇھەببەت!
— مۇھەببەت؟!... بۇ نېمە دېگىنىڭ ئەمدى؟ سەن كىمنى ياقتۇرۇپ قالدىڭ بۇ يەردە؟
— سېنى... ئىلگىرىكى بارىمتاي، ھازىرقى ھونزادە، ئېتى ئالەمگە مەشھۇر باتۇرنى.
— بۇ... بۇ ... قانداق مۇمكىن بولسۇن؟! مەن يا سېنى...
— سېنى تونۇمىسام، ئىلگىرى كۆرۈشمىگەن تۇرساق دېمەكچىمۇ سەن؟ ياق، سەن خاتالاشتىڭ. بىز ئىلگىرى كۆرۈشكەن. ئۇچ يىلنىڭ ئالدىدا، كۇز كۇنلىرىنىڭ بىرىدە، يول ئۇستىدە... بىراق سەن مېنى ئۇنتۇپ كېتىپسەن. ئەمما مەن ئۇنداق قىلالمىدىم. سېنى زادىلا ئۇنتۇيالمىدىم... بىلسەڭ، مەن تا بۈگۈنگىچە سېنى ئاتا ـ ئاناڭدىن، تۇغقانلىرىڭدىن، ئۇرۇقداشلىرىڭدىن، چوقۇنغۇچىلىرىڭدىنمۇ بەكرەك سېغىنىپ، ياد ئېتىپ كەلدىم. كۆڭلۈمنى تەڭرىدىن سېنىڭ ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كېلىشىڭنى تىلىدىم.
— سەن كۆڭلۈمنى تەڭرىگە ئىشىنەمسەن؟
— ئىشىنىمەن، ئىشەندىم. چۇنكى سەن ئۇنىڭغا ئىشىنىسەن، چوقۇنىسەن. مەن بولسام ساڭا... شۇڭا ئۇ ھازىر مېنىڭمۇ تەڭرىم. مەن ئۇنىڭدىن مۇرادىمغا يەتكۈزۈشنى تىلەۋاتىمەن. ئۇ ماڭا قۇت ـ بۇيان ئاتا قىلىدۇ.
— سەن... بارىمتاي، ئالجىپ قالمىغانسەن ـ ھە؟
— ياق، مەن ئالجىمىدىم، ھېچنېمە بولمىدىم. ساق مەن. ئەقىل ـ ھوشۇممۇ جايىدا، بەلكى ھەرقانداق چاغدىكىدىن، سەزىدىنمۇ سەگەك. مەن ساڭا كۆڭلۈمدىكى گەپلەرنى دەۋاتىمەن.
— لېكىن بۇ... يا تەڭرىم!...
— نېمە، مېنى ياراتمايۋاتامسەن؟ ھون قىزلىرىدىن نەرىم

سەتكەن مېنىڭ؟ قارىغىنا، بېشىڭنى كۆتۈرۈپ قاراپ باققىنا...
— ياق، مەن سېنى سەت دېمىدىم...
— ئۇنداقتا نېمىگە ئىككىلىنىسەن؟ ھودۇقسەن؟ نېمىگە شۇكلەپ كېتىسەن؟ نېمىدىن قورقىسەن؟ ... مەن سەت ئەمەس، يارامسىزمۇ ئەمەس. مەن كۆك تەڭرىگىمۇ ئىشىنىمەن. يوسۇنۇڭ-لارمۇ يات ئۇرۇقنىڭ، يات تائىپىنىڭ قىزلىرىنى چەتكە قاقمايدۇ. مانا بۇلار يەتمەمدۇ؟... ھەممىدىن مۇھىمى مەن سېنى ياخشى كۆرىمەن، باتۇر. سېنى سۆيىمەن، ساڭا چوقۇنىمەن. سەن ئۇچۇن مەن ھەممىدىن — ئاتا - ئانامدىن، يۇرتۇم، ئۇرۇقۇم، ھەتتا ئۆتمۈشۈمدىن، ھەننىڭا نەرسەمدىن ۋاز كېچىشكە رازى. مەن ساڭا ياخشى ئالچى بولالايمەن...
— .....
باتۇر ئاخىر دەيدىغان گەپ تاپالماي جىمىپ قالدى. مانا، ھەممە ئىش ئايدىڭ بولدى. بۇ ھەم ئەجەبلەنگۈدەك ئىش ئەمەس، ھەيران قالغۇدەك، ئەقىلگە سىغمىغۇدەك ھېچ يېرى يوق. گۈزەل بىر توخرى قىزنىڭ باتۇر ھون يىگىتنى ياخشى كۆرۈپ قېلىشى تەبىئىي ئىش. بۇنداق ئىش ئىلگىرى مۇشۇ پېتى كۆرۈلۈپ باقمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئىشلار نۇرغۇن قېتىم، قۇياش يورۇتقان ھەممىلا يەردە كۆرۈلگەن، ئۇلارنىڭ ۋىسال تېپىش، بىللە ياشاش، بىرگە تۇرمۇش كەچۈرۈش شەرتلىرى ۋە باشقا سۇنئىي شەرتلەرمۇ تولۇق ھازىرلىنىپتۇ. بۇ جەھەتتە باربىتاي قىز سۇلسۇلەنىڭ دېگەنلىرى تامامەن توغرا. ئۇ ھون دىيارىدا قېلىشنى، ھون تائىپىسى ئىچىدە ياشاشنى خالايدۇ. ئۇلار ئېتىقاد قىلغان كۆك تەڭرىگىمۇ ئىشىنىدۇ. ئۇلارنىڭ يوسۇن - ئادەتلىرىگىمۇ بويسۇنىدۇ. ئۇلارنىڭ يوسۇن - ئادەتلىرىدىمۇ ھون يىگىتلىرى يات ئۇرۇق، يات تائىپىنىڭ قىزلىرىغا ئۆيلەنسە بولمايدۇ، بىر ئەر بىرنەچچە خوتۇن ئالسا بولمايدۇ، دەيدىغان چەكلىمە يوق. ئەكسىچە ھون يوسۇنى بۇنى قوللايدۇ، قۇۋۇەتلەيدۇ. ھونلارلا ئەمەس، پۈتكۈل بوزقىر قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى شۇنداق. چۇن-

كى بۇ ئۇرۇق ئەزالىرىنى كۆپەيتىشكە، ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا، قۇدرەت تاپقۇزۇشقا پايدىلىق... ئەڭ مۇھىمى سۇلسۇلە ئېيتقاندەك، ئۇ باتۇرنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇنى چىن دىلىدىن، پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن سۆيىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە نېمىسىدىن ۋاز كېچىشكە، ھەتتا ئۆلۈشكىمۇ رازى. يەنە كېلىپ ئۇ سەت ئەمەس، بەلكى ھەر قانداق ئەركەك زاتىنى قايىل قىلغۇدەك، ئۆزىگە مەپتۇن - مەھلىيا قىلىپ ئەقلىدىن ئازدۇرغۇدەك دەرىجىدە گۈزەل ھەم يېقىملىق. بىرمۇ كۆرۈمسىز، يارامسىز يېرى يوق ئۇنىڭ... شۇنداق بولغاندىن كېيىن بۇنىڭ ھەيران قالغۇدەك، ئەجەبلەنگۈدەك، ئارىسالدى، دېلىغۇل بولغۇدەك، قورققۇدەك نەرى بار؟ ئەمدى باتۇرچۇ؟... دۇرۇس، بىر قولدىن چاۋاك چىقمايدۇ. قۇياش نۇر چاچمىسا سايە چۈشمەيدۇ. شامال سوقۇپ تۇرمىسا، دەل - دەرەخ، مايسىلار لىڭشىمايدۇ، يەلپۈنۈپ ئۇسسۇلغا چۈشمەيدۇ. سۇلسۇلە ياخشى كۆرگەن، سۆيگەن بىلەن باتۇر ئۇنى ياقتۇرمىسا، بۇ ئىشمۇ ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ. باتۇر ئۇنى ياقتۇرمايدۇ؟... ياق، ئۇنىڭدا بۇنىڭغا ھېچقانداق ئاساس يوق. ئۇنداقتا... ئۇ پەقەت بۇنداق بولۇشنى، بۇنداق تېز، ئۇشتۇمتۇت بولۇشنى ئويلاپ باقمىغان. كاللىسىدا، كۆڭلىدە ھېچقانداق تەييارلىقى بولمىغاچقا، تاسادىپىيلىق ھېس قىلىپ جىمىپ قالدى، خالاس.

باتۇر يەنە نېمىلەرنىدۇر ئويلاپ ھەم ھاياجانلىنىپ، ھەم دېمى ئىچىگە چۈشۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى. دەيدىغانىنىڭ ھەممىسىنى دەپ ئىچىنى بوشاتقان سۇلسۇلە ئاستا كېلىپ ئالدىدا ئولتۇرۇپ تارتىنماستىن قوللىرىنى تۇتقاندىلا، ئاندىن ئۇ ئۆزىگە كەلدى.

— ماڭا ۋاقىت بەر، ئويلىنىۋالاي، — دېدى ئۇ قىزنىڭ بۇلاقتەك كۆزلىرىگە تىكىلىپ.

— شۇنداق دەيدىغىنىڭنى بىلەتتىم. ئويلان... — دېدى سۇلسۇلە ئۇنىڭ دۇمبىسىنى، تۇك باسقان ئېيىقنىڭكىدەك كەڭ ئالقانلىرىنى گۈل بەرگىدەك سۆزۈك ھەم يۇمران مەڭزلىرىگە يېقىپ پىچىرلاپ تۇرۇپ، — لېكىن مېنىڭ ئۇمىد - ئىشەنچىمنى يەردە

قويما. چۈنكى مەن ئۆزۈمنى ساڭا ئاللىقاچان ئاتىۋەتكەن. ئەڭ بولمىغاندىمۇ مېنى بۇگۈنكىدەك قوغلىما. مەن ساڭا ھەرگىز يۈك بولۇپ قالمايمەن، ئىشلىرىڭغىمۇ كاشىلا قىلمايمەن. مەن پەقەت مۇشۇ يەردە ياشىسام، سېنىڭ يېنىڭدا بولسام، سېنى كۆرۈپ تۇرساملا بولدى. مەن ساڭا ئاشىق، باتۇر!...

— بىراق ماڭا ئېرىشمەك، مەن بىلەن چېقىشىپ بىللە ياشىماق ئۇنداق ئاسان ئەمەس، سۈلسۈلە. چۈنكى، مەيلى قايسى جەھەتتىن بولمىسۇن، مەن ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشاشمايمەن. مەن تۇغۇلۇشۇمدىن، يارىلىشىمدىنلا شۇنداق، تۇرقۇمۇ، خۇي - پەيلىمۇ، ھەتتا ئوي - خىيالىمۇ ھەم شۇنداق. بۇنى بىر ئۆزۈم، ئانام ئايقاغان ۋە تەڭرىلا بىلىدۇ. شۇڭا ۋاقتى كەلگەندە مەندىن رەنجىپ، ئۇمىدسىزلىنىپ داغدا قالارسەنمىكىن دەيمەن. ئوچۇقىنى دېسەم، مەن بۇ ئىشتا سەندىن كۆرە ئۆزۈمدىن ئەنسىرەيمەن.

— ھەممىسى ماڭا بەربىر! — دېدى سۈلسۈلە چەكسىز شادلىققا تولۇپ، باتۇرنى چىڭ قۇچاقلىۋېلىپ، ئاندىن ئۇ قەسەمياد قىلغاندەك يەنە مۇنداق دېدى، — داغدا قېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئۆلۈپ كەتسەممۇ، ھەتتا سەن ئۆزۈڭ مېنى ئۆلتۈرۈۋەتسەڭمۇ ئارمىنىم يوق، ساڭا نائىل بولسام!

5

بارمىتاي قىز سۈلسۈلەنىڭ ئىشى باتۇرنىڭ كاللىسىدىن ئۆتىتى. بۇنىڭغا باشقىلارمۇ — ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ، ئانىسى ئايقاغانمۇ، ئالچىسى سۇجۇك ۋە دوست - بۇرادەرلىرىمۇ، ھەتتا پۈتكۈل ھونمۇ باشقىچە قاراش ۋە پىكىردە بولمىدى. ئۇلار پەقەت بىرئاز تاسادىپىيلىق، غەلىتىلىك ۋە ھەيرانلىق ھېس قىلىشتى، خالاس. چۈنكى بۇنداق ئىش ئۇلارنىڭ بېشىغا كېلىپ باقمىغان - دە. يەنە كېلىپ بۇ ھون ئادىتىگىمۇ خىلاپ ئەمەس. يوشۇرغۇدەك، نومۇس قىلغۇدەك ئىشمۇ ئەمەس، بەلكى بۇنىڭ ئەكسىچە. شۇڭا

ئۇلارنىڭ كۆپى تېخى باتۇرنىڭ بۇ رەھىمدىللىكىگە، مەردلىكىگە ئاپىرىن ئوقۇپ، ئۇنىڭغا قۇت - بۇيان تىلەشتى.

باتۇر شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ خاس قەسىرى بىلەن بارىمتاي ساريىي ئارىلىقىدا تەڭداشسىز گۈزەل مەھبۇبىلىرى ئالچى سۈجۈك ۋە مەلىكە سۇلسۇلە بىلەن ياشلىق، مۇھەببەت ۋىسالىنىڭ پەيزىنى سۈردى. ئۇنىڭ كۈنلىرى ھەر ھالدا تىنچ - خاتىرجەم، خۇشال - خۇرام ئۆتمەكتە ئىدى. بىراق ئاتىسىنىڭ ۋاپاسىزلىقى، ئانىسى ئايقاغانىنىڭ بۇ ھەقتە ياش تۆكۈپ تۇرۇپ قىلغان ئەلەم - ھەسرەتلىك شىكايەت ۋە غەزەپلىك، يالقۇنلۇق خىتابلىرى ھامان ئۇنىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇپ قەلبىنى ئازابلايتتى. ھەر چاغ، ھەر يەردە كاللىسىغا كىرىۋېلىپ، كۆز ئالدىغا كېلىۋېلىپ دەرد - ئەلەمنى، غەزەپ - نەپرىتىنى كۈچەيتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۇ ئۆزى قىلغان قەسەمىيادىنى يادىغا ئېلىپ قايتا زىكىر قىلاتتى...

بۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ تاج كىيىپ تەختتە ئولتۇرۇش، پۈتكۈل ھونغا تۇغ - تەڭرىقۇت بولۇش، تەڭرىقۇتلۇق سەلتەنىتى، شان - شۆھرىتى بىلەن ئۆزۈن يىللار دەۋران سۈرۈش ئىستىكى ۋە ئىرادىسى تېخىمۇ كۈچىيەتتى. يۈرىكى غەلىبە - نۇسرەت، شان - شۆھرەت يالقۇنلىرىدا تاۋلىنىپ، ۋۇجۇدى ئىستېلا-چىلىق، غالىبىيەتنىڭ دەبدەبىسى، ھۆزۈرى، لەززىتىدىن مەست بولاتتى. شۇڭا ئۇ ھەر كۈنى تاڭ يورۇماستا ئورنىدىن تۇرۇپ جانبازلىق، قىلىچۋازلىق مەشقى قىلىپ، بەدىنىنى چېنىقتۇراتتى. ئوغلى كۆكخاننى يېتىلەپ، ئانىسى ئايقاغان بىلەن بىللە پايتەختتىكى ئىلاھىي تەڭرىلىككە بېرىپ ئىبادەت قىلاتتى، ئەجداد-لىرىغا سېغىنىپ قۇربانلىق، نەزىر - چىراغ قىلاتتى. سەدىقە - ساخاۋەت قىلىپ، ئەۋلىيا سۈپەت قېرى قامانىنىڭ دۇئاسىنى ئالاتتى. ئۇنىڭ تەڭرىلەر توغرىسىدىكى، ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرە توغرىسىدىكى، ئىنسانىنىڭ يارالمىشى ۋە ئۇنىڭ ھايات ھەرىكىتى توغرىسىدىكى، كىشىلەر ئارىسىدىكى ياخشىلىق بىلەن ساختىلىق، گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇك، ساداقەت بىلەن مۇناپىقلىق،

مېھىر - ۋاپا بىلەن جەبىر - جاپا ۋە ئەقىل - ئېتىقاد، ئىنساپ - دىيانەت، دوستلۇق، مەردلىك، باتۇرلۇق توغرىسىدىكى دەرس - مۇكالىملىرىغا، ئۇگۇتلىرىگە قۇلاق سالاتتى. ئۇلۇغ ئەجدادلىرى توغرىسىدىكى شانلىق، ھېكمەتلىك ھېكايىلەرنى ئاڭلايتتى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلھام ئالاتتى. تەڭرىلەردىن، ئەجدادلىرىنىڭ روھىدىن ئوتلۇق ئىلتىجالىرىنى پاتراق ئىجابەت قىلىپ ئارزۇ - ئارمىنىغا، يۇكسەك غايىسىگە تېزرەك يەتكۈزۈشنى تىلەيتتى. زېرىككەن - تېرىككەن، يۇرىكى سىقىلىپ ئىچى پۇشقان چاغلىرىدا بولسا، ئۆزىگە ئىشەنگەن ۋە قوللاپ مەدەت بەرگەن، بېشىغا كۈن چۈشكەندە ئەسقاتقان، قىينىچىلىققا يولۇققاندا يول كۆرسەتكەن، يارەدەم قىلغان ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي - سادىق، ۋاپا - ۋىجدانلىق، مەرد، باتۇر، قەيسەر، ئىرادىلىك دوستلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ سىردىشاتتى ياكى كۆيۈمچان ئانىسى ئايقاغانىنىڭ ھەربىگە كىرىپ، ئۇ يەردىكى ساز چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناشقا ماھىر قۇنچۇي، كۈمۈشتېكىنلەرنىڭ، قاملارنىڭ قىزىقارلىق سۆھبەتلىرىگە داخىل بولۇپ، نەغمە - ناۋا، ناخشا - قوشاقلىرىنى ئاڭلايتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ياش ئايال قامانلارنىڭ گۈلخانىنى ئايلىنىپ، تورۇسقا چىگىلگەن ئارغامچىغا ئېسىلىپ، تۈمرۈك سادالىرىغا تەڭگەش قىلىپ، سۇ قاينىمىدەك چۆرگىلەپ ساما سېلىپ پېرە ئويناشلىرى ھەممىدىن قىزىق ھەم مەنىلىك بولۇپ، ئۇنىڭ غەم - قايغۇسىنى، ئەلەم - ھەسرىتىنى ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئۇنتۇلدۇرۇپ، غەزەپ - نەپرىتىنى باساتتى.

ۋاقىت ئۆتكەنسېرى، ئىچى پۇشۇپ يۇرىكى سىقىلغانسېرى، دەرد - ئەلىمى كۈچەيگەنسېرى ئۇ دوستلىرىغا تېخىمۇ موھتاج، يېقىن ھەم ئېجىل بولۇپ كەتتى. چۈنكى بۇنداق چاغدا كىشىنىڭ دوستلىرىغا تېخىمۇ ھاجىتى چۈشىدۇ. ئۇلارنىڭ يارىدەمگە، تەسەللىي ۋە مەدىتىگە موھتاج بولىدۇ. ئۇلار بىلەن سىردىشىپ، بىللە بولۇپ، ئۆزىنى تىنچلاندۇرغۇسى كېلىدۇ. ئۇ دوستلىرىنى كۆرسە، ئۇلار بىلەن بىللە بولسا، سىرداشسا، ئەنە شۇنداق تىنچلى-

ىنىپ، ئارام تېپىپ قالاتتى. دەرد ـ ئەلەمدىن قۇتۇلۇپ، شادلىققا ئېرىشكەندەك ئۆزىنى يەڭگىل، ئازادە، خۇشال ھېس قىلاتتى.

ياناڭ بىلەن جانەر ھازىر بارىمتاي ساريېدا توخرى مەلىكسى بىلەن بىللە تۇراتتى. باتۇر ئۇلارنى سۆلسۈلەنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا، ئۇنى قوغداشقا قويغانىدى. ئۇ ئەسلىي بۇ شاپائەتچىلىرىنى ئوبدان تارتۇقلاپ، مۇكاپاتلاپ رازى قىلغاندىن كېيىن، يولـ لۇق، سوۋغا ـ سالاملار بىلەن قۇلان تېغىغا ئۇزىتىپ قويماقچى بولغانىدى. چۈنكى شۇبۇلار كىچىك قەبىلە ئەمەس، يەنە كېلىپ چېگرىغا ئولتۇراقلاشقان. ئاقساقال بولسا ياشىنىپ قالغان، ئائـ لىسىنىڭ، قەبىلىسىنىڭ ئىشلىرىغا يېتىشىپ بولالمايتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار قايتىپ بېرىپ ياشانغان ئاتىسىغا ياردەملەشمىسە، ھەمدەمدە بولمىسا، ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋاربسلىق قىلىپ ئىزىنى باسمىسا بولمايدۇ ـ دە. لېكىن ئۇ پايتەختكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن نېمىشقىدۇر بۇ نىيەت ـ ئارزۇسىنى ئەمەلدە كۆرسەتمىدى. بۇنىڭغا نېمىنىڭ، قانداق ئىشنىڭ سەۋەب بولغانلىقى نائېنىق. بەلكىم ئۇلارنىڭ تولىمۇ يېقىملىق، ئوچۇق ـ يورۇق، ئاق كۆـ ڭۈل، سەمىمىي ـ سادىق، ئۆتكۈر، چېچەن، باتۇر، چەبدەس، مەرگەن، ئىشقا ياراملىق، جاپاغا چىداملىق ئىكەنلىكى، توخرىلار بىلەن بولغان سوقۇشتا كۆرسەتكەن قەھرىمانلىقلىرى، ئىشەنچـ لىك، ئىستىقباللىق ئىكەنلىكى سەۋەب بولغاندۇر. چۈنكى باتۇرغا ھازىر ۋە بۇنىڭدىن كېيىن مانا مۇشۇنداق كىشىلەر لازىم ياكى بولمىسا باتۇر ئۇلارنى ياقتۇرۇپ قېلىپ، ئۆز ئىنىلىرىدەك كۆرۈپ ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغاندۇر ۋە ياكى ئۇنىڭ ئۇلار توغرىسىدا باشقىچە پىلان، ئورۇنلاشتۇرۇشلىرى، نىيەت ـ مەقسەتلىرى بارـ دۇر. ئىشقىلىپ، نېمىلا بولمىسۇن، باتۇرنىڭ ئۇلاردىن ئايرىلغۇـ سى يوق ئىدى.

قۇلىقى چولاق قۇل بەجەچقان باتۇرنىڭ خاس قەسىرىدە، ئالـ چى سۈجۈكنىڭ يېنىدا تۇراتتى. ئۇ ھەم ئۇلارغا ئاغا، ھۆرمەتلىك مېھمان، ھەم مالاي، قۇل ئىدى. بۇنى ئۇ ئۆزى خالىغان، ئۆزى

تەلەپ قىلغان. باتۇرنىڭ ئەسلىي ئۇنىمۇ ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇۋېتىش، ئەينى چاغدىكى ۋەدىسى بويىچە ئۇنىڭغا ھەقىقىي ھۆرلۈك، ئەركىنلىك بېرىش، يەر، سۇ، مال ـ ۋاران ئىنئام قىلىپ، ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق قىلىپ، شەپقىتىگە ھەسسىلەپ جاۋاب قايتۇرۇش ئويى بار ئىدى. بىراق ئۇ كۆڭلىدىكىنى ئىزھار قىلىپ، مەقسىتىنى ئاشكارىلاپ بولغۇچە، چېچەن بەجەچقان ھەممىنى چۈشىنىپ ئۇنى قەتئىي رەت قىلدى. «ئىككى يىل خىزمىتىڭنى قىپتىمەن. جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ، ئىسسىقتىمۇ، سوغۇقتىمۇ سەن بىلەن بىللە بولۇپ، ھەممىنى تەڭ كۆرۈپتىمەن. ساڭا كۆنۈپ قاپتىمەن. مېنىڭ سەندىن باشقا تۇغقىنىم، يېقىن كىشىم، باشپاناھىم يوق. مەن سەندىن ئايرىلىپ ياشاشنى خالىمايمەن. مېنى ئەمدى قوغلىما!...» دەپ تۇرۇۋالدى. باتۇر ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۆتكەن كۈنلىرىنى ئەسلەپ قاتتىق تەسىرلەندى، ئەسلىي ئويىدىن ۋاز كېچىپ، ئۇنى يېنىمدا ئېلىپ قېلىش قارارىغا كەلدى... بەجەچقانمۇ ئۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇرسەن ھەم مىننەتدار بولدى، ئۇنىڭ بىلەن ئۆمۈر بويى بىرگە ئۆتۈش، ئۆلۈم ـ كۆرۈمىنى تەڭ كۆرۈش نىيىتىگە كەلدى. ئۇنىڭ ھازىرقى بىردىنبىر مۇھىم ۋەزىپىسى، ئارزۇسى باتۇرغا ياخشى قاراش، ئۇنىڭغا كۆيۈنۈش، ئۇنى تىنچلاندۇرۇش، ئىچ پۈشۈقىنى، دەرد ـ ئەلەمنى يېنىكلىتىش، ئۇنى سەۋر ـ تاقەتكە، شۈكۈر ـ قانائەتكە دەۋەت قىلىپ، غەزىپىگە پايلىماي بىرەر ئىش چىقىرىپ قويۇشتىن توسۇش؛ ئۇنىڭغا كۆپرەك غىزا يېگۈزۈپ، ئۇنى ياخشى ئارام ئالدۇرۇپ، سالامەتلىكىنى ئاسراش ئىدى. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ ئالچى سۈجۈك ۋە چوڭ ئالچى ئايقاغان بىلەن تىلى بىر ئىدى. چۈنكى ئۇ باتۇرنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئوي ـ خىيالىنى، ھازىرقى ئەھۋالنى ۋە روھىي كەيپىياتىنى ھەممىدىن بەك ئوبدان چۈشىنەتتى.

ئەرقىل ئاتىسىنىڭ يېنىدا ئىدى. باتۇرنىڭ خاس قەسىرىگە، سىڭلىسى سۈجۈك ۋە جىيەن ئوغلى كۆكخانىنىڭ يېنىغا دائىم كېلىپ تۇراتتى. ئۇ ھازىر ئىلاھىي تەڭرىلىكتە، ئاتىسى ئىنچۈنقان

ئاچارىنىڭ تەربىيىسىدە ئىلىم - ھېكمەت تەھسىل قىلىۋاتاتتى. ئاتىسىدىن پېرىخونلۇقنى، ئەم - ئېرەمچىلىكنى، يۇرت سوراش، ئەلنى ئىدارە قىلىش، ئابىتلارنى ئېتىقادقا، ئەخلاققا يېتەكلەپ، تەڭرىلەرگە قانداق ئىبادەت قىلىش، تەڭرىقۇتنى ھەرۋاقىت ئاگاھلاندۇرۇپ، ئۇنى ئەدلى - ئادالەتكە، رەھىم - شەپقەتكە، ئارىق بولۇشقا دالالەت قىلىپ، ئۇنىڭغا قانداق ياخشى مەسلىھەت بېرىش، يول كۆرسىتىش، قانداق ياخشى يابغۇ، يارەمچى بولۇشنى ئۆگىنىۋاتاتتى. ئۇ مەيلى قايسى جەھەتتىن بولسۇن، ئاتىسىغا بارغانچە پۈتۈنلەي ئوخشىشىپ كېتىۋاتاتتى، ئاقىل - دانىشلىقى، ئۆتكۈر، تۇيغۇن، تەدبىرلىكلىكى، سالماق، سوغۇق قان، ئارىفلىقى، مەسىلىلەرنى كۆزىتىش ۋە بايقاشتىكى تېز، توغرا ئىنكاسى ھەمدە ئۇنى بىرتەرەپ قىلىشتىكى ئىقتىدار - ماھارىتى، ھەتتا بويىنىڭ خادىمەك ئېگىز، ئور ۋۇقلۇقى، ساقال - بۇرۇتلىرىنىڭ شالاڭلىقى، ئاۋازىنىڭ بوم، كۆچلۈك، سۆزلىرىنىڭ ئوچۇق، ئۇرغۇلۇقلۇقى قاتارلىق تەرەپلەردىنمۇ پۈتۈنلەي ئاتىسىنى دوراپ، ئۇنىڭ خۇي - پەيلى، ئادەم - ئادەتلىرىنى ئۆز ئەينى ئالغاندى. ئۇ يەنە ماھىر چەۋەندەز، مەرگەن ئوۋچى، باتۇر، قەيسەر سەركەردە، ناتىق، قىزىقچى، موللا تاپقاق ئىدى. باتۇر ئۇنىڭغا ھەر جەھەتتىن قايىل بولاتتى، ئۇنىڭغا ئىشىنەتتى ۋە ئۇنى ھۆرمەتلەيتتى. خىياللىرىدا، ئىستەكلىرىدە ئۆزىنى ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئورنىدا قويۇپ باقسا، ئۇنى باش قامان، يابغۇ ئىنچۇنقانىنىڭ ئورنىدا قويۇپ ھېس قىلاتتى ھەمدە كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلاتتى.

تۇقىش ئوغلان باتۇردىن ئايرىلمايتتى. ئۇنىڭغا خۇددى سايەدەك ئەگىشىپ يۈرەتتى، كەينىدە كۆزى، ئالدىدا قولى ئىدى. ئۇ كەم سۆز، تۇرگۇن، سۈرلۈك ئىدى، ئوشۇقچە ئىشلارغا ئارىلاشمايتتى. كۆزلىرى ھامان بۇركۈتنىڭكىدەك يېنىپ، ھەممىگە تىكىلىپ، ھەممە يەرنى، ھەرقانداق نەرسىنى كۆزىتىپ تۇراتتى.

ئۇ تۇيغۇن ھەم ئىنتايىن مەسئۇلىيەتچان، ئەستايىدىل ئىدى، ھەرقانداق ئىشنى كۆڭۈل قويۇپ، ئوبدان ئويلىنىپ، تۇجۇپىلەپ قىلاتتى. ھەرگىزمۇ بىخۇدلۇق، بىپەرۋالىق قىلمايتتى. ئۇنىڭ بىرمۇ تۇغقىنى، يېقىن كىشىسى يوق. تىكەندەك يالغۇز، يېتىمدەك تەنھا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ ئۆۋ ـ سوقۇشلاردا خەۋپ ـ خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىشتىن، ئوت دېگىزغا كىرىشتىن، تىك قىياغا يامىشىپ، چوڭقۇر ھاڭلارغا سەكرەشتىن، ئۆزىنى ئوڭغا، ياۋغا ياۋۇزدەك ئۇرۇشتىن يانمايتتى. ھالبۇكى، بۇلار ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا قارامليق، قاراقورساقلىق سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى بىر خىل قورقۇمسىز، باتۇر، ھەم قەھرىمانلىق سۈپىتىدە نامايان بولاتتى. ئۇ باتۇرنى شاپائەتچىم، بىردىنبىر تۇغقىنىم ۋە باشپاناھىم دەپ بىلەتتى. ئۇنىڭغا چەكسىز سادىق ھەم ئىخلاسمەن ئىدى. ئەمما ئۆزى سانغۇن بولۇشنى، باتۇرغا ئەگىشىپ ئۇلۇغۋار يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىشنى، دەھشەتلىك جەڭلەرگە كىرىپ قەھرىمانلىق كۆرسىتىشنى، بۇ ئارقىلىق باتۇرغا بولغان ۋاپا ـ ساداقىتىنى بىلدۈرۈشنى ئارزۇ قىلاتتى. باتۇر بولسا ئۇنىڭغا ئۆزىدىنمۇ بەكرەك ئىشىنەتتى ۋە ئۇنى سانغۇن ئەمەس، سۇباشى بولۇشقا مۇناسىپ دەپ قارايتتى.

ئۇلارنىڭ ئارىسىغا يەنە بىر يېڭى دوست، كۇچ، ئالىپ چەۋەندازمۇ قوشۇلغانىدى. ئۇ بولسىمۇ مەرھۇم ئۇيسۇن كۇنبېي[1] نانداۋ. بېينىڭ ئوغلى زاغۇمى ئىدى. زاغۇمى ئاتىسىدىن كىچىك قالغان. بۇ ئىشلار بۇنىڭدىن ئون سەككىز يىللار بۇرۇن بولغان. ئەينى چاغلاردا توخرىلار ئۆزلىرىنىڭ غەربىدە، يەنى چىلان تېغى بىلەن دۇخان ئارىلىقىدا ياشايدىغان ئۇيسۇنلارغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىدى ۋە ئۇلارنىڭ كۇنبېيسى نانداۋبېينى ئۆلتۈرۈپ، ئوت، سۇ، مال ـ ۋارانلىرىنى تارتىۋالدى. شۇ قېتىمقى چوڭ قىرغىنچىلىقتا نانداۋبېينىڭ يابغۇسى بۇجۇشبەگ يىراقنى كۆزلەپ، ئۆز ھاياتىنىڭ خەۋپ ـ خەتەرگە ئۇچرىشىغا قارىماي، ئۇنىڭ يېڭى تۇغۇلغان

① كۇنبېي — ئاقساقال، ئاتامان.

ئوغلى زاغۇمىنى يوشۇرۇن ئېلىپ قاچتى. ئەمما ئۇ پاناھلانغۇدەك جاي تاپالماي ئوتلاقتا مۆكۈنۈپ - يوشۇرۇنۇپ يۈردى. ئۇ ھەر قېتىم كىچىك زاغۇمىنى ئوتلاقتا قويۇپ، ئۇنىڭغا ۋە ئۆزىگە يېمەك-لىك ئىزدەپ كەتكەندە، بىر قاراقار ئېغىزىدا گۆش چىشلەپ ئۇنىڭ بېشىدا ئۇچۇپ - ئەگىپ يۈرەتتى... بۇجۇشبەگ بۇنى كۆرۈپ قاتتىق ھەيران قالدى ۋە كىچىك كۈنبېينى ھەرقانداق قىلىپ بولسىمۇ ئامان ساقلاپ قېلىپ، بېقىپ چوڭ قىلىش نىيىتىگە كەلدى. كېيىن ئۇ ئامان قالغان، پىتىراپ كەتكەن ئۇرۇقداشلىرى-غا ئوخشاش نۇرغۇنلىغان جاپا - مۇشەققەت ۋە سەرسانچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، شەرقە سۈرۈلۈپ ئىرسىن ۋادىسىغا كەلدى ۋە بۇ يەردىن ھونلار ئارىسىغا بېرىپ، ئۇلاردىن باشپاناھلىق تە-لەپ، كىچىك كۈنبېي زاغۇمىنى تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ ھامىيلىقىغا تاپشۇردى. زاغۇمى ھون ئوردىسىدا، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ تەربىيە-سىدە باتۇر ۋە باشقا قۇرداشلىرى بىلەن بىللە ئويناپ، بىخەتەر ھەم ساغلام چوڭ بولدى... ئۇ ھازىر ئون سەككىز ياشقا كىرگەنىدى. باتۇرنى ئاغام، تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئاتام دەپ بىلەتتى. ئۇ تولىمۇ ئۆتكۈر، چەبدەس، كۈچلۈك ھەم قورقۇمىسىز، باتۇر ئىدى. باتۇر-مۇ ئۇنى ئۆز ئىنىسىدەك كۆرەتتى ۋە كۈنلەرنىڭ بىرىدە، توخرىلار-نى تولۇق تارمار كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇنى ھونلارنىڭ ئارىسىدا، ئۇلارنىڭ ھامىيلىقىدا ياشاۋاتقان ئۇيسۇن ئەلكۈنىگە باش قىلىپ ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتى.

باتۇر دائىم ئۇلار بىلەن بىللە چىقىپ، ئاۋۇل - قىشلاقلارنى ئارىلاپ، بوزقىرلاردا ئات چاپتۇراتتى، تاغ - ئورمانلىق، چاتقال-لىقلاردا ئوۋ ئوۋلايتتى، بەسلىشىپ، مۇسابىقىلىشىپ، ئېلىشىپ بەدىنىنى چىنىقتۇراتتى، كۈچ - ماھارىتىنى ئاشۇراتتى، جەڭ تاكتىكىسىنى ئۆگىنەتتى، ئىرادىسىنى سىنايتتى، تاۋلايتتى.

بىر كۈنى ئۇلار بىرلىكتە تۇمەنبالىقنىڭ كۈنچىقىش يۇقىرى تەرىپىدىكى تاغ - ئورمانلىقتا ئوۋ ئوۋلاۋاتىپ، بىر كۆك يالىلىق، كۆك سىرتلىق ئەركەك بۆرىنى ئۇچرىتىپ قالدى. بۆرە تولىمۇ

يوغان هەم سۇرلۇك ئىدى. قۇياش نۇرىدا سىرتلىرى پارقىراپ، كۆزلىرى ۋىل - ۋىل ياناتتى. ئۇنىڭ ياللىرىدىن، بېلىدىن، پۇتلىرىدىن يېتىلگەن، كۈچىگە تولغان؛ كۆزىدىن، ئالدىدىن ھېچ-قانداق ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدىغان كۈچلۈك، ئالغۇر بۆرە ئىكەنلە-كى مانا مەن دەپ بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئوۋچىلارنى كۆرۈپمۇ قورقمىدى، قاچمىدى يا ئۇلارغا خىرىس قىلمىدى. ئۇ ئەتراپىدا ئېگىز - ئېگىز ئوتلار ئۆسكەن چوڭ بىر قورام تاش تۆپىسىدە قۇلاقلىرىنى تىكلەپ، قۇيرۇقىنى سېلىپ، ئوۋچىلارغا تىكىلىپ خىرامان، ھەيۋەتلىك، ئۇلۇغۋار قىياپەتتە ئۆرە تۇراتتى. باتۇر ئۇنى كۆرۈپ سىرلىق ھاياجانغا تولدى، ھەيۋىتىدىن، سۇرىدىن چۆچۈدى. ئۇنى ساندىبىلدىكى چېغىدا چۇشىگە كىرگەن، ئۇ يەر-دىن قاچقاندا ئالدىغا چۇشۇپ يول باشلىغان ھېلىقى خىسلەتلىك كۆك بۆرىگە ئوخشاتتى... ئەمما ئۇنىڭ تۇرۇپلا ئۇنى ئوۋلىغۇسى كېلىپ قالدى. گەرچە بۆرىنى ئوۋلاش، ئۆلتۈرۈش چەكلەنگەن، گۇناھلىق ئىش بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا بۇ نىيىتىدىن يانمىدى. چۈنكى ئۇ بۆرە ئۇنىڭغا، ئۇنىڭ ئوغلى كۆكخانغا لازىم ئىدى. كۆكخان ئۇ يوق چاغدا تۇغۇلدى، ئاتىسىنى كۆرمەي، ئاتا مېھرىگە قانماي چوڭ بولدى. ئۇ ئەسلىي تۇغۇلۇشى بىلەنلا بۆرە تېرىسىگە ئېلىنىـ-شى، بۆرە ئېغىزىدىن كىرىپ چىقىشى كېرەك ئىدى. بىراق ئاتـ-سى يوق، بۇ ئىشلار تا ھازىرغىچە ئورۇندالماي كەلدى. بۇ كۆك بۆرە ئەنە شۇنىڭغا لازىم. ئۇنىڭ قېنى كۆكخانىنىڭ قېنى بىلەن قوشۇلـۇشـى، ئۇنىڭ روھـى كۆكخانىنىڭ جىسمىغا كۆچۈشـى كېرەك! ...

بۆرە ئۇنىڭغا تىكىلىپ تۇراتتى. ئۇمۇ بۆرىگە تىكىلگەنىدى. دەل مۇشۇ پەيتتە، بۆرە ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى سېزىپ قالدى بولـ-غاي، ئۇشتۇمتوت بېشىنى بۇراپلا قۇيرۇقىنى سېلىپ قاچتى. باتۇر ئوقياسىنى بەتلەپ ئۇنى قارىغا ئالدىيۇ، ئەمما تەگكۈزەلمەس-لىكىنى پەملەپ ئېتىنى دېۋىتتى - دە، ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلىدى. يارەنلىرى، ھەمراھلىرى ئۇنىڭ بۇ ئىشىغا ھەيران بولۇپ كەينىدىن

ئەگەشتى. كۆك بۆره تاشتىن تاشقا سەكرەپ، ئوق يىلاندەك سۈرۈ-
لۈپ، سويلاپ يۈگۈرەيتتى. باتۇر ئۇنىڭ كەينىدىن ئىز بېسىپ
قوغلاپ قارىغا ئالاتتى. بۆره پۈتۈن كۈچىنى بېلىگە، پۈتلىرىغا
يىغىپ يۈگۈرەيتتى، قاچاتتى... شۇ تەرزده باتۇر بۆرىنى قوغلاپ
ھەمراھلىرىدىن ئىلگىرىلەپ، خېلىلا ئۇزاپ كەتتى. ھەتتا قويۇق
ئوت ـ چۆپ ۋە چاتقاللار قاپلىغان بىر قىر كەينىده كۆزدىن غايىبمۇ
بولدى. ھەمراھلىرى ئۇنى قوغلاپ كەينىدىن يەتكەنده، ئىزدەپ
تاپقاندا بولسا، ئۇ ئالدى پۈتلىرىنىڭ يوتىسىغا، كۆكرىكىگە، يۈرد-
كىنىڭ ئاستىغا يا ئوقى سانجىلىپ، قىپقىزىل قانغا مىلىنىپ،
غىڭشىپ سوزۇلۇپ ياتقان كۆك بۆرىنىڭ يېنىدا قاتتىق قايغۇغا
چۆمۈپ تىزلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنى كۆرۈپ، بۆرىگە قاراپ ھەم-
راھلىرىمۇ چۆچۈپ كېتىشتى. يۈرەكلىرى ئۆرۈلۈپ، قانداقتۇر
سىرلىق ۋەھىمىگە چۆكۈپ، ئۇنىڭغا سوئال نەزىرى بىلەن تىكە-
لىشتى.

— ئۇنى مەن ئاتمىدىم، يىقىتمىدىم ... — دېدى باتۇر قايغۇ-
لۇق ئاھاڭدا، — ئۇنى تەڭرىدىن تەۋرىمەيدىغان، ئىنساپ ـ دىيانەت-
نى بىلمەيدىغان نىيىتى قارا ۋاپاسىز مۇناپىقلار ئاتتى، يىقىتتى!

ئۇ يالغان ئېيتىۋاتاتتى. ئەمما بۆرىنى ئوۋلىغاندا ئادەت بويىچە
شۇنداق دېيىش كېرەك ئىدى. بۇ ئۇنىڭ ئۇلۇغ تۆزگە بولغان
ھۆرمىتى، ئۇنىڭدىن ئەپۇ ـ كەچۈرۈم سورىغىنى، گۇناھىنى تىلە-
گىنى ئىدى... ئۇنىڭ بۇ گېپى باشقىلارغىمۇ تەسەللى ۋە مەدەت
بولدى. ئۇلارمۇ سىرلىق ۋەھىمە ۋە قورقۇنچتىن خالاس بولۇپ،
چوڭقۇر قايغۇغا چۆمۈشتى.

شۇ كۈنى كەچتە باتۇر ئۆزىنىڭ خاس قەسىرىده نەزىر ئۆتكۈز-
دى. ئۆلتۈرۈلۈپ تېرىسى سويۇۋېلىنغان، چىشلىرى، ئوشۇقلىرى
چىقىرىۋېلىنىپ، جەسىتى قايغۇ ـ ماتەم بىلەن دەپنە قىلىنغان
كۆك بۆرىگە ئاتاپ قوي ـ كالا قۇربانلىق قىلدى. ئۇ ئوغلى
كۆكخاننى ھېلىقى بۆره تېرىسىگە ئېلىپ، چەمبەرسمان ئويۇپ
كېسىۋېلىنغان بۆره ئېغىزىدىن ئۇنى ئۆچ قېتىم ئۆتكۈزدى، ئاندىن

ئانىسى ئايقاغان، ئالچىلىرى سۈجۈك، سۈلۈسۈلە ۋە باشقا دوست - يارەن، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن بىرلىكتە تەڭرىگە تېۋىنىپ، ئەجدادلىرىغا سېغىنىپ، ئوغلى كۆكخانغا ئۇزۇن ئۆمۈر، سالامەتلىك ۋە قۇت - بۇيان تىلىدى.

ھەش - پەش دېگۈچە ئارىدىن بىرنەچچە ئاي ئۆتۈپ، ھون دىيارىدا يەنە كۈز كىردى. ئوت - چۆپلەر پىشىپ - بۇلۇقلىشىپ، تۆللەر يېتىلىپ، مال - چارۋىلار سەمرىدى. كۈزدىكى كاتتا يىغىلىش — ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي بايرىمى بولىدىغان پەيتمۇ يېتىپ كەلدى. بۇ يىلقى كۈز ھون دىيارىدا باشقا يىللارداكىگە ئوخشاش مايتتى. ئۇ ئۆزگىچە بىر تىنچ - خاتىرجەم، شاد - خۇرام كەيپىياتقا، مول ھوسۇل ۋە ئاسايىشلىققا تولغانىدى. تۇمەن تەڭرىقۇت مانا شۇنى تەبرىكلەپ، بايرامدىن، قۇرۇلتايدىن كېيىن ئوردىسىدا كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزدى. ئۇ بۇنداق چاغلاردا يەنە ئۆزىنىڭ مۇھىم قارارلىرىنىمۇ جاكارلايتتى. زىياپەتكە پايتەختتىكى ئوردا ئەئيانلىرى، يابغۇلار، ئېلقۇساي، قۇنقۇلار تولۇق قاتناشقاندىن سىرت، جايلاردىكى ھەرقايسى ھون خان - بەگلىرى، سانغۇنلار، ئۇرۇق - قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە تەڭرىقۇت ئائىلىسىدىكىلەرمۇ قاتناشقانىدى.

باتۇرمۇ بۇ زىياپەتكە ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. ئەمما ئۇ بۇ قېتىم تۆردىن ئورۇن ئالالمىدى. ئۇ ئودىكامنىڭ تۆرىدە، چۆرىسى نېپىز يىپەك پەردىلەر بىلەن چۈمكىلىپ ھەشەمەتلىك بېزەلگەن توققۇز پەشتاقلىق پەچكۇم ئۈستىدىكى ئالتۇن تەختتە ئولتۇرغان ئاتىسىنى ۋە ئۇنىڭ سول يېنىدىكى شاھانە ئورۇنغا چىقىۋالغان ئىنىسى يۈيۈكنى كۆرۈپ قاتتىق ئىزا تارتتى، قەلب يارىلىرى قايتىدىن قاناپ، غەزەپ - نەپرىتى يېڭىۋاشتىن قوزغالدى، چىشلىرى ئىختىيارسىز كىرىشىپ، كۆكۈچ، تۈكلۈك يۈزى لىپىلداپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلانسۇ كۆلى بويىدا، ئانىسى ئايقاغانىڭ ئالتۇن چېدىرىدا تەڭرىلەرنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ تۇرغان قەسىمىنى يادىغا ئالدى - دە، ئۇنى ئىچىدە قايتا

زىكرى قىلدى... دەل مۇشۇ پەيتتە، تۇمەن تەڭرىقۇت لىق سۇچىك قۇيۇلغان ئالتۇن ئاياقنى قولىغا ئالدى - دە، ئاڭۇت ئەھلىنى جىملەپ، ئالتۇن تەختىدىن تۇرۇپ، پەچكۇمدىن چۇشۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى.

— بۇنى ساڭا تۇتىمەن، ئوغلۇم! — دېدى ئۇ ئاياقنى باتۇرغا سۇنۇپ، — بۇ مېنىڭ كۆڭلۇم، ساڭا بولغان ھۆرمىتىم، شۇنداقلا پۇتكۇل ھوننىڭمۇ ھۆرمىتى ۋە ئۈمىد - ئىشەنچى!

باتۇر ئۇندىمەستىن ئورنىدىن تۇرۇپ ئاياقنى قولىغا ئالدى، ئاندىن ئاتىسىغا تىكىلىپ، ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ تېگىدىن نېمىلەر-نىدۇر ئاختۇرۇپ بىردەم تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، سۇچىكنى بىر كۆتۇرۇشتىلا ئىچىۋەتتى.

— يارايسەن، ئوغلۇم! — دېدى تۇمەن تەڭرىقۇت سالماق كۈلۈپ.

— بارىكاللا، بارىكاللا! — دېيىشتى ئاڭۇت ئەھلىمۇ.

ئاندىن ئۇ پەچكۇم ئۇستىگە چىقىپ، ئۆرە تۇرغان پېتى-ئاڭۇت ئەھلى ئالدىدا، ئۇلۇغ ئاتلىغ ھون خان - بەگلىرى، پۇتكۇل ئەل - يۇرت ئالدىدا ئوغلى باتۇرغا قارىتىپ مەدھىيە ياغدۇردى. ئۇنىڭ تۇغۇلغاندا سىرلىق، خىسلەتلىك تۇغۇلغانلىقى، كىچىكىدىن تارتىپلا جەسۇر، قورقۇمسىز، قەيسەر، باتۇر چوڭ بولغانلىقى، لەشكىرىي مەھرەملەر ۋە ئاكتىكىلارنى پىششىق ئىگىلىگەنلىكى، ياۋۇز تائىپىلەر قەبىلىسىنى بىر ئۆرى بويسۇندۇرۇپ، چىنلىقلار بىلەن قەھرىمانلارچە ئېلىشىپ، زور ئەجىر - تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى، كېيىن ئۆزىنى، ئەلكۇننى دەپ، ئېغىر مەسئۇ-لىيەتنى ئۈستىگە ئېلىپ، توخرىلار ئېلىگە بارىمتاي بولۇپ تۇرغا-لىقى ۋە ئۇ يەردىن، توخرىلارنىڭ قولىدىن ھالقىلىق پەيتتە پەم بىلەن قېچىپ قۇتۇلغانلىقى، ئاجايىپ تۇيغۇن ۋە باتۇر ئىكەنلىكى، كېيىن يەنە توخرىلار ئۈستىگە يۇرۇش قىلغان قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، سوقۇشتا نۇسرەت قازىنىپ، قولدىن كەتكەن زېمىنلارنى قايتۇرۇۋالغانلىقى... قاتارلىق بىر تالاي شانلىق، ئۇلۇغۋار ئىش

ئىزلىرىنى، ئەجىر - تۆھپىلىرىنى، قەھرىمانلىقلىرىنى بىر - بىرلەپ تىلغا ئېلىپ، ئۇنى كۆپ ماختىدى. باتۇر بىلەتتىكى، ئاتىسى ئۆزىنىڭ ۋاپاسىزلىقىنى ئاقلاپ مەسئۇلىيەتتىن قېچىشقا، ئاجىز، ئىقتىدارسىز ئىكەنلىكىنى يېپىشقا ئۇرۇنۇۋاتاتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئاخىرقى جاكارى ئويلىمىغان، كۈتمىگەن يەردىن چىقىپ، باتۇرنى ھەيران قالدۇردى.

— قىسقىسى، — دېدى تەكرىقۇت ئاخىردا تەنتەنە بىلەن، — ئوغلۇم باتۇر تۇيغۇن، پاراسەتلىك، قەيسەر، باتۇر يىگىت. شۇڭا ئۇ بۇگۈندىن باشلاپ ئىلكىمدىكى بارلىق ھون قوشۇنلىرىغا سۇباشى بولسۇن. قوشۇننى زورايتىپ، لەشكەرلەرنى مەشىق قىلدۇرۇپ، سوقۇشقا تەييارلانسۇن!

ئابدۇلجىلىل تۇران كۈتۈبخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

يەتتىنچى باب

بۇيۇك مەقسەت يولىدا

1

باتۇر بۇگۈن تۇقتىش ئوغلان بىلەن بىللە قۇرۇلغۇسى چوڭ لەشكەرگاھقا مۇڭاپىق جاي ئىزدەپ، پۈتۈن بىر كۈن تۇمەن يايلىقىنى ئالا قويماي كېزىپ، ئاۋۇل ـ قىشلاقلارنى ئارىلاپ، كەچ كىرىپ قاراڭغۇ چۈشكەندە ئاندىن ئۆزىنىڭ خاس سارىيىغا قايتىپ كەلدى. بىراق، ئۇ ھېرىپ ـ ئېچىپ قايتىپ كەلگەندە، سارايدا ئۇنى كۈتۈۋالىدىغان بىرمۇ كىشى يوق بولۇپ چىقتى. ئەجەبا، ئۇلار قەيەرگە كېتىشتىكىنە؟... ئۇ تۇقتىش ئوغلانىنى سارايدا قالدۇرۇپ، ئۆزى بارمىتاي سارىيىغا سۈلسۈلەنى ئىزدەپ باردى. ئەپسۇسكى، بۇ يەرمۇ ئوخشاشلا قۇپقۇرۇق بولۇپ، ئۆيدىكىلەرنىڭ بىرىمۇ قالماي قەيەرگىدۇر كېتىشكەنىدى. ئۇلار ئوردا ھەرىمىگە، چوڭ ئالچى ئايقاغانىنىڭ قېشىغا كېتىشكەن بولمىسۇن يەنە؟... باتۇر شۇنداق ئويغا كېلىپ ھەرەمگە قاراپ يول ئالدى. ئۇ خاتا پەرەز قىلمىغانىدى. چوڭ ئالچى ئايقاغان بۇگۈنمۇ يەنە تەكرىقۇت جەمەتىدىكى بالىلار ۋە ياشلارنى يېنىغا يىغۋېلىپ، ئۇلارغا ھېكايە سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى. بۇ ئۇنىڭ يېقىندىن بۇيانقى ئەڭ ياخشى ئەرمىكى ۋە مەنىلىك، ئەھمىيەتلىك ئىشلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغانىدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چوڭ ئالچى ئايقاغانىنىڭ بوۋىسى، قۇياندى ئۇرۇقىنىڭ ئاقساقىلى ناھايىتى سۆزمەن، بىلگە ـ دانىش

كىشى ئىكەنمىش. ئانىسى ئۇنى كۆرگەن بىلەن باتۇر كۆرۈپ باقمىغانىدى. ئانىسىنىڭ دەپ بېرىشچە، ئۇ ياش ۋاقىتلىرىدا ئەل ئارىسىدا ئالىپ ئاتىلىپ شۆھرەت قازانغان، بارغان - كەلگەن يەرلىرى، كۆرگەن - بىلگەن ئىشلىرى كۆپ، بىلگە دانىش، مەرد، باتۇر، ئۇلۇغ ئاتلىق كىشى ئىكەن. ئۇ يەنە ھېكايە ئېيتىش-قا، كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەشكە بەكمۇ ماھىر، سۆز-مەن، قىزىقچى كىشى بولۇپ، ئاخشام - كېچىلەردە ئۆز بالىلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا، كىشىلەر توپلانغان جايلاردا، كۆپچىلىك-كە قىزىقارلىق ئىشلارنى، ھېكايىلەرنى، قەدىمكى ئەپسانە - رىۋا-يەتلەرنى سۆزلەپ بېرىپ ۋەزخانلىق قىلىدىكەن. قامانلار بىلەن، تۇغ - دانىشلار بىلەن، ئۆتمۈش ۋەقەلىرى توغرىسىدا قىز-غىن بەس - مۇنازىرىلەر قىلىشىدىكەن، بولۇپمۇ ئۇ ئۆز ئۇ-رۇق - تائىپىسى بولغان ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئۇرۇق تارىخى، ئۇلۇس - ئىلەتلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى، ئۇلۇغ ئەجدادلا-رىنىڭ شانلىق ئىش ئىزلىرى توغرىسىدىكى ھېكمەتلىك ھېكايە-لەرنى سۆزلەشكە ھەممىدىن بەك ئۇستا بولۇپ، ئۇنى خۇددى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغاندەك جانلىق، ئوبراز-لىق، قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ، تىڭشىغۇچىلارنى پۈتۈنلەي ئۆز زىگە رام قىلىۋالىدىكەن. ئۇنىڭ ھېكايىلىرىنى باشقا نۇرغۇن كى-شىلەر بىلسىمۇ ياكى ئاڭلاپ ئېسىدە تۇتۇۋالسىمۇ، ئەمما سۆزلەش-كە كەلگەندە يەنىلا ئۇنىڭدەك ئۇجۇر - بۇجۇرىغىچە سۆزلەپ بېرەل-مەيدىكەن... باتۇر ئۇلۇغ بوۋىسى توغرىسىدىكى بۇ تەرىپلەرنى ئاند-سى ئايقاغانىنىڭ ئېغىزىدىن ئاڭلىغان. ئانىسى ئىلگىرى، ئۇ كى-چىك ۋاقىتلاردا بۇ ئىشلارنى، بوۋىسىدىن ئاڭلىغان ھېكايە - رىۋايەتلەرنى بىرىنمۇ قالدۇرماي ئۇنىڭغا سۆزلەپ بەرگەنىدى.

چوڭ ئالچى ئايقاغانمۇ بوۋىسىدىن ئۇدۇم ئالغان ۋە ئۇنىڭدىن ئۆگەنگەنىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا قارلىغاچ تىللىق قىز بو-لۇپ، بوۋىسىدىن كېيىن بالىلىرىغا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بالىلىرىغا تېخىمۇ جانلىق، تەسىرلىك قىلىپ سۆزلەپ

بىرىپ كەلدى. ئۇ باتۇردىن كېيىن تۇمەن تەڭرىقۇتتىن يەنە بالا تۇغدى. بىراق ئۇلارنىڭ ھەممىسى قىز بولۇپ، بىرى كىچىكىدە ئەي بولماي ئۆلۈپ كەتتى. يەنە بىرى ئون ياشلارغا كەلگەندە ساقايماس كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قازا قىلدى. قالغان ئىككىسى ھايات بولۇپ، چوڭى چەچەك ئون توققۇز ياشتا، كىچىكى ئاپئاق ئون تۆت ياشتا ئىدى. ئۇنىڭ بۇگۈنكى تىڭشىغۇچىلىرى ئىچىدە بۇ ئىككى قىزى، كېلىنلىرى سۇجۇك بىلەن سۇلسۇلە، ئارزۇلۇق نەۋرىسى كۆكخان، ئوغلى باتۇرنىڭ يارەنلىرىدىن يانان، جانەر ۋە قۇلىقى چولاق بەجەچقاندىن بۆلەك يەنە ئىككى بالىمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ تەڭ دېمەتلىك ئوغۇللار بولۇپ، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ باشقا ـ باشقا قۇنچۇيلىرىدىن تۇغۇلغان، باتۇردىن بىرنەچچە ياشلا پەرقلىق ئىدى، ئەر يېتىلىپ قالغان يىگىتلەر ئىدى. ئۇلاردىن باشقا يەنە تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ باشقا قۇنچۇي، كۇمۇشتېكىن، قىرقىلىرىدىن تۇغۇلغان بالىلار ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرىمۇ بار بولۇپ، چوڭ ئالچى ئۇلارنى ئوخشاش كۆرۈپ، تاللىماي قانات ئاستىغا ئالغانىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا پەقەت كىچىك ئالچى جانئايقىنىدىن تۇغۇلغان بالىلار — باتۇرنىڭ چوڭ ئىنىسى يۈيۈك بىلەن ئۇنىڭ بىر ئىنى، بىر سىڭلىسىلا يوق ئىدى. ئۇلارنى چوڭ ئالچى قارشى ئالمايدۇ ئەمەس، ئۆزلىرىمۇ ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ھېكايە ئاڭلاشنى، باشقا تۇغقانلىرى بىلەن بىرگە ئويناشنى خالىمايدۇ ئەمەس، بەلكى، ئانىسى — كىچىك ئالچى جانئايقىن ئۇلارنى بۇ يەرگە ئەۋەتمەيتتى. بۇنىڭدىن چوڭ ئالچى ئايقاغانمۇ ئەجەبلىنىپ، ئاچچىقلىنىپ كەتمەيتتى.

شۇ تاپتا ئۇ ھەرىمدىكى تاشقىرىقى چوڭ خانىدا بۇ بالىلار ۋە ياشلارنى قۇچاقلىرىدا، ئېتەكلىرىدە، ئۆپچۆرىسىدە ئۆزىگە تەلمۇرتۇپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇلارغا ھونلارنىڭ ئۇرۇق تارىخى توغرىسىدىكى قەدىمكى رىۋايەتنى سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى.

— شۇنداق قىلىپ...— دېدى ئۇ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن بىرنەچچىسىنىڭ مۇبارەك نامىنى ھۆرمەت بىلەن ئاتاپ ئۆتكەندىن

كېيىن سۆزىنى داۋام قىلىپ، — هون تەڭرىقۇتىنىڭ ئالچى بىكە-سى ئىككى قىز تۇغۇپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى كۈن، بىرى ئاي ئىكەن. ئۇلار چوڭ بولغاندا تېخىمۇ ۋايىغا يېتىپ، گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق قىزلارغا ئايلىنىپتۇ. ئەلكۈن ئۇلارنى قانداق تىل، قانداق سۆز بىلەن تەرىپلەشنى بىلمەي «بىر جۈپ پەرىزات» دەيىشىدە-كەن. ئاتىسى تەڭرىقۇتمۇ ئۇلاردىن ۋە ئەلكۈننىڭ ماختاشلىرىدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ، پەخىر ـ ئىپتىخار هېس قىلىدىكەن. ئۇ بىر كۈنى رەسىدە بولغان بۇ ئىككى قىزنىڭ كېيىنكى تەقدىر ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ: «مېنىڭ پەرىزاتلىرىم قانداق كىشىلەر بىلەن جورىلاشسا بولۇ-دۇ» دەپتۇ ۋە ئۆزى تۇرۇۋاتقان يەرنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى كىشى ئاياغ باسمىغان بىر خىلۋەت، پاك ـ مۇقەددەس جايغا تاملىرى ناهايىتى ئېگىز هەم مۇستەهكەم قىلىپ بىر تۇر سالدۇرۇپ، قىزلىرىنى ئاشۇ تۇر ئىچىگە بىنا قىلىنغان ئېگىز مۇنار ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ، ئاندىن تەڭرىگە تېۋىنىپ: «قىزلىرىمنى ئۆ-زۈڭ كېلىپ ئەكەتكەيسەن» دەپ تىلەك تىلەپ قايتىپ كېتىپتۇ. شۇ تەرزدە ئاردىدىن ئۈچ يىل ئۆتۈپتۇ. پەرى قىزلار تۇر ئىچىدىكى مۇنارداً تەڭرىنىڭ كېلىپ ئۆزلىرىنى ئەكېتىشىنى كۈتۈپ يېتىپتۇ. بىراق تەڭرى كەلمەپتۇ. ئۈچ يىلدىن كېيىن ئانىسى بىكەنىڭ ئۇلارنى كۆرگۈسى كېلىپ، تەڭرىقۇتقا ئىلتىماس قىپتۇ. بىراق تەڭرىقۇت «ئۇلارنىڭ بۇ دۇنيادىكى كىشىلەر بىلەن ئالاقىسى ئۈ-زۈلگەن» دەپ ئالچىسىنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئاردىدىن يەنە بىر يىل ئۆتۈپتۇ. ئەمما تەڭرى يەنىلا كەلمەپ-تۇ. لېكىن بىر يىلدىن كېيىن بۇ يەرگە بىر كۆك يالىلىق، كۆك سىرتلىق ئەركەك بۆرە پەيدا بولۇپ، تۇرنىڭ تېمىنى ياقىلاپ هۇۋ-لاشقا باشلاپتۇ. تۇر ئىچىدىكى قىزلار بۆرىنى كۆرۈپ هەيران بوپتۇ. هۇۋلاشلىرىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ بۇ يەردىن كېتىشىنى تىلەپتۇ. بىراق بۆرە كەتمەپتۇ. بەلكى تۇر تېمىنىڭ تۈۋىنى كولاپ ئۇۋا ياساپ ماكانلىشىپتۇ. ئۇ هامان تۇر تېشىدا

تۇرۇپ مۇنار ئىچىگە قاراپ ھۇۋلايدىكەن. پەرى سۇيەت قىزلارمۇ ئۇنى كۆرۈپ، ئاۋازىنى ئاڭلاپ تۇرىدىكەن. كېيىنچە ئۇلار بۇ بۆرىگە ۋە ئۇنىڭ ھۇۋلاشلىرىغىمۇ كۆنۈپ قاپتۇ. بەلكى تېخى ئۇنىڭغا مېھرى چۈشۈپ، ئوۋغا كەتسە سېغىنىدىغان، قايتىپ كەل-مىسە ئەنسىرەيدىغان بولۇپ قېلىشىپتۇ. بىر كۈنى چېچەن سىڭىل ئاتا ـ ئانىسىنى، ئۇرۇقداشلىرىنى ۋە ئاتىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سۆزلىرىنى ئەسلەپ، ئويلاپ ئولتۇرۇپ ئۇشتۇمتوت بىر ئىشنىڭ تېگىگە يېتىپتۇ ـ دە، ئاچىسىغا: «ئاتىمىز بىزنى بۇ يەرگە ئەكې-لىپ قويغاندا تەڭرى كېلىپ سىلەرنى ئەكېتىدۇ، دېگەن. بىراق، ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۇ يەرگە تەڭرى ئەمەس، بەلكى بىر كۆك بۆرە كەلدى. مەن ئۇنىڭ تۇرقى ـ سىياقىدىن، ھۇۋلاشلىرى-دىن قانداقتۇر بىر نەرسىنى ھېس قىلىۋاتىمەن. مېنىڭچە، ئۇ بىر خىسلەتلىك ئىلاھىي مەخلۇق ياكى بولمىسا كۆك بۆرە سىياقىدىكى تەڭرىنىڭ ئۆزى. شۇڭا مەن تۇردىن چىقىپ ئۇنىڭغا جورا بولى-مەن» دەپتۇ. ئاچىسى بۇ گەپنى ئاڭلاپ قاتتىق چۆچۈپتۇ ۋە سىڭىل-سىغا: «بۇ قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن، ئۇ بىر ياۋايى، يىرتقۇچ ھايۋان تۇرسا. ئۇنىڭغا جورا بولۇش تولىمۇ خەتەرلىك ھەم ئاتا ـ ئانىمىزغا قىلىنغان ھاقارەت ئەمەسمۇ؟» دەپتۇ. «ياق، مەن ئۇنداق قارىمايمەن» دەپتۇ سىڭلىسى ۋە كۆك بۆرىنى تەڭرى دەپ تونۇپ، تۇردىن چىقىپ ئۇنىڭغا جورا بوپتۇ. ئۇ ئولۇغ تۆز كۆك قۇرتنى تەڭرىنىڭ يەر يۈزىدىكى سىيماسى، مەۋجۇتلۇقى، دەپ قاراپ خاتالاشمىغانىكەن. تەڭرىنىڭ قۇدرەت ـ كامالى بىلەن ئۇ كۆك بۆرىدىن ھامىلدار بولۇپ ئوماقمىنا بىر ئىنسان بالىسى تۇغۇپتۇ. بۇ بالا چوڭ بولۇپ يەنە ئەۋلاد قالدۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى كېيىنچە تېخىمۇ كۆپەيىپ، ئۇلاردىن چوڭ بىر ئۇرۇق ـ تائىپە ھاسىل بوپتۇ. ئۇلار ناخشا ـ قوشاق ئوقۇشقا ماھىر بولۇپ، بۆرىگە ئوخشاش ئۇزۇن ھەم ياڭراق ئاۋاز چىقا-رالايدىكەن...

چوڭ ئالچى سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، تىڭشىغۇچىلار

چوڭقۇر ھەم سىرلىق ھاياجانغا تولۇپ، سەلكىن تەككەن مايسىلار-
دەك يېنىك چايقىلىپ، پەس شاۋقۇن سېلىشتى.

— يەنە بىر رىۋايەتتە، — دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى چوڭ ئالچى سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، — پەرى سۈپەت قىزلارنىڭ چوڭمۇ سىڭىلىسىنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپتۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇردىن چىقىپ كۆك بۆرىگە جورا بوپتۇ. تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى كۆك بۆرىدىن ھامىلدار بولۇپ، ئۆزلىرىگە ئوخشاش چىرايلىق، قىنىق - قىنىم ئىككى ئىنسان بالىسى تۇغۇپتۇ. ئۇلار چوڭ بولغاندىن كېيىن يەنە ئەۋلاد قالدۇرۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى كېيىنچە تېخىمۇ كۆپىيىپ ئىككى ئۇرۇق - تائىپە بولۇپ شەكىللىنىپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى بىز ھونلارنىڭ ئەۋلادى، يەنە بىرى بولسا تۇغقان تائىپىمىز تۇرالارنىڭ ئەۋلادى ئىكەن...

رىۋايەتنىڭ داۋامى تېڭىشغۇچىلارنى تېخىمۇ قاتتىق ھاياجانغا سالدى... باتۇر ھەرەمگە كىرگەندە، ئانىسى ئايقاغان ھېكايىسىنى تېخى يېڭىلا باشلىغان، تېڭىشغۇچىلار بولسا پۈتۈن دىققەت - ئېتىبارى بىلەن ئۇنىڭ سۆزىنى تېڭىشاۋاتاتتى. بۇنى كۆرۈپ باتۇر تاشقىرىقى خانىنىڭ ئىشكىدىلا قۇلاق سېلىپ تۇردى. مانا ھازىر ئۇمۇ تۇغقانلىرىغا ئوخشاشلا سىرلىق ھاياجانغا تولۇپ، كۆزلىرىنى قاراڭغۇلۇققا تىككىنىچە چوڭقۇر خىياللارغا بېرىلدى...

ئۇنىڭ بۇنداق سىرلىق ھاياجانغا تولۇپ، چوڭقۇر خىياللارغا بېرىلىشى تۇنجى قېتىم ئەمەس. چۈنكى ئۇ بۇ رىۋايەتنى ئىلگىرىمۇ ئاڭلىغان، نەچچە قېتىم، نەچچە ئون قېتىم، ئانىسى ئايقاغاندىن ۋە باشقىلاردىن ئاڭلىغاندۇر، بەلكىم. ئەمما ئۇ ھەر قېتىم ئاڭلىغاندا ھازىرقىدەك، تۇنجى قېتىم ئاڭلاۋاتقاندەك ھېسسىياتقا كېلەتتى ۋە ھاياجانغا تولاتتى.

بۇ رىۋايەتنى ئۇ تۇنجى قېتىم، يەتتە ياش ۋاقتىدا، ئانىسى ئايقاغانىنىڭ ئېغىزىدىن ئاڭلىغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ بۇنداق مەزمۇندىكى رىۋايەتلەرنى، قىزىقارلىق، تەسىرلىك چۆچەكلەرنى،

بولۇپمۇ هونلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى، ئۇلۇغ ئەجداد-لىرىنىڭ شانلىق، هېكمەتلىك ئىش ئىزلىرى توغرىسىدىكى هېكا-يىلەرنى باشقا كىشىلەرنىڭ ئېغىزىدىنمۇ ئاڭلىدى ۋە ئۇنىڭغا پۈتۈن-لەي مەپتۇن بولۇپ قالدى. «بوۋامنىڭ بوۋىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى بىزگە دەپ بېرىشچە» دەپ هېكايىسىنى باشلايتتى ئانىسى ئۇ كىچىك ۋاقتىدا. باتۇر بولسا ئانىسىنىڭ ئېيتىكىدە، ئۇنىڭ تىزىغا باش قويۇپ يېتىپ ياكى ئالدىدا، كۆزلىرىگە تىكىلىپ، ئېڭەكلىرى-نى يۆلەپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ هېكايىلىرىنى پۈتۈن دىققىتى، ئىش-تىياقى بىلەن بېرىلىپ ئاڭلايتتى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئەللەي ناخشىسى ئاهاڭىغا سېلىپ ئېيتىدىغان «كۆك ئەركەك، يەر چىشى. هونلار كۆكتىن تېمىپ، يەردىن ئۇنۇپ ئاپىرىدە بولغان، كۈندىن ئۇزۇق ئېلىپ يېتىلگەن. ئىلاھ سۈپەت ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرە بىلەن پەرى سۈپەت ئايال ئىنساندىن تۆرىلىپ بۇ دۇنياغا كۆز ئاچقان ۋە ئاۋۇپ ئۇزارغان...» دېگەن ئىخچام، تەسىرلىك هېكايىسى ۋە بۇ هەقتىكى بۆرە - ئىنسان رىۋايىتى ئۇنىڭ سەبىي قەلبىدە تولىمۇ چوڭقۇر ۋە سىرلىق تەسىراتلارنى پەيدا قىلىپ، ئۇنى مەۋهۇم، مۇئەللەق، سىرلىق هەم سېهىرلىك بىر دۇنياغا ئەكېتەتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۇ، ئاشۇ تەڭداشسىز باتۇر ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرە بىلەن پەرى سۈپەت ئايال هونلارنىڭ ئۇلۇغ ئانىسىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى سىرلىق ئىشلارنى ئۆزىنىڭ گۆدەك قەلبى، سەبىيلەرچە خىياللىرى بىلەن ئۆزى خالىغانچە تەسەۋۋۇر قىلاتتى. كېيىنچە ئۇ ئەللەي ناخشىلىرى، هېكايە - رىۋايەتلەر ۋە بۇ هەقتىكى تەسەۋۋۇرلار ئۇنىڭ قەلبىگە گۈزەل كۈي، گۈل نەقىشى، يۈكسەك غايە، ئارزۇ - ئارمان بولۇپ چېكىلدى.

ئۇ چوڭ بولۇپ توققۇز ياشقا كىرگەن يىلىنىڭ بېشىدا، ئانىسى ئۇنىڭغا ئىككىنچى سىڭلىسى ئاپئاقنى تۇغۇپ بەردى. شۇ چاغدا ئۇ چوڭ سىڭلىسى چەچەك بىلەن ئاپئاقنىڭ ۋۇجۇدىغىمۇ ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرە بىلەن پەرى سۈپەت ئۇلۇغ ئانىنىڭ قېنى سىڭگەنمە-دۇر؟ دېگەننى كۆپ ئويلىدى. كۆك بۆرە بىلەن ئۇلۇغ ئانىنىڭ

قېنى قېرىنداش ئاكا - ئىنىلەرنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قېرىنداش بولمىسىمۇ، بىر ئاتىدىن بولغان ئاكا - ئىنىلەرنىڭ ۋۇجۇدىغىمۇ سىڭگەنلىكىگە شۇبھە قىلمىغان باتۇر ئۆز سىڭىللىرى چەچەك بىلەن ئاپئاقنىڭ ۋۇجۇدىغىمۇ سىڭگەن، دېگەن- نى پەقەتلا ئەقلىگە سىغدۇرالمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ كاللىسىدا شۇ چاغلاردا قىز - ئاياللار توغرىسىدا بۇرۇنقىدىن پۈتۈنلەي باشقىچە بىر قاراش پەيدا بولۇشقا باشلىغانىدى. ئۇنىڭ ئويىچە، قىز - ئاياللارنىڭ ۋۇجۇدىغا پەرى سۈپەت ئۇلۇغ ئانىنىڭ قېنى سىڭىشكە تېگىشلىك، ئەمما تەڭداشسىز باتۇر، خىسلەتلىك ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرىنىڭ قېنىنىڭ سىڭىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىر كۈنى ئۇ بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمەكچى بولۇپ ئانىسىدىن سورىدى.

— ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدا قانداق پەرق بولاتتى؟ هون قىز - ئاياللىرى بىلەن ئەرلىرىنىڭ هەممىسىگە ئوخشاشلا ئۇلۇغ ئەجدادلىرىنىڭ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قېنى سىڭگەن، — دەپ جاۋاب بەردى ئايقاغان.

ئەمما بۇ جاۋاب ئۇنى قانائەتلەندۇرەلمىدى. چۈنكى ئۇ قىز - ئاياللارنى ئايىسىمۇ، هۆرمەت قىلسىمۇ، ئەمما ئۇلارنى يەنىلا ئا- جىز، دەپ قارايتتى. ئاجىزلار ئۇنىڭ نەزىرىدە هېچنېمە ئەمەس ئىدى. ئۇ، بۇ دۇنيا پەقەت كۈچلۈكلەر ئۈچۈنلا يارىتىلغان، ئۇنىڭ- دا پەقەت كۈچلۈكلەر، باتۇرلار ياشاپ ئۆزىرايدۇ ۋە يۈكسەك، مەڭگۈ قۇدرەتلىك، هۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاجىزلار، چاناچ- لار شاللىنىپ يوقىلىدۇ ياكى كۈچلۈكلەرنىڭ قۇلى سۈپىتىدە مەۋ- جۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئات چاپتۇرۇپ، قىلىچ جەۋلان قىلىپ، جەڭ - سوقۇشلارغا كىرەلمەيدىغان ئاجىز، چاناچ كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىغا كۈچلۈكلەرنىڭ، باتۇر، غالىبلارنىڭ پەخىرى بولغان ئۇلۇغ تۆز كۆك بۆرىنىڭ قېنى سىڭمىگەن، دەپ قارايتتى ياكى ئۇنداقلارنىڭ ۋۇجۇدىغا كۆك بۆرىنىڭ قېنى سىڭگەن، دېيىشنى نومۇس بىلەتتى. بۇ ئۇنىڭ قەلبىگە ئەينى چاغدىن باشلاپ ئورناش- قان بىر خىسلەت ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ بۇنىڭدىن ئۈچ يىل

بۇرۇن، يەنى هونلار چىنلىقلاردىن يېڭىلىپ، شىمالغا سۈرۈلۈپ، ئاردىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت چاقىرغان، تۆڭگۈسلار بىلەن توخرىلارنىڭ قايسىبىرىگە هۇجۇم قىلىش - قىلماسلىق ياكى ئۇلارنىڭ ئالدىغا تىنچلىق تىلەپ بېرىش - بارماسلىق توغرىسىدىكى كېڭەشتە بولۇنغان گەپلەر، چىقىرىلغان قارارلار غۇرۇرىغا قاتتىق تېگىپ، پېشىنى قېقىپ چىقىپ كەتكەن...

بۇ ئىشلار، ئانىسىنىڭ ئاشۇ ئەللەي ناخشىلىرى، تەسىرلىك هېكايە - چۆچەكلىرى هازىرمۇ ئۇنىڭ يادىدا. ئۇ گەرچە بۇلارنى تولۇق، ئۇجۇر - بۇجۇرىغىچە ئېسىدە تۇتۇپ بولالمىغان بولسىمۇ، ئۇنى ئانىسى ئايقاغاندەك جانلىق، تەسىرلىك، راۋان، تولۇق سۆز-لەپ بېرەلمىسىمۇ، ئەمما مەنىۋى تايانچ، روهىي كۈچ - قۇدرەت سۈپىتىدە قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا ساقلاپ هەم ئاسراپ كەل-مەكتە ئىدى. ئۇنىڭ كاللىسىدا پەقەت ئاياللار توغرىسىدىكى قاراش-تا ئۆزگىرىش، چۈشىنىش بولغان، خالاس...

— ئۇرۇق - ئەۋلادىمىز كۆكتىن تېمىپ، يەردىن ئۇنۇپ ئاپىرىدە بولغان، كۈندىن ئۈزۈق ئېلىپ يېتىلگەن ۋە ئاۋۇپ ئۇزار-غان. شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنى «كۈن بالىلىرى، كۈن جەمەتىدىكى-لەر، كۈن ئۇرۇقى، كۈنلەر» دەپ ئاتىغان. هازىرقى ئۇلۇغ ئاتىقى-مىز «هون» دېگەن سۆزمۇ قەدىمكى ئەنە شۇ «كۈن» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن...

ئايقاغان ئەمدى هېكايىسىنى باشقا بىر مەزمۇنغا يۆتكەپ، تارىخنىڭ شانلىق سەھىپىلىرىنى ۋاراقلاشقا باشلىدى.

— چىنلىقلار، ئىلگىرىكى خۇاشيا ئۇرۇقلىرىنىڭ قەدىمكى ئەۋلادلىرى، — دېدى ئۇ سۆزىنى داۋام قىلىپ، — بىز هونلارنى رۇڭ - دىلار، دەپ ئاتىغانىكەن. بۇ يەردىكى «رۇڭ» دېگىنى بىز هونلارنى، «دى» دېگىنى هازىر چۆللۈكىنىڭ ئۇ تەرىپىدە ياشاۋاتقان تۇغقان تائىپىمىز تۇرالارنىڭ قەدىمكى ئەۋلادلىرىنى كۆرسىتىدە-كەن. قەدىمدىن تارتىپ مۇشۇ زېمىندا ئۆزئارا ئارىلىشىپ،

بىر - بىرىمىزگە قىز بېرىپ، قىز ئېلىپ، بىللە ياشاپ كەلگەنلىكىمىز. شۇڭا چىنلىقلارنىڭ ئەۋلادلىرى بىزنى بەزىدە ئارىلاشتۇرۇپ، بەزىدە پەرقلەندۇرۇپ رۇڭ - دىلار دەپ ئاتىغانلىكەن... بۇ، بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار مۇقەددەم زامانىدىكى ئىشلار، بالىلىرىم. لېكىن شۇ ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، ئەنە شۇ چاغلاردىمۇ بىز ھون، تۇرالار مانا مۇشۇ مۇقەددەس زېمىندا، كۈن ۋە ئاي - يۇلتۇزلارغا قۇرداش ئەزىم سېرىق ئۆگۈز بويلىرىدا، ئۇنى پاسىل قىلغان يۇقىرى ئىقلىمدىكى كېڭ قىر - دالىلاردا مال - چارۋا بېقىپ، ئات چاپتۇرۇپ، قىلىچ ئوينىتىپ ياشىغانلىكەنمىز... كېيىن، بەلكى ئىككى مىڭ يىللار بۇرۇندۇر، ئەنە شۇ دەۋرلەردىن باشلاپ، چىنلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى بىز ھونلارنى چۈنۇبىلار، شىيەنيۇنلەر، دەپ؛ تۇرالارنى بولسا دى، ئاق دى، قىزىل دى، ئېگىز دى، گۈيفاڭ، دىڭلىڭ، يەنى تۈغلۇقلار دەپ ئاتاپتۇ. بەزىدە ھون، تۇرالارنى ئارىلاشتۇرۇپ گۈيلار، گۈيفاڭلار، دەپ ئاتاپتۇ.

— لەۋەنت، سۇلېندى، سۇبېندى، — ئايقاغان يەنە بىر يېڭى مەزمۇنغا كۆچتى، — چيۈلىن، قۇياندى، شۇبۇ، رۇ، ھونگىر، چۈشۇر، شىنلى، تانيۆ، لان، بايانشاد، ئالۇبانشاد، قارا بۆرە، قۇلان، چورپىن، ئاشىنا... ھونلارنىڭ يىگىرمە تۆت ئۇرۇق - قەبىلىسى بولغانلىكەن. ئۇلارنىڭ ئۆز نام - ئاتىقى، ئۇرۇق بەلگىسى ۋە ئاقساقىلى، ئۆز ئالدىغا ئوت - سۇيى ۋە مال - چارۋىسى بولۇپ، بەزىدە بىرلىشىپ، بەزىدە قۇمەك چېچىلىپ، تارقاق ھالەتتە ياشايدىكەن... كېيىن ئۇلار بىرلىشىپ، بىر توغ ئاستىغا جەم بولۇپ، ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنى تەشكىللەپتۇ. بۇنى ئەڭ دەسلەپتە لەۋەنت ئۇرۇقدىكىلەر ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئىشقا ئاشۇرغانلىكەن. ھازىرغا كەلگەندە لەۋەنتلەرنىڭ ئالىي نەسەبلىك ئېسىل ئۇرۇق سانىلىپ، توغ - باش بولۇشى، تەڭرىقوتلارنىڭمۇ مۇشۇ ئۇرۇقتىن چىقىشى مانا مۇشۇ ۋەجىدىن...

چوڭ ئالچى ئايقاغان ئەمدى تارىخنىڭ يېقىنقى سەھىپىلىرىدىن

كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ سېيماسىنى، ئىش ئىزلىرىنى ئاختۇرۇشقا باشلىدى. كېيىنكى ئەۋلادلار، ئەل ئارىسىدا نامى چىققان باتۇرلار، ئۇلۇغ ئاتلىغ بىلگە ـ دانىشلار، تۇغ ـ تەڭرىقۇتلار ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى بىر تۇندە سۆزلەپ تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدا يەنىلا قۇياندى ئۇرۇقدىنىڭ بىلگە ـ دانىش، سۆزمەن ئاقساقىلىغا، ئۇنىڭ نەۋرىسى بولغان، ئۇنىڭ ئۇدۇمىنى ئالغان ئايقاغانغا ئوخشاش ئالاھىدە ئىقتىدارلىق كىشىلەرنىڭ ۋەزخانلىقىغا مۇراجىئەت قىلماقتىن باشقا چارە يوق ئىدى... كۆپچىلىك ئۇنىڭ سۆز باشلىشىنى كۈتۈپ تاقەتسىز سۈكۈتكە چۆمگەندە، ئۇنىڭ ئاندا ـ ساندا قورۇق چۈشكەن چىرايىدا بىر خىل مەمنۇنىيەت تەبەسسۇمى جىلۋە قىلدى. ئۇ ئازراق ئۈسسۈزلۇق ئىچىپ، ئېغىزىنى نەمدىۋالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ روھلىنىپ سۆزىنى داۋام قىلدى.

بىراق ئايقاغانىنىڭ كېيىنكى ھېكايىسى باتۇرنىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى. چۈنكى ئۇ، ئۇنىڭ بايىقى سۆزلىرى ئۈستىدە چوڭقۇر مۇلاھىزىلىك خىيالىلارغا بېرىلىپ، ئىشىككە يۆلىنىپ ئۆرە تۇرغان پېتى ئۆزى بىلەن ئۆزى سىردىشىقا، مۇنازىرىلىشىشكە باشلىغانىدى.

باتۇر كۆزلىرىنى قاراڭغۇلۇققا تىككىنىچە، ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى، يەنى ئۇلانسۇ كۆلى بويىدىكى قەسىمىنى يادىغا ئالدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ئۆزىنىڭ يولىدا مېڭىش كېرەك، يەنە باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى قوبۇل قىلىش، ئۆرنەك قىلىش لازىم. چىنلىقلار ۋە چىن خاقانى بۇنىڭ ئۇلگىسى. ئالدى بىلەن چىن خاقانىغا ئوخشاش زورلۇق كۈچ بەرپا قىلىش، ئاندىن ئۇنىڭغا تايىنىپ باش كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا چىقىش، ئۇنىڭغا تايىنىپ ئاجىزلارنى، چاناچىلارنى يوقىتىش، بۇ ئارقىلىق ئارىدىكى تالاش ـ تارتىشلارنى، تەپرىقچىلىكنى تۈگىتىش كېرەك. بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال مۇئاپىق بىر جاينى تېپىپ لەشكەرگاھ بەرپا قىلىش زۆرۈر. ئاندىن ئۇ يەردە كۈچ توپلاپ،

مۇنتىزىم بىر لەشكىرىي قوشۇن تەشكىللەش، قوشۇننى، لەشكەر-
نى ئۇرۇق - قەبىلە ئايرىمايدىغان، پەقەت بىرلا جەڭگىۋار قوشۇنغا
ئايلاندۇرۇش كېرەك. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ قوشۇنغا، بۇ كۈچكە
تايىنىپ تۇرۇپ چېچىلاڭغۇ، باشباشتاق ئۇرۇق - قەبىلىلەرنى ھەم
ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن، ھەم مەجبۇرىي ھالدا بىرلىككە كەلتۈ-
رۈپ، بىر تۇغ ئاستىغا جەم قىلىش كېرەك. ئۇلارنىڭ تار،
كىچىك، تارقاق مەنپەئىتىنى، شەخسىيىتىنى يوقىتىپ ياكى بىر
يەرگە يىغىپ، ئورتاق، ئۇلۇغۋار، زور مەنپەئەت ۋە يۈكسەك غايە
ئۈستىگە يېڭىدىن بىر كۈچلۈك، قۇدرەتلىك، مۇستەھكەم ئىتتى-
پاق قۇرۇپ چىقىش كېرەك!

باتۇر ئەنە شۇلارنى ئويلىدى. شۇنداق ئويلاپ، راستىنلا
چىقىش يولى تاپقاندەك قاتتىق ھاياجانلاندى. ئاھ تەڭرىم!...
بىراق، ئۇ كېيىن يەنە بەزىبىر ئىشلارنى ئويلاپ، باشقىدىن
خىيالغا چۆمدى...

خوش، ئىشلار باتۇرنىڭ ئويلىغىنىدەكمۇ بولسۇن. ئۇ ھازىر-
قى سۇباشلىق ھوقۇقىغا، ئەل ئارىسىدىكى نام - ئاتىقى ۋە نوپۇزى-
غا تايىنىپ بۇ ئىشلارنى ۋۇجۇدقىلمۇ كەلتۈرسۇن. بىراق ئاخىرقى
ھېسابتا بۇنىڭغا كىم ئىگە بولىدۇ؟ كىم ۋارىسلىق قىلىدۇ؟ قۇ-
رۇلغۇسى ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلۇقىغا كىم تۇغ - تەڭرىقۇت
بولىدۇ؟ ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتمۇ؟ ئىنىسى يۈيۈكمۇ؟ ياكى ئۆزى-
مۇ؟... ئۇنىڭ ھازىر بۇنداق سالاھىيىتى يوق. چۈنكى ئاتىسى ئۇنى
ئاللىقاچان تەگىن ئۆگەلىكتىن قالدۇرۇۋەتكەن. ئۇنداقتا ئۇ يەنىلا
ئاشۇ ۋاپاسىز، بېلى بوش ئاتىسى ياكى گۆدەك، دىتسىز ئىنىسى
ئۈچۈن كۈرەش قىلامدۇ؟ ئۇلار ئۇنىڭ شۇنداق قىلىشىغا ئەرزىم-
دۇ؟... ئەگەر ئۇ ئۇنداق قىلمىسچۇ؟ ئەكسىچە يول تۈتسىچۇ؟
بۇنى تەڭرى راۋا كۆرەمدۇ؟ ئەۋلادلارنىڭ يوسۇنى يول قويامدۇ؟
ئۇرۇقداشلار، ئەلكۈن نېمە دەيدۇ؟...

باتۇرنىڭ بىردىنلا ئوي - پىكرى چېچىلىپ بېشى ئاغرىغاز-
دەك، كۆز ئالدى تېخىمۇ قاراڭغۇلىشىپ كەتكەندەك بولدى. ئۇ

ئۆزىنىڭ يورۇقلۇققا، تىنچلىققا موھتاج ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدى. دۇرۇس، بۇ ئىشلارغا ئالدىرىغان بىلەن بولمايدۇ. سالماق، سوغۇق قان بولغۇلۇق. تىنچ، جىمجىت ئولتۇرۇپ، تېخىمۇ تەگلەپ، يىراقلاپ، ياخشى ئويلانغۇلۇق، شۇندىلا ئاندىن چىقىش يولى تاپقىلى، يورۇقلۇقنى كۆرگىلى بولىدۇ...

ئۇ ئانىسى بىلەن، يەنە باشقىلار بىلەنمۇ كۆرۈشۈشتىن ۋاز كېچىپ، كەينىگە بۇرۇلۇپ، ھەرەمدىن ئاستاغىنا چىقتى ـ دە، ئۆزىنىڭ خاس ساريىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

2

باتۇر كېچىچە كىرپىك قاقماي تۇنىنى تاڭغا ئۇلىدى. ئۇنىڭ بۇيۇك مەقسەت، ئۇلۇغۋار ئىستەكلەر توغرىسىدا باش قاتۇرىدىغان ئۇيقۇسىز كېچىلىرى ئەمدى باشلانغانىدى. ئۇ قاپاقلىرى ئىششىپ، كۆزلىرى قىزارغان ھالەتتە ئورنىدىن تۇردى. ئۆزىمۇ گاراڭ، ھارغىن ئىدى. ئۆيدە ئۇنى كۈتكۈدەك ھېچكىم يوق ئىدى. ئالچى سۈجۈك بىلەن ئوغلى كۆكخان چوڭ ئالچى ئايقاغانىنىڭ يېنىدا قونۇپ قالغانىدى. ئۇ تالاغا چىقىپ مۈزدەك سۇ بىلەن يۈزىنى يۇغاندىن كېيىن بىرئاز تېتىكلەشتى. شۇ چاغدا تۇقىش ئوغلان خۇددى يەردىن ئۇنگەندەكلا ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولدى.

— بۇگۈنمۇ سەھەر تۇرۇپ كېتىپسەن، — دېدى تۇقىش ئوغلاق تىنچلىق سوراپ.

— ھەم... — دېدى باتۇر ئۇنىڭ بىلەن سالاملىشىپ.

— كېچىدىن يەنە ئۇخلىماپسەن ـ دە؟ — دېدى تۇقىش ئوغلان ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قاراپ.

— شۇ قۇرۇلغۇسى لەشكەرگاھىنىڭ ئىشلىرىغا باش قاتۇرۇپ بولمامدۇ، — دېدى باتۇر ئەسنەپ كېرىلگەچ.

— ئۇ ئىشلارغا بۇنچىۋالا باش قاتۇرۇپ نېمە كەپتۇ. ۋاقتى كەلگەندە ئۆزلۈكىدىن يۈرۈشۈپ كېتىدۇ ئەمەسمۇ. بۇنداق كېتىۋېـ

ىرىپ ئۆزۈڭنى ئالدۇرۇپ قويما يەنە.
— نېمىسىنى دەيسەن. بۇ ئىشلار مېنىڭ تىنچلىقىمنى بۇزىدى. مەن ئۇنى بىر باشقا ئاچىقمىغۇچە مۇشۇنداق ئۇخلىيالمايدىغان ئوخشايمەن.

تۇقۇش ئوغلان باشقا گەپ قىلمىدى. چۈنكى ئۇ باتۇرنى، ئۇ باش قاتۇرۇۋاتقان ئىشلارنى ئوبدان چۈشىنەتتى. باتۇر ھەممىنى ئۇنتۇپ، كېچىلىرى بىدار باش قاتۇرۇۋاتقان ئىشلار ھەقىقەتەن ئاز، ئاددىي، كىچىك ئىشلار ئەمەس ئىدى. ئۇ بىر چوڭ لەشكەر-گاھ، لەشكىرىي قۇنۇم بەرپا قىلماقچىكەن، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىر مۇڭاپىق جاي ئىزدەپ تېپىش كېرەك. ئۇ جاي كەڭ، ئوت - سۇيى مول، ئوڭ - كېيىكى كۆپ، شارائىتى ئەڭزەل، خىلۋەت ھەم قۇلاي بولۇشى لازىم. نەچچە كۈندىن بېرى باتۇر تۈمەن يايلىقىدىن، چۈغاي تېغى ئېتەكلىرىدىن ئاشۇنداق جاينى ئىزدەپ ئاز باش قاتۇرمىدى، ئاز جاپا تارتمىدى. لېكىن ئۇ ئويلىغاندەك، ئۇنىڭ كۆڭلىگە خوپ كەلگۈدەك بىر مۇڭاپىق جاي ھېلىغىچە تېپىلمىدى. ئۇنداق جايغۇ ھامان تېپىلىدۇ. ھېچبولمىغاندىمۇ لەشكەرگاھ دېگەننى خالىغان بىر جايغا — تاغ باغرىغا، ئورمانلىقنىڭ ياقىسىغا، ئۇگۇز - ئېقىن بويىغا، ئېدىرلىق، جىلغا، تۆپىلىك، يايلاق دېگەندەك يەرلەرگە قۇرسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. بىراق، نېمىلا دېگەنبىلەن، ئۇنىڭغا ئەڭ مۇڭاپىق، مۇداپىئە كۆرۈشكە، ئاتلىنىپ چىقىشقا ئەپلىك، ئەڭزەل بىر جاي بولمىسا بولمايدۇ.

ئۇ جايغا ئالدى بىلەن سۇباشى باتۇر ئالىپ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە ئاتاپ چوڭ بارگاھ تىكىلىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭغا ھەر-قايسى ئۇرۇق - قەبىلىلەردىن نۇرغۇنلىغان چەۋەندازلار چاقىرىلىدۇ. ئۇلار تەرەپ - تەرەپلەردىن كېلىپ بۇ جايغا توپلىنىدۇ. ئۇلار بۇ يەرگە باتۇر بىلەن كۆرۈشۈپ كەتكىلى ياكى ئۇنىڭ يېنىدا ۋاقىتلىق قونغىلى ۋە ياكى بۇ يەرگە توپلىنىپ جەم بولۇپ، بىرەر يۇرۇش - سوقۇشقا ئاتلانغىلى كېلىشمەيدۇ، بەلكى بۇ يەردە ئۇزۇن

مۇددەت تۇرۇپ، مۇنتىزىم لەشكىرىي مەشىق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن كېلىشىدۇ. ئۇلار كەلگەندە، ھەممىسى توپلانغاندا بارگاھقا سىغمىغۇدەك ماي قالىدۇ. ئىشلار مانا شۇنىڭدىن كېيىن باشلىنىدۇ.

ئاۋۋال ئۇلارنىڭ تۇرۇشىغا نۇرغۇنلىغان كىگىز ئۆيلەرنى، چېدىر - بارگاھلارنى، يەنە ئاتخانا، ئامبارلارنى قۇرۇپ يېڭى قۇنۇم بەرپا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ياغاچ - تاش، كىگىز - كېچەك لازىم بولىدۇ. ياغاچ - تاشلار تەل ئەمەس. كىگىز - كېچەك ئېتىشكە يۇڭ كېتىدۇ. بۇلارنى تېپىپ تەييارلاشقا نۇرغۇنلىغان كىشىلەر — ئۇستا ياغاچچىلار، كىگىزچىلەر، ھاشار-چىلار كېرەك. ئۇلار چەۋەندازلار توپلىنىشتىن بۇرۇن كېلىپ چېدىر - بارگاھلارنى تىكمىسە، ئۇنىڭ ئۇستىنى يېپىپ، تېگىگە كىگىز سېلىپ، ئىچىنى سەرەمجانلاشتۇرمىسا بولمايدۇ.

ئەمدى لەشكەرگاھ بىنا قىلىشتىن مەقسەت، ئۇ يەرگە لەشكەر-لەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنى قۇرۇش، قو-شۇنلارنى تەربىيىلەپ، مەشىق قىلدۇرۇپ، چېنىقتۇرۇپ، جەڭگە تەييارلاش، قىسقىسى، سوقۇش تەييارلىقى قىلىشتىن ئىبا-رەت. شۇنداق ئىكەن، ئۇ يەرگە نەچچە مىڭ، ھەتتا نەچچە تۈمەن ئاتلىق چەۋەنداز كېلىپ توپلىنىشى مۇمكىن. شۇڭا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ۋە جەڭ ئاتلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمەك، يەم - خەشەك مەسىلىسىنى ھەل قىلماي بولمايدۇ. ئاندىن ئۇلارغا يەنە كىيىم - كېچەك، قورال - ياراغ، ئاتلىرىغا ئېگەر - نوختا، يۇگەن، تاقا - ئۇزەڭگە لازىم بولىدۇ. بۇمۇ ئۇنداق ئاسان ھەل قىلغىلى، تېز يۇرۇشلەشتۇرگىلى، قىلىپ ئۇلگۇرتكىلى بولمىدىغان ئىشلار ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن لەشكەرگاھ ئەتراپىدىكى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن جايلاردىكى ئوت - سۇيى مول كەڭ يايلاقلارنى توپ - توپ قوي، كالا سۈرۈگلىرى، يىلقىلار بىلەن تولدۇرۇشقا؛ ئۇلارنى بېقىشقا، سۈتلىرىنى سېغىشقا، يۇڭلىرىنى قىرقىشقا، ئۆكۈشلە-رىنى كۆندۈرۈشكە؛ ھەر كۈنى نەچچە يۈز مال - ۋاران سويۇپ، گۆشلىرىنى تاراچلاپ غىزا تەييارلاشقا... توغرا كېلىدۇ.

ئەلۋەتتە، لەشكەرلەرنى مال بېقىشقا قويغىلى بولمايدۇ. زۆ-رۇر تېپىلمىسا باشقا ئىشلارغا سېلىشقىمۇ بولمايدۇ. ئۇلار پەقەت لەشكىرىي مەشىق بىلەنلا شۇغۇللىنىپ، جەڭ تەييارلىقى قىلىشى كېرەك. شۇڭا مال بېقىشقا كۈچىدىن قالغان، ساۋۇتلۇق چەۋەندار بولۇشقا مۇناسىپ كەلمەيدىغان قېرى - ئاجىزلارنى، رەخت تو-قۇش، كىيىم تىكىش ۋە باشقا ئۇششاق - چۈششەك ئىشلارنى قىلىشقا قولى چېۋەر، ئىشچان - ئاياللارنى، كۆن - خۇرۇم، نوختا ياساشقا سىراشلارنى، تاقا - ئۈزەڭگە، قورال - يارىغ سو-قۇشقا تۆمۈرچىلەرنى، كېسەل داۋالاشقا، ئىبادەت ئورۇنلىرىنى، دىنىي مۇراسىملارنى باشقۇرۇشقا ئەم - ئېرەمچى قامانلارنى... كەلتۈرۈش كېرەك.

يۇقىرىقىلاردىنمۇ لەشكەرلەرنىڭ ئات - ئۇلاغ، قورال - يارىغ ئىشلىرى بەك مۇھىم. چۈنكى ئات يۈگۈرۈك، چىدامليق، يارىغ پۇختا، ئۆتكۈر بولمىسا، قوشۇن ھەرقانچە باتۇر، چەبدەس بولغىنى بىلەنمۇ بىكار. بۇ چوڭ لەشكەرگاھقا نۇرغۇنلىغان ئالىپ چەۋەندار-لار كېلىپ توپلىنىدۇ.

مانا مۇشۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىشقا نۇرغۇنلىغان مەل-كىلىك كىشىلەر، ھاشارچىلار ۋە چىدامليق ئات - ئۇلاغلار كېتىدۇ.

يەنە كېلىپ، باتۇر بەرپا قىلماقچى بولغان لەشكەرگاھ، تەش-كىللىمەكچى بولغان لەشكىرىي قوشۇن بۇرۇنقىسىغا، باشقىلارنىڭ كىگە زادىلا ئوخشاشمايدۇ. ئۇ ئاتا - بوۋىلىرى قۇرۇپ باقمىغان، پۈتكۈل بوزقىر قوۋملىرى تېخى كۆرۈپ باقمىغان بىر چوڭ، مۇكەممەل لەشكىرىي قۇنۇم بەرپا قىلماقچى. ئۇ يەرگە باتۇر ھون چەۋەندازلىرىنىڭ ئەڭ سەر خىللىرىنى توپلاپ، ئۇلاردىن بىر مۇ-تىزىم، ئىنتىزامى چىڭ، قورال - يارىغلىرى خىل، پۈتۈنلەي ئاتلىق، جەڭگىۋار، ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنى تەشكىللىمەك-چى، ئۇنى قاتتىق تەربىيىلەپ، مەشىق قىلدۇرۇپ، كەلگۈسى ئۇلۇغۋار يۈرۈشلىرىگە ئاتلاندۇرماقچى، قانلىق جەڭ - سوقۇشلارغا

باشلاپ كىرمەكچى! ... مانا مۇشۇلار ئۇچۇن، ئۇ ئەتراپلىق، ئەستا-يىدىل ئويلاشمىسا، ھەممىنى پۈختا، مۇكەممەل قىلمىسا بولماي-دۇ. قىسقىسى، ئۇ ئىستىگەن ئۇلۇغۋار ئىستەك، كۆزلىگەن بۇ-يۇك مەقسەت مەنزىلىنىڭ مۇساپىسى تولىمۇ ئۇزۇن، ئەگرى - توقاي ھەم جاپالىق، بۇلارنى يېڭىپ مەقسەتكە يېتىش ئۇچۇن، ئۇ مانا مۇشۇنداق كېچىلىرى بىدار باش قاتۇرمىسا، كۇندۇزلىرى توختىماي قاتراپ، تىنىم تاپماي ئىشلىمىسە بولمايدۇ...

تۇقىش ئوغلان باتۇر توغرىسىدا، ئۇ باش قاتۇرۇۋاتقان ئىشلار توغرىسىدا ئەنە ئاشۇلارنى ئويلىدى. بەلكىم ئۇ تېخى باتۇر ئويلىغان-نىڭ ئويلاپ يەتمىگەندۇر. بىراق، نېمىلا بولمىسۇن، بۇيۇك مەق-سەتنى كۆزلىگەن، ئۇلۇغۋار ئىستەكلەرنى دىلىغا پۈككەنكەن، ئۇنىڭغا ئىنتىلىش، ئۇنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن ھارماي، قايا-تىماي كۇرەش قىلىش كېرەك. دەل - دەرەخ، گۇل - گىياھلار، قۇياش ۋە يامغۇرغا تەلپۈنىدۇ. كىشىلىك ھايات بولسا غايە ۋە كەسىپكە تەلپۈنىدۇ. ھەقىقەتكە ئىنتىلىش — سادىقلىق، كەسىپكە ئىنتىلىش — دانالىق، تۇرمۇشقا ئىنتىلىش — ياخشى كۆرۈش، مۇھەببەتكە ئىنتىلىش — ئىخلاسمەنلىكتۇر.

— قانداقراق؟ — سورىدى تۇقىش ئوغلان بىر پەستىن كېيىن ئۇشتۇمتوت.

— ھېچ... ھېچقانداق، — دېدى باتۇر سەل گاڭگىراپ.

— بىرەر ئىش قىلىشقا ھەپسىلەڭ بارمۇ؟

— بار...

— بۇگۇن يەنە ئاۋۇل ئارىلاپ ئوتلاق كەزگىلى چىقمىزمۇ؟

— چىقمىز.

— ئۇنداق بولسا مەن سېنى بىر يەرگە باشلاپ باراي.

— نەگە؟

— تۆر ئاۋۇلغا.

— تۆر ئاۋۇل؟

— شۇنداق.

— ئۇ قانداق يەر؟
— بەرىپ كۆرگەندە بىلىسەن.
— ئۇ يەرگە بەرىپ نېمە قىلىمىز؟
— بۇنىمۇ شۇ چاغدا بىلىسەن.
— .....
— ئىشقىلىپ، مەن سېنى ئۇ يەرگە بىكارغا ئېلىپ بارماي-مەن. قانداق، بارامسەن؟
— ... باراي.
— ئۇنداق بولسا تېز كىيىن، سەپەرگە تەييارلان.
— هازىرلا يولغا چىقىمىزمۇ؟
— شۇنداق، هازىرلا. ئۇ يەر تۇمەنبالىقتىن ئۇچ يۈز چاقىرىمچە يىراقلىقتا.
— يېقىن ئەمەس ئىكەن.
— يېقىن ئەمەس... قالغان گەپلەرنى يول ئۈستىدە دېيىشەيلى، هە راست. بىر نەچچە كۈن يەتكۈدەك ئوزۇقمۇ ئېلىۋالايلى. ئۇ يەردە ئۆي، ئادەم يوق. لېكىن سۇدىن غەم قىلمىساقمۇ بولىدۇ. ئۇ يەردە ئۆگۈز ـ ئېقىنلار كۆپ.

ئۇلار شۇنداق كېلىشىپ سەپەر تەييارلىقىغا كىرىشتى. ئۇلار ئالدى بىلەن ئوردا ئاتخانىسىغا بېرىپ، ئۆزلىرىگە يىراقتا يۈرەلەيدىغان بىردىن يورغا ئات تاللىۋېلىشتى. بىرنەچچە كۈن يەتكۈدەك پىششىق گۆش، قۇرت، تالقان ۋە قىمىز قاچىلانغان تېرە تۇلۇمنى ئاتلارغا غانجۇغىلاشتى. ئاندىن قۇياش ئارغامچا بويى ئۆرلەپ يەر ـ جاهاننى قىزىتىشقا باشلىغاندا، تۇمەنبالىقنىڭ كۈن قوۋۇقىدىن چىقىپ، شەرقكە قاراپ يۇرۇپ كېتىشتى.

باش كۈز پەسلى، هاۋا ئوچۇق ئىدى. چۈش مەزگىلىدىكى قۇياشنىڭ قىزىق تەپتىنى هېسابقا ئالمىغاندا، بۇ ئاي، بۇ كۈنلەر سەپەر قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتى ئىدى. ئۇلار هېلى كەڭ دالىدا، هېلى ئېگىز ـ پەس قىرلاردا، هېلى چانقاللىق ئورمان ياقىسىدا، هېلى جىلغا، ئۆگۈز ـ ئېقىن بويلىرىدا ئىزلارنى قالدۇ-

رۇپ ماڭاتتى. سول تەرەپتە ھەيۋەتلىك چۇغاي تاغلىرى ھېلى يېقىنلاپ ھېلى يىراقلاپ، ئۇلارنىڭ يولى بىلەن تەڭ ئۇزىراپ باراتتى. تاغلارنى بۇككىدە ئورمان قاپلىغان، يايلاقلاردا، قىرلاردا ئوت ـ چۆپلەر پىشىپ ۋايىغا يەتكەنىدى. ئۇلار شۇ تەرزدە ئىككى كۈن يول يۈردى. كىشىلەر: «سەپەر سۆزگە زورلايدۇ، مۇھەببەت كۆزگە» دېيىشكەن. بۇ گەپنىڭمۇ ئاساسى بار، ئەلۋەتتە. لېكىن ئۇلار بۇ ئىككى كۈنلۈك سەپەر جەريانىدا ئادەتتىكى زۆرۈر گەپلەر- دىن باشقا تۈزۈك پاراڭ سېلىشمىدى. تۇقىش ئوغلانغۇ ئەزەلدىنلا كەم سۆز، جىمغۇر. بىرەرى سۆزگە زورلىمىسا، قېلىن لەۋلىرى- نى يىرىپ ئەسنەپمۇ قويمايدۇ. شۇ تەرزدە ئۇلار ئۇچىنچى كۈنى ئاشۇاقتى بولغاندا، تۇمەنبالىقتىن ئۇچ يۈز چاقىرىم يىراقلىقتىكى تۆر ئاۋۇلغا يېتىپ باردى.

— مانا بۇ مەن ساڭا دېگەن جاي، تۆر ئاۋۇل ، — دېدى تۇقىش ئوغلان كىشىسىز، مال ـ يىلقىسىز، ئوت ـ چۆپلىرى بەلدىن ئاشىدىغان، چەت ـ چۆرىسى ئۇپۇققا تۇتاشقان كەڭ، ياپيە- شىل يايلاقنىڭ چېتىدە توختاپ.

— بۇ جاي سېنىڭ ئانا يۇرتۇڭ، كىندىك قېنىڭ تۆكۈلگەن ئاۋۇلۇڭ، شۇنداقمۇ؟ — دېدى باتۇر نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ.

— شۇنداق!... مەن مۇشۇ يەردە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان، — دېدى تۇقىش ئوغلان چوڭقۇر ئەلەم ۋە سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن ئۆتكەن ئىشلارنى يادىغا ئېلىپ، — ئاتا ـ ئانام، ئۇرۇق ـ تۇغقا- لىرىم ھەممىمىز مۇشۇ يەردە تۇراتتۇق. ئۇنى تۆر ئاۋۇل دەپ ئاتايتتۇق. ئۇ ئەزەلدىن مۇشۇنداق گۈزەل، قوينى كەڭ، مېھرى ئىسسىق ئىدى. بىراق... ياۋۇز ياۋايى تانيۆلەر بۇ يەرنى چەيلەپ، ئۇرۇقمىزنى قۇرۇتۇۋەتكىلىمۇ تاس قالدى. خاتالاشمىسام، ئۆيە- مىزدە، بەلكى پۈتكۈل ئاۋۇلدا ھايات قالغان كىشى پەقەت مەن بىرلا.

— شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەرگە كېلىپ باقماپسەن ـ دە؟

— ھەئە، كەلمىدىم، كەلگۈم كەلمىدى. كەلسەممۇ نېمە

بولماقچىدى؟ قەلب يارىلىرىم قانايدۇ. ئاتا - ئانام، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم ۋە ئۇلارنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرى يادىمغا يېتىپ، كۆز ئالدىمغا كېلىپ تىنچلىقىم بۇزۇلىدۇ، پىغانىم ئۆرلەيدۇ شۇ. مەن بۇ قايغۇ - ھەسرەتتىن، دەرد - ئەلەمدىن بەكمۇ تەستە قۇتۇلدۇم.

— بىلىمەن، سېنى چۈشىنىمەن، ساڭا قايىلمەن، تۇقىش ئوغلان. سەن چىداملىق، قەيسەر يىگىت. پۇشانما، بۇنداق ئىش، بۇنداق تەقدىر - قىسمەت ئۆز ۋاقتىدا بىر سېنىڭ بېشىڭغىلا كەلمىگەن. ياۋۇز تانيۆلەر بىزنى ئاز پاراكەندە قىلمىغان. مەنمۇ تاس قالغان شۇ چاغدا ئەزىز جېنىمدىن ئايرىلغىلى.

— شۇنداق!... — تۇقىش ئوغلان چوڭقۇر نەپەس ئالدى، — بىراق مەن سېنى بۇ يەرگە ئۇ ئىشلارنى دېيىشكىلى، ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلەشكىلى ئەكەلمىدىم...

— بۇنىمۇ بىلىمەن...

باتۇر تۇقىش ئوغلانىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ئۇنىڭغا چوڭقۇر مېھرى بىلەن تىكىلدى. تۇقىش ئوغلانمۇ كۆزلىرىدە لىغىرلىغان ياشلىرىنى يېڭى بىلەن سۈرتۈۋېتىپ، ئۇنىڭغا قاراپ كۈلۈمسىرىدى. ئۇلار بىر - بىرىنىڭ كۆڭلىدىكىنى ئەنە شۇنداق بىلىۋېلىشتى. يول ئۇستىدىمۇ تۇقىش ئوغلان ئانا يۇرتىنى، ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلەپ جىمىپ كەتكەن، باتۇرنىڭ ئارامغا، خىياللىرىغا بەرھەم بېرىشنى خالىمىغانىدى. باتۇر بولسا ئۇنىڭ كۆڭۈل يارىسىغا تېگىپ قويۇشتىن ئېھتىيات قىلىپ، پەرۋاسىز قىياپەتكە كىرىۋالغان، ئۆز خىيالى بىلەن بولغانىدى...

— قارا...— دېدى تۇقىش ئوغلان كۆز ئالدىدا يېيىلىپ ياتقان بىپىيان يايلاقنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — مانا بۇ تۆر ئاۋۇل. بۇ يەردە ئىككى يۈزچە كىشى بار ئىدى. ئەمما ئەتراپى بولسا مانا مۇشۇنداق كەڭ، گۈزەل ھەم كۆركەم. ئۇنىڭدا تۇمەنلەپ مال - يىلقا باققىلى بولىدۇ. سول تەرەپتە كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاۋۇ تاغ - ئورمانلىقمۇ قاتمۇ قات، چەكسىز. ھەممىسى قۇچۇرا بىلەن قاپلانغان. ئۇ يا ئوقى ياسىغىلى، نەيزە ساپلىغىلى بولىدىغان ئەڭ

ياخشى ياغاچ. ئۇ يەردە ئوۋ - كېيىكمۇ تەلىم - تەسىم، بۇغا - جەرەن، تۈلكە - توشقان، بۆرە - قاۋان، يىلپىز - قاپلان دەمەسەن، هەممىسى بار. ئوۋلاپمۇ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. ئۇدۇلىمىز ۋە ئوڭ تەرەپ بولسا، چەكسىز ياياق. هەممىلا يېرىدە ئېقىن سۇلار بار. ئوت - چۆپلىرىمۇ قويۇق هەم بۇلۇق. ئۇ يەردە يەنە تۈزلەڭلىك، جىلغا - جىرالار بار. ئۇنىڭ تۆۋىنى بولسا ئېدىرلىق، قاتمۇقات تاغ - ئورمانلىق. مەن ئۇ يەرلەرگىمۇ بېرىپ باققان، هەممىسىنى كۆرگەن. ئۇ يەرلەر چىنلىقلارنىڭ يېرىگە تۇتىشىدۇ... بۇ ئەتراپ چېدىر - بارگاهلارنى تىكىپ لەشكەرگاه قۇرۇشقا، ئات چاپتۇرۇپ مەشىق قىلىشقا، ئوۋ ئوۋلاشقا، لەشكەرلەر ئۈچۈن تۇمەنلەپ مال - يىلقا بېقىشقا، يەنە يۇرۇشكە چىقىپ هۇجۇم قىلىشقا، چېكىنىپ مۇداپىئە كۆرۈشكە ئەڭ مۇۋاپىق.

— دېگەنلىرىڭ ئورۇنلۇق، تۇقىش ئوغلان. كۆرۈپ تۇرۇپتىمەن.

— ئۇنداقتا... بىر قارارغا كەپسەن - دە؟

— چۈغاي ئېتەكلىرىدە لەشكەرگاه قۇرۇشقا بۇنىڭدىمۇ گۈزەل، كۆركەم ۋە قولاي، ئەۋزەل جاي تېپىلمايدۇ.

— ئۇدۇلىمىزدا، كۆز ئالدىمىزدىكى ماۋۇ پايانسىز يايلاقنىڭ ئۇ چېتىدە ئارىلىق يەر بار. ئۇنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە قۇيانداىلار ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ سول تەرەپ يۇقىرىسىدا، هىنگان ئېتەكلىرىدە سۇلېندىلەر، ئوڭ تەرەپ تۆۋىندە بولسا چيۇلىننىڭ ياشايدۇ. ئۇلارنىڭمۇ ئۇ تەرىپىدە، يىراق كۈنچىقىشتا...

— چورچىن، قارا بۆرە ئۇرۇقلىرى بار. سېرىق ئۆگۈز بويلىرىدا بايانشاد، ئالۇبانشادلار ياشايدۇ. ئۇلار ئوڭ تەرەپتە تۇتاش كەتكەن تاغ - ئېدىرلار ئارقىلىق چىنلىقلارغا، يىراق كۈنچىقىش تەرەپتە بولسا تۆڭگۈسلارنىڭ زېمىنىغا تۇتىشىدۇ...

— شۇنداق، ئۇ يەرلەرگە بىز بارغان، سەن سول قول بىلگە خان بولۇپ تۇرغان چاغلاردا!...

— بۇ يەر هەقىقەتەنمۇ گۈزەل ئىكەن!...

— ئۇنداقتا، قۇرۇلغۇسى لەشكەرگاھنى مۇشۇ تۆر ئاۋۇلغا بىنا قىلىمىزمۇ؟

— مۇشۇ يەرگە بىنا قىلىمىز.

— قاچان ئىش باشلايمىز؟

— كۈز كېتىپ قىش كىرگۈچە.

— مەن سېنى بۇ يەرنى كۆرسە چوقۇم ياقتۇرۇپ قالىدۇ، دەپ ئويلىغانىدىم، — دېدى تۇقىش ئوغلان قايتىدىن ھاياجانغا تولۇپ.

— بۇ دەل مەن ئىزدەپ يۈرگەن جاي ئىكەن، — دېدى باتۇرمۇ ئەتراپقا تولۇپ تاشقان ئۇمىد ـ ئىشەنچ بىلەن نەزەر تاشلاپ.

— شۇنداق!... — دېدى تۇقىش ئوغلان، — سېنىڭ بارگاھىڭ ئاۋۇ تەرەپتە كونا ئاۋۇل ئورنىدە بولسۇن. ئۇ يەر تاغقا يېقىن، ئورنىمۇ ئېگىز، ئەپلىك.

— توغرا دېدىڭ، — دېدى باتۇر، — بىراق كېيىنچە بىز تۇرغان بۇ يەرلەرمۇ بوش قالمايدۇ.

— قۇرۇلغۇسى لەشكەرگاھ شۇنداق چوڭ بولامدۇ؟

— سەن ئۇنى تەسەۋۋۇر قىلالمايسەن. پەرىزىمچە، ئۇ بىز ئويلىغاندىنمۇ چوڭ، مۇكەممەل بىر لەشكىرىي قۇنۇمىغا ئايلىنىدۇ...

ئۇلار بىر دۆڭگە چىقىپ، ئەتراپنى كۆزەتكەچ پاراڭنى داۋاملاشتۇردى.

— بىز بۇ يەرگە قاچان كېلىمىز؟ — دېدى تۇقىش ئوغلان، — مېنىڭ بۇ يەردىن پەقەت كەتكۈم كەلمەيۋاتىدۇ.

— شۇنداقمۇ، ئۇنداق بولسا بۇگۈن مۇشۇ يەردە قونۇپ قالايلى. ئەتە ئەتراپنى ئايلىنىپ تەپسىلىي كۆزىتىپ، ئويلىغانلىرىمىزنى ئېيتىپ مەسلىھەت قىلىشايلى، ئاندىن قايتىپ بېرىپ ئاتامغا ئىلتىماس سۇنايلى، — دېدى باتۇر.

— ئۇ سېنى سۇباشى قىلىپ تەينىلىگەن تۇرسا، يەنە نېمىگە ئىلتىماس سۇنىسەن؟ — دېدى تۇقىش ئوغلان ئويلانمايلا.

— شۇنىمۇ بىلمەمسەن. ھەي... بەزى چاغلاردا كىچىك بالىدەكلا گەپ قىلىسەن. تولىمۇ ساددا - دە سەن، — دېدى باتۇرمۇ ئۇدۇللا.

تۇقىش ئوغلان بىردىنلا ئاتىسىنىڭ ئالدىدا خاتا گەپ قىلىپ سالغان بالىدەك ئوڭايسىزلىنىپ، نېمە دېيىشنى بىلمەي جىمىپ قالدى. بۇنى كۆرۈپ باتۇرمۇ ئۇنىڭغا قوپال تەگكەنلىكىنى ھېس قىلدى.

— ئۇ مېنى ئىلكىدىكى پۈتكۈل ھون قوشۇنىغا سۇباشى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇلارنى جەڭگە تەييارلاشنى بۇيرۇغان بىلەن، ئۇلارنى قاچان، قەيەردە، قانداق جەڭگە تەييارلاشنى دېمىدى ھەم ئۇ قوشۇننى تېخى ماڭا تاپشۇرمىدى. مانا بۇ ئۇنىڭ مەندىن ئەقىلىق ھەم تەجرىبىلىك ئىكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى، — دېدى باتۇر چۈشەندۈرۈپ، — لېكىن مەنمۇ ئۇنچىۋالا دۆت، ھاماقەت ئەمەس. ئۇ ماڭا مۇشۇنداق قىلىشنى بۇيرۇغانىكەن، پۈتكۈل ئەلگە يارلىق چۈشۈرۈپ، بۇ ئىشقا كېتىدىغان ھەممە نەرسىنى تەل ھەم ھەل قىلىپ بېرىشى كېرەك ياكى ماڭا تېخىمۇ چوڭ، ئەمەلىي ھوقۇق بېرىپ، ئىشلارنى ئۆزۈم چاغلاپ قىلىشقا يول قويۇشى كېرەك ئىدى. چۈنكى لەشكەرگاھ قۇرۇش، لەشكىرىي قوشۇن تەشكىللەش ئىشلىرى سەن - مەن قىلىپ كەتكىلى، ئاسان بىر باشقا ئاچىققىلى بولىدىغان ئىشلار ئەمەس. ئۇنىڭغا ھەممە كىشى، ھەممە ئۇرۇق - قەبىلە تەڭ كۈچ چىقىرىشى كېرەك. ئۇلار مېنىڭكىدىن كۆرە، ئاتامنىڭ سۆزىنى ئوبدان ئاڭلايدۇ. مەن ئاتامغا مانا مۇشۇ توغرۇلۇق ئىلتىماس سۇنماقچى.

— توغرا دەيسەن، باتۇر. مەن بۇ تەرىپىنى ئويلاپ يەتمەپتىمەن، — دېدى تۇقىش ئوغلان، — بىراق ئۇ سېنىڭ بۇ ئىلتىماسىڭغا قوشۇلارمۇ؟

— قوشۇلىدۇ، قوشۇلمايمۇ ئىلاجى يوق، — دېدى باتۇر، — چۈنكى بۇ ئىشلارنى ئۇ ئۆزى يالغۇز، ئۆز ئالدىغا قىلالمايدۇ. كۈچىمۇ ھەممىگە يەتمەيدۇ. ئۇ ھوننى ئۆز ئىلكىمدە تۇتۇپ

تۇرىمەن، روناق تاپقۇزىمەن دەيدىكەن، ماڭا ئىشىنىشى، ماڭا تايىنىشى كېرەك. ئۇ بۇنى ئاللىقاچان تونۇپ يەتتى. ئۇ ماڭا ئىشەنسە، هوقۇق بەرسىلا بولدى. قالغان ئىشلارنى ئۆزۈم بىر باشقا ئاچىقىمەن.

— يەنە مەنمۇ بار، — دېدى تۇقىش ئوغلان چاقچاق قىلىپ.

— توغرا، سەنمۇ بار. يەنە ئەرقىل، بەجەچقان، يانان، جانەر، ئىچۇر، شىنزىر، زاغۇمىلار. سىلەر مېنىڭ قول ـ قانىتىم، ئىشەنگەن تاغلىرىم. مەن بۇ ئىشتا سىلەرگە تايىنىمەن. سىلەرگە موهتاجمەن، — دېدى باتۇر ئۇنىڭ قوللىرىنى سىقىپ، — بايا رەنجىتىپ قويدۇم. كۆڭلۈڭگە ئالما، تۇقىش ئوغلان.

— ئالمايمەن، ئۆزۈمدىن كەتتى. مەنمۇ بەزىدە كاللا ئىشلەتمەيمەن. كۇچۇمگىلا ئىشىنىمەن.

— دۇرۇس ئېيتتىڭ، هەرقانداق ئىشتا كاللا ئىشلىتىش كېرەك. چۇنكى كۇچ بىلەن ئەقىل بىرلەشسە، ئۇ تەڭداشسىز بىر قۇدرەتكە ئايلىنىدۇ.

ئۇلار قايتىدىن قول سىقىشىپ، ئاندىن مەهكەم قۇچاقلاشتى.

3

قىسقىغىنا بىرنەچچە ئاي ئىچىدە تۆر ئاۋۇل تونۇغۇسىز دەردىجىدە ئۆزگىرىپ، تۇمەنبالىقتىن قېلىشمىغۇدەك چوڭ، ئاۋات، قاينىق بىر قۇنۇمغا ئايلاندى. بۇ يەرگە تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ يارلىقى، سۇباشى باتۇرنىڭ چاقىرىقىغا ئاساسەن تەرەپ ـ تەرەپلەردىن — جۇۋانغاردىكى بۆرە، قۇلان، ئالچى تاغلىرىدىن، ئېرسىن، ئوردۇس يايلاقلىرىدىن، چۇغاي تېغى ئېتەكلىرى ۋە ئۆگۈز ئەگمىسى ۋادىسىدىن، بىرانغاردىكى قاتمۇقات، تاغ ـ جىلغا، ئۆگۈز ـ ئېقىن بويلىرى ۋە يىراق كۇنچىقىشتىكى نۇرۇلغۇ تېغى ئېتەكلىرىدىن نۇرغۇنلىغان كىشىلەر — يۇرىكىدە ئوت يالقۇنلاپ،

جىسمىدا كۈچ قۇتراپ تۇرغان ياش، قاۋۇل، باتۇر چەۋەندازلار، ئۆز كەسپىدە كامالەتكە يەتكەن ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار، قولى گۈل، ئىشچان ئاياللار، تەجرىبىلىك يىلقىچىلار، پادىچىلار، تۈمەنلىگەن ھاشارچىلار... كېلىپ توپلانغان ۋە توپلىنىۋاتاتتى. ئۇلار بىلەن بىرگە توپ ـ توپ قوي، كالا، قوتاز سۈرۈگلىرى، يىلقىلار ۋە تۆگە، قېچىر قاتارلىق يۈك ئۇلاغلىرى ھەيدەپ كېلىنگەنىدى. ئۇزۇق ـ تۈلۈك، يۈك ـ تېرە، ياغاچ ـ تاش، مەدەن ـ مېتال ۋە باشقا لازىمەتلىكلەر ئۇزۇلدۇرمەي توشۇلۇۋاتاتتى.

تۆر ئاۋۇلنىڭ كەڭ قوينى ھېسابسىز كۆپ چېدىر ـ بارگاھلار بىلەن تولغانىدى. ئېگىزدە تۇرۇپ قارىسا، بۇ چېدىر ـ بارگاھلار خۇددى كۆكتىكى يۇلتۇزلار تۆر ئاۋۇلغا كۆچكەندەك كۆرۈنەتتى. بارگاھلارنىڭ ئەڭ چوڭى، مۇداپىئەسى كۈچلۈك، ھەيۋەت ـ ھەشەمەتلىكى سۈباشى باتۇر ئالىپنىڭ چوڭ كۆك چېدىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئالدى ئىشىكلىرى كۈنچىقىشقا قارىغان چوڭ ـ كىچىك يۈز نەچچە چېدىردىن تەركىب تاپقان يۈرتۇغ بارگاھ ئىدى. بۇ ھەيۋەتلىك بارگاھ لەشكەرگاھنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، تۆت ئەتراپى ياغاچ تۈۋرۈك، بالداق ۋە قىل ئارغامچىلار بىلەن ئىھاتە قىلىنغانىدى. ئۇنىڭ كىرىش ـ چىقىش ئېغىزلىرىدا، ئەتراپىدا قوراللىق مۇھاپىزەتچىلەر كېچە ـ كۈندۈز كۆزەتچىلىك قىلىپ قاراۋۇللۇقتا تۇراتتى.

يۈرتۇغ بارگاھىنىڭ سول تەرەپ يۇقىرىسىغا، تاغ باغرىدىكى ئورمان بويلىرى، ئوتلاق، جىلغا، جىرا، قىيالىقلار تۈۋىگە يەنە نۇرغۇنلىغان ئاق كىگىز ئۆيلەر، چوڭ ـ چوڭ گەمە ـ لاپاسلار، ئامبارلار... قۇرۇلغان بولۇپ، بۇلار تۆمۈرچىلەرنىڭ تۆمۈر تاۋلاش ۋە قورال ـ ياراغ سوقۇش ئورۇنلىرى، ياغاچچى، كىگىزچى، توقۇمىچى، تىككۈچى ئاياللارنىڭ تۇرالغۇلىرى؛ ئاش ـ ئوزۇق، يۈك ـ تېرە، جابدۇق ـ سايمان، قورال ـ ياراغ ئامبارلىرى ئىدى. ئۇ يەردە نەچچە مىڭ ئوستا ـ شاگىرت، ھاشارچىلار ۋە ئاياللار خۇددى چۈمۈلىدەك ئۇ تۆشۈكتىن چىقىپ، بۇ تۆشۈككە

كىرىپ، تىنىم تاپماي ئىشلەيتتى.

مەركىزىي بارگاھنىڭ ئوڭ تەرەپ تۆۋىنىدىكى كەڭرى كەتكەن تۈزلەڭلىككە يەنە نەچچە ئون بارگاھ، نەچچە يۈز چوڭ - كىچىك چېدىر ۋە ئاتخانا، ساغىرلار جايلاشقان بولۇپ، ئۇلار ئون نەچچە چاقىرىم يىراقلىققىچە سوزۇلغانىدى. بۇ بارگاھ ۋە چېدىرلاردا تۇمەنلىگەن ئاتلىق چەۋەندىز ۋە پىيادە لەشكەرلەر تۇراتتى. ئات-خانا - ساغىرلارغا بولسا خىللانغان، ئېگەرلەنگەن جەڭ ئاتلىرى ۋە سېمىز مال - ۋارانلار سولانغانىدى. چەۋەندازلار، لەشكەرلەر، مال - يىلقىلار يەنە ھەر كۈنى دېگۈدەك كۆپىيىپ، ئاۋۇپ تۇراتتى ۋە ئۇلار ئۇچۇن چېدىر - بارگاھلار، ئاتخانا - ساغىرلار كېڭەيتىلىپ، يېڭىدىن قۇرۇلۇپ تۇراتتى.

شىمالدىن جەنۇبقا غاز قانىتى شەكلىدە يېيىلىپ ئورۇنلاشقان، ئالدى كۈنچىقىشقا قارىغان بۇ چوڭ لەشكەرگاھتا، پۈتكۈل لەشكەرلەرنىڭ قۇنۇمدا ھاياتلىق قايناپتتى. تاغ باغرىدىكى ئورمان ياقىلىرىدا، يېقىن ئەتراپتىكى بېغىر كۆچمە يايلاقلاردا قۇيرۇقلىرىنى شىپاڭلىتىپ، باشلىرىنى ئىرغىتىپ، بىر - بىرى بىلەن سۈركىلىپ ياكى تېپىشىپ، ئويناقلاپ چېپىپ ناز تارتىشىپ، ھېسابسىز يىلقا ۋە قوي، كالا، قوتاز سۈرۈگلىرى يايلىشاتتى. يول - ئۆتەڭ، دەرۋازا - قوۋۇقلاردا، چېدىر - بارگاھلار ئارىسى ۋە ئالدى - كەينىدە، لەشكەرگاھنىڭ، پۈتكۈل لەشكىرىي قۇنۇمنىڭ تەرتىپى ۋە بىخەتەرلىكىنى قوغداپ، قاراۋۇللار كۆزەتتە تۇراتتى. چېدىرلار ئالدىدىكى ئوچاقلاردا، مەيدانلاردا كۈنۇ تۈن گۈلخان ئۆچمەيتتى. لەشكەرگاھتىن، پۈتكۈل لەشكىرىي قۇنۇمدىن كىشىلەرنىڭ ۋارقىراش - جارقىراش، كۈلكە - چاقچاق، ناخشا - قوشاق، دۇئا - ئىبادەت قىلغان ئاۋازلىرى، ئاتلارنىڭ دۈپۈرلەشكەن، كىشنىگەن، پۇشقۇرتۇشقان ئاۋازلىرى، بولقا - بازغانلارنىڭ سەدەللەرگە، پالتا - كەكىلەرنىڭ ياغاچلارغا، قىلىچ - قالقانلارنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلغان، ياغاچلارنىڭ قاراسلاپ سۇنغان ئاۋازلىرى، ئىتلارنىڭ ھاۋشىشلىرى، توخۇلارنىڭ چىللاشلىرى، قوي -

كالىلارنىڭ مەرەش - مۆرەشلىرى، يەنە قەيەرلەردىندۇر بۆرىلەر- نىڭ سوزۇپ - سوزۇپ ھۇۋلاشلىرى... قوشۇلۇپ، دەريا - ئېقىند- لار دېڭىز - ئوكيانلاردا قۇيۇلغان چاغدىكى گۈلدۈرلىگەن ئاۋازدەك ھەيۋەتلىك شاۋقۇن - سادا ھاسىل قىلىپ، كېچە - كۈندۈز ئۇزۇل- مەي ئاڭلىنىپ تۇراتتى. چېدىرلارنىڭ چوققىلىرىدا، بارگاھلار ئالىدىغا تىكلەنگەن مومىلاردا، دەرۋازا - قوۋۇقلاردا رەڭدار تۇغ - ئەلەملەر لەپىلدەيتتى.

سۇباشى باتۇرنىڭ مىڭ كىشى سىغىدىغان چوڭ كۆك چېدىرى يۇرتۇغ بارگاھىنىڭ تۆردە ئىدى. ئۇ ناھايىتى چوڭ، ھەيۋەتلىك بولۇپ، چوققىسىغا بەرجەم قادالغان، ئالدىدىكى قاتار قىلىپ تىك- لەنگەن توققۇز مومىدا كۆك بۆرىنىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن توققۇز تۇغ لەپىلدەپ تۇراتتى.

چېدىرنىڭ ئىچى ئىككىگە بۆلۈنەتتى، ئىشىكتىن كىرىشتىكى ئوڭ تەرەپ كىچىكرەك بۆلىكى باتۇرنىڭ ئالچى، قۇنچۇي، كۈموش- تېكىنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قىرقىن - قىرناقلىرىغا، سول تەرەپتىكى چوڭ بۆلىكى بولسا ئۇنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق ئىدى.

ئەڭ بۇرۇن ئۇ ئۆزىگە بىۋاستە قاراشلىق يۇرتۇغ قوشۇنى تەشكىللەش بۇيرۇقىنىمۇ مانا مۇشۇ يەردە چۈشۈرگەنىدى. ئۇ ئەس- لىدە يۇرتۇغ قوشۇنىنى ئەل ئىچىدە ئالىپ ئاتالغان جەسۇر چەۋەند- ىازلاردىن، لەشكەرگاھقا توپلانغان ئاتىم، چەبدەس يىگىتلەردىن ۋە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، سەممىي - سادىق يارەنلىرىدىن تەشكىل قىلماقچى بولغانىدى. بىراق، كېيىن ئۇ بۇنداق قىلىشنى تازا مۇۋاپىق كۆرمەي، ئاتىسىنىڭ، ئانىسىنىڭ تۇغقانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يېتىلگەن بالىلىرىدىن، تۇمەنبالىقتىكى ئۇلۇغ ئاتلىغ ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ، ھەرقايسى ھون خان - بەگلىرى، يابغۇ- لار، سانغۇنلار ۋە ئۇرۇق - ئاقساقاللىرىنىڭ تۇغقانلىرى ھەم بالىلىرىدىن، ئاندىن ئۆزىنىڭ تۇغقانلىرى ھەم ئىشەنچلىك دوست- لىرىدىن تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىدا بىرنەچچە سە- ۋەب بار ئىدى. بىرى، ئۇ بۇ كىشىلەرنى يېنىغا توپلاپ، ئۇلارغا

مۇھىم ئەھمەللەرنى بېرىپ، ئېغىر ۋەزىپىلەرنى تاپشۇرماقچى، بۇ ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆزىگە تارتىپ، ئىشەنچى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشىش بىلەن بىرگە، ۋەزىپە مەسئۇلىيىتىنى ئېغىرلاشتۇرۇپ، پۈتۈن - قولىنى چۈشمەكچى. ئۇلار ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنىڭ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە تەسىرى چوڭ تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنىڭ قوللىشى ۋە ھىمايىسىنى، ياردىمىنى قولغا كەلتۈرمەكچى، ئاندىن قالسا، ئەڭ مۇھىمى ئۇلارنى ئۆز يېنىدا، قولى، نازارىتى ئاستىدا، بارىمتاي ئورنىدا تۇتۇپ تۇرۇپ باشقۇرۇپ، ئاشۇ مۇتەئەسسىپ، باشباشتاق، شەخسىيەتچى ھون خان - بەگلەرگە كۆرۈنمەس نوختا سالماقچى، ئاندىن ئۇنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىغا ئېلىپ، مەھكەم تۇتۇپ، ئۇلارنى كونترول قىلماقچى، ئۇلارنى ئۆزىدىن ھېيىقىدىغان، تەپ تارتىدىغان، قورقىدىغان، قۇلىقى يۇمشاق كىشىلەرگە ئايلاندۇرماقچىدى. ۋەھالەنكى، ئۇنىڭ بۇ ئويىنى، مەقسىتىنى بىر تەڭرى ۋە ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيتتى.

«يۇرتۇغ قوشۇنىدىكىلەر بەش مىڭ كىشى ئىدى. ئۇلار ئەل ئىچىدە، لەشكەرگاھتا مەلۇم تەسىر ۋە نوپۇزغا ئىگە، قول - ئىلكىدە بار، ئالىپ ئاتالغان ئابرۇيلۇق كىشىلەر، يەنە كېلىپ ئات مىنىشكە ماھىر، مەرگەن، ساغلام، كۈچلۈك، باتۇر، قەيسەر چەۋەندازلار ئىدى. باتۇر ئۇلارنى يېنىغا توپلاپ، ئۆزىگە بىۋاستە قاراشلىق قوشۇن قىلىپ تەشكىللەپ، سانىنى بېكىتىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قۇرۇلمىسى، قوراللىنىشى توغرىسىدىكى قارارىنى جاكارلىدى ۋە ئۇلارغا باش سانغۇن، مىڭبېشىلارنى تەينىلىدى. ئۇ مانا مۇشۇ چاغدا ئاندىن ئۆزىنىڭ ئەسلىي مەقسىتى بويىچە ئىش كۆردى:

«يۇرتۇغ قوشۇنىدىكىلەر ئىچكى جەھەتتىن ئوقياچى چەۋەندازلار ۋە مۇھاپىزەتچى چەۋەندازلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. يۇرتۇغقا تۇقىش ئوغلان باش سانغۇن، ئوقياچى چەۋەندازلارغا يانان، مۇھاپىزەتچى چەۋەندازلارغا شىنزىر باش بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قول ئاستى-

دا يەنە بەش نەپەر مىڭبېشى، ئەللىك نەپەر يۇزبېشى، بەش يۈز نەپەر ئونبېشى بولىدۇ. مىڭبېشىلار ئاقسۆڭەك ئېسىلزادىلەردىن، يۇزبېشى ۋە ئونبېشىلار باتۇر چەۋەندازلاردىن تەيىنلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى يۇرتۇغ سانغۇنى تۇقىش ئوغلانغا قارايدۇ. تۇقىش ئوغلان بولسا بېۋاستە سۇباشىغا بويسۇنىدۇ!...»

«يۇرتۇغ سەركەردىلىرى، لەشكەرلىرى پۈتۈنلەي خىللانغان جەڭ ئاتلىرىغا مىنىپ، ئۇستۇبېشىغا تۆمۇر تەڭگىلىك دۇبۇلغا - ساۋۇتلارنى كىيىدۇ. خىل، ئۆتكۇر، پۇختا، ئەپلىك ياراغلار بىلەن قوراللىنىدۇ!...»

ئاندىن باتۇر يەنە ئۇلارنىڭ كونكرېت ۋەزىپە - مەسئۇلىيەتلىرىنى ئېلان قىلدى:

يۇرتۇغ چەۋەندازلىرى بارگاھىنىڭ، پۈتكۈل لەشكەرگاھنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىگە مەسئۇل! ئۇلار بۇ يەرنىڭ، پۈتكۈل قۇنۇمنىڭ تەرتىپ ۋە ئامانلىقىنى قوغدايدۇ. يول - ئۆتكەللەردە، قاپاغلاردا، بارگاھلارنىڭ ئىچى - تېشى ۋە ئارىلىقلىرىدا قاراۋۇللۇقتا تۇرۇپ، كېچە - كۈندۈز كۆزەتچىلىك قىلىدۇ.

«يۇرتۇغ سەركەردىلىرى، چەۋەندازلىرى پۈتۈن لەشكەرگاھىتىكى لەشكىرىي مەشىق ۋە ئوۋ - شىكارلارنى تەشكىللەيدۇ ھەم باشقۇرىدۇ. لەشكىرىي ئىنتىزامنى، تەرتىپ - قائىدىلەرنىي ئىجرا ۋە نازارەت قىلىدۇ... ئۇلار مەشقلىرىدە، ئوۋ - شىكار، يۈرۈش - سوقۇشلاردا سۇباشىنىڭ يېنىدا بولىدۇ. ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ، ئامانلىقىنى قوغدايدۇ. ئۇنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئوۋ قىلىدۇ ۋە جەڭگە ئاتلىنىدۇ!...

كۈن پاتقاندىن كېيىن، يۇرتۇغ بارگاھىنىڭ ئەتراپىدا قاتراپ، مارىلاپ يۈرگۈچىلەر سېزىلسە، دەرھال تۇتقۇن قىلىنىدۇ ۋە قامىلىپ، قاتتىق بىرتەرەپ قىلىنىدۇ! قاراۋۇللار، كۆزەتچىلەر نۆۋەت ئالماشقاندا، چوقۇم ئىسمىنى ئېيتىپ، بەلگىنى تاپشۇرۇۋېلىشى ۋە تاپشۇرۇپ بېرىپ ئاندىن ئۆز ئورنىغا قايتىشى كېرەك! قاراۋۇللار، كۆزەتچىلەر ھەر چاغ بارگاھ ئىچىنى چارلاپ تۇرىدۇ.

كېچىلىرى بارگاھقا يېقىنلاشقانلار ياكى بارگاھقا كىرىمەن دەپ ئۆكتەملىك قىلغۇچىلار كۆرۈلسە، ئۇلار ئۇنى توسۇشقا ۋە شۇ يەردىلا چېچىپ تاشلاشقا ھوقۇقلۇق!...

يۇرتۇغ سەركەردىلىرى تۇرغان يەردە باشقىلارنىڭ تۇرۇشى، قونۇشى مەنئى قىلىنىدۇ! ئەتراپتا ئەگىپ يۇرگەنلەر تۇتقۇن قىلىنىدۇ. ناتونۇش، يات - يوچۇن كىشىلەرنىڭ بارگاھتىكى ئىشلارنى، لەشكەرگاھنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈلىشى، لەشكەرلەرنىڭ سانىنى، مەشىق، ئوۋ مەيدانلىرىنى سۈرۈشتۇرۇشى مەنئى قىلىنىدۇ!...»

قىسقىسى، باتۇر يۇرتۇغ قوشۇننىنى تەشكىللەش ۋە ئۇنىڭ قۇرۇلمىسىنى، مەسئۇلىيەت - مەجبۇرىيەتلىرىنى، تەرتىپ - ئىنتىزامىنى بېكىتىپ چىقىشقا خېلى كۆپ ۋاقىت ئاجراتقان ۋە باش قاتۇرغانىدى.

تەشكىللىنىۋاتقان ھون قوشۇننىڭ يېڭى قۇرۇلمىسىغا، تەرتىپ - ئىنتىزامىغا، لەشكەرگاھنىڭ، پۈتكۈل لەشكىرىي قۇنۇمىنىڭ مۇلكىي ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قارار، يارلىقلارنىمۇ ئۆزى جاكارلىدى:

«قۇرۇلغۇسى ھون ئاتلىق قوشۇنى پۈتۈنلەي ياش ۋە ئوتتۇرا ياش ساۋۇتلۇق چەۋەندازلاردىن تەشكىللىنىدۇ» سانى چەكلەنمەيدۇ، پۈتكۈل قوشۇن جەڭ ئاتلىرىنىڭ رەڭگى بويىچە تۆت چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئاندىن تۇمەنلەرگە، مىڭلارغا ئايرىلىدۇ. شۇڭا لەشكەرگاھقا كەلتۈرۈلىدىغان جەڭ ئاتلىرى ئاساسەن ئاق، كۆك، قارا، تورۇق - تۆت خىل رەڭدە بولۇشى شەرت! باشقا ئاتلار بىر دەك جەڭ ئاتلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلمەيدۇ، ئۇلاغ، ئوزۇق قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ!...

ھون ئاتلىق قوشۇنىنىڭ باش سانغۇنلىرى، تۇمەنبېشى، مىڭبېشىلىرى يۇرتۇغ سەركەردىلىرى ئىچىدىن تەيىنلىنىدۇ. يانداش سانغۇنلار، يۇزبېشى، ئونبېشىلار بولسا ئۆز ئىچىدىكى ئالىپ چەۋەندازلاردىن تاللاپ تەيىنلىنىدۇ!...

پۈتكۈل قوشۇن مۇشۇ لەشكەرگاھتا مۇقىم تۇرۇپ، مۇنتىزىم لەشكىرىي مەشىق ئېلىپ بارىدۇ! ئەتراپتىكى ئوۋ مەيدانلىرىدا تەشكىللىك، ئوپچە ئوۋ قىلىدۇ. ۋاقتى كەلگەندە لەشكىرىي يۈرۈش ۋە سوقۇشلارغا ئاتلىنىدۇ!...

لەشكىرىي مەشقىلەردە، ئوۋ - شىكار، يۈرۈش - سوقۇشلاردا ئۆزىنى ھون ئاتلىق قوشۇنىنىڭ بىر جەڭچىسى، ساۋۇتلۇق چەۋەندازىمەن، دەپ تونۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى بۈيرۇقتا — مېنىڭ - سۇباشىنىڭ بۈيرۇقىغا مۇتلەق بويسۇنۇشى شەرت! بويۇنتاۋلىق، خىلاپلىق قىلغۇچىلار بىردەك چېپىپ تاشلىنىدۇ!...»

باتۇر ئۆز چېدىرىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى ئالچىلىرى سۈجۇك بىلەن سۇلسۇلەگە تاپشۇردى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا يەنە بىرنەچچە قۇنچۇي، كۈموشتېكىنلەر، ئونلاپ قىرقىن - قىرناق ۋە تاپىغچى، مۇلازىملار بار ئىدى. ئۇلار چوڭ كۆك چېدىرنىڭ ئېچىدە مېھمان كۈتۈش ۋە ئۆزىتىپ قويۇش، غىزا - تائام تەييارلاش، كېڭىشىش، زىياپەت، مۇراسىملارغا سورۇن ھازىرلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

بەجەڭچىنىڭ ئەسلىدىنلا ئەمەل تۇتۇش خىيالى يوق ئىدى ھەمدە ئەمەل - مەنسەپ دېگەنلەرگە قىزىقمايتتى. شۇڭا ئۇ لەشكەرگاھقا كەلگەن دەسلەپكى چاغلاردا باتۇرغا ۋە ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرىغا ھەمراھ بولۇپ، چوڭ كۆك چېدىردىن چىقماي يۈردى. بىراق، كېيىن ئۇ تەبىئىي ھالدا بۇ چوڭ چېدىرنىڭ غوجىدارىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە تەبىئىيلا يۈرتۇغ بارگاھىنىڭمۇ غوجىدارى بولۇپ قالدى. ئۇنى بۇ ئىشقا باتۇر ياكى باشقا بىرەرى قويمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزى بۇ ئىشلارنى ناھايىتى مۇھىم دەپ قارايتتى ۋە ئىنچىكە، ئەستايىدىل، ئېھتىلىق بېجىرەتتى. ئۇ ھەتتا كىشىلەر ئانچە دىققەت قىلىپ كەتمەيدىغان ئۇششاق ئىشلارغىمۇ ئېتىبار بىلەن قارايتتى. ھەرقايسى ئۇرۇق - قەبىلەر لەشكىرىي ھازىرلىق ئۈچۈن ئەۋەتكەن مال - ۋاران، ئات -

ئۇلاغ، ئاش - ئوزۇق، رەخت، يـۇك - تېـرە، بېـزەك - جابدۇق، ئالتۇن - كۆمۈش دېگەندەك نەرسە ۋە سوۋغا - سالاملارنى تىزىملاپ تاپشۇرۇۋېلىش، ئۇلارنى ئەكەلگۈچىلەرنى لايىقىدا كۈتۈ- ۋېلىش ۋە باتۇرغا ۋاكالىتەن رەھمەت ئېيتىپ ئۇزىتىپ قويۇش، مال - يىلقىلارنى ئوتلاقلارغا مۇۋاپىق ساندا بۆلۈپ، ئۇلارنى بې- قىشقا مالچىلارنى قويۇش، سوۋغا - سالام ۋە باشقا مال - مۇلۈك- لەرنى ئېدىتلاپ خەزىنىگە كىرىم قىلىپ ساقلاش ۋە يولىدا چىقىم قىلىپ ئىشلىتىش، ھەتتا سورۇن تۈزۈش، غىزا - تائاملارنى تەييارلاش، زىياپەت - مۇراسىملارنى، كېچىشلەرنى، ئويۇن - تاماشىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئاخشام - كەچلەردە، مەرىكە - مۇراسىم، زىياپەت - يىغىلىشلاردا چېدىر - بارگاھلارغا، ئامبار- لارغا يېقىن يەرگە گۈلخان ياقماسلىق، يېقىلغان بولسا ئىش تۈگە- گەن ھامان سۇ تۆكۈپ ياكى توپىدا كۆمۈپ ئۆچۈرۈۋېتىش، قارا- ۋۇللار مۇگدەپ قالسا ئويغىتىۋېتىش... دېگەندەك چوڭ - كىچىك ئىشلارنىڭ ھەممىسگە ئارىلىشاتتى ۋە كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇڭا باتۇر كېيىن ئۇنى پۈتكۈل لەشكەرگاھنىڭ باش خىزمەتچىسى ۋە داستە- خانبېگى قىلىپ تەينىلەپ، مۈلكىي ئىشلارغا مەسئۇل قىلدى.

چېدىر - بارگاھ قۇرۇلۇشى، قورال - ياراغ سوقۇش ۋە ياساش، جابدۇق تەييارلاش ئىشلىرىغا باتۇر ئانىسى ئايقاغانىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى، قۇيانداىلىق تاغىسى يۈتچۈچانىنى مەسئۇل قىلدى. يۈتچۈچان قىرىق ياشتىن ھالقىغان، ئېگىز بوي، قاۋۇل، كۈچ- تۈڭگۇر، قارا ساقال، سۇرلۇك كىشى ئىدى، قىش - ياز مەيدە- سىنى ئوچۇق قويۇپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ باتۇرنىڭ چوقۇنغۇچىلىرىدىن بولغاچقا، ئۇنى ناھايىتى چوڭ بىلىپ ھۆرمەت- لەيتتى ۋە ئۇنىڭغا چەكسىز سادىق ئىدى. ئۇ بارلىق ھۇنەر- ۋەن - كاسىپلارنى، توقۇمىچى، تىككۈچى ئايالارنى، قورال - ياراغ، جابدۇق - ئامبارلىرىنى باشقۇراتتى، يەنە مىڭلى- غان ھاشارچىلارنى ياغاچ كېسىپ يۆتكەش، چېدىر - بارگاھ تىكىپ يېڭى تۈزۈم بەرپا قىلىش، ئېغىل - قوتان سېلىش ئىشلىرىغا

سالاتتى، تۇمەنلىگەن جەڭ ئاتلىرىنى تاقىلايتتى ۋە ئېگەرلەپ، يوپۇق يېپىپ جابدۇيتتى.

باتۇر كۆڭلىگە پۇككەن، ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان ئۇلۇغ-ۋار ئىشلار بىر ھېسابتا تېخى ئەمدىلا باشلاندى. بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلار بولسا باشتىكى چاچتىنمۇ تولا ئىدى. دېڭىزدىن يېڭىنە ئىزدىگەندەك، ئارپا نېنىدىن قىل سۇغۇرغاندەك، سېرىق ئوتنىڭ يىلتىزىنى ئىزدىگەندەك، ئۆكۈش تاينى كۆندۇرگەندەك، قىيىنى بويسۇندۇرغاندەك تەس ۋە مۇشكۈل ئىدى. بولۇپمۇ قۇرۇلغۇسى ھون ئاتلىق قوشۇننى تەشكىللەش، ئۇنىڭ تەپسىلىي قۇرۇلمىسى، لەشكەر سانى ۋە سۇپىتىنى، تەرتىپ - ئىنتىزامىنى بېكىتىپ چىقىش، جەڭ ئاتلىرىنى تاللاش، چەۋەندازلارنى مەشىق قىلدۇرۇش، چېنىقتۇرۇپ تەربىيىلەش، ئوۋ - شىكارغا تەشكىللەپ سىناپ كۆرۈش، يۇرۇش - سوقۇشلارغا ئاتلاندۇرۇپ جەڭگە سېلىش، غەلىبىلىك جەڭ قىلىش... ئىشلىرى ناھايىتى مۇھىم ۋە ئىنتايىن مۇشكۈل بولغاچقا، باتۇر مۇشۇ ئىشلار توغرىسىدا باش قاتۇرۇۋاتاتتى.

ھون چەۋەندازلىرىمۇ چاققان، چەبدەس، باتۇر، قەيسەر ئىدى، قىينىچىلىق ئالدىدا باش ئېگىپ، جاپا - مۇشەققەتكە ۋايسىماپتى، سوقۇشتا، تالان - تاراجدا ئۆزىگە پايدىلىق بولسىلا قاپلاندەك ئېتىلىپ، قارا بوراندەك شىددەت بىلەن باستۇرۇپ باردۇ. ئۆزىگە پايدىسىز بولسا دەرھال چېكىنىپ تۇتۇندەك، تۇمانەك شەپسىز، ئىز - دېرەكسىز تارقىلىپ كېتىدۇ. ياۋ قولىغا چۈشۈپ قېلىشتىن كۆرە قېچىشنى، كۆچۈشنى ئەر كۆرمەيدۇ، ھەتتا يارىلانغان، ئۆلۈپ كەتكەن ئۇرۇقداشلىرىنىمۇ جەڭگاھتا، ياۋ قولىغا تاشلاپ كەتمەيدۇ. بىراق ئۇلارنىڭ تەشكىلى مۇكەممەل ئەمەس، تەرتىپ - ئىنتىزامى بوش، باشباشتاق، چېچىلاڭغۇ، بۇيرۇقتا، باشقۇرۇشتا بويسۇنۇپ كەتمەيدۇ. كۆپىنچە ھاللاردا ئۆزى، ئۆز ئۇرۇقى ئۇچۇن، ئۆز ئالدىغا، قارامىلىق بىلەن ئىش كۆرىدۇ، جەڭ قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇقىم نىشانى، يۇكسەك غايىسى يوق.

پەقەت ئوت - سۇ، مال - چارۋا، ئەسىر قۇللار ئۇچۇنلا كۆرەش قىلىدۇ، باي - بايلىقات، ئازادە ياشاشنىلا ئويلايدۇ. مانا بۇ ئۇلار-دىكى ئەڭ ئەجەللىك ئاجىزلىق.

شۇڭلاشقا، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، ئېشىلىگەن قامچىدەك، چىڭ تۈگۈلگەن مۇشتىتەك ئۇيۇشتۇرۇش كېرەك. بۇيرۇقنا مۇتلەق بويسۇنىدىغان، چوڭ تۈغ قايناقنا ماڭسا، لەپىلدىسە، شۇ تەرەپكە تاشلىنىدىغان، چاپىدىغان، مەقسىتى بىر، ئىنتىزامى چىڭ، جەڭگىۋار ئالىپ چەۋەندازلاردىن قىلىپ تەربىيەلەپ چىقىش كېرەك.

شۇ تاپتا، باتۇر كۆك چېدىرنىڭ تۆرىدە چوڭقۇر ئويغا پېتىپ، مۇشۇ ئىشلار ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋاتاتتى.

— غىزانى يېمەپسەنغۇ سوۋۇتۇپ، ئېغىزىڭغا تېتىمىدىمۇ - يا؟ — سۈجۈك پەچكۈمدىكى داستىخاندا شۇ پېتى سوۋۇپ - قېتىپ تۇرغان غىزانى كۆرۈپ كايىپ.

— ھەم... — دېدى باتۇر خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ.

— تېتىمىغان بولسا... باشقىدىن...

— ھەم... ياق، بولدى. مۇشۇنى يەي.

باتۇر كۈن چۈش بولاي دېگەندە ئەتىگەنلىك غىزاغا تۇتۇش قىلدى. ئۇ مانا شۇ چاغدا قورسىقىنىڭ ئېچىپ كەتكەنلىكىنىمۇ سەزمەي ئولتۇرغىنىنى ھېس قىلدى. ئۇ داستىخاندىكى پىشىق گۆشنى، ئەمىكنى چوڭ - چوڭ چىشلەپ، يالماپ - يالماپ يۇتۇپ يېدى، سۇتنى، قىمىزنى ساقال - بۇرۇتلىرىغا، مەيدىسىگە تۆكۈپ، غورتۇلدىتىپ ئىچتى. سۈجۈك ئۇنىڭ يېيىشلىرىگە، ئىچىشلىرىگە ھەيرانلىق، ھەۋەس بىلەن قاراپ ئولتۇردى. تازىمۇ بىر... شۇنچىۋالا ئېچىرقاپ كەتسىمۇ... نېمىگە بۇنچە قىلىپ كېتىدىغاندۇر؟...

دەل مۇشۇ پەيتتە چېدىر ئىشىكىدىن بەجەچقان، يۇتچۇچان، ئەرقىللەر كىرىپ كېلىشتى. باتۇر ئۇلار بىلەن سالاملىشىپ، ئولتۇرۇشقا ئورۇن كۆرسىتىپ تۇرۇشىغا، يەنە تۇقۇش ئوغلان،

يانان، جانەر، شىنزىر، ئىچۇر، زاغۇسلارمۇ كىرىپ كەلدى. باتۇر ئۇلارنىمۇ ئىللىق چىراي كۆتۈۋالدى ۋە تىنچلىق سوراپ ئولتۇرۇشقا ئورۇن كۆرسەتتى. مېھمانلار پەستەكى پەگاھقا، باتۇرنىڭ ئالدىغا كېلىپ باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى. ئۇلار قانداقتۇر مۇھىم ئىشلار بىلەن كېلىشكەندەك قىلاتتى. بىراق باتۇرنىڭ غىزالىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ گەپ قىلماي ئولتۇرۇشتى.

— قارىسام بەرەر جىددىي ئىش بىلەن كەلگەندەك قىلدىڭلار، — دېدى باتۇر ئۇلارنىڭ جىددىي، ئەستايىدىل قىياپەتلىرىگە قاراپ، — قېنى ئېيتىڭلار، قانداق ئىش بىلەن كەلدىڭلار؟

— غىزالىنىۋېتىپسەن، — دېدى بەجەچقان، — ئاۋۇال قورسىقىڭ تويسۇن، ئاندىن...

— مەن يەپ بولدۇم، — دېدى باتۇر داستىخاننى بىر چەتكە قايرىپ، — قېنى سۆزلەڭلار. قۇلىقىم سىلەردە.

— بۇگۈن چوڕپىن قەبىلىسىدىكىلەر ئەۋەتكەن بەش مىڭ ئاتنى تاپشۇرۇۋالدۇق، — دېدى بەجەچقان يەنە ھەممىدىن بۇرۇن ئېغىز ئېچىپ.

— بەش مىڭ؟! — دېدى باتۇر ئىشەنمىگەندەك ھەم ھاياجانلىنىپ.

— شۇنداق، بەش مىڭ. بىرىمۇ كەم ئەمەس، — دېدى بەجەچقان.

— قانداقراق ئاتلارنى ئەۋەتىپتۇ؟

— ھەممىسى ياش، تىمەن، ياراملىق ئاتلار ئىكەن.

— ئوبدان، ئوبدان، چوڕپىنلار يارايدۇ!

تۇباتۇر خۇشال بولۇپ ھاياجانلاندى، ئاندىن تۇقسۇن ئوغلانغا يۈزلىنىپ:

— لەشكەرگاھنىڭ ئىشلىرىچۇ؟ توپلانغان چەۋەندازلار قانچىگە يەتتى؟— دەپ سورىدى.

— ئىشلار جايىدا، — دېدى تۇقسۇن ئوغلان، — توپلانغان چەۋەندازلار تۆت تۈمەن كىشىدىن ئاشتى.

— تۆت تۇمەن؟! — دېدى باتۇر يەنە ئىشەنمىگەندەك.

— شۇنداق، تۆت تۇمەن. ھەممىسى ئاتلىق، ياش، ساغلام، چوغچام يىگىتلەر، ئەكەلگەن ياراغلىرىمۇ خىل.

— ئويلىغىنىمدەك بوپتۇ!...

باتۇر يەنە ھاياجانلاندى. دېمىسىمۇ ئىشلار ئۇ ئويلىغاندەك، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ تېز، ياخشى يۈرۈشۈۋاتاتتى. ئەگەر ئىشلار مۇشۇ پېتى داۋاملاشسا، ئۇ ئۇزاققا قالماي كۆزلىگەن مەقسەت مەنزىلىنى كۆرەلەيدۇ، كۆڭلىگە پۈككەن ئۇلۇغۋار ئارزۇلىرىنى ئوڭۇشلۇق، تېز رويابقا چىقىرالايدۇ.

— مەن ماۋۇ بوكتانى ئەكەلدىم، — دېدى يۈتچۇچان، — سېنى كۆرۈپ باقسۇن دەپ يېڭىدىن سوقۇپ چىقتۇق.

ئۇ بىسى ئۆتكۈر قىلىچىنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ باتۇرنىڭ ئالدىغا قويدى. باتۇر ئۇنى قولىغا ئېلىپ، ئېغىرلىقىنى دەڭسەپ، تىغىنى، بىسىنى تۈتۈپ، ئۆرۈپ - چۆرۈپ كۆرۈپ چىقتى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ شىلتىپ باقتى.

— مەن ئۇنى سىناپ كۆردۈم. بىلەكتەك بادرىنى تۇپتۇز كېسىۋەتتى، — دېدى تاغىسى.

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى باتۇر كۆزدىنى قىلىچتىن ئۇزمەي، — بىراق سەل يېنىكتەك قىلامدۇ نېمە؟

— يېنىك دەمسەن؟ — دېدى تاغىسى خاتىرجەم ھالدا، — ساڭا شۇنداق بىلىنگەندۇر. لېكىن باشقىلارغا ئۇنداق ئەمەس. چۈنكى ئۇلار سەندەك قاۋۇل، كۆچلۈك ئەمەس - دە.

— يا ئوقلىرىچۇ؟ — دېدى باتۇر جىددىي تۇستە.

— ياسىلىۋاتىدۇ، — دېدى تاغىسى، — سانى ئىككى تۇمەن تالدىن ئاشتى.

— ئىككى تۇمەن؟

— شۇنداق... باشاقلىرىنى بېكىتسەكلا...

— ياغاچ - تاش، تۆمۈر، ھۈنەرۋەن، ھاشارچىلار كەم ئەمەستۇر؟

— كەم ئەمەس...

— ئۇنداقتا ياسالغان ئوقلار نېمانداق ئاز، ئىش سۈرئىتى ئاستىمۇ؟

— بۇ... بۇ مۇنداق ئىش، سۇباشى، ئىشلار ئەمدىلا باشلاندى، ئىزىغا چۈشتى. لازىمەتلىكلەرمۇ تەل بولدى، مەن ئۇزاققا قالماي سەن تاپشۇرغان ۋەزىپىنى تولۇق ئورۇنداپ بولىمەن. يىگىرمە بەش تۇمەن تال يا ئوقىنى...

— ھۆددە قىلالامسەن؟!

— بېشىم بىلەن! — دېدى يۈتۈچۈچان ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، — سەن تۇنجى ئوۋنى باشلاشتىن بۇرۇن بۇ يەرگە توپلانغان چەۋەندازلارنى تولۇق يارىغلاندۇرۇپ، ھەربىرىگە بەش تالدىن يا ئوقى تارقىتىپ بېرىشكە، جەڭ ئاتلىرىنى تولۇق تاقىلاپ، ئېگەر - جابدۇقلىرىنى ھازىرلاپ بولۇشقا كاپالەتلىك قىلىمەن!

— قېنى كۆرەرمىز، — دېدى باتۇر تاغىسىنىڭ ئىشلىرىدىن سەل نارازى بولۇپ كەيپى ئۇچقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ۋەدىسىگە ئىشىنىپ.

ئاندىن ئۇ يەنە تۇقىش ئوغلان ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى يانان، شىنزىرلارغا يۈزلەندى.

— سىلەرچۇ؟ سىلەر نېمە ئىش قىلىۋاتىسىلەر؟ لەشكەرلەر نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ؟

— ئات مىنىش، چاپتۇرۇش مەشقى بىلەن...

— ئات چاپتۇرۇپ، يەپ - ئىچىپ، ئويۇن - تاماشا قىلىۋاتىسىلەر، شۇنداقمۇ؟!

— ياق، ئۇنداقمۇ ئەمەس...

— مېنى بىلمەيدۇ دەپ تىلداغلىق قىلىۋاتامسەن، تۇقىش ئوغلان؟

— ياق...

— شىنزىر، يانان، سىلەرگىمۇ شۇنى ئېيتىپ قويماي. مەن سىلەرنى، شۇنچىۋالا كۆپ كىشىنى بۇ يەرگە ئات چاپتۇرۇپ ئويناپ

سۇن، يەپ - ئىچىپ ئارام ئالسۇن دەپ چاقىرمىدىم. بەلكى قاتتىق مەشىق قىلىپ چېنىقسۇن، قۇدرەتلىك، جەڭگىۋار كۈچ بولۇپ ئۆيۈشسۇن، يۈكسەك، ئۇلۇغۋار ئىشلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ ئۆزلىرىگە تىنچلىق ۋە قۇت - بۇيان ياراتسۇن، دەپ چاقىرىدىم. بۇنى بىلمىدىغانسىلەر؟!

— بىلىمىز...

— ئۇنداق بولسا ئويۇن - تاماشىنى ئەمدى يىغىشتۇرۇڭلار! ھازىردىن باشلاپ لەشكىرىي مەشىقلەرگە كىرىشىڭلار! چەۋەندازلارنى ئات مىنىش، نەيزە شىلتىش، قىلىچۋازلىق، كامانداز لىق، جانبازلىق، سالغا تاشلاش... ھەممىسىگە سىلىكىلار! كېچە - كۈندۈز، جاپالىق، قاتتىق مەشىق قىلىڭلار! چىدىمىغانلارنى، چاناچلارنى قوغلۇۋېتىڭلار بۇ يەردىن. بېرىپ مىلىنى باقسۇن، ئۇنداقلارنى كۆزۈم كۆرمىسۇن!

— خوپ!

— يەنە بار. ھەممىدىن مۇھىمى لەشكىرىي ئىنتىزام! سىلەر ئۇلارنى چىڭ تۇتۇلگەن مۇشتەك، پىشىق ئېشىلگەن قامچىدەك قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىشىڭلار كېرەك! يەنە شۇنىمۇ دەپ قويايلى، لەشكىرىي بۇيرۇقلا، مېنىڭ، سىلەرنىڭ بۇيرۇقۇڭلارغا بويسۇنمىغۇچىلار چىقسا، شۇ يەردىلا چېپىپ تاشلانسۇن، باشقىلارنىڭ كۆزى ئالدىدىلا!

— خوپ!

— يەنە دەيدىغانلىرىڭلار بارمۇ؟

— يوق...

— بار!

— ھە بەجەچقان، سەن يەنە نېمە دېمەكچى؟

— مەن... يېقىندىن بېرى بىر ئىشنى ئويلاپ قېلىۋاتىمەن، — دېدى بەجەچقان دەمالىلققا گېپىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك سەل دۇدۇقلاپ، ئاندىن ئورنىدىن قىمىرلاپ، باشقىلارغا بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاندىن كېيىن، چولاق قۇلىقىنىڭ كۆرۈنۈپ

قېلىۋاتقىنىغا پەرۋا قىلماي تەلپىكىنى قايرىپ، بېشىنى قاشلاپ تۇرۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — لەشكەرگاھ بەكمۇ چوڭ. لەشكەر ۋە باشقا كىشىلەرمۇ كۆپ. ئۇلار يەنە كۆپىيىشى مۇمكىن. دېمەكچى بولغىنىم، ئۇلار يەيدۇ، ئىچىدۇ، كىيىدۇ، ئىشلىتىدۇ. بىراق يېتىپ يېسە تاغمۇ توشمايدۇ ـ دە مەن شۇ... كېيىنچە لەشكىرىي تەمىناتنىڭ ئۆكسۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەۋاتىمەن.

— دۇرۇس ئېيتىسەن، بەجەچقان، — دېدى باتۇر قايىللىق بىلەن يېنىك باش لىڭشىتىپ، — دېگەنلىرىڭ ئورۇنلۇق. بىراق، بۇ ئىش سەن ئەنسىرىگەندەك ئۇنداق ئېغىرلىشىپ كەتمەيدۇ. چۈنكى بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇزاققا قالماي ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغان بولىدۇ ھەم شۇنداق بولۇشى كېرەك. بولمىسا ئۇلارغا سەن دېگەندەك تاغمۇ توشمايدۇ. مەن ئاۋۋال ئۇلارنى قاتتىق مەشىق قىلدۇرۇپ چېنىقتۇرىمەن، ئاندىن ئوۋ ـ شىكارغا تەشكىللەپ سىناپ كۆرىمەن. ئاخىرىدا يۇرۇش ـ سوقۇشلارغا ئاتلاندۇرىمەن. جەڭدە ئالغان ئولجا ـ غەنىيمەتلەرنى ئۆزلىرىگە تالىق قىلىپ بېرىمەن!

— ئۇنداق بولسىغۇ ياخشى بولاتتى.

— سەن مۇشۇ يەردە يەپ ـ ئىچىپ، كۆككە مۈشت ـ پەشۋا ئېتىپ، ھاۋاغا قىلىچ چېپىپ، ئوق ئۇزۇپ ياتارمىزمىكىن دەپ ئويلىغانمىدىڭ؟

— ياق، ئەمدى...

— بىز ئاۋۋال مەشىق قىلىپ كۈچ ـ ماھارىتىمىزنى ئاشۇرىمىز. ئوۋ قىلىپ ئۆزىمىزنى دەڭسەپ كۆرىمىز، ئاندىن يۇرۇشكە ئاتلىنىپ، قاياقنى جەڭلەرگە كىرىمىز!...

— چىنلىقلار ئۇستىگىمۇ؟! — دېدى چېدىرغا كىرگەندىن بېرى بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماي، بولۇنغان سۆھبەتلەرنى سالماقلىق بىلەن تىڭشاپ ئولتۇرغان ئەرقىل نېمىدىنىدۇر چۆچۈگەندەك، ئەنسىرىگەندەك ئورنىدىن ئىختىيارسىز قوزغىلىپ.

— قانداق، بولمامدىكەن، ئەرقىلبەگ؟ — دېدى باتۇر ئۇنى

مەسخىرە قىلغاندەك مىيىقىدا كۈلۈپ، ئاندىن ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا سۆزىنى داۋام قىلدى، — چىنلىقلارنىڭ يېرى كەڭ، ئوت - سۇيى مول، بايلىقى كۆپ. بىزگە كېرىكى، بىز ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان نەرسىلەر مانا شۇ. بىز ئۇزاققا قالماي سېرىق ئۆگۈزدىن ئۆتۈپ، سەددىچىندىن ھالقىيمىز. چىنلىقلار ئۇستىگە شىددەت بىلەن باستۇرۇپ بارمىز. خۇددى ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا بىزنىڭ ئۇستىمىزگە باستۇرۇپ كەلگەندەك، ئاندىن ئۇلار بىلەن ئېلىشمىز. يېڭى ئوتلاقلارنى ئىگىلەيمىز. ئۇ يەردە يىلقىلىرىمىزنى خىرامان يايلىتىمىز!

— بىراق بۇ... ئۇلار...

ئەرقىل باتۇرنىڭ يەنە ئويناشقاندەك گەپ قىلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى. «ئويناپ سۆزلىسىمۇ، ئويلاپ سۆزلىشى كېرەك - دە، ئۇ قۇرۇق داۋراڭ، يوقىلاڭ ئارمانلارغا نېمە كېلىدۇ؟ ئەجەبا، ئەينى ۋاقىتتىكى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەت ئۇنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتىمكىن؟... ئۇ ئۆزىنى چاغلىماي چوڭ گەپ قىلىۋاتىدۇ. پو ئېتىپ ئابروۋىغا نۇقسان يەتكۈزۈۋاتىدۇ...» ئۇ ئەنە شۇنداق ئويلىدى.

— بىلىمەن، — دېدى باتۇرمۇ دەررۇ ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى سېزىۋالغاندەكلا، — ئۇلار چوڭ، كۈچلۈك ئەل، چېقىلغىلى، تەڭ تۇرغىلى بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارغا قانداقمۇ كۆز ئالايتىپ خىرىس قىلغىلى بولسۇن؟... دېمەكچىغۇسەن، شۇنداقمۇ؟

— بۇ ھەممىزگە ئايانغۇ! — دېدى ئەرقىل تېخىمۇ تىت - تىت بولۇپ،

— دۇرۇس، — دېدى باتۇر سالماقلىق بىلەن نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئويلاپ يەتكەنلىرىنى كۆپچىلىككە تۇنجى قېتىم ئاشكارىلاپ، — چىنلىقلار چوڭ، كۈچلۈك ئەل، لەشكىرى كۈچىمۇ بىزنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ھەم قۇدرەتلىك. بىراق بۇ بۇرۇنقى ئىشلار. ھازىر بولسا ئەھۋال باشقىچە، ھونلار ئارىسىدا ياشاش ئارام، دەپ بىز تەرەپكە ئارقا - ئارقىدىن قېچىپ كېلىۋاتقان

چىنلىقلار بىلەن ئوبدانراق سىردىشىپ باقساقلا بۇنى بايقىماق تەس ئەمەس. ئۇلار نېمىشقا بىز تەرەپكە قېچىپ كېلىشىدۇ؟ ئۆز يۇرتىنى، بالا - چاقىسىنى تاشلاپ، خاقانىدىن يۇز ئۆرۈپ، تەرەپ - تەرەپلەرگە قېچىشىدۇ؟ ئۇلار نېمىشقا شۇنداق قىلىدۇ؟ سەن بۇ توغرۇلۇق ئويلىنىپ باقتىڭمۇ، ئەرقىلبەگ؟

.....—

— ئۇلار ئىلگىرى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان تۇگىمەس جەڭگى - جېدەللىرىدىن جاق تويۇپ ۋەيران بولۇپ قېچىشقان بولسا، بۇگۇنكى كۈندە پاسىبانىدىن، ئۆز خاقانىدىن قورقۇپ، خەۋپسىرەپ قېچىشۋاتىدۇ. چۈنكى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەرنى يوقىتىپ، ئۇلارنى بىر تۇغ ئاستىغا جەم قىلغان چىن خاقانى ھازىر ئاينىدى، زالىملىقتا چېكىگە يېتىپ ئۆز كىشىلىرىگە ۋاپا قىلمىدى. شۇڭا ئۇنىڭ خەلقى قاچماقتا، پىتىراقتا، ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈمەكتە، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى سەركەردە - سەرۋازلارمۇ، سېپىل سوقۇشاتقان ھاشارچىلارمۇ، ئەمەلدار - تۆرىلەرمۇ شۇنداق. ئۇ تەرەپتە ھازىر قىر - چاپ، قاچ - قاچ باشلىنىپ كەتتى. قېپقالغىنى پەقەت مىڭ تېمەن سانغۇن. لېكىن ئۇنىڭمۇ كۈن - جايى ئاخىرلاشماقتا، ئامالسىز قېلىپ بېشى قاتماقتا. ئۇ ئۇزاققا بارماي تەپرىقىچىلىكنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىدۇ. ئۆز قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتىدۇ. خوپ بولسۇن، ھونلارغا چېقىلسۇن دەپ كىم قويۇپتىكەن ئۇنىڭغا؟... بۇيۇك چىن خاقانلىقىنىڭ ھازىر قۇرۇق ھەيۋىسى، يامان ئاتقىلا قالدى. مانا بۇ بىز ئۈچۈن تېپىلغۇسىز پۇرسەت، تۇغقانلار. ئۇرۇقداشلار! بىز بۇ پۇرسەتنى كۆرۈپ يېتىشىمىز، غەنىيمەت بىلىشىمىز كېرەك. ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئۇن - تىنسىز باش كۆتۈرۈشىمىز كېرەك.

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، ئەرقىل ۋە باشقا يارەنلەر باتۇرنىڭ ئېغىزىغا قاراپلا قېلىشتى. توۋا، بۇ ئىشلارنى، بۇنداق بولىدىغانلىقىنى ئۇ قاچان، قەيەرلەردە يۈرۈپ بىلگەندۇر؟ قانداق ئويلاپ يەتكەندۇر؟... ئۇ يەنە نېمىلەرنى بىلىدىغاندۇر؟ نېمىلەرنى قىلماق-

چىدۇر؟... ئاجايىپ!... ئاجايىپ بىر كىشى - دە ئۇ!

بىر خىسلەت بار ئۇنىڭدا. بۇنى پەقەت ئۇ ئۆزى ۋە بىر تەڭرىلا بىلىدۇ! ئۇ چوقۇم ئىنسان بالىلىرىنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقمايدۇ. غان ئۇلۇغۋار، بۈيۈك ئىشلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. كەلگۈسى ئەۋلادلار ياد ئېتىدىغان، پەخىرلىنىدىغان، باتۇر نامى تىللاردا داستان بولۇپ، شانلىق ئىش ئىزلىرى مەڭگۈ ئۇنتۇلمايدىغان ئۇ- لۇغ، بۈيۈك كىشىگە ئايلىنىدۇ! تارىخ ئۇنىڭغا ئۆز قوينىدىن يۇكسەك، مەڭگۈلۈك ئورۇن بېرىدۇ. ئۇنى ياد ئېتىپ، ئۇنىڭدىن پەخىرلىنىپ، ئۇنى ئۆرنەك قىلىپ داۋاملىشىدۇ!... باتۇر ئۇلارغا باشقىچە بىر كىشى — تۈيغۇن، پاراسەتلىك، جەسۇر، ئالىپ چەۋەندار، ھىممەت - شىجائەتلىك قابىل پاسىبان، تەبىئىي تالانت ۋە تەدبىر ساھىبى، بۈيۈك، ئۇلۇغ ئىنسان بولۇپ كۆرۈندى. ئۇلار ئۇنىڭ سۆزلىرىگە، ئۆزىگە چىن كۆڭلىدىن قايىل بولۇپ، چەكسىز پەخىر - ئىپتىخار ۋە ھۆرمەت ھېسسىياتىغا چۆمۈشتى.

— شۇڭا، — دېدى باتۇر سۆزىنى داۋام قىلىپ، — مەن سىلەردىن سەگەك، ھوشيار بولۇشۇڭلارنى، ھەر ۋاقىت جەڭگە تەييار تۇرۇشۇڭلارنى تەلەپ قىلىمەن. بىز چوقۇم كۆزلىگەن مەق- سىتىمىزگە يېتەلەيمىز!

— ئېيتقىنىڭ كەلسۇن!

— باركاللا!

— ئاپىرىن!

— باي بول، باتۇر ئوغلان.

كۆپچىلىك چەكسىز ھاياجانغا تولۇپ، ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئالا- قىش ياغدۇرىتىشتى. ئەقىلدە ئەزەلدىن باتۇرغا ئۇنتۇرۇپ باقمىغان ئەرقىلمۇ ئۇنى باشقىدىن تونۇپ ھۆپپىدە قىزاردى.

— مەن ئەتىدىن باشلاپ لەشكىرىي بارگاھلارنى ئارىلاپ، مەشىق ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرىمەن! — دېدى باتۇر ئاخىرىدا جىددىي ۋە كەسكىن قىلىپ، — يەنە سىلەرنى، چەۋەندازلىرىمنى سىنايمەن. بەلكىم ئاراڭلاردىكى بەزىلەر سىنىقىمدىن ئۆتەلمەي

باشقىلارنىڭ ئالدىدا كۆلكىگە قېلىشى، قوغلىنىشى، ھەتتا كاللىسىدىن ئايرىلىپ قېلىشى مۇمكىن. مەن ئۇنى ئۆز قولۇم بىلەن، يېنىمدىكى ماۋۇ بوكتايىم بىلەن چېپىپ تاشلايمەن! شۇڭا سىلەرگە بۇيرۇق قىلىمەن. ھازىردىن باشلاپ پۈتكۈل لەشكەرگاھ، بارلىق لەشكىرىي قوشۇن جىددىي ھالەتكە ئۆتۈپ، رەسمىي جەڭ مەشىقىنى باشلىسۇن!

4

باتۇر تاڭ يورۇپ كۇن چىقاي دېگەندە ئورنىدىن تۇردى. كۆڭلىگە پۈككەن ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق يۈرۈشۈپ، كۆزلىگەن مەقسەت مەنزىلىگە يېتەي دەپ قالغاچقا، يەنە تېخى تۇنۇگۇن يېڭى ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى، يېڭىدىن ئويلاپ يەتكەنلىرىنى، كۆزلىگەنلىرىنى، كۆڭلىدىكى مەخپىي سىرلىرىنى تۇغقانلىرىغا، يارەنلىرىگە ئاشكارىلاپ، ئۇلار بىلەن ئورتاقلىشىپ، ئۇلارنىڭ چۈشىنىشىگە، قوللىشىغا ئېرىشكەچكە، كېچىدىن تىنچ يېتىپ قېنىپ ئۇخلىغاچقا، كەيپىياتىمۇ كۆتۈرەڭگۇ، روھلۇق ئىدى. ئۇ يۈز - قولىنى مۇزدەك سۇ بىلەن يۇغاندىن كېيىن، ئالچىلىرى سۈجۈك بىلەن سۈلسۈلەنى، چوڭ كۆك چېدىرنىڭ غوجىدارى بەجەچقانىنى قەۋەتلا سۆيۈندۈرۈپ، ئەتىگەنلىك غىزانىمۇ ئىشتىھا بىلەن يېدى. ئالچى سۈجۈك ئۇنى غىزالاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، بەجەچقان بىلەن بىللە ئۇنىڭ كىيىنىپ جابدۇنۇشىغا ياردەملەشتى. باتۇر بۇگۇن يېڭىدىن قۇرۇلغان ھون ئاتلىق قوشۇنىنىڭ باش سەركەردىسى — سۈباشى بولۇش سۈپىتى بىلەن رەسمىي يوسۇندا لەشكەرگاھنى، لەشكىرىي مەشىق ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقماقچى بولغاچقا، ئوبدان جابدۇنۇشى، قوراللىنىشى كېرەك ئىدى. ئۇ ئۇچىسىغا تېرە كىيىم، پۈتىغا قونچلىق كۆن ئۆتۈك كىيدى. ئۇستىگە تەڭگە قاسىراقلىق تۆمۈر ساۋۇتىنى، بېشىغا قوش قۇببىلىك چويۇن دۇبۇلغىنى كىيىپ، بېلىنى كەڭ تاسما سىدىرىم بىلەن

باغلىدى. سىدرىمغا تاغىسى تۈيچۈچان تۈنۈگۈن سوۋغا قىلغان، هون تۆمۈرچىلىرى مۇشۇ لەشكەرگاهتا سوقۇپ چىققان غىلاپلىق بوكتانى ئاستى. ئۇنىڭ چوغچام تۇرقى، سالاپىتىدىن باهادىرلىق، جۇشقۇن روهىي قىياپىتىدىن هىممەت ـ شجائەت ئۇرغۇپ تۇراتتى.

تالادا، چوڭ كۆك چېدىر ئالدىدىكى كەڭرى مەيداندا تۇقۇش ئوغلان باشلىق ئاتمىشقا يېقىن چەۋەندىز ئۇنىڭ چېدىرىدىن چىقىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇلار باشتىن ـ ئاياغ تۆمۈر كىيىملەرگە ئورىنىپ، تولۇق قوراللانغانىدى. ئەتىگەنكى قۇياش نۇرىدا ئۇلارنىڭ، ئاتلىرىنىڭ ئېغىز ـ بۇرۇنلىرىدىن قويۇق، قىزغۇچ هور ئۆرلەيتتى.

باتۇر جابدۇنۇپ، قورالىلىنىپ تەخ بولغاندىن كېيىن، گۈرس ـ گۈرس دەسسەپ چېدىر ئىشىكىگە قاراپ ماڭدى. دەل مۇشۇ پەيتتە، چېدىرنىڭ يانىدىكى كىچىك بۆلمىسىدىن ئۇستۇبۇشىغا دۇبۇلغا ـ ساۋۇت، پۇتىغا قونچلۇق ئۆتۈك كىيىپ، بېلىنى كەڭ تاسما سىدىرىم بىلەن باغلاپ، قىلىچ ئېسۋالغان، بوي ـ بەستى، چىراي ـ تۇرقىدىن بۇرۇتى خەت تارتمىغان ياش يىگىتكە ئوخشىشىپ قالغان ئالچى سۇلسۇلە چىقىپ ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇدى.

— سەن... نېمە قىلىۋاتىسەن؟!...— دېدى باتۇر ئۇنىڭ تۇرقىغا هەيرانلىق بىلەن سەپسېلىپ.

— شۇنداق، بۇ مەن، — دېدى سۇلسۇلە ئۇنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى يىگىتلەردەك كۆرسىتىشكە تىرىشىپ، — لەشكەرگاهنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە سەن بىلەن بىللە چىقمەن.

— بولدى، — دېدى باتۇر مېڭىشقا تەمشىلىپ، — ئەرلەرنىڭ ئىشىغا ئارىلاشما.

— شۇ تۇرقۇمدا مېنى كىم ئايال كىشى دەيدۇ؟ — دېدى سۇلسۇلە ئۆزىنى تېخىمۇ رۇسلاپ، قىلىچىنىڭ سېپىنى مەھكەم تۇتقىنىچە يىگىتلەردەك مەزمۇت دەسسەپ تىك تۇرۇپ.

باتۇر يا كۈلۈشنى، يا قولىنى شىلتىپ ئۇنى رەت قىلىشنى

بىلەلمەي، چوڭ ئالچىسى سۇجۇككە قارىدى.

— ئۇنى ئېلىۋال، باتۇرۇم، — دېدى سۇجۇك سۇلسۇلەگە يان بېسىپ، — ئۇ ساڭا يۈك بولۇپ قالمايدۇ، ئەكسىچە ھەمراھ بولىدۇ. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى چېدىردىن چىقماي غېرىبسىنىپ، تۇگمەس ئۆي ئىشلىرى بىلەن بولۇپ ھېرىپ ـ چارچىدى، زېرىكـتى ئۇ. كۆرۈپ كەلسۇن، كۆڭلى ئېچىلسۇن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ يېنىڭدا بولسا مەنمۇ خاتىرجەم بولىمەن.

باتۇر ئالچىلىرىنىڭ ئىناقلىقىدىن، بولۇپمۇ چوڭ ئالچىسى سۇجۇكنىڭ كەڭ قورساق، كۆيۈمچانلىقىدىن ئىنتايىن سۆيۈندى. بىراق، سۇلسۇلەنى بىرگە ئېلىۋېلىشنى ئانچە مۇۋاپىق تاپمىدىمۇ، يا «ھە»، يا «ياق» دېمەي بۇرۇلۇپلا ئىشىككە قاراپ ماڭدى. بۇنى كۆرۈپ ئورنىدا قوزۇقتەك تۇرۇپ قالغان سۇلسۇلە قانداق قىلىشـنى بىلمەي ئالچى سۇجۇك بىلەن بەجەچقانغا قاراپ ئۇمچەيدى. «نېمىگە قاراپ تۇرىسەن، ئۇ قوشۇلدى. كەينىدىن چىق» دېگەن مەنىدە كۆلۈمسىرەپ تۇرۇپ ئىشارە قىلدى سۇجۇك ئۇنىڭغا. سۇلـسۇلە ۋىللىدە ئېچىلىپ، باتۇرنىڭ كەينىدىن ئەگەشتى.

— سەن راستتىنلا ئۇنىڭ باتۇر بىلەن بىللە بولۇشىنى خالامـسەن؟ — دېدى بەجەچقان سۇلسۇلە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن سۇجۇككە سىنچى كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ.

— قانداق، گۇمانلىنىۋاتامسەن؟ — دېدى سۇجۇكمۇ تەمكىن ھالدا ئۇنىڭ سوئالىغا سوئال بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپ.

— ياق، ئەمدى...

— ئىككىلار كۈنداش تۇرۇپ ئاچا ـ سىڭىللاردەك بولۇپ كېتىپسىلەر دەپ ھەيران قېلىۋاتسەن ـ ھە.

— ... ...

— بۇنىڭ ھەيران قالغۇدەك نەرى بار؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە باتۇرمۇ شۇنى خالايدۇ، شۇنىڭغا موھتاج. نېمىلا دېگەنبىلەن، ھەر ئىككىمىز ئۇنىڭ ئالچىسىغۇ. مۇشۇنداق چاغلاردا بىرىمىز ئۇنىڭ يېنىدا بولساق تېخىمۇ ياخشى ئەمەسمۇ؟

بەجەچقان ئويلىماي سۆزلەپ قويۇپ ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. «تازىمۇ بىر... مېنىڭ ئېغىزىمزە. قاملاشمىغان گەپنى قىلىپ... مانا ئەمدى، ئۇ نېمىدەپ ئويلاپ قالار...» ئۇ سۇجۇكنىڭ گەپلىرىدىن ھەم تەسىرلەندى، سۆيۈندى، ھەم ئىنتايىن خجىللىق ئىچىدە قالدى. بەجەچقان ھودۇقۇپ بېشىنى قاشلىۋىدى، تەلپىكى بىر يانغا قىيسىيىپ، چولاق قۇلىقىمۇ كۆرۈنۈپ قالدى. سۇجۇك ئۇنىڭ ئانىسى ئالدىدا خاتا ئىش قىلىپ قويۇپ تۇتۇلۇپ قالغان بالىنىڭكىدەك ئوسال ئەھۋالىغا ۋە چولاق قۇلىقىغا قاراپ كۈلۈۋېتىشكە تاس قالدى.

— بولدى، خجىل بولما، بەجەچقان، — دېدى ئۇ، ئاندىن ئېغىزىنى قولى بىلەن توسۇپ، ۋىلىقلاپ كۈلگىنىچە ئۆزىنىڭ خانىسىغا كىرىپ كەتتى.

باتۇر چېدىردىن چىقىپلا يېڭى چىققان قۇياشقا يۈزلەندى، تىزلىنىپ قوللىرىنى كەڭ ئېچىپ كۈن تەڭرىسىگە چوقۇندى، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ، يۈرتۇغ بارگاھىنىڭ باش يېلقىچىسى ئېگەرلەپ، جابدۇپ قوشۇپ تۇرغان تورۇق تۇلپارنىڭ چۈلۈۋىرىنى قولىغا ئالدى.

— ئاتتىن يەنە بىرنى ئېگەرلە! — دېدى ئۇ باش يېلقىچىغا بۇيرۇق قىلىپ.

— ئېگەرلەپ قويغان، سۇباشى، — دېدى يېلقىچى چېدىرنىڭ سول يېنىدىكى تۇڭروكقا باغلاقلىق ئاق ئايغىرنى كۆرسىتىپ.

باتۇر دەررۇ چېدىر ئىشىكى ئالدىدا ئۆرە تۇرغان سۇلسۇلەگە قارىدى. سۇلسۇلە يېگىتلەردەك تۇز تۇرۇپ، ئۇنىڭغا تاتلىققىنا جىلۋە قىلدى. «ئەسلىدە ھەممىنى ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ بوپتىكەن ـ دە بۇلار» دېدى باتۇر كۆڭلىدە، ئاندىن ئېتىغا مىنىپ، مەيداندا ئۆزىنى ساقلاپ تۇرغان چەۋەندازلارغا بۇيرۇق قىلدى.

— تەييارلان!

چەۋەندازلار ئاتلىرىغا مىنىپ سەپ تۈزۈشتى. باتۇر چاپچىپ تۇرغان تورۇق تۇلپارنىڭ بېشىنى بۇراپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتتى.

ئاندىن ھەممەيلەن قوزغىلىپ ماڭدى. بارگاھتىن چىققۇچە ئۇلار سەپلىرىنى بۇزماي، ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ئاستا مېڭىشتى. بارگاھتىن چىقىپ ئوڭغا بۇرۇلغاندىن كېيىن، تىزگىنىنى قويۇۋېتىپ چېپىپ كېتىشتى.

سۇباشى باتۇر ئالىپىنىڭ تۇنۇگۈنكى بۇيرۇقى ھەرقايسى بارگاھلارغا دەخلىسىز ھەم ھايالسىز يېتىپ بارغاچقا، تۆر ئاۋۇل باشقىدىن جانلىنىپ، پۈتكۈل لەشكەرگاھ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يايلاقلارنى چەۋەندازلارنىڭ ئات چاپتۇرۇپ چۇقان سېلىشقان، بىر - بىرىگە ھەيۋە قىلىپ نەرە تارتىشقان، قىلىچ - قالقانلارنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ جاراڭلىغان، يا ئوقلىرىنىڭ، سالغا تاشلىرىنىڭ ھاۋانى يېرىپ ۋىشىلدىغان، ئاتلارنىڭ، ئات توپلىرىنىڭ يەر - زېمىننى تىتىرىتىپ دۈپۈرلىگەن، كۆكنى لەرزىگە سېلىپ كىشنەشكەن... ئاۋازلىرى قاپلىغانىدى.

ھەرقايسى بارگاھلارنى ئارىلاپ، مەشىق مەيدانلىرىنى كېزىپ، لەشكىرىي مەشىق ئەھۋالىنى بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقىشقا ئۇچ كۈن ۋاقىت كەتتى. باتۇر يۈرتۇغ سانغۇنلىرىنى، سىپاھلىرىنى، تۈمەنبېشى، مىڭبېشىلارنى ئەگەشتۈرۈپ ھەربىر بارگاھقا، مەشىق مەيدانىغا يېتىپ بارغاندا، بۇ بارگاھ، مەشىق مەيدانى ئاللىقاچان جىددىي ھالەتكە ئۆتۈپ بولاتتى. لەشكەرلەر ئاتلىرىغا مىنىپ، دۇبۇلغا - ساۋۇتلىرىنى كىيىپ، قىلىچ - قالقانلىرىنى ئېلىپ جەڭ مەشىقىگە كىرىشىپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ياش ۋە ئوتتۇرا ياش بەردەم ئەرلەر، ئالىپ چەۋەندازلار بولۇپ، ۋۇجۇدىدىن تەلۋە كۈچ - قۇدرەت ۋە يۈكسەك جاسارەت ئۇرغۇپ تۇراتتى. ئۇلار باتۇرنى كۆرگەندە باشقىدىن روھلىنىپ، قۇتراپ، ئۇنىڭ ئالدىدا كۈچ - ماھارىتىنى كۆرسىتىپ، باتۇرلۇقىنى ناماياں قىلىشقا تىرىشاتتى.

باتۇر تۆر ئاۋۇلغا توپلانغان ھون چەۋەندازلىرىنى، ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ۋە ياراغلىرىنى، مەشىق ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ خېلى مەمنۇن بولدى. بىراق ئۇلاردا يەنە قانداقتۇر بىر نەرسىلەرنىڭ كەملىكىنى، بەزى نەرسىلەرنىڭ ئىشلارنىڭ تازا مۇكەممەل،

ئۆزى ئويلىغاندەك ئەمەسلىكىنىمۇ ھېس قىلدى. دۇرۇس، تۆر ئاۋۇلغا قىسقىغىنا بىرنەچچە ئاي ئىچىدە تۆت تۇمەندىن ئارتۇق ھون چەۋەندازى توپلاندى. ئۇلار ياش، ساغلام، قاۋۇل، جەسۇر كۆك بۆرىلەر. يەنە كېلىپ ھەممىسى ئاتلىق، ئاتلىرى، ياراغلىرى خىل. جەڭ مەشقلىرىمۇ خېلى جايىدا، كىشىنىڭ زوقىنى، قايىل-لىقىنى قوزغايدۇ. بىراق ئۇلاردا بىرلىك يوق، يەنىلا باشباشتاق، چېچىلاڭغۇ. مانا بۇ ئۇلاردىكى كەمچىلىك، ئاجىزلىق. ئۇلار ھەر-قانچە كۆپ، باتۇر، ئاتلىرى يۈگۈرۈك، ياراغلىرى ئۆتكۈر بولسا-مۇ، بىر نىيەتكە كەلمىسە، ئۇيۇشمىسا يەنىلا بىكار. ئۇنداقتا، ئۇلارنى ئەنە شۇنداق جەڭگىۋار، قۇدرەتلىك بىر قوشۇن قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن يەنە نېمىلەرنى قىلىش كېرەك؟ قوشۇن زور، بارگاھلار كۆپ، مەشىق، ئوۋ مەيدانلىرى تارقاق. بۇنداق ئەھۋالدا باتۇر ھەممىنى باشقۇرۇپ، ھەممىگە يېتىشىپ بولالمايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇنداق قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. شۇڭ-لاشقا... ئالدى بىلەن لەشكىرىي ئىنتىزامنى چىڭىتىش، كۈچەي-تىش كېرەك. باتۇرنىڭ — سۇباشىنىڭ بۇيرۇقى، ئىرادىسى، ھەربىر ئېغىز سۆزى قاتلاممۇ قاتلام، ئاخىرىدا ھەربىر كىشىگىچە دەخلىسىز ھەم ھايالسىز يېتىپ بارىدىغان، دەخلىسىز ھەم تولۇق ئىجرا بولىدىغان بولۇشى كېرەك. باتۇر قاياقتا ماڭسا، ھەممە ئۇنىڭغا ئەگىشىدىغان، تۇغ قاياقتا لەپىلدىسە، ھەممە شۇ ياقتا ئات سالىدىغان، باتۇر نېمىگە قارىتىپ ئوق ئۇزسە، ھەممە ئۇنىڭغا ئوق ياغدۇرىدىغان، قورقمايدىغان بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال ئۇرۇق - تۇغقانلارنى، يارەنلىرىنى، سەركەردە - سانغۇنلارنى، ئاتىسى، باتۇر چەۋەندازلارنى يېنىغا تارتىپ، توپلاپ، ئۇلارغا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى، ئىشەنچلىك ۋەدىلەرنى بېرىپ، مېھىر - شەپقەت ۋە ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىش كېرەك. ئۇلارنى ئۆزى بىۋاستە، قاتتىق باشقۇرۇپ، جاپالىق مەشىق قىلدۇرۇپ، ياراملىق قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش، ئاندىن ئۇلارنى باشقىلارنى، تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنى، پۈتكۈل ھون قوشۇنىنى باشقۇرۇشقا قويۇش، مەشىق قىلدۇرۇشقا سېلىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلسا،

ئىشلار ئۇ ئويلىغاندەك يۈرۈشىدۇ، ھېچبولمىغاندا بۇرۇنقىدىن پەرقلىق، ياخشى بولار بەلكىم...

باتۇر لەشكىرلىرى بارگاھلارنى، لەشكىرلىرى مەشىق ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ يۈرتۇغ بارگاھىدىكى كۆك چېدىرغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تۆردىكى پەچكۈم — ژاقىتلىق تەختى ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئەنە شۇنداق ئويلىدى. ئۇ يەنە بۇ ئوي - پىكىرلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىجتىمات قىلىشنىڭ، يېڭى چارە - ئامىللارنى، ئوۋ قىلىش، جەڭ قىلىش ئۈسۇللىرىنى ئويلاپ تېپىشنىڭ، يېڭىچە قورال - ياراغلارنى ئىختىرا قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنمۇ ھېس قىلدى. «ئەگەر... ئەگەردە... مەن ئاتقان يا ئوقىدىن ئاۋاز چىقسا، بۇ ئاۋازنى ھەممە ئاڭلىسا، مېنىڭ نېمىنى نىشانلاپ، كىمگە قارىتىپ ئاتقىنىمنى بىلسە، ئاندىن ماڭا ئەگەشسە، بويسۇنسا... مەن ئۇلارنى ئۇلۇغ يۈرۈشلەرگە، قاياق جەڭلەرگە باشلىسام!... يا ئوقىنى ئاۋازلىق قىلىپ ياسىغلى بولماسمۇ...»

ئۇ تۇرۇپلا ئاۋازلىق ئوقيا ياساشنى ئويلاپ قالدى ھەم شۇ ژاقىتنىڭ ئۆزىدە بۇنىڭ مۇمكىن ئىكەنلىكىگىمۇ ئىشىنىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە سارايغا بولدى. تاغىسى يۇنتۇچانغا بىر قۇچاق يا ئوقى ئەكەلدۈرۈپ، چېدىرغا بېكىنىۋېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ھەپىلەشكىلى تۇردى. بۇ ئىشقا كىرىشكەندىن كېيىن ئۇ غىزادىنمۇ قالدى، كىشىلەر بىلەنمۇ ئارىلاشمىدى، ھەتتا ئالچىلىرىنى، تاپىغىچى، مۇلازىملىرىنىمۇ يېقىن يولاتماي، ھەممىنى ئۆنتۈپ، ئاۋازلىق ئوقيا كەشىپ قىلىش بىلەن بولۇپ كەتتى. بىر قېتىم بۇرۇنقى خاس مەھرىمى، نىجاتكارى، ھازىرقى غوجىدارى بەجەچقان مۇھىم بىر ئىش بىلەن ئامالسىزلىقتىن ئۇنىڭ يېنىغا كىرىپ قېلىۋىدى، ئۇ ئۇنى: «دىققىتىمنى چېچىۋەتتىڭ، ماڭ چىق، كۆزۈمدىن يوقال! ئىشىك ئالدىدىكى نۆكەرلەرگە دەپ قوي، چېدىرغا ھېچكىمنى كىرگۈزمىسۇن. ئۇسۇپ كىرگۈچىلەرنى چېپىپ تاشلىسۇن» دەپ تىللاپ، غەزەپ قىلىپ چىقىرىۋەتتى. يېنىدا، چېدىر ئىچىدە ئۇنى - بۇنى قىلىپ، ئۇياق - بۇياق ئۆتۈپ تۇرغان ئالچىلىرىنىمۇ: «مېنىڭ يېنىمغا كىرمەڭلار. ئۇنلۇك يۆتىلىپ،

تاراق ـ تۇرۇق قىلماڭلار، ماڭا دەخلى قىلغۇچى بولماڭلار» دەپ، چوڭ چېدىرنىڭ كىچىك بۆلمىسىگە سولاپ قويدى. «ئىجتىهات قىلىش، ئىختىرا قىلىش ئەجەب تەس ئىشكىنا. قەھرىمان بولماق-مۇ بۇنىڭدىن ئاسان» دەپ ئويلايتتى ئۇ بىرەر ئىشقا ئەقلى يەتمەي بېشى ئاغرىپ كەتكەن چاغلاردا قاتتىق تىت ـ تىت بولۇپ.

شۇ تەرزدە ئاردىدىن ھەپتە ـ ئون كۈن ئۆتۈپ كەتتى. چوڭ كۆك چېدىردىكىلەر، يۈرتۇغ بارگاھىدىكىلەر «باتۇرغا نېمە بولغاندۇر؟ ئۇنىڭغا بىرنېمە بولۇپ قالمىغىيدى» دەپ ئەنسىرىشىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ بىر تال ئوق بىلەن ياسىنى كۆتۈرۈپ ئاخىر چېدىردىن چىقتى، ئاندىن ئوقنى ياغا بەتلەپ، بىر ئوقتام نېرىدىكى باشقا بىر چېدىرنىڭ ئالدىدا باغلاقلىق تۇرغان بىر ئاتنى قارىغا ئېلىپ ئاتتى. «ۋاق، ۋاق، ۋاق...» ئاۋاز چىقىرىپ بېرىپ ھېلىقى ئاتنىڭ كۆكسىگە سانجىلدى. ئات قاتتىق كىشنەپ، ئالدى ئىككى پۇتىنى كۆتۈرۈپ بىر چاپچىپ گۈپپىدە يىقىلدى. باتۇر بولسا خۇشاللىقتىن سەكرەپ ۋارقىراپ كەتتى. ئەتراپتىكىلەر «ۋاق، ۋاق، ۋاق» قىلغان ئاۋازنى ئاڭلىدى. ئاتنىڭ يىقىلغىنى، باتۇرنىڭ سەكرەپ ۋارقىرىغىنىنى كۆردى. بىراق بۇنىڭ قانداق ئىشلىقىنى، ۋىكىلداپ ئاۋاز چىقارغان نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى بىلەلمىدى.

باتۇر سىرتىنىڭ ساپ ھاۋاسىدىن قېنىپ ـ قېنىپ سۈمۈرگەندىن كېيىن، خۇشال ھالدا چېدىرغا قايتىپ كىردى. ئۇنىڭ قولاق تۈۋىدە بايىقى يا ئوقىنىڭ «ۋاق، ۋاق» قىلغان ئاۋازى ياڭرايتتى. ئۇ يەنە ئوقلارنىڭ يېنىغا باردى، بايىقىدەك ئوقتىن يەنە ئىككىنى ياسىدى، ئاندىن ئۇنى ئاچىقىپ يەنە كۆزگە كۆرۈنگەن نەرسىگە ئاتتى. «ۋاق، ۋاق، ۋاق!...» «بۇ ئاۋاز بەك ئىنچىكە، ئاجىزمۇ نېمە؟ ئۇنى تېخىمۇ كۈچەيتكىلى، ياڭراتقىلى بولماسمۇ؟...» ئۇ چېدىرغا قايتىپ كىرىپ يەنە ئوقلار بىلەن ھەپىلەشكىلى تۇردى. ئۇ يا ئوقىنىڭ ئۇچىغا، ئۇچلانغان ياغاچ بىلەن تۆمۈر باشاق ئارىلىقىغا ئوغلاقنىڭ، قوزىنىڭ، بۆرىنىڭ پايخۇن سۆڭىكىنى بېكىتىپ، ئاندىن سۆڭەكنىڭ تەبىئىي نەيچىسى-

گه قۇشقاچنىڭ كۆزىدەك تۆشۈك ئاچقاندى. ئوق ئېتىلغاندا چىقـ
قان ئاۋاز ئەنە شۇ سۆڭەكنىڭ تۆشۈكىدىن چىقاتتى. بۇنداق قىلىش
تا، ئاۋازلىق ئوقيانى كەشىپ قىلىشتا، ئۇ قەدىمكى هون چالغۇلـ
رىدىن بىرى بولغان يالغۇزەكتىن ئىلهام ئالغاندى. «ئەگەر تۆـ
شۈكچىسىنى چوڭايتسام ياكى كۆپەيتسەم، ئاۋاز تېخىمۇ كۈچلۈك،
تېخىمۇ ياڭراق چىقماسمۇ؟ ئوقنى تېخىمۇ كۈچ بىلەن ئاتسام،
ئۇنىڭ ئاۋازى تېخىمۇ كۈچىيىشى مۇمكىن...» ئۇ تۆشۈكنى كەپـ
تەرنىڭ كۆزىدەك چوڭايتتى. ئاستىغا كىچىكرەك تۆشۈكتىن يەنە
بىرنى ئاچتى. ئاندىن يېڭى ئوقنى ئاچىقىپ، كۆككە قارىتىپ
ئۇزدى. «ۋىڭ، ۋىڭ، ۋىڭ...» بۇ قېتىم ئوقنىڭ ئاۋازى تۆر
ئاۋۇل ئاسمىنىدا تېخىمۇ كۈچلۈك، ئۇزاققىچە ياڭرىدى.
قىش پەسلى كىرىپ، قېلىن قارمۇ ياغدى. پۈتكۈل زېمىن
ئاپئاق لىباسقا پۈركەندى. مانا بۇ ئوۋ قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتى
ئىدى. بىر كۈنى سۈباشى باتۇر ئالىپ يۈرتۇغ سانغۇنى تۇقىش
ئوغلانىنى چاقىرىپ، قوشۇننى يىغىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى.
يۈرتۇغ قوشۇنىدىكىلەر بەش مىڭ كىشى ئىدى. ئۇلار يېڭىدىن
تەشكىللەنگەن هون ئاتلىق قوشۇنى ئىچىدىكى ئونبېشىدىن يۇقىرى
لەشكىرىي ئاتامانلار، ئاتىم، باتۇر چەۋەندازلار بولۇپ، باتۇرنىڭ
ئاساسلىق تايانچ كۈچى، ئىشەنگەن تېغى ئىدى. باتۇر ئۇلارنى
يىغىپ تولۇق قوراللاندۇردى، ئاندىن ئاتلاندۇرۇپ، چۈغاي تېغى
ئېتىكىدىكى ئورمان بويىغا ئېلىپ باردى.
— بۈگۈن تۇنجى ئوۋنى باشلايمىز! كۈچ ماهارىتىمىزنى سى
ناپ كۆرىمىز! — دېدى ئۇ ئۇلارغا ئورماندىكى شىرەڭ هۆركـ
رەپ تۇرۇپ، — بۇ بىز هـون چەۋەنـدازلـىرى ئۈچۈن ئوۋ
قىلىش — جەڭ قىلىش دېمەكتۇر. شۇڭا ئالدىنئالا نىشانىنى بېكـ
تىپ، دائىرىنى بەلگىلەپ بىر تۇتاش، تەرتىپلىك ئاتلانىمىز.
ئاتلانغاندا، هۇجۇمغا ئۆتكەندە، مېنىڭ بۇيرۇقۇمغا بىرەڭ قەتئىي
بويسۇنىسىلەر! خىلاپلىق قىلغۇچىلار قاتتىق جازالىنىدۇ!...
ئاندىن ئۇ يېڭىدىن ئىختىرا قىلغان چوڭ ئاق كېرىچلىق يا
بىلەن ئۈچىغا تۆشۈكلۈك پايخۇن سۆڭەك بېكىتىلىپ، تۆمۈر باشاق

كىيدۇرۇلگەن، قۇيرۇقنغا لاچىن پېيى قىستۇرۇلغان ئاۋازلىق ئوقنىى قولىغا ئېلىپ ئېگىز كۆتۈرۈپ يەنە ۋارقىرىدى:

— مانا بۇ مەن يېڭىدىن ياساپ چىققان يا بىلەن ئاۋازلىق ئوق. بۇنىڭدىن كېيىن ئوۋ - سوقۇشلاردا مەن سىلەرگە مانا مۇشۇ ئاۋازلىق ئوقيا بىلەن بۇيرۇق قىلىمەن. مەن ئۇنى قەيەرگە، نېمە-گە قارىتىپ ئاتسام، سىلەرمۇ شۇ يەرگە، شۇ نەرسىگە قارىتىپ ئوق ئۇزىسىلەر. قىلچە تېڭىرقىمايسىلەر، توختاپ قالمايسىلەر! بۇ هون ئاتلىق قوشۇننىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئوۋ قىلىش — جەڭ قىلىش ئۇسۇلى! ئەگەر كىمكى بۇ بۇيرۇقتا بويسۇنمىسا، هەتتا مەن ئوق ئاتقاندا ئازراقلا ئارقىدا قېلىپ، سەۋەنلىك سادىر قە-لىپ، مەن ئاتقان نىشانغا ۋاقتىدا ئوق ئۇزۇپ ئۇلگۇرمىسە، شۇ-نىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ. شۇنداق قىلغۇچىلارنى، چاناچلارنى، ئاڭ-قاۋالارنى قولۇمدىكى مۇنۇ بوكتا بىلەن قىلچە ئىككىلەنمەستىن، رەھىم قىلماستىن بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىمەن!

باتۇرنىڭ ياڭراق خىتابى، كۆك بۆرىنىڭكىدەك دەھشەتلىك ئاۋازى هون چەۋەندازلىرىنى سۇرلۇك ۋەھىمگە سېلىپ، بىر پەس سۈكۈتكە چۆمدۇردى. ئۇ بۇيرۇقنى جاكارلاپ بولغاندىن كېيىن، نېمىشقا بۇنداق قىلىدىغانلىقى هەققىدە ئۇلارغا يەنە چۈشەنچە بەردى:

— مېنىڭ بۇنداق قىلىشىم هەرگىزمۇ ئەجىر - تۆھپىنى، ئوۋ ئولجىلىرىنى، سوقۇش غەنىيمەتلىرىنى ئۆزۈمنىڭ قىلىۋې-لىش، ئۆزۈم ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى سىلەرنى بىر نىيەت، بىر مەقسەتكە كەلتۈرۈپ، تېخىمۇ ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، ئۇيۇشتۇرۇش ئۈچۈن؛ جەڭگىۋارلىقىڭلارنى، باتۇرلۇقۇڭلارنى قوزغاپ، كۈچ - هەيۋەڭلارنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن؛ ئوۋ - سوقۇش-لاردا قايتماس روھ بىلەن ئېلىشىپ، غەلىبە قازىنىشىڭلار ئۈ-چۈن؛ ئولجا - غەنىيمەتلەرنى تېخىمۇ كۆپ ئېلىپ باي بولۇ-شۇڭلار ئۈچۈن! ...

— بۇنىڭدىن كېيىن يۇرۇشكە ئاتلانغاندا، ئوۋ - سوقۇشقا كىرگەندە ئارقا سەپ قوشۇن بولمايدۇ. ئوزۇق - تولۇك، يەم -

خەشەك ئېلىنمايدۇ. پۈتكۈل قوشۇن ئۆزىنى ئۆزى باقىدۇ، بىر-لىكتە جەڭ قىلىدۇ! قۇرۇق قول، يالاڭ تۆش بېرىپ، بايلىق توپلاپ، سەمرىپ قايتىدۇ! ... جەڭدە ياۋدىن بىرىنى ئۆلتۈرگەنلەر-گە بىر جام شاراب ئىنئام قىلىنىدۇ. ئالغان ئولجا - غەنىيمەتلە-رى، تۇتقۇنلار ئۆزىگە بېرىلىدۇ! جەڭدە سەپدىشى ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ جەسىتىنى تاشلىۋەتمەي ئەكەلگۈچىلەر ئۇنىڭ خوتۇن - بالا ۋە چېدىر - چارپىاي، يەر - سۇلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ! ...

باتۇر سۆزىنى تۈگىتىپ، قوشۇنغا ئاتلىنىش بۇيرۇقى بەردى. بەش مىڭ كىشىلىك يۈرتۇغ قوشۇنى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ تۇنجى ئوۋىنى باشلىدى. ئوۋ جەريانىدا ئۇ ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭدى، ئاۋازلىق ئوقياسىنى زادىلا قولىدىن چۈشۈرمىدى، نىشانىنى كۆز-گەن ھامان ئۇنى بەتلەپ ئوق ئۇزۇپ تۇردى. ئۇ ئاتقان ئوق ھەممە كىشى ئاڭلىغۇدەك ياڭراق ئاۋاز چىقىرىپ ئۇچاتتى - دە، چەنلىگەن نىشانغا دەل تېگەتتى. ئاندىن بۇ نىشان ھايالسىزلا يەنە نۇرغۇنلىغان يا ئوقلىرىغا كۆمۈلۈپ كېتەتتى. باتۇر دەسلەپتە بۇغا - جەرەن، ئارقار، قوتاز، توڭگۇز، قۇلان (ياۋا ئات)، تۈلكە، توشقان، سۆسەرلەرنى ئاتتى. بەزىدە كۆكتە ئۇچۇپ يۈرگەن قۇشلارغىمۇ ئوق ئۇزدى. يۈرتۇغ چەۋەندازلىرىمۇ ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى بەجا كەلتۈ-رۈپ، ئۇ ئاتقان نىشانلارغا ئوق ياغدۇردى. بىراق باتۇر بۇنىڭدىن رازى بولۇپ كەتمىدى، قانائەت ھاسىل قىلمىدى. چۈنكى ئۇ قارىغا ئالغان، باشقىلار ئەگىشىپ ئاتقان نىشانلار ئادەتتىكى ئوۋ - كې-يىكلەر، قۇشلار ئىدى. باتۇر ئەمدى ئۇلارنى باشقا نىشانلار ئارقا-لىق سىناپ باقماقچى بولدى.

قوشۇن ئىلگىرىلىمەكتە، ئوۋ داۋاملاشماقتا، باتۇر ھەممىنىڭ ئالدىدا كېتىپ بارماقتا ئىدى. ئۇ تورۇق تۈلپارنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ، بىردىنلا ئوقياسىنى بەتلىدى - دە، سول ياندىن بىر ئوقتام نېرىدا قار ئاستىدىن چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان بىر قورام تاشقا قارىتىپ ئوق ئۇزدى. ئوق «ۋىڭ، ۋىڭ، ۋىڭ» ئاۋاز ياڭرىتىپ قورام تاشقا تەگكۈچە، ئۇ ئېتىنى توختىتىپ،

چەۋەندازلىرىغا نەزەر تاشلاپ ئۇلگۈردى. ئۇ ئويلىغان ئىش ئاخىر يۈز بەردى. چەۋەندازلاردىن مۇتلەق كۆپچىلىكى ھېلىقى قورام تاشقا قارىتىپ ئوق ئۇزدى. لېكىن بەزلەر «بۇنىڭ نېمە ئەھمىيىتى، ئوقنى زايە قىلىپ» دەپ قارىدىمۇ، ئوق ئۇزمىدى. يەنە بەزلەر بولسا ھوشيارلىقىنى يوقىتىپ قويغاچقا، ھودۇقۇپ نېمە قىلىشنى بىلمەي قالدى. باتۇر تورۇق تۇلپارنى چاپتۇرۇپ، بوكتاسىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئەنە شۇلارغا قاراپ ئېتىلدى. كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئۇلاردىن ئون نەچچىنى چېپىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇ غەزەپتىن ھۆركىرەيتتى، قۇترايتتى، بوغۇلۇپ، خارقىراپ نەپەس ئالاتتى. شۇ تۇرقى بەئەينى غەزەپلەنگەن كۆك بۆرىگە ئوخشايتتى.

قوشۇن سەل پاتىپاراق بولۇپ يۇرۇشتىن توختىدى، ئارقىدىن يەنە بىردىنلا بېسىقىپ ئېغىر سۇكۇتكە چۆكتى. بىر پەستىن كېيىن باتۇر قان ساقىپ تۇرغان قىلىچىنى شىلتىپ تۇرۇپ جىمجىتلىقنى بۇزدى.

— مەن سىلەرگە ئاۋازلىق ئوقيا بىلەن بۇيرۇق قىلمەن دېگەنىدىم، شۇنداق قىلدىم. لېكىن ئاراڭلاردىكى بەزلەر ئۇنىڭ ئاۋازىغا قۇلاق سالمىدى. قۇلاق سالسىمۇ ئېرەن قىلمىدى. شۇڭا مەن ئۇلارنى چېپىپ تاشلىدىم. مەن بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق قىلىمەن، تاكى سىلەر ئۇنىڭ ئاۋازىغا قۇلاق سالغۇچە! ئاڭلىدىڭلارمۇ؟!

— خوپ!!!...

— ئاتلىنىڭلار!

بۇنداق پاجىئە تۇنجى ئوۋدا ئىككىنچى قېتىممۇ يۈز بەردى. باتۇر ئوۋ ئوۋلاپ كېتىۋېتىپ، ئورماندىكى بىر كۆك بۆرىگە قارىتىپ ئوق ئۇزۇۋېدى، ئوق ۋىڭىلداپ ئۇچۇپ بېرىپ ئۇنىڭ كۆكسىگە سانجىلدى. ئارقىدىن يەنە نۇرغۇن ئوقلار ئۇچۇپ كېلىپ ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى كۆمۈۋەتتى. لېكىن بەزلەر ئېتىقاد تۆپەيلى كۆك بۆرىگە ئوق ئۇزەلمەي جېنىدىن ئايرىلدى. باتۇر بۇ قېتىم كاللىسىنى ئالغانلار ئالدىنقى قېتىمقىدىن بىر ھەسسە كۆپ بولدى.

5

تۇنجى قېتىملىق ئوۋ - شىكاردىن كېيىن، ئاۋازلىق ئوقيا كۆپلەپ ياسلىپ، يۇرتۇغ چەۋەندازلىرى ئىچىدە ئومۇملاشتۇرۇلدى. ئاندىن ھەرقايسى بارگاھ ۋە قوشۇنلارغا ئېلىپ بېرىلىپ بۇيرۇق قىلىندى. بۇ سۇباشى باتۇر ئالىپىنىڭ نوپۇز - ئىمتىيازى ۋە ئىرادە - تەسىرىنىڭ پۈتكۈل ھون ئاتلىق قوشۇنى ئىچىدە كۈچەيگەنلىكى ۋە كېڭەيگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

يۇرتۇغ سەركەردىلىرى ئاۋازلىق ئوقيانى ئۆز توپى ۋە قوشۇنغا ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، تۇغ ۋە بۇيرۇق سۇپىتىدە مەشىق ۋە ئوۋدا ئىشلەتتى. باتۇرنىڭ بۇيرۇقىنى ئۆز ئەينى يەتكۈزۈپ ۋە تەكىتلەپ، قول ئاستىدىكىلەرنى شۇ بويىچە باشقۇرۇپ، مەشىق قىلدۇرۇشقا باشلىدى. بەزى سەركەردىلەر — تۇمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشىلار باتۇرنى دوراپ، لەشكەرلىرىنى، نۆكەرلىرىنى سىنىدى ۋە سىناقتىن ئۆتەلمىگەنلەرنى نەق مەيدانda جازالاپ، باشقىلارغا ئىبرەت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، يېڭى لەشكىرىي ياساق پۈتكۈل ھون قوشۇنىدا ناھايىتى تېز ئىزچىللاشتى.

باتۇر بۇنىڭدىن مەمنۇنىيەت ھېس قىلىپ، ئەجىر - ئىختىرالىرىدىن پەخىرلىنىپ، ئۇمىد ۋە ئىشەنچكە تولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە، بۇلار تېخى يېتەرلىك ئەمەس، ھون چەۋەندازلىرى تېخى پىشىپ يېتىلمىدى، دەپ قاراپ، قانائەت ھاسىل قىلمايتتى، ھەتتا ئۆزىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدىكى يۇرتۇغ چەۋەندازلىرىغىمۇ ئانچە ئىشىنىپ كەتمەيتتى. «مەن قۇرۇپ چىققان ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنىغا، — دەيتتى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە، — ئولۇغۋار يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىپ، قانلىق جەڭلەرنى قىلىدىغان، ئات چاپتۇرۇپ، قىلىچ جەۋلان قىلىدىغان ھون قوشۇنلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇلار تېخى كۆپايە قىلمايدۇ. ئۇلار تېخىمۇ قاتتىق، جاپالىق مەشىق قىلىشى، تاۋلىنىشى، پىشىپ

يېتىلىشى كېرەك. شۇندىلا ئاندىن ھونلار پۈتكۈل ھوزقىر قوۋملىرى ئىچىدىن باش كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا چىقالايدۇ. ياۋدىن، رەقىبلىرىدىن قانلىق قىساس ئېلىپ، ئار - نومۇسىنى ئاقلىيالايدۇ. بوز قىرلاردا ئات چاپتۇرۇپ، قىلىچ ئوينىتىپ، يايلاقنىڭ خوجىسىغا ئايلىنالايدۇ!...» ئۇ كۆڭلىگە يەنە يېڭىدىن يېڭى ئارزۇ - ئىستەكلەرنى پۈكەتتى. قانداق قىلىپ ھون ئاتلىق قوشۇنىنى پۈتۈكۈل يايلاقتا ئەڭ سەرخىل، جەڭگىۋار، يېڭىلمەس بىر غالىب، ئالىپ قوشۇن قىلىپ قۇرۇپ چىقىش توغرىسىدا باش قاتۇراتتى.

بىر كۈنى ئۇ چوڭ كۆك چېدىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوچاقنىڭ يېنىدا ئوتسىنىپ ئولتۇرۇپ، قول ئاستىدىكىلەرنى، يۈرتۇغ چەۋەندازلىرىنى نۆۋەتسىتە قانداق مەشىق قىلدۇرۇش، ئۇلارنىڭ چىدام - غەيرىتىنى، ئىرادىسىنى، جاسارىتىنى، ھوشيارلىقىنى قانداق سىناش توغرىسىدا باش قاتۇرۇۋېتىپ بىردىنلا كىشىنىڭ ئەقلىگە زادىلا سىغمايدىغان، ئۇقسا، ئاڭلىسا، قورقۇسى كېلىدىغان ئىككى ئىشنى كۆڭلىگە كەلتۈردىيۇ، شۇئان ئۆزىمۇ چۆچۈپ، يۈرىكى مۇجۇلغاندەك، تارتىشقاندەك، ئېچىشقاندەك ئاغرىپ، روھى چىقىپ كەتكەندەك بوشىشىپ، سوغۇق تەرلەپ شۇركۈنۈپ كەتتى. «ياق، بۇ مۇمكىن ئەمەس! يا تەڭرىم!...— بىراق ئۇ بىر پەستىن كېيىن، ئاخىرىدا يەنە شۇنداق قىلىش قارارىغا كەلدى، — باشقا ئامال يوق، بۇ زۆرۈرىيەت ۋە ھاجەت، — دېدى ئۇ ئۆز - ئۆزىنى قايىل قىلىشقا تىرىشىپ، — جاندىن كەچمىگۈچە جانانغا يەتكىلى بولمايدۇ. يېڭى چىققان قۇياشنىڭ جامالىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئەتىگەنكى شەرىن ئۇيقۇدىن ۋاز كېچىپ، سەھەر تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ مانا مۇشۇنچىلىكلا بىر ئىش. بىردەملىك شەرىن ئۇيقۇ نېمىتى؟ كېيىن، كەلگۈسىدە تىنچ ئۇخلاش ئۈچۈن ئۇ ھېچنېمە، ھېچقانچە بىرنېمە ئەمەس!...»

قىش ئوتتۇرىسىدا، سوغۇق كۈچەيىپ، جۇت - شۈرغان قۇتىرىغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، باتۇر يۈرتۇغ چەۋەندازلىرىنى ئىكىكىنچى قېتىملىق ئوۋ - شىكارغا تەشكىللىدى. ۋەھالەنكى، ئۇ

بۇ قېتىم ئۇلارنى ئوۋ - كېيىكى كۆپ، شارائىتى ئەۋزەل، بىخەتەر چۈغاي ئېتەكلىرىگە ئەمەس، بەلكى تۆۋەن تەرەپ — سېرىق ئۆگۈز بويلىرىدىكى ئىدىرلىقلارغا ئېلىپ باردى. بۇ يەرلەر ئىنتايىن خىلۋەت، شارائىتى ناچار، قاقاس جايلار بولۇپ، هون چەۋەندازلىرىغا نىسبەتەن باشقا بىر دۇنيا، يېڭى بىر سىناق ئىدى. بۇ يەرلەردە ئوۋ قىلىش تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، كىشىلەر بىلەن تەبىئەتنىڭ ئېلىشىشى هېسابلىنىتتى. راست دېگەندەك، هون چەۋەندازلىرى ئۇ تەرەپلەردە هەرخىل يېڭى، خەتەرلىك سىناقلارغا دۇچ كەلدى. قەهرىتان سوغۇق، قۇم - شېغىللىق جۇدۇن - چاپقۇن، ئەگرى - توقاي يوللار، قاتمۇقات تاغلار، هېرىپ - چارچاش، ئاچ - ئۇسسۇزلۇق ئۇلارنى يەتكۈچە قىينايدۇ، باشتىن ئاياغ قىلدى. ۋەهالەنكى، ئۇلار بۇنىڭدىمۇ چوڭ، خەتەرلىك بىر سىناقنىڭ — ئىرادە، هوشيارلىق سىنىقىنىڭ ئۆزلىرىنى كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى، بۇ سىناقتىن كىملەرنىڭ ئۆتۈپ هايات قالىدىغانلىقىنى تېخى بىلمەيتتى.

جۇدۇنلۇق بوران چىقىۋاتقان بىر كۈنى باتۇر قوشۇنىنى باشلاپ بىر ياردائلىق جىلغىدا بىر تۈلكىنى قوغلاپ كېتىۋاتاتتى. باتۇر تۈلكىنى قوغلا - قوغلا قوشۇندىن ئۇزاپ كەتتى، ئاندىن بارا - بارا يىراقلاپ، تۈلكە بىلەن تەڭ كۆزدىن يىتتى. قوشۇن ئۇنى قوغلاپ يەتكەندە، ئۇ جىلغىنىڭ ئايىغىدىكى بىر ئاياغ شەكىللىك چوڭ ئويمانلىقتا ئاتسىز، ئۆره تۇراتتى. قوشۇن ئويمانلىق ئىچىگە كىرىپ، ئۇنىڭ يېنىغا توپلانغاندىن كېيىن، بىر پەس ئۆتۈپ، جۇدۇنلۇق بوران سەل پەسەيگەندە، ئۇنىڭ ئامراق ئېتى — تورۇق تۈلپىرىنىڭ ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئوتلاپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ هەيران قىلىشتى. تۈلپار پۈتى چۈشەلگەن بولسا كېرەك، ئانچە يىراققا ماڭالمايتتى. هالبۇكى، هېچكىم ئېغىز يېرىپ بۇنىڭ قاندىن ئىشلىقىنى سوراشقا پېتىنالمىدى. ئۇ ئاۋازلىق ئوقيانى قولىدا تۇتقىنىچە، بورانغا يۈزلىنىپ يىراقلارغا نەزەر تاشلاپ تۇراتتى.

قوشۇندىكىلەرنىڭ هەممىسى ئويمانلىق ئىچىگە كىرىپ،

ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلاندى. بەزىلەر ئارام ئالىدىغان ئوخشايمىز، دەپ ئاتلىرىدىن چۈشتى. ئۇنىڭغىچە ئارقىدا قالغانلارمۇ يېتىپ كېلىشتى. باتۇر مانا شۇ چاغدا، تۈيۇقسىز، قوشۇنغا بۇيرۇق قىلدى:

— يارىغلان!

ئويمانلىق ئۇنىڭ ئاۋازىدىن ئەكس سادا قايتۇردى. پۈتۈن قوشۇن ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلاپ جىددىي ھالەتكە ئۆتتى. ئۇ ئاۋاز-لىق ئوقياسىنى بەتلىدى. ئەتراپىدا تۇرغان تۇقۇش ئوغلان، ئەر-قىل، يانان، جانەر، ئىچۇر، شىنزىر، زاغۇمىلار قاتتىق چۆچۈپ، ئالمان ـ تالمان يالىرىغا ئوق سالدى. ئۇ ئەمدى بۇ ئوقنى نېمىگە قارىتىپ ئاتاركىن؟ بۇ ئويمانلىقتا قارىغا ئالغۇدەك ھېچنېمە يوق يا بىر تۈپ دەرەخ، يا بىر قورام تاش. ئويمانلىق ئاياغ تەرىپىدە پەقەت قىرلار بار. ئۇ ئوقنى ئاشۇ قىرلارغا ياكى كۆككە ئۇە ياكى بورانغا قارىتىپ ئاتسا كېرەك...

دەل مۇشۇ پەيتتە، بىر ئاتنىڭ ئويمانلىقنى لەرزىگە سېلىپ، ئېچىنىشلىق كىشنىگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ھەممەيلەن ئاۋاز كەلگەن تەرەپكە قاراپ، ئۇنىڭ باتۇرنىڭ ئەتىۋارلىق ئېتى — تورۇق تۇلپار ئىكەنلىكىنى كۆردى. ھايۋانلار، جان ـ جانىۋارلار ئالدىن نېمە ئىش بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرىدۇ، دېگىنى بىكار ئەمەس ئىكەن. ئۇ ئۆزىگە كەلگەن خەۋپ ـ خەتەرنى سېزىپتۇ!... باتۇر ئاۋازلىق ئوقىنى ئۇنىڭغا قارىتىپ ئاتتى.

تورۇق تۇلپار — توخرى خانىنىڭ تەۋەررۈك تۇلپىرى. ئۇ ئاجايىپ بىر ئات، چىرايلىق، يۇگۇرۈك، چىداملىق، ياش ھەم قاۋۇل، يايلاقتا يېگانە. ئۇ يېنىپ تۇرغان چوغ، شەپەق نۇرىدا قىزارغان بۇلۇت، تۇنده چاقنىغان يۇلتۇز، يادىن ئۇزۇلگەن ئوق، ئۇنى ھەرقانداق بىر يايلاق باتۇرنىڭ، ئەركەك زاتنىڭ كۆرگۈ-سى، تۈتۈپ باققۇسى، سىلىغۇسى، سۆيگۈسى، مىنگۈسى كېلىدۇ. باتۇرمۇ شۇ ۋەجىدىن، ئۇنى توخرى خانىنىڭ ئوردا ئاتخانىسىدىن بۇلاپ قاچقان. ئۇنىڭ بىلەن مەھكۇملۇقتىن نىجاتلىققا، تۈتقۇنلۇق-

تىن ئەركىنلىككە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ بىلەن ئۆز ھاياتىنى، ئىز-زەت - غۇرۇرىنى ساقلاپ قالغان. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ شۇبۇ ئاۋۇلىدا ئۆلۈم بىلەن ئېلىشىپ ھوشسىز ياتقاندا، باشقا بىرىنى — ئانىسى ئايقاغانىنى، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتىنى، سۆيگىنى سۇجۇكىنى... ئەمەس، بەلكى تورۇق تۇلپارنى تىلغا ئېلىپ جۆيلۇگەن. ئۇنى چاقىرىپ ھوشىغا كەلگەن، ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن ھالىغا، ماغدۇرىغا باقماي، ئەڭ ئاۋۋال ئۇنى ئىزدىگەن. ئۇنىڭ ھايات تۇرغىنىنى كۆرگەندە، ئۆزىنى تۇتالماي بوينىغا ئېسىلىپ، بېشىنى قۇچاقلاپ، يالىرىنى تاراپ، ئۇچىسىنى سىلاپ ھۆكۈرەپ يىغلىغان. ئۇ ئۆمرىدە بىرەرىگە تەلپۈنۈپ، بىرەرىگە مېھرى چۈشۈپ، شۇ قېتىمقىدەك ھەسرەت - نادامەت، ئەلەم - ئۆكۈنۈش بىلەن، چەكسىز خۇشاللىق ۋە بەخت - شادلىق بىلەن يىغلاپ باقمىغان، قەلب دۇنياسى شۇ قېتىمقىدەك قاتتىق داۋالىغۇپ لەرزىگە كەل-مىگەن بولسا كېرەك! ئۇ ئۇنى ئۇنتۇيالمايدۇ، ئۇنىڭدىن ئايرىلالمايدۇ!... ياق، باتۇر ھەرگىز ئۇنداق قىلمايدۇ. جېنىدىن ئەزىز كۆرىدىغان، ئەتىۋارلىق ئېتىنى ئاتمايدۇ. ئۇنى قۇربان قى-لىش بەدىلىگە ئۆز ئىرادىسىنى باشقىلارغا تاڭمايدۇ. ياق، بۇ مۇمكىن ئەمەس!...

تۇرقى - سىياقى غەلىتە، كۆك بۆرىگە ئوخشىشىدىغان، ئۆزى-گە پۈتۈنلەي ناتونۇش، يوچۇن بولغان باتۇرنى چۆل - جەزىرىدىكى قومۇشلۇق ئارىسىدىن بايقاپ، ئاۋۇلىغا ئاپىرىپ قۇتقۇزۇۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇپ، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، يىراق قۇلان تېغى ئېتىكىدىن تۇمەنبالىقا كەلگەن، تەقدىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ، بارلىقىنى ئۇنىڭغا بېغىشلىغان جانەر ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، تورۇق تۇلپارنى ئېتىشقا پېتىنالمىدى. تورۇق تۇلپار قاتتىق كىشنەپ، ئېچىنىشلىق چىرقىراپ، ئىككى پۇتىنى كۆتۈ-رۈپ كۆك تەڭرىگە تېڭىنغاندەك بولۇپ، گۈپپىدە يەرگە يىقىلغاندا، ئاندىن ۋىڭىلداپ ئۇچۇپ كەلگەن سانسىزلىغان ئوق ئاستىدا قېلىپ كۆزدىن يىتكەندە، ئۇ جېنى چىقىپ كەتكەندەك بوشىشىپ، ئولتۇ-

رۇپ قالدى.

— جانەر! ... ھاي جانەر! ... نېمە ئىش قىلىۋاتسەن؟ نېمىشقا ئاتمايسەن؟ تېز ئورنۇڭدىن تۇر، چاپسان بول! ...

ھەممەيلەن تورۇق تۇلپارنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، ئىچى سىيرىلىپ تۇرغاندا، جانەر قوشۇلدى. ئاكىسى يانان ئۇنىڭ ئوقياسىدىن ئوق ئۇزەلمەي ئولتۇرۇپ قالغىنىنى كۆرۈپ، قاتتىق قورقۇپ كەتتى. «ياق! بۇ مۇمكىن ئەمەس! باتۇر ئۇنداق قىلماس، ھەرقانچە بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆزىگە قىلغان شاپائىتىنى، كۆرسەتكەن سادا-قىتىنى، يەتكۈزگەن دوستلۇقىنى ئۇنتۇپ قالماس، ئاتامنىڭ، شۇبۇ ئاقساقىلىنىڭ ئۇمىدىنى، ئىشەنچىنى يەردە قويماس. ئۇنىڭ يۈرىكىنى خۇن قىلماس. ئۇ ئۇنچىۋالا رەھىمسىز، تاش يۈرەك ئەمەس. بولمىسا ئەينى ۋاقىتتا تورۇق تۇلپار ئۇچۇن، بىر ئات، چارپىپاي ئۇچۇن شۇنچىۋالا نادامەت چېكىپ يىغلامتى؟ ئۇ ئىككىمىزنى ئۆز ئىنىسىدەك كۆرىدۇ. بولۇپمۇ جانەرگە بەك ئامراق. ھەرقانچە بولسىمۇ ئۇ مېنىڭ كۆز ئالدىمدا ئىنىم جانەرنى، يۈرەك پارەمنى ئۆلتۈرمەس! ...»

جانەر تولىمۇ كېلىشكەن، قامەتلىك، ئاق كۆڭۈل، مۇلايىم، سەمىمىي، كۆيۈمچان يىگىت ئىدى، ئاتىم، باتۇر، چەبدەس، تۆيغۇنلۇقىچۇ تېخى. ئۇ ئاشۇ پەزىلەت ۋە ماھارەتلىرى بىلەن يۈرتۇغ چەۋەندازلىرى ئىچىدە، پۈتكۈل ھون قوشۇنىدا خېلىلا كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغان، ئالىپ ئاتلىپ شۆھرەت قازانغان، سانغۇن بولۇپ نوپۇز تىكلىگەن. باتۇرمۇ ئۇنىڭدىن چوڭ ئۇمىدلەرنى كۈتەتتى... بىراق ئۇ ئۇنى قىلچە ئىككىلەنمەي، ئازراقمۇ رەھىم قىلماي، ياساق بويىچە چېپىپ تاشلىدى.

بۇ قېتىمقى ئوۋ - شىكار بىر ئاي داۋاملاشتى. بىر ئايدىن كېيىن، يۈرتۇغ قوشۇنى تۆر ئاۋۇلغا تورۇق تۇلپارنىڭ گۆشىنى يەپ، جانەر سانغۇننىڭ جەسىتىنى كۆتۈرۈپ، ئولجا - غەنىيمەتسىز، قۇرۇق قول قايتىپ كەلدى. تۆر ئاۋۇلدىكىلەر ئۇلار تۆۋەن تەرەپكە كېتىپ بىر ئايغىچە قايتىپ كەلمىگەندىن كېيىن، «چىن-

لىقلارغا يولۇقۇپ قالدىمىكىن» دەپ ئەنسىرەپ قېلىشقانىدى. مانا ئەمدى خەۋىرى كېلىۋىدى، ھەممىسى خۇشال بولۇپ، قارشى ئې-لىپ كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئالدىغا چىقتى. ئەنە ئۇلارنىڭ تۇغلىرى، نەيزىلىرى، ئەنە ئۇلار!... ئۇلار بەكمۇ ئاستا، سوقۇشتا يېڭىلىپ قايتقان قوشۇندەك سولىشىپ، سالپىيىشىپ كېلىشەتتى. نېمە بولغاندۇر ئۇلارغا؟ باتۇرغا بىر ئىش بولدىمىكىنە؟!... سۈجۈك بىلەن سۇلسۇلەنىڭ يۈرىكى شۇرراپدە قىلىپ ئېغىپ كەتتى. بولۇپ-مۇ سۇلسۇلە ئوتقا چۈشكەن قىلدەك تۇرالماي قالدى. ئۇ باتۇرنى بەكمۇ ياخشى كۆرەتتى. ئۇنى تەڭداشسىز باتۇرۇم، تاغدەك يۆلەن-چۈكۈم، كۆكتەك باشپاناھىم دەپ بىلەتتى. ئۇنىڭدىن ئايرىلسا، ئۇنىڭ مۇھەببىتىدىن مەھرۇم قالسا، دۇنيادا يەككە ـ يېگانە، يېتىمدەك، تىكەندەك قالاتتى. «يا تەڭرىم! ئۇ بۇنداق كۈننى ھەرگىز كۆرمىسۇن!...» ئۇ چىدىماي، ئاق ئېتىنى چاپتۇرۇپ، توپتىن ئايرىلىپ قوشۇننىڭ، باتۇرنىڭ ئالدىغا ماڭدى.

باتۇرنىڭ كۆڭلى يېرىم، پاراكەندە ئىدى. قوشۇننىڭ ئالدىدا چوڭقۇر ئويغا پېتىپ، ئېزىلىپ، مۇڭلىنىپ كېلىۋاتاتتى. بەلكىم ئۇ تورۇق تۇلپارنى، جانەرنى ئۆلتۈرگىنىدىن، بۈيرۇقنى، لەشكە-رىي ئىنتىزامنى دەپ ئەڭ ئامراق، ۋاپادار ئىككى ھەمراھىدىن ئايرىلىپ قالغىنىدىن ئۆكۈنۈپ، ھەسرەت چېكىۋاتقاندۇر. بەلكىم باشقىلارنىڭ ئۆزىنى ئىلگىرىكىدەك ئۆكۈش، ياۋۇز، كاللا كېسەر دەپ ئەيىبلىشىدىن قورقۇپ ياۋاشلاپ قالغاندۇر... ئۇ كەينىدىن كېلىۋاتقانلارنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرىدىن ئېسەنگىرەپ ئېسىگە كەلدى.

— بىرى كېلىۋاتىدۇ! نېمە ئىش بولغاندۇر؟...

باتۇر بېشىنى كۆتۈرۈپ بىر ئاق ئاتلىقنى كۆردى. سۇلسۇلە!...

باتۇر ئون مېتىر نېرىدىن ئۇنى تونۇۋالدى. ئۇ نېمىدەپ كەلگەندۇر؟ باشقىلارچۇ؟... ئۇ بىردىنلا سەگەكلەشتى، جىددىي-لەشتى، يۈرىكى ئىختىيارسىز تارتىشىپ، چېكسىدە سوغۇق تەر

تەپچىرىدى، كۆكۈچ كۆزلىرى يېنىپ، يېرىم يۇمۇلۇپ، تۇكلۈك كۆكۈچ يۈزى لىپىلدىدى. ئۇ ئۇشتۇمتۇت ئېتىنى — تورۇق تۇلپار ئۆلگەندىن كېيىن مىنىۋالغان جانەرنىڭ ئايغىرىنى مېڭىشتىن توختىتىپ، ئۇزەڭگىگە دەسسەپ، ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇپ، ئۇنلۈك ئاۋازدا قوشۇنغا بۇيرۇق قىلدى:

— يارىغلان!

ئارقىدىن ئۇ ئاۋازلىق ئوقياسىنى بەتلىدى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بەش مىڭ چەۋەندازمۇ ئوقياسىغا ئوق سېلىپ ئېتىشقا تەييارلاندى. ئاق ئاتلىق سۈلسۈلە بارغانچە يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئىككى يۈز قەدەم... يۈز قەدەم... ئەللىك قەدەم... ئۇنىڭ ئايدەك جامالى ئېنىق كۆرۈندى. «ئاھ!...» لېكىن بۇ نۆۋەت ھېچكىم باتۇرنىڭ ئۇنى چەنلەپ ئاتىدىغانلىقىدىن، ئېتىشقا كۆزى قىيىدىغانلىقىدىن قىلچە گۇمان قىلمىدى.

— ئات!

«ۋىگ، ۋىگ، ۋىگ!...» باتۇر ئاتقان ئاۋازلىق ئوق بوشلۇقنى يېرىپ ئۇچۇپ بېرىپ سۈلسۈلەنىڭ نازۇك، بىغۇبار، ناتىۋان يۈرىكىگە سانجىلدى. ئۇ: «باتۇر... باتۇرۇم!...» دەپ ئىڭراپ ئاتتىن يىقىلدى.

باتۇر بۇ نۆۋەت ئاۋازلىق ئوقياسىدىن شىرەك ھۆركىرەپ، بۆرىدەك ھۇۋلاپ تۇرۇپ ئوق ئۇزگەنىدى. ئۇزۇپ بولغاندىن كېيىنمۇ ئۇ ھۆركىرەشتىن، ھۇۋلاشتىن توختىمىدى، ئۇنىڭ ھۆركىرىشى، ھۇۋلىشى يا خاپىلىق، قايغۇ ـ ھەسرەتتىنمۇ، يا خۇشاللىق، بەخت ـ شادلىقتىنمۇ بىلگىلى بولمايتتى.

6

بۇ قېتىمقى ئوۋدا تارتقان ھەرەجلىرىدىن، يۈز بەرگەن ئىككى قېتىملىق پاجىئەدىن كېيىن، يۈرتۇغ چەۋەندازلىرى باتۇرنى ئۇزاق-قىچە چېدىرىدىن چىقماي ياتىدۇ، دەپ ئويلاشقانىدى. بىراق باتۇر

ئۇنداق قىلمىدى. ھېچ ئىش بولمىغاندەك ئۆز ئىشىغا مېڭىۋەردى. ئۇ تېخىمۇ قەتئىي ئىرادە ۋە كەسكىنلىك بىلەن ئىش كۆرۈپ، پۈتكۈل قوشۇننى قايتىدىن تەرتىپكە سالدى. ھەرقايسى بارگاھلارغا ئۇرۇق - قەبىلە ئايرىمىسى بويىچە ئورۇنلاشقان ھون چەۋەندازلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ ھەم ئارىلاشتۇرۇپ، ئاندىن يەنە قايتىدىن توپ - تارماقلارغا بۆلۈپ جايلاشتۇردى. ئۇلارنىڭ سەركەردە - سانغۇنلىرىنى، مىڭبېشى، يۈزبېشىلىرىنى قايتىدىن تەيىنلىدى، قورال - ياراغلارنى، ئات - ئۇلاغلارنى، چارپايلارنى قايتىدىن تەقسىملىدى. بۇ ئىشلار تۈگىگەندىن كېيىن ئاۋۋالقىدەكلا لەشكىرىي مەشىقنى داۋاملاشتۇردى.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇنىڭغا پايتەخت تۇمەنبالىقتىكى ھون ئوردىسىدىن كىشى كەلدى. ئۇ، تۇمەن تەڭرىتۇتنىڭ يابغۇسى، ئوردىنىڭ ئەمەلدارى ئاتاساغۇنى، پايتەختتىكى ئىلاھىي تەڭرىلىكنىڭ باش قامانى ئىنچۇنقان ئاچارنىڭ قېرىنداشى بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىدەك شۇم خەۋەرنى ئەكەلگەنىدى. باتۇر بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ قايغۇردى ۋە جىددىيلەشتى. دوستى ئەرقىلىبەگكە قانداق يەتكۈزۈشنى بىلەلمەي قالدى.

— سەن تۇمەنبالىقتا بىر نېرسە كەلمىسەڭ بولمىغۇدەك، — دېدى ئۇ ئەرقىلنى چىدىرغا چاقىرتىپ.

— نېمە ئىش بىلەن بارىمەن؟ — دېدى ئەرقىل ھېچنېمىنى چۈشەنمەي، ماڭا بىرەر ئىش تاپشۇرىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ.

— قامان ئاتاڭ ئاغرىپ قاپتۇ، — دېدى باتۇر، — نېرىپ كۆرۈپ كەل.

— ئۇ ياشىنىپ قالغان ھەم كېسەلچان ئىدى، — دېدى ئەرقىل چۆچۈشنىڭ ئورنىغا قاتتىق قايغۇرۇپ، — كۆك تەڭرى ئۇنى يېنىغا چاقىرىۋاتسا كېرەك.

— ئۇنداق دېمە، ئۇ شىپاھ تاپقاي ئىلاھىم، — باتۇر ئۇنىڭغا چاندۇرماي تەسەللى بەردى.

— ئېيتقىنىڭ كەلسۇن. مەن ماڭاي ئەمسە، — دېدى ئەرقىل.

— بارغىن، — باتۇر چوڭقۇر خۇرسىندى.

— تاپىلايدىغان ئىشلىرىڭ يوقمۇ؟ بولسا ئېيتقىن، — دېدى ئەرقىل مېڭىش ئالدىدا ئۇنىڭدىن سەل شۇبھىلىنىپ.

ئەرقىلنىڭ بۇ سۆزى باتۇرنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈرۈپ قويدى. دېمىسىمۇ ئۇ نەچچە كۈندىن بېرى ئەرقىلنى مۇھىم بىر ئىش بىلەن تۇمەنبالىققا ئەۋەتمىشنى ئويلاپ يۈرەتتى. مانا ئەمدى ئۇنىڭ ئالتىسى قازا قىپتۇ. بىر ئىش شۇنىڭ بىلەن سۇغا چىلىشارمۇ؟...

— بۇنداق چاغدا ساڭا بىر ئىشلارنى تاپىلاشقا قانداقمۇ كۆڭلۈم بارسۇن، — دېدى ئۇ ئۆزىنى بېسۋېلىپ، — ئەمەلىيەتتە باشقا ئىشمۇ يوق.

— ھېچ ۋەقەسى يوق، باتۇر، تاپىلاۋەر.

— ئۇنداق بولسا... ئۇلۇغ ئانام ئايقاغانىنىڭ يېنىغا كىرىپ، ئۇنى يوقلىغاچ كەل. ئۇنىڭغا مەندىن سالام ئېيت. ئوغلۇڭ ئامان - ئېسەن دېگىن.

— بۇنى سەن دېمىسەڭمۇ قىلارمەن.

— بولدى، ماڭغىن...

— باتۇر... بىر گېپىڭ بار سېنىڭ، ئىككىلىنىپ، كۆڭلۈمنى ئاياپ ئېيتالمايۋاتىسەن.

ئەرقىلنىڭ بۇ گېپى باتۇرنى كۆڭلىدىكىنى ئاشكارىلاشقا مەجبۇر قىلدى.

— شۇنداق!...— دېدى ئۇ يەنە خۇرسىنىپ، — بىراق بۇ گەپنى كېيىن دېسەممۇ كېچىكمەيمەن. سەن ئاۋۋال تۇمەنبالىققا بېرىپ كەلگىن.

— ياق، دەۋەرگىن. مەن بىلمەن. ئۇ مۇھىم گەپ، كېچىكتۈرۈشكە بولمايدۇ. ھەرنېمە بولسىمۇ، ئاتام كېسەلدىن ساقىيالماي ئۆلۈپ كەتسىمۇ، مەن ئۇنى چوقۇم بەجا كەلتۈرىمەن.

— دۇرۇس ئېيتىسەن، ئەرقىل. سەن ھامان كۆڭلۈمدىكىنى بىلىۋالىسەن.

— قېنى ئېيتقىن.

— ئۇنداق بولسا، سەن تۇمەنبالىققا بارغاندىن كېيىن، مەيلى قانداق ئىش يۈز بەرسۇن، ئوردىغا كىرىپ ئاتام تۇمەن تەڭرىقۇت بىلەن كۆرۈشۈشنى ئۇنتۇما، ئۇنىڭغا مېنى تىنچ - ئامان، لەشكىرىي ئىشلار بىلەن ئالدىراش يۈرۈۋاتىدۇ، چىنلىقلاردىن ئۆچ ئېلىشنى ئويلاپ يۈرىدۇ، دېگىن. ئاندىن... ئۇنى بۇ يەرگە — تۆر ئاۋۇلغا مېنىڭ نامىمدىن تەكلىپ قىل. ئۇ كېلىپ كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئوۋ - شىكار قىلىپ قايتسۇن.

— ئۇقتۇم.

— بولدى، گېپىم شۇ، ئەمدى ماڭغىن.

ئەرقىل كەتكەندىن كېيىن باتۇر ئۇنىڭ يولىغا زارىقتى. مانا ھەش - پەش دېگۈچە قىش كېتىپ، نورۇز پەسلىمۇ كىرىپ كەلدى. بىراق ئەرقىلدىن ھېچبىر خەۋەر يوق. ئۇ شۇ كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى. ھەرنىمە بولسۇن، ئۇ ئۆزى كەلمىسۇن، بىرەر كىشى ئەۋەتىپ گەپ ئېيتىپ بېرىشى كېرەك ئىدىغۇ... كېيىن ئۇ ئەرقىلنىڭ ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت تەرىپىدىن مەرھۇم ئاتىسى ئىنچۇنقان ئاچارىنىڭ ئورنىغا پايتەختتىكى ئىلاھىي تەڭرىلىككە باش قامان، ئوردىغا يانجۇ قىلىپ تەينىلەنگەنلىكىنى ئۇقتى. ئەسلىدە مۇنداقكەن - دە!... لېكىن ئۇ باش قامان، يانجۇ بولۇۋېلىپلا مېنى، بۇ يەردىكى ئىشلارنى ئۇنتۇپ كەتمىگەندۇر؟... ياق، ئۇ ھەرگىز ئۇنداق قىلمايدۇ. ئۇ مېنى ئوبدان چۈشىنىدۇ. كۆڭلۈمدىكىنى بىلىپ تۇرىدۇ. ئۇ چوقۇم مەن تاپشۇرغان ئىشنىڭ كويىدا، تۆر ئاۋۇلنىڭ ئويىدا. ئۇ ئۇزاققا قالماي كىشى ئەۋەتىدۇ!...

راست دېگەندەك، يېڭى يىلنىڭ بېشىدا ئۇنىڭغا خەۋەرچى كەلدى. بىراق خەۋەرچى ئەرقىلدىن ئەمەس، ئاتىسى تۇمەن تەڭرى-

قۇتتىن كەلدى. تۇمەن تەڭرىقۇت نورۇز يىغىلىشىدىن كېيىن، پايتەختكە جەم بولغان ھەرقايسى ھون خان ـ بەگلىرىنى، ئوردىدىكى يانجۇ، ئېلقۇساي، قۇتقۇلارنى، تۇمەنبالىقتىكى ھون ئېسىلزادىلىرىنى ئېلىپ تۆر ئاۋۇلغا يېڭى قورۇلغان لەشكەرگاھنى، يېڭى ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنىنى كۆزدىن كەچۈرگىلى كەلگۈدەك. يەنە چۈغاي تاغلىرىدا ئوۋ ـ شىكار قىلغۇدەك... بۇ خەۋەر باتۇرنى ھەم جىددىيلەشتۈردى، ھەم خۇشال قىلدى. «يا تەڭرىم، مەن كۈتكەن پەيت ئاخىر يېتىپ كەلدى!»

شۇ كۈنى باتۇر يۈرتۇڭ سانغۇنى تۇقىش ئوغلانىنى، چەۋەنداز سانغۇنلىرى يانان، شىنزىر، ئىچۈر، زاغۇمىلارنى، باش غوجىدار بەجەچقانىنى، تاغىسى يۈتچۈچان ۋە ئالچىسى سۈجۈكىنى كۆك چېدىر-غا چاقىرتىپ، جىددىي كېڭەش ئۆتكۈزدى.

— ئاتام تۇمەن تەڭرىقۇت تۆر ئاۋۇلغا كەلگۈدەك، — دېدى ئۇ گەپ باشلاپ، — ئۇنى لايىقىدا كۈتۈۋالمىساق بولماس. شۇڭا مەسلىھەت قىلىشايلى دەپ سىلەرنى چاقىرتتىم.

— تەڭرىقۇت كېلەمدىكەن! — دېدى سۈجۈك خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ، — ئەجەب ياخشى بولدى!

— ئۇ بۇرۇنلا كېلىشى كېرەك ئىدى، — دېدى ئىچۈر ئاتىسىدىن قېيىداپ.

— ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇر، سۈباشى، — دېدى تۇقىش ئوغلان، — بىز بەجا كەلتۈرىمىز!

— ئۇ يالغۇز كەلمەيدۇ، — دېدى باتۇر سۆزىنى داۋام قىلىپ، — پايتەختتىكى نورۇز يىغىلىشىغا جەم بولغان ھەرقايسى خان ـ بەگلەرنى، ئوردىدىكى يانجۇ، ئېلقۇساي، قۇتقۇلارنى، پايتەختتىكى ھون ئېسىلزادىلىرىنى بىللە باشلاپ كېلىدۇ. يەنە ئوردىدىكى نەچچە مىڭ يۈرتۇڭ سىپاھلىرىنىمۇ ئەگەشتۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن. ئۇلار بۇ يەرگە يەنە ئوۋ ـ شىكار قىلىدىكەن.

— ئوۋنى قەيەردە قىلىدىكەن؟

— ئۇنى بىز بەلگىلەيدىكەنمىز.

— ئۇنداق بولسا ئۆزۈڭ ئورۇنلاشتۇر. بىز بويسۇنىمىز.
— ئەمىسە سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار، بۇ ھەم بۇيرۇق!
كېڭەش ئەھلى سەگەكلىشىپ ئۆزلىرىنى رۇسلىدى، دىققەت بىلەن باتۇرنىڭ بۇيرۇقىغا قۇلاق سالدى.
— بەجەچقان، سەن ئاتام كەلگەندىن كېيىن ئۇنى ۋە كىشىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا، بارگاھتا مېھمان قىلىپ كۈتۈۋېلىشقا مەسئۇل. چېدىرلارنىڭ، سويۇلىدىغان مال ـ ۋارانىنىڭ، ئاش ـ سۇنىڭ غېمىنى ئۆزۈڭ قىلىسەن.
— خوپ!
— تۇمەن چەۋەندىز سانغۇنلىرى يانان، شىنزىر، سىلەر ئوۋنى تەشكىللەشكە مەسئۇل. ئوۋ چۇغاي تېغىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە. كى ئورمانلىقتا بولىدۇ!
— خوپ!
— تۇمەن چەۋەندىز سانغۇنلىرى ئىچۇر، زاغۇمى، سىلەر لەشكەرگاھنىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل.
— بىلدۇق!
— مەن نېمە ئىش قىلىمەن؟ — يۈتچۇچان ئۆزىگە كەلگەندە ۋەزىپە تاپشۇرۇلمىغانلىقىنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، — مېنى ياشانغان كۆرۈپ تاشلاپ قويماقچى بولۇۋاتامسەن؟
— ياق، ئاناغا، ساڭا تېخىمۇ مۇھىم ۋەزىپە بار، — دېدى باتۇر، — ئاتام بۇ يەردىن كەتكۈچە سەن ئارىمىزدا خەۋەرچىلىك قىلىسەن.
— يارارمەنمۇ؟
— يارايسەن ھەم ئىشەنچلىكسەن.
ئاندىن ئۇ ئىشلارنى تېخىمۇ تەپسىلىي، ئۇجۇر ـ بۇجۇرىغچە ئورۇنلاشتۇرۇشقا باشلىدى.
— ئوۋدا مەن ئاتامنىڭ يېنىدا بولىمەن، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوۋ ئوۋلايمەن. شىنزىر، سەن مۇھاپىزەتچى چەۋەندازلىرىڭ بىلەن ئاتامنى ۋە مېنى قوغدايسەن. مېنىڭ يېنىمدىن بىر قەدەممۇ ئايرىلما.

مايسەن!

— خوپ!

— يانان، سەن بىر تۇمەن كىشىلىك ئوقياچى چەۋەندازلىرىڭ- نى باشلاپ، ئورمانىنىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدىكى ئوچۇق يايلاقتا بىزنىڭ ئورمانلىقتىن ئوۋ قوغلاپ چىقىشىمىزنى كۇتۇپ تەييار ھەم ھوشيار تۇرىسەن!

— خوپ!

— ئىچۇر، زاغۇمى، سىلەر قول ئاستىڭلاردىكى ئىككى تۇمەن چەۋەنداز بىلەن لەشكەرگاھتا قالىسىلەر. كېچە - كۇندۇز ھوشيار ھەم تەييار ھالەتتە مېنىڭ بۇيرۇقۇمنى كۇتۇپ تۇرىسىلەر. ئېسىڭ- لاردا بولسۇن، مەيلى قانداق ئىش يۇز بەرسۇن، مېنىڭ بۇيرۇقۇم- سىز يۆتكەلمەيسىلەر. بۇيرۇقۇم يېتىپ كەلگەندىن كېيىن شۇ بويىچە ئىش كۆرىسىلەر، قىلچە ئىككىلەنمەيسىلەر، ئۆز بە- شىمچىلىق قىلمايسىلەر! بۇيرۇقۇمغا بويسۇنمىغۇچىلار قاتتىق جازالىنىدۇ!

— خوپ!

— بۇيرۇقۇمنى ئاناغام يۇتچۇچان ئۆز ئېغىزى بىلەن سىلەرگە يەتكۇزىدۇ!

— بىلدۇق!

— ئاناغا، بەجەچقان، سۇجۇك، سىلەر ئوۋدىن كېيىنكى لەشكەرگاھنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل.

— ئۇقتۇق!

— خوش، مېنىڭ دەيدىغانلىرىم تۇگىدى. ئەمدى سىلەردىن سۆز ئاڭلاي. قېنى، قانداق پىكىر - تەكلىپلىرىڭلار بار؟

— سۆزۇڭنىڭ ئورانىدىن قارىغاندا، — دېدى بەجەچقان باتۇر- نىڭ دېگەندەك جىددىيلىشىپ ئەستايىدىل ئورۇنلاشتۇرۇش قىلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، — بۇ قېتىمقى ئوۋ ئىلگىرىكىگە ئوخشاشمامدۇ نېمە؟

— دۇرۇس ئېيتتىڭ، بەجەچقان، — دېدى باتۇر، — بۇ

قېتىمقى ئوۋ ئىلگىرىكى ھەرقانداق بىر چاغدىكىگە ئوخشاشمايدۇ. ئۇ چوڭ كۆلەملىك بىر ئوۋ بولىدۇ. چوڭ جەڭگە ئوخشىشىدۇ. شۇڭا ئوۋ جەريانىدا ھەرقانداق بىر ئىش يۈز بېرىشى مۇمكىن. بىراق مەيلى قانداق ئىش يۈز بەرسۇن، سىلەر چوقۇم ئۆز ۋەزىپە ـ مەسئۇلىيىتىڭلارغا سادىق بولۇشۇڭلار، قىلچە بىخەستەلىك قىلماسلىقىڭلار، ئۆز ئالدىڭلارغا ئىش كۆرمەسلىكىڭلار، ھەممە ئىشنى بۈيرۇق بويىچە قىلىشىڭلار كېرەك. بۇ ھەم سىلەر ئۈچۈن مۇھىم بىر سىناق!

كېڭەش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. سۇباشى باتۇر ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر شۇ ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدىن باشلاپ، پات ـ پېقىندا تۇمەنبالىقتىن پېتىپ كېلىدىغان مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى.

باھار كەلدى. پەس، گىرىمسەن كۆك گۈمبىزىدە پېقىملىق قۇياش كۆرۈندى. ئۇ پۈتكۈل ئالەمگە يورۇقلۇق ۋە خۇشاللىق بېغىشلىدى. يەر يۈزىدىكى بارلىق مەۋجۇداتقا كۆز قىسىپ ئىللىق نۇرىنى چاچتى. يەر ـ زېمىن — قېلىن قار ئاستىدا ياتقان تۇزلەڭلىكلەر، ئېدىرلار، ئورمانلار، ئويمان ـ دۆڭلەر... ئېغىر يۇكتىن قۇتۇلدى. قىشچە جىم ياتقان يەر ھەش ـ پەش دېگۈچە يېپىنچاقلىغان ئاق توننى سېلىۋەتتى. دالىلاردا يېشىل مايسىلار جىلۋە قىلدى. ئېقىن بويلىرىدا دەل ـ دەرەخلەر بىخ سۈردى. ھايۋانلار، ھاشاراتلار جانلىنىپ ئىنىدىن چىقتى. ئۆگۈز ـ ئېقىنلارغا شىلدىرلىشىپ سۇلار كەلدى... باتۇر بۇ يىلقى باھارنىڭ ياخشى باشلىنىش بولۇشىنى، پۈتۈن يىلنىڭ خەيرلىك، ئۈتۈقلۇق بولۇشىنى كۆك تەڭرىدىن تىلىدى. ئۇ كۈتكەن پەيت يېتىپ كەلمەكتە ئىدى. «يا تەڭرىم، ئۆزۈڭ مەدەت قىلغايسەن!...»

پايتەخت تۇمەنبالىقتا ئۆتكۈزۈلگەن نورۇز يىغىلىشىدىن كېيىن، تۇمەن تەڭرىقۇت ئىككىنچى ئوغلى، تەگىن ئۆگەسى يۈيۈكىنى، قېينىناتىسى — ئوڭ قول بىلگە يانبېيقانىنى، يېڭى باش قامان،

يانجۇ ئەرقىلىبەگىنى، يىغىلىشقا كەلگەن ھەرقايسى ھون خان ـ بەگلىرىنى، ئوردىدىكى يانجۇ، ئېلچىلىرى، قۇتقۇلارنى، تۇمەنبالىق-تىكى ئونلىغان ھون ئېسىلزادىلىرىنى باشلاپ، بۆرىبەگ باشچىلىق-قىدىكى ئوردىنىڭ يۇرتۇغ قوشۇنىنى ئەگەشتۈرۈپ تۆر ئاۋۇلغا يېتىپ كەلدى. سۇباشى باتۇر ئالىپ قىرىق بەش مىڭ كىشىلىك ساۋۇتلۇق چەۋەندازلار قوشۇنى بىلەن ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئالـ-دى. تۇمەن تەڭرىقۇت يېتىپ كېلىش بىلەن تەڭ تۆر ئاۋۇل بايرام تۇسىگە كىردى. بۇ يىلقى نورۇز بايرىمىنىڭ داۋامى تۆر ئاۋۇلدا باشلاندى. ئالدى بىلەن تەڭرىقۇتتىن تارتىپ ئاددىي مال باققۇچى-لارغىچە ھەممەيلەن تەڭرىگە تېۋىنىپ، ۋاقىتلىق ياسالغان تەڭرى-لىكلەردە ئىبادەت قىلدى. پۈتۈن لەشكەرگاھتا ھەرقايسى قەبىلە، لەشكىرىي توپلار بويىچە قازانلار ئېسىلىپ، مال ـ ۋارانلار سويۇ-لۇپ، نەزىر ئېشى پىشۇرۇلدى. سورۇنلار قۇرۇلۇپ، توپ ـ توپ قامانلار نەي، تۇمرۇكلىرىنى چېلىشىپ پېرە ئويناپ، نورۇز بايرا-مىنىڭ شەنىگە، تەڭرىقۇتقا ئاتالغان قەسىدىلەرنى ئوقۇدى. قاملار سورۇنغا چۈشۈپ ئۇسسۇل ـ ساما سېلىشتى، ئاندىن باتۇر تەربىيـ-لەپ چېنىقتۇرغان ساۋۇتلۇق ھون چەۋەندازلىرى ئات چاپتۇرۇپ، قىلىچ جەۋلان قىلىپ، نەيزە تاشلاپ، ئوقيا ئېتىپ، لەشكىرىي ماھارەت كۆرسەتتى. پالۋانلار چېلىشىپ، ئېلىشىپ، بۇقا كۆتۈ-رۈپ مۇسابىقىلەشتى. بايرام ئىنتايىن قىزغىن كەيپىيات ۋە داغدۇ-غا بىلەن بىرنەچچە كۈن داۋاملاشتى.

تۇمەن تەڭرىقۇت يېڭى قۇرۇلغان لەشكەرگاھنى، بۇ يەرگە توپلانغان ھون چەۋەندازلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ مەشىق ـ ماھارەتلىرى-نى كۆزدىن كەچۈرۈپ ئىنتايىن مەمنۇن بولدى. چوڭ ئوغلى باتۇرنىڭ بۇ ئەجىر ـ تۆھپىلىرىنى كىشىلەرنىڭ ئالدىدا ماختاپ: «يارايسەن، قولۇڭدىن ئىش كېلىدىكەن، سەن بىر ئۇلۇغ ئاتلىق لەشكىرىي ئاتامان بولۇشقا مۇناسىپ. سەن چوقۇم چوڭ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرالايسەن. ئولۇغۋار يۇرۇشلەرنى قوزغاپ، شانلىق غەلىبىلەرنى قازىنالايسەن!» دېدى ۋە بۇ يىل كۆزدە چىنلىقلارغا

قوشۇن تارتىپ، ھونلارنىڭ قىساسىنى ئېلىپ، ئار - نومۇسىنى ئاقلاشنى، قولىدىن كەتكەن زېمىنلارنى قايتۇرۇۋېلىشنى بۇيرۇدى.

بايرام ئاخىرلىشاي دېگەندە، تۇمەن تەڭرىقۇت كۈنگە ۋە ئايغا قاراپ، قۇتلۇق كۈننىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى، بۇ ئوۋ ئوۋلاشنىڭ ياخشى پەيتى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى ۋە چوڭ ئوغلى، سۈباشى باتۇر ئالىپقا ئوۋنى باشلاش تەكلىپىنى بەردى. باتۇر پىلان بويىچە قول ئاستىدىكى قىرىق بەش مىڭ ھون چەۋەندازنىڭ يىگىرمە مىڭنى لەشكەرگاھتا قالدۇرۇپ، يىگىرمە بەش مىڭنى چۈغاي تېغىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە ئاتلاندۇردى. بۇلاردىن ئون مىڭ كىشى ئوۋ بولىدىغان ئورمانلىقنى قورشاپ مۇھاسىرىگە ئالدى. بىر مىڭ ئوقياچى چەۋەنداز ئورمانلىقنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ئو-چۇق يايلاقتا ئوقيالىرىنى بەتلەپ، بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردى. قالغان بەش مىڭ چەۋەنداز باتۇرغا ئەگىشىپ، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ كىشى-لىرى بىلەن بىللە ئوۋغا ئاتلاندى.

باتۇرنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن تۇمەن تەڭرىقۇت ناھايىتى خۇرسەن بولدى، كەيپى چاغ، خۇشال، خاتىرجەم ھالدا ھەرقايسى ھون خان - بەگلىرىنى، يابغۇلىرىنى، يۈرتۇغ سىپاھلىرىنى ئە-گەشتۇرۇپ ئوۋغا ئاتلاندى.

— تەڭرىقۇت ئاتا، — دېدى باتۇر ئوۋ مەيدانىغا كېتىۋېتىپ، ئاتىسىغا ياندىشىپ مېڭىپ، — ئوۋدا نېمە ئوۋلىغۇڭ بار؟

— بۇنىڭدا ئوۋغا قارايمەن - دە، — دېدى تەڭرىقۇت.

— بۇ ئورمانلىقتا ئوۋ - كېيىك ناھايىتى كۆپ. قۇ-لان، بۇغا - جەرەن، تۈلكە، سۈسەر، يەنە ئاق بۆرە، ئاق شۇڭقار-مۇ بار.

— شۇنداقمۇ؟ ! — تۇمەن تەڭرىقۇت خۇشال بولۇپ ھايajلان-دى، — ئۇنداق بولسا مەن ئاق بۆرە بىلەن ئاق شۇڭقار ئوۋلايمەن!

— چوقۇم ئوۋلىيالايسەن، تەڭرىقۇت ئاتا، — دېدى باتۇر ئۇنىڭ خۇشاللىقىغا ئورتاقلىشىپ.

ئاندىن ئۇ ئېتىنى سەل ئاستىلىتىپ، تەڭرىقۇتىنىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان ئەرقىلگە يانداشتى.

— سېنىڭچۇ، سېنىڭ نېمە ئوۋلىغۇڭ بار، ئەرقىل؟ — دېدى ئۇ ئۇنىڭغا.

— مەن ساڭا قارايمەن، — دېدى ئەرقىل مەنىلىك ھەم كەسكىن قىلىپ.

ئاندىن ئۇلار كۆز بېقىشىپ، كۆڭۈل سىرلىرىنى ئىزھار قىلىشقاندىن كېيىن يۇرۇپ كېتىشتى.

مانا، ئوۋمۇ باشلاندى. ئورمانلىقتا ئوۋ - كېيىكلەر كۆپ ئىدى. تۇمەن تەڭرىقۇت ئورمانلىقىنىڭ كۇنېپىتىش تەرىپىدىن كىرىپ، ئوۋلىيالىغانلىرىنى ئوۋلاپ، ئوۋلىيالمىغانلىرىنى قوغلاپ، كۇنچىقىش تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئەنە ئاق بۆرىمۇ يولۇقتى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ چىرايلىق ھەم چەبدەس ئىدى. تۇمەن تەڭرىقۇت ئۇنى ئوۋلاپ ئىنتايىن خۇشال بولدى. ئەمدى ئاق شۇڭقار ئۇچرىماسا، ئۇنى ئوۋلىسا، بولسا تىرىك، زەخىم يەتكۈزمەي تۇتۇۋالسا. ئۇ ئاز ئۇچرايدىغان، ناھايىتى چىرايلىق، ئەتىۋارلىق قۇش. ئۇنى ئوۋلاش چەكسىز خۇشاللىق، ئابرۇي - ئىناۋەت، شان - شەرەپ! ...

باتۇر ئوۋ قوغلاپ كېتىۋېتىپ، ئورمانلىقنىڭ شەرقىي چېتىگە يېقىنلاپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇ ئەنە شۇ چاغدا ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتقا بۆلۈنۈپ ئاق شۇڭقار ئىزدەش تەكلىپىنى بەردى. تەڭرىقۇت قوشۇلدى. ئوۋ قوشۇنى ئىككىگە بۆلۈندى. باتۇر ئىنىسى، تۇمەن چەۋەنداز سانغۇنى شىنزىرنى ئېلىپ توپتىن ئايرىلدى.

ئورمانلىقنىڭ شەرقىي چېتى، ئوچۇق، تۆپتۇز ياپلاق ئىدى. تۇمەن چەۋەنداز سانغۇنى يانان بۇ يەردە ئون مىڭ كىشىلىك ئوقيا-چى چەۋەندازلىرىنى ياي شەكلىدە سەپكە تىزىپ، سۇباشى باتۇر ئالىپىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. ئەنە باتۇرمۇ يېتىپ كەلدى. ئۇ بەش مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ئەگەشتۈرۈپ توپقا قوشۇلدى.

— هوشيار هەم تەييار تۇرۇڭلار، ئوۋ ئوۋلاش باشلىنىدۇ! — دېدى ئۇ قوشۇنغا جەددىي بۇيرۇق قىلىپ.

ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قان تولۇپ قىزارغان، چىرايى سۇرلۇك ھەم قورقۇنچلۇق ئىدى. بەئەينى توپ ئىچىدە خوجايىنلىق تالىشىپ، رەقىبىگە خىزمەت قىلىشۇاتقان كۆك بۆرىگە ئوخشايتتى. ئۇ ياي شەكىللىك ئوقياچى چەۋەندازلار سېپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر چاقىرىم يىراقلىقتا قارىيىپ تۇرغان ئورمانلىقنىڭ چېتىنى كۆزىتىپ تۇراتتى. دەل مۇشۇ پەيتتە، ئورمانلىقتىن بىر ئاق شۇڭقار ئۇچۇپ چىقىپ، ئۇ تۇرغان تەرەپكە قاراپ پەرۋاز قىلدى. ئۇنىڭ كەينىدىن نۇرغۇنلىغان قۇلان، بۇغا ـ جەرەن، تۈلكە، سۇسەرلەر ئۇركۈپ يۈگۈرۈشتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن تۇمەن تەڭرىقۇت، تەگىن ئۆگە يۈيۈك، ئوڭ قول بىلگە يانبېيقان، ئوڭ ـ سول قول ئۇلۇغ سانغۇنلار، ئوڭ ـ سول قول يانجۇ، ئىلقۇساي، قۇنتقۇلار، سانغۇن بۆرىبەگ... ئات چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى.

— يارىغلان!

باتۇر كۆك بۆرىدەك ھۇۋلاپ، ئوقياچى چەۋەندازلارغا بۇيرۇق قىلدى. بىر يېرىم تۇمەن ئوقياچى چەۋەنداز يالىرىغا ئوق سېلىپ تەييار بولدى. باتۇر ئاۋازلىق ئوقياسىنى بەتلەپ، كۆكتە پەرۋاز قىلىۋاتقان ئاق شۇڭقارنى قارىغا ئالدى.

— ئات!

تۇمەنلىگەن يا ئوقى «ۋىز ـ ۋىز» قىلىپ ئاۋاز چىقىرىپ، كۆككە قاراپ ئۇچتى. ئاق شۇڭقارنىڭ بەدىنىگە نەچچە تال ئوق سانجىلىپ پالاقلاپ يەرگە چۈشتى. ئوۋچىلار ئوۋ قوغلاپ ئورمانلىقتىن چىقتى. باتۇرنىڭ قوشۇنى توسۇپ مۇھاسىرىگە ئالدى، ئوۋ قاياقتا قېچىشنى بىلمەي قۇتراۋاتقان ئولجىنى ئوۋلاش بىلەن تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا باتۇر شىرەڭ ھۆركىرەپ، بۆرىدەك ھۇۋلاپ، قوشۇنغا بۇيرۇق قىلدى.

— يارىغلان!

چەۋەندازلار يەنە يالىرىغا ئوق سالدى. باتۇرمۇ ئاۋازلىق ئوقيا-

سىنى بەتلىدى. بۇ نۆۋەت ئۇ ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى قارىغا ئالدى.

— ئات!

ئاندىن ئۇ ئىنىسى يۇيۇكنى، ئوڭ قول بىلگە يانبېيقانىنى، ئوڭ - سول قول ئۇلۇغ سانغۇنلارنى، ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇت تەرەپتىكى ھون - خان بەگلىرىنى قارىغا ئېلىپ، ئارقا - ئارقىدىن ئاۋازلىق ئوق ئۇزدى. ئوقلار يۇرەكلىرىگە بەدىنىگە سانجىلىپ ئاتلىرىدىن غۇلاشتى. بۇنى كۆرۈپ، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ يۇرتۇغ قوشۇنى سانغۇن بۆرىبەگ باشچىلىقىدا باتۇرنىڭ قوشۇنىغا قاراپ ئېتىلدى. قاياق ئوۋ قانلىق جەڭگە ئايلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. باتۇر يېنىدا تۇرغان تاغىسى يۇتچۇچانىنى چاقىردى.

— بۇ يەردىكى ئىشلارغا مەن بار، ئاناغا! — دېدى ئۇ، — سەن تېزدىن تۆر ئاۋۇلغا بېرىپ، ئىچۇر بىلەن زاغۇمىغا بۇيرۇقۇمىنى يەتكۈز. ئۇلار دەرھال ئاتلىنىپ تۇمەنبالىقتا يۇرۇش قىلسۇن!

— خوپ!

تاغىسى كەتكەندىن كېيىن، باتۇر تۇمەن چەۋەندىز سانغۇنلىرى يانان بىلەن شىنزىرغا بۇيرۇق قىلدى.

— ھۇجۇمغا ئۆتۈڭلار! قارشىلىق قىلغانلارنى قىرىپ تاشلاڭلار، ئەل بولغانلار ئامان قالسۇن!

چۇغاي تېغى ئېتىكىدىكى قانلىق جەڭ ئىككى كۈن داۋام قىلدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، نۇسرەت قۇياشى باتۇرنىڭ بېشىدا پارلىدى، ئۇ جەسەتلەرگە تولغان مۇدھىش جەڭ مەيدانىغا قاراپ چوڭقۇر نەپەس ئالدى. شۇ چاغدا، بۇ جەڭدە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن قۇياندىلىق ئوتتۇرا ياش ببر ھون چەۋەندازى باتۇرنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا دانىشمەنلىك بىلەن مۇنداق دېدى:

ئاڑۇن تۇنى - كۈندۈزى يەلكىن كەچەر،
كىمنى قالى ساتغا ساكۇچىن كەۋەر.

(زامانىڭ كۈن - تۈنى يولۇچىلاردەك ئۆتىدۇ. ئۇ كىمنى چەيلىسە شۇنىڭ كۈنى ئاخىرلىشىدۇ.)

— دۈرۈس، — دېدى باتۇر يىراقلارغا نەزەر تاشلاپ، — پەلەك چاقى ئاتامنى دەسسىدى. ئۇنىڭ كۈنى ئەمدى ئاخىرلاشتى!

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلى تۇنجى ئۆۋلاد هون تەڭرىقۇتى تۇمەنخانىنىڭ چوڭ ئوغلى باتۇرخان ئاتىسى تۇمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، هون تەختىنى تارتىۋالدى. ئۇ باتۇر هون چەۋەندازلىرى ۋە ئەلكۈنى تەرىپىدىن «ئالىپ باتۇر، باتۇر تەڭرىقۇت» دەپ ئاتالدى ۋە مۇشۇ نام بىلەن سەلتەنەتلىك تارىخ بېتىدىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالدى.

2005 - يىل 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى

قاراقاش

ئابدۇلجىلىل تۇران كۈتۈبخانىسى
مكتبة عبدالجليل توران
Abdulcelil Turan Kütüphanesi
www.uyghurweb.net

باتۇر تەڭرىقۇت

(رومان)

ئاپتورى: ئادىل ئابدۇللا بەگيار
مەسئۇل مۇھەررىرى: زىلەيخا ئەزىز
مەسئۇل كوررېكتورى: مېھرىگۈل ئوبۇلقاسىم
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: مىرادىل ئابىت
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئە چەكلىك شىركىتى
سانتۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 ملللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 17.25
نەشرى: 2007 ـ يىلى 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2007 ـ يىلى 5 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 6100—1
كىتاب نومۇرى: ISBN 978—7—228—09821—7
باھاسى: 33.00 يۈەن